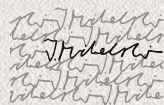

Erik Martin, Lena Seauve, Klaus Weber (Hg./red./éd.)

**Jan Potocki (1761–1815):
Grenzgänger zwischen Disziplinen und Kulturen**

**Jan Potocki (1761–1815):
ponad granicami dyscyplin i kultur**

**Jean Potocki (1761–1815) :
au-delà des frontières entre disciplines et cultures**

**FONDATION
JAN MICHALSKI
POUR
L'ECRITURE
ET LA
LITTERATURE**

DEUTSCH | POLSKO
POLNISCHE | NIEMIECKA
WISSENSCHAFTS | FUNDACJA
STIFTUNG | NA RZECZ NAUKI

**Interdisciplinary
Polish Studies 7**

Jan Potocki (1761–1815):
Grenzgänger zwischen Disziplinen und Kulturen

Jan Potocki (1761–1815):
ponad granicami dyscyplin i kultur

Jean Potocki (1761–1815) :
au-delà des frontières entre disciplines et cultures

Erik Martin, Lena Seauve, Klaus Weber

(Hg./red./éd.)

Jan Potocki (1761–1815): Grenzgänger
zwischen Disziplinen und Kulturen

Jan Potocki (1761–1815): ponad granicami
dyscyplin i kultur

Jean Potocki (1761–1815) : au-delà des
frontières entre disciplines et cultures

epubli

DEUTSCH | POLSKO
POLNISCHE | NIEMIECKA
WISSENSCHAFTS | FUNDACJA
STIFTUNG | NA RZECZ NAUKI

FONDATION
JAN MICHALSKI
POUR
L'ÉCRITURE
ET LA
LITTÉRATURE

Die Herausgeber danken der Deutsch-Polnischen Wissenschaftsstiftung, dem Viadrina Center B/ORDERS IN MOTION und der Fondation Jan Michalski pour l'écriture et la littérature für die finanzielle Unterstützung der Konferenz und des vorliegenden Tagungsbandes.

Wydawcy dziękują Polsko-Niemieckiej Fundacji na rzecz Nauki, Viadrina Center B/ORDERS IN MOTION oraz Fondation Jan Michalski pour l'écriture et la littérature za finansowe wsparcie konferencji i niniejszego tomu pokonferencyjnego.

Les éditeurs tiennent à remercier la Deutsch-Polnische Wissenschaftsstiftung, le Viadrina Center B/ORDERS IN MOTION et la Fondation Jan Michalski pour l'écriture et la littérature pour le soutien financier qu'ils ont apporté à l'organisation de la conférence et à la publication du présent volume.

Leitender Redakteur / redaktor naczelny / rédacteur en chef: Gero Lietz

Redaktionsteam / zespół redakcyjny / groupe de rédaction: Małgorzata Bień-Lietz, Juliette Marchet, Katarzyna Śliwińska, Felix Töppel

Übersetzungen / tłumaczenia / traductions: Agata Kozak, Gero Lietz, Torsten Lorenz, Adam Peszke, Lena Seauve, Claire Soulié, William Templer

Umschlaggestaltung / projekt okładki / réalisation de la couverture: Marte Kiessling

Titelgrafik / grafika tytułowa / graphisme du titre: Denny Rosenthal (Quelle/źródło/source: depositphotos.com/toniflap)

Typographisches Layout / projekt typograficzny / mise en page typographique: Tomasz Stefański

DTP / PAO: Aleksandra Wągrodzka

Copyright: © 2019 Dagmara Jajeśniak-Quast, Zentrum für Interdisziplinäre Polenstudien, Europa-Universität Viadrina

Verlag / wydawnictwo / éditeur: epubli GmbH, Berlin, www.epubli.de

ISSN (Print): 2364-3374

ISSN (Internet): 2364-3382

ISBN: 978-3-748524-66-3

Printed in Germany

Bibliografische Information der Deutschen Nationalbibliothek: Die Deutsche Nationalbibliothek verzeichnet diese Publikation in der Deutschen Nationalbibliografie. Detaillierte bibliografische Informationen sind im Internet über <http://dnb.d-nb.de> abrufbar.

Inhaltsverzeichnis

Polska wersja językowa patrz od s. 205

Pour la version en langue française, veuillez vous rendre à la p. 385

Vorwort	13
Erik Martin, Lena Seauve, Klaus Weber Einführung	15
Potocki im Kontext seiner Zeit	
François Rosset „Eine schwierige Kunst“: Jan Potocki und die Freiheit des Denkens	31
Marek Dębowski Der polnische Kontext im Theaterschaffen von Jan Potocki	45
Agnieszka Pufelska Der exzentrische Dorn im politischen Auge – Jan Potocki als Militärreformer, Politiker und Verleger	57
Emiliano Ranocchi Jan Potocki als geheimer Rat. Unbekannte Briefe Jan Potockis an Andreas von Budberg, verfasst um die Jahreswende 1806/1807	73
Mosaik und Labyrinth: „Die Handschriften von Saragossa“	
Lena Seauve Fingiertes weibliches Erzählen in Potockis „Handschriften von Saragossa“	89
Kirsten von Hagen Gespenster, Vampire, Räuber und Zigeuner: Das Spiel mit Identitäten und (Wissens-)Kulturen in den „Handschriften von Saragossa“	103

Alexandra Gittermann	
Die Sierra Morena: der Schauplatz der „Handschriften von Saragossa“ und seine kulturellen und historischen Konnotationen zur Zeit Potockis	119
Klaus Weber	
Nicht mit der Elle, sondern mit dem Degen fechten: Adelsehre und Kaufmannsehre in Jan Potockis „Handschriften von Saragossa“	133
Paweł Świątek	
Die „Handschrift“ in der neuen Popkultur – oder Jan Potockis Roman auf der Bühne	151
Ein Graf auf Reisen	
Vadym Adadurov	
Der orientalistische Diskurs in der europäischen Literatur des 18. Jahrhunderts: die Ägyptenreisen von Constantin-François Volney (1787) und Jan Potocki (1788)	157
Annette Werberger	
Vom Anfang und Ende des Exotismus – Jan Potockis Reise nach Marokko	169
Erik Martin	
Slawische Landschaft und imperialer Raum: Slawophilie als ästhetisches Paradigma in den Reisetexten von Jan Potocki	181
In memoriam	
Helga Schultz †	
Jan Potockis Forschungen zur slawischen Frühgeschichte in Mecklenburg	193
Biographische Angaben	201
Addendum	565
English Summaries	589

Spis treści

Für die deutsche Sprachversion siehe ab S. 11

Pour la version en langue française, veuillez vous rendre à la p. 385

Przedmowa	207
Erik Martin, Lena Seauve, Klaus Weber Wprowadzenie	209
Potocki w kontekście swojej epoki	
François Rosset O „sztuce niełatwej”: Jan Potocki i wolność myślenia	223
Marek Dębowski Polskie konteksty w teatrze Jana Potockiego	237
Agnieszka Pufelska Ekscentryczny cierń w politycznym oku – Jan Potocki jako reformator armii, polityk i wydawca	247
Emiliano Ranocchi Jan Potocki jako tajny radca. Nieznane listy Jana Potockiego do Andrieja Jakowlewicza Budberga z przełomu 1806 i 1807 roku	263
Mozaika i labirynt: <i>Rękopis znaleziony w Saragossie</i>	
Lena Seauve Fikcyjna narracja kobieca w <i>Rękopisie znalezionym w Saragossie</i> Jana Potockiego	277
Kirsten von Hagen Upiory, wampiry, zbójcy i Cyganie: zabawa tożsamościami i kulturami (wiedzy) w <i>Rękopisie znalezionym w Saragossie</i>	289

Alexandra Gittermann	
Sierra Morena: teatr <i>Rękopisu znalezionego w Saragossie</i> oraz jego kulturowe i historyczne konotacje w dobie Jana Potockiego	303
Klaus Weber	
Walczyć nie łokciami, lecz szpadą: honor szlachecki i honor kupiecki w <i>Rękopisie znalezionym w Saragossie</i> Jana Potockiego	317
Paweł Świątek	
<i>Rękopis</i> w nowej popkulturze, czyli powieść Jana Potockiego na scenie	333
Hrabia w podróżach	
Wadym Adadurow	
Dyskurs orientalizmu w kulturze europejskiej XVIII wieku: podróże do Egiptu Constantina-François Volneya (1787) i Jana Potockiego (1788)	341
Annette Werberger	
O początku i końcu egzotyizmu – podróż Jana Potockiego do Maroka	353
Erik Martin	
Słowiański krajobraz a przestrzeń imperialna: słowianofilstwo jako paradygmat estetyczny w tekstach podróżnych Jana Potockiego	365
In memoriam	
Helga Schultz †	
Badania naukowe Jana Potockiego na temat wczesnej historii Słowian w Meklemburgii	375
Notki biograficzne	381
Addendum	565
English Summaries	589

Table des matières

Polska wersja językowa patrz od s. 205
Für die deutsche Sprachversion siehe ab S. 11

Avant-propos	387
Erik Martin, Lena Seauve, Klaus Weber Introduction	389
Potocki dans le contexte de son époque	
François Rosset « Un art malaisé » : Jean Potocki et la liberté de penser	405
Marek Dębowski Le contexte polonais dans l'œuvre théâtrale de Jean Potocki	419
Agnieszka Pufelska Une épine d'excentricité dans le pied du politique : la carrière de réformateur militaire, homme politique et éditeur de Jean Potocki	429
Emiliano Ranocchi Jean Potocki, conseiller privé. Les lettres inconnues de Jean Potocki à Andrej Jakovlevitch Budberg de la fin de l'année 1806 au début de l'année 1807	445
Mosaïque et labyrinthe : <i>Manuscrit trouvé à Saragosse</i>	
Lena Seauve La narration féminine simulée dans le <i>Manuscrit trouvé à Saragosse</i> de Jean Potocki	459
Kirsten von Hagen Fantômes, vampires, bandits et Tsiganes : le jeu des identités et des cultures (du savoir) dans le <i>Manuscrit trouvé à Saragosse</i>	471

Alexandra Gittermann	
La Sierra Morena, scène du <i>Manuscrit trouvé à Saragosse</i> , et ses connotations culturelles et historiques à l'époque de Potocki	485
Klaus Weber	
Croiser le fer ou jouer des coudes : l'honneur de la noblesse et l'honneur de la bourgeoisie dans le <i>Manuscrit trouvé à Saragosse</i> de Jean Potocki	499
Paweł Świątek	
Le <i>Manuscrit</i> dans la nouvelle culture pop ou le roman de Potocki sur scène	515
Un comte en voyage	
Vadim Adadourov	
Le discours orientaliste dans la culture européenne du 18 ^{ème} siècle : les voyages en Égypte de Constantin-François Volney (1787) et de Jean Potocki (1788)	523
Annette Werberger	
Du début et de la fin de l'exotisme : le voyage de Jean Potocki au Maroc	535
Erik Martin	
Paysage slave et espace impérial : la slavophilie comme paradigme esthétique dans les récits de voyage de Jean Potocki	547
In memoriam	
Helga Schultz †	
Les recherches de Jean Potocki sur la protohistoire slave à Mecklembourg	557
Addendum	
Emiliano Ranocchi (éd.)	
Jean Potocki : Lettres à Andrej Jakovlevitch Budberg (fin 1806 – début 1807)	565
Informations biographiques	585
English Summaries	589

**Jan Potocki (1761–1815):
Grenzgänger zwischen Disziplinen
und Kulturen**

Vorwort

Dieser Band ist aus einer internationalen Tagung hervorgegangen, die vom 3. bis 5. Dezember 2015 anlässlich des 200. Todestages von Jan Graf Potocki (1761–1815) am Zentrum für Interdisziplinäre Polenstudien (ZIP) der Europa-Universität Viadrina in Frankfurt (Oder) stattfand. Kooperationspartner waren die Jagiellonen-Universität Krakau (Lehrstuhl für Theater und Drama) und die Humboldt-Universität zu Berlin (Institut für Romanistik).

Die Vielfalt der Begabungen und Interessen Potockis erweist sich für eine umfassende Erforschung und Rezeption seines Gesamtwerkes als Segen und Fluch zugleich, fordert sie doch das ein, was die Kulturwissenschaft mitunter etwas zu leichtfertig verspricht, nämlich wirkliche Transdisziplinarität. Potocki wird in den für sein Werk eigentlich zentralen Disziplinen noch immer als marginal wahrgenommen: in der Romanistik wegen seiner polnischen Herkunft und in der Polonistik, weil er beinahe ausschließlich auf Französisch schrieb. Schließlich boten auch der Kalte Krieg und die durch Nationalismus und zwei Weltkriege gekennzeichneten Jahrzehnte vor 1945 keine günstigen Bedingungen für die Beschäftigung mit einem europäischen Kosmopoliten. Vor diesem Hintergrund ist es nicht verwunderlich, dass die Potocki-Forschung zwar sehr rege ist, aber nur einen begrenzten Kreis erreicht.

Anliegen der Herausgeber ist es, die Potocki-Forschung mit der Tagung und dem jetzt vorliegenden Tagungsband (der auch einige dort nicht vorgetragene Texte enthält) aus ihrem Nischendasein herauszuführen. Das gilt besonders für Deutschland und Polen, denn in Frankreich und der Schweiz ist sie zumindest in der Literaturwissenschaft fest etabliert. Erstmals erscheint eine durchgängig dreisprachige Publikation über Jan Potocki und sein Werk, zu der Forscherinnen und Forscher aus unterschiedlichen Disziplinen und verschiedenen Ländern beigetragen haben.

Wir danken Dagmara Jajeśniak-Quast, die uns als Direktorin des Zentrums für Interdisziplinäre Polenstudien (ZIP) bei der Vorbereitung und Durchführung der Tagung maßgeblich unterstützt hat, sowie Gero Lietz, dem leitenden Redakteur der Schriftenreihe *Interdisciplinary Polish Studies* (IPS), ohne dessen Hilfe, Geduld sowie inhaltliche und formale Akribie das Buch in dieser Form niemals erschienen wäre – schon gar nicht als dreisprachige Ausgabe. Wir danken Agata Kozak, Torsten Lorenz, Adam Peszke, Claire Soulié und William Templer, die die Beiträge übersetzt haben und deren Aufmerksamkeit wir so manche Korrektur verdanken. Dank gebührt Małgorzata Bień-Lietz, Juliette Marchet, Katarzyna

Śliwińska und Felix Töppel für die redaktionelle Zusammenarbeit sowie Aleksandra Wągrodzka für die Herstellung der Druckvorlage.

Nicht zuletzt danken wir der Deutsch-Polnischen Wissenschaftsstiftung und dem Viadrina Center B/ORDERS IN MOTION für die Förderung der Tagung, der Fondation Jan Michalski pour l'écriture et la littérature für die Finanzierung der Übersetzungen sowie der Kulturwissenschaftlichen Fakultät der Europa-Universität Viadrina für weitere finanzielle Unterstützung.

Frankfurt (Oder), im Januar 2019

Erik Martin, Lena Seauve und Klaus Weber

Einführung

Erik Martin, Lena Seauve, Klaus Weber

Jan Potocki als Grenzgänger zwischen Disziplinen und Kulturen

Im Dezember 1815, wenige Monate nachdem die europäischen Großmächte den Kontinent auf dem Wiener Kongress neu aufgeteilt hatten, nahm sich Jan Graf Potocki auf seinem Landsitz Uładówka in der heutigen Ukraine auf spektakuläre Weise das Leben: Er schoss sich eine silberne Kugel in den Kopf, die er so lange zurechtgefeilt hatte, bis sie in den Lauf seiner Pistole passte. War der Suizid die Folge einer Depression? Spielte der Exzentriker dabei mit einem Überbleibsel alt-slawischen Volksglaubens, wonach Silberkugeln der Tötung von Wiedergängern dienten? Die Umstände seines Todes fügen sich jedenfalls nahtlos ein in das schillernde Mythengeflecht, das sein Leben und Werk umrankt.

Jan Graf Potocki, geboren 1761 als Spross des polnischen Hochadels, war Ethnograph, Historiker, Geograph, Sprachwissenschaftler, Altertumsforscher, politischer Akteur, Prosaschriftsteller und Dramatiker. Als Offizier in habsburgischen und maltesischen Diensten, als Forscher und als Diplomat bereiste dieser Kosmopolit ganz Europa, das Mittelmeer, Marokko und Ägypten sowie schließlich auch Sibirien und die Mongolei. Mit ethnographischen und sprachwissenschaftlichen Studien – sei es im mecklenburgischen Raum, im Kaukasus oder in russisch-osmanischen Grenzregionen – erforschte er Spuren vergangener und Formen gegenwärtiger slawischer Kulturen. Seinen eigentlichen Ruhm hat er aber als Romanschriftsteller erworben, mit dem labyrinthisch angelegten „Manuscrit trouvé à Saragosse“ („Die Handschriften von Saragossa“), das er wie seine übrigen Arbeiten und seine Korrespondenz in französischer Sprache zu Papier brachte.

Leben und Werk Potockis sind in den Spannungsfeldern zwischen Aufklärung und Romantik, zwischen Kosmopolitismus und frühem Nationalismus, zwischen aristokratischer Herkunft und republikanischer Offenheit zu verorten. Als Kind und Jugendlicher genoss er, gemeinsam mit seinem Bruder, in der Schweiz die aufgeklärte Erziehung eines französischsprachigen Pastors. Wie viele seiner Zeitgenossen war auch er fasziniert von jener düsteren Phantastik,

die erst vor dem Hintergrund ausbuchstabierter Rationalität entstehen konnte. Jan Potocki ist noch den Autoren zuzuordnen, die weniger einer Nation denn einer Gelehrtenrepublik angehörten und die kein zivilisatorisches Gefälle zwischen Europa und den außereuropäischen Welten sahen – ganz im Gegenteil beobachtete er bei den Menschen dort Qualitäten, die er in Europa vermisste. Vor dem Hintergrund der zunehmenden Schwächung Polens beteiligte aber auch Potocki sich bereits an der romantischen Konstruktion einer historisch legitimierten nationalen Identität Polens. Im revolutionären Paris besuchte er die politischen Clubs, auch die der Jakobiner, aber er nutzte zeit seines Lebens die Privilegien eines polnischen Aristokraten und traf so manchen Entschluss auch unter Gesichtspunkten entsprechender Opportunität. Obwohl die alte ständische Ordnung noch nicht überwunden war, wurden die Grenzen zwischen den Ständen schon zu seiner Zeit durchlässiger, womit das moderne Problem der individuellen Lebensführung aufkam – ein Problem, dem er sich im Gegensatz zu vielen seiner Standesgenossen auch stellte.

An Forschende stellt Potocki einige Anforderungen: profunde Kenntnisse der französischen Sprache und Literatur, der polnischen Geschichte, Sicherheit im Umgang mit den Quellen und hinsichtlich der verwickelten Editions-geschichte seiner Werke, philologische Sorgfalt, gelebte Interdisziplinarität und Transkulturalität. Zu Potockis Zeit war die moderne, disziplinierte Ordnung der Wissenschaften noch nicht ganz so rigide, wie wir sie heute kennen. Eine gewisse Affinität zu kulturwissenschaftlichen Theorien kann daher zum Verständnis seiner noch undisziplinierten Welt beitragen. Angesichts dieser methodischen und hermeneutischen Herausforderungen sollten Publikationen zu Potocki auch stets vermittelnd wirken. Anliegen dieses Bandes ist es daher, ein möglichst breites Publikum zu erreichen, einerseits durch die Mehrsprachigkeit der Beiträge und andererseits durch ihre Interdisziplinarität.

Gerade im deutschsprachigen Raum haben sich Romanistik, Geschichtswissenschaft, Ethnologie und andere relevante Fächer bislang kaum mit dem Werk Potockis beschäftigt, was sich teilweise mit der sehr bruchstückhaften Verfügbarkeit seines Werks in deutscher Sprache erklären lässt. Nur sein Roman ist überhaupt in deutscher Übersetzung erschienen, aber unter unterschiedlichen Titeln („Die Handschriften von Saragossa“, „Die Abenteuer in der Sierra Morena“) und in jeweils gekürzten oder ergänzten Fassungen. Kaum eine Handvoll von Sammelbänden widmet sich in einem oder auch mehreren Kapiteln den „Handschriften

von Saragossa“¹ und ganze zwei Monographien setzen sich speziell mit den „Handschriften“ auseinander.²

Sehr stark präsentiert sich hingegen die französischsprachige Potocki-Forschung, die seit 2004 mit der wissenschaftlichen Edition des Gesamtwerkes in sechs Bänden durch Dominique Triaire und François Rosset³ entscheidende Impulse erhalten hat. Die Edition beinhaltet auch die erste Ausgabe der beiden Versionen des „Manuscrit trouvé à Saragosse“ (2006), die erst unter Berücksichtigung wiederentdeckter Originalmanuskripte möglich war. Aus dieser Ausgabe zitieren die französischsprachigen Aufsätze im vorliegenden Band.

Basierend auf unveröffentlichten Drucken aus Sankt Petersburg, erschien 1810 in Leipzig unter dem Titel „Abentheuer in der Sierra Morena. Aus den Papieren des Grafen P.“ eine von Friedrich Adelung besorgte deutsche Übersetzung der ersten 13 Kapitel des Romans.⁴ Teile des Romans im französischen Original erschienen erstmals 1813 und 1814, lediglich mit den Initialen des Autors versehen, bei dem Verleger Théophile Étienne Gide in Paris. Diese Fragmente wurden – möglicherweise auch aufgrund der Anonymität ihres Urhebers – Quelle mehrerer Plagiate, u.a. im Jahre 1822 durch Charles Nodier. Die beiden Teilpublikationen von 1813 und 1814 sind die einzigen französischsprachigen Ausgaben des „Manuscrit“, die zu Lebzeiten des Autors veröffentlicht wurden. Eine erste den Anschein der Vollständigkeit erweckende Version des Romans erschien 1847 wiederum in Leipzig. Es handelt sich um eine Übersetzung ins Polnische aus der Feder von Edmund Chojecki, wobei diese Version durch den Übersetzer stark bearbeitet und ergänzt wurde. Dass diese verfälschte Version in der Folge aufgrund der schwierigen Überlieferungssituation zum Ausgangspunkt zahlreicher späterer Ausgaben und Übersetzungen geworden ist, hat die unsichere Textsituation der „Handschriften“ über mindestens ein Jahrhundert hinweg maßgeblich beeinflusst. Es gibt aktuell mehrere Übersetzungen des „Manuscrit“ ins Deutsche, keine davon basiert auf der

- 1 Zu nennen sind *Ulrich Döring*: Reisen ans Ende der Kultur. Wahrnehmung und Sinnlichkeit in der phantastischen Literatur Frankreichs, Frankfurt (M.): Lang 1987; *Mona Körte*: Die Uneinholbarkeit des Verfolgten. Der ewige Jude in der literarischen Phantastik, Frankfurt (M.): Campus 2000; *Volker Klotz*: Erzählen. Von Homer zu Boccaccio, von Cervantes zu Faulkner, München: C. H. Beck 2006; *Kirsten von Hagen*: Inszenierte Alterität. Zigeunerfiguren in Literatur, Oper und Film, München: W. Fink 2009.
- 2 So die Dissertationen von *Günter von Kirn*: Jan Potockis „Die Abenteuer in der Sierra Morena“. Ein Roman zwischen Aufklärung und Romantik, zwischen Revolution und Restauration, Hannover: Univ. Diss. 1982 und von *Lena Seauve*: Labyrinth des Erzählens. Jean Potockis „Manuscrit trouvé à Saragosse“, Heidelberg: Universitätsverlag Winter 2015.
- 3 Rosset und Triaire sind darüber hinaus Verfasser zahlreicher Monographien und dutzender Aufsätze über Potocki und sein Werk.
- 4 Vgl. *Dirk Sangmeister*: Die Linckesche Leihbibliothek in Leipzig. Zu Geschichte und Beständen eines früheren Leseinstituts und einer heutigen Sondersammlung, in: *Björn Biester/Carsten Wurm* (Hg.): Archiv für die Geschichte des Buchwesens, Bd. 72, Berlin: De Gruyter 2017, S. 23–128 (ab S. 44).

Neuausgabe von Rosset/Triaire. Im deutschsprachigen Teil des vorliegenden Bandes wird aus der im Aufbau-Verlag erschienenen Übersetzung von Werner Creutziger zitiert.⁵

Roger Caillois gab schließlich, basierend auf den Fahnen von Paris und Sankt Petersburg und den daraus entstandenen, 1813 und 1814 in Paris publizierten Fragmenten „Avadoro, histoire espagnole“ und „Quatorze journées de la vie d'Alphonse van Worden“, im Jahre 1958 eine erste, bewusst unvollständige Version in französischer Sprache heraus, die nicht auf Chojeckis Version beruhte. Diese fragmentarische Edition und das Vorwort von Caillois sorgten dafür, dass der Roman fortan insbesondere im Kontext des Phantastischen vermehrt rezipiert wurde. Radrizzani unternahm 1989 schließlich den Versuch, ebenfalls möglichst unabhängig von der Chojecki-Übersetzung, eine vollständige französische Ausgabe zu etablieren. Diese bleibt den überlieferten Manuskripten so treu wie möglich und greift nur an den Stellen auf die polnische Übersetzung zurück, an denen Lücken in der Überlieferung bestehen. Auch diese, aus sechshundsechzig Tagen bestehende Fassung ist also eine Kombination aus unterschiedlichen Textfassungen Potockis und Passagen, die eindeutig nicht aus seiner Feder stammen.⁶

Erst durch die sukzessive Erschließung und philologisch sorgfältige Edition von bekannten und bislang unbekanntem wissenschaftlichen Schriften, Korrespondenzen und anderen Texten ergibt sich ein Gesamtbild des vielseitigen und keineswegs nur literarischen Werkes des polnischen Grafen. Dazu trägt u.a. die von François Rosset und Dominique Triaire vorgelegte umfassende Biographie Potockis bei.⁷ Etliche Sammelbände aus den letzten zehn Jahren zeugen von einem verstärkten Interesse der französischsprachigen Forschung an dem polnischen Aufklärer.⁸

Die Entdeckung der französischen Originalmanuskripte des „Manuscrit“ durch Triaire und Rosset und die daraus resultierende erste philologische Ausgabe des Romans hat der Potocki-Forschung neuen Schwung verliehen. In den Folgejahren bildete sich um die beiden verdienstvollen Herausgeber eine informelle Forschergruppe, die das Werk Potockis seither systematischer erforscht. Es kommen nun immer wieder bisher unbekannt oder verschollene

5 *Jan Potocki: Die Handschriften von Saragossa oder Die Abenteuer in der Sierra Morena.* Aus dem Französischen und mit Anmerkungen von Werner Creutziger, hg. von Leszek Kukulski, Berlin: Aufbau-Verlag 2005.

6 *René Radrizzani: Manuscrit trouvé à Saragosse,* Paris: Corti 1989.

7 *François Rosset/Dominique Triaire: Jean Potocki. Biographie,* Paris: Flammarion 2004.

8 Dazu gehören *Émilie Klene* (Hg.): *Jean Potocki à nouveau,* Amsterdam: Rodopi 2010; *François Rosset/Dominique Triaire* (Hg.): *Jean Potocki ou Le dédale des Lumières,* Montpellier: Presses universitaires de la Méditerranée 2010; *François Rosset* (Hg.): *Entretiens sur le Manuscrit trouvé à Saragosse,* Lausanne: Univ., Faculté des lettres 2012; *Kinga Miodońska-Joucaviel* (Hg.): *Jean Potocki. Pérégrinations,* Toulouse: Presses universitaires du Mirail 2013; *Émilie Klene* (Hg.): *Sur les traces de Jean Potocki,* Oxford: Voltaire Foundation 2018.

Briefe und Briefwechsel Potockis zutage, die in Bibliotheken und Archiven in ganz Europa entdeckt wurden und das Gesamtbild ergänzen – so auch im vorliegenden Band. Aus diesem informellen Umfeld sind in jüngster Vergangenheit auch einige Monographien hervorgegangen, in der Regel Dissertationen, die einzelne Aspekte von Potockis Werk beleuchten – so von Marius Warholm Haugen zu Ästhetik und Philosophie der Irrfahrt in Potockis Werk, von Émilie Klene zum Begriff der Relativität bei Potocki, von Lena Seauve zu Erzählstrategien in den „Handschriften“ und von Lorenz Frischknecht zu den verschiedenen Versionen der „Handschriften“.⁹

Obwohl Potocki im kulturellen Gedächtnis Polens durchaus präsent ist, nicht zuletzt dank Wojciech Has' Verfilmung der „Handschriften“ aus dem Jahr 1964 (die internationalen Kultstatus erlangte), ist das Forschungsinteresse dort eher verhalten. Zum 200. Todestag adaptierte Paweł Świątek die „Handschriften“ für das Theater, und Anna Wasilewska besorgte eine Neuübersetzung dieses Romans, die von der Ausgabe von Rosset und Triaire ausgeht und aus der in aller Regel in den polnischen Beiträgen dieses Bandes zitiert wird.¹⁰ Einige jüngst erschienene Monographien decken verschiedene Aspekte von Potockis Schaffen ab, so neben den „Handschriften“ z.B. auch seine Tätigkeit als Verleger und Forschungsreisender.¹¹

Der vorliegende Band akzentuiert drei Aspekte: seine öffentliche Persona (im Sinne des *self-fashioning*) im Kontext der Zeit, sein literarisches Werk sowie seine (wissenschaftlichen) Reiseberichte.

Potocki im Kontext seiner Zeit

Wie bei so vielen herausragenden Repräsentanten des 18. Jahrhunderts – man denke nur an Casanova, den Grafen von Saint Germain oder Alessandro Cagliostro – ist auch im Falle von Jan Potocki der Mensch nicht von der Legende,

9 Vgl. *Marius Warholm Haugen*: Jean Potocki. Esthétique et philosophie de l'errance, Trondheim: Université des sciences et techniques de Norvège, Faculté des lettres, Département de lettres modernes 2012; *Émilie Klene*: Jean Potocki. L'Homme à l'épreuve du relatif, Montpellier: Presses Universitaires de la Méditerranée 2016; *Seauve* (Anm. 2); *Lorenz Frischknecht*: Jean Potocki romancier au travail. Les variantes dans les trois versions du Manuscrit trouvé à Saragosse (1794, 1804, 1810), Paris: Honoré Champion 2018.

10 *Jan Potocki*: Rękopis znaleziony w Saragossie, bearb. von François Rosset und Dominique Triaire, übers. von Anna Wasilewska, Kraków: Wydawnictwo Literackie 2015.

11 Vgl. *Janusz Ryba*: Motywy podróżnicze w twórczości Jana Potockiego, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1993; *Józef Szczepaniec*: Drukarnia Wolna Jana Potockiego w Warszawie: 1788–1792, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 1998; *Michał Otorowski*: Jan Potocki. Koniec i początek. Wprowadzenie do badań nad *Rękopisem znalezionym w Saragossie*, Warszawa: Lampa i Iskra Boża 2008. Hervorzuheben sind auch die zahlreichen zweisprachig (Französisch und Polnisch) veröffentlichten Beiträge zu Potocki im Jahrbuch „Studia Pragmatyngwistyczne“ (Nr. IX, 2017) des Instituts für Angewandte Polonistik der Universität Warschau, hg. von Agata Wdowik.

das Leben nicht von der Fiktion zu trennen. Diesen „Lebenstext“ behandelt der erste thematische Block des Bandes.

François Rosset widmet sich dem Problem persönlicher und methodischer Freiheit im Leben und Werk Potockis. Dass die politisch zu verstehende „Goldene Freiheit“ (złota wolność) des polnischen Adels keineswegs automatisch zur individuellen Freiheit des Geistes führte, weist Rosset an Potockis „Essay d’aphorismes sur la liberté“ (1790) nach. Darin spricht Potocki, der selbst viele Konventionen seines Standes ignorierte, von der Freiheit als „einer schwierigen Kunst“ („un art malaisé“) und eröffnet ein Spannungsfeld, das für sein literarisches und wissenschaftliches Werk gleichermaßen relevant bleiben wird, ein Werk, das zwischen Systematik und Skizzenhaftigkeit, zwischen Wissenschaft und Kunst changiert.

Potocki war sich der Probleme bewusst, die dem Streben nach Systematik und Theoretisierung innewohnen und sah in der unbefangenen Beobachtung der Phänomene ein probates Mittel gegen die Enge von Systemen und Theorien. Daraus erklärt sich sein Interesse an archäologischen, ethnologischen, historischen, literarischen und künstlerischen Zeugnissen aller Art. Aus der unübersehbaren Vielfalt der Völker und Individuen (und der von ihnen geschaffenen Artefakte) leitete er eine relativistische Auffassung ab: Kein wissenschaftliches System könne die Vielfalt der Dinge erfassen oder erklären.

François Rosset zeigt auf, wie Potocki dieser Dichotomie von System und Zufall in zwei Figuren des Romans „Die Handschriften von Saragossa“ Gestalt verliehen hat: zunächst in dem pedantischen Tintenmacher Felipe de Avadoro, dessen Tage allesamt demselben mechanischen Ablauf folgen, dessen Tinte aber schließlich so vollkommen ist, dass die Schriftsteller von Madrid nur noch diese haben wollen – so, als sei sie der Ursprung gelungener Literatur. Und dann in dessen Sohn, der als Halbwüchsiger in das enorme Tintenfass des Vaters gefallen und fast darin ertrunken ist. Der Sohn führt dann das unregelmäßige Leben eines noblen Schelmes und Herumtreibers, erlebt und hört ungezählte Abenteuer geschichten und bereichert damit andere Menschen. Sein verschlungener Lebensweg wird so gleichsam zu einer phantastischen Spur der vom pedantischen Vater zubereiteten Tinte.

Weniger bekannt als die „Handschriften“, aber dennoch wichtig für seine literarische Entwicklung, sind die von **Marek Dębowski** vorgestellten Theaterstücke Potockis, die sich an dem seinerzeit populären Genre der *parades* orientieren – dabei handelt es sich um kleine Burlesken, die seit dem frühen Barock vor allem in Frankreich vor den Theatern geboten wurden, um Publikum ins Haus zu locken. Mit der im Verlauf des 18. Jahrhunderts zunehmenden Schwäche des Adels für die „Volkskultur“ wurden nun *parades* für das aristokratische Publikum geschrieben. Die „Six Parades“ von Jan Potocki gehörten zu den ersten

Stücken dieser Art, die für ein polnisches Publikum geschaffen wurden, allerdings auch dort in französischer Sprache. Sie wurden ab 1792/93 in den Theatern der polnischen Adelsresidenzen aufgeführt, wobei die Aristokraten selbst als Schauspieler auftraten, so z.B. die Fürstin Izabela Czartoryska in den „Bohémiens d'Andalousie“. In diesen Stücken übte Potocki freie Kritik an den verschiedensten Ständen: an der Aristokratie, an der katholischen Geistlichkeit mit ihrer Bigotterie, am kleinen Landadel und den Bauern mit ihren abergläubisch-konservativen Vorstellungen. Motive und Figuren aus seinen Arbeiten wurden von den Dramatikern der polnischen Romantik – allen voran von Aleksander Fredro – übernommen und variiert.

Neben den literarischen hegte Potocki auch politische Ambitionen, vor allem in der turbulenten Zeit des Vierjährigen Sejms (1788–1792), in der er sich als Militärreformer, Politiker und Verleger versuchte. Die Exzentrik, die er dabei sowohl in seinen gesellschaftlichen Auftritten als auch im Ton seiner Publikationen an den Tag legte, interpretiert **Agnieszka Pufelska** als Merkmal eines besonderen Typus von öffentlicher Persona, den sie in Anlehnung an Dieter Thomä als „Störenfried“ identifiziert. Unter den zahlreichen Projekten aus dieser Zeit hebt Pufelska Potockis Idee hervor, angesichts eines drohenden preußischen Einmarsches Bauern für einen Partisanenkampf auszurüsten. Dieser Plan beruhte auf einer intensiven Recherche jüngster Entwicklungen im Militärwesen, vor allem im Amerikanischen Unabhängigkeitskrieg, in dem die Revolutionäre ebensolche Miliztruppen aufgestellt und erfolgreich eingesetzt hatten. Diese Idee scheiterte zwar, weil Potocki militärische Traditionen und Praktiken wenig kümmerten, seine non-konformistische – oftmals sogar selbstwidersprüchliche – Haltung erschütterte aber letztlich durchaus die Selbstgewissheit der politischen Elite.

Ein anderer Stil des politischen Engagements Potockis lässt sich für die Zeit nach den Teilungen Polens beobachten, als er durch Kabinettpolitik Einfluss zu nehmen versuchte. So stellt **Emiliano Ranocchi** ein Konvolut von Briefen vor, die er im Moskauer Archiv der Außenpolitik des Russischen Imperiums (AVPRI) entdeckt hat. Ein Teil dieser Briefe ist an Andreas von Budberg (russ. Andrej Jakovlevič Budberg) adressiert, der Adam Czartoryski als Außenminister des Russischen Reiches unter Alexander I. folgte. In diesen Briefen, ediert im Anhang dieses Bandes, stellt Potocki geopolitische Überlegungen (genannt „asiatisches System“) zur Erweiterung der Einflusssphäre Russlands im Osten und Süden an. Da Budberg diese – geheimen – Briefe an Alexander I. weitergeleitet hat, ist von einem Versuch direkter Einflussnahme Potockis auf die Außenpolitik auf höchster Ebene auszugehen.

Besondere Aufmerksamkeit widmet Ranocchi drei im Dezember des Jahres 1806 verfassten Briefen. In ihnen wird unter dem Titel „Reflexions sur l'influence

de la politique asiatique dans les circonstances actuelles“ eine neue Ausrichtung der russischen Außenpolitik angeregt. Potocki geht davon aus, dass die europäischen Mächte zu einem dynamischen Gleichgewicht neigen, so dass sich auf dem Kontinent in periodischen Abständen „ausgewogene Erfolge“ („succès balancés“) einstellen. Erreichen Frankreich und Russland – also die größten europäischen Landmächte – dieses dynamische Gleichgewicht, könne eine störende Übermacht nur auf außereuropäischem Terrain drohen. Wegen des französischen Engagements in Ägypten empfiehlt Potocki daher ein aktiveres Eingreifen Russlands in der Türkei. Auch wenn in diesen Briefen das „asiatische System“ von Potocki nicht en détail ausgearbeitet wird, werfen die entdeckten Dokumente ein wichtiges Schlaglicht auf seine politischen Ambitionen.

„Die Handschriften von Saragossa“

Die erstaunliche Modernität des Literaten Jan Potocki zeigt sich vor allem in seinen Techniken multiperspektivischer Darstellung: In den „Handschriften“ sind es die verschiedenen Blickwinkel der Protagonisten, aber auch das geschickte Spiel mit Fiktion und Verweisen auf historische Realia. Selbst Kenner des Romans können die ineinander verschachtelten einzelnen Episoden nicht immer auf Anhieb entwirren.¹²

Lena Seauve befasst sich mit den weiblichen Binnenerzählerinnen in Potockis „Handschriften“. Dabei zeigt sie, dass die fingierten weiblichen Erzählerinnen in Potockis Roman – wie auch in anderen Texten des 18. Jahrhunderts, z.B. Diderots „La Religieuse“ – zwar einerseits als scheinbar passive Zeuginnen auftreten, die ihre eigene Erzählung nicht aktiv gestalten, andererseits ihre Zeugenberichte jedoch einem klaren Zweck dienen, nämlich der Verführung des männlichen Zuhörers/Rezipienten. Weibliche Erzählerinnen erzählen, durchaus in der Tradition des erotischen Romans der Aufklärung, immer für einen Adressaten. Die Naivität der Erzählerinnen in erotischen Belangen ist jedoch nur eine vorgetäuschte. Fingiertes weibliches Erzählen weist, so Seauve, bei Potocki eine vierfache Verführungsstruktur auf: Die Erzählungen handeln von erotischen Begegnungen, sie spiegeln solche in der Situation ihrer fiktional inszenierten Vermittlung wider (Frauen erzählen Männern, um sie zu verführen), sie nehmen intertextuell Bezug auf erotische Texte, und sie schaffen beim Rezipienten Lust am

12 Zur Orientierung stehen Übersichten zur Erzählstruktur des Romans bereit, vgl. z.B. <https://jean-potocki.com/index.php/oeuvres/travaux-en-ligne>, 30.01.2019; https://opus4.kobv.de/opus4-euv/files/413/Sprute_Weber-Narrative_Structure_of_Manuscript.pdf, 7.02.2019.

Text. Allerdings bleibt die Tatsache, dass es sich lediglich um eine fingierte weibliche Erzählperspektive handelt. Die tatsächliche Machtlosigkeit der weiblichen Erzähler werde letztendlich offenbar durch die finale Bestätigung der Machtposition der Gomelez, die die Erzählerinnen als Schauspielerinnen für ihre eigenen Zwecke eingesetzt haben.

Auf das Schillernde und Hybride in Potockis Roman geht auch **Kirsten von Hagen** ein, indem sie die Liminalität der Vampirfiguren in den „Handschriften“ analysiert. Die Figur des Vampirs überschreitet nicht nur die Grenzen von Leben und Tod, sondern auch die Grenzen verschiedener Wissensordnungen: Medizin, Theologie, Geschichte und Literatur sind zentrale Referenzsysteme zu ihrer Bestimmung. Die Figur des Vampirs reflektiert zugleich selbstreferentiell diese Grenzüberschreitungen in den sich neu formierenden Textsorten und Mediensystemen.

Der Vampirmythos werde, so Hagen, zum Ausdruck wissenschaftlichen Denkens und unterschiedlicher Wissenschaftskulturen: Der Vampir markiert das, was ist und zugleich nicht ist, was Spuren hinterlässt im kulturellen Imaginären, aber mit den herkömmlichen Mitteln nicht zu beweisen ist – und avanciert damit zur Form des Wissens selbst wie auch zur Reflexionsfigur von Wissenschaft und Wissensordnungen.

Dass die „Handschriften“ auch spannende faktuale Lektüren erlauben, zeigt **Alexandra Gittermann**. Sie untersucht aus historischer Perspektive einen Hauptschauplatz der Handlung der „Handschriften“, die Sierra Morena. Tatsächlich war dieses Gebirge bis ins 18. Jahrhundert hinein eine von mehreren nur unter Gefahren zu durchquerenden Regionen Spaniens. Wegelagerer und Schmuggler machten die kaum besiedelte Gebirgsregion unsicher. Ihre labyrinthische Topographie und ihr Ruf als weitgehend rechtsfreier Raum machten sie zu einem Ort des Rückzugs für sozial Geächtete und Marginalisierte, der schon lange vor Potocki in der Literatur thematisiert wurde, etwa bei Cervantes.

In den 1760er Jahren initiierte die Krone eine Urbarmachung dieses Landstriches und seine planmäßige Besiedlung mit einer kontrollierbaren und steuerpflichtigen Bevölkerung. Die Sierra Morena sollte durch diese vom rationalen Geist der Aufklärung geprägte Vermessung und Nutzbarmachung auch eine kulturelle Umdeutung erfahren, wodurch sie nicht mehr geeignet gewesen wäre als mythischer Schauplatz für das universale Gedankengebäude, das Potocki in seinen „Handschriften von Saragossa“ entworfen hat. Er konnte die Handlung dennoch in dem Gebirgszug ansiedeln, und zwar indem er sie chronologisch ganz explizit in die erste Hälfte des 18. Jahrhunderts und in die Zeit vor der Besiedlung verlegte.

Auch **Klaus Weber** untersucht einen faktischen Schauplatz des Romans und seinen historischen Kontext: die Hafenstadt Cádiz, in die alle Reichtümer aus dem spanischen Amerika kanalisiert wurden, insbesondere das Silber aus Mexiko und Peru. Das zentrale Motiv für viele Akteure der fiktionalen Handlung der „Handschriften“ ist die Sorge um den Erhalt ihrer Ehre. Dies gilt besonders für die adligen Offiziere, verkörpert im Protagonisten Alfons van Worden, und für die Kaufleute, verkörpert in den Suárez, den reichsten Seehändlern in Cádiz. Seine Ehre unterstreicht der Offizier van Worden, indem er von der Hafenstadt den kürzesten Weg nach Madrid wählt – durch die Sierra Morena – und so zeigt, dass er weder Tod noch Teufel fürchtet. Für die Kaufleute steht und fällt die Ehre mit der Einhaltung ihrer finanziellen Verpflichtungen bzw. mit ihrem Kredit. Zugleich legen sowohl die Kaufleute als auch die Adligen im Roman größten Wert darauf, sich in ihrem ganzen Habitus von der jeweils anderen Gruppe abzugrenzen – was Potocki in komischer Zuspitzung der jeweiligen Verhaltensmuster ironisiert. Diese Ironisierung hatte einen sehr realen Hintergrund, denn gerade im fruchtbaren Hinterland von Cádiz hatte sich seit dem 16. Jahrhundert ein exportorientierter Agrokapitalismus entwickelt, in dem die erfolgreichsten Vertreter beider Gruppen sich zunehmend vermischten. Ein Indiz dafür ist die wachsende Zahl von Kaufleuten, die einen Adelstitel erlangten, und von Aristokraten, die sich am Seehandel beteiligten. Jan Potockis Verspottung seiner eigenen Standesgenossen und des Kaufmannsstandes konnte in ganz Europa verstanden werden, denn solche Risse und Widersprüche in der alten ständischen Ordnung taten sich nicht nur in Spanien auf.

Eine besondere Stellung im vorliegenden Band nimmt der Beitrag von **Paweł Świątek** ein: Als Regisseur hat Świątek zusammen mit Mateusz Pakuła Motive aus Potockis Roman für die Bühne adaptiert und 2014 im Kochanowski-Theater in Opole/Oppeln uraufgeführt. Als Faszinosum der „Handschriften“ erwiesen sich für ihn die geschickt konstruierten metapoetischen Ebenen des Textes, in denen er Analogien zu Funktionsweisen der (postmodernen) Popkultur ausgemacht hat. Dabei geht es weniger um thematische oder ästhetische Momente der „Handschriften“, sondern vielmehr um die Geste der (medialen) Verwicklung diegetischer Ebenen, der nichtessentialistischen Identitätskonstruktionen, der multiperspektivischen Narration und der polyvalenten Interpretationsmöglichkeiten, die der Text dem Leser bietet.

Reiseberichte und historische Arbeiten

Neben fiktionalen Werken und politischen Schriften nehmen ethnographisch eingefärbte Reiseberichte einen wesentlichen Teil des Œuvres ein. Diesen ist der letzte Teil des Bandes gewidmet.

Einige Aspekte des Orientalismuskurses im ausgehenden 18. Jahrhundert beleuchtet **Vadym Adadurov** anhand zweier Reiseberichte: der „Voyage en Égypte et en Syrie“ (1787) des französischen Orientalisten und Geschichtsphilosophen Constantin-François Volney¹³ und der „Voyage en Turquie et en Égypte“ (1788) Jan Potockis. Die beiden Texte sind unabhängig voneinander entstanden, aber nahezu gleichzeitig erschienen und können gerade deshalb als typischer Ausdruck einer Orientmode angesehen werden, die sich spätestens seit den „Persischen Briefen“ Montesquieus (1721) europaweit verbreitet hatte. In seiner Lektüre unterstreicht Adadurov insbesondere die Stellen beider Texte, die den typischen Topoi des Orientalismus entgegenstehen. So betont er, dass beide Forscher sich durchaus für die muslimische Gegenwart der bereisten Länder interessierten und diese nicht ausschließlich vor der Kulisse der altägyptischen Bauwerke als ein Verfallsprodukt darstellten (was etwa Edward Said als ein Charakteristikum des Orientalismus ansah). Dem ethnographischen Interesse der beiden Autoren entspricht ihr Bemühen um Objektivität, auch wenn diese sich zuweilen als rein ästhetische Abwehrgeste gegen bestehende literarische Repräsentationen des Orients geriert. Doch gerade diese literarische Aufgeschlossenheit, ihr Streben nach neuen und originellen Beschreibungen, ermöglicht es beiden, außergewöhnliche Korrespondenzen zwischen „Orient“ und „Okzident“ aufzuzeigen. Volney wie auch Potocki entziehen sich den verbreiteten asymmetrischen Wahrnehmungs- und den bereits entwickelten orientalistischen Beschreibungsmustern. Dennoch, so Adadurov, reproduzieren beide Texte gewisse Topoi des Orientalismus, wenn etwa westliche Wissenschaft bzw. westlicher Rationalismus dem orientalen Aberglauben entgegengesetzt wird. Dabei merkt Adadurov an, dass sich Potocki nicht zuletzt wegen seiner Doppelidentität als Pole und Franzose solch pauschalen Identitätszuschreibungen gegenüber grundsätzlich kritischer zu verhalten scheint als Volney.

Im Zeichen des Orientalismuskurses steht auch **Annette Werbergers** Analyse von Potockis tagebuchartigem Bericht zu seiner 1791 unternommenen Reise durch Marokko, der letzten seiner drei Afrikafahrten. Selbstbewusst hebt Potocki hervor, seine Reise werde ganz zweckfrei und sein Bericht gerade deshalb „nicht ganz uninteressant sein“: Ihm ging es weder um Feldforschung und

¹³ Eine deutsche Übersetzung erschien 1788, vgl. *Constantin-François Volney: Reise nach Syrien und Ägypten* in den Jahren 1783, 1784, 1785, Jena: Mauke 1788, Bd. 1.

Wissensanhäufung – wie bei Zeitgenossen vom Schlage eines Alexander von Humboldt – noch um Exploration und Kartierung wie bei Mungo Park und späteren Europäern, die mehr oder weniger explizit die koloniale Erschließung des Kontinents vorbereiteten. Potockis Blick auf Menschen, Sitten und Gebräuche wurde ergänzt durch die Sichtweisen muslimischer wie sephardischer Marokkaner auf Europa. Damit griff er das Thema von Montesquieus „Persischen Briefen“ (1721) oder der „Marokkanischen Briefe“ von Johann Pezzl (1784) auf – mit dem Unterschied, dass seine Gewährsleute nicht fiktiv, sondern höchst real waren. Vor Eurozentrismus war Potocki auch deshalb einigermaßen gefeiert, weil die Polen selbst sich eher am Rande Europas sahen und ihr damals sehr ausgedehntes Territorium im Süden in muslimisch geprägte Regionen übergang. In Marokko schätzte Potocki z.B. die wohltuende Langsamkeit, mit der das Leben dort hinfloss. Die Muslime hätten eben keine Vorstellung von der Ungeduld, einer Untugend der „Eingeborenen in Europa“. Gleiches galt ihm für die Langeweile, die nur Europäer empfinden, weil rastlose Beschäftigung ihnen schon in der Schule als ein unstillbares Bedürfnis eingebläut werde. Potocki lieferte also keine Essentialisierung, sondern er erklärte kollektive Eigenschaften gewissermaßen soziologisch, in diesem Falle als Wirkungen eines europäischen Erziehungssystems.

Erik Martin sieht Jan Potockis Reiseberichte aus Norddeutschland („Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe“, 1794) und aus dem Russischen Reich („Voyage dans les steps d'Astrakhan et du Caucase“, 1797) als Teil eines politischen Projekts. Er kontrastiert die eher idyllische Slavophilie eines Aleksei Chomjakov oder Ivan Kireevskij mit dem deutlicher imperial gefärbten Panславismus, der trotz einer stark russischen Komponente auch in Polen Unterstützung fand, so zeitweise durch Potockis Zeitgenossen, Fürst Adam Czartoryski. Die beiden das 19. Jahrhundert hindurch parallelen und zumindest in ihren Ursprüngen unverbundenen Strömungen sind in Potockis Schriften miteinander verwoben. Als Ursprung der Slavophilie werden meist Herders „Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit“ angeführt. Wesentliche Versatzstücke sind aber schon im bis ins 15. Jahrhundert zurückreichenden Sarmatismus zu finden, einem Geschichtsmythos bzw. einer Ideologie, die dem ethnisch und kulturell heterogenen Raum des alten Polens eine die Differenzen geschickt umspielende, halb-europäische Identität verlieh. Potocki beschwört in suggestiver Weise einen sarmatischen Raum, der von der Elbe bis zum Dnjestr reiche, charakterisiert durch eine den Sarmaten seit jeher zugeschriebene Friedfertigkeit und Idylle. Wo archäologische Funde (wie die Prillwitzer Idole) oder andere historische Belege für diese Konstruktion unsicher sind, behilft Potocki sich mit einer ästhetischen Argumentation, häufig in Bezug auf die Landschaft, die aber – so betont Martin – immer nur subjektiv wahrgenommen werden könne. Dieses Sarmatien war

für Potocki zu einem großen Teil überlagert vom russisch-imperialen Raum, der zugleich über fluide Grenzlinien hinweg nach Asien und in den Kaukasus reichte und der eine Bedingung für die von Potocki studierte Vielfalt gewesen sei. Potockis Ethnographie habe geradezu die Legitimierung eines nicht-essentialistischen Imperialismus geboten.

In memoriam Helga Schultz

Neben Erik Martin beschäftigte sich auch **Helga Schultz** mit Jan Potockis Forschungen zur frühen Geschichte und Ethnogenese der slawischen Völker. Sie weist mit Nachdruck darauf hin, wie sehr diese Forschungen interessegeleitet waren: Angesichts der Bedrohung durch mächtige Nachbarn sollten historische Identität und nationales Selbstbewusstsein der Polen gestärkt bzw. überhaupt erst geschaffen werden. Zu diesem Zweck unternahm Potocki 1794 eine Reise nach Mecklenburg (nicht nach Niedersachsen, wie der Titel der daraus hervorgegangenen Schrift „Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe“ nahelegt). Mit einer an Potocki selbst erinnernden Ironie beschreibt Schultz, wie sehr im slavophilen Diskurs der Wunsch zum Vater des Gedankens wurde – nicht nur bei dem polnischen Grafen. Bei dessen „Voyage“ ins Mecklenburgische, so eine Rezension, habe Potocki „verschiedene erdichtete Erzählungen“ nicht akribisch genug geprüft – jedenfalls nicht so akribisch, wie er die bronzenen Fundstücke aus der herzoglichen Sammlung beschrieben und selbst gezeichnet hatte. Dass es sich dabei tatsächlich um alte heidnische Götzenbilder handelte, bezweifelten zwar schon Zeitgenossen, was jedoch Potockis Eifer nicht bremsen konnte. Erst in den Jahren nach seinem Tod wies man nach, dass er einem lokalen Goldschmied aufgesessen war, der die Statuetten hatte gießen lassen. Mit Borax erzeugte man dann die für das Alter der Stücke bürgende Patina. Trotz dieser Missgriffe, so Helga Schultz, habe Potocki Anstöße zur Erforschung der wendisch-slawischen Geschichte gegeben.

Potocki im Kontext seiner Zeit

François Rosset

„Eine schwierige Kunst“: Jan Potocki und die Freiheit des Denkens

Die allermeisten Menschen, die im 18. Jahrhundert im Osten Polens geboren wurden, lebten in vollkommener Abhängigkeit von ihren Herren, abgestumpft durch harte Arbeit, erschöpft vom ständigen Überlebenskampf, gedemütigt durch ihr Elend. Rein statistisch wäre es viel wahrscheinlicher gewesen, dass auch Jan Potocki zu ihnen gehört hätte. Unerreichbar fern war für diese Menschen die Vorstellung, Zeit und Gelegenheit zum Lernen, die Muße zum Nachdenken zu haben, und sei es nur über ihre eigenen bedauernswerten Lebensumstände. Unter anderen Sternen musste man geboren werden, mit geradem Rückgrat und erhobenem Haupt, um diese Sterne betrachten und in ihrem Licht wandeln zu können; um die Welt zu beobachten, zu lesen und zu schreiben, den Gedankenaustausch mit anderen zu pflegen und Stunden des Müßiggangs mit Bildern und Ideen zu füllen. Jan Potocki wurde, wie wir wissen, in diese goldene Wiege hineingeboren. Aber hat das allein ihn zu einem freien Mann gemacht? Gewiss im rechtlichen und auch im materiellen Sinne. Wenn man jedoch seine Werke liest, bemerkt man schnell, dass Freiheit weder ein Kulturgut noch eine anthropologische Eigenschaft ist, die in den Genen der Adligen liegt. Sie ist ein Wert, dessen man sich bewusst sein muss, um sich an ihm zu messen, ihn zu hinterfragen und, wenn möglich, zu verinnerlichen. Deshalb haben so viele frei geborene Männer und Frauen die Freiheit nie gelebt.

Immer wieder wurde Potockis Fähigkeit hervorgehoben, seinen gesellschaftlichen Status zu bewahren und gleichzeitig von den Verhaltensmustern abzuweichen, die seine Herkunft ihm vorgab. Als Aristokrat und Großgrundbesitzer erschienen ihm geschäftliche Dinge als verachtenswert, stattdessen verausgabte er sich bei intellektuellen Projekten, die eigentlich dem Bürgertum oder den Priestern vorbehalten waren – Menschen, die unter anderem deshalb gesellschaftlich unter ihm standen, weil sie einer regelmäßigen Arbeit nachgingen. So war er trotz seines immensen Vermögens oft gezwungen, auf diejenigen Geldbeutel zurückzugreifen, die ihm seine Verwandten mehr oder weniger nachsichtig öffneten.

Sein politisches Engagement, exzessiv und theatralisch, unregelmäßig und inkonsistent, entsprach keineswegs dem üblichen Weg, wie ihn sein Bruder,

seine Schwäger und seine Cousins in der Regel beschränkt. An den großen Höfen Europas, an denen er häufiger Gast war, wurde er als Vertreter seiner berühmten Kaste ebenso geschätzt wie wegen seiner Originalität und der unterhaltsamen Ablenkung, die er durch seine Geistesabwesenheit und seine Fehlritte unabsichtlich bot. Er war zwar auch Unteroffizier der österreichischen Kavallerie, aber es ist nicht sicher, ob er jemals einen Schuss abgefeuert hat; ebenso fraglich ist, ob er als Anwärter des Malteser Ritterordens wirklich an der Piratenjagd im Mittelmeer teilgenommen hat. Über dieses Kapitel seines Lebens, womöglich Stoff für einen fesselnden Abenteuerroman, ist fast nichts bekannt. Wenig später machte ihn sein König zum Leutnant bei den Pionieren, aber anstatt 1788 im unruhigen Polen ins Geschehen einzugreifen, schrieb Potocki Ratgeber über den „Offensivkrieg“¹ als einzig mögliche Taktik gegenüber zahlenmäßig und militärisch überlegenen Feinden. Der Bau von Befestigungen in den Wäldern und Palisadenzäunen in den Dörfern, die Ausrüstung der Schützen in den Wäldern mit Kompassen und Messern – darin bestand die militärische Vision dieses Salonstrategen.² All dies grenzte an Lächerlichkeit.

Was die Freimaurerei angeht, eine weitere Vorliebe, die in seinem Milieu gepflegt wurde, findet sich sein Name zwar im Verzeichnis der Logen;³ aber darin erschöpfte sich sein Engagement, und seine Aktivität als Freimaurer lag faktisch bei null. Es wird indes nur sehr wenige Brüder gegeben haben, die in die Freimaurerei eingeführt waren und – anstatt regelmäßige Geheimtreffen zu besuchen – einen Roman geschrieben haben, der auf so mancher Seite verspielte Variationen der in den Logen geltenden Codes darbietet. Potocki tut dies, wie wir wissen, in seinen „Handschriften von Saragossa“.

Mit Stolz und Dankbarkeit nahm er den Orden des Heiligen Stanislaus und den Orden des Heiligen Vladimir entgegen, die ihm – wie es sich für einen Potocki gehörte – der König von Polen bzw. Zar Alexander verliehen hatten, und er ließ sich mehrfach mit diesen Dekorationen porträtieren. Auch hier verhielt er sich ganz und gar im Rahmen der geltenden Normen. Dennoch haben diese Porträts alle etwas Sonderbares an sich: seien es der vage, ausweichende, ja abwesende

1 *Jean Potocki: Œuvres III* (hg. François Rosset/Dominique Triaire), Louvain: Peeters 2004, S. 253. Auf die Werkreihe wird im Folgenden hinter den Zitaten in Klammern in Kurzform mit Bandnummer und Seitenzahl verwiesen. Die Bände I, II und III wurden 2004 veröffentlicht; die Bände IV.1, IV.2 und V erschienen 2006. Die Titel der Einzelbände lauten: Œuvres I: Voyage en Turquie et en Égypte, Voyage dans l'Empire de Maroc, suivi du Voyage de Hafez, Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe; Œuvres II: Voyage à Astrakan et sur la ligne du Caucase, Mémoire sur l'ambassade en Chine, Objets de Recherche, Sophio-polis; Œuvres III: Théâtre, Histoire, Chronologie, Écrits politiques; Œuvres IV.1: Manuscrit trouvé à Saragosse (version de 1810); Œuvres IV.2: Manuscrit trouvé à Saragosse (version de 1804); Œuvres V: Correspondance, Varia.

2 Siehe *Jan Potocki: Ne quid detrimenti respublica capiat*, in: *Ders.: Pisma polityczne*, übers. von Tomasz Swoboda, in: *Literatura na Świecie* 11–12, 2014, S. 41–71 (41–45).

3 *Dominique Triaire: Jean Potocki franc-maçon*, in: *Ars Regia* II, 1993, 3/4 (4/5), S. 203–210.

Blick, die nachlässige Körperhaltung des Porträtierten – oder die Gesamtinszenierung, die die Aufmerksamkeit eher auf den Hintergrund als auf das zentrale Motiv lenkt.⁴

Jan Potocki befolgte sämtliche für die Haltungen und das Handeln seiner Kreise maßgeblichen Regeln, er tat dies jedoch wie kein anderer auf seine eigene Weise, als seltsamer Solist. Oder als freier Mann.⁵

1. Gedanken über die Politik

Kaum denkbar, dass ein versierter und wissbegieriger Intellektueller, der zur Zeit der Revolutionen den gesamten europäischen Kontinent bereiste, sich nicht zum Thema Freiheit geäußert hätte. Potocki hat dies mehr als einmal getan, insbesondere im „Essai de logique“ von 1788 (dessen Veröffentlichung vom polnischen König nicht genehmigt wurde) und im „Essay d’aphorismes sur la liberté“ von 1790 (III, 254–258, 305–311). Gleich zu Beginn nimmt er mehrere Differenzierungen vor. Die Überschrift des ersten Absatzes des „Essai de logique“ besagt, dass es nur um die „öffentliche Freiheit“ gehen werde. Ein weiteres Kapitel über das Individuum, das folglich „private Freiheit“ heißen sollte, scheint für ihn nicht Teil des politischen Denkens zu sein. Aber wir werden sehen, dass es diese private Dimension ist, die doch als letzte Instanz verbleibt; Potockis politische Überlegungen führen bereits unmerklich in diese Richtung.

Bei den Völkern und Herrschern gilt es, zwei Aspekte zu beachten: das *Bewusstsein* für die Freiheit, das ein Volk unter bestimmten Umständen erwirbt, wie die Franzosen zu dem Zeitpunkt, da Potocki seine Notizen verfasst, und die *Wissenschaft* von der Freiheit, die etwas anderes ist, denn hier geht es nicht mehr nur darum, die Freiheit zu fühlen, sondern auch zu wissen, wie man sie sinnvoll nutzt. Und Potocki fügt im „Essay d’aphorismes sur la liberté“ hinzu: „Wenn Freiheit eine Wissenschaft ist, folgt daraus, dass sie untersucht werden muss“ (III, 305). Die weitere Untersuchung veranlasst Potocki, seine ursprüngliche Aussage zu revidieren: „Ich sagte, dass frei zu sein eine Wissenschaft sei, aber vielleicht hätte ich sagen sollen, dass es eine Kunst ist“ (III, 310). Warum eine Kunst? Warum keine Wissenschaft? Potocki erkannte bald, dass die Wissenschaft eine abstrakte und allgemeine Annäherung an die Objekte voraussetzte, mit denen sie sich beschäftigt. Im Falle der Freiheit, ganz besonders im Jahre 1790, würde dies

4 Bekannte Porträts von Jan Potocki finden sich auf der Website <https://jean-potocki.com>. Siehe auch den Katalog einer im Schloss Łańcut gezeigten Ausstellung: *Aldona Cholewianka-Kruszyńska* (Hg.): Jubileusz Jana Potockiego, Łańcut: Muzeum-Zamek 2015.

5 Ergänzungen zu diesem knappen Porträt finden sich in *François Rosset/Dominique Triaire: Jean Potocki. Biographie*, Paris: Flammarion 2004.

bedeuten, sich im Reich der Theorie zu verstecken, und zugleich brennend aktuellen Themen den Rücken zuzukehren:

Die Anhänger der Theorie haben eine bequeme Methode gewählt. Sie vernachlässigen in ihren Berechnungen die Gegenwart und behaupten, sie interessierten sich bloß für das Glück der zukünftigen Generationen. (III, 310)

Es gibt jedoch viele Gründe, die Auseinandersetzung mit der Gegenwart der Projektion in die Zukunft vorzuziehen, die Potocki in drei Punkten umreißt, die sich wie folgt zusammenfassen lassen (wobei leider die bei ihm übliche Ironie verloren geht): 1. Es gibt keinen Grund, warum die Menschen der Gegenwart weniger nach Glück streben sollten als die Menschen der Zukunft. 2. Wir verfügen in der Gegenwart nicht über die Daten und das Wissen über die Zukunft; erst morgen werden wir wissen, was morgen angemessen sein wird. 3. Es ist wahrscheinlich, dass das, was in der Gegenwart für die Zukunft entworfen wurde, von den Menschen von morgen abgelehnt werden wird. Ein weiteres Element des Misstrauens gegenüber der Theorie ist die Diversität der Welt und der Völker, für die die allgemeinen Grundsätze einer Wissenschaft der Freiheit gelten sollen. „Die Theoretiker sagen, dass es die Regierung ist, die Nationen macht, aber [...] man kann mit noch mehr Recht sagen, dass es die Nationen sind, die ihre Regierung bilden“ (III, 310).

Diese Reflexion über die politische Freiheit ist sehr charakteristisch für die Denkweise unseres Autors. Zunächst ist da die Versuchung, Objekte durch Geist und Vernunft zu erfassen, daher die Anziehungskraft für Systeme aller Art, die sich zum Beispiel in der Universalwissenschaft der historischen Chronologie (III, 143–238) finden, in der Kartierung der allgemeinen Geschichte, die Potocki in seiner Sammlung von 37 zyklographischen Karten (III, 123–124) präsentiert, in der Abstraktion von Wissen mit Hilfe von Gleichungen, die am Rande vieler seiner Entwürfe erscheinen, im „asiatischen System“, das er dem russischen Zaren vorschlägt (V, 70–82), oder im „Velásquez-System“, das er in den „Handschriften von Saragossa“ entwickelt (IV.1, 490–513).

Doch bald führt die Erfahrung mit der Welt und den Menschen in der Anschauung und im Verständnis von Objekten zu einer gewissen relativistischen Distanz, die sich angesichts der nicht reduzierbaren Komplexität der Realität und der unerschöpflichen Vielfalt der einzelnen Phänomene aufdrängt. Je mehr Potocki sie durchdringt, je mehr er sie beobachtet, je mehr er sie analysiert, desto mehr zeigt ihm die Realität der Welt und der Menschen die Grenzen und bald auch die Unzulänglichkeit des theoretischen und systematischen Begreifens. So endet der „*Essay d’aphorismes sur la liberté*“ mit einer desillusionierten Beobachtung: „Im Allgemeinen erklärt die Theorie alles und zweifelt an nichts, und die

Praxis ist voller Zögern, weil sie die Theorie tausend Mal im Unrecht gesehen hat. Frei sein ist also eine Kunst, und zwar eine schwierige Kunst“ (III, 311).

2. Eine Abhandlung über die Methode

Zu dem Zeitpunkt, als er seine politischen Überlegungen darlegte, hatte Potocki gerade erst in jener Wissenschaft debütiert, die ihn für den Rest seines Lebens vorrangig beschäftigen sollte. Er arbeitete an seinem ersten bedeutenden Beitrag als Historiker, dem „Essay sur l’histoire universelle et Recherches sur celle de la Sarmatie“ (1789–1792) (III, 105–134), dem ersten einer langen Reihe von Werken, die für den Leser gleichermaßen verblüffend sind, denn permanent muss er sich über den Widerspruch zwischen dem maßlosen Anspruch des Themas und der demütigen Haltung des Historikers wundern. Aber dieser Widerspruch resultiert nicht aus einer allzu anspruchsvollen und kritischen Perspektive des Lesers; er wird vom Autor selbst am deutlichsten in Aussagen offenbart, die im Bereich der Geschichte die relativistische Grundlage des politischen Denkens aufgreifen:

Solche Perfektion hatte ich der Universalgeschichte zugeschrieben, als ich sie zum Gegenstand meiner Forschungen machte; aber wer „universal“ sagt, steckt einen Bereich ab, in den schwer vorzudringen ist; und wer von Vollkommenheit spricht, deutet ein Ziel an, das unmöglich zu erreichen ist. Ich muss daher darauf hinweisen, dass ich das Problem der Perfektibilität nur durch Annäherung zu lösen hoffe. Ich werde keine Lösung vorschlagen, sondern Formeln, um das Maß des Unwissens zu verringern. Ich habe kein System, das mit allen Einwänden fertig wird, ich verfüge nicht über das Schwert Alexanders, um den gordischen Knoten zu durchschneiden; ich werde nur beweisen, dass Geduld alle Stränge auflösen kann; und ich werde nicht vergessen, dass diese Arbeit in Anwesenheit derer geleistet werden muss, die mich lesen werden. (III, 125)

Potocki verlässt sich, um die intrinsischen Unmöglichkeiten seines Projekts zu überwinden, eher auf seine hartnäckige und geduldige Arbeit denn auf die Autorität einer Theorie oder einer Methode. Und in der Tat kann man ihm nicht vorwerfen, dass er jene merkwürdige Aufgabe, die er sich freiwillig und lediglich seinem unstillbaren Wissensdurst folgend gestellt hatte, aufgegeben hätte. Ein solcher Vorwurf wäre umso ungerechter, als der Historiker und Autodidakt sich wohl bewusst ist, dass er nicht über die methodischen Instrumente verfügt, die es ihm ermöglichen, Kohärenz in seinem Ansatz herzustellen:

Die Kunst des Forschens steckt noch in den Kinderschuhen, sie wurde keinen Regeln unterworfen, ihre Prinzipien wurden nicht festgelegt, ihre Definition wurde nicht vorgenommen, und diejenigen, die sich der von ihr geforderten Arbeit verschrieben haben, konnten bisher nur dunklen und unsicheren Wegen folgen. Ich bin weit davon entfernt, zu behaupten, die notwendige Klarheit zu besitzen, um ihre Wegrichtung vorzugeben und das Ziel zu erhellen, das sie erreichen soll. Aber ich glaubte, dass zufällige Feuer immer noch ein nützliches Licht werfen könnten, und ich beschränke den Anspruch dieses Buches darauf, dieses schwache Leuchten zu verbreiten. (III, 125)

Es geht hier ebenso wenig um die Frage, ob Potocki sich weigerte, zu bekannten Denkmodellen Stellung zu nehmen, wie Voltaires „Essai sur les mœurs“ oder Montesquieus „De l’esprit des lois“, und auch nicht um den Vorwurf, er habe nicht von Denkern wie Giambattista Vico, Johann Jakob Brucker oder Edward Gibbon gelernt. Wenn er die Position des bescheidenen Dieners der Wissenschaft gerade gut genug verteidigt, um im Gebäude des universellen Wissens einige passende Bausteine zu setzen, dann deshalb, weil sie perfekt an seine intuitive Epistemologie angepasst ist. Zwar hat er Überzeugungen eingebracht, die man als modern bezeichnen kann, wie das Prinzip der Quellenkritik, aber er nimmt sich vor allem in Acht, was ihn auf eine intellektuelle Haltung festlegen könnte:

Kritik ist die Seele der Forschung, die ohne sie nichts anderes wäre als eitle Kompilationen. Sie lehnt zweifelhafte Zeugnisse ab oder lässt sie nur teilweise zu; sie ist reinigender Sand, der die Quellen filtert, aus denen die Gelehrsamkeit schöpft. Sofern also Kritik notwendig ist, so ist doch ein Übermaß an Kritik gefährlich; der Geist des Systems nutzt sie auf tödliche Weise, um mit falscher Skepsis die formellsten Zeugnisse zu treffen, wenn sie ihm zuwiderlaufen. Ein Geist, dem es an Genauigkeit und Gelassenheit mangelt, wird durch eine zu subtile Kritik oft von jeder Entscheidung ferngehalten; die Kritik lässt ihn in solchen Schwankungen die Frucht einer langen Arbeit verlieren. (III, 126)

Dieser „Geist des Systems“, auf dessen Gefahren bereits im Kontext politischer Überlegungen hingewiesen wurde, offenbart seine Schwächen auch in der historischen Forschung. Potocki attackiert geradezu diesen völlig abstrakten Feind, der ihn wegen seiner Abstraktion in die Falle der Ideologie oder des intellektuellen Dogmatismus locken könnte. Dies belegt u.a. folgende Passage aus einem weiteren Text, der „Histoire primitive des peuples de la Russie“ (III, 135–141):

Der Geist des Systems besteht im ungünstigen Sinne darin, viel erklären zu wollen, basierend auf einer Reihe von Fakten, die zur Erklärung nicht ausreichen. [...] Beachten Sie, dass die systematischen Autoren alle einige Entdeckungen gemacht haben, in deren Folge sie dann zu weit gegangen sind. So

präsentiert jedes System auf den ersten Blick eine große Anzahl von Wahrheiten, die dann durch falsche Erklärungen verloren gehen. (III, 140)

So viel Voreingenommenheit gegenüber Theorie und Methode bringt den unermüdlichen Leser Potocki in eine unangenehme Lage. Mit seinen Untersuchungsgegenständen konfrontiert, gibt er sich als Schüler von Bacon oder Descartes zu erkennen und fordert vom Betrachter a priori, einen Schritt rückwärts zu machen, das Objekt erneut zu betrachten, zu lesen, es im jeweiligen Kontext des Augenblicks zu untersuchen, um sich auf diese Weise zu vergewissern, dass seine Wahrnehmung nicht durch erlernte Muster oder gängige Meinungen beeinflusst wird:

Man wird überrascht sein von dem, was ich gleich sagen werde, aber meine erste Sorge bei der Aufnahme der Forschung über die Geschichte Sarmatiens war es, alles zu vergessen, was ich von ihr bei den ältesten und vor allem bei den modernen Autoren gelernt hatte; aus Angst, Fehler als Wahrheiten zu übernehmen, nahm ich mich selbst als neuen Menschen an: So verglichen die Väter der modernen Logik ihren Verstand mit einer *tabula rasa* und ließen dort erst dann Ideen entstehen, nachdem sie den Grad ihrer Gewissheit sorgfältig geprüft hatten. Ausgehend von dieser hypothetischen Unwissenheit begann ich, den aktuellen Zustand der Gegenden zu studieren, deren alten Zustand und Revolutionen ich beschreiben wollte. (III, 131)

Als Potocki viel später seine Prinzipien der Chronologie für die Zeit vor den Olympischen Spielen veröffentlicht („Principes de chronologie pour les temps antérieurs aux olympiades“, III, 195–236), scheint er all den Widerspruch integriert zu haben, in den ihn diese hartnäckige Suche nach einem universalen System der Chronologie, das überzeugender war als das seiner vielen und berühmten Vorgänger, zwangsläufig geführt haben muss. Im Vorwort zu diesem Buch, das er 1810 in St. Petersburg veröffentlichte, spricht er von nichts anderem als einem System:

Die von mir veröffentlichten Seiten bieten dem aufgeklärten Leser einen vollständigen Überblick über mein System. Sie sind das System selbst für Chronisten, die in der Lage sein werden, alle Zeiträume einfach zu entwickeln und zu überprüfen. (III, 195)

Aber dieses System ist nicht zwangsläufig zuverlässig; es wird der Konfrontation mit anderen Systemen standhalten müssen, und die Herausforderungen dieser Konfrontation sind immens, denn es geht um nichts weniger als darum, das Projekt der Chronologie, das für Potocki das Projekt seines Lebens ist, zu verifizieren bzw. zu falsifizieren:

Aus dem Vergleich der Systeme muss sich entweder ergeben, dass in der Regel nur eine Chronologie übernommen wird, oder dass chronologische Fragen (die wahrscheinlich mehrere Lösungen haben werden) zu den unlösbaren Problemen gehören und die klugen Denker aufhören werden, sich mit ihnen zu beschäftigen. (III, 195)

Wir wissen heute, dass sich die zweite Option bewahrheitet hat, doch es hat etwas Ergreifendes festzustellen, dass Potocki bis zu seinem Tode seine Chronologie, sein exklusives und ausschließendes System überarbeiten, vervollständigen und immer wieder erweitern wird, während er doch gleichzeitig den virulenten Bazillus der Autonomie und intellektuellen Freiheit in sich trug, der in dem Misstrauen gepflegt wurde, das er selbst gegenüber vorher festgelegten Modellen im Allgemeinen empfand.

3. Die Herausforderungen des Reisens: zwischen Sonnenstich und „gelehrter Bonhomie“

In den einleitenden Bemerkungen zum „Essai sur l'histoire universelle“ findet sich noch eine weitere Abhandlung zur Methode, selbstverständlich eine kritische. Der gesamten historiographischen Tradition zum Trotz stellte sich Potocki gegen den klassischen chronologischen Ansatz, der bei den entferntesten Zeiten beginnt und im aktuellen Moment endet. Als Anhänger der auf Erfahrung basierenden Erkenntnis verteidigt er die Ansicht, es sei immer besser, vom Sichersten zum Unsichersten voranzugehen. Und was die Abfolge der Zeiten betrifft, so ist es offensichtlich, dass wir uns mehr über die Welt um uns herum im Klaren sind als über die Vergangenheit, die uns nur unvollständig und indirekt bekannt ist. Daher müssen wir in die andere Richtung gehen: durch eine sorgfältige Untersuchung dessen, was wir heute wahrnehmen können, sichere Grundlagen schaffen, um im Lichte dieser unbestreitbaren Wissensbestände die Denkmäler der Vergangenheit, seien es literarische, historiographische, künstlerische, archäologische oder ethnologische, neu zu interpretieren. Deshalb konnten die Bibliotheken, die Potocki mit großer Beharrlichkeit aufsuchte, nie die Beobachtung der Welt selbst ersetzen. Daraus ergibt sich seine Leidenschaft, genauer gesagt sein Bedürfnis zu reisen, das nicht nur die Neugier befriedigen, sondern vor allem Wissen begründen sollte.

Von seinem Lehrer Louis Constançon, einem Schüler des Naturforschers Elie Bertrand, hatte er gelernt, aus geologischen, botanischen und klimatischen Beobachtungen in den Alpenregionen Erkenntnisse von allgemeinem Wert zu gewinnen. Bald darauf kehrte er aus Malta und Italien zurück und hielt in der

Krain an, um besondere Phänomene zu betrachten, wie den natürlichen Siphon des Zirknitzer Sees (slowenischer Name: Cerknjško jezero), der durch die Enzyklopädie und später durch Casanovas „Icosameron“ (1788) berühmt wurde – ein seltsamer utopischer Roman mit totalisierenden Tendenzen, die Potocki wahrscheinlich nicht abgelehnt hätte. Von da an wird er auf seinen Reisen immer und überall versuchen, lokale und aktuelle Daten im Feld und unter den Menschen zu sammeln und zu identifizieren, Daten, die jedoch gleichwohl geeignet sind, historisches, anthropologisches oder politisches Denken um eine universale Dimension zu erweitern.

Eines der vielen Beispiele, die dies veranschaulichen, ist die Reise in die Türkei und nach Ägypten im Jahre 1784 („Voyage en Turquie et en Egypte fait en l'année 1784“, I, 1–58). Als Potocki in Kairo ankam, sah sich der Reisende mit einer besonders angespannten Situation konfrontiert, die sein Mitgefühl weckte: Die Straßen waren voller Leichen. Es handelte sich um die Folge einer schweren Hungersnot, verursacht durch den Machtmissbrauch der Beys, die im Namen des Sultans von Konstantinopel regierten. So viel zur zyklischen und ereignisgesteuerten Dimension der Geschichte. Einmal – am Fuße der Pyramiden und nachdem er gelehrte Berechnungen angestellt hatte, um das Ausmaß ihrer Größe zu objektivieren – lässt er sich jedoch zu Überlegungen über die Tiefe der Zeit hinreißen:

Dreißig Jahrhunderte haben kaum ein paar Vorsprünge abgetrennt. Die Erdbeben haben kein Fundament verschoben. Der Neigungswinkel lässt ihre Stabilität von derselben Schwerkraft profitieren, die ansonsten alle menschlichen Denkmäler zerstört. Selbst die gemeinsamen Anstrengungen der gesamten heutigen Bevölkerung Ägyptens würden nicht mehr ausreichen, um sie dem Erdboden gleichzumachen, der sie stützt; und wer weiß, ob die Natur selbst, eifersüchtig darauf, dass die künstlichen Strukturen ihre eigene Dauer erreichen, die Mittel hätte, sie zu zerstören? Das ist der Eindruck, den ich vom Anblick der Pyramiden hatte. (I, 53–54)

So viel zur Geschichte als Vorstellung von der Zeit in ihrer größten Ausdehnung. Potocki setzt seine Rede dann fort, indem er ihr eine neue Richtung gibt: Noch immer geschwächt von den Folgen eines Fiebers, das ihn während seiner Reise ereilt hat, gibt er zu, dass es ihm nicht die Kraft ließ, die höchste Pyramide zu erklimmen, wie er es sich gewünscht hätte. Er begnügte sich, lange Stunden damit zu verbringen, sie zu zeichnen, was ihm einen Sonnenstich einbrachte und sein altes Fieber wieder aufleben ließ. So viel zu den Unwägbarkeiten der subjektiven Wahrnehmung historischer Objekte.

Man kann noch ein weiteres Beispiel anführen: die „Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe pour la recherche des antiquités slaves ou vendes fait en 1794“ (I, 201–294). Wie schon der Titel andeutet, handelt es sich um eine andere

Reise als die oben erwähnte: eine Reise in der Zeit, und nicht in einem zu entdeckenden Raum; eine Reise als Wissenschaftler, nicht als Reisender. Es ist der Historiker, der, getreu seinen zuverlässigsten Intuitionen, seine Lektüren und sein Kabinett verlässt, um die Welt mit allen Sinnen zu untersuchen, bevor er die so gesammelten Daten durch den Filter seiner Intelligenz und seines Wissens schickt. Diese vorteilhafte und zu selten angewandte Methode inspiriert zu Entdeckungen und befreit den Wissenschaftler vom Gewicht etablierter Autoritäten. Gewissheiten sind zu überprüfen, Bücher neu zu lesen:

Was ich ernsthaft sage, ist, dass es einen großen und neuen historischen Vorteil gäbe, der von den Ältesten im Allgemeinen und von Hesiod im Besonderen zu gewinnen wäre, wenn die Subtilität der Erklärungen durch eine Art Bonhomie und robusten gesunden Menschenverstand ersetzt würde. Und dann müssten wir auch auf diese Systeme verzichten, die, wie Alexanders Schwert, alle Knoten mit einem einzigen Hieb ihrer Schneide durchtrennen; in Wahrheit ist jeder Knoten auf eine andere Weise kompliziert. (I, 215)

Erneut treffen wir auf das Schwert Alexanders, das in den Händen der Schöpfer und Anhänger von Systemen zu leichtfertig benutzt wird, um Probleme im Zusammenhang mit Wissenslücken, widersprüchlichen Daten oder fragilen Quellen zu lösen. Anstelle dieser Bewaffnung, die sicherlich edel ist (besonders wenn sie mit Alexander in Verbindung gebracht wird), aber unangebracht angesichts der Vielfalt und Komplexität der Informationen, die auf den Historiker einströmen, setzt sich Potocki paradoxerweise ein für den gesunden Menschenverstand, eine bürgerliche, ja sogar bäuerliche Qualität. Und ein paar Sätze weiter wird er die gleiche Idee mit noch mehr Nachdruck neu formulieren:

[...] der Zweck meiner Reise ist es, über die Geschichte der Slawen zu sprechen, und es handelt sich hierbei um eine Apologie der gelehrten Bonhomie, die ich bei der Untersuchung ihrer Altertümer angewendet habe und die für das Studium vieler Wissenschaften angemessen wäre. (I, 216)

Ich muss ein ganz besonderes Faible für diesen seltsamen Ausdruck von Potocki eingestehen: „gelehrte Bonhomie“! Dieses Oxymoron bringt all den Widerspruch perfekt zum Ausdruck, der in Potockis Fall nicht das Ende eines zum Scheitern verurteilten Gedankengangs bedeutet; einen Widerspruch, der nicht gnadenlos die Fehler in Denken oder Methode enthüllt, sondern der in aller Demut als wesentliche und unveräußerliche anthropologische Komponente anerkannt wird.

„Es kann nicht oft genug wiederholt werden, dass die Geschichte der Widersprüche die des menschlichen Geistes ist“ (I, 211), sagt er zu Beginn dieses

Reiseberichtes über Niedersachsen. Er hatte das Gleiche drei Jahre zuvor in der „Voyage dans l’empire de Maroc fait en 1791“ (I, 81–175) ausführlicher entwickelt:

Ich weiß nicht, wie meine Leser mit dieser Inkohärenz in meinen Berichten umgehen werden: Aber die Völker bestehen aus Menschen, diese bestehen aus Widersprüchen, und wenn es in den Berichten eines Reisenden keine solchen gibt, sind sie nicht realitätsgetreu. Ich weiß, dass viele Autoren nicht so viel Aufhebens darum machen: Sie führen auf der einen Seite alle Tugenden einer Nation und auf der anderen Seite all ihre Laster auf. So wie einige Maler, die glauben, dass sie es ausgezeichnet gemacht haben, wenn sie das ganze Licht auf der einen und alle Schatten auf der anderen Seite untergebracht haben; aber um Gottes willen! Wo haben diese Menschen ihre Augen? Wohin mit all den Reflexionen, Schlagschatten, dunklen Lichtern und Nuancen? (I, 115)

Potocki gibt sich nicht damit zufrieden, dieses unangenehme Reich der Widersprüche zur Kenntnis zu nehmen. Er akzeptiert es nicht so sehr aus Resignation, sondern weil er zutiefst davon überzeugt ist, dass alle menschlichen Versuche, den Widerspruch aufzulösen, dazu führen, dass eine andere Herrschaft, die des Systems, sich aufdrängt, eine Herrschaft, die nicht minder gebieterisch ist und den großen Nachteil hat, uns von der menschlichen Realität zu entfernen. Es braucht Demut und viel Unabhängigkeit des Geistes, Freiheit, um sich in die wissenschaftliche Arbeit zu stürzen und gleichzeitig das Handicap des Widerspruchs zu akzeptieren. Denn es ist wahr, dass in der Wissenschaft, nicht weniger als in der Politik, „frei zu sein eine Kunst ist, und zwar eine schwierige Kunst“ (III, 311). Potocki musste am eigenen Leibe erfahren, dass nur sehr wenige Wissenschaftler seiner Zeit bereit waren, das provokante, gar von der Norm abweichende methodische Postulat der gelehrten Bonhomie zu respektieren.

4. Die Erlösung im Roman

Deshalb geriet seine schon zu Lebzeiten wenig beachtete Arbeit als Historiker schnell in Vergessenheit. Anders verhielt es sich mit seinem Roman, den „Handschriften von Saragossa“, den man als Feier all dessen lesen könnte, was dem Primat des Widerspruchs im Menschen zugrunde liegt: seiner ambivalenten Situation als Gedanken- und Vorstellungswesen, seines stets pluralen und mobilen Umfeldes, seines nie ausreichenden Wissens, sei es auch noch so umfangreich, seines Kommunikationsinstrumentes, der verbalen Sprache, die von Natur aus den Realitäten, die sie bezeichnen soll, fremd ist, dem aufgeblähten und verworrenen Erbe, das die Jahrhunderte der „Kultur“ mit sich bringen. Und gerade weil

ihre Beziehung zur Realität derart ambivalent ist, ist die Fiktion zweifellos am geeignetsten, diesen schwer fassbaren Zustand des Menschen zu benennen und sowohl im Schriftsteller als auch im Leser jene schwierige Freiheit zu bewahren, im Ungewissen und das Ungewisse zu denken.

Nehmen wir zwei Beispiele, um diese noch abstrakten Aussagen zu veranschaulichen. Zuerst ist da einer der Protagonisten des Romans, Avadoro, der Zigeunerhauptmann. Zu Beginn seiner Geschichte sehen wir ihn die systematischen Gewohnheiten seines Vaters beschreiben, eine Karikatur des methodischen Menschen, dessen Methode in Wirklichkeit nur Kleinigkeiten betrifft: einige äußerst unbedeutende Dinge aneinanderzureihen (auf den Balkon gehen, die Dachziegel des gegenüberliegenden Palastes zählen), die 24 Zigarren zu rollen, die im Laufe eines jeden Tages geraucht werden, während seines Spaziergangs die immer gleichen Wege zu gehen, bis zu dem Tag, an dem er sich, stets mit der gleichen Regelmäßigkeit und Präzision, an die Herstellung einer Tinte macht, die bald zur besten in der Stadt avancieren und die Begehrlichkeiten aller Schriftsteller wecken wird. Ganz so, als sei Avadoros Vater zum Ursprung allen literarischen Schaffens geworden.

Aber die Literatur braucht auch einen Gegenstand, einen Inhalt, der überliefert oder erzählt werden kann. An dieser Stelle kommt der Sohn, vollkommenes Gegenteil seines Vaters, ins Spiel:

Ach, es war, als hätte mein Vater, indem er mich von sich fernhielt, den ungeheuren Unterschied der Charaktere geahnt, den die Natur zwischen uns gesetzt hatte. Sie haben ja gesehen, wie systematisch und gleichförmig er in seiner Lebensweise blieb, ich hingegen darf Ihnen versichern, daß man schwerlich einen Menschen wird finden können, der noch unbeständiger ist, als ich es allezeit gewesen bin.⁶

Der Sohn wird daher ein Wanderleben führen, allein den Launen des Zufalls unterworfen, aber derart mit Erfahrung gesättigt, dass es selbst zum Gegenstand einer ungeheuren Erzählung werden kann. Denn ehe der Sohn endgültig vom Vater getrennt wird, fällt er in das Tintenfass, das einem Heiligtum gleich im väterlichen Haus aufgestellt war. Das Schicksal des Sohnes, der ohne den gegensätzlichen Schatten des Vaters keine so deutlich umrissene Figur abgeben hätte, besteht nun darin, die in sich aufgenommene Tinte in Form eines umfangreichen und verzweigten Lebensberichts wieder abzugeben. Die Beobachtungsgabe und Kreativität des freien Geistes würde zu nichts führen ohne die Grundlage von

6 *Jan Potocki: Die Handschriften von Saragossa oder Die Abenteuer in der Sierra Morena. Aus dem Französischen und mit Anmerkungen von Werner Creutziger, hg. von Leszek Kukulski, Berlin: Aufbau-Verlag 2005, S. 170–171.*

Vernunft und Systemen, die nicht neu interpretiert oder in Frage gestellt werden könnten, wenn sie nicht da wären – angefangen beim System der Sprache.

Das andere Beispiel ist etwas anders gelagert und bringt uns zurück zur individuellen Dimension des Denkers, der mit dem Problem der Freiheit konfrontiert ist, das heißt der Frage nach seinem Verhältnis zu den sozialen, kulturellen und epistemologischen Zwängen, die sein Handeln bestimmen. Es ist die Geschichte des Geometers Pedro Velásquez, der erzählt, wie er als Kind seine Begeisterung für das Rechnen und ganz allgemein für intellektuelle Anstrengung entdeckte, und dies unter den scheinbar ungünstigsten Bedingungen. Sein Vater hatte beschlossen, ihn vor eben jenem Unglück zu schützen, das ihn unweigerlich ereilen würde, wenn Pedro selbst, dem Vorbild des Vaters folgend, Wissenschaftler würde. Zu diesem Zwecke sperrt er den kleinen Jungen in einem niedrigen und abgelegenen Raum hinter dem Innenhof ein. Pedro erzählt seine Erfahrung des Eingesperrtseins in der Retrospektive wie folgt:

Da ich es gewohnt war, größte Freiheit zu genießen, erschien mir die Gefangenschaft anfangs unerträglich. Ich weinte viel und lange. Noch während ich weinte, wandte ich meine Augen einem großen quadratischen Fenster zu, dem einzigen, das es in diesem Gemach gab, und ich begann die kleinen quadratischen Scheiben zu zählen. Es waren sechsundzwanzig in der Höhe und ebensoviel in der Breite. Ich erinnerte mich an den Unterricht des Paters Anselm, dessen Wissenschaft nicht über Multiplikation hinausreichte.

Ich multiplizierte die Scheiben der Höhe mit denen der Grundlinie und erkannte mit Erstaunen, dass ich genau die Gesamtzahl meiner Scheiben erhielt. Mein Schluchzen wurde leiser, mein Schmerz erträglicher. Ich wiederholte meine Rechnung, wobei ich erst eine, dann zwei Reihen Scheiben abzog, einmal von der Höhe, einmal von der Grundlinie. Da begriff ich, daß die Multiplikation nur eine wiederholte Addition ist und daß man Flächen ebenso messen kann wie Linien.

Ich wiederholte das Experiment mit den Steinfliesen, mit denen der Fußboden meines Gemachs belegt war: es gelang mir nicht minder gut. Ich weinte nicht mehr, mein Herz klopfte freudig – noch heute kann ich nicht ohne Rührung davon sprechen.⁷

Tag für Tag entwickelt der junge Gefangene seine Beobachtungen weiter und gestaltet sie immer komplexer; er erfindet ein Notationssystem, das sich für die Darstellung solcher Operationen als ebenso effektiv erweist wie die Notation der Mathematik. Er wird letztere schließlich annehmen, als ihm sein Vater erlaubt, in die Welt zurückzukehren, aber seine erste Erfahrung bleibt, zunächst die Dinge selbst zu entdecken und nicht die Zeichen, die sie abbilden. Diese

7 Ebenda, S. 339–340.

Erfahrung wird ihm durch seine Situation der Isolation ermöglicht. Man kann es nur wiederholen: Nicht immer ist derjenige, der glaubt, frei zu sein, am freiesten.

Selbstverständlich war Jan Potocki nie gezwungen, buchstäblich in Gefangenschaft zu leben; dies ist eine Erfahrung, die er seiner Romanfigur vorbehält, die oft als Alter Ego des Autors interpretiert wurde. Aber seine Tendenz zu einer Taktik der *tabula rasa*, die den Geist von allem zuvor erworbenen Wissen befreit, um eine unmittelbarere Wahrnehmung der Objekte zu ermöglichen, ist dem in gewisser Weise ähnlich. Ein Gefängnis ist nicht immer das, was man in ihm sieht. Es kann sogar eine zwingende Voraussetzung für das Entstehen freien Denkens sein, wenn diese Entstehung durch den Lärm der Welt, das Gewicht von Erfahrungen und Vorurteilen sowie die starre Autorität von etablierten Modellen, Konventionen und Systemen verhindert wird.

Die Freiheit des Denkens ist, wie die Freiheit selbst, eine „schwierige Kunst“. Sie ist nur möglich unter absolut aseptischen Bedingungen, wie sie dem jungen Pedro Velásquez kurzzeitig zuteilwerden. Aber Potocki hat sie immer als ein Ideal behandelt, auch auf die Gefahr hin, die Erwartungen der Gesellschaft an die verschiedenen Rollen durcheinanderzubringen, die die Freiheit in sich vereint. Auf die Gefahr hin, von seinen Zeitgenossen als exzentrisch angesehen zu werden: ein schlechter Gelehrter, ein unverantwortlicher Politiker, ein unberechenbarer Reisender. Und doch ein großer Schriftsteller. Denn gerade in der Fiktion fand Potocki den Spielraum, den er benötigte, um die Freiheit des Denkens nicht nur auszuleben, sondern sie in ihrer ganzen Tiefe darzustellen.

Übersetzung aus dem Französischen: Torsten Lorenz und Lena Seauve

Marek Dębowski

Der polnische Kontext im Theaterschaffen von Jan Potocki

Jan Potockis Beziehungen zum Theater wurden erst in relativ junger Zeit aufgedeckt:¹ Als um die Mitte des 20. Jahrhunderts unter außergewöhnlichen Umständen ein Exemplar des „Recueil de Parades représentées sur le théâtre de Łancut dans l'année 1792“ wiederentdeckt wurde, begann seine Karriere als französischsprachiger Dramatiker von neuem. Wie wir heute wissen, wurde dieser Band 1793 in etwa hundert Exemplaren in Potockis eigenem Verlag gedruckt. Nach der Bombardierung der Universitätsbibliothek Warschau im Jahre 1944 wurde der Band in gutem Zustand (die Seiten waren unbeschädigt) in den Ruinen eines Kellers gefunden, der selbst den Architekten bis dahin unbekannt gewesen war.

Die erwähnten „Parades“² erschienen im August 1958 in der polnischen Übersetzung von Józef Modrzejewski und mit einer Einleitung des bedeutenden polnischen Theaterwissenschaftlers Julian Lewański in der Zeitschrift „Dialog“.³ Im folgenden Jahr veröffentlichte Roger Caillois, der 1958 wichtige Auszüge aus dem „Manuscrit trouvé à Saragosse“ herausgebracht hatte, die „Six Parades“ in ihrer französischen Originalversion in der Pariser Zeitschrift „Le Théâtre populaire“ und dankte dem Mann, der sie vor dem Vergessen bewahrt hatte, mit folgenden Worten: „Ich veröffentliche sie nach einer Fotokopie der Privatausgabe, die ich der Liebenswürdigkeit von M. J. Modrzejewski verdanke. Hiermit möchte ich meine tief empfundene Dankbarkeit ausdrücken.“⁴ Die erste szenische Aufführung der *parades* auf Polnisch fand am 18. November 1958 im Warschauer Dramatischen Theater statt. Im Frühjahr 1959 wurden sie vom Publikum des Festival du Théâtre des Nations in Paris mit Begeisterung aufgenommen. Der Erfolg der *parades* in den Hauptstädten Polens und Frankreichs und ihre rasante Karriere auf internationalen Bühnen und im Fernsehen inspirierte einen weiteren Schriftsteller, Jerzy Zagórski, der eine polnische Übersetzung von Potockis zweitem Stück „Les Bohémiens d'Andalousie“ (Die Zigeuner von Andalusien)

1 Dieser Text ist eine erweiterte Fassung meines Aufsatzes, vgl. Marek Dębowski: Parades de Jan Potocki au château de Łancut / Parady Jana Potockiego na zamku w Łancucie, in: Studia Pragmalingwistyczne IX, 2017, S. 89–97 und S. 183–192.

2 *Parades* sind eine französische Theatergattung des 18. Jahrhunderts.

3 Jan Potocki: Parady, übers. von Józef Modrzejewski, in: Dialog 8, 1958, S. 6–26.

4 Jean Potocki: Six Parades, in: Le Théâtre populaire 34, 1959, S. 51–79.

verfasste. Nachdem es die Aufmerksamkeit mehrerer polnischer Regisseure erregt hatte, wurde das Stück 1964 im Rundfunktheater uraufgeführt und kam dann am 10. Januar 1967 auch auf die Bühne des Wanda-Siemaszkowa-Theaters in Rzeszów. Der Text erschien 1982 in der Zeitschrift „Dialog“.⁵ Die letzte Inszenierung von „Les Bohémiens“ war meines Wissens am 16. Mai 1993 im Norwid-Theater in Jelenia Góra zu sehen. Was „L'Aveugle“ (Der Blinde) anbelangt, so wurde Potockis *proverbe*, das von Dominique Triaire in einem Kiewer Archiv entdeckt wurde, 1993 in der Zeitschrift „Dix-huitième siècle“ veröffentlicht, und im selben Jahr erschien seine polnische Übersetzung von Piotr Szymanowski in „Dialog“ mit einem Vorwort von Dominique Triaire.⁶ Allerdings scheint dieses Stück, abgesehen von einigen Fragmenten, die Regisseur Tadeusz Bradecki im Dezember 1992 für ein Bühnenstück über Potocki im Alten Theater in Krakau verwendete, nie komplett in polnischer Sprache aufgeführt worden zu sein. Schließlich hat unlängst eine von Przemysław Witkowski in Kiew durchgeführte Untersuchung gezeigt, dass Potocki um 1802 eine siebte *parade* mit dem Titel „Gile en ménage suite de Gile amoureux“ geschrieben hat. Sie wurde 2010 in ihrer Originalversion nach dem Kiewer Manuskript veröffentlicht, die Übersetzung ins Polnische wurde im selben Jahr publiziert.

Potockis Verbindungen zum Theaterleben seiner Zeit sind von historischem, szenischem und literarischem Interesse. Beginnen wir mit den Verbindungen zum polnischen Theaterleben. Obwohl die Quellen auf diesem Gebiet begrenzt sind, wissen wir, dass in dem Milieu, in dem Potocki sich bewegte, am Königshof und in den Palästen der polnischen Aristokraten, das Interesse am Theater sehr lebendig war. König Stanislaus August Poniatowski hatte sein eigenes Theater in Warschau; die Vorstellungen fanden in seinem Schloss und in seiner Sommerresidenz Łazienki statt. Łazienki bot mehrere Unterhaltungsbühnen: das Kleine Theater, ein Amphitheater auf der Insel im Park und die Orangerie. Potocki und seine Frau waren hier oft anwesend. Wir verfügen sogar über einen Bericht über eine Aufführung, in der im September 1788 Julia Potocka auftrat. Hier ein kleiner Auszug:

Da sie am 6. Tag des Monats eine Feierlichkeit für den König ausrichten wollten, schlugen die Damen vor, das Theater in Łazienki mit dem Stück „La Partie de chasse d'Henri IV“ zu eröffnen. Die Rolle der Margot wurde von Julia Potocka, geborene Lubomirska, Cateau von Frau de Ligne, Agathe von Frau Krasicka übernommen. Herr Woyna übernahm die Rolle des Michau, während Herr de Maisonneuve die von Heinrich IV. übernahm. Das Stück war ein großer Erfolg.⁷

5 Jan Potocki: *Cyganie z Anadaluzji*, übers. von Jerzy Zagórski, in: *Dialog* 8, 1982, S. 5–25.

6 Jean Potocki: *L'Aveugle*, in: *Dix-huitième siècle* 25, 1993, s. 295–303; Jan Potocki: *Ślepiec*, übers. von Piotr Szymanowski, in: *Dialog* 8, 1993, S. 14–20.

7 *Ludwik Bernacki*: *Teatr, dramat i muzyka za Stanisława Augusta*, Bd. 1, Lwów: Wydawnictwo

Der Name Joseph de Maisonneuve erscheint oft in Dokumenten, die sich auf das Theaterleben der Epoche Stanislaus August Poniatowskis und späterer Zeiten beziehen. Der französische Adlige, der seine Karriere als Zeremonienmeister am Hof von Zar Paul I. von Russland beendete, lebte lange Zeit am Hof der Fürsten Czartoryski. Er wurde von Izabela Czartoryska sehr geschätzt, die seine schauspielerischen Fähigkeiten bewunderte. Joseph de Maisonneuve war in mehreren privaten Theatern in Warschau tätig. So spielte er im Dezember 1785 auf der Bühne des Palais der Fürsten von Nassau und in Anwesenheit des Königs die Rolle des Figaro in der berühmten Komödie „Der tolle Tag oder Figaros Hochzeit“ von Beaumarchais. Jan Potocki muss Maisonneuve aufgrund seiner szenischen Talente gut gekannt haben, denn im März 1793 trat er mit ihm auf der Bühne des Königsschlusses in der Rolle des Mirobolan in der Komödie von Noël Le Breton de Hauteroche („Le Crispin médecin“) auf. Maisonneuve spielte die Rolle des Crispin. Die *parades*, die Potockis Verbindung mit dem Königlichen Theater in Warschau unterstreichen, wurden im Sommer 1786 im Kleinen Königlichen Theater in Łazienki aufgeführt, als Potocki sich noch in Warschau aufhielt. Erwähnt wird dies in einem Brief von Frau Szaniawska an Izabela Czartoryska, der im selben Jahr in einem seltsamen französisch-polnischen Volapük verfasst wurde:

À Łazienki deux pièces et Cassandre aux Indes [...] Le prince connaît cette parade et peut [sic] vous donner l'analyse. Ambasador Stackelberg wmawiał w Byszewską, że ta parada jest jej kompozycji, czego się szczyrze wypierała⁸. [L'ambassadeur Stackelberg imputait à Ludwika Byszewska la composition de cette parade, ce qu'elle niait sincèrement.]

In Łazienki zwei Stücke und „Cassandre aux Indes“ [...] Der Prinz kennt diese *parade* und kann Ihnen eine Analyse geben. Botschafter Stackelberg versuchte Byszewska einzureden, dass diese *parade* ihre Komposition sei, was sie aufrichtig zurückwies.

Sechs Jahre später, im Jahre 1793, führte Potocki seine *parades* im Schloss seiner Schwiegermutter, der Marschallin Lubomirska, bei Łańcut auf und ließ sie in Warschau in seinem Verlag Drukarnia Wolna veröffentlichen. Eine dieser *parades*, die 1793 aufgeführt wurde, heißt „Cassandre aux Indes“ (Kassander in Indien).

Die oben dargestellten Umstände geben Aufschluss über die thematischen und formalen Verbindungen zwischen den *parades* von Potocki und den *parades*,

Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich 1925, S. 433. „La Partie de chasse d'Henri IV“ ist eine Komödie von Charles Collé (1709–1783). Madame de Ligne ist Prinzessin Hélène, geborene Massalska.

8 Zitiert nach Marek Dębowski: Francuskie konteksty teatru polskiego w dobie oświecenia, Kraków: Societas Vistulana 2001, S. 102.

die in der gleichen Zeit in Frankreich entstanden.⁹ Es sei daran erinnert, dass die *parade* als Theatergenre im 18. Jahrhundert in Polen weder auf professionellen Bühnen oder Märkten noch auf privaten Bühnen gespielt wurde („*Cassandra aux Indes*“ und die anderen *parades*, die 1786 vielleicht in Łazienki aufgeführt wurden und deren Titel wir nicht kennen, sind eine Ausnahme). Historisch gesehen, sind französische *parades* „burlleske Szenen, die von Gauklern an der Eingangstür ihres Theaters gespielt werden, um die Neugier der Passanten zu wecken und Zuschauer anzuziehen“.¹⁰ Über die ersten Formen der *parade* gibt es wenige Informationen, da sie nicht verschriftlicht wurden. Aber wir wissen, dass dieses Genre in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts und im frühen 18. Jahrhundert für Begeisterung in der Öffentlichkeit sorgte, als es plötzlich auf den Märkten von Saint-Germain und Saint-Laurent auftauchte. Es scheint, dass die *parade* sich um die Mitte des 18. Jahrhunderts zu einer eigenständigen Form des Volksspektakels zu entwickeln begann und ihren ursprünglichen kommerziellen Zweck einbüßte. 1756 erschien eine Sammlung von Thomas-Simon Guelettes,¹¹ die als eines der ersten Beispiele für literarische *parades* gelten kann. Die literarischen *parades* aus der Mitte des 18. Jahrhunderts hatten keinen kommerziellen Zweck, und ihr Publikum hatte nichts mehr mit dem Publikum auf den Märkten zu tun. Es handelte sich um pseudopopuläre Aufführungen, genauer gesagt um Nachahmungen der populären Darbietungen, die dazu geschaffen wurden, vornehme Aristokraten zu unterhalten, die sich entsprechend der damaligen Mode daran erfreuten, „schlechten Umgang zu pflegen“. Die literarische *parade* war eine Art intimes Theater, ein privates Café-Kabarett, das in die Salons und Theater des Herzogs von Orléans, des Prinzen von Valières, des Grafen von Clermont, der Herzogin von Maine und, insbesondere, im Falle der *parades* von Beaumarchais, in Madame de Pompadours Château d’Etiolles verlegt worden war.

Betont man die Ähnlichkeiten zwischen Potockis *parades* und anderen Beispielen dieses Genres aus dem 18. Jahrhundert, landet man direkt bei den unmittelbaren Quellen, aus denen sie alle ihre Inspiration bezogen. Tatsächlich gibt es eine gewisse Ähnlichkeit mit den *parades* von Thomas Simon

9 1972 deutete Gilbert Sigaux „eine Richtung für die Forschung“ zu den Verbindungen zwischen den Pariser *parades* und denen von Jan Potocki an. Siehe Gilbert Sigaux: *Les Parades de Jean Potocki dans la tradition du théâtre de la foire*, in: *Les Cahiers de Varsovie* 3, 1972, S. 221–229 (225). Sigaux’ Vorschlag erscheint richtig. Die Analyse der Texte von Thomas-Simon Gueulette lässt keinen Zweifel daran. Diese Verbindungen sind unbestreitbar.

10 Zitiert nach Pierre Augustin Caron de Beaumarchais: *Parades – édition critique* (hg. Pierre Larthomas), Paris: Société d’édition d’enseignement supérieur 1977, S. 16.

11 Thomas Simon Gueulette: *Théâtre des boulevards*, Paris: E. Rouveyre 1881. Neuausgabe von Auszügen: *Ders.: Parades, extraites du Théâtre des boulevards* (hg. Dominique Triaire), Montpellier: Éditions espaces 34, 2000.

Gueullette.¹² Potocki kannte gewiss auch die *parades* von Beaumarchais (sie wurden in den Jahren 1760–1775 in Étioilles aufgeführt),¹³ die vielleicht auch den französischen und polnischen Gästen der Marschallin Lubomirska in Łańcut bekannt waren. Potocki zog es jedoch wahrscheinlich vor, sich an einer weniger bekannten Quelle zu orientieren.

Dennoch mag ein wichtiges Ereignis erklären, warum Potocki sich bei der Komposition seiner „Six Parades“ von 1792 von Pariser Quellen inspirieren ließ: Damals beherbergte die Marschallin Lubomirska in ihrer prächtigen Residenz Łańcut mehrere französische Aristokraten, die während der Revolution von 1789 dort Zuflucht gefunden hatten. Es sei auch darauf hingewiesen, dass die Situation in Polen 1792 keineswegs friedlich war. Jan Potocki kehrte im Frühjahr 1792 nach Warschau zurück, zu einer Zeit, als Katharina II. von Russland, besorgt über die Annahme der Verfassung vom 3. Mai durch den polnischen Reichstag und König Stanislaus August, ihren Truppen befahl, in Polen einzumarschieren. Potocki positionierte sich zunächst als Patriot und setzte darauf, die Russen in Litauen zurückzuschlagen, aber seine Initiativen wurden vom König nicht unterstützt. Schließlich schrieb Potocki im Juli 1792 an den König, dass er sich aus der Politik zurückziehe. Daraufhin versöhnte er sich mit seiner Schwiegermutter, der Prinzessin Lubomirska, und zog sich auf sein Schloss in Łańcut zurück. Fern von Paris erlaubten ihm das weltliche Leben, die Spiele in den Salons, die Theateraufführungen, in denen die Adligen selbst die Rolle des Dieners spielten, sich vorzustellen, dass Ludwig XVI. in Versailles immer noch unerschütterlich regierte. Doch das war nicht der Fall: Einige Monate später wurde der König gefangen genommen.

Nachdem die Quellen von Potockis „Six Parades“ in Literatur und Theater, ihr historischer und ästhetischer Kontext sowie die vom Autor vorgenommenen Änderungen zur Aktualisierung dieses Genres bereits ausführlich beschrieben worden sind,¹⁴ ist es sinnvoll, eine dieser *parades* genauer zu betrachten, in der der polnische Kontext der Serie deutlich wird.

In „Le Calendrier des vieillards“ (Der Kalender der Alten) erwähnt Potocki Stéphanie-Félicité de Genlis, die er persönlich kannte und die auch dem Publikum auf Schloss Łańcut bekannt war, das im Sommer 1792 die Aufführungen besucht hatte. Der Name dieser Madame de Genlis erscheint im Untertitel der

12 Mehrere Fragmente dieser Aufführung wurden zuerst auf Polnisch veröffentlicht, siehe Marek Dębowski: Oryginalność „Parad“ Jana Potockiego, in: Przegląd Humanistyczny 3, 1981, S. 159–178 (162–171).

13 David Trott: Théâtre du XVIIIe siècle. Jeux écritures, regards, Montpellier: Éditions espaces 34, 2000, S. 171–175.

14 Siehe das Kapitel „Originalité du théâtre de Potocki“, in Marek Dębowski: Jean Potocki et le théâtre polonais. Entre Lumières et premier romantisme, Paris: Classique Garnier 2014.

1793 in Warschau unter dem Titel „Parodie de la ‚Cloison‘, comédie du Théâtre de Madame de Genlis“ (Parodie auf die ‚Wand‘, eine Komödie aus dem Theater von Madame de Genlis) veröffentlichten Ausgabe des „Calendrier“. Dieser Titel ist irreführend, denn der „Calendrier des vieillards“ erinnert eher an La Fontaine und seine gleichnamige Versnovelle (die wiederum Giovanni Boccaccio entnommen ist). In den Theaterstücken der Madame de Genlis, vgl. die Sammlungen „Théâtre d'éducation à l'usage des jeunes personnes“ und „Théâtre de société“, gibt es keine Parallelen zum „Calendrier des vieillards“ und schon gar nicht zu betrogenen und entmachteten alten Männern. Obwohl das Theater von Madame de Genlis in den 1780er Jahren in katholischen Kreisen recht bekannt war und obwohl ihre Sammlung nach ihrem Erscheinen in Frankreich bald von dem Piaristenpater Remigiusz Ładowski ins Polnische übersetzt und 1793 in Warschau veröffentlicht wurde,¹⁵ wurden die Komödien von Madame de Genlis mit einer Ausnahme („Zelie“) nie auf einer öffentlichen Bühne aufgeführt, jedoch regelmäßig an Schulen gespielt. Für Potocki ist „La Cloison de Mme de Genlis“ also offensichtlich nur ein Vorwand, ein Augenzwinkern. Von dieser Komödie hat er lediglich den Bühnentrick der Wand behalten, alles andere unterscheidet sich. Für Potocki ging es eigentlich darum, auf Madame de Genlis als Person anzuspieren, die, wie Marie-Emmanuelle Plagnol-Diéval schreibt, „die Mutter der Kirche genannt wurde, die eine dem Katholizismus entspringende, aber an die Bedürfnisse des zeitgenössischen Lebens und der Öffentlichkeit angepasste Moral verbreitet“.¹⁶ Madame de Genlis belegt in ihren Stücken alle vermeintlichen moralischen Verirrungen der Aufklärung mit einem Bann: Libertinage, Tändelei, Leidenschaft, mit einem Wort alles, was Begehren weckt. Ihrer Meinung nach sollten die Beziehungen zwischen Männern und Frauen, einschließlich ihrer ehelichen Beziehungen, auf Tugend und nicht auf Liebe basieren. Es war diese katholische Vorstellung der Ehe nach Art der Madame de Genlis, die Potocki verspottete. In der *parade* „Le Calendrier des vieillards“, deren Handlung in Teilen an die Novelle La Fontaines erinnert, begibt sich Monsieur Anselme Cassandre auf die Suche nach seiner Frau, die entführt worden war und auf einem Piratenschiff als Geisel gehalten wurde. Er erreicht das Schiff und hört plötzlich das Stöhnen seiner besseren Hälfte. Er kann sie nicht sehen, weil sie sich auf der anderen Seite einer Wand befindet und deutet dieses Stöhnen als Ausdruck von Leid, wo es doch Schreie der Wonne sind:

15 *Stéphanie-Félicité de Genlis: Teatr dla społeczności czyli komedye pani Genlis tłomaczone przez X. Ładowskiego S.P.*, Warszawa: P. Dufour 1793.

16 Marie-Emmanuelle Plagnol-Diéval: *Le théâtre de Mme de Genlis*, in: *Dix-Huitième Siècle* 24, 1992, S. 367–382 (367). Siehe auch *Dies.*: *Madame de Genlis et le théâtre d'éducation au XVIIIe siècle*, Oxford: Voltaire Foundation 1997, S. 350.

He! Was höre ich jetzt, es klingt wie Zerzabelles Stimme ... ah!

[...]

Sie kann es nicht mehr ertragen – Ja, was sind das alles für Stimmen? Ich liebe euch drei auch – aber mit wem redet sie, wenn ich sehen könnte – ich glaube, ich sehe ein Loch da oben. Lasst uns auf den Stuhl steigen, ja? Zerzabelle, ei ei ei. (*er fällt vom Stuhl*) [...] Zerzabelle macht ... macht ... auf Piratin, und deshalb bin ich¹⁷ ...

Man kann sich vorstellen, dass Potockis bittere Ironie auch auf etwas anderes abzielte: die eheliche Erziehung *à la polonaise*. Denn der Titel von Potockis *parade*, „Le Calendrier des vieillards“ (Der Kalender der Alten), lässt sich durch eine Anspielung auf die berühmten Kalender und Almanache erklären, die im 18. Jahrhundert die einzige Lektüre der Mehrheit der Sarmaten, also der schlecht gebildeten und provinziellen polnischen Adligen, darstellten. Diese Kalender waren eine unerschöpfliche Quelle katholischer Vorurteile, der Xenophobie und des Obskurantismus. In diesen Kalendern wurden Lehren über die Tugenden der katholischen Ehe verbreitet, die auf dem biblischen Gebot „seid fruchtbar und vermehrt euch“ beruhten (Genesis 1,28). Diese traditionelle Ehesicht, die erstmals in mehreren polnischen Komödien der 1760er Jahre präsentiert wurde, kommt in der „Mariage du calendrier“ (Kalenderhochzeit),¹⁸ dem berühmtesten Stück des Jesuitenpaters Bohomolec, der bereits für seine an Schulen gespielten Komödien bekannt war und bei dem es sich um den ersten „offiziellen“ Dramatiker des Nationaltheaters handelte, klar zum Ausdruck. Die „Mariage du calendrier“ war ein großer Erfolg angesichts des Skandals, den sie im März 1766 im Warschauer Stadttheater und dann in den Provinztheatern ausgelöst hatte, da eine ihrer Hauptfiguren, Anzelmowicz, dem königlichen Bankier Symonowicz ähnelte. Das Stück blieb bis Ende der 1780er Jahre im Repertoire dieser Theater. Potocki war wahrscheinlich mit der Bohomolec-Komödie vertraut, die 1781–1782 in Krakau und 1785–1786 in Warschau aufgeführt wurde, und verstand daher sehr gut die symbolische Funktion des „Kalenders“ im Kampf gegen reaktionäre katholische Mentalitäten. So lässt er Gile in seiner *parade* sagen:

Was ist? Und vielleicht sind Sie zufällig Anselme? Ha, ha, ha..

CASSANDRE:

Ohne Zweifel.

17 Jean Potocki: *Le Calendrier des vieillards*, in: *Ders.: Œuvres de Jean Potocki* (hg. François Rosset/Dominique Triaire), Bd. III, Louvain: Peeters 2004, S. 18.

18 Siehe den Bericht über die „Mariage du calendrier“ im folgenden Kapitel: „Éducation intime dans la comédie polonaise des Lumières“, in: *Dębowski* (Anm. 14).

GILE:

Anselme Cassandre.

CASSANDRE:

Aber ja, wirklich.

GILE:

Der Mann vom Kalender ha, ha, ha. (er geht.)

CASSANDRE (alleine):

Ja, was meint er mit seinem Kalender? Woher könnte er wissen, was zwischen mir und meiner Kleinen passiert ist? Armes, liebes Kind, als ich ihr sagte: „Heute tritt der Mond in sein zweites Viertel, & der Tag ist nicht günstig ...“.¹⁹

So äußerte sich auch Herr Staruszkiewicz (Vieillardski), ein reaktionärer Sarmate, der als Hauptfigur in der „Kalenderhochzeit“ auftritt und der seiner Tochter Eheunterricht erteilte, nachdem er die Hinweise des Kalenders über die angeblich fruchtbaren Mondphasen gelesen hatte. Daher gibt es in Potockis „Kalender der Alten“ zwei Karikaturen: Die erste zielt auf die von Frau de Genlis vertretene bigotte Ehemoral und die zweite auf den polnischen Obskurantismus, bei dem die Ehe ausschließlich der Fortpflanzung dient.

Die anderen dramatischen Texte Potockis, „Les Bohémiens d'Andalousie“ (Die Zigeuner von Andalusien)²⁰ und die beiden zuletzt in Kiew gefundenen Texte („L'Aveugle“ und „Gile en ménage suite de Gile amoureux“) besitzen nicht dasselbe szenische oder literarische Niveau wie die 1793 von Potocki gedruckte Sammlung. Ihre Lektüre ist aus künstlerischer Sicht weniger interessant. Diese Texte lenken vor allem die Aufmerksamkeit des Soziologen oder, wenn man so will, des Beobachters auf sich, denn die Umstände ihrer Entstehung zeigen, dass der Autor der „Handschriften von Saragossa“ das Theater stets als ein wichtiges Element des gesellschaftlichen Lebens betrachtete.

Potocki verbrachte zwischen 1792 und 1794 viel Zeit in Warschau und besuchte seine Familie in verschiedenen Schlössern in Polen. Das berühmteste unter den Theatern, die er damals besuchen konnte, war das in Warschau, auch Nationaltheater genannt. Hier fand im März 1794 ein sehr wichtiges Ereignis der polnischen Theatergeschichte statt: die Uraufführung von „Krakowiacy i Górale“ (Krakauer und Goralen), einem scheinbar unschuldigen Boulevardstück. Der Autor, Wojciech Bogusławski, war zugleich Direktor des Nationaltheaters. Da er sein Stück just in dem Moment auf die Bühne brachte, da in Polen der

¹⁹ Jean Potocki: *Le Calendrier...* (Anm. 17), S. 17–18.

²⁰ Eine zeitgenössische Ausgabe des Textes „Les Bohémiens d'Andalousie“ findet sich in Jean Potocki: *Parades, Les Bohémiens d'Andalousie. Théâtre* (hg. Dominique Triaire), Arles: Actes Sud 1989.

Kościuszko-Aufstand gegen die russische Besatzung vorbereitet wurde, verlieh er der Inszenierung eine mit der „Hochzeit des Figaro“ vergleichbare künstlerische und politische Dimension.²¹ Wir wissen nicht, ob Potocki im März 1794 (das heißt vor seiner Abreise nach Rheinsberg im April desselben Jahres) der Aufführung dieses Stückes beiwohnen konnte, doch ganz gewiss hat er von dem außerordentlichen Erfolg dieser ersten komischen Nationaloper in Warschau gehört.

Unter den polnischen Privat Bühnen stellte das bereits erwähnte Königliche Theater von Łazienki gewissermaßen einen Referenzpunkt für den Adel dar. Diese Bühne verlieh der Entwicklung vieler Theater in den Residenzen der polnischen Magnaten einen starken Impuls. Zwei davon verdienen besondere Beachtung: zum einen das Theater in Siedlce, in dem Aleksandra Ogińska (geb. Czartoryska) und ihr Mann Michał Kazimierz Ogiński, Hetman von Litauen und begabter Komponist, seit Ende der 1770er Jahre eine hochklassige Bühne in ihrem Palais betrieben, zum anderen das Theater in Tulczyn, das Anfang der 1780er Jahre von Józefina und Szczęsny (Félix) Potocki eingerichtet wurde. Letzterer sollte 1799 Jan Potockis Schwiegervater werden.

Im Theater in Siedlce wurde 1786 und 1788 (?) die komische Oper „Les Bohémiens“ (Die Zigeuner)²² aufgeführt, das Libretto hatte Franciszek Dionizy Kniaźnin (1749–1807), die Musik Kazimierz Ogiński (1731–1803) geschrieben.²³ Die Oper war ein großer Erfolg, und das Libretto der „Zigeuner“ von Kniaźnin gilt heute als erster polnischer Dramentext zur Zigeunerthematik.²⁴ Wie Kniaźnin 1787 im Vorwort zu dem Libretto schrieb, war das Thema von Izabela Czartoryska, einer Tante von Julia Potocka, an ihn herangetragen worden. In dieser komischen Oper spielte die Theaterliebhaberin Izabela Czartoryska (im Alter von 40 Jahren) die Rolle der Jawnuta, einer ehrlichen und sentimental Zigeunerin, die, nachdem sie zwei durch ihre Freunde gestohlene Kinder großgezogen hat, diese

21 Siehe zu „Krakowiacy i Górale“ meinen Artikel: *Marek Dębowski: La transition de l'opéra-comique à l'opéra national dans le théâtre polonais à la fin de l'époque des Lumières*, in: *Muriel Plana/Frédéric Sounac* (Hg.): *Les Relations musique-théâtre, du désir au modèle*, Paris: L'Harmattan 2010, S. 169–180. Dieser Artikel wurde (mit geringfügigen Änderungen) in vorliegende Publikation einbezogen.

22 „Die Zigeuner“ wurde 1787 in Warschau veröffentlicht in *Franciszek D. Kniaźnin: Poezje*. Edycja zupełna, Bd. 2, Warszawa: wyd. w Drukarni uprzywilejowanej Michała Grólla 1787, S. 173–242. Für eine moderne Ausgabe s. *Franciszek D. Kniaźnin: Utwory dramatyczne, anthologie* (hg. *Augustyn Jendrysik*), Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1958, S. 101–159.

23 „Die Zigeuner“ von Kniaźnin wurde von zwei weiteren Komponisten vertont: 1792 wurde das Schauspiel bei Puławy (Residenz der Czartoryskis) zu Musik von Wincenty Lessel und 1822 am Warschauer Nationaltheater zu Musik von Franciszek Mirecki aufgeführt.

24 Nach im Polen des 18. Jahrhunderts recht weit verbreiteter Ansicht hatten die Zigeuner keine andere Einkunftsquelle als Bettelei und Diebstahl, vgl. *Ambrozy Grabowski: Starożytności historyczne polskie. Ojczyste spominki do dziejów dawnej Polski*, Kraków: Drukarnia Józefa Czecha 1840; *Stefania Ulanowska: Zbiór wiadomości do Antropologii Krajowej*, Kraków: Wydawnictwo Akademii Umiejętności 1888.

einige Jahre später an deren bäuerliche Eltern zurückgibt. Was die Verbindungen zwischen „Les Bohémiens“ von Książnin und den „Bohémiens d'Andalousie“ angeht, so sind sie nicht so eindeutig wie zwischen den *parades* Potockis und denen von Thomas-Simon Gueullette. Es ist wahr, dass der Mythos von den Zigeunern, die angeblich Kinder stehlen, sich in Polen wie überall in Europa hartnäckig hielt und sowohl im Libretto von Książnin als auch in Potockis Werk Erwähnung fand. In beiden Fällen sind auch positive – stereotype – Elemente der Zigeunertradition vorhanden: die Musik, der Tanz und die Vorliebe für Spektakel und Reisen. Im Falle der „Zigeuner“ Potockis haben diese Elemente allerdings nur Einfluss auf eine einzige Figur: Die Zigeunerin Zerbine aus Andalusien, die sich wie Jawnuta, die polnische Zigeunerin, als Vermittlerin zwischen zwei verfeindeten Gruppen betätigt und ihr auch sonst psychologisch ähnlich ist. Tatsächlich ist Zerbine die einzige Figur in Potockis komischer Oper, die geradlinig und spontan ist und in Übereinstimmung mit der Rechtstradition der Zigeuner handelt. Es sei auch daran erinnert, dass Jawnuta, die Figur Książnins, den größten polnischen Opernkomponisten des 19. Jahrhunderts, Stanisław Moniuszko, inspirierte. 1860²⁵ präsentierte dieser in Warschau eine Neufassung seiner Oper über die Zigeuner mit dem Titel „Jawnuta“.

Potockis Verbindung zum Theater seines Schwiegervaters in Tulczyn, Stanisław Szczęsny Potocki, ist von ganz anderer Natur, denn im Mai 1799 heiratete Jan Potocki Konstancja Potocka, die Tochter von Stanisław Szczęsny Potocki und Józefina Mniszech. Mit dem *proverbe* „L'Aveugle“,²⁶ das Dominique Triaire zufolge um 1800 geschrieben und von den sechs Töchtern Szczęsnys aufgeführt wurde, sowie einem kurzen, etwa zeitgleich erschienenen Text in Form einer *parade*,²⁷ „Gile en ménage“, betrat Potocki die Theater- und Dramenbühne des frühen 19. Jahrhunderts, die gerade von der neuen antiklassischen Ästhetik erschüttert wurde. Das romantische Theater, mit all der bitteren Ironie von Alfred de Mussets *proverbes*, konnte diese Entwicklungen nicht ignorieren.

Selbstverständlich existierte in der Mitte des 18. Jahrhunderts in den Salons bereits ein dramatisches Subgenre namens *proverbe* als eine Art Spiel oder Improvisation. Ein Artikel vom März 1771, der in „La correspondance littéraire“ veröffentlicht wurde, einer Schrift, die von allen großen Persönlichkeiten der

25 Moniuszko komponierte sie im Jahre 1852.

26 Eine Analyse dieses ins Polnische übersetzten Textes findet man bei *Magdalena Wróbel*: „Ślepiec“ Jana Potockiego, in: *Ruch literacki* 3, 2007, S. 253–268.

27 Vielmehr erinnert diese *parade* an eine Skizze der „tränenreichen Komödie“ im Stil von Pixérécourt. Die Formulierung dieses Textes ähnelt der intelligenten und humorvollen Sprache der 1793 erschienenen *parades* nur wenig. Es sei auch darauf hingewiesen, dass uns dieser Text lediglich in Form einer Kopie zugänglich war.

europäischen Aufklärung gelesen wurde, sprach von einer „Leidenschaft für das Aufführen von *proverbes*, die sich in den Pariser Salons ausgebreitet hat“.

Aufgrund ihrer unterschiedlichen Länge konnten *proverbes*, wenn sie komplexer wurden, einerseits in kurze spirituelle Komödien und andererseits in kleine Moraldramen verwandelt werden. Leicht zu inszenieren, auch in einer Ecke des Salons, die durch einen Vorhang vom Rest des Raums getrennt wurde, bedurfte ihre Aufführung nur eines Hauchs von Finesse und Einfallsreichtum. So komponierte Potocki diese kleinen Salonstücke für seine zweite Frau Konstancja und seine Schwiegereltern. Aber das Genre *proverbe*, das Potocki als einer der ersten in Polen oder genauer gesagt in der russischen Ukraine praktizierte, wenn man den Daten Glauben schenkt, gab den Ton für die Dramatiker der anschließenden Epoche vor. Der bedeutendste polnische Autor romantischer Komödien, Graf Alexander Fredro (1793–1876), dessen erstes Stück 1817 in Lemberg aufgeführt wurde, wusste, was dieses Genre zu bieten hatte. Deshalb wurden seine beliebtesten, ab Ende der 1820er Jahre in Lemberg und Krakau aufgeführten Komödien „Pan Jowialski“ („Herr Jowialski“), „Zemsta“ („Die Rache“) und „Śluby panieńskie“ („Mädchenschwüre“), zu einem außergewöhnlichen und anhaltenden Erfolg. Dank seines Talents, mittels bunter Charaktere, die pittoreske Sprichwörter und geistreiche Ausdrücke verwenden, das historische Polen heraufzubeschwören, bleibt Fredro der meistgespielte polnische Autor seines Landes.

Abschließend möchte ich darauf hinweisen, dass Potockis Sicht auf die reale Welt, wie sie in all seinen erzählenden Werken zum Ausdruck kommt, einen unwiderstehlichen Hang zur Inszenierung verrät. Er war es leid, „die Welt zu inszenieren“; in seinen Werken spricht er dies wiederholt an. Vielleicht kann man daraus ableiten, dass er im Theater, dem einzigen Ort, an dem die Inszenierung nicht angefochten wird, ein Ventil fand.

Übersetzung aus dem Französischen: Torsten Lorenz und Lena Seauve

Der exzentrische Dorn im politischen Auge – Jan Potocki als Militärreformer, Politiker und Verleger

So etwas hatte Warschau bis dahin noch nicht erlebt: Am 14. Mai 1790, als in der Stadt der Große Reichstag bzw. Sejm über die Reformierung der polnischen Verfassung debattierte, ertönte der verzweifelnde und laute Ruf vom Himmel: „Allah! Allah!“¹ In der Hauptstadt des katholischen Polens schien aber kaum jemand beunruhigt zu sein, denn ein Blick nach oben machte klar, dass die Stimme nicht übersinnlichen Ursprungs war, sondern aus einem aufsteigenden Ballon kam, dessen Fahrt zuvor angekündigt worden war. Verantwortlich für dieses Spektakel waren der berühmte französische Ballonfahrer und -schausteller Jean-Pierre Blanchard sowie Jan Graf Potocki, begleitet von dessen türkischem Diener Ibrahim, der von einer Panikattacke erfasst wurde. Die von Potocki organisierte und finanzierte Ballonfahrt dauerte nur eine halbe Stunde, wofür es, Blanchards Bericht zufolge, einen triftigen Grund gab:

Wir hätten eine längere Reise unternehmen können, aber der Graf teilte mir mit, dass er am selben Tag noch an der Reichstagsitzung teilnehmen wolle. Der Grund schien so wichtig, dass ich begonnen habe, die Maschine abzusinken.²

Der Große bzw. Vierjährige Reichstag (1788–1792), der 1791 die berühmte Verfassung des 3. Mai proklamierte, stellt tatsächlich ein epochales Ereignis in der Geschichte des polnisch-litauischen Staatsverbandes dar und markiert den Höhe- und Schlusspunkt der polnischen Reformen in der Zeit der Aufklärung. Die Tragweite dieses Reformprozesses, der von den Nachbarmächten zur Legitimation ihrer annexionistischen Politik (Zweite und Dritte Teilung) gegenüber Polen-Litauen instrumentalisiert wurde, konnte Potocki sicherlich nicht vorausahnen. Vielmehr wurde auch er von der allgemeinen politischen Mobilisierung dieser Zeit erfasst.

1 *Michał Czacki*: Wspomnienia z roku 1788, po 1792, Poznań: Jan Konstanty Żupański 1862, S. 118.

2 *Jean-Pierre Blanchard*: Analyse de la nouvelle machine aérostatique que j'ai inventée et exécutée à Varsovie pendant l'année 1789 et 1790, Berlin: Decker 1790, S. 13. Sofern nicht anders angegeben, sind alle Übersetzungen französischer und polnischer Zitate im vorliegenden Aufsatz von mir, A.P.

Die an der polnischen Grenze stationierten preußischen und russischen Truppen machten die Gefährdung des Staates deutlich. Angesichts der äußeren Bedrohung setzte sich über alle politischen Lager hinweg die Erkenntnis durch, dass die Reformierung des Regierungssystems und die militärische Stärkung Polens unabdingbar seien. Der versammelte Reichstag sollte nun die Verfassungsgrundlage für den angestrebten Reformkurs schaffen. Potocki hatte während des Reichstags eine doppelte Rolle inne: Im August 1788 wurde er in den Landtag von Großpolen gewählt und vertrat Posen bei der Reichstagsversammlung mit dem Landboten-Mandat. Einen Monat später gründete er in Warschau den Verlag Drukarnia Wolna, der als Sprachrohr des im Oktober 1788 einberufenen Reichstags galt.

Die politischen und verlegerischen Aufgaben stellten Potocki vor völlig neue Herausforderungen. Mit 27 Jahren und praktisch ohne Polnischkenntnisse traute er sich selbstsicher zu, den stockenden Reformprozess und die polnische Öffentlichkeit beeinflussen zu können. Sein Enthusiasmus für die polnische Politik verflog allerdings schnell. Zwei Jahre später, 1790, noch bevor der Reichstag zu Ende ging, verzichtete Potocki auf die Leitung des Verlags, legte sein Mandat nieder und machte sich auf den Weg nach Paris, um dort die französische Nationalversammlung bei ihrer Arbeit an der neuen Verfassung zu beobachten. Die parlamentarischen Auseinandersetzungen im revolutionären Frankreich hielt er offensichtlich für interessanter als die gerade heftig geführten Verfassungsdebatten im polnischen Reichstag. Doch auch in Paris blieb Potocki nicht lange. Ein Jahr später war er schon unterwegs nach Spanien, von wo er dann weiter nach Marokko, Portugal und England reiste. Nach Polen kehrte er erst 1792 zurück, als die Entscheidung über die erneute Teilung Polen-Litauens durch Preußen und Russland so gut wie besiegelt war. Vom politischen Geschehen überfordert und weitgehend ausgeschlossen, verkaufte Potocki seinen Verlag und widmete sich der wissenschaftlichen Forschung. Hier wird einmal mehr eine fundamentale Charaktereigenschaft von Potocki deutlich: Nonkonformistisch und von einem hochadligen Hedonismus geprägt, verfolgte er vorwiegend individuelle Interessen und Präferenzen. Dass diese Selbstbezogenheit dem allgemeinen Interesse nicht unbedingt zuwiderlief, sondern ihm im Gegenteil sogar entsprach, will der vorliegende Beitrag zeigen.

Der belächelte Militärreformer

Die berühmte Exzentrikerin und aufmerksame Beobachterin der englischen Gesellschaft Edith Sitwell charakterisiert Stolz und Unabhängigkeit als das Herzstück von Exzentrizität. Denn

[e]s handelt sich [bei Exzentrizität] nicht, wie uns sinnesstumpfe Menschen oft glauben machen wollen, um eine Form der Verrücktheit, wohl aber oft um eine Form unschuldigen Stolzes. Das Genie gilt wie der Aristokrat häufig als Exzentriker, weil einer wie der andere weder Furcht vor der Meinung und den wechselnden Modelaunen der Masse hat, noch sich davon beeinflussen lässt.³

Sicherlich gehört stolze Freiheitsliebe zum Persönlichkeitsprofil eines Exzentrikers, aber ob sich sein Verhalten von den „Modelaunen der Masse“ nicht beeinflussen lässt, bleibt zu bezweifeln. Eine nonkonformistische Haltung entsteht schließlich nicht im luftleeren Raum, ihr Widerstand richtet sich vielmehr gegen allgemein anerkannte Ansichten. Sie bezieht sich unweigerlich auf die bestehende Ordnung, befindet sich aber in einer Spannung zu ihr. Auf die herrschende politische Ordnung bezog sich auch Potocki, die Form seines Engagements widersprach jedoch dem aktuellen Konsens und verstieß gegen die gültigen Regeln der Diplomatie. Er war unverschämt, unbequem, unbekümmert. Bewundert oder gefeiert wurde er für seine Haltung kaum, sondern vielmehr als Störenfried empfunden. Durch seine Unangepasstheit spottete Potocki der Selbstgewissheit der politischen Elite, ignorierte häufig die höfischen Konventionen, zwang zum Nachdenken, avancierte zu einem „modernen Störenfried“⁴.

Die politische Bühne betrat Potocki im Jahre 1788, gleich nachdem er in Wien erfahren hatte, dass Preußen angeblich eine Invasion gegen Polen vorbereite. Ohne das Gerücht zu überprüfen oder dahinter die österreichische Propaganda gegen Preußen zu erkennen, reiste er schnell über Paris nach Warschau, um den polnischen Widerstand gegen seinen westlichen Nachbarn zu stärken. Wie es dazu kam, dass ausgerechnet diese Nachricht Potockis politisches Engagement auslöste, ist nicht überliefert. Offensichtlich ließ er sich spontan – wie so häufig bei ihm – von Idee zu Idee treiben und entdeckte nun seine Aufgabe in der Verteidigung der polnischen Souveränität. Ganz Warschau staunte über die Leidenschaft, mit der Potocki zum nationalen Aufstand gegen Preußen agitierte.⁵ Dabei waren es weniger die Inhalte, sondern vielmehr die Form seiner intensiven Mobilisierung, die – selbst in der an Extravaganzen gewöhnten Stadt – für allgemeinen Gesprächsstoff sorgte. Stein des Anstoßes war zumeist der öffentliche Auftritt Potockis. Obwohl er die polnische Sprache nur rudimentär beherrschte, präsentierte sich der Weltenbummler und Ritter des Malteserordens nach seiner Rückkehr als ein konservativer und über alle fremden Einflüsse erhabener Adliger. Der traditionelle sarmatische Schuppenrock sollte dabei seine neue Gesinnung unterstreichen und ihn als wahren polnischen Patrioten erkennbar

3 *Edith Sitwell*: Mein exzentrisches Leben, Frankfurt (M.): Fischer 1997, S. 195.

4 *Dieter Thomä*: Puer Robustus. Eine Philosophie des Störenfrieds, Berlin: Suhrkamp 2016, S. 12.

5 *Emanuel Rostworowski*: Debiut polityczny Jana Potockiego w roku 1788, in: *Przegląd Historyczny* 47, 1956, S. 685–711 (691).

machen. So gekleidet debütierte Potocki auch als Politiker am Hofe des polnischen Königs Stanisław August Poniatowski. Ein Zeuge dieses Auftritts, der französische Gesandte in Polen Joseph Aubert, beschrieb ihn wie folgt:

Hier also nun die [Farce], die heute Stadt und Hof beschäftigt. Ein gewisser Graf Jean Potocki, gerade ganz frisch aus Frankreich, Holland und England angekommen, steht seit seiner Rückkehr im Mittelpunkt des Interesses jeder Gesellschaft. Der König zeigte ihm gegenüber eine Beflissenheit, die man sich anderswo kaum vorstellen kann. [...] Ich konnte mich selbst davon überzeugen, als ich gestern mit ihm und Seiner Majestät dinierte. Heute Morgen versetzte eben dieser Adonis allerdings alle in Staunen, als er ohne die dichten Locken, die er gestern noch trug, mit großem Säbel bewaffnet und mit der Tracht der alten Sarmaten ausgestattet, plötzlich auftaucht, nach einer Audienz beim König verlangt und, als ihn der König empfängt, diesem ein Manifest, oder besser gesagt einen Aufruf überreicht, der geradezu nach Krieg riecht, weil der Graf darin alle auffordert, zu den Waffen zu greifen und den preußischen König anzugreifen. Kopien des Dokuments sind, dank dem Autor, bereits an jede Menge junger Leute gelangt und es gärt in allen Köpfen. Etwas Verrückteres als die Mittel und Motive, die dieses extravagante Papier enthält, kann man sich kaum vorstellen. Es bleibt nur zu wünschen, dass der Hof in Berlin dieser Wahnsinnstat keine Bedeutung beimessen wird [...].⁶

Das gefürchtete Dokument trug den Titel „*Ne quid detrimenti Res publica capiat*“ (Damit die Republik keinen Schaden nimmt) und war die erste politische Schrift Potockis. Ohne Rücksicht auf die gebotene diplomatische Zurückhaltung stellte er Preußen als den größten Feind Polens dar, der nur über neue Annexionen nachdenke. Um die Gefahr zu bannen, müssten sich die Polen zum aktiven Widerstand rüsten; helfen könnten ihnen dabei Russland und Österreich. Doch weit davon entfernt, passiv auf Unterstützung durch diese Mächte warten zu wollen, schlug der rebellisch auftretende Graf einen Partisanenkampf vor, in dem sich der Adel und die Bauern gegen Preußen verbünden sollten.⁷ Von diesem Bündnis erwartete er allerdings keine Erfahrung in der Kriegsführung, und es war für ihn auch irrelevant, ob die Bauern überhaupt mit Waffen umgehen konnten. Für einen allgemeinen Aufstand sollte es seiner Ansicht nach genügen, wenn sie geschickt mit der Axt hantierten. Die von den Adligen geführten Bauerntruppen sah Potocki als eine Ergänzung zur regulären Armee vor und wies ihnen die Aufgabe zu, „*une guerre de chicane*“ zu führen, d.h. die aufgestellten Vorposten durch Verhaue, Jägergräben und Feldschanzen zu sichern. Fest von seiner Verteidigungsmethode überzeugt, schlug er dem polnischen König ebenfalls vor,

6 Zit. nach *François Rosset/Dominique Triaire: Jan Potocki. Biografia*, Warszawa: W.A.B. 2006, S. 134.

7 *Jan Potocki: Ne quid detrimenti Res publica capiat*, in: *Jerzy Michalski/Emanuel Rostworowski/Janusz Wolański* (Hg.): *Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego*, Bd. 6, Wrocław: Zakład im. Ossolińskich 1955, S. 3–10.

„mit dieser apostolischen Mission durchs Land zu ziehen, die Bauern zu bewaffnen und Schanzen in den Wäldern anzulegen“.⁸

Erschreckt, ablehnend und hilflos reagierte Stanisław August auf den ungebremsen Aktivismus Potockis. Mit viel Geduld und Wohlwollen war er bemüht, ihm zu erklären, dass seine Mobilisierungsaktion nur dann erfolgreich sein könne, wenn sie geheim gehalten werde, und dass er mit seinem Engagement den aktuellen diplomatischen Bemühungen Polens, Preußen auf keinen Fall zu provozieren, diametral entgegenstünde.⁹ Um die politische Provokation zu vermeiden, versagte der König Potockis Schrift die Drucklegung. Doch es war bereits zu spät: Wie der französische Gesandte Aubert andeutete, kursierte das Memorial längst in mehreren Abschriften in der Stadt. Mehr noch: Zwei Tage nach seinem demonstrativen Auftritt erhielt Stanisław August einen Brief, in dem Potocki den König darüber informierte, dass er aufgebrochen sei, die Topographie der an der Grenze zu Preußen gelegenen Wojewodschaften zu erkunden. Gleichzeitig versicherte er selbstbewusst: „Eure Majestät kann ruhig bleiben, ich werde alle Achtlosigkeiten vermeiden.“¹⁰ Und tatsächlich: Ohne größeres Aufsehen zu erregen, kehrte Potocki zehn Tage später nach Warschau zurück, ohne jedoch seine Widerstandspläne und -strategien aufgegeben zu haben.

Was Potocki während seiner Reise erlebte und wie er die Bereitschaft der Bauern für einen Partisanenkampf an der polnisch-preußischen Grenze einschätzte, schildert er in der am 1. Mai 1788 erschienenen Schrift „Essai de logique“.¹¹ Der Titel mutet ironisch an, denn eher enttäuscht als zufrieden berichtet Potocki darin, dass in der Provinz seiner Kleidung mehr Aufmerksamkeit gewidmet worden sei als seiner Verteidigungsstrategie. Ohne das wesentliche Problem der allgegenwärtigen Kampfunwilligkeit weiter zu vertiefen, versuchte Potocki seine auffällige Kleidung als Muster für die künftige Uniform der geplanten Schützenkompanie darzustellen. Dabei störte es ihn wenig, dass diese eher an die Tracht der Kosaken oder Tscherkessen erinnerte und kaum polnische Merkmale aufwies. Erneut scherte sich Potocki nicht um Traditionen, bisherige militärische Praktiken oder bestehende politische Orientierungen. Er entwickelte eine Idee und versuchte sie dann ohne die Hilfe und Zustimmung seines Umfeldes umzusetzen.

Dabei war Potockis Verteidigungsplan keinesfalls realitätsfremd, sondern basierte auf intensiver Recherche, Lektüre und Auseinandersetzung mit den aktuellen Entwicklungen im Militärwesen. Sein Vorschlag, Schützenkompanien aufzubauen, zu bewaffnen und dem Bedarf entsprechend zu kleiden, war höchst modern. Im amerikanischen Unabhängigkeitskrieg nahmen Farmer und Milizen

8 Brief von Stanisław August an Antoni Deboli vom 19.04.1788, zit. nach *Rostworowski* (Anm. 5), S. 692.

9 Vgl. Brief von Stanisław August an Szymon Corticelli vom 19.04.1788, in ebenda.

10 Brief von Jan Potocki an Stanisław August vom 20.04.1788, zit. nach ebenda.

11 *Rostworowski* (Anm. 5), S. 692.

aktiv an den Kämpfen teil, und die Nachricht von ihrem erfolgreichen Einsatz verbreitete sich mit enormer Geschwindigkeit rund um die Welt. Daraufhin entschieden sich immer mehr Armeen dazu, bewegliche, taktische Schützeneinheiten zu schaffen, die beim Ausbruch eines Krieges die Funktion einer Garnison übernehmen könnten.¹² Eine ähnliche Taktik verfolgte auch Potocki. Über die Schwäche des polnischen Heeres bestens informiert, setzte er auf freiwillige Schützenkorps, die er vor allem in den entlegenen Dörfern und Wäldern einzusetzen beabsichtigte. Die von ihm entworfene, persönlich vorgeführte und in der Öffentlichkeit so belächelte Uniform sollte Mobilität und Effektivität der Schützen gewährleisten.

Freiwillig sollten auch die Steuern für die Unterhaltung der Schützenkorps sein. Zwar plädierte Potocki ursprünglich für eine Pflichtsteuer, musste aber schnell erkennen, dass keine reiche Adelsfamilie bereit war, regelmäßig Steuern zu zahlen oder den Aufbau der Armee zu unterstützen. Steuererhebung oder Armeevergrößerung (auch wenn diese knapp 12.000 Mann zählte) bedeuteten für den polnischen Adel einen Machtzuwachs des Königs. In der *Respublica Poloniae* galt der König aber als einer unter Gleichen und konnte nicht „absolut“ handeln. Der polnische Adel war voller Stolz darüber, dass die „Nation“, wie sich der Adelsstand gewöhnlich bezeichnete, einen König hatte, während draußen die Könige über die Nationen herrschten.¹³ Nach Gesprächen mit seiner Familie revidierte Potocki daher seinen Plan und begann, die „patriotische Steuer“ auf freiwilliger Basis zu forcieren. „Als patriotische Steuer“, erklärte er,

bezeichne ich den Beitrag, der nicht durch das Gesetz angeordnet, sondern aus Bürgereifer bezahlt wird. Er soll die Schatzkammer der freien Nationen füllen, im Gegensatz zu den Steuern, die das Gesetz der absolutistischen Staaten auferlegt.¹⁴

Um mit gutem Beispiel voranzugehen, bot der Graf Stanisław August einen Teil seiner Einkünfte an.

Der unkontrollierbare Politiker

Auch politisch war Potocki bestens informiert. Sein Aufruf zum allgemeinen Aufstand gegen Preußen entsprach genau der herrschenden Stimmung im Großteil des polnischen Adels. Die Beteiligung Preußens an der Ersten Teilung

¹² Vgl. zu diesem Thema *Jeremy Black*: Die Kriege des 18. Jahrhunderts, Berlin: Brandenburgisches Verlagshaus 2001, S. 113–118.

¹³ *Klaus Zernack*: Stanislaus August Poniatowski. Probleme einer politischen Biographie, in: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 15, 1967, S. 371–392 (380).

¹⁴ Zit. nach *Rosset/Triaire*: Jan Potocki. Biografia... (Anm. 6), S. 139.

Polen-Litauens (1772) hatte sein Ansehen in der polnischen Öffentlichkeit erheblich verschlechtert.¹⁵ Der seit den 1780er Jahren stetig anschwellende russisch-osmanische Konflikt wirkte sich ebenfalls auf die polnische Wahrnehmung Preußens aus. Während sich die Berliner Regierung auf die Seite der Osmanen stellte, ergriff Stanisław August die Partei der russischen Kaiserin Katharina. Er schlug ihr auch eine Allianz vor, die die Integrität der Grenzen beider Mächte in Europa sichern sollte.¹⁶ Von dem neuen Bündnis erwartete der von Russland ohnehin abhängige König nicht nur die Stärkung seiner Macht. Er hoffte zugleich, den territorialen Ansprüchen Preußens Einhalt gebieten zu können, denn das an der polnischen Grenze aufgestellte preußische Heer gab Anlass zu der Befürchtung, dass Preußen den bevorstehenden russisch-osmanischen Krieg nutzen wolle, um Annexionen in Polen-Litauen vorzunehmen.¹⁷ In Warschau wurden sogar Gerüchte kolportiert, Preußen strebe eine neue Teilung an.¹⁸

Obwohl sich Stanisław August eindeutig gegen das Osmanische Reich positionierte und ein Bündnis mit Russland anstrebte, war er vorsichtig und diplomatisch genug, in der angespannten Lage Preußen nicht allzu sehr zu reizen. Er wusste auch, dass die preußische Regierung ebenfalls mit Katharina II. paktierte und jede antipreußische Provokation Polens Ausgangsposition bei den Verhandlungen mit Russland schwächen könnte. Aus diesem Grund nahm er offiziell eine neutrale Haltung ein und bemühte sich, die preußenfeindliche Stimmung zu deeskalieren. Folgerichtig traf der politische Alleingang Potockis auf entschiedene Verurteilung seitens des polnischen Königs. Die Proteste des preußischen Gesandten in Warschau, Ludwig von Buchholtz, gegen Potockis Stimmungsmache beruhigte Stanisław August mit den Worten, die hitzigen Auftritte des jungen Grafen blieben wirkungslos und dürften nicht zu ernst genommen werden.¹⁹ Über die Konsequenzen seiner politischen Aktivitäten dachte Potocki tatsächlich

15 Zur Wahrnehmung Preußens in Polen im 18. Jahrhundert siehe *Agnieszka Pufelska*: Der bessere Nachbar? Das polnische Preußenbild zwischen Politik und Kulturtransfer (1764–1795), Berlin: De Gruyter 2017.

16 Ausführlich über das Bündnis bei *Valerian Kalinka*: Der vierjährige Polnische Reichstag, 1788 bis 1791, Bd. 1, Berlin: E. S. Mittler 1896, S. 59; siehe dazu auch: *Pamiętniki Stanisława Augusta Poniatowskiego Króla Polskiego i jego korespondencye z cesarzową Katarzyną II. / Mémoires de Stanislas Auguste Poniatowski Roi de Pologne et sa correspondance avec l'impératrice Catherine II.*, Poznań/Posen: *Żupański* 1862, S. 94–98.

17 Diese Befürchtung bestand vor allem in Bezug auf Danzig und Thorn vgl. *Jerzy Dutkiewicz*: Sprawa Gdańska w dobie Sejmu Czteroletniego w oświetleniu korespondencji dyplomatycznej pruskiej, in: *Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu* 20, 1955, S. 337–393 (345); *Maciej Kucharski*: Działalność dyplomacji polskiej w Berlinie w latach 1788–1792, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2000, S. 19; *Bronisław Dembiński*: Polska na przełomie, Warszawa: H. Altenberg, E. Wende, W. Tempłowicz 1913, S. 81–83.

18 Briefe von Stanisław August an Antoni Deboli vom 9.02.1788 und 13.02.1788, in: *Archiwum Główne Akt Dawnych* (Archiv der Alten Akten), *Zbiór Popielów*, 417, K. 433 und 435.

19 Brief von Stanisław August an Szymon Corticelli vom 24.04.1788, zit. nach *Rostworowski* (Anm. 5), S. 696.

kaum nach. Statt als Mitglied einer politisch engagierten und für die Geschicke Polens mitverantwortlichen Familie Rück-, Vor- und Umsicht walten zu lassen, handelte er allzu oft wenig diplomatisch und neigte – mehr oder weniger bewusst – zu Exzessen.

Von seinen politisch aktiven Verwandten wie auch vom polnischen König wurde Potocki als Störenfried wahrgenommen, den man weder abfällig behandeln noch einfach integrieren konnte. Denn im Gegensatz zu ihnen bezog er keine eindeutig prorussische Position. Zwar richteten sich seine ersten politischen Schriften gegen Preußen, doch alsbald ergriff er seine Feder auch gegen Russland, in erster Linie gegen den russischen Gesandten in Polen, Otto Magnus von Stackelberg. Erneut brachte der unberechenbare Graf Stanisław August in Verlegenheit, als er ihm am 14. Mai 1788 die Schrift „Des intérêts de la Russie et de la Pologne“ überreichte. Darin konnte der um ein Bündnis mit Katharina bemühte König u.a. nachlesen:

Es liegt nicht im Interesse Russlands, einen Botschafter in Warschau zu haben, weil nicht zu übersehen ist, dass seine Präsenz die Unabhängigkeit der politischen Verhandlungen einschränkt. Hinzu verwirrt die Pracht, die er zur Schau stellt, das Volk. Dieses weiß nicht mehr, wer die Macht in den Händen hat. Selbst im Ausland wird befürchtet, die Polen verlieren ihre letzten Freiheiten.²⁰

Bei diesem einen direkten Angriff auf den russischen Gesandten blieb es allerdings nicht. Drei Tage später folgte die nächste Schrift unter dem Titel „Civilité puérite et honnête“, in der Potocki Stackelberg erneut attackierte und ihn gleichzeitig belehrte, er sei nur Gast in Polen und solle deshalb mehr Rücksicht auf die Großzügigkeit seiner Gastgeber nehmen.²¹ Ähnlich wie der preußische Gesandte Buchholtz ließ Stackelberg die Beleidigung nicht auf sich sitzen und warnte den polnischen König, Russland werde Maßnahmen gegen den angriffslustigen Grafen ergreifen. Da sich Stanisław August eine Eskalation des polnisch-russischen Konfliktes auf keinen Fall leisten konnte, entschloss er sich kurzerhand, den exzentrischen Störenfried loszuwerden. Seine Hoffnungen setzte er dabei auf Potockis Familie, allen voran auf Stanisław Szczęśny Potocki aus dem in der Ukraine gelegenen Tulczyn sowie auf seine Mutter Anna Teresa Ossolińska und seine erste Ehefrau Julia Lubomirska, die sich gerade in Wien aufhielten. Sie alle sollten Potocki dazu bewegen, Warschau möglichst schnell zu verlassen. „Wenn er weg ist“, schrieb der König „werde ich hier einen Dorn weniger haben.“²²

20 Zit. nach *Rosset/Triaire: Jan Potocki. Biografia...* (Anm. 6), S. 139.

21 Ebenda, S. 140.

22 Brief von Stanisław August an Maurycy Glayre vom 21.05.1788, zit. nach *Rostworowski* (Anm. 5), S. 698.

Potockis politische Haltung war gefährlich. Mit seiner Unbefangenheit und Freimütigkeit untergrub er zum Ärger des Königs die kultivierte Salon- und Kabinettdiplomatie, was insbesondere die laufenden außenpolitischen Verhandlungen tangierte. Diese Eigenschaften können aber auch als Schlüsselkompetenzen für den politischen Streit charakterisiert werden. Im Gegensatz zu den meisten Staatsmännern handelte Potocki souverän und vertrat keine Partei oder von den Nachbarmächten gelenkte Gruppierung. Statt sich dem diplomatischen Zeremoniell und den herrschenden gesellschaftlichen Regeln anzupassen, sprengte er sie: Mit seiner selbstentworfenen Tscherkessen-Uniform trat er dem geltenden und an französischer Mode orientierten Kleidungsstil entgegen; in der Zeit der intensiven Verhandlungen mit den benachbarten Höfen war er bemüht, einen Volksaufstand gegen sie zu provozieren. Auch politisch wollte sich Potocki zu diesem Zeitpunkt nicht festlegen: Obwohl er die polnische Realität kaum kannte und Stanisław August schätzte, übernahm er zum Teil die Argumente der konservativen Opposition, die sich offen gegen den König positionierte und sich auf altpolnische bzw. republikanisch-sarmatische Traditionen besann.

Besonders deutlich wird dieser Nonkonformismus in einem an Stanisław August gerichteten Memorandum, das er mit dem appellativen Satz eröffnet: „Réveiller notre nation assoupie“ (Unsere verschlafene Nation wecken). Die ganze Schrift liest sich wie eine Handlungsanweisung: Ohne größere Ehrerbietung oder Furcht vor der Majestät des Königs zählt Potocki darin alle angeblichen Schwächen Stanisław Augusts auf und erteilt ihm gleichzeitig Ratschläge, was er gegen sie unternehmen müsse. Neben der Unterwürfigkeit gegenüber den Nachbarmächten wirft Potocki ihm insbesondere Machtmissbrauch vor. Der polnische König habe sich sein Ansehen und seine Position im Lande durch gezielte Postenvergabe und Vetternwirtschaft erkaufte. Dadurch fühle sich die Nation (gemeint ist hier die Adelsnation) vom König im Stich gelassen und isoliert. Seine dringendste Aufgabe sei es daher, das verlorene Vertrauen wiederherzustellen und das Eindringen fremder Sitten und Gebräuche abzuwehren. Nur durch das Kultivieren traditioneller polnischer Werte werde der notwendige innere Zusammenhalt wachsen und die herrschende Spaltung abnehmen.²³ Mit anderen Worten: Stanisław August solle seinen Gegnern aus dem antiköniglichen Lager entgegenkommen und den Richtlinien ihrer Innen- und Außenpolitik folgen. Unverkennbar ist der Einfluss, den Potockis Cousin und späterer Schwiegervater Stanisław Szczyński Potocki auf dieses Memorandum hatte. Als erbitterter

23 Längere Auszüge aus dem auf den 1. Mai 1788 datierten Memorandum in *Rostworowski* (Anm. 5), S. 703.

Kontrahent von Stanisław August strebte er an, den polnischen König zu entmachten und mit Hilfe Russlands eine neue Regierung zu proklamieren.²⁴

So weit ging Potocki nicht. Er stellte sich zwar auf keine Seite, wollte sich aber auch nicht gänzlich über eines dieser Lager erheben. In seinem Anspruch, die gegenwärtige Situation des polnisch-litauischen Staatsverbandes zu verändern, agierte er wie ein Anhänger des Königs aus dem oppositionellen Lager heraus. Seine Sticheleien gegen den Status quo beider Parteien brachte das polnische politische Leben in Bewegung. Potockis individualistische Ideen blieben dabei eng auf die bestehende Ordnung bezogen – und zwar in zweierlei Hinsicht. Zum Ersten war seine große Gabe nicht nur die Kreativität, sondern auch die Rezeptivität, also seine Offenheit für aktuelle Probleme und Bedürfnisse. Diese Anteilnahme und Aufmerksamkeit versetzten ihn zum Zweiten in die Lage, die etablierten Verhältnisse und Strukturen durcheinanderzubringen. Seine Strategien von Ausschluss und Einfluss, Verweigerung und Beteiligung reduzierten sich nicht auf machtpolitische Konfrontationen, sondern markierten auch einen geschichtlichen Übergang, in dem der „Quertreiber aus dem Exil der Verrücktheit zurückgeholt“ wird.²⁵

Diese Wandlungsfähigkeit Potockis beunruhigte Stanisław August weit mehr als seine belehrenden Angriffe. Der Plan, ihn zur Abreise aus Warschau zu überreden, schien aufzugehen, als Potocki plötzlich und unangekündigt die Stadt verließ. Die Ruhe dauerte aber nicht lange, denn nur ein paar Tage später schrieb der umtriebige Graf dem polnischen König ohne Umschweife, er habe sich entschieden, sich nicht, wie ursprünglich geplant, in die Ukraine zu Szcześny Potocki, sondern nach Großpolen zu begeben, um dort ein Abgeordnetenmandat für den Reichstag zu erlangen.²⁶ Das Vorhaben scheiterte zunächst, da Potocki auf dem Weg nach Posen seine aus Wien heimgekehrte Frau traf, mit der er dann nach Warschau zurückreiste. Zum Staunen der Hofkreise veränderte sich Potockis Auftreten nach der Rückkehr: „Einige seiner Absonderlichkeiten in der Tracht hatte er völlig abgelegt. Und auch seine nicht unbedingt mit unseren Sitten konformen Sichtweisen wird er sich nach meinem Eindruck abgewöhnen“, berichtete Potockis Bruder Seweryn deutlich erleichtert.²⁷ Diese plötzliche Integration des Grafen in die Hofgesellschaft war Teil einer Strategie. Wohl wissend, dass er nicht ernst genommen wurde und als Sonderling galt, entschied sich Potocki, die bestehende Ordnung zu akzeptieren. Sein Ziel, als Abgeordneter im kommenden

24 Ausführlich darüber in *Waleryan Kalinka* (Hg.): *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta. Dokumenta do historii drugiego i trzeciego podziału*, Poznań: Księgarnia Jana Konstantego Żupańskiego 1868, S. 100–110.

25 *Thomä* (wie Anm. 4), S. 162.

26 Brief von Jan Potocki an Stanisław August vom 11.06.1788, zit. nach *Rostworowski* (Anm. 5), S. 699.

27 Brief von Seweryn Potocki an Stanisław Szcześny Potocki vom 3.06.1788, zit. nach ebenda.

Reichstag Posen zu repräsentieren, war nur um den Preis der Anpassung erreichbar. Diese Unterordnung lohnte sich vorerst, mit Hilfe seiner Familie und durch eine geschickte Werbekampagne bekam er das erwünschte Mandat.

Der eigensinnige Verleger

Das Abgeordnetenmandat scheint Potocki überfordert zu haben, denn nach der Zusammenkunft des Reichstags (6. Oktober 1788) ließ seine politische Aktivität deutlich nach. In den Protokollen der Reichstagsitzungen taucht sein Name kaum auf. Es ist auch nicht überliefert, ob er jemals eine Rede gehalten oder einen Reformentwurf vorgelegt hat. Dafür lassen sich gleich mehrere Gründe anführen: Der wichtigste ist vielleicht Potockis mangelnde Beherrschung der polnischen Sprache. Seine rhetorische Kunst und Sprachgewandtheit scheiterten an der polnischen Deklination. Ferner scheint es, dass Potocki zeit seines Lebens unter Depressionen litt, so dass auf Phasen der Lebensfreude und des Enthusiasmus stets Phasen der Erschöpfung und des Überdresses folgten. Seine Antriebslosigkeit potenzierte auch die politische Spaltung des Reichstags und seiner Familie. Während die Partei seines mächtigen Cousins Szcześny Potocki einen antireformatorischen und prorussischen Kurs wählte, schloss er sich den Reformanhängern um seinen Verwandten Ignacy Potocki an, die ihr Modernisierungsprogramm mit Hilfe Preußens durchzusetzen versuchten. Zur verbalen Interaktion unfähig, zwischen Familie und Überzeugungen zerrissen und mit der polnischen Rechts- und Regierungsordnung kaum vertraut, beschloss Potocki, sich aus dem aktiven Reichstagsleben weitgehend zurückzuziehen und sich stattdessen auf die publizistische Tätigkeit zu konzentrieren. Diese Schwerpunktverlagerung war auch dringend nötig, denn zwei Wochen vor der Eröffnung des Reichstags gründete er mit Hilfe Ignacy Potockis in Warschau eine Druckerei mit dem Ziel, Reichstagspublizistik zu verlegen.

Vier Jahre lang (bis 1792) war Potocki Inhaber der Freien Druckerei (Drukarnia Wolna). Die Bezeichnung „frei“ entsprang seinem festen Vorhaben, sich politisch nicht festzulegen und nur die kirchliche Zensur akzeptieren zu wollen. Unterstützt wurde er dabei von Antoni Czerniawski, der die Leitung der Druckerei übernahm, sowie von mehreren polnisch- und französischsprachigen Redakteuren und Korrektoren.²⁸ Potocki schrieb nur Französisch – seine Texte mussten ins Polnische übersetzt werden, wenn auch nur wenige Schriften von ihm auf Polnisch erschienen sind. Er schrieb vorwiegend für die Wochenzeitung „Journal

²⁸ Zur Geschichte des Verlags siehe *Józef Szczepaniec*: Drukarnia Wolna Jana Potockiego w Warszawie 1788–1792, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 1998.

hebdomadaire“, die als Reichstagsorgan galt und sich zum Ziel setzte, das Ausland mit Informationen über die Geschehnisse in Warschau zu versorgen. Neben den Berichten über die Reichstagsitzungen konzentrierte sich das „Journal hebdomadaire“ vorwiegend auf die Veröffentlichung von diplomatischen Noten und internationalen Traktaten. Im Gegensatz zu den sachlichen Beiträgen über das tägliche Reichstagsgeschehen waren Potockis Artikel und Artikelzyklen reflexiv und subjektiv ausgerichtet, was der Zeitung auch einen polemischen Charakter verlieh. In der Artikelreihe „Réflexions sur les progrès de l'esprit“ setzte er sich beispielweise mit der Wahrnehmung polnischer Angelegenheiten durch ausländische Presseorgane auseinander und hob die Wichtigkeit der öffentlichen Meinung hervor. Fast alle Artikel von Potocki sind anonym erschienen; auch sein zweiter, stark politisch orientierter Zyklus „Seconde lettre à l'Auteur du Journal“ aus dem Jahre 1790 blieb unsigniert.²⁹ Offensichtlich wollte Potocki seiner Meinung eine allgemeine Gültigkeit verleihen und, was vielleicht noch wichtiger ist, für seine politische Positionierung keine persönlichen Nachteile riskieren.

Potockis Ansichten über die politischen Entwicklungen lassen sich schwer als neu oder originell charakterisieren. Sie waren tief verankert im Erfahrungs- und Denkhorizont eines reformorientierten Adligen der damaligen Zeit. Ohne größeres Geschichtsbewusstsein bezeichnete er die Französische Revolution als eine „Verrücktheit“, spielte die desaströse Lage der polnischen Bauern herunter und kritisierte den konservativen, reformfeindlich eingestellten Adel. Auch Potockis außenpolitische Stellungnahmen waren nicht sonderlich innovativ. Überraschen konnte nur sein rascher Meinungswechsel zu neuen politischen Konstellationen; so legte er seine intensive und offen zur Schau getragene Preußenfeindlichkeit innerhalb von wenigen Wochen ab und stellte sich auf die Seite der Reformpartei, die ein Bündnis mit Berlin gegen Russland anstrebte.

Der preußischen Regierung war jede angebotene Unterstützung willkommen, insbesondere von ihren früheren Gegnern. Das geplante russische Bündnis mit Stanisław August, das Polen die territoriale Integrität garantierten sollte, wurde in Berlin als ein weiterer Schritt zur Schwächung der preußischen Stellung im Osten interpretiert oder sogar als ein polnisch-russischer Versuch, die preußischen Annexionspläne bezüglich Danzigs und Thorn zu vereiteln und so die Macht Russlands auf Kosten Preußens zu vergrößern.³⁰ Vor diesem Hintergrund wies der preußische König Friedrich Wilhelm II. Buchholtz an, die öffentliche Meinung in Polen-Litauen für Preußen und gegen Russland zu mobilisieren. Auf

²⁹ *Szczepaniec* (Anm. 28), S. 54 f.

³⁰ Siehe dazu Friedrich Wilhelm II. an Ludwig von Buchholtz vom 02.09.1788, in: GStA (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz), I. HA, Rep. 9, Geheimer Rat Beziehungen zu Polen, Nr. 27–224, K. 13.

diese Anweisung folgte alsbald eine offizielle Deklaration des preußischen Königs, in der er die polnisch-russische Allianz als eine Gefahr für Polen darstellte. Um diese Gefahr zu bannen, schlug er ein polnisch-preußisches Defensivbündnis vor und verpflichtete sich, „die allheiligste polnische Nation von jeder fremden Unterdrückung“ zu befreien.³¹ Die preußische Deklaration hatte eine enorme Wirkung, denn das erste Mal in der gemeinsamen Geschichte hatte die benachbarte Macht, die überdies selbst an der Teilung beteiligt war, seine Stimme so laut gegen Russland und für Polen-Litauen erhoben.

Besonders enthusiastisch wurde die preußische Note von der reformorientierten Partei unter der Führung von Ignacy Potocki aufgenommen, die dem polnischen König gegenüber skeptisch eingestellt war. Mit preußischer Unterstützung hoffte sie den Einfluss Russlands auf Polen einzudämmen und so die notwendigen Reformen durchzusetzen. Um dieses Ziel zu erreichen, organisierte sie eine intensive propreußische Kampagne, die die politische Stimmung radikal veränderte. Ein Sekretär Stanisław Augusts notierte kritisch: „Die Note elektrisierte alle Köpfe, die die preußischen Schmeicheleien für Beweise einer richtigen Verbindung halten [...]. Gegen Russland sind jetzt alle wie ein Mann.“³² Zu diesen Männern gehörte neben den meisten Abgeordneten des gerade versammelten Großen Reichstags auch Jan Potocki. Der im März 1790 erfolgte Abschluss des polnisch-preußischen Bündnisses und der Bruch mit Russland festigten endgültig seine preußenfreundliche Einstellung. Das Vertrauen der Reformpartei in den preußischen König und seine Freundschaftsbekundungen war so unerschütterlich, dass sie sogar erwog, Danzig und Thorn an Preußen abzutreten, in der Hoffnung, mit diesem Vorschlag den preußischen Erwartungen entgegenzukommen und die schwierigen wirtschaftlichen Probleme im Inneren des Landes zu lösen.³³ Genau diese Botschaft vermittelte Potocki in seinen Artikeln für das „Journal hebdomadaire“, in denen er behauptete, eine preußische Einverleibung Danzigs würde die teuren Zölle an der Weichsel aufheben und dadurch die wirtschaftliche Lage Polens deutlich verbessern.³⁴ Ein ungewöhnlicher Vorschlag von jemandem, der knapp zwei Jahre zuvor einen Volksaufstand auslösen und eine Partisanenarmee gegen die preußischen Gebietsforderungen aufbauen wollte. Bedenkt man zudem, dass sich das „Journal hebdomadaire“ vor allem an ein ausländisches Lesepublikum richtete, erscheint es vielleicht weniger verwunderlich,

31 Zit. nach *Waleryan Kalinka*: *Sejm Czteroletni*, Bd. 1, Kraków: Nakładem i czcionkami drukarni „Czasu“ 1880, S. 150.

32 Zit. nach *Zdzisław Janaczek*: *Polityczna rola marszałka litewskiego Ignacego Potockiego w okresie Sejmu Wielkiego 1788–1792*, Katowice: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Karola Adamieckiego 2005, S. 41.

33 *Dutkiewicz* (Anm. 17), S. 354; *Felix Salomon*: *Das politische System des jüngeren Pitt und die zweite Teilung Polens*, Berlin: J.S. Preuss 1895, S. 48–57.

34 Hinweis darauf in *Szczepaniec* (Anm. 28), S. 55.

warum die spätere preußische Annexion Danzigs auf keine umfassende Kritik in Europa stieß.

Sicherlich darf man dem Einfluss von Potockis Artikeln auf die europäische Öffentlichkeit keine zu hohe Bedeutung beimessen; der entscheidende Punkt ist vielmehr, dass Potocki darin die Position der mächtigsten Partei vertrat, der neben mehreren Staatsmännern alsbald auch der polnische König angehörte. Sie alle hofften, die Akzeptanz Preußens für die neue Regierungsreform zu gewinnen und sich so die notwendige Rückendeckung für den vorprogrammierten Konflikt mit Russland zu sichern. Die Nachgiebigkeit dieser Partei bezüglich der annexionistischen Ansprüche des preußischen Königs und ihr schneller Meinungswandel machen deutlich, dass ihre politischen Ansichten konjunkturell bedingt waren und sich nicht auf das simplifizierte Denken in nationalen Kategorien reduzieren lassen. Auch Potockis Vaterlandsliebe wies kosmopolitische Züge auf und ging weniger von einer langfristigen Freund-Feind-Dichotomie aus, die politische Orientierung gestiftet hätte, sondern richtete sich an herrschenden Standesregeln und einer für den aufgeklärten Adel idealtypischen Vorstellung vom Wohlstand der Völker aus. Aus dieser Perspektive betrachteten er und sein politisches Umfeld Preußen entweder als Feind oder als Freund, je nachdem was sie erreichen wollten oder welche politische Stimmung im Inneren des Landes dominierte.

Im Januar 1789 veröffentlichte Potocki die zweite ergänzte und korrigierte Ausgabe seines zuerst in Paris herausgegebenen Reiseberichts „Voyage en Turquie et en Égypte“. Interessenterweise erschienen beide Ausgaben anonym, und erst die polnische Übersetzung, die von einem der bedeutendsten polnischen Gelehrten der Aufklärung, Jan Ursyn Niemcewicz, angefertigt und ebenfalls in der Freien Druckerei publiziert wurde, erwähnte Potockis Autorschaft. Im selben Jahr begann der Verlagsbesitzer mit der Herausgabe seiner ersten wissenschaftlichen Arbeit „Essai sur l'histoire universelle et recherches sur celle de la Sarmatie“. Das ganze Werk bestand aus sechs Büchern (*livres*) in vier Bänden, wobei der letzte Band 1792 erschien, als Potocki von einer zweijährigen Reise nach Warschau zurückkehrte und seine Rolle als Verlagsbesitzer nicht mehr wahrnehmen wollte.

Potockis Beschäftigung mit der Geschichte der Sarmaten, die als erste Slawen und dadurch auch als Urväter der polnischen Nation galten, mag durchaus politisch motiviert gewesen sein. In der Zeit der innenpolitischen Konsolidierung gegen die Gewalt und Machtansprüche der Nachbarmächte waren die kraftspendenden und die Vergangenheit idealisierenden Mythen in Polen dringend notwendig. Das wusste Potocki genauso gut wie Friedrich Nietzsche, der dieses Bedürfnis knapp 100 Jahre später theoretisch erfasste und behauptete: „Es ist ein Versuch, sich gleichsam a posteriori eine Vergangenheit zu geben, aus der man

stammen möchte, im Gegensatz zu der, aus der man stammt.“³⁵ Ob Potocki seine Untersuchung der Sarmaten lediglich als patriotische Tat verstand, wie es die ältere nationale Literatur- und Gesichtsschreibung in Polen postuliert, ist allerdings zu bezweifeln. Vielmehr folgte er einem durch die politischen Entwicklungen beeinflussten wissenschaftlichen Forschungstrend in der zeitgenössischen europäischen Historiographie. Lange bevor sich Potocki dieser Frage widmete, waren mehrere Abhandlungen erschienen, die die Ursprungsgeschichte der Slawen mehr oder weniger kritisch beleuchteten.³⁶ Gerade weil dieses Thema in der Zeit der Aufklärung intensiv diskutiert und erforscht wurde, war Potocki besonders motiviert, dazu einen eigenen Beitrag zu leisten. Als Kenner der häufig mythologisierenden polnischen und eher differenzierenden europäischen Literatur bemühte er sich, die verschiedenen Forschungsrichtungen zu analysieren und einen neuen inhaltlichen und methodologischen Ansatz in der Erforschung der slawischen Stämme zu etablieren. Seine gewiss zum Teil spekulative Darstellung hat aber kaum etwas mit dem im Nationalbewusstsein bis heute lebendigen Mythos des Sarmatismus gemein.³⁷

Fazit

Der Hinweis auf Potockis wissenschaftliche Beschäftigung mit leicht politisierbaren Themen war an dieser Stelle notwendig, um zu zeigen, dass sich seine Persönlichkeit und sein politisches Engagement nicht mit dem gängigen Maßstab „Pole = Katholik“ messen lassen. Jan Potocki besaß keinen ausgewogenen Blick

³⁵ Friedrich Nietzsche: Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben, in: Giorgio Colli/Mazzino Montinari (Hg.): Friedrich Nietzsche: Zweite Unzeitgemäße Betrachtung. Kritische Studienausgabe, Bd. 1, Berlin: De Gruyter 1988, S. 270.

³⁶ Als Beispiel: Joseph Alexandre Jablonowski: L'empire des Sarmates: aujourd'hui royaume de Pologne, Halle: Jean Chretien Hendel 1742; August Ludwig Schlözer: Abhandlung über die Aufgabe aus der polnischen Geschichte „könnte nicht die Ankunft des Lechs in Polen zwischen den Jahren 550 und 560 u.s.w.“, welcher von der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig 1766 den 19. August der Fürstl. Jablonowskische Preis zuerkannt worden, Danzig: Daniel Ludewig Wedel 1767; Johann Gotthelf von Stritter: Memoriae populorum, olim, ad Danubium, Pontum Euxinum, Paludem Maeotidem, Caucasum, Mare Caspium, et inde magis ad septemtriones incolentium, Band 2, Petropolis: Impensis Academiae Scientiarum 1774; Karl Gottlob Anton: Erste Linien eines Versuches über der alten Slawen Ursprung, Sitten, Gebräuche, Meinungen und Kenntnisse, Leipzig: Böhme 1783–1789; Johann Gottfried Herder: Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit. Teil IV, Buch 16: Slawische Völker, Riga: Hartknoch 1791.

³⁷ Ausführlich darüber in Martin Faber: Das Streben des polnischen Adels nach dem Erhalt seiner Privilegien. Zur ursprünglichen Bedeutung des Wortes „Sarmatismus“, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 57, 2009, S. 374–401; Hans-Jürgen Bömelburg: Imaginationskonzepte und Nationskonstrukte zwischen Sarmatismus und Romantik: Jan Paweł Woronicz und Julian Ursyn Niemcewicz, in: Alfred Gall et al. (Hg.): Romantik und Geschichte. Polnisches Paradigma, europäischer Kontext, deutsch-polnische Perspektive, Wiesbaden: Harrassowitz 2007, S. 66–89.

für die nationalen Interessen, folglich auch nicht für die damals so virulente Teilungsproblematik. Seine politische Aktivität sowie sein publizistisches Schaffen waren kosmopolitisch gefärbt und hatten nichts mit dem vorherrschenden leidenschaftlichen Patriotismus des 19. Jahrhunderts gemein, der von Intellektuellen und Staatsmännern forderte, ihre Lebenshaltung mit den propagierten Idealen zu vereinbaren. Bereits 1788 gestand Potocki offen, dass er sein Land kaum kenne, dafür aber die anderen.³⁸ Nach der Auflösung des polnischen Staates (1795) stellte er sich auf die Seite Russlands und unterstützte als Mitglied des russischen Außenministeriums Kaiser Alexander I. in seiner expansionistischen Politik in Asien. Potockis Hoffnungen, mit Hilfe Russlands seine wissenschaftlichen, materiellen und politischen Pläne zu realisieren, sollten sich jedoch nicht erfüllen. Trotz seiner Bereitschaft, der „Hydra unserer polnischen Interessen“³⁹ die Köpfe zu zertreten, zeigte die russische Regierung wenig Entgegenkommen. Daraufhin zog er sich enttäuscht endgültig von der politischen Bühne zurück und konzentrierte sich auf seine literarische und wissenschaftliche Tätigkeit.

Die Ablehnung Russlands bestätigt die These: Alle Versuche Potockis, sich als Militärreformer, Politiker und Verleger zu etablieren, sind gescheitert. Obwohl er immer bestrebt war, am politischen Geschehen teilzuhaben, reagierten Regierungen, Parteien oder entscheidungsmächtige Staatsmänner mit wohlwollender Gleichgültigkeit auf sein Engagement. Zu undiplomatisch, zu exzentrisch, zu realitätsfremd erschienen seine Vorschläge, um die politische Praxis beeinflussen zu können. Die bis heute vorherrschende Meinung, die aktionistischen und nicht umsetzbaren Projekte Potockis seien auf seine letztendlich unpolitische Einstellung zurückzuführen oder folgten den spontanen Einfällen eines widerspruchsvollen Exzentrikers,⁴⁰ ist gerade vor diesem Hintergrund nicht ganz schlüssig. Gewiss ist Potocki ins Pantheon der unkonventionellen und kosmopolitischen Intellektuellen einzureihen, die sich vom politischen Alltag und von der damit verbundenen Bürokratie zugleich unter- und überfordert fühlten und so in eine klassische Außenseiterrolle gerieten. Aber auch wenn ihm die politischen Gestaltungsspielräume weitgehend verschlossen blieben, lässt sich nicht bestreiten, dass er immer wieder versucht hat, am politischen Leben zu partizipieren. Und es ist nur seiner Umgebung zuzuschreiben, dass er nicht genug Gelegenheit zum Auftritt und Einsatz finden konnte.

38 *François Rosset/Dominique Triaire* (Hg.): Jean Potocki. Œuvres III: Théâtre; Histoire; Chronologie; Ecrits politiques, Louvain: Peeters 2004, S. 275.

39 Zit. nach *Rosset/Triaire*: Jan Potocki. Biografia... (Anm. 6), S. 252.

40 Siehe dazu *Rostworowski* (Anm. 5), S. 686; *Teresa Kostkiewiczowa*: „Comme une truite parmi les carpes“: Jean Potocki dans le paysage intellectuel des Lumières européennes, in: *Cahiers de l'association internationale des études françaises* 51, 1999, S. 101–117.

Emiliano Ranocchi

Jan Potocki als geheimer Rat. Unbekannte Briefe Jan Potockis an Andreas von Budberg, verfasst um die Jahreswende 1806/1807

Unter den Moskauer Archiven ist das AVPRI (Archiv vnešnej politiki Rossijskoj Imperii / Archiv der Außenpolitik des Russischen Reichs) ganz gewiss eines der elitärsten und am schwersten zugänglichen. Jeder, dem hier einmal Einlass gewährt wurde, weiß das. Den Recherchen von François Rosset und Dominique Triaire ist es zu verdanken, dass aus den schier unergründlichen Archivbeständen etliche bedeutende Dokumente zutage gefördert werden konnten, die Jan Potockis Wirken als politischer Berater in einem neuen Licht erscheinen lassen. Dabei handelt es sich unter anderem um einen großen Teil der Korrespondenz mit Adam Jerzy Czartoryski und dessen Nachfolger Andreas von Budberg (russ. Andrej Jakovlevič Budberg), um das Tagebuch einer Reise in die Mongolei sowie eine Reihe von Dokumenten, die mehr oder weniger eng mit dem sogenannten „asiatischen System“ in Verbindung stehen und die zu einer Zeit entstanden, da Potocki den Posten des Chefs der Abteilung für Asienangelegenheiten anstrebte. Diese Ambitionen verwirklichten sich bekanntermaßen nicht.

Die jüngste Recherche, die ich selbst durchführen konnte, führte zur Entdeckung einer weiteren Gruppe von bisher unbekanntem Briefen Potockis. Sie werden in zwei unterschiedlichen Ordnern mit den Signaturen 7852 op. 468 und 7905 op. 468 aufbewahrt.

Der erste Ordner enthält handgeschriebene Briefe Potockis aus dem Jahre 1803, die alle an Fürst Adam Jerzy Czartoryski adressiert sind, zwei Briefe Czartoryskis an Potocki sowie einen Dankesbrief Alexanders I. für die Widmung des Werkes „Histoire primitive des peuples de la Russie“. Diese Entdeckung ist deswegen so bedeutend, weil in der bisher gefundenen Korrespondenz Potockis gerade im Jahr 1803 eine schmerzhaft Lücke klaffte. Die Briefe

füllen sie zum Teil aus, denn sie sind zwischen Februar und Dezember datiert und decken damit das gesamte Jahr ab.¹

Der zweite Ordner hingegen enthält ausschließlich handgeschriebene Briefe Potockis an Andreas von Budberg. Nur fünf von ihnen sind auf die erste Hälfte des Dezembers 1806 datiert (zwischen dem 1. und 12. Dezember). Die nähere Analyse des Inhalts der übrigen Briefe lässt annehmen, dass sie aus den ersten Monaten des Jahres 1807 stammen. Unter den erhaltenen Briefen sind auch solche, die zusammengenommen ein umfangreiches Memorandum bilden.

Es sind aufregende Zeiten für Europa: Der Rheinbund wird gegründet, der vierte Koalitionskrieg dauert an – nach der Niederlage Preußens in den Schlachten bei Jena und Auerstedt liegt die Last des Krieges gegen Napoleon hauptsächlich auf den Schultern Russlands. Gleichzeitig beruft Sultan Selim III. in Übereinkunft mit Frankreich (in der Person des Gesandten General Sebastiani) den Hospodar der Walachei (Constantin Ipsilanti) und den Hospodar der Moldau (Alexander Mourouzis) ab, die als dem Zaren von Russland zu ergeben galten, während Frankreich Dalmatien besetzt. Angesichts eines drohenden Angriffs von Seiten Frankreichs besetzt Russland die Walachei und die Moldau. Als Antwort erklärt die Türkei am 18. Dezember Russland den Krieg. Dies ist der Beginn eines weiteren russisch-türkischen Krieges, der bis in das Jahr 1812 dauern sollte.

Enttäuscht von der preußenfreundlichen Politik Alexanders tritt Außenminister Adam Jerzy Czartoryski, in den Potocki (und nicht nur er) so viel Hoffnung gesetzt hatte, Ende Juni 1806 von seinem Amt zurück. An seine Stelle wird der Baltendeutsche Andreas von Budberg (1750–1812) berufen. Nach Potockis Rückkehr aus der Mongolei, wo eine Expedition nach China Station gemacht hatte, an der er als Leiter der wissenschaftlichen Abteilung beteiligt war, richtet der gelehrte Schriftsteller seine Briefe an ebendiesen Budberg. Es ist für ihn eine Zeit intensiver Arbeit am sogenannten „asiatischen System“ – einer Art Dossier zur potentiellen politisch-wirtschaftlichen Entwicklung Russlands im Osten und im Süden. Nach Informationen aus einem Brief an Rumjancev vom Oktober 1807² soll dieses Dossier aus drei umfangreichen Memoranden bestanden haben. Bisher ist jedoch nur eines von ihnen gefunden worden, und sein Inhalt deckt sich mit keinem der Titel, die Rumjancev gegenüber genannt wurden.

Erwähnt sei außerdem, dass Potocki mit Budberg am Vorabend und unmittelbar nach seiner Nominierung zum (wie wir heute sagen würden) Chefredakteur der antinapoleonischen Wochenzeitung „Le Journal du Nord“ korrespondiert.

1 Diese Briefe sind unlängst erschienen, vgl. *Emiliano Ranocchi: Trois lettres inconnues de Jean Potocki à Adam Jerzy Czartoryski de l'année 1803*, in: *Emilie Klene et al. (Hg.): Sur les traces de Jean Potocki*, Oxford: The Voltaire Foundation 2018, s. 245–252.

2 *Jean Potocki: Œuvres*, hg. von *François Rosset und Dominique Triaire*, Louvain: Peeters 2006, Bd. V, S. 216–217 [weiter als *Œuvres*].

Zweifellos stehen diese Briefe sowohl mit der Wochenschrift in Verbindung, wozu sich im achten Brief Hinweise finden, als auch mit dem „asiatischen System“.

Es ist gut möglich, dass sich die Antwort der Zarischen Kanzlei vom 4. Dezember auf das in den Briefen aus den ersten Tagen des Dezembers 1806 enthaltene Memorandum mit dem Titel „Reflexions sur l'influence de la politique Asiatique dans les Circonstances actuelles“ (Nr. 209) bezieht:

An Graf Potocki / mit Freude habe ich den interessanten Essay gelesen, den Sie mir übermittelt haben, und ich werde nicht zögern, ihn seiner Kaiserlichen Hoheit dem Zaren vorzulegen. / Da ich gerne mit Ihnen hierüber sprechen möchte, biete ich Eurer Exzellenz ein wenig Zeit an, über die ich morgen Vormittag, am Mittwoch, verfüge [...].³

Dies löst selbstverständlich nicht das Rätsel, welche Struktur das „asiatische System“ eigentlich hatte, denn das, was sowohl der Verfasser als auch der Empfänger des Briefes, Budberg, *memoire* nennen, ist kein abgeschlossenes Werk, sondern eine mit heißer Feder geschriebene und – wie der Verfasser selbst bemerkt – ohne vorherigen Entwurf zu Papier gebrachte Reflexion, wovon die nachlässige Rechtschreibung zeugt. Der Autor merkt mehrfach an, er habe seine „Feder laufen lassen“ („je fais courir ma plume“) und bekennt, dass er zu verschiedenen Gegenständen nur über ein unvollständiges Wissen verfüge. Alles wirkt daher etwas hastig und provisorisch: Es handelt sich nicht um ein abgeschlossenes Werk, ja nicht einmal um Materialien für ein Werk, stattdessen sind es vertrauliche Briefe, die im Kontext anderer bereits bekannter und publizierter Briefe an Budberg aus jener Zeit gelesen werden müssen. Einerseits zeigen sie, dass, wenn das „asiatische System“ als geschlossene Darstellung entstanden sein sollte (wofür wir derzeit keine Belege besitzen, da wir seine endgültige Form nicht kennen), dann vor dem Hintergrund außergewöhnlich reicher Reflexionen, enthalten sowohl in privaten Briefen, ja sogar – wie in diesem Fall – geheimen, als auch in der Wochenschrift und weiteren Skizzen, die zum Teil wiederentdeckt und im dritten Band der gesammelten Werke veröffentlicht worden sind.⁴ Dies war uns schon früher bekannt, aber der neuentdeckte Ausschnitt aus der Korrespondenz mit Budberg ergänzt das Bild, das aber leider nach wie vor fragmentarisch bleiben muss. Die Briefe bestätigen nämlich die Stellung Potockis nicht nur als Berater in Asienangelegenheiten (das war bereits bekannt), sondern geradezu als geheimer Rat, der unter Einhaltung der Vertraulichkeit die wichtigsten Angelegenheiten der damaligen internationalen Politik bespricht. Selten war er zu Lebzeiten der

³ Zitiert nach *Potocki: Œuvres* (Anm. 2), Bd. III, s. 349.

⁴ Ebenda, S. 337–359.

Macht so nahe, und vor allem schenken ihm die Mächtigen selten so aufmerksam Gehör wie zu jener Zeit. Wir wissen sehr gut, dass allein die Tatsache, dass der Zar sich für Potockis Äußerungen zur internationalen Politik Russlands interessierte, diesen zu nichts verpflichtete, weder Potocki persönlich gegenüber (der die ersehnte Stelle als Chef der Asienabteilung nicht erhielt) noch im Hinblick auf seine inhaltlichen Vorschläge. Die Angelegenheit bleibt jedoch zweifellos außergewöhnlich prestigeträchtig und Tatsache ist, dass Zar Alexander und seine Nachfolger im Laufe der folgenden Jahrzehnte einige von Potockis Anregungen aufgreifen würden (ob sie sich darüber im Klaren waren, sei dahingestellt).

1. Der Inhalt der Korrespondenz – Briefe 1 bis 4: Die Beziehungen zu Napoleon und die russische Orientpolitik

Zunächst galt es, die Briefe zu ordnen, die im Bestand des AVPRI anhand der alten Signaturen gruppiert sind, die nicht der chronologischen Reihenfolge ihrer Entstehung entsprechen. Bei der hier vorgestellten Edition handelt es sich um einen Vorschlag, der sich zum Teil auf die auf den Briefen vermerkten Daten, zum Teil aber auch auf Annahmen stützt, die aus ihrer Zusammenstellung mit anderen Briefen an Budberg aus demselben Zeitraum gewonnen wurden.

Den Beginn der Sammlung bildet ein umfangreicher Brief (laut Datierung am 1. Dezember verfasst, Nr. II dieser Edition), der umfangreichste in der gesamten Korrespondenz, der den Titel „*Reflexions sur l'influence de la politique Asiatique dans les Circonstances actuelles*“ (Gedanken über den Einfluss der Asienpolitik in der aktuellen Situation) trägt. Der Titel steht auf einer eigenen Seite, was von der Absicht zeugt, den nachfolgenden Text von einem gewöhnlichen Brief abzuheben. Brief II vorangestellt ist ein einführender Brief (I). In diesem merkt Potocki an, dass ein Frieden unter den aktuellen Bedingungen nicht das Ergebnis einer diplomatischen Mission sein könne, selbst wenn man annehme, dass sie von einer Person völlig anderen Kalibers als Pierre d'Oubril durchgeführt würde, der am 20. Juli 1806 einen für Russland sehr nachteiligen Frieden mit Napoleon ausgehandelt hatte, der im Übrigen nie von Alexander unterzeichnet wurde. Notwendig seien Waffenstillstände, Verhandlungen, Schlachten. Möglicherweise würden die Verhandlungen zehn Jahre dauern, aber es sei notwendig, sie aufzunehmen.

Die ernsthaften Absichten des Autors lassen sich bereits nach der methodologischen Einleitung erkennen: Potocki beschreibt gleich zu Anfang die Methode, von der er sich in seiner Argumentation leiten lassen werde. Man müsse von dem ausgehen, was bekannt sei, dem, was gesichert sei – dies ist sein

charakteristisches „als erstes muss man wissen“ („il faut d'abord savoir“). Hierbei handelt es sich um einen Grundsatz, an den er sich bei jedweder intellektuellen Arbeit hält, insbesondere in historischen Beiträgen, und der als retrogressive Methode bekannt ist: Bei der Rekonstruktion der Vergangenheit seien wir auf Annahmen angewiesen, und wir können uns demnach lediglich bis zur letzten gesicherten Erkenntnis in der Vergangenheit zurückbewegen. Bei einem politischen Essay beschränkt sich das, was wir wissen, auf die fundierte Kenntnis des aktuellen Standes der Dinge, während jegliche zukunftsbezogenen Hypothesen nicht gesichert sind.

Die Weichsel trenne zurzeit die Gebiete der russischen von der französischen Einflussphäre. Die Kräfte auf beiden Seiten seien gleich verteilt, daher seien ausgeglichene Erfolge („succès balancés“) zu erwarten. Dieser Begriff gehört zu einer ganzen Reihe gelungener Sprachschöpfungen, mit deren Hilfe Potocki kurz und bündig ein detailliertes Konzept auf den Punkt bringen konnte. In diesem Zusammenhang bedeuten ausgeglichene Erfolge das, was beide Seiten erwartet, wenn nicht etwas Unerwartetes passiert. Dieses Konzept ist aus der Physik übernommen und bezeichnet den Zustand eines dynamischen Gleichgewichts, das in einem geschlossenen System besteht, wenn in ihm gleiche und gegensätzliche Kräfte wirken. Was lasse sich folglich im Fall eines Gleichgewichts der Kräfte voraussehen? Gewiss werde Napoleon Dänemark überfallen, Preußen neu ordnen, vielleicht auch Österreich. Unterdessen werde Russland seine Kräfte und die seines Verbündeten (er denkt dabei an Österreich), auf dessen Territorium der Krieg ausgetragen würde, bei den Kriegshandlungen verschleifen. Bis die Zeit komme, in der für Napoleon (der hier als Dschingis-Khan-Machiavelli bezeichnet wird)⁵ nichts mehr zu erobern übrig bleibe und er sich damit begnügen werde, Russland in Schach zu halten („tenir en echec les forces de la Russie“⁶) und seine Pläne in der Türkei zu verwirklichen. Es folgt eine konzise, aber sehr treffende Beschreibung der politischen Situation in der Türkei. Wie bekannt, war Potocki ein großer Kenner dieses Landes.

Interessant ist die Haltung Potockis in der Frage der russischen Türkeipolitik. Russland habe ein Interesse daran, dass das, was von der ehemaligen osmanischen Macht nach Abspaltung all jener Territorien, die sich de facto unabhängig gemacht haben oder in eine andere Einflussphäre übergegangen sind, übrig bleiben werde, weiter bestehe. Vor allem müsse Russland etwas an der Passierbarkeit des Kanals, also des Bosphorus, liegen. Natürlich werde das Vordringen der Franzosen nach Asien von den Engländern nicht gerne gesehen, aber es zahle

5 Potocki zeigt sich beim Erfinden von pejorativen Betitelungen für Napoleon als sehr erfinderrisch. Im nächsten Brief nennt er ihn Meteor.

6 Brief vom 1. Dezember 1806, publiziert in diesem Band, S. 567.

sich aus, die Einflusssphären im Orient aufzuteilen und dafür Frieden in Europa zu haben, zumal man den Engländern ausreichende Garantien für ihren Einfluss in Indien geben könne (Russland solle jedoch seinen Einfluss auf Mesopotamien wahren). Um Preußen zu retten, müsse vielleicht Griechenland geopfert werden. Sollte Napoleon bereits beschlossen haben, Österreich zu vernichten, wären territoriale Entschädigungen nach Ansicht Potockis die einzige Möglichkeit, dies zu verhindern.

Wenn Potockis Vorschlag dem Zaren zusage, seien folgende Schritte zu unternehmen: Verkündigung eines viermonatigen Waffenstillstands, Aushandlung einer Einflusssphäre in der Walachei, schließlich die schrittweise Verhandlung all jener Punkte, die zu einem allgemeinen Frieden führen könnten. Europa werde nie wieder sein Gleichgewicht zurückgewinnen, aber es empfehle sich, schon jetzt die Einflusssphären der drei Mächte abzustecken. An dieser Stelle bringt Potocki sich als Kandidaten für die Asienabteilung ins Gespräch und führt dafür zwei Argumente an: 1. Es handele sich hierbei um Asienangelegenheiten; 2. Als junger Mann habe er Bekanntschaft mit Talleyrand geschlossen, der ihn zu schätzen gelernt habe, und er wisse, dass er von dessen Seite Wohlwollen erwarten könne.

An dieser Stelle gibt es eine Unterbrechung, und der nächste Teil des Essays, abgefasst am 2. Dezember, wie das Datum am Ende informiert – (Nr. III der vorliegenden Edition) – wird durch einen kurzen Text eingeleitet, bei dem es sich diesmal nicht um einen separaten Brief handelt. Seine weiteren Ausführungen gründet Potocki auf Prinzipien, die er mit Buchstaben des lateinischen Alphabets kennzeichnet, um so seine Argumentation noch klarer zu gestalten. Der erste Punkt behandelt Europa wiederum gewissermaßen als ein System, das von Natur aus nach Stabilität strebe. Nach der gegenwärtigen Zeit der Revolutionen werde eine ruhigere Zeit eintreten, die durch bedeutende Friedensverträge sanktioniert werde, vergleichbar mit dem einst geschlossenen Westfälischen Frieden. Potocki scheint vorauszusehen, welche Rolle der Wiener Kongress für die Wiederherstellung des politischen Gleichgewichts in Europa spielen würde. Bei der Nennung dieses Grundsatzes macht er allerdings die Einschränkung, dass diese Zeit noch nicht gekommen sei. Und er stellt sich sofort die Frage, woran man erkennen könne, dass die Zeit für die Errichtung der Fundamente für ein neues öffentliches Recht gekommen sein werde. Die Antwort knüpft gewissermaßen an sein Verständnis der „succès balancés“ an: Wenn man unerwartete Ereignisse, wie die Ermordung Napoleons oder den Ausbruch einer weiteren Revolution, beiseitelasse, so Potocki, sei in der Zukunft mit den Folgen derselben Ursachen zu kalkulieren, die bereits heute ihre Wirkung entfalteteten. Damit überträgt er in den Bereich der Politik das Prinzip der *causes actuelles*, charakteristisch für jene Strömung innerhalb der Geologie, die als Aktualismus bezeichnet wird und deren Hauptvertreter

James Hutton war. Diesem Grundsatz gemäß sei anzunehmen, dass die Ursachen, die die Erde in der Vergangenheit prägten, sich von den heutzutage wirkenden nicht unterschieden. Daher sei für England die Zeit für einen Frieden reif, wenn es all die Territorien erobert habe, auf die es spekuliere, d.h. Südamerika und die „französischen Inseln“. Auch Napoleon werde erst dann zum Friedensschluss bereit sein, wenn er alle Bourbonen durch seine Brüder ersetzt und Ägypten, wohin man den Bevölkerungsüberschuss exportieren könne, erobert habe. Dies führt zum zweiten Prinzip: Man müsse seine Absichten vor Napoleon geheim halten, damit dieser nicht alle seine Ressourcen auf den Kampf gegen Russland konzentriere. Im Gegenteil, man müsse alle sich bietenden Gelegenheiten nutzen, um ihm seine friedliche Gesinnung zu demonstrieren, ohne ihm jedoch zugleich ein Friedensangebot zu machen. In diesem Zusammenhang schlägt Potocki vertrauliche Gespräche zwischen dem russischen und dem französischen Minister in Kopenhagen und Konstantinopel vor, um eine gewisse Öffnung seitens Russlands vorzutauschen, ohne jedoch Verpflichtungen einzugehen.

Im nächsten Brief (IV) kehrt Potocki zum Thema Türkei zurück – einem der Gebiete, wo die Interessen Frankreichs und Russlands aufeinanderstoßen. Zunächst widerspricht er der verbreiteten Ansicht (die er als „le projet favori des politiques des cafés et des tavernes“, also als Lieblingsprojekt der Stammtischpolitiker bezeichnet),⁷ wonach die Türkei nach Asien abgedrängt werden müsse, und erinnert daran, was in Kairo nach der Vertreibung der Franzosen während der Ägyptenexpedition passiert sei. Gegen diese Ansicht bringt er ein weiteres Prinzip in Stellung (in Anknüpfung an seinen Brief vom 1. Dezember), nämlich dass Russland der osmanischen Regierung erstens deren Existenz garantieren und ihr zweitens alle Provinzen zuerkennen solle, in denen die muslimische Religion ein Übergewicht habe. Vorläufig aber entwickelt er dieses Prinzip nicht weiter und beschreibt die wirtschaftsgeographischen Veränderungen in der Grenzregion zwischen Russland und der Türkei nach dem Frieden von Jassy (9. Januar 1792), mit dem der siebte russisch-türkische Krieg beendet wurde. Potocki erwähnt Podolien, eine Landschaft, die jahrhundertlang entvölkert war und die seit einiger Zeit von Russen besiedelt werde; er nennt Odessa, das er gut kannte und das sich dank seines Gouverneurs – des Herzogs von Richelieu – in atemberaubendem Tempo entwickelt habe.⁸ Russland könne es sich nicht erlauben, seine reichsten Provinzen im Falle eines Krieges der Verheerung durch die türkische Seite auszusetzen (hier machen sich die persönlichen Besitzinteressen des Schreibers bemerkbar), was bei Verhandlungen mit Frankreich berücksichtigt werden solle.

7 Brief, geschrieben nach dem 2. Dezember 1806, veröffentlicht im vorliegenden Band, S. 572.

8 Elena Polevchtchikova/Dominique Triaire (Hg.): *Lettres d'Odessa du Duc de Richelieu 1803–1814*, Ferney-Voltaire: Centre International d'Étude du XVIIIe siècle 2014.

So wird zum dritten Mal der Vorschlag gemacht, Russland solle die Rolle eines Garanten der Unverletzbarkeit derjenigen Gebiete der Türkei spielen, in denen der sunnitische Islam dominiere, und zwar auf Kosten gewisser Zugeständnisse zugunsten der europäischen Mächte in den Regionen, die als gegenwärtig zum Osmanischen Reich gehörend anerkannt, aber kulturell und konfessionell mit Europa verbunden seien. Hierfür sei ein Waffenstillstand notwendig, der Zeit für die erforderlichen Verhandlungen garantiere, solange die Franzosen die Weichsel noch nicht überschritten hätten.

2. Der Inhalt der Korrespondenz – Brief V: die Beziehungen zu Österreich und Überlegungen zu Polen

In einem auf den 12. Dezember datierten Brief (Nr. V) kehrt Potocki zu seinen Vorschlägen vertraulicher diplomatischer Gespräche in Kopenhagen und Konstantinopel zurück und erinnert auch an eine andere mögliche Strategie, die auf der Annahme einer Neutralität Österreichs basiert. Hiervon ausgehend, formuliert er seinen letzten Grundsatz d), wonach eine integrierende Grenze Russlands nicht über den Fluss Seret hinausreichen solle. Man müsse Österreich im Hinblick auf die Besetzung der Walachei beruhigen und diese als bloß vorbeugende Maßnahme darstellen, angesichts der Gefahr, dass Frankreich mit der osmanischen Regierung eine Übereinkunft treffen und das politische Gleichgewicht auf dem Balkan antasten könne. Russland habe die Absicht, die Walachei bis zu einem allgemeinen Friedensschluss wieder an Österreich zu übergeben. Und Russland zieht sich dann ja tatsächlich aufgrund des Tilsiter Friedens aus der Walachei und Moldau zurück. Potocki bedient sich hier erneut eines von ihm selbst geschaffenen Begriffs, nämlich „System der Konzentration“ („système de concentration“), der logisch mit der Idee der integrierenden Grenze verknüpft ist. Worum es sich bei diesem System der Konzentration handelt, erklärt er ausführlicher in einem der politischen Fragmente, die ebenfalls im AVPRI gefunden und im dritten Band der gesammelten Werke Potockis veröffentlicht wurden.⁹ Ein Land, das sich von dem System der Konzentration leiten lasse, werde nicht nach der Ausdehnung seiner Grenzen über ein Gebiet hinaus streben, das es zu kontrollieren imstande sein werde. Es werde sich eher auf die Verbesserung der Lebensverhältnisse auf seinem Territorium beschränken als auf die Erweiterung seiner Grenzen. Wenn also Russland den Seret nicht überschreite, halte es sich eben an dieses System.

Abgeschlossen wird der Brief mit Überlegungen zu Polen. Potocki bekennt zwar, dass er hinsichtlich der dortigen Ereignisse nicht auf dem Laufenden sei,

⁹ Vgl. *Potocki: Œuvres* (Anm. 2), Bd. III, S. 339.

aber er liefert eine sehr treffende und scharfsinnige Beschreibung der Situation in diesem geteilten Land, wobei er ein alles andere als oberflächliches Verständnis für die Besonderheit des Großfürstentums Litauen an den Tag legt und vorschlägt, Alexander möge sich zum Großfürsten von Litauen ausrufen lassen und den Bewohnern des Großfürstentums binnen zwei Jahren die Wiedereinsetzung ihrer früheren Verfassung versprechen. Alexander hat dann in der Folgezeit diesen Ratschlag in die Tat umgesetzt. Dieser Vorschlag, so führt Potocki weiter aus, stütze sich auf sein Konzept eines Systems der Konzentration. Russland könne seine Rechtsordnung dem Land jenseits der Weichsel nicht aufzwingen, es sei denn, es ergäben sich außergewöhnliche Umstände. Angesichts der Unwägbarkeit künftiger Ereignisse sollte Russland Maßnahmen für verschiedene Konfigurationen bereithalten:

Der Wunsch, alles möge beim Alten bleiben, ist Besonnenheit, nicht Politik. Bedeutende Schritte zu unternehmen, die gleichwohl kein Risiko bedeuten – das ist Politik. Genau auf diese Weise verschafft sich das Kabinett Anerkennung.¹⁰

Russland solle daher seine integrierende Grenze an der Düna errichten. Auf diese Weise gebe es zu verstehen, dass sein Ziel nicht in der Expansion liege und dass es sich vom System der Konzentration leiten lasse.

3. Der Inhalt der Korrespondenz – die Briefe VI–VIII: private Angelegenheiten

Die folgenden drei Briefe (Nr. VI–VIII) haben ausschließlich biographische Bedeutung. In Brief VII widmet sich Potocki der Ausstellung eines Passes für seinen Schwager, der sich einer Kur unterziehen will. Brief VIII wird im Zusammenhang mit den Briefen 96 und 99 nach der Nummerierung in den gesammelten Werken Potockis verständlich.¹¹ Potocki versucht darin zu erfahren, ob die in Aussicht gestellte Beförderung für seinen Schwager Jarosław Potocki überhaupt noch Chancen auf Erfolg habe. Budberg gibt in seiner Antwort zu verstehen, dass er von der gesamten Angelegenheit nichts wisse, was Potocki wiederum als Zeichen interpretiert, dass Budberg sich hier nicht einmischen wolle, dass er also eine Vermittlung ablehne. In Wirklichkeit sieht es nach einem Missverständnis aus, denn Budberg verspricht, sich um die Angelegenheit von Potockis Schwager

¹⁰ Brief vom 12. Dezember 1806, veröffentlicht im vorliegenden Band, S. 578.

¹¹ *Potocki: Œuvres* (Anm. 2), Bd. V, S. 161–163.

zu kümmern, und eben dieser Brief enthält Dankesbekundungen für die positive Einstellung Budbergs in dieser Frage.

4. Der Inhalt der Korrespondenz – Briefe IX–X: das Projekt der Gründung einer antinapoleonischen Liga

Die Sammlung wird durch einen Block von Briefen (IX–X) abgeschlossen, der als Ganzes ein umfangreiches Memorandum bildet, das in Teilen geheim ist und in den Briefen seine Fortsetzung findet, die im fünften Band der gesammelten Werke veröffentlicht worden sind.¹² Potocki kommt sogleich zur Sache und erklärt, er verfüge nur über unvollständige Kenntnisse zum Thema der Vermittlerrolle, um die Frankreich angeblich Österreich wegen der Beendigung des Krieges mit Preußen gebeten haben soll. In diesem Zusammenhang stellt er fest, dass er zwar keinen Grund sehe, den Usurpator anzuerkennen, doch könne man von Preußen nicht erwarten, dass es weiter gegen ihn Krieg führen werde. Er schlägt daher die Gründung einer antinapoleonischen Liga unter Beteiligung Englands, Russlands und Schwedens vor, aber bereits ohne Beteiligung einer vierten Macht. Im weiteren Verlauf des Briefs nennt er diese Liga Nordbund und fügt hinzu, dass ihm an diesem Namen nichts liege; man könne sie ebenso Königsberger, Stockholmer oder Rigaer Liga nennen. Der Waffenstillstand mit Preußen werde den Kriegsschauplatz automatisch in die Türkei verschieben, wo Russland – so Potocki – eher zu Hause sei als an der Weichsel. Dort könne man nämlich auf Unterstützung von Seiten der Griechen aus den Festungen Bender und Chotyn rechnen, und man verfüge über unvergleichlich größere Mittel. Ausgehend von der Türkei könne man auch über eine Intervention im Süden Italiens nachdenken. Anschließend schreibt er, dass man den Franzosen einen rechtmäßigen Fürsten anbieten könne, aber nicht unter Vermittlung Englands, da die Franzosen einen ihnen durch die Engländer angebotenen Bourbonen verachten würden. Erforderlich seien vor allem Garantien für die Generäle, die sich gerne gegen den Usurpator stellen würden, sowie ein Komitee für geheime Übereinkünfte.

Im folgenden Abschnitt des geheimen Memorandums macht Potocki deutlich, dass das Ziel des Nordbundes nicht der Sturz Napoleons sei, sondern das Wohl der Untertanen und der Schutz der einzelnen Staaten. Gleichwohl müsse man, wenn der Sturz möglich sei, darauf vorbereitet sein und ein System für jenen Moment bereithalten, in dem die ersten Signale kämen, dass sich seine Macht dem Ende zuneige. Man müsse fertige Angebote für jene haben, die ihre Hoffnungen mit Napoleon verknüpft hätten: Talleyrand, Masséna, der

¹² Vgl. insbesondere die Briefe Nr. 102, 104, 105, 106, 109, 111, 116, 122, 133, 134.

französische Senat, Bayern und selbst die Polen aus dem preußischen Teilungsgebiet. Eine Information über die persönliche Bekanntschaft mit Angehörigen der Regierenden Kommission (geschaffen am 14. Januar 1807) legt nahe, dass der Brief frühestens in der zweiten Januarhälfte 1807 verfasst wurde. Interessant sind die Ratschläge Potockis, wie man sich das Wohlwollen der Polen aus dem preußischen Teilungsgebiet sichern könne: Der König von Preußen sollte sich zum König von Großpolen und einem Großherzogtum Masowien erklären und eine Verfassung erlassen, die der Verfassung vom 3. Mai ähnlich sei, der sich die Polen so verbunden fühlten. Die wahrscheinlichste und direkte Folge eines solchen Schrittes wäre Potocki zufolge der Abfall der Legionen von Napoleon. Es ist interessant, dass zur gleichen Zeit Fürst Antoni Henryk Radziwiłł Friedrich Wilhelm III. ein ähnliches Memorandum vorlegte, in dem er diesem riet, sich zum König von Großpolen auszurufen, während Alexander I. König von Litauen und Großfürst von Podolien und Wolhynien und der österreichische Kaiser Franz I. König von Galizien und Lodomerien werden solle. Wie bereits weiter oben ausgeführt, schlug Potocki in seinem Brief vom 12. Dezember vor, Alexander solle sich zum Großfürsten Litauens ausrufen. Dies legt die Frage nahe, ob man aufgrund dieser Ähnlichkeit die Hypothese aufstellen kann, dass ein Zusammenhang zwischen der diplomatischen Beratung von Antoni Henryk Radziwiłł und Jan Potocki bestand (beide kannten sich zumindest seit zehn Jahren persönlich, obgleich wir für diese Bekanntschaft keine schriftlichen Belege haben), oder ob man diese Tatsachen als eine völlig zufällige Parallele betrachten muss, die aus einer ähnlichen Bewertung der Realität resultierte. Im Übrigen zirkulierten mehrere solche Vorschläge in den damaligen außenpolitischen Kabinetten.

Beinahe den gesamten Rest nimmt die Beschreibung des antinapoleonischen Systems ein, das – wie Potocki schreibt – mit Hilfe von Maßnahmen, die nichts kosteten und zu nichts verpflichteten, vorbereitet worden sei: Versprechen an französische Generäle, Meinungen, die von den Amerikanern – hervorragenden Spionen – in Umlauf gebracht worden seien. Schließlich müsse man darauf achten, in öffentlichen Äußerungen die ganze Zeit eher von den Ambitionen Napoleons als von den Ambitionen Frankreichs zu sprechen. Man müsse den Franzosen einen dritten Weg zwischen der Anarchie und Napoleon zeigen, müsse den Württembergern und den Bayern, die immer auf Seiten Frankreichs stünden, Frankreich getrennt von Napoleon vor Augen führen. Eine Strategie, die Potocki dann konsequent im „Journal du Nord“ verfolgt. Schließlich solle man eine Liga für Sachsen, Hannover, Hessen und die Hansestädte ins Leben rufen, die sich an die Seite des Nordbundes stellen würde. Potocki sieht an dieser Stelle auch die Beteiligung Preußens am Nordbund vor.

Hervorzuheben ist der Ton ängstlichen Respekts, in dem sich Potocki an den Minister des Zaren wendet, worauf bereits Rosset und Triaire bei der Kommentierung der übrigen, früher herausgegebenen Briefe Potockis an Budberg hingewiesen haben. Es fehlt das Klima der Vertrautheit, des intellektuellen Einvernehmens, das man aus der Lektüre der Briefe Potockis an Czartoryski kannte. Hier schreibt Potocki an einen Staatsbediensteten, der sehr bewusst, wenn auch unter Wahrung aller Regeln der Höflichkeit versucht, aus Potocki maximalen Nutzen für die Politik Alexanders zu ziehen. Aber auch Alexander ist zu jener Zeit nicht mehr jener Herrscher, dem Potocki sein historisches Hauptwerk widmete. Alles hatte sich verändert, und bald würde sich noch mehr verändern. Doch in diesem letzten Moment, bevor Potockis Stern, der schon am Untergehen ist, endgültig erlischt und sich definitiv vom Zentrum der Macht entfernt, blitzt er noch für einen Moment auf.

5. Ein Porträt Potockis als Konservativer

Zum Porträt Potockis, das sich aus diesen und den übrigen Briefen an Budberg herauschält, scheint die Charakteristik eines Konservativen zu passen, die Michel Houellebecq in einem bekannten Presseartikel vom 8. November 2003 entwarf.¹³ Potockis Eintritt in das russische Lager, sein Dienst am Zarenhof vor dem Hintergrund der patriotischen Erhebungen seiner ehemaligen Mitbürger hat die Historiker, vor allem die polnischen, immer wieder vor Schwierigkeiten gestellt. Vielleicht gefällt uns ja der junge Aufständische, der leidenschaftliche Patriot aus der Zeit des Vierjährigen Reichstags besser. Als geheimer Rat stellt Potocki indes die Tugend eines echten Konservativen (eines Konservativen, nicht eines Reaktionärs) unter Beweis: Distanz gegenüber jeder Ideologie (von hier ist es nur ein Schritt zum *pensiero debole*), ökonomisch bestimmtes Denken über politisches Handeln, ein Denken somit, das vor jedem weiteren Schritt Gewinne und Verluste abwägt, und das Bestreben, die Gesellschaft als „eine Art perfekter Maschine“ zu denken,

in der der Prozess der Ersetzung einer Generation durch die nächste unter minimalem Aufwand erfolgt und wo das Ziel in der Minimalisierung von Leiden und Zwang besteht, so wie in der Mechanik die Minimalisierung von Reibung das Ziel ist.¹⁴

13 Michel Houellebecq: Le conservatisme, source de progrès, in: Le Figaro, 8.11.2003, http://www.houellebecq.info/presse/168_Le%20conservatisme-%20Michel%20Houellebecq.doc, 17.01.2017.

14 Ebenda.

Der in diesen Briefen häufige Aufruf zu Scheinhandlungen, zur Simulation einer unverbindlichen Öffnung gegenüber den Argumenten des Gegners, bringt das politische Konzept Potockis in die Nähe des taoistischen Prinzips des *wu wei*. Dafür spricht schon allein die Konzeption des Systems der Konzentration, für das sich Potocki in einem der im AVPRI aufbewahrten Textausschnitte offen ausspricht: lieber die umsichtige Bewirtschaftung des Vorhandenen als das Streben nach Expansion. Schließlich stellt ihn auch sein ständiger Aufruf zum Kompromiss in eine Reihe mit dem – von Houellebecq erwähnten – englischen Lord, der 1940 einen Brief an die „Times“ schrieb und dazu aufrief, den Krieg durch einen Kompromiss zu beenden:

Im Bewusstsein, dass sich das menschliche Leben in einer biologischen, technischen und einer emotionalen Umwelt abspielt (und somit nur am Rande politisch ist), im Bewusstsein, dass das Leben nach der Realisierung privater Ziele strebt, wird er [der Konservative, E.R.] instinktiv Widerstand gegen jegliche politische Überzeugung verspüren. Aufständische, Anhänger einer Widerstandsbewegung, Patrioten und Aufrührer werden für ihn in erster Linie verachtenswerte Menschen sein, die von Dummheit, Eitelkeit und der Gier nach Gewalt geleitet werden. Im Unterschied zum Reaktionär hat der Konservative weder Helden noch Märtyrer; zwar rettet er niemanden, aber er hinterlässt auch keine Opfer. Kurz gesagt, ist in ihm nichts Heroisches, aber – und das macht u.a. seinen Reiz aus – er ist ein nur sehr wenig gefährlicher Mensch.¹⁵

Übersetzung aus dem Polnischen: Torsten Lorenz und Gero Lietz

15 Ebenda.

Mosaik und Labyrinth:

„Die Handschriften von Saragossa“

Fingiertes weibliches Erzählen in Potockis „Handschriften von Saragossa“

Wenn männliche Autoren in Erzähltexten „ich“ schreiben, muss das nicht bedeuten, dass die jeweilige Erzählinstanz unbedingt männlich ist. Seit der Antike gibt es Erzähler mit fingierter Geschlechteridentität, wie beispielsweise in den Ovid zugeschriebenen Heldinnenbriefen „Heroides“ oder in der „Histoire de Juliette“ des Marquis de Sade. Der männliche Autor weist in diesen Texten der homodiegetischen Erzählinstanz ein weibliches Geschlecht zu, fingiert also die weibliche Perspektive. Dieses Phänomen findet sich vermehrt in Texten, die mit Herausgeberfiktionen und/oder metadiegetischen Verschachtelungen arbeiten, so auch in Jean Potockis „Manuscrit trouvé à Saragosse“ (dt. „Die Handschriften von Saragossa oder Die Abenteuer in der Sierra Morena“).¹

1. Fingierte weibliche Perspektiven und die Lust am Text

Gegenstand meiner Betrachtungen sind die Binnengeschichten weiblicher Erzählerinnen in Potockis Roman. Es geht um die Frage, unter welchen Umständen weibliche Figuren in den „Handschriften“ welche Arten von Geschichten auf welche Weise erzählen, welchen Zweck sie mit dieser Strategie verfolgen und ob sie damit erfolgreich sind. Voraussetzung für diese Fragestellung ist die Annahme, dass sich weibliche Erzählerinnen und ihre Erzählungen überhaupt von männlichen unterscheiden. Meinen Überlegungen liegt die These zugrunde, dass Texte mit fingierter weiblicher Erzählperspektive insbesondere im 18. Jahrhundert bestimmte, immer wiederkehrende Erzählformen, -inhalte und -funktionen aufweisen. Diese Gemeinsamkeiten lassen sich in Bezug auf vier Elemente feststellen: erstens den explizit männlichen binnenfiktionalen Adressaten, zweitens den autobiographischen Erzählinhalt, drittens eine vermeintlich passive Erzählweise,

1 *Jean Potocki: Manuscrit trouvé à Saragosse (version de 1810). Texte établi par François Rosset et Dominique Triaire, Paris: Éditions Flammarion 2008; Ders.: Manuscrit trouvé à Saragosse (version de 1804). Texte établi par François Rosset et Dominique Triaire, Paris: Éditions Flammarion 2008.* Im Folgenden wird aus der deutschen Übersetzung zitiert: *Jan Potocki: Die Handschriften von Saragossa oder Die Abenteuer in der Sierra Morena.* Aus dem Französischen und mit Anmerkungen von Werner Creutziger, hg. von *Leszek Kukulski*, Berlin: Aufbau-Verlag 2005.

bei der die weibliche Erzählinstanz selbst keine Deutungsperspektiven für das Erzählte vorgibt, und viertens den Erzählzweck.

Hiltrud Gnüg stellt in ihrer Monographie über den erotischen Roman fest, dass insbesondere libertine Romane des 18. Jahrhunderts „fast immer aus fingierter weiblicher Perspektive geschrieben sind“;² man denke beispielsweise an Diderots „Religieuse“ oder wiederum an Sades „Juliette“. Fingierte weibliche Erzählerinnen erzählen einem Mann ihre Lebensgeschichte. Ihr Erzählen erfolgt in Form eines Geständnisses, das auf ihre tatsächlichen oder imaginierten erotischen Fehltritte fokussiert ist. Doch mit welcher Absicht lassen männliche Autoren weibliche Erzählerinnen ihre erotischen Erfahrungen beichten? Die Formulierung von der Absicht des Autors bringt die Revitalisierung des Konzeptes der Autorintention mit sich, wie sie in den letzten Jahren, insbesondere von der Emotionsforschung, immer wieder propagiert worden ist.³ Im 18. Jahrhundert, so wird am Beispiel der „Handschriften“ gezeigt, inszenieren männliche Autoren weibliche Erzählerinnen, die sowohl fiktive männliche Zuhörer als auch den Rezipienten verführen sollen.

Wie jedoch funktioniert Verführen durch Erzählen, das ja eine Affizierung des Rezipienten durch den Text impliziert, oder, so fragt sich bereits Roland Barthes in „Die Lust am Text“: „Wie kann man Lust empfinden bei der *berichteten* Lust“.⁴ Barthes sieht die Lückenhaftigkeit eines Textes als Bedingung für die Lust am Text: „die Unterbrechung ist erotisch“.⁵

Dabei entsteht eine eigentümliche Komplizenschaft zwischen dem Erotischen und dem Spannenden:

Wir lesen nicht alles mit der derselben Leseintensität; ein Rhythmus stellt sich ein, ungeniert, wenig respektvoll gegenüber der Integrität des Textes; gerade unser Wissensdurst treibt uns, bestimmte [...] Passagen zu überfliegen oder zu überschlagen, um so schnell wie möglich die nächsten Brennpunkte der Anekdote zu finden [...]: ungestraft [...] überspringen wir Beschreibungen, Erklärungen, Betrachtungen, Konversationen; wir ähneln einem Nightshow-Besucher, der auf die Bühne steigt und das Striptease beschleunigt, indem er der Stripteaseuse behende die Kleidungsstücke abnimmt [...].⁶

2 Hiltrud Gnüg: Der erotische Roman. Von der Renaissance bis zur Gegenwart, Stuttgart: Reclam 2002, S. 183.

3 Vgl. u.a. Thomas Anz: Kulturtechniken der Emotionalisierung. Beobachtungen, Reflexionen und Vorschläge zur literaturwissenschaftlichen Gefühlforschung, in: Karl Eibl/Katja Mellmann/Rüdiger Zymner (Hg.): Im Rücken der Kulturen, Paderborn: Mentis 2007, S. 207–239 (215).

4 Roland Barthes: Die Lust am Text. Aus dem Französischen von Traugott König, Frankfurt (M.): Suhrkamp 1996, S. 27.

5 Ebenda, S. 17.

6 Ebenda, S. 18.

Die zentrale Textstrategie der Lückenhaftigkeit, der Spannungserzeugung und damit der Verführung ist die der weiblichen Erzählerin zugeschriebene Unwissenheit über das, was sie sieht oder was ihr widerfährt. Der Leser füllt diese Brüche und Uneindeutigkeiten mit seiner eigenen Erfahrung auf. Wolfgang Iser's Begriff der *Leerstelle* lässt sich dementsprechend ergänzend zu Barthes' Vorstellung von der Erotik der Lückenhaftigkeit des Diskurses hinzuziehen: Iser bezeichnet den Mitvollzug des Lesers an der Sinnkonstitution durch das Auffüllen der Leerstellen mit eigener Erfahrung als Bedingung dafür, dass er den Text nicht nur als wahrscheinlich, sondern sogar als „real“ einschätzt.⁷

Susan Sontag spricht in „Against Interpretation“ (1961)⁸ von der Notwendigkeit, Hermeneutik durch Erotik zu ersetzen, der bereits zitierte Roland Barthes wenige Jahre später von der „Lust am Text“. Das Element des Erotischen ist bei beiden Theoretikern gewiss als Metapher anzusehen für das, was man als hermeneutisches Begehren bezeichnen kann, also das Bedürfnis des Lesers, das Gelesene zu verstehen und ihm Sinn zu verleihen. Bei Sontag und Barthes besteht diese erotische Beziehung zwischen Leser und Text grundsätzlich bei der Lektüre literarischer Texte, unabhängig von deren Inhalt, beide gehen keineswegs ausschließlich von explizit erotischen Texten aus. Wie genau beeinflusst also der sinnlich-erotische Inhalt eines Textes mit fingierter weiblicher Erzählperspektive die Entstehung jener „Lust am Text“ beim Rezipienten; ist es eine andere Lust als diejenige, die Barthes und Sontag im Sinne hatten?

Alison Case entwickelt in ihrer Untersuchung zu englischsprachigen Romanen des 18. und 19. Jahrhunderts eine Theorie des femininen Erzählens:

Feminines Erzählen ist gekennzeichnet durch die Reduzierung der weiblichen Erzählerin auf die Rolle des erzählenden Zeugen, also ihren Ausschluss von der aktiven Gestaltung der Erzählform und -bedeutung [...], von dem, was ich als Plotgestaltung und Predigt bezeichnen möchte.⁹

Der Begriff der weiblichen Zeugenschaft wird der – einem männlichen Erzähler zugeschriebenen – aktiv gestalteten Rede und Predigt gegenübergestellt. Case unterstreicht die Differenz zwischen einer vermeintlich faktenbasierten, kunstlosen und häufig naiven Wiedergabe von Geschehnissen und einer künstlerisch-literarisch absichtsvoll geformten Erzählung, deren Deutung bereits

7 Wolfgang Iser: Die Appellstruktur der Texte. Unbestimmtheit als Wirkungsbedingung literarischer Prosa, Konstanz: Universitätsverlag 1971, S. 16.

8 Susan Sontag: Against Interpretation and Other Essays, New York: Farrar, Straus and Giroux 1961.

9 „Feminine narration is characterized by the restriction of the female narrator to the role of narrative witness; that is, by her exclusion from the active shaping of narrative form and meaning [...] from what I shall term plotting and preaching.“ Alison A. Case: Plotting Women. Gender and Narration in the Eighteenth- and Nineteenth-Century British Novel, Charlottesville: University Press of Virginia 1999, S. 4 (Übersetzung: L.S.).

durch die Erzählweise vorgegeben wird. Das weibliche Erzählen selbst lege keinerlei Deutungsperspektiven an, sondern stelle lediglich das Rohmaterial der Erzählung zur Verfügung. Die von Case eingeführte Kontrastierung zwischen passiver weiblicher und aktiver männlicher Erzählweise stellt eine heuristische Konstruktion dar, die Case selbst im Verlauf ihrer Analysen präzisiert. Wird sich der Leser schließlich bewusst, dass er durch die vermeintlich naive Erzählweise zum Opfer einer rhetorischen Manipulation, zum Verführten, geworden ist, kann er diese entweder dem Autor oder der Erzählerin zuschreiben:

[...] wir haben die Wahl, ob wir die „Absicht“ ausschließlich dem Autor zuschreiben, und damit den Ruf der Kunstlosigkeit der weiblichen Erzählerin aufrechterhalten, oder sie der Erzählerin selbst zuschreiben und sie damit zu einer manipulativen, möglicherweise negativen Figur machen.¹⁰

Die Entscheidung, wem manipulatorische Hintergedanken anzulasten seien, ist für die Rezeption von Texten mit fingierter weiblicher Perspektive von zentraler Bedeutung, trifft sie doch eine Aussage über die Zuschreibung von – geschlechter-spezifischen – Absichten.

In Jan Potockis Roman „Die Handschriften von Saragossa“ gibt es neben den dominierenden männlichen Erzählern auch eine Reihe weiblicher Binnenerzählerinnen, deren Erzählungen vermittelt durch einen oder mehrere metadiegetische männliche Erzähler wiedergegeben werden. Im Gegensatz zu anderen Texten des 18. Jahrhunderts machen die „Handschriften“ keinen Hehl daraus, dass ihre weiblichen Erzählerinnen sozusagen durch eine männliche Vermittlung „verfälscht“, weil potentiell bearbeitet, sind. Der Roman versucht nicht, wie etwa Diderots „Religieuse“, durch Herausgeberfiktionen die vermeintliche Authentizität des weiblichen Diskurses zu behaupten, denn es ist schließlich klar, dass es der Protagonist Alfons ist, der alle Binnenerzählungen in seinem Tagebuch verschriftlicht. Grundsätzlich wird die vermittelnde Position Alfons' nicht thematisiert bzw. problematisiert, es wird vielmehr ganz selbstverständlich der Eindruck vermittelt, Alfons sei in der Lage, das Gehörte und Gelesene wortwörtlich und ohne Eigenes hinzuzufügen, wiederzugeben.

2. Die Geschichte der Zwillinge Emina und Zibelda

Die Schwestern Emina und Zibelda sind die ersten Erzählerinnen, die dem erotisch unerfahrenen Protagonisten Alfons gleich zu Beginn seiner Reise durch die

10 „[...] we have a choice between attributing the ‚design‘ to the author only, thereby rescuing the feminine narrator's reputation of artlessness, and attributing it to the narrator herself, thereby converting her into a manipulative, possibly negative, figure.“ Ebenda, S. 28 (Übersetzung: L.S.).

Sierra Morena begegnen. Anschließend begleiten sie ihn als mehr oder weniger imaginierte Geliebte während seines dortigen Aufenthaltes. Sie erscheinen ihm zunächst als fremdartig-verführerische (Traum-)Wesen, die ihm erst ihre eigene Geschichte und im Anschluss daran die Geschichte der Gomélez erzählen, die sich, da sie seine Cousinen sind, als ihre gemeinsame Familiengeschichte entpuppt. Die Erzählung der unzertrennlichen Schwestern thematisiert ihre sexuelle Unerfahrenheit und ihren Plan, einen gemeinsamen Ehemann zu finden. Dieses Ziel wurde, so beeilen sie sich zu berichten, bereits durch das Oberhaupt der Familie legitimiert: „er habe erlaubt, daß wir mit demselben Mann vermählt würden, vorausgesetzt, daß dieser dem Geschlecht der Gomélez entstamme.“¹¹ Der Verlauf ihrer Erzählung macht deutlich, dass sie Alfons, der ebenfalls von den Gomélez abstammt, aus unterschiedlichen Gründen für den idealen Kandidaten halten. Hindernis für diese Ehe ist lediglich die Tatsache, dass die Schwestern Musliminnen sind, Alfons hingegen Christ.

Inwiefern dient ihr Erzählen also dem Zweck der Verführung? Mit Hilfe welcher erzählerischen Mittel verfolgen sie ihr Ziel, Alfons als Ehemann zu gewinnen, und verläuft die Erzählung erfolgreich? Aufgewachsen in einem Serail, kennen die beiden Mädchen, wie sie allein viermal¹² betonen, keine Männer. Die einzigen Männer, denen sie bisher begegnet sind, sind Heldenfiguren aus Büchern. Zentraler Bezugstext, Emina spricht von den „Lehren ihres Autors“,¹³ ist die in der orientalischen Tradition bekannte Liebesgeschichte Madschnūn Lailā. Ein junger Mann ist so sehr in das Mädchen Lailā (die er nicht heiraten darf) verliebt und idealisiert seine Angebetete dermaßen, dass er sie, als sie schließlich an seiner Haustür erscheint, fortschicken lässt, da ihre tatsächliche Anwesenheit ihn davon abhalten könnte, von ihr zu träumen. Der bereits im Titel angesprochene Liebeswahn des Jungen (der Titel – und Name des Jungen – bedeutet übersetzt „der von Lailā Besessene“) besteht also in seiner maßlosen Idealisierung und in seiner Abwendung von der Realität. Emina erwähnt die Erzählung jedoch nur andeutungsweise, und es ist unklar, ob und inwiefern Alfons oder der Leser die Details der Handlung kennen kann.

Gerade das Allusorische der Erwähnung und die Tatsache, dass es sich bei dem Buch um eine verbotene Lektüre handelt („meine Mutter [verbar] bestimmte Bücher sorgfältig vor uns“, „der verbotene Schrank“),¹⁴ lassen den literarisch

11 *Potocki* (Anm. 1), S. 23.

12 Ebenda: „daß Sie beinahe der erste Mann sind, den wir gesehen haben“ (S. 20), „nicht die geringste Vorstellung von eurem Geschlecht hatten“ (S. 20), „weil wir niemals Wesen eures Geschlechts gesehen hatten“ (S. 21), „Wir hatten niemals einen Mann gesehen, weder einen jungen noch einen alten“ (S. 23).

13 Ebenda, S. 21.

14 Ebenda, S. 21.

vorgebildeten Leser, auch wenn er den orientalischen Text nicht kennt, unwillkürlich an erotische Darstellungen denken. Diese Vermutung wird verstärkt durch die Tatsache, dass die Schwestern, basierend auf ihrer verbotenen Lektüre, leidenschaftliche Liebesszenen nachspielen: „wir machten uns die Ausdrücke zu eigen. Wir unterhielten uns in der Sprache der Liebenden; schließlich verlangte es uns danach, uns auf die gleiche Weise zu lieben.“¹⁵ Trotz allen – ausführlich beschriebenen – Nachahmungseifers entgeht den Schwestern selbstverständlich der tatsächliche Kern der körperlichen Liebe, wie sie in einer geschickt unschuldigen Formulierung zugeben: „Wahrhaftig, unsere Seelen schienen sich zu vereinen, und ich wüßte nicht einmal, was uns glücklicher machen könnte, als wir damals waren.“¹⁶ Nebenbei wird durch das *encore* (im frz. Original) in diesem Satz die aktuell *noch immer* erhaltene Jungfräulichkeit von Emina und Zibelda bestätigt. Die in der Erzählung geschilderte Idealisierung und Anbetung ist für die beiden Schwestern, so erklären sie Alfons, das Vorbild für die wünschenswerte Haltung eines Ehemannes gegenüber seiner Frau – ebenso wie die Helden aus der Familienchronik der Gomélez, in der von furchtlosen Kämpfern, Outlaws und Märtyrern berichtet wird, ihr Ideal eines Mannes überhaupt prägen: „Solche Züge flößten uns liebevolle Bewunderung für die Männer ein.“¹⁷ Dass Alfons den Schwestern überhaupt nur aufgrund einer bestandenen Mutprobe begegnen konnte, machen sie von vornherein deutlich: „[...] es ist unnütz, es Ihnen zu verheimlichen: nicht der Zufall führt uns hierher. Wir haben Sie hier erwartet. Hätte die Furcht Sie veranlaßt, einen anderen Weg zu wählen, so hätten Sie für immer unsere Achtung verloren.“¹⁸

Der Zweck, den die Erzählerinnen mit ihrer Geschichte und der Inszenierung ihres Erzählens (dazu gehört auch die libertin geprägte Situation, in der erzählt wird) verfolgen, ist klar: Sie wollen Alfons dazu bringen, zum Islam überzutreten, sie zu heiraten und damit den genealogischen Fortbestand der Gomélez zu sichern. Sie wollen mit ihm aber auch eine explizit erotische Liebesgeschichte erleben, die denen in der Literatur entspricht: „Lieber Alfons, warum sind Sie nicht Mohammedaner! Wie glücklich wäre ich, könnte ich Sie in den Armen Eminas sehen, euren Wonnen neue hinzufügen, mich euren Umarmungen zugesellen.“¹⁹ Zu Erzählinhalt und -form kommen in den „Handschriften“ auch stets die auf der jeweiligen Rahmenebene evozierten Umstände, unter denen erzählt wird, hinzu. Ausführlich beschreibt Alfons z.B. die jeweilige Umgebung, in der erzählt wird, oder Aussehen und Kleidung der Erzählerinnen:

15 Potocki (Anm. 1), S. 21.

16 Ebenda, S. 21.

17 Ebenda, S. 22.

18 Ebenda, S. 20.

19 Ebenda, S. 24.

Das Hemd war bis unterhalb der Gürtellinie aus Leinen, darunter aus Meknesgaze, einem Gewebe, das völlig durchsichtig gewesen wäre, hätten nicht eingesetzte breite Streifen aus Seide geholfen, Reize zu verhüllen, die besser nur geahnt werden.²⁰

In solch exotischen Gewändern, zwischen Verhüllung und Entblößung oszillierend, stecken „zwei vollkommene Schönheiten, die eine groß, schlank, strahlend, die andere sanft, zurückhaltend“.²¹ Nicht nur ihre Erzählung, auch ihr Aussehen und ihr Verhalten dienen der Verführung: Sie tanzen für Alfons und berühren ihn immer wieder. Die verbalen Verführungskünste der Schwestern rekurrieren eindeutig auf ein literarisches Repertoire; sie charakterisieren sich selbst explizit als Leserinnen – und damit nebenbei auch als potentielle Geschichtenerzählerinnen. Dass eine solche Verführungsstrategie umgekehrt nur ein literarisch vorgebildetes Verführungsoffer erreichen kann, ist offensichtlich. Allerdings handelt es sich bei den Schwestern um naive Leserinnen – sie unterscheiden nur mühsam zwischen Fiktion und Realität –, ein Topos, der in Potockis „Handschriften“ omnipräsent ist.

Alfons hingegen zeigt sich bereits zu Beginn des Romans als misstrauischer Zuhörer und vermutet hinter den Annäherungsversuchen und der Erzählung der Schwestern eine teuflische Manipulation: „Das schien mir gar sehr einer Einflüsterung des Satans zu gleichen, und ich glaubte schon Hörner auf der hübschen Stirn Zibeldas zu sehen.“²² Als die beiden ihm in Anschluss von den Reichtümern der Familie Gomélez berichten, zieht er ähnliche Schlüsse: „Das sah wieder ganz nach dem Geist der Finsternis aus, der, da er mich nicht mit Sinnenlust in Versuchung führen konnte, mich nun mit der Gier nach Gold zu Fall zu bringen trachtete.“²³

Alfons erweist sich hier als routinierter und vorsichtiger Zuhörer bzw. Rezipient von Geschichten. Er kennt die Strategien, mit deren Hilfe Männer verführbar werden und nimmt sich vor ihnen in Acht. Als Alfons wenig später seine eigene Lebensgeschichte erzählt, erfährt der Leser der „Handschriften“, dass dies mit seiner Erziehung zusammenhängt, die ihn von Beginn an mit den Gefahren der Fiktion konfrontiert hat. Die Erzählung der Geschichte der Familie Gomélez dient schließlich dazu, die Erwartungen, die an Alfons gestellt werden, zu verdeutlichen: Die Erzählung rankt sich um das Geheimnis, das die Familie seit Jahrhunderten unter ihrem Schloss in der Sierra Morena zu bewahren scheint, ein Geheimnis, das möglicherweise den Reichtum der Familie erklären könnte. Allerdings wird diese Erzählung Eminas unterbrochen, das Familiengeheimnis

20 Ebenda, S. 16.

21 Ebenda.

22 Ebenda, S. 24.

23 Ebenda, S. 28.

erst am Ende des Romans – Hunderte Seiten und Dutzende Geschichten später – gelüftet. Es entsteht, wenn man so will, eine erzählerische Lücke von mehreren Hundert Seiten, die Spannung wird also über die gesamte Länge des Romans aufrechterhalten. Auch dieser Teil der Erzählung der Schwestern funktioniert somit als Verführungsstrategie im Sinne Barthes' bzw. Iser's.

Die „Conclusion de tout l'ouvrage“,²⁴ die in der französischen „version de 1810“ den Roman schließt, informiert den Leser darüber, dass beide Schwestern Alfons später jeweils ein Kind gebären, die Verführung also tatsächlich (und nicht nur in Alfons' Träumen) erfolgreich und der Fortbestand der Familie gesichert ist. Trotz seiner Skepsis gegenüber den Strategien seiner Cousinsin lässt sich Alfons also schlussendlich verführen. Auch der Rezipient gerät in den Bann der andeutungsreichen Erzählstrategie der Schwestern, für ihn erhöht sich der Anreiz allerdings noch durch die ebenfalls lückenhafte Erzählung Alfons', der seine erotischen Begegnungen mit den Cousinsin stets nur andeutungshaft schildert, immer offenlassend, ob es sich um Träume oder tatsächliche Ereignisse handelt.

3. Die Geschichte Rebekkas

Die Kabbalistin Rebekka unterscheidet sich nicht nur durch ihre außergewöhnliche naturwissenschaftliche Bildung und Intelligenz von den anderen Frauenfiguren im Roman, sie hat auch als Erzählerin und Kommentatorin eine gesonderte Funktion innerhalb der Erzählgemeinschaft inne.

Von ihrer ersten Begegnung an beschreibt Alfons die erotische Anziehung, die von Rebekka aufgrund ihrer Schönheit, ihrer unabsichtlich verführerischen Kleidung und ihrer natürlichen Art ausgeht:

Die liebenswürdige Rebekka, die uns am Schloßtor empfang, war die bezauberndste und reizendste Blondine, die man sich nur vorstellen kann. Das schöne goldene Haar fiel schlicht auf ihre Schultern. Ein weißes Gewand verhüllte lässig ihre Gestalt, doch es wurde durch Spangen von unschätzbarem Wert gehalten. Nach ihrem Äußeren zu schließen, beschäftigte sie sich niemals damit, sich zu putzen und zu schmücken, doch schwerlich hätte sie es durch solches Zutun besser treffen können.²⁵

Beim Anblick Alfons' errötet Rebekka, später sucht sie immer wieder körperlich seine Nähe, indem sie ihn berührt („Zum Abschied drückte mir Rebekka mit dem Ausdruck der Freundschaft die Hand“)²⁶ oder vertraulich auf seiner

24 *Potocki* (Anm. 1), S. 824–830 (in der deutschen Übersetzung mit „Epilog“ überschrieben).

25 Ebenda, S. 136 f.

26 Ebenda, S. 140.

Bettkante Platz nimmt: „[...] setzte sich Rebekka auf mein Bett, doch sie setzte sich dorthin, um zu sitzen“.²⁷ Sie gesteht ihm, dass sie eigentlich nur einen Ehemann suche: „Ich würde mich wohl damit begnügen, im Herzen eines Gatten zu herrschen.“²⁸ Vieles deutet anfänglich darauf hin, dass Alfons dieser Ehemann werden könnte, auch er selbst scheint diese Möglichkeit nicht auszuschließen. Schließlich erzählt Rebekka Alfons, und nur ihm, am 14. Tag seiner Reise durch die Sierra Morena ihre Lebensgeschichte.

Die Parallelen zwischen dieser Situation und dem ersten Beispiel, der Geschichte der schönen Schwestern, sind augenfällig: Jeweils ist Alfons der einzige Adressat, jeweils handelt es sich um Frauen, die kaum einen Hehl daraus machen, dass sie Alfons für einen geeigneten Ehemann halten. Jedoch sind auch die Unterschiede nicht zu übersehen: Von Beginn an ist der Realitätsstatus der beiden Cousinen unklar – immer wieder muss sich Alfons im Verlauf des Romans fragen, ob die beiden überhaupt Frauen von Fleisch und Blut sind oder ob er sich die nächtlichen erotischen Begegnungen mit ihnen nur einbildet oder erträumt oder ob es sich bei ihnen um Handlangerinnen des Teufels handelt, die danach trachten, ihn vom rechten Weg abzubringen.

Die Geschichte Rebekkas, die nur vordergründig die kabbalistische Beschwörung der ihr als Ehemänner zugeordneten himmlischen Zwillinge Castor und Pollux thematisiert, lässt sich auch als Geschichte ihrer – noch un abgeschlossenen – sexuellen Initiation lesen. Es handelt sich um die Beichte ihrer erotischen Erfahrungen, die in der Bestätigung ihrer Jungfräulichkeit gipfelt, der Bedingung für eine Eheschließung mit dem Adressaten ihrer Erzählung, Alfons. Auch hier zeigt sich eine Parallele zu Emina und Zibelda: Die Erzählerinnen betonen jeweils ihre sexuelle Unerfahrenheit, die letztlich ein Ausweis ihrer Unschuld und Tugendhaftigkeit sein soll. Gleichzeitig wird – scheinbar unbeabsichtigt – deutlich, dass sie bereits über jede Menge erotisches Wissen verfügen.

Rebekka beobachtet, wie ihre Zofe Sulaichâ, deren Schönheit sie zuvor gegenüber Alfons gepriesen hatte, ihrem Liebhaber durch das geöffnete Fenster Kuschhände zuwirft:

Auch ich errötete, dann wurde ich blaß. Ich glaubte niederzusinken. Sulaichâ fing mich in ihrem Armen auf, und ihr Herz, das ich gegen das meine schlagen fühlte, übertrug den Aufruhr, der in ihren Adern tobte, auf mich.²⁹

Ihre körperliche Reaktion führt sie an den Rand einer Ohnmacht, es findet eine unmittelbare Übertragung der körperlichen Erregung der anderen Frau auf

27 Ebenda, S. 139.

28 Ebenda, S. 139 f.

29 Ebenda, S. 205.

sie selbst statt. Rebekka wird später, durch das Schlüsselloch blickend, heimliche Beobachterin einer weiteren Begegnung zwischen ihrer Zofe und deren Geliebtem:

Ich sah deutlich, wie durch Sulaichâs Glieder ein Schauer lief, der sich auch ihm mitzuteilen schien; sie blickte Tanzai mit flackernden Augen an und fiel in seine Arme. Ich aber warf mich auf mein Bett, um meine Schwäche und meine Scham zu verbergen.³⁰

Auch hier zeigt sich das Motiv der mehrfachen Ansteckung, zunächst von Sulaichâ auf ihren Geliebten und von dem Paar auf dessen Beobachterin Rebekka.

Erneut ist die Wiedergabe der erotischen Szene durch die Augen der naiven Beobachterin Rebekka lückenhaft inszeniert und überlässt dem Zuhörer Alfons und dem Rezipienten die Deutung. Im Anschluss an diese Szene befindet sich Rebekka tagelang in einem Zustand krankhafter Erregung, in dem sie schließlich Zeugin einer dritten erotischen Szene wird:

In meinem Zimmer war es dunkel, und ich sah durch die Türspalten, daß bei Sulaichâ Licht brannte. Ich hörte sie stöhnen und glaubte, sie sei krank; ich hätte sie rufen sollen, doch ich tat es nicht. Ich weiß nicht, welche Unbesonnenheit mich wiederum zum Schlüsselloch trieb. Ich erblickte den Mulatten Tanzai, wie er sich mit Sulaichâ Kühnheiten erlaubte, die mich vor Schreck erstarren ließen. Vor meinen Augen wurde es dunkel, ich sank bewußtlos zu Boden.³¹

Dadurch, dass die Erzählerin das, was sie sieht, nicht benennen oder deuten kann oder will, überlässt sie es dem Zuhörer/Rezipienten, dem Beschriebenen, basierend auf seiner eigenen Erfahrung, Sinn zu verleihen, die Leerstellen, die – nicht zuletzt durch ihre Ohnmacht – entstehen, aufzufüllen. Der als Form der Ansteckung beschriebene Vorgang weist deutliche Parallelen zu den Leseerfahrungen der Schwestern auf: Auch hier wird etwas Unbekanntes „erfahren“, das sich auf die Leserin/Beobachterin überträgt. Rebekkas Erzählung endet mit einer angedeuteten Bestätigung ihrer Jungfräulichkeit: „Tief im Inneren sagt mir ein Gefühl, daß ich nichts von dem verloren habe, was zu bewahren für mich wichtig ist.“³²

In Rebekkas Erzählung fällt die kunst- und absichtsvoll gestaltete Herstellung erotischer Spannung unter Zuhilfenahme bekannter Topoi des libertinen Romans (Blick durch das Schlüsselloch,³³ Protagonisten mit exotischer Herkunft) auf: Von der bloßen Kusshand zu tatsächlichen sexuellen Handlungen (wenn auch nicht näher beschrieben), vermittelt die offensichtlich rhetorisch geschulte

30 Potocki (Anm. 1), S. 205 f.

31 Ebenda, S. 211 f.

32 Ebenda, S. 218.

33 Vgl. *Gnüg* (Anm. 2), S. 182.

Erzählerin eine stetige Steigerung. Allerdings scheint ihr Bericht – im Gegensatz zur Erzählung der beiden Schwestern – seinen Zweck beim Adressanten vollkommen zu verfehlen. Er deutet, distanziert und misstrauisch, ihre Erzählung als Witz: „[M]ein erster Eindruck war, daß sie mich von Anfang bis Ende zum besten hatte und einzig meine Gutgläubigkeit mißbrauchen wollte.“³⁴

Der Adressat unterstellt der metadiegetischen Erzählerin, wie zuvor den Schwestern Emina und Zibelda, eine manipulatorische Absicht. Diese Reaktion des fiktiven Zuhörers lässt sich möglicherweise mit der Überdeutlichkeit des Zitatcharakters der erotischen Inhalte erklären: Die burlesk gesteigerten Topoi des erotischen Romans lassen die Geschichte Rebekkas als Parodie, als literarisches Spiel erscheinen. Es wird also nur noch vorgeführt, wie die Verführung des Zuhörers/Lesers hätte vonstattengehen können, während bei den Schwestern die Verführung – mit Hilfe intertextueller Verweise – noch, wenn auch unter Schwierigkeiten, funktioniert. Der Unterschied zwischen beiden Geschichten, die gleichermaßen auf literarische Erotik rekurrieren, liegt, wenn man so möchte, im Modus der Intertextualität: Während Emina einen explizit benannten Referenztext und den dort aufgerufenen Liebesdiskurs offensichtlich vollkommen ernst nimmt, nennt Rebekka weder ihre Quellen, noch nimmt sie sie ernst. Als nicht-naive Leserin, die sie als gebildete Frau und Kabbalistin ist, verfährt sie mit ihnen im abgeklärten Modus der ironischen Brechung. Die beiden unterschiedlichen Modi der erzählerischen Verführung zeigen unterschiedliche Ergebnisse. Während die Erzählung der Zwillinge Alfons zutiefst beunruhigt, ihn aber schlussendlich auf die Verführungsversuche eingehen lässt und ihn zum zweifachen Vater macht, interpretiert er die Geschichte Rebekkas, obgleich diese erotisch durchaus expliziter gestaltet ist, als Witz. Ihre Verführung läuft dementsprechend ins Leere, und sie heiratet schließlich einen anderen.

4. Die vierfache Verführung

Unschuld und passive Zeugenschaft (*witnessing*) weiblicher Erzählerinnen werden in den „Handschriften“ als Erzählstrategie lediglich inszeniert bzw. zitiert. Die angebliche erotische Unschuld der beiden Schwestern einerseits und Rebekkas andererseits steht im Kontrast zu ihrer Routiniertheit als verführerische Erzählerinnen, die sich u.a. in ihrem virtuosen Umgang mit literarischen Verweisen zeigt. Diese Abgeklärtheit lässt wiederum vermuten, dass die Erzählerinnen um die Bedeutung und Wirkung der von ihnen zitierten oder geschilderten erotischen Szenen und körperlichen Zustände ebenso wissen wie um ihre eigene

³⁴ Potocki (Anm. 1), S. 218.

Jungfräulichkeit und deren zentrale Bedeutung in der patriarchalen Gesellschaft, in der sie leben. Die Hybridität dieses Erzählverfahrens, bei dem die fingierte erotische Naivität der weiblichen Erzählerin und ihr literarisches Vorwissen miteinander vermischt werden, lässt bei Potocki insbesondere den parodistischen Charakter der Passagen hervortreten. Damit wird in den „Handschriften“ die „Lust am Text“ gerettet. Sie entsteht jedoch nicht mehr in Bezug auf das erotische (Lebens-)Wissen des Rezipienten, sondern durch ein intertextuelles Verfahren. Der Rückgriff auf die Erfahrung des Lesers mit erotischen Texten ist es, der die (Lese-)Lust generiert.

Fingiertes weibliches Erzählen weist bei Potocki eine vierfache Verführungsstruktur auf: 1. Die Erzählungen handeln von erotischen Begegnungen, 2. sie spiegeln solche in der Situation ihrer fiktional inszenierten Vermittlung wider (Frauen erzählen Männern, um sie zu verführen), 3. sie nehmen Bezug auf erotische Texte, und sie schaffen 4. beim Rezipienten – mittels ihrer Intertextualität – Lust am Text.

Der Prozess dieser vierfachen Verführung wird durch eine narratologische Gendervermischung, eine Hybridisierung stereotyper geschlechterspezifischer Erzählstrategien, begünstigt. Der Autor bedient sich vermeintlich weiblicher Erzählstrategien, täuscht „weibliche“ Passivität (*witnessing*) vor, die er jedoch, um seine erzählerischen Ziele zu erreichen, mit „männlichem“ Gestaltungswillen (*plotting*) vermischt und so zu einer – im Sinne des jeweiligen Erzählzwecks – mehr oder minder effizienten Hybridisierung führt. Als eine der Funktionen weiblichen Erzählens, die männliches nicht bietet, macht Case die Ermächtigung des Lesers aus:

Eines der Vergnügen, das feminines Erzählen zu bieten hat, und dementsprechend eine seiner Funktionen, ist die scheinbare Ermächtigung des Lesers. Indem es scheinbar nur das Rohmaterial der Erzählung liefert, versorgt feminines Erzählen den Leser mit einer Art Do-it-yourself-Set für Erzählungen, im Gegensatz zu dem Fertigprodukt, das ein konventionellerer, autoritärer Erzähler anbietet.³⁵

Dabei wird der Machtverlust der weiblichen Erzählerin über ihre eigene Geschichte keineswegs aufgehoben, er wird vielmehr durch die dem Text immanente Struktur der Entlarvung bestätigt. In Potockis „Handschriften“ wird die Machtlosigkeit, ja Marionettenhaftigkeit aller Erzähler – nicht nur der weiblichen

35 „One of the pleasures feminine narration offers, and hence one of its functions, is its apparent empowerment of the reader. By appearing to offer only the raw material of narrative, feminine narration at its most pure provides the reader with a kind of do-it-yourself kit for narrative, in contrast to the ready-made article offered by a more conventionally authoritative narrator.“ Case (Anm. 9), S. 32 (Übersetzung: L.S.).

– besiegelt durch die finale Affirmation der Machtposition der Gomélez, die die Erzählerinnen als Schauspielerinnen für ihre Zwecke eingesetzt haben.

Gerade die den fingierten weiblichen Erzählerinnen zugeschriebene Kunstlosigkeit ist es, so lässt sich abschließend sagen, die die Kunst der Verführung durch den lückenhaften Diskurs und die Selbstbeteiligung des Lesers einerseits erfolgreich werden lässt – andererseits aber auch die Offenlegung ihrer Mechanismen möglich macht und damit letztlich die „Lust am Text“ zugunsten einer Analyse ihres Entstehens aufbricht. Erotische Erzählinhalte unterstützen diese Entlarvung, da sie die verführerische Absicht und deren manipulatorisches Potential ihrerseits auf der Inhaltsebene spiegeln und offensichtlich machen und so die Aufmerksamkeit des Rezipienten von der erotischen Verführbarkeit der Figuren und des fiktiven Adressaten auf die eigene Verführbarkeit durch den Text lenken.

Kirsten von Hagen

Gespenster, Vampire, Räuber und Zigeuner. Das Spiel mit Identitäten und (Wissens-)Kulturen in den „Handschriften von Saragossa“

Jan Potockis „Handschriften von Saragossa“ sind Schauerroman, pikaresker Roman und Enzyklopädie in einem. Der zum Kult avancierte Text lässt einerseits noch aufklärerische Züge erkennen, deutet andererseits bereits auf Romantik und Moderne voraus. Betont wird immer wieder die Hybridität des Textes, der kunstvoll unterschiedliche Genres miteinander verknüpft.¹ Dass hier neben Außenseiterfiguren wie dem Ewigen Juden oder Zigeunern und Räubern auch Gespenster und Wiedergänger begegnen, nimmt monströse Mischwesen vorweg, wie sie in Form von Vampiren vor allem im 19. Jahrhundert Hochkonjunktur haben. Insbesondere die Figur des Vampirs hat die Potocki-Forschung angesprochen, ist von ihm doch nicht nur in dem wohl bekanntesten Werk des Autors die Rede. Vielmehr scheint auch die spektakuläre Art und Weise, wie dieser freiwillig aus dem Leben schied, indem er sich, je nach Überlieferung, eine Silberkugel oder eine geweihte Kugel in den Kopf schoss, auf den Vampirmythos zu verweisen.² Auch in den „Handschriften von Saragossa“ ist der Vampir keineswegs eine Randfigur, wie die folgende Analyse zeigt, sondern erfüllt als Grenzgänger eine entscheidende Funktion im Text.

Die Entstehung des Vampirmythos

Die liminale Figur des Vampirs geht zurück auf das Jahr 1728, als erste Berichte von blutsaugenden lebenden Toten erscheinen.³ Der bekannteste ist ohne Zweifel

- 1 *Jean Fabre*: Jean Potocki, Cazotte, et le roman noir, in: *Elżbieta Grabska-Wallis/Barbara Grochulska/Claude Jean* (Hg.): Jean Potocki et le Manuscrit trouvé à Saragosse, Actes du Colloque organisé par le Centre de Civilisations Française de l'Université de Varsovie (April 1972), Warszawa: Le Centre 1981, S. 139–169 (158).
- 2 *Kaja Antonowicz*: La tresse et la corde: les vampires du Manuscrit trouvé à Saragosse de Jean Potocki, in: *Michel Porret/François Rosset* (Hg.): Le Jardin de l'esprit, Genève: Droz 1995, S. 11–25 (11).
- 3 *Raul Calzoni*: Liminal Figurations of the Vampire in the German Enlightenment, Sturm und Drang and Romanticism, in: *Ders./Greta Perletti* (Hg.): Monstrous Anatomies: Literary and

der in Michael Ranfts 1725 vorgelegter Dissertation „De masticatione mortuorum in tumulis“ (Vom Kauen und Schmatzen der Toten in Gräbern), ein Thema, das neun Jahre später in einer erweiterten Fassung erneut behandelt werden sollte. Darin beschreibt der protestantische Diakon aus Nebra Fälle von Vampirismus, die 1725 im östlichen Teil des Habsburger Reiches die Bewohner vor Rätsel stellten; spätere Fassungen der Schrift beziehen auch aktuellere Vorkommnisse von 1731 und 1732 mit ein. Geschildert werden etwa die in der Folgezeit noch häufig kolportierten Fälle von Peter Plogojowi(t)z und des Albaners Pavle (Paole), die vor einigen Jahren auch in Fred Vargas' Kriminalroman „Un lieu incertain“ (2008) mit einer ganzen Serie von Mordfällen assoziiert wurden.

Am 21. Juli 1725 war in der österreichischen Staatszeitung „Wienerisches Diarium“ in einem Bericht des Kameralprovisors Frombald aus dem Gradisker Distrikt in Ungarn zu lesen, dass dort drei Monate nach dem Tod des Schuhmachers Peter Plogojoviz im Dorf Kisolova eine unheimliche Seuche ausgebrochen war.⁴ Die Witwe des Toten wird mit der Aussage zitiert, ihr verstorbener Mann habe sie mehrfach aufgesucht, um seine Schuhe zu holen. Als das Grab des schädigenden⁵ Wiedergängers geöffnet wurde, sei eine unverweste Leiche vorgefunden worden, von den Dorfbewohnern *Vampyri* genannt, die anschließend durch Pfählen endgültig ins Totenreich befördert werden konnte. Die Art der Tötung erinnert bereits an die wohl berühmteste Vampirgeschichte, Bram Stokers „Dracula“ (1897), auch wenn dieser Vampirfall ansonsten noch wenig mit den adeligen Wiedergängern aus der Feder angelsächsischer Autoren gemein hat. Die Zeitungsnotiz ist insofern erwähnenswert, als sie zum ersten Mal den schillernden Begriff *Vampir* in Verbindung mit schädigenden Toten verwendet und Ranft anregte, seine Dissertation „De masticatione mortuorum in tumulis“ zu verfassen. Der zweite Fall, zu dem sich Ranft in späteren Schriften äußerte, betrifft den später zum Vampir-Prototyp stilisierten Wiedergänger Arnond Pavle, der angeblich bereits vor seinem tödlichen Unfall, einem Sturz vom Heuwagen, im Kosovo von einem Vampir geplagt worden war und sich zum Schutz mit Blut eingerieben und Erde von dessen Grab gegessen hatte. Nach seinem Tod habe er die Einwohner des Dorfes und auch deren Vieh heimgesucht. Der Fall wurde mit einigen anderen Vampiren attribuierten seuchenartigen Zwischenfällen von dem Wiener

Scientific Imagination in Britain and Germany during the Long Nineteenth Century, Göttingen: V&R unipress 2015, S. 41–60 (41).

4 Thomas Bohn: Der Vampir: Ein europäischer Mythos, Köln: Böhlau Verlag 2016. Bohn verweist darauf, dass es sich vermutlich um einen südslawischen Bauern namens Petar Blagojević gehandelt habe, bei dem erwähnten Dorf vermutlich um das an der serbisch-rumänischen Grenze gelegene Kisiļjevo; vgl. ebenda, S. 109.

5 Thomas Bohn weist darauf hin, dass mit den ersten Wiedergängern der Geschichte vor allem ein Schadenzauber verbunden war und verwendet dafür den Terminus der „schädigenden Untoten“ oder Wiedergänger; vgl. ebenda, S. 49 und S. 89.

Regimentsfeldscher Flückinger in seiner Schrift „Visum et Repertum. Über die sogenannten Vampyr, oder Blut-Aussauger“ (1732) geschildert und in einer ganzen Reihe von Vampirtraktaten erneut behandelt.⁶

Ranfts „Tractat von dem Kauen und Schmatzen der Todten in Gräbern“ von 1734 darf als Höhepunkt der sogenannten Leipziger Vampirdebatte bezeichnet werden, in der Mediziner, Theologen und Wissenschaftler über die Deutungshoheit der Fälle von Plogojowitz und Paole stritten und die in der deutschen Aufklärung zentral war für die Geburt des Vampirs in der westlichen europäischen Kultur.⁷

Thomas Bohn hat überzeugend nachgewiesen, dass diese Berichte von blutsaugenden Toten bzw. Vampiren binnen kurzem zu transnationalen Medienereignissen avancierten und auf den balkanischen Einflussbereich des Osmanischen Reiches bezogen wurden.⁸ Für die Popularität des fortan unter dem Signum Vampir begegnenden Untoten sorgten dabei, wie Bohn nachweist, westeuropäische Klischees über einen unzivilisierten Osten Europas. Bohn schreibt über die zweite Schrift Ranfts von 1734:

Unter diesen Voraussetzungen präsentierte sich das Phänomen des Vampirs als ein Produkt der Phantasie bzw. des Aberglaubens, das nur jenseits von Ranfts protestantischem Horizont im ungarischen Einflussbereich des Osmanischen Reiches eine Rolle spielte.⁹

Das Wissen vom Vampir

Der Vampir ist gleich in mehrfacher Hinsicht nicht nur eine die Grenzen von Leben und Tod, sondern auch die Grenzen verschiedener Wissenskulturen überschreitende Figur – Medizin, Theologie, Geschichte, Literatur spielen als Referenzsysteme eine zentrale Rolle. In dieser Figur spiegeln sich zugleich Grenzüberschreitungen bestimmter Genres und sich neu formierender Textsorten und Medienumbrüche. Bereits im 18. Jahrhundert wird der Vampir zu einer Figur des kollektiven Imaginären.¹⁰

6 Interessant ist vor dem Hintergrund von Potockis Vampirinszenierung, dass bereits in diesen Fällen Roma Erwähnung finden, die, da marginalisiert, in der wenig geachteten und gefährlichen Funktion derer wirkten, die die schädigenden Toten posthum zu exekutieren hatten, um die Ordnung wiederherzustellen; vgl. ebenda, S. 128 f.

7 Calzoni (Anm. 3), S. 42.

8 Bohn: Der Vampir... (Anm. 4), S. 128 f.

9 Ebenda, S. 132.

10 Florent Montclair: Le vampire dans la littérature française 1820–1868, Besançon: Presses universitaires de Franche-Comté 2010, S. 9.

Die erste Definition des Vampirs erfolgt 1746 in Frankreich durch Augustin Calmet, der die Einzigartigkeit des Phänomens der Blutsauger unterstreicht, die nur im östlichen Europa auftreten und somit ein fremdartiges Phänomen darstellen. Betont wird die Nähe zu den Strigae (eine vulgäre Form des lateinischen Plurals *striges* von *strix*), weiblichen Dämonen, halb Vogel, halb Frau, die auch in der arabischen Bezeichnung *ghoule* figurieren.¹¹ Die Schrift Calmets dürfte für Potockis Inszenierung der beiden orientalischen Schwestern, die dem Leser in immer neuen Maskeraden begegnen, eine der Inspirationsquellen gewesen sein.¹²

Weitere bekannte Diskurse des 18. Jahrhunderts sind Diderots und d'Alemberts „Encyclopédie“, darin besonders der Artikel des Chevalier de Jaucourt über die „Vampires“ und Voltaires gleichnamiger Artikel im „Dictionnaire philosophique“, in dem er Calmet angreift und betont, das 18. Jahrhundert sei die Epoche der Aufklärung, nicht des Aberglaubens. Der Benediktinermönch Augustin Calmet greift auf ältere Berichte wie Ranfts Traktat vom „Kauen und Schmatzen in Gräbern“ zurück und schreibt auch gegen blasphemische Angriffe auf die heilige Kommunion an.¹³ Dabei geht es ihm darum, die Position von Papst Benedikt XIV. zu stützen und durch Wissensvermittlung Vorstellungen abzuschwächen, die ihrerseits mit der Unentscheidbarkeit von Heiligem und Profanem spielen: Profanierung der Heiligen Kommunion, die Umkehrung der These von der Unverweslichkeit der Heiligen und die Infragestellung der Auferstehung der Toten. Bei dem Begriff *vampire* rekurrierte er auf den deutschen Terminus *Vampir*, der wiederum zurückgeht auf das serbische *Vámpir*.¹⁴ Hierbei zeigen sich Verschiebungen in der Terminologie und Überschneidungen mit anderen Grenzgängervorstellungen. Andere Autoren der Zeit wie Trévoux (1752) oder Moreri (1752) sind weniger genau und nivellieren die Unterschiede zwischen *strige* und *vampire*; erst Pierre Larousse sorgt 1866 für den Triumph des Wortes *vampire*.¹⁵ Bei Calmet markiert das Merkmal des Blutsaugens die zentrale Distinktion; Vampire ordnet der Benediktinermönch als Manifestation dem orientalischen Europa zu, was verdeutlicht, dass sich hier diverse Fremdheitsvorstellungen überlagern, die häufig mit einem hegemonialen Anspruch einhergehen.¹⁶ Verweisen die Untoten einerseits auf das Heilige – man denke nur an die Auferstehung Christi –, so

11 Augustin Calmet: *Dissertations sur les apparitions des anges, des démons et des esprits. Et sur les revenans et vampires*, Paris: De Bure l'aîné 1746, S. 451; *Montclair* (Anm. 10), S. 10.

12 Auch Kaja Antonowicz macht darauf aufmerksam, dass Potocki die Schrift Calmets vermutlich gekannt habe. Vgl. *Antonowicz* (Anm. 2), S. 15.

13 Thomas Bohn: *Vampirismus in Österreich und Preußen. Von der Entdeckung einer Seuche zum Narrativ der Gegenkolonisation*, in: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 56/2, 2008, S. 161–177 (164).

14 *Montclair* (Anm. 10), S. 8.

15 Ebenda, S. 9.

16 Ebenda, S. 9; Bohn: *Vampirismus in Österreich...* (Anm. 13), S. 164.

bringen sie andererseits doch vor allem Krankheit und Tod, indem sie das Blut von Menschen und Tieren saugen. Die Angst vor Ansteckung ist im Kontext zeitgenössischer Seuchen in der Folge kriegerischer Auseinandersetzungen zu sehen und dient als Erklärung für die grausame Verfolgung der Vampire:

Man sieht täglich in Ungarn, Mähren und Polen längst verstorbene und beerdigte Personen zurückkehren, erscheinen, die Menschen und Thiere quälen, ihnen das Blut aussaugen, sie umbringen. Diese Personen kehren in ihre eigenen Leiber zurück, man sieht sie, man kennt sie, man gräbt sie aus, man spießt sie, schneidet ihnen den Kopf ab, verbrennt sie.¹⁷

Calmets Beschreibung verdeutlicht – anderen Definitionsversuchen der Epoche nicht unähnlich –, wie bei der Figur des Vampirs eine Hybridisierung unterschiedlicher Mythen zu beobachten ist, d.h. es handelt sich hier um eine Mythen-Bricolage.¹⁸ Somit kann der Vampir zugleich als Gegenfigur zur christlichen Kultur gesehen werden (man denke nur an die Funktion des Blutes in Transsubstantiationsvorstellungen), wie als Manifestation von Alterität oder gar Barbarei im Kontext einer kolonial motivierten Eroberungspolitik. Dies dokumentiert auch ein Artikel des Naturforschers Buffon, der 1763 einer Fledermaus der Neuen Welt den Namen *vampire* verliehen hatte, um im Rekurs auf die Strigae von Herodot und die Harpien von Plinius ein zutiefst abstoßendes, blutsaugendes Tier zu beschreiben, das die nächtliche Seite einer degenerierten Natur symbolisiert, die von einem krank machenden Klima und einer feindlichen Umgebung „vampirisiert“ wurde.¹⁹

Potockis Vampirinszenierungen

Die Europäisierung Ostmitteleuropas ist der zentrale historische Hintergrund für die Popularität des Vampirs,²⁰ sie lässt sich ebenfalls lesen als eine Geschichte der Überlieferungen, Übertragungen und kulturellen Missverständnisse. Potockis „Handschriften“ scheinen zugleich gegen Vereinfachungen und festgefügte Vorstellungsmuster anzuschreiben. Der Vampirmythos ist Ausdruck

17 *Augustin Calmet*: Über Geistererscheinungen: nach dem Französischen bearbeitet, Regensburg: Manz 1855, S. 315.

18 Zur Definition des Begriffs vgl. *Rainer Warning*: Narrative Hybriden: Mittelalterliches Erzählen im Spannungsfeld von Mythos und Kerygma, in: *Udo Friedrich/Bruno Quast* (Hg.): Präsenz des Mythos: Konfigurationen einer Denkform in Mittelalter und Früher Neuzeit, Berlin: De Gruyter 2004, S. 19–33 (26).

19 *Georges Louis Le Clerc de Buffon*: Histoire naturelle générale et particulière, Paris: Imprimerie nationale 1749–1767, Bd. 10, 1763, S. 55–57.

20 *Bohn*: Der Vampir... (Anm. 4), S. 125.

wissenschaftlichen Denkens und unterschiedlicher Wissenschaftskulturen: Der Vampir markiert das, was ist und zugleich nicht ist, was Spuren hinterlässt im kulturellen Imaginären, aber mit den herkömmlichen Mitteln nicht zu beweisen ist – und avanciert damit zur Form des Wissens selbst wie auch zur Reflexionsfigur von Wissenschaft und Wissensordnungen. Potocki inszeniert die literarische Figur des Vampirs, bevor sie überhaupt erst in Mode kommt; die großen und bekannten Vampirerzählungen von Polidori, Le Fanu, Gautier, Dumas sind alle deutlich später entstanden. Potocki zeigt den Vampir vor allem als eine Figur des Wissens, das heißt unterschiedlicher Wissensdiskurse, die versuchten, unheimliche Vorgänge, die sich an den entstehenden Vampirmythos knüpften, zu erklären und dabei stets – ob nun theologisch, medizinisch oder politisch – die Deutungshoheit für sich zu reklamieren.

Dies ist besonders aufschlussreich vor dem Hintergrund eines Romans, der als enzyklopädisch zu bezeichnen ist. In den „Handschriften“ geht es in einer vergleichenden Gegenüberstellung von Christentum und Islam, wie die deutsche Zeitschrift „Literaturen“ schrieb, um die Bereitstellung „einer Konkordanz europäischer und orientalischer Kulturen“.²¹ Die Inszenierung von Wissensbeständen spielt eine ebenso wichtige Rolle wie Asymmetrien in der Verteilung von Wissen und den damit verbundenen Handlungskompetenzen – man denke hier vor allem an den Protagonisten Alfons. Dabei soll nicht aus dem Blick geraten, dass popularisierende Vermittlung von Wissenschaft seit jeher die europäische Epistemologie begleitet und mitbestimmt hat. Wissen soll hier mit Ralf Klausnitzer verstanden werden: als Gesamtheit von begründeten bzw. begründbaren Kenntnissen, die innerhalb kultureller Systeme durch Beobachtung und Mitteilung erworben und weitergegeben werden, wodurch ein reproduzierbarer Bestand von Denk-, Orientierungs- und Handlungsmöglichkeiten bereitgestellt wird. Wissen meint in dieser Perspektive sowohl eine Summe von Erkenntnissen als auch den Prozess, in dem sich Identitäten bilden und abgrenzen sowie Erkenntnissysteme ausdifferenzieren.²²

In der folgenden Analyse gilt es zum einen die Beziehung des Textes zu anderen Texten bzw. zu Diskursen der Zeit und ihrem verbreiteten Wissen zu untersuchen und zum anderen, im Text selbst zu ergründen, wie viel die einzelnen Figuren wissen und wie dieses (Nicht-)Wissen im Text repräsentiert wird. Literatur fungiert hier gleichermaßen als Medium der Speicherung und Verbreitung, der Popularisierung und Ästhetisierung von Wissen, hinterfragt dieses aber zugleich auf einer Metaebene, indem immer wieder das prekäre Verhältnis von Wissen

21 „Editorial“, in: *Literaturen* 12, 2003 (Beilage zur Zeitschrift *Cicero*), <https://www.cicero.de/kultur/es-gibt-nichts-schoeneres-liebe-leserin-lieber-leser/46906>, 14.06.2017.

22 Ralf Klausnitzer: *Literatur und Wissen: Zugänge – Modelle – Analysen*, Berlin: De Gruyter 2008, S. 12.

und Nichtwissen in und mit dem Text reflektiert wird, wie u.a. die Szene in der Bibliothek des Kabbalisten verdeutlicht.²³ Potockis Text zeugt wie auch spätere Vampirerzählungen französischer Provenienz des 19. Jahrhunderts, z.B. Théophile Gautiers phantastische Novelle „La morte amoureuse“ (1836) oder Jules Vernes explorativer Welterschließungstext „Le château des Carpathes“ (1892), gleichermaßen von einer Inszenierung neuer Erfindungen wie von einer Popularisierung des Wissens.²⁴

Ferner ist es bemerkenswert, dass Potocki zwar Vampire auftreten lässt und so das Modell der *Gothic novel* fortschreibt, dass er aber zugleich zu dessen Dekonstruktion beiträgt, indem er den Konstruktions- und Inszenierungscharakter von Vampiren ebenso wie von anderen kulturheterostereotypen Ordnungsmustern aufzeigt. Er bedient sich eines Genres, das zu der Zeit gerade einen ersten Aufschwung erlebt, wobei die bekanntesten Texte erst zwanzig Jahre später geschrieben werden sollten: Mary Shelleys „Frankenstein“ (1818) und Polidoris „The Vampire“ (1819). Somit gilt auch für diese Form von Intertextualität, dass zwar das Dekor – düstere Schlösser, pittoreske Landschaften und einsam gelegene Klöster – der Schauerliteratur entlehnt sind, den novellenartigen, einzelnen Geschichten und Episoden aber doch eine andere Bedeutung verliehen wird. Das Figurenarsenal – weibliches Opfer, diabolischer Bösewicht, edler Retter – wird ebenso variiert wie die zentralen Handlungselemente Gefangennahme, Befreiung, Flucht und Verfolgung. In dem Zusammenhang ist auch aufschlussreich, dass im deutschen Reichsgebiet bereits im 18. Jahrhundert, dem *siècle des lumières* also, Juden über die Analogie von Blutkreislauf und Zirkulation des Geldes als Vampire diffamiert wurden.²⁵

Bei Potocki ist sinnfällig, dass der Vampir zwar wie andere topische Schreckfiguren der *Gothic novel* aufgerufen, anschließend aber als pure Maskerade zugleich dekonstruiert wird. Sowohl die Form des deambulatorischen Erzählens²⁶ wie auch die der Maskerade sind für das ästhetische Programm des Romans zentral.

23 Hier schlage ich eine Erweiterung des Modells von Tillmann Köppe vor, der stärker die Autorfunktion betont und davon spricht, was der Autor weiß bzw. auf welches Wissen er zurückgreifen kann. Dagegen möchte ich stärker die intertextuelle Dimension in den Blick rücken, die ich als besondere Form des Kontextes untersuche. Auf der Textebene angesiedelt, die in Anlehnung an das Modell von Köppe gestaltet ist, werde ich von dem Verhältnis Wissen/Nichtwissen sprechen. Vgl. dazu Tillmann Köppe: Literatur und Wissen: Zur Strukturierung des Forschungsfeldes und seiner Kontroversen, in: Ders. (Hg.): Literatur und Wissen: theoretisch-methodische Zugänge, Berlin: De Gruyter 2011, S. 1–28 (3 f.).

24 Kirsten von Hagen: Der Vampir als Figur des Wissens – Anmerkungen zu Gautiers *La morte amoureuse* und Jules Vernes *Le château de carpathes*, in: Thomas Bohn/Dies. (Hg.): Mythos Vampir – bissige Lektüren, Bonn: Romanistischer Verlag 2018, S. 83–98.

25 Bohn: Der Vampir... (Anm. 4), S. 132.

26 Bei dem Terminus stütze ich mich auf Überlegungen von Friedrich Wolfzettel. Dieser konstatiert für das Fin de Siècle eine Entwicklung, in der essayistische und fragmentarische Diskursformen die Erschöpfung älterer Erzählmodelle verdeutlichen und zugleich eine reflexive

Deambulatorisches Erzählen in den „Handschriften von Saragossa“

Stellt man die beiden Fassungen des Romans von 1804 und 1810 gegenüber, so ist auffallend, dass die erste, unvollendete, deutlich vom Geist der Aufklärung geprägt zu sein scheint, wo viele Stimmen nebeneinander existieren, während die spätere stärker vom Ordnungswillen ihres Autors dominiert wird. Beide Fassungen sind jedoch nicht einer linearen Entwicklung zuzuordnen, sondern bezeichnen vielmehr zwei Pole – die der nomadisierenden Figuren auf der einen Seite und des Geometers Velásquez auf der anderen, wie auch Rosset und Triaire zu Recht konstatieren.²⁷ Die Genese der beiden Fassungen ist interessant, da sie den Wunsch zu einem deambulatorischen Erzählen zu verraten scheint, wie er sich, so meine These, insbesondere in den metatextuellen Bemerkungen der ersten Fassung des Romans und den Figuren des Vampirs, des „juif errant“ wie des „chef bohémien“ spiegelt, denen gemäß topischer Vorstellungen eine nomadische Existenz attribuiert wird.²⁸

Ein Blick auf die Gesamtedition der 61 Tage in der Fassung von 1810 macht schnell die komplexe Struktur des Textes deutlich. Der Roman besteht aus zahlreichen Rahmungen, die immer wieder neue Erzählungen – wie in einer *mise en abyme* – ineinander verschachteln, wobei Rahmungen in der Rahmung (bis zu vier Ebenen und mehr) dominieren. Für Kontinuität sorgen dabei rekurrente Themen und Erzählstrukturen sowie wiederkehrende Erzählinstanzen wie Pandesowna/Avadoro, der „chef bohémien“ und der Held Alfons van Worden, für den die gesamten unheimlichen Geschehnisse inszeniert werden. Das Erzählprinzip, die performativen Rahmungen des Textes, verweisen zugleich auf die Metaisierung des Textes, die Selbstreflexivität, die eng an die Frage der Wissensproduktion und -vermittlung geknüpft ist.²⁹

Romanform begründen. Kennzeichen eines solchen offenen und variablen Typus des „deambulatorischen“ Erzählmodells sind etwa die Auflösung der Romanintrige und die Verwischung zeitlicher Strukturen sowie die Ersetzung des handelnden Helden durch einen eher reflektierenden Protagonisten, der zum Zuschauer der wechselnden Ansichten einer Welt geworden ist. Vor allem, so Wolfzettel, und dies ist für unsere Betrachtungen interessant, setze dieser Typus einen im geistigen wie im physischen Sinn „deambulierenden“ Helden voraus, dessen ständige, nicht zielgerichtete Bewegung an Formen der „Flanerie“ im 19. Jahrhundert erinnert. Als Vertreter eines solchen deambulatorischen Modells führt Wolfzettel Cervantes' Don Quijote oder auch Sternes Tristram Shandy an, also frühere Beispiele, die ja ebenfalls interessante Parallelen zu Potockis Art zu erzählen aufweisen. Vgl. dazu *Friedrich Wolfzettel: Der „deambulatorische“ Roman: Überlegungen zu einer spezifischen Modernität des Romans im Fin de Siècle*, in: *Rainer Warning/Winfried Wehle* (Hg.): *Fin de Siècle*, München: Fink 2002, S. 429–488 (429).

27 *François Rosset/Dominique Triaire: Présentation*, in: *Jean Potocki: Œuvres: Manuscrit trouvé à Saragosse* (version de 1810), Bd. IV.1, hg. von *François Rosset/Dominique Triaire*, Louvain: Peeters 2006, S. 1–10 (8).

28 Der Vampir erfüllt diese als Wiedergänger zwischen den Bereichen Tod und Leben.

29 Damit reflektiert der Roman in einzigartiger Weise nicht nur seinen eigenen Entstehungsprozess, sondern erörtert auch die Materialität des Schreibens selbst und ist somit als

Der Roman gibt vor, die Reiseerinnerungen des Offiziers Alfons van Worden, Hauptmann des spanischen Königs, zu beinhalten. Bereits die erste Rahmung des Textes, das „Avertissement“, deutet darauf hin, dass wir es hier mit einer mehrfach verschachtelten Erzählung zu tun haben. Ein Offizier der französischen Armee, der an der napoleonischen Belagerung Saragossas teilnimmt, findet in einem abgelegenen Haus ein spanisches Manuskript, das ihm als ein „bizarrer Roman“ erscheint.³⁰ Er nimmt, obwohl des Spanischen nicht mächtig, das Manuskript an sich. Kurz darauf gerät er in Gefangenschaft, wo er eben jenen Hauptmann trifft, der das Buch als Geschichte eines seiner Vorfahren ausgibt und es dem Verfasser übersetzt, der es dann aufzeichnet. Der Anfang lässt an die komplexe Editions-geschichte des Romans selbst denken. Die Geschichten sind ähnlich verschlungen wie die Wege in dem unterirdischen Labyrinth des großen Reichs der Gomelez, ein magischer Bereich, in dem sich Kunst und Natur auf wunderbare Weise vermischen.³¹ Der Romanbeginn ruft andere berühmte Texte der Weltliteratur auf, wie E.T.A. Hoffmanns Erzählung „Die Bergwerke zu Falun“ (1820), den orientalisierenden Schauerroman „Vathek“ (1786) von William Beckford oder Gérard de Nerval’s „Voyage en Orient“ (1851), in denen der Orient als Inspirationsquelle ebenfalls eine große Rolle spielt. Dass es das orientalische Element ist, das den Roman im Inneren zusammenhält, ist gleich in mehrfacher Hinsicht interessant. Zum einen ist der Roman inspiriert von einer an orale Traditionen angelehnten Inszenierung des Erzählens im Stil von „Tausendundeine Nacht“, zum anderen verweist er auf eine Orientvorliebe, die auch spätere Texte des 19. Jahrhunderts prägen wird. Konnotiert die Figur des Vampirs im 18. Jahrhundert häufig noch ein orientalisches Stereotyp, so avanciert sie in der Epoche der Romantik zu einem slawophoben Klischee.³² Potocki ist mit seinem Roman zwischen den Epochen zu verorten, was sich nicht zuletzt an seiner Inszenierung des Vampirmythos zeigt.

Dieses Aufbrechen bestehender Denkmuster und Ordnungsvorstellungen korrespondiert mit der performativen Rahmung des Textes und der Inszenierung nomadischer Erzählfiguren. Um seinen Dienst am Königshof anzutreten, macht sich der wallonische Hauptmann Alfons van Worden im Jahre 1739 auf den Weg nach Madrid. Sein Weg führt ihn durch die Sierra Morena. Wie es Gerüchte

Kommentar zu Textproduktion, -edition und -rezeption zu lesen. Er beginnt mit dem Auffinden der Handschrift und endet mit der Geschichte seiner Entstehung, d.h. mit dem Anfang. Es ist ein multiperspektivisches, zyklisches Erzählen, das der Text hier inszeniert.

30 Das Wort *bizarr* ist eines, das immer wieder im Laufe des Romans diskursiviert wird und – wie Jan Herman betont – sehr geeignet erscheint, die Stimmung des gesamten Romans wiederzugeben; vgl. *Jan Herman: La désécriture du livre*, in: *Europe: Revue littéraire mensuelle* 79/863, 2001, S. 105–120.

31 Ebenda, S. 106 f.

32 *Bohn: Der Vampir...* (Anm. 4), S. 20.

wollen, sollen in diesem Übergangsgebiet Gehenkte als Gespenster und Vampire herumgeistern, Räuber wüten und schmuggelnde Zigeuner ihr Unwesen treiben. Das Gebiet markiert die Transgression räumlicher Grenzen. Zugleich werden Grenzen zwischen dem Unheimlichen, dem Phantastischen, dem Onirischen und dem Realen überschritten.

Der Vampir als Reflexionsfigur von Wissenskulturen

Bei der Inszenierung des Grenzgebiets recurriert Potocki auf das Modell des Schauerromans, der *Gothic novel* angelsächsischer Provenienz, wie Lena Seauve gezeigt hat.³³ Wie in der *Gothic novel* dringen auch hier in eine exotisch, aber realistisch gezeichnete Welt Wesen wie Vampire, Teufel oder Geister ein, die rational nicht zu erklären sind.³⁴ Insbesondere Vampire zählen zu der Zeit noch nicht zum Figurenarsenal der *Gothic novel*, sondern sind eher romantische Grenzgängerfiguren.³⁵ Die bekanntesten literarischen Fassungen des Vampirs sind zum Ende des 18. Jahrhunderts lyrischer Natur, schaut man sich die Texte von Gottfried August Bürger („Lenore“, 1773), Heinrich August Ossenfelder („Der Vampir“, 1748) oder Johann Wolfgang von Goethe an, die die Vampirfigur als liminale inszenieren. Durch Goethe, dessen Text Potocki wahrscheinlich kannte,³⁶ findet auch die später topische Analogisierung des Vampirs mit Blut Eingang in den Vampirmythos. Goethes bekannte Ballade von der „Braut von Korinth“ (1798) impliziert zudem, wie die beiden anderen Vampir-Gedichte, eine erotische, aber bereits transgressiv angelegte Liebesgeschichte, die auch Potocki aufgreift.³⁷ Bei Potocki steht die Mehrdeutigkeit des Vampirbegriffs im Zentrum, der um 1800 noch wenig konturiert ist und der einer Mobilität von Zeichen, Identitäten und Körpern Vorschub leistet, wie sie charakteristisch für die „Handschriften“ ist.

Ein einsam gelegenes Gasthaus avanciert ganz im Einklang mit dem Erwartungshorizont des Lesers dieser vermeintlichen Schauergeschichte zum Schauplatz einer nächtlichen Begegnung und ihrer rätselhaften Umstände. Dominiert wird die Erzählung des ersten Tages von einem erotischen Erlebnis, halb Traum, halb Wirklichkeit. In einem verlassenen Gasthaus begegnet Alfons

33 Lena Seauve: Labyrinth des Erzählens. Jean Potockis „Manuscrit trouvé à Saragosse“, Heidelberg: Universitätsverlag Winter 2015, S. 207 f.

34 Carol Margaret Davison: History of the Gothic. Gothic Literature 1764–1824, Cardiff: University of Wales Press 2009, S. 128.

35 Calzoni (Anm. 3), S. 41.

36 Antonowicz (Anm. 2), S. 17.

37 Calzoni (Anm. 3), S. 50.

zwei maurischen Schwestern. Bereits die Inszenierung dieser ersten Begegnung verortet die Erzählung im Bereich des Phantastischen, bedient aber auch exotische Vorstellungen.

Die beiden Schwestern Émina und Zibeddé, die sich als seine maurischen Cousinen bezeichnen und ihm im Folgenden auch als zwei Zigeunerinnen oder Vampire erscheinen, verstricken den Helden erst in ihre Geschichte und die der Burg Cassar Gomelez, dann in eine erotische Phantasie, die Grenzen zwischen Traum und Realität auflöst. Als er am folgenden Morgen unter einem Galgen zwischen zwei Gehenkten erwacht, setzt eine geheimnisvolle Suche ein, bei der Identitäten und Episoden wie in einem Vexierspiegel angeordnet werden. Insgesamt treten in dem Roman mehr als 30 verschiedene Erzähler auf, die den Helden mit ihren häufig phantastisch anmutenden Berichten unterhalten. Nach dem Vorbild des „Decamerone“ sind die Erzählungen in Tage-Kapitel untergliedert.

Trotz aller scheinbar unheimlichen Geschehnisse, die seine Wahrnehmung immer wieder aufs Neue irritieren, bleibt Alfons standhaft und glaubt nicht an übernatürliche Kräfte. Schon am zehnten Tag ahnt er, dass er auf die Probe gestellt wird, und obwohl die Ziele dieses Schauspiels immer noch unklar sind, lässt er sich darauf ein. Bereits hier wird der ludische Charakter der Inszenierung betont, als Alfons van Worden während einer Erzählung, die mehr einer Lektüre gleicht, in der Bibliothek des Kabbalisten erklärt, dessen Schwestern zu verdächtigen, koboldartige Geister zu sein oder, was schlimmer sei, Vampire, die sich der Körper der Erhängten ermächtigt haben:

[...] darauf bedacht, Sterbliche zu narren, indem sie allerlei Gestalt annehmen, Hexen vielleicht oder – das Greulichste, was es gibt – Vampire, denen der Himmel erlaubt hat, die hässlichen Leichname der Gehenkten im Tale Los Hermanos zu beleben? Ich habe geglaubt, daß sich all dies auf natürliche Weise erklären könnte, doch jetzt weiß ich nicht, was ich davon halten soll.³⁸

Dass hier der Verdacht geäußert wird, sie könnten entweder nur einen Schadenzauber ausüben oder vampirartig Besitz der Körper der Erhängten ergriffen haben, verweist auf die unterschiedlichen Kontroversen zum Vampir, die sich aus theologischen Traktaten, richterlichen Anweisungen und ministeriellen Berichten ebenso speisen wie aus legendenartigen Abhandlungen. Der Leser avanciert dabei zum Co-Autor, der ebenso wie der Held über den Status des Gesehenen reflektiert und in das vexierartige Spiel der Identitäten einbezogen

38 Jan Potocki: Die Handschriften von Saragossa oder Die Abenteuer in der Sierra Morena. Aus dem Französischen übersetzt und mit Anmerkungen von Werner Creutziger, hg. von Leszek Kukulski, Berlin: Aufbau-Verlag 2005, S. 143.

wird.³⁹ Sinnfällig ist dabei, dass der Protagonist, als er zunächst die maurischen Schwestern erblickt, die ihm dann wieder als Zigeunerinnen erscheinen, darüber nachdenkt, ob es nicht Geister oder Vampire seien und anschließend in der Bibliothek eine Seite aus dem Buch von Happel erblickt, das mit dem instruierten Leser eine intertextuell motivierte Spurensuche initiiert. Derart wird hier wie in einer *mise en abyme* der Vampirmythos mit der Inszenierung unterschiedlicher Kulturen eng geführt, die dann wiederum direkt auf die Buchlektüre und das mit der Schrift verknüpfte gesammelte Wissen verweist. Dieses wird indes zugleich wieder in einem intertextuell angelegten Verwirrspiel hinterfragt.⁴⁰ Die Bibliothek ist damit als ähnlich geheimnisvoller Ort anzusehen wie das labyrinthartige unterirdische Reich der Gomelez. Da verschiedene Lesertypen und unterschiedliche Arten, einen Text – sei er nun schriftlich fixiert oder oral tradiert – zu rezipieren, wiederholt in den „Handschriften“ thematisiert werden, wird die Bedeutung dieser Szene weiterhin betont.

Dass Vampire hier vor allem als Reflexionsfiguren des Wissens inszeniert werden, wird auch dadurch deutlich, dass sie immer nur in einer Maskerade, einer Inszenierung begegnen, bei der sie vexierbildartig mit den mal zigeunerischen, mal maurischen Schwestern wechseln, also auch ein optischer Effekt sind.⁴¹ Sie treten dagegen nicht als Vampire auf, wie Seauve deutlich macht, die das damit erklärt, dass man noch nicht wisse, was überhaupt einen Vampir ausmache.⁴²

Dabei geht es vor allem darum, gerade diese Unsicherheit zu einer Reflexion über den Status des gesammelten Wissens allgemein und von Buchwissen im Besonderen zu machen, was allerdings in der deutlich weniger ludischen zweiten Fassung zurückgenommen wird. Wie hier die Identitäten stärker festgeschrieben werden, so werden auch die Anspielungen an Vampire, die den Status überlieferten Wissens beständig hinterfragen, zurückgedrängt. In der eben zitierten Stelle, als Alfons die beiden maurischen Schwestern von der Terrasse aus zu erblicken vermeint, ist derart von Übersinnlichem und damit auch von Wiederkehrern wie dem Vampir nicht mehr die Rede, dagegen wird stärker das Moment einer wilentlichen Inszenierung betont, glaubt er doch, die beiden Schwestern wollten ihm einen Streich spielen.⁴³

39 Vgl. *Nicole Hafid-Martin*: L'Homage caché de Potocki à François de Rosset dans l'histoire de Thibaud de la Jacquièrre, in: *Jan Herman/Paul Pelckmans/François Rosset*: Le manuscrit trouvé à Saragosse et ses intertextes. Actes du colloque international, Louvain: Peeters 2001, S. 131–138 (131).

40 Ebenda, S. 137.

41 Vgl. in dem Kontext die spätere Inszenierung eines weiblichen Vampirs bei Jules Vernes, der diesen vor allem als Effekt neuer technischer Medien diskutiert; vgl. *von Hagen* (Anm. 24).

42 *Seauve* (Anm. 33), S. 212.

43 *Jean Potocki*: Manuscrit trouvé à Saragosse (version de 1804), in: *Œuvres*, IV.2, hg. von *François*

So ist im Zusammenhang mit den Vampiren immer wieder die Rede davon, dass es sich dabei um ein „modernes Phänomen“ handle, wie etwa in einer Äußerung der Figur des Kabbalisten Ben Mamoun: „Doch ich gestehe, daß es im übrigen große Veränderungen in jener Welt gegeben hat, in der die Dämonen ihr Wesen treiben. Und die Vampire sind, neben anderem, eine neue Erfindung, wenn ich mich so ausdrücken darf.“⁴⁴

Nur in der Erzählung der ersten neun Tage treten Vampire als Wiedergänger auf, danach werden sie stärker als Widersacher der kabbalistischen Versuche Ben Mamouns und Rebekkas evoziert, bis bezeichnenderweise in der Geschichte Padesownas, des Chefs der Zigeuner, über Giulio Romati erneut von Wiedergängerinnen in der Art der Vampire des Anfangs zu lesen ist, die aber nicht als Vampire bezeichnet werden, obwohl sie sich wie Vampire verhalten, d.h. das zuvor skizzierte Verhaltensrepertoire erfüllen.⁴⁵ Dies ist nun insofern bemerkenswert, als sie sich hier in einem religiösen Deutungsmuster gleichsam auflösen, das auf die Überlieferungsgeschichte des Vampirs selbst zu verweisen scheint. Gleichzeitig wird der Mythos des Vampirs derart zurückübersetzt ins Reale, als mit dem Grafen von Peña Velez eine Figur die Bühne des Romans betritt, deren Liebe sich ebenfalls als tödlich und transgressiv erweist. Nach dem Tod Elvira de Noruñas wird er zu einem mächtigen Mann in Mexiko, der seine Macht dazu missbrauchen möchte, nun die Tochter seiner ersten Geliebten zu heiraten.⁴⁶

Dadurch, dass die einzelnen Geschichten und damit auch ihre Überlieferungen jeweils ineinander verschachtelt sind, variieren auch Stil und Kontext der Vampirerscheinungen, was zugleich auf die prekäre Überlieferung des Mythos selbst hinzuweisen scheint. So nimmt etwa die Geschichte der Wiedergängerin Elfrida von Monte Salerno, die sich nicht verheiraten möchte, Züge der verführerischen Herzogin von Avila an. Antonowicz spricht gar von einer grotesken Verzerrung des Vampirthemas, als der junge Pandesowna selbst in einen wandelnden Kadaver verwandelt wird,⁴⁷ was deutlich macht, dass hier der Mythos zugleich dekonstruiert wird. Dabei spielt die Geschichte des ambulanten Kadavers, der von Ärzten zunächst aus der Leichenhalle gestohlen wird (tatsächlich wird er von dem Arzt Sangre Moreno befreit) und dann erneut in einem Keller

Rosset/*Dominique Triaire*, Louvain: Peeters 2006, S. 100 f. und *Ders.*: *Manuscrit trouvé à Saragosse* (version de 1810), in: *Œuvres*, IV.1, hg. von *François Rosset/Dominique Triaire*, Louvain: Peeters 2006, S.125.

44 *Jan Potocki*: *Die Handschriften...* (Anm. 38), S. 140.

45 *Antonowicz* (Anm. 2), S. 15.

46 *Jean Potocki*: *Manuscrit trouvé à Saragosse* (version de 1810) (Anm. 43), *Histoire de Marie de Torres*, S. 182–187, S. 189–197, S. 198 f. und *Histoire du comte de Penna Velez*, S. 205–213. Dies verweist auf die ersten historischen Vampirfälle, die sich ja auch als Verschleierungen realer Mord- und Betrugsgeschichten lesen lassen, wie Thomas Bohn deutlich macht; vgl. *Bohn*: *Der Vampir...* (Anm. 4), S. 122.

47 *Antonowicz* (Anm. 2), S. 16.

Unterschlupf findet, wo der Kadaver eines Märtyrers ihm Gesellschaft leistet⁴⁸, zugleich auf die deambulatorische Art des Erzählens der „Handschriften“ selbst an, bei der Pandesowna, dem „chef bohémien“, eine zentrale Funktion zukommt. Wie Kaja Antonowicz schreibt, ist der Vampir „thème de départ“,⁴⁹ man könnte auch sagen „générateur“ der Handlung, das heißt gleichsam ein Rätsel, das die Handlung in Gang setzt und nach Auflösung verlangt.

Gleichzeitig sorgt die in sich nicht konsistente, sondern schillernde und zu der Zeit noch wenig konturierte Figur des Vampirs für einen vexierbildartigen Effekt, der sich deutlicher in der ersten Fassung bemerkbar macht als in der von 1810. Erst am 61. Tag erfährt der Leser mit dem Helden die Auflösung der mysteriösen Geschichten, die durch die zahlreichen Allusionen an Wiederkehrer und Vampire eine irritierende Note erhalten und dafür sorgen, dass die Frage nach der Übermittlung von Wissen im Text präsent bleibt. So wird Alfons, nachdem Pandesowna ihn verlassen hat, in ein unterirdisches Reich zu dem Scheich der Gomelez gebeten, der die Gesamtheit der seltsamen Vorkommnisse als sein Werk erklärt – aufgeführt einzig mit dem Ziel, ihn auf die Probe zu stellen. Das Karussell der Maskeraden und Identitäten des Romans wurde lediglich zu diesem Zweck in Gang gesetzt, der gesamte Roman entpuppt sich somit gleichsam im Nachhinein als Inszenierung. Die Figur des Vampirs unterstützt dabei als veritables Trompe-l'œil⁵⁰ die Polyphonie des Romans, steht für Polysemie und eine Offenheit gegenüber anderen (Wissens-)Kulturen.

Bei dem Werk handelt es sich demzufolge um nichts Geringeres als ein Textsubstrat, das der Vielzahl der europäischen Kulturen und ihrer Mythen Rechnung trägt. Und um einen Text, der stets das transgressive Element betont und dabei immer wieder den Einbruch eines übernatürlichen Ereignisses in die bekannte Weltordnung thematisiert. Das Phantastische manifestiert sich auch hier durch einen Bruch mit den Regeln der bekannten Welt:⁵¹ eine Gattung des Übergangs,

48 *Jean Potocki*: *Manuscrit trouvé à Saragosse* (version de 1810) (Anm. 43), S. 229–233.

49 *Antonowicz* (Anm. 2), S. 17.

50 Ebenda, S. 20.

51 Laut Tzvetan Todorov ist dies ein Merkmal des Phantastischen, wie er es 1970 in seiner „Introduction à la littérature fantastique“ beschrieben hat; vgl. *Tzvetan Todorov*: *Einführung in die fantastische Literatur*, Frankfurt (M.): Fischer 1992. (Original: *Introduction à la littérature fantastique*, Paris: Seuil 1970). Damit die Phantastik ihre Wirkung entfalten kann, benötigt sie ein geschlossenes Weltbild, in dem gewisse Dinge als nicht mehr möglich wahrgenommen werden können. Ohne das Aufkommen einer neuen Ordnung, eines Systems, in dem bestimmte Phänomene keinen Platz haben, gibt es keinen Raum für eine Phantastik, wie Todorov sie begrift. „Die phantastische Literatur setzt Newton voraus“ – so jedenfalls folgert *Peter von Matt*: *Wie Hoffmanns stolpernde Gestalten Sir Newton überlisten*. Zürcher Abschiedsvorlesung über die Theorie und Tradition der phantastischen Literatur, in: *Neue Zürcher Zeitung*, 7. September 2002, S. 68 f. Dennoch gehorcht der Text nicht der minimalistischen Phantastik-Definition Todorovs, wird das Rätselhafte, das sich für ihn am „Moment des Zögerns“ festmachen lässt, doch am Ende des Romans rational erklärt.

ein Grenzphänomen, ständig von Auflösung bedroht. Bei Potocki gehören phantastische Strukturen zum dominierenden Erzählprinzip, bleibt die Unschlüssigkeit, die Verstörung doch bis zum Ende des Romans bestehen. Erst am Schluss wird klar, dass es sich bei den bizarren Abenteuern des Alfons van Worden um eine Prüfung gehandelt habe – inszeniert, um ihn auf die Probe zu stellen. Auch wenn der Roman nach der Minimaldefinition Todorovs deshalb nicht als phantastischer Roman im engeren Sinne bezeichnet werden kann, kommt dem phantastischen Moment doch zentrale Bedeutung zu,⁵² das als Grenzphänomen stets auch den prekären Status überlieferten Wissens reflektiert und den Leser, statt ihn in Gewissheit zu wiegen, immer wieder aufs Neue auffordert, selbst im Buch der Welt zu lesen, wie Pandesowna in der Bibliothek des Kabbalisten im Buch von Happel.

52 „Das Fantastische [währt] nur so lange wie die Unschlüssigkeit: die gemeinsame Unschlüssigkeit des Lesers und der handelnden Personen [...] Es scheint sich eher an der Grenze zwischen zwei Gattungen, nämlich zwischen dem Wunderbaren und dem Unheimlichen anzusiedeln, als dass es eine selbständige Gattung wäre.“ Zit. nach Todorov (Anm. 51), S. 40. Reine Phantastik ist nach Todorov dagegen nur dann gegeben, wenn die Ungewissheit bis zum Ende der Geschichte anhält, wenn der Leser auch nach Beendigung der Lektüre nicht weiß, wie das Gelesene einzuordnen ist. Potockis Roman ordnet Todorov modellhaft dem *fantastique-étrange* zu. Wunsch spricht von phantastischen Strukturen, die in einer Erzählung mehr oder weniger dominant sein können. Vgl. auch Marianne Wunsch: Die Fantastische Literatur der Frühen Moderne (1890–1930). Definition, denkgeschichtlicher Kontext, Strukturen, München: Fink 1991, S. 50.

Alexandra Gittermann

Die Sierra Morena: der Schauplatz der „Handschriften von Saragossa“ und seine kulturellen und historischen Konnotationen zur Zeit Potockis

„Der Graf von Olavidez hatte noch keine Ansiedlungen in der Sierra Morena gegründet“, mit diesen Worten beginnt die erste *Journée* in Jan Potockis „Handschriften von Saragossa“. ¹ Bei diesen „Ansiedlungen“ handelte es sich um sieben Gemeinden, die im Jahre 1767 am Reißbrett entworfen und mit Einwanderern bevölkert wurden, die in diese unwirtliche Gegend durch Versprechen der spanischen Regierung nach fruchtbarem Land und einem besseren Leben gelockt worden waren. Sie kamen vornehmlich aus deutschen Territorien, aber auch aus Flandern, Italien und später auch aus verschiedenen Regionen Spaniens. ² Warum war es für Potocki so wichtig, die Handlung seines Romans in diese Region, aber in die Zeit vor diesen Ereignissen zu verlegen? Inwiefern hatte die Gründung dieser überschaubaren Zahl von Dörfern die Sierra Morena so verändert, dass er die Geschichte, die ihn so lange umtrieb, für den Zeitraum danach nicht mehr auf die gleiche Weise hätte erzählen können? Im Folgenden soll gezeigt werden, dass es mehr ein Wandel vor allem der kulturellen Konnotationen in Zusammenhang mit der Sierra Morena als die Veränderung der realen Gegebenheiten war, der

1 Jan Potocki: Die Handschriften von Saragossa oder Die Abenteuer in der Sierra Morena. Aus dem Französischen und mit Anmerkungen von Werner Creutziger, hg. von Leszek Kukulski, Berlin: Aufbau-Verlag 2005, S. 7.

2 Weitere Siedlungen entstanden in der Nähe von Córdoba. Zusammen bilden sie die sogenannten *Nuevas Poblaciones*, die aufgrund ihres ideengeschichtlichen Hintergrundes im Rahmen der Reformpolitik Karls III. in der historischen Forschung Spaniens große Aufmerksamkeit genießen. Aus der Fülle der Literatur seien hier nur einige Titel angeführt: *Marcelin Defourneaux*: Pablo de Olavide ou l'Afrancesado (1725–1803), Paris: Presses Universitaires de France 1959; *Manuel Capel*: La Carolina, capital de las Nuevas Poblaciones (Un ensayo de reforma socio-económica de España en el siglo XVIII), Jaén: CSIC Instituto de Estudios Giennenses 1970; *Luis Perdiges de Blas*: Pablo de Olavide, el ilustrado (1725–1803), Madrid: Editorial Complutense 21995. Zum ideengeschichtlichen Hintergrund vgl. *Alexandra Gittermann*: Die Ökonomisierung des politischen Denkens. Neapel und Spanien im Zeichen der Reformbewegungen des 18. Jahrhunderts unter der Herrschaft Karls III., Stuttgart: Franz Steiner Verlag 2008, S. 267 f.

Potocki dazu bewegte, die Handlung der „Handschriften von Saragossa“ zwar im 18. Jahrhundert, aber doch deutlich vor 1767 anzusiedeln.

Da Potockis spanisches Tagebuch verloren gegangen ist, ist seine direkte Sicht sowohl auf die Gegend als auch auf die zu seiner Zeit bereits etablierten Ortschaften leider nicht überliefert. Bekannt sind lediglich die Umstände seiner Reise: Im Jahre 1791 begleitete er den Grafen Tadeusz Morski auf einer diplomatischen Mission nach Spanien, die zum Ziel hatte, die Beziehungen zwischen Polen und dem spanischen Hof zu intensivieren. Überliefert sind aus dieser Zeit einige wenige Äußerungen Morskis, die zwar keine direkten Rückschlüsse auf die Ansichten Potockis zulassen, aber dennoch ein beredtes Zeugnis für die Faszination darstellen, die die Lebensweise des einfachen Volkes zu jener Zeit auf viele Adlige ausübte. Am 30. März schrieb Morski an Potockis Vater:

M. Jean geht es wunderbar; er hat ein kleines Tagebuch über unsere Reise geschrieben, das er an Séverin geschickt hat; [...] Was für ein fremdartiges Land! Was für Menschen! Welche Trachten! Welche Équipagen! Alles verdient es, gesehen zu werden: es ist das 15. Jahrhundert, das einem aus den Sitten und der Kleidung entgegentritt; alles, was nicht armselig ist, ist großartig und prachtvoll, es gibt nichts dazwischen.³

Nach Aufhalten in Madrid und Aranjuez reiste Potocki im Mai ohne Morski über Ocaña und Córdoba weiter in den Süden der Iberischen Halbinsel und besuchte Granada, bevor er nach Marokko übersetzte.⁴ Die gängige Route für diese Reise war der sogenannte Camino Real, der königliche Weg, der mitten

3 *François Rosset/Dominique Triaire: Jean Potocki*, Paris: Flammarion 2004, S. 203 (Übersetzung: A.G.). Für diese Faszination der Adligen für das Leben der einfachen Bevölkerung ließen sich zahlreiche Beispiele anführen, man denke etwa an das Hameau de la Reine, das Dorf Marie Antoinettes in Versailles, oder aber, für den spanischen Kontext, an Goyas Darstellung der Herzogin von Alba als Maja. Potocki bediente diese Vorliebe seines Publikums etwa mit der pittoresken Darstellung der Zigeuner in den „Bohémiens d'Andalousie“ und zum Teil auch in den „Handschriften von Saragossa“.

4 Ebenda. Aus einem späteren Zeugnis haben wir Kenntnis über seine Rückkehr nach Spanien am 7. September 1791. In seinem „Second lettre sur l'Histoire de notre tems“ [sic], 1792 erschienen im „Journal Hebdomadaire de la Diète“, schildert er das Vorgehen gegen Ausländer, vor allem Franzosen, im Zuge der spanischen Bemühungen, sich gegen die revolutionären Ideen aus dem Nachbarland abzuschotten, und seine Schwierigkeiten, trotz des Beistandes des Gouverneurs von Cádiz ein kurz zuvor erschienenes Werk zu besorgen, in dem die französische und die polnische Verfassung verglichen wurden. Angesichts des besorgniserregend großen Interesses der spanischen Öffentlichkeit habe die spanische Regierung davon abgesehen, eine zweite Auflage drucken zu lassen. Man erkennt hier, wie sich Potocki offenbar in den offiziellen Kreisen Spaniens zu bewegen verstand und wie intensiv er sich mit den politischen Gegebenheiten beschäftigte. Interessanterweise setzte er sich in seinen politischen Schriften zwar mit vielen Ländern auseinander, ganz im Gegensatz zu seinem literarischen Werk ist dies jedoch die einzige Passage, in der er auf Spanien eingeht; vgl. *Jean Potocki: Écrits politiques*, hg. v. *Dominique Triaire*, Paris: H. Champion 1987, S. 89 f.

durch die Sierra Morena führte und auch durch den Hauptort der „Neuen Siedlungen“, La Carolina, so benannt zu Ehren seines Gründers Karls III. Potockis Eindrücke von dem Gebirge – ein 400 Kilometer breiter Riegel, der Kastilien von Andalusien trennt – spiegeln sich in einigen Passagen der „Handschriften von Saragossa“ wider, so etwa in der ersten und der fünften *Journée*. Der Erzähler beschreibt den Abstieg in „tiefe Täler oder vielmehr in Abgründe, die bis zum Erdinnern zu reichen schienen“ und die „die Bergkette in so verschiedenen Richtungen [durchfurchten], dass es unmöglich war, sich zurechtzufinden oder herauszubekommen, nach welcher Seite wir uns bewegten“.⁵

Von einem Berggipfel aus überblickt Potockis Held Alfons van Worden das Gebirge und schildert seine Eindrücke, die sich im Übrigen kaum von denen des heutigen Betrachters unterscheiden:

[...] als ich oben stand, erblickte ich nichts als die öde und wilde Ebene: keine Spur von Menschen, Tieren oder Behausungen, keinen Weg außer der Landstraße, auf der ich gekommen war, und niemand zog dort vorüber – überall nur tiefstes Schweigen.⁶

Zu dem Anblick dieser spektakulären Wildnis, durch die lediglich eine von nur wenigen Herbergen gesäumte „Unglücksstraße“ führte, gesellen sich bei Potocki Legenden von Schmugglern, menschenfressenden Zigeunern, Geistern und weiteren „tausend Schreckgestalten [...], die selbst die Verwegensten erschauern ließen“.⁷

Die Sierra Morena war eine von mehreren sehr dünn besiedelten und nur unter Gefahren zu durchquerenden Regionen Spaniens, doch seit jeher nahm sie unter diesen einen herausragenden Platz ein, umgab sie ein Mythos, der sich nicht nur in Reiseberichten, sondern auch in einer Vielzahl literarischer Produktionen niederschlug. Sie widersetzte sich stets jeglicher dauerhafter Besiedlung und damit einer effektiven staatlichen Inbesitznahme. Schon in römischer Zeit führten Handelsrouten von den Bergbauregionen im Norden der Iberischen Halbinsel an Minen in der Sierra vorbei zu den Hafenstädten des Südens.⁸ Ein römischer Legat beklagte bereits im Jahr 43 v. Chr., dass seine Post immer in diesen Bergen abgefangen würde, wo Diebstahl überhaupt weit verbreitet sei.⁹

5 Potocki: Die Handschriften... (Anm. 1), S. 72.

6 Ebenda, S. 11.

7 Ebenda, S. 7.

8 José María Blázquez Martínez: Las explotaciones mineras en la España romana, in: Ders. (Hg.): Historia económica de España en la Antigüedad, Madrid: Real Academia de la Historia 2011, S. 129–191.

9 José Santos Torres: El bandolerismo en España. Una historia fuera de la ley, Madrid: Temas de Hoy 1995, S. 72.

Entsprechend legendenumrankt ist besonders die bedrohlichste Stelle der Nord-Süd-Route: der etwa vier Kilometer lange Engpass von Despeñaperros, „wo sich die Felsen so sehr einander nähern, dass sie bereit scheinen, ein Gewölbe über dem Kopf des Reisenden zu bilden“.¹⁰ Die historische Konnotation dieses südlichen Ausfallstors der Sierra dürfte jedem, der es durchquerte, bewusst gewesen sein: Jahrhundertlang bildete das Gebirge die Grenze zwischen den christlichen Reichen des Nordens und Al-Andalus, und es gelang keiner der beiden Seiten, die zerklüfteten Weiten für sich zu beanspruchen. Erst der Durchbruch eines kastilischen Heeres durch den Pass und die anschließende Schlacht von Las Navas de Tolosa im Jahre 1212 ebneten den Weg für die christliche Rückeroberung des Südens. Der Sage nach trägt der Pass seinen nicht unproblematischen Namen eben, seitdem die christlichen Soldaten dort die unterlegenen Mauren vor sich hergetrieben hätten wie Hunde (span. *despeñar*: hinabstürzen; *perros*: Hunde).

Auch die Überreste mittelalterlicher Festungen zeugen von einer allenfalls zeitweisen und punktuellen Besiedlung. Solange das Gebirge jedoch vor allem eine umkämpfte Grenzregion zwischen dem christlichen Norden und dem muslimisch dominierten Süden war, verfielen Dörfer und Straßen, so dass die christlichen Soldaten sich häufig ihre Wege erst wieder selbst schaffen mussten.¹¹

Die Bedeutung der Sierra Morena als Transitraum zwischen Nord und Süd stand auch in den folgenden Jahrhunderten in krassem Gegensatz zu ihrer Entvölkerung und dem Zustand der Straßen, die durch sie hindurchführten. Noch im 18. Jahrhundert nannte ein französischer Reisender das Gebirge „den Schrecken der Reisenden“, den man auf der gängigen Route „geradezu unter Lebensgefahr an einer seiner schroffsten Stellen durchquerte“.¹² Auch Potockis Helden Alfons van Worden wurde aufgrund der gefährvollen Route und der übernatürlichen Erscheinungen in der Sierra Morena von einem Wirt dazu geraten, einen anderen, weiteren Weg zu wählen, was er sich aufgrund seines ausgeprägten, im Roman ironisch zugespitzten Ehrgefühls jedoch verbat:

Ich antwortete ihm, daß eine solche Entscheidung wohl einem gewöhnlichen Reisenden anstehe, daß aber mir, da der König Philipp V. die Gnade hatte, mich mit dem Rang eines Hauptmanns der Wallonischen Garde auszuzeichnen, die heiligen Gesetze der Ehre geböten, mich auf kürzestem Wege nach Madrid zu begeben, auch wenn das der gefährlichste sei.¹³

10 *Jean François de Bourgoing*: *Nouveau Voyage en Espagne ou Tableau de l'État actuel de cette Monarchie*, 3 Bde., Paris: Regnault 1784, hier: Bd. 3, S. 139 (Übersetzung: A.G.).

11 *Gonzalo Menéndez Pidal*: *Los caminos en la historia de España*, Madrid: Ed. Cultura Hispánica 1951, S. 69.

12 *Bourgoing* (Anm. 10), S. 138.

13 *Potocki*: *Die Handschriften...* (Anm. 1), S. 8.

Selbst vornehmere Spanienreisende waren aufgrund des ganz allgemein schlechten Zustands der Straßen bereits an der Landesgrenze gezwungen, von ihren Karossen auf unbequeme, meist von Maultieren gezogene Gefährte umzusteigen. An vielen Wegstellen war es unumgänglich, selbst ein Reittier zu besteigen. In den Schluchten und an den Abhängen der von Wegelagerern bevölkerten Sierra Morena verwandelte sich diese Unbequemlichkeit allerdings in eine reelle Gefahr.¹⁴

Mit der spanischen Kolonialexpansion des 16. und 17. Jahrhunderts war der Warenfluss von den andalusischen Atlantikhäfen durch das Gebirge nach Norden zwar stetig gewachsen, aber die verschlungenen Pfade an den steilen Abhängen der Sierra Morena waren noch immer nicht zu Fuhrwegen ausgebaut. Noch 1779 wies man den mit dem Ausbau des Passes von Despeñaperros betrauten Ingenieur Carlos Lemaure darauf hin, dass es von grundlegender Bedeutung sei, dass es zwischen Madrid und Cádiz, „der Schatztruhe aller Reichtümer, die aus Amerika kommen“, eine durchgängig befahrbare Straße gäbe.¹⁵

Das Umsteigen und Umladen auf Reit- und Tragtiere und das so verlangsamte Fortkommen machten alle, die das Gebirge durchquerten, zu leichter Beute für Wegelagerer. Die Sierra Morena, und vor allem der Pass von Despeñaperros, waren stets die bekanntesten Orte des *bandolerismo* auf der Iberischen Halbinsel. Die zahlreichen Höhlen boten den Wegelagerern ideale Schlupfwinkel und Verstecke, und sie beflügelten die Fantasie der Reisenden.¹⁶ Kaufleute und Durchreisende gingen im Laufe der Zeit dazu über, in größeren Ortschaften auf andere zu warten, die denselben Weg hatten, um die bedrohlichen Gebiete in Karawanen mit Begleitschutz zu durchqueren, eine Praxis, die noch lange über die Zeit Potockis hinaus bestehen bleiben sollte.¹⁷

14 José Jurado Sánchez: *Los caminos de Andalucía en la segunda mitad del siglo XVIII (1750–1808)*, Córdoba: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Córdoba 1988, S. 60.

15 Defourneaux (Anm. 2), S. 177 (Übersetzung: A.G.).

16 Vgl. dazu etwa C. Bernaldo de Quirós/Luis Ardila: *El bandolerismo andaluz*, Madrid: Ediciones Turner 1978, S. 65; sowie Santos Torres (Anm. 9), S. 256 f.

17 Santos Torres (Anm. 9), S. 256 f. Eine ausführliche Schilderung findet sich bei einem englischen Reisenden der siebziger Jahre, dessen Reisegruppe in Andalusien, zwischen Lorca und Granada, Begleitschutz mitgegeben wurde, „weil der Weg über Gebirge geht, die fast unbewohnt sind, denn wir reisten oft dreißig Meilen, ohne ein menschliches Geschöpf oder ein Haus zu erblicken. Und oft überfallen ganze Räuberbanden von zwölf bis dreißig Personen die Reisenden, die sie erst todt schlagen und alsdann berauben, worauf sie die toten Leichname nebst den Wagen auf der Straße lassen, und die Beute auf den Mauleseln hinwegführen. Diese Räuber wohnen in Hölen [sic] zwischen den Gebirgen [...]. Allein, da die ganze Provinz in Aufruhr geräth, wenn sie ihre Ausfälle thun, so befürchteten wir nicht viel Gefahr, da wir natürlicherweise von ihrer Annäherung Wind bekommen mußten. Bey solchen Gelegenheiten bleiben Reisende oft eine Woche und länger in einer Stadt, und warten ab, bis andre Wagen mit Soldaten kommen, in deren Gesellschaft sie reisen können; so daß oft in Granada ein Zug von vierzehn, funfzehn [sic] Schäsen ankommt, die eine Art von Karavane ausmachen. [...] Wir sahen zu verschiedenen Zeiten zwey bis drey Kerle, die mit Flinten hinter den Gebirgen

Die Entvölkerung weiter Landstriche fiel allen Spanienreisenden des 18. Jahrhunderts auf, vor allem wenn sie in aufgeklärter Manier die Ursachen der ökonomischen und kulturellen Rückständigkeit des Weltreiches ergründen wollten.¹⁸ Eine dieser Ursachen sahen sie, wie auch die spanischen Reformer der Zeit, in der Konzentration des Landbesitzes in wenigen Händen, die vor allem in Andalusien eine Verarmung breiter Bevölkerungsschichten mit sich brachte. Diese wiederum gilt als eine der Hauptursachen für den drastischen Anstieg von Raubüberfällen auf den andalusischen Straßen seit Beginn des 17. Jahrhunderts und für die verbreitete Hehlerei.¹⁹ Man handelte jedoch nicht nur mit geraubten Gütern, sondern auch mit Schmuggelware, eine Praxis, die nach der englischen Besetzung von Gibraltar noch einmal erheblichen Aufschwung nahm. Schmuggler und *bandoleros* wurden daher meist in einem Atemzug genannt. Wenn Potocki die Truppe um Avadoro ihre Schmuggelware in den andalusischen Bergen verstecken ließ, hatte dies ebenso eine Entsprechung in der Realität wie die Protektion der Räuber durch bestechliche Soldaten – und andere, weit höhergestellte Persönlichkeiten. In der zwölften *Journée* der „Handschriften“ kokettiert daher der alte Zigeunerhauptmann gegenüber van Worden damit, dass mit dem Schmuggelhandel vielen gedient sei:

Señor Caballero, hier liegen Waren aus England und Brasilien, mit denen man ausreichend die vier Königreiche Andalusien, Granada, Valencia und Katalonien beliefern könnte. Der König hat einen geringen Verlust bei unserem Handel, aber es fließt ihm auf der anderen Seite wieder zu, und ein bißchen Schmuggel tröstet und erheitert das Volk. In Spanien beteiligt sich fast jeder daran. Einige dieser Ballen wird man in den Kasernen der Soldaten unterbringen, andere in den Zellen der Mönche, wieder andere in den Grüften der Toten. Die rot markierten Ballen sind für die Zollbeamten bestimmt, die sich damit ihrer Behörde gegenüber verdient machen und umso fester ihre Interessen mit den unseren verbinden.²⁰

Nicht selten waren es sogar Angehörige des niederen Adels selbst, die Raubzüge anführten.²¹

laurten, sich dann zu uns gesellten, einige Meilen mit uns machten, und nachdem sie uns kennen gelernt hatten, zurückblieben und sich nicht weiter sehen ließen.“ Aus *Richard Twiss: Reisen durch Portugal und Spanien im Jahr 1772 und 1773*, aus dem Englischen übersetzt von Christoph Daniel Ebeling, Bd. 1, Leipzig: Weygandsche Buchhandlung 1776, S. 221 f.

18 *Rocío Plaza Orellana: Los caminos de Andalucía. Memorias de los viajeros del siglo XVIII*, Sevilla: Universidad de Sevilla 2008; *Ana Clara Guerrero: Viajeros británicos en la España del siglo XVIII*, Madrid: Aguilar 1990.

19 *Quirós/Ardila* (Anm. 16), S. 65.

20 *Potocki: Die Handschriften...* (Anm. 1), S. 166.

21 *Antonio Domínguez Ortiz: Precedentes del bandolerismo andaluz*, in: *Ders. (Hg.): La esclavitud en Castilla en la edad moderna y otros estudios de marginados*, Granada: Comares 2003, S. 171–183 (171 f.); *Julio Caro Baroja: Realidad y fantasía en el mundo criminal*, Madrid: CSIC 1986, S. 131.

Wenn solche Ereignisse seit der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts weite Teile Spaniens in Atem hielten, überrascht es nicht, dass auch die spanischen Schriftsteller der Zeit sich des Themas annahmen. Immer bereit, Motive aus der Volkskultur aufzugreifen, ließen sie diese Gelegenheit nicht aus, Abenteuer, Drama und Blutvergießen auf die Bühne zu bringen, und nicht selten diente die Sierra Morena dafür als Kulisse. Cervantes, Lope de Vega oder Tirso de Molina sind nur drei der bekannten Autoren, in deren Werken *bandoleros* auftauchen.²² Oft handelt es sich in der Literatur des *Siglo de Oro* um sogenannte noble oder großzügige *bandoleros*, die sich aufgrund eines ihnen zugefügten Unrechts aus der Welt zurückgezogen haben, und die sich durch ihre ehrbaren Motive moralisch über die anderen Wegelagerer erheben.²³

Diese „gewöhnlichen“ Wegelagerer waren in der spanischen Literatur meist Zigeuner. Nach der Vertreibung der Juden (1492) und der Mauren (1609) aus Spanien waren sie die dritte große Gruppe, die sich nicht in das homogenisierende Gesellschaftsmodell der Krone einfügte, nicht zuletzt durch die negative Stereotypisierung, der sie ausgesetzt waren. Dass sie von vielen Berufen ausgeschlossen waren, machte ihre Lage immer prekärer und marginalisierte sie immer weiter. Vor allem seit Beginn des 17. Jahrhunderts, bei zunehmend angespannter Wirtschaftslage im spanischen Binnenland, häuften sich Berichte über bewaffnete Zigeunergruppen, die in verschiedenen Gegenden des Reiches Raubüberfälle auf den Straßen verübten.²⁴ Königliche Gesetze bezogen sich über die Jahrzehnte immer wieder darauf, dass viele Zigeuner vor der Galeerenstrafe, die allen drohte, die gegen eine der vielen Auflagen der Regierung verstießen, in die Berge flohen, darunter auch in die Sierra Morena, wo sie sich oft den dort agierenden *bandoleros* anschlossen.²⁵

Diese Auflagen wurden in zahlreichen Dekreten vor allem des 17. und 18. Jahrhunderts festgelegt und schlossen vornehmlich das Gebot der Sesshaftigkeit (in größeren Ortschaften, um eine bessere Assimilation zu erreichen), die Ausübung einer als nützlich erachteten Tätigkeit sowie die Anpassung ihrer Kleidung und ihrer Sprache an die der restlichen Bevölkerung ein. Allein die häufige Wiederholung dieser Erlasse zeugt davon, wie wenig Erfolg sie hatten. Trotz aller

22 Emilio Palacio Fernández: El teatro popular español del siglo XVIII, Lleida: Milenio 1998, S. 145 f.

23 Vgl. dazu Antonio Rey Hazas: El bandolero en la novela del Siglo de Oro, in: Juan Antonio Martínez Comeche (Hg.): Le bandit et son image au Siècle d'Or. Actas del Coloquio Internacional, Madrid: Casa de Velázquez 1989, S. 201–215. Dass Potocki das Thema interessierte, zeigt ein Passus aus dem bereits erwähnten Artikel über Spanien, in dem er über das harte Vorgehen gegen die *bandoleros* berichtet, „qui sont les héros et l'amour du peuple“; vgl. Potocki: *Écrits politiques...* (Anm. 4), S. 90.

24 Javier Aguirre Felipe: Historia de las itinerancias gitanas. De la India a Andalucía, Saragossa: Instituto Fernando el Católico 2006, S. 366; Santos Torres (Anm. 9), S. 261.

25 Richard J. Pym: The Gypsies of Early Modern Spain, 1425–1783, New York: Palgrave Macmillan 2007, S. 134; Aguirre Felipe (Anm. 24), S. 403.

Anfeindungen waren die Zigeuner aus der spanischen Volkskultur nicht wegzudenken, und sie genossen, ähnlich wie die *bandoleros*, die Protektion einflussreicher Persönlichkeiten.²⁶

Die Sierra Morena war demnach durch ihre Lage und ihre Beschaffenheit schon lange vor Potockis Zeit ein Ort des Rückzugs für sozial Geächtete und Marginalisierte, in der Realität wie in der Fiktion. Ihre labyrinthische Topographie, die Menschenleere und damit die Abwesenheit gängiger sozialer Normen sowie ihr Ruf als weitgehend rechtsfreier Raum inspirierten schon Cervantes dazu, einen Großteil der Handlung des ersten Bandes des Don Quijote dort anzusiedeln. Auch dieser zog sich in das Gebirge zurück, um dem Arm des Gesetzes zu entgehen. „Je tiefer Don Quijote ins Gebirge vordrang, desto froher wurde ihm ums Herz“, heißt es in Kapitel 23, denn diese einsame und raue Gegend schien ihm wie geschaffen für „wunderbare Begebnisse“. ²⁷ Und tatsächlich entspinnt sich in der Folge eine Handlung, in deren Verlauf Sein und Schein selten übereinstimmen, in der die Sierra Morena zu einem Ort der Verwechslung und Verkleidung wird und an dem die üblichen Zeichen sozialer Zugehörigkeit innerhalb der heterogenen Gruppe, die sich dort zusammenfindet, keine Geltung mehr haben.²⁸

François Rosset und Dominique Triaire haben ausführlich diese und weitere Parallelen zwischen dem Quijote und den „Handschriften von Saragossa“ aufgezeigt. Hervorgehoben seien an dieser Stelle Cervantes' Figur des als Zigeuner verkleideten Banditen Ginés de Pasamonte und die Sierra Morena als Ort der Maskerade, der Illusion und der Aufhebung linearer Strukturen, sei es in zeitlicher, räumlicher oder erzählerischer Hinsicht.²⁹ In engem Zusammenhang damit verfolgt Yves Citton, wie Potockis Protagonist Alfons van Worden in dieser viele Sicherheiten relativierenden Umgebung und gerade angesichts des „ehrbaren Banditen“ Zoto gezwungen ist, seine strikten moralischen Vorstellungen von Gut und Böse zu relativieren und somit die Grundlagen des Rechts selbst in Frage zu stellen. Nach Citton führe dies letztlich zu einer Umerziehung hin zur Akzeptanz

26 *Julio Caro Baroja*: *Temas castizos*, Madrid: Istmo 1980, S. 121 f.; ebenso *Pym* (Anm. 25), S. 73 f.

Es gab kaum ein Fest, auch kirchlicher Natur, das sie nicht durch Musik, Tanz und aufsehenerregende Kunststücke bereicherten. Und auch in Literatur und Theater hatten sie ihren festen Platz. Mit der *Gitanilla* kommt das berühmteste Beispiel für die Repräsentation einer Zigeunerin wohl einmal mehr von Cervantes. Auch hier ist Sein nicht gleich Schein, und wenn Potocki Emina und Zibelda vor dem Schloss des Kabbalisten als Zigeunerinnen verkleidet tanzen lässt, orientiert er sich offensichtlich an dieser Tradition.

27 *Miguel de Cervantes Saavedra*: *Der geistvolle Hidalgo Don Quijote von la Mancha*, übersetzt von Susanne Lange, Bd. 1, München: Carl Hanser Verlag 2008, S. 225.

28 Vgl. dazu etwa *Encarnación Juárez-Almendros*: *Travestismo, transferencias, trueques e inversiones en las aventuras de Sierra Morena*, in: *Cervantes: Bulletin of the Cervantes Society of America*, 24/1, 2004, S. 39–64.

29 *François Rosset/Dominique Triaire*: *De Varsovie à Saragosse. Jean Potocki et son œuvre*, Louvain: Peeters 2000, S. 169 f. und S. 193 f.

unterschiedlicher Subjektivitäten, die deren friedliche Koexistenz innerhalb einer Gesellschaft ermöglichen könnte.³⁰

Diese friedliche Koexistenz und Akzeptanz verschiedenster religiöser und sozialer Gruppierungen war trotz aller Toleranz- und Emanzipationsrhetorik der Aufklärung zu Potockis Zeit wenig mehr als eine Utopie und musste daher abseits des „normalen“ sozialen und rechtlichen Gefüges verortet werden. In der Sierra Morena mit ihren zahlreichen kulturellen und historischen Bezügen sah Potocki offenbar den idealen Schauplatz für diese Utopie, und in den Kulturen und der Geschichte Spaniens fand er zugleich Inspiration als auch Kontrast zu seinen Vorstellungen. Neben der Präsenz und literarischen Verarbeitung der bereits erwähnten Randgruppen in der Sierra Morena muss dabei auch auf die beiden weiteren ehemals in Spanien sesshaften, dann vertriebenen oder zur Anpassung gedrängten Gruppierungen eingegangen werden, die Potocki in seinem Werk thematisiert.

An erster Stelle sind dabei die Mauren zu nennen. Viele von ihnen konnten sich der 1609 befohlenen Vertreibung – Ausdruck der gescheiterten Assimilationspolitik der Krone während der vorangegangenen Jahrzehnte – entziehen: durch die Protektion von Mitbürgern und lokalen Obrigkeiten, durch heimliche Rückkehr nach der Vertreibung oder aber durch Rückzug in entlegene Bergregionen.³¹ Wie die *gitanos* sah sich auch ein Großteil der Morisco-Bevölkerung in ihren Existenzmöglichkeiten durch zahlreiche diskriminierende Gesetze beschnitten. Dennoch hielt sich in Legenden wie in der Literatur die Vorstellung von in den Bergen zurückgezogen lebenden Mauren und ihren versteckten Reichtümern bis weit ins 18. Jahrhundert hinein, als es konvertierte Muslime allenfalls noch als Sklaven in den Handelsstädten gab.³²

30 Yves Citton: Une machine utopique à tordre le droit. Justice, spectacle, métissage et ironie dans le Manuscrit trouvé à Saragosse, in: *François Rosset/Dominique Triaire* (Hg.): Jean Potocki ou le Dédale des Lumières, Monts: Presses universitaires de la Méditerranée 2010, S. 205–239.

31 *Antonio Domínguez Ortiz*: Moriscos: la mirada de un historiador, Granada: Universidad de Granada 2009, S. 85; *Ders./Bernard Vincent* (Hg.): Historia de los moriscos. Vida y tragedia de una minoría, Madrid: Ed. Revista de Occidente 1978, S. 248 f.

32 *Julio Caro Baroja*: Los moriscos del Reino de Granada (Ensayo de historia social), Madrid: Diana 1957, S. 250 f. Einmal mehr macht sich Cervantes zum Sprachrohr gängiger Stereotype, wenn er im „Gespräch zwischen Cipion und Berganza, den Hunden des Auferstehungshospitals“ schreibt: „All ihr Bestreben ist darauf gerichtet, Schätze zu sammeln und anzuhäufen, und um dieses Zieles willen arbeiten sie unermüdet und gönnen sich kaum einen Bissen. [...] Und da sie immer nur Geld einnehmen und nichts ausgeben, sammeln sich bei ihnen allmählich die größten Vermögen an, die es in Spanien gibt“; zit. nach *Miguel de Cervantes Saavedra*: Meistererzählungen. Die beispielhaften Novellen, Zürich: Diogenes 1993, S. 690. Das bekannteste Beispiel für einen Rückkehrer ist wohl ein weiterer cervantinischer Protagonist, der Morisk Ricote. Dieser reist im zweiten Teil des Don Quijote als Pilger aus seiner neuen Heimat Deutschland nach Spanien, um seinen vor der Vertreibung in der Nähe seines Dorfes vergrabenen Schatz zu heben (Kap. 54 u. a.). In seiner „Voyage dans l'Empire de Maroc fait en l'année 1791“ sowie in der Erzählung „Le Voyage de Hafez“ greift Potocki mehrmals die Sehnsucht vieler Marokkaner

Die Präsenz der Juden auf der Iberischen Halbinsel war zu Potockis Zeit ebenfalls verschwindend gering. Zwar erwog die Regierung vor allem aus ökonomischer Notwendigkeit heraus, die Ansiedlung auch nicht-katholischer Kaufleute und Handwerker offiziell zuzulassen, doch erreichten die emanzipatorischen Debatten längst nicht dieselbe Tragweite, die sie in anderen europäischen Ländern der Zeit hatte. Auch als 1797 ein entsprechendes Gesetz erlassen wurde, kamen nur sehr wenige Nicht-Katholiken nach Spanien – noch immer fürchtete man sich vor der Inquisition.³³ Der Blick auf die Juden war noch immer mit den negativen Topoi belastet, denen sie und ihre Nachkommen sich nach ihrer Zwangskonvertierung im Jahre 1492 ausgesetzt sahen. Das Misstrauen gegenüber den *conversos*, das sich in der Folgezeit unter anderem in der weitverbreiteten Obsession mit der „Reinheit des Blutes“ niederschlug, findet sich noch in der kulturellen Produktion des 18. Jahrhunderts, wie etwa das Beispiel des Dramas „Raquel“ von Vicente García de la Huerta (ca. 1772) zeigt.³⁴

Noch bevor Spanien in der europäischen Romantik als Ort eines vermeintlichen ehemals friedlichen Zusammenlebens der drei großen Religionsgemeinschaften verklärt wurde, entwarf Potocki unter dem Eindruck seiner Reisen sowie der zeitgenössischen europäischen Diskurse über Toleranz sein Bild einer möglichen Gesellschaft, in der verschiedenste Gruppen nicht nur nebeneinander existierten, sondern vielmehr jede einzelne in ihren Besonderheiten erkannt und

nach dem verlorenen Reich in Andalusien auf; siehe *Jean Potocki: Œuvres*, hg. von *François Rosset/Dominique Triaire*, Bd. 1, Louvain: Édition Peeters 2004, S. 91–197 (vor allem S. 102 f. und S. 192 f.). Eine wichtige Rolle für Potockis Sicht auf die maurische Vergangenheit Spaniens dürften auch seine allabendlichen Aufenthalte im Hause des marokkanischen Gesandten in Madrid gespielt haben, dessen „Übersetzer sich so gut in unser Gespräch einfand, dass es beinahe so war, als sprächen wir dieselbe Sprache, so sehr dass er mir lange Geschichten nach orientalischer Manier erzählte“; ebenda, S. 94 (Übersetzung: A.G.). Zudem war er von der „Maurophilie“ der französischen Literatur des 18. Jahrhunderts beeinflusst; vgl. dazu etwa *André Stoll*: „Abindarráez und die schöne Jarifa“. Der abenteuerliche Weg der Granadiner Mauren durch die Imaginationsräume des Siglo de Oro, in: *Ders.* (Hg.): *Sepharden, Morisken, Indianerinnen und ihresgleichen*. Die andere Seite der hispanischen Kulturen, Bielefeld: Aisthesis 1995, S. 101–134 (124); *Gerhard Hoffmeister*: *Exoticism: Granada's Alhambra in European Romanticism*, in: *Ders.* (Hg.): *European Romanticism. Literary Cross-Currents, Modes and Models*, Detroit: Wayne State University Press 1990, S. 113–126; *Gertraud Strohm-Katzer*: *Feuerwerker in einer alt-neuen Welt im andalusischen Zwischenreich von Jan Potockis „Manuscrit trouvé à Saragosse“*, in: *André Stoll*: *Sepharden, Morisken...* (Anm. 32), S. 177–218 (178 f.).

33 *Joaquín Álvarez Barrientos*: *Los judíos y su cultura en la producción literaria española del siglo XVIII: la construcción del tópico „judeo-masón-liberal“ durante la Ilustración y el Romanticismo*, in: *Iacob M. Hassán/Ricardo Izquierdo Benito* (Hg.): *Judíos en la literatura española. IX Curso Cultural Hispanojudía y Sefardí de la Universidad de Castilla-La Mancha*, Cuenca: Ediciones de la Universidad Castilla-La Mancha 2001, S. 267–300 (268 f.).

34 *Alejandro García-Reidy*: *Los „hebreos“ en el teatro de Lope de Vega (mito, historia e imperio)*, in: *Felipe B. Pedraza Jiménez/Rafael González Cañal/Elena E. Marcello* (Hg.): *Judaísmo y criptojudáismo en la comedia española*, Cuenca: Ediciones de la Universidad Castilla-La Mancha 2014, S. 17–37; *Álvarez-Barrientos* (Anm. 33), S. 274 f.; *René Andioc*: *Teatro y Sociedad en el Madrid del siglo XVIII*, Madrid: Castalia 21987, S. 259 f.

respektiert wurde. Denn bei aller Toleranzrhetorik beinhalteten sowohl die „aufgeklärten“ Diskurse über die Judenemanzipation als auch der Orientalismus des 18. Jahrhunderts unausgesprochene Forderungen nach „Europäisierung“ und Assimilation,³⁵ ebenso wie die Aufklärung insgesamt der rationalen Klassifizierung und damit der Aufstellung nationaler und nicht zuletzt auch rassistischer Stereotype zugetan war. Potockis Ansatz war grundsätzlich ein anderer:

[...] Aber die Völker bestehen aus Menschen, diese bestehen aus Widersprüchen, und wenn es in den Berichten eines Reisenden keine solchen gibt, sind sie nicht realitätsgetreu. Ich weiß, dass viele Autoren nicht so viel Aufhebens darum machen: Sie führen auf der einen Seite alle Tugenden einer Nation und auf der anderen Seite all ihre Laster auf. So wie einige Maler, die glauben, dass sie es ausgezeichnet gemacht haben, wenn sie das ganze Licht auf der einen und alle Schatten auf der anderen Seite untergebracht haben; aber um Gottes willen! Wo haben diese Menschen ihre Augen? Wohin mit all den Reflexionen, Schlagschatten, dunklen Lichtern und Nuancen?³⁶

Interessant ist im Zusammenhang mit Potockis Blick auf andere Kulturen seine geistige Auseinandersetzung mit Herder, die in der Forschung in den vergangenen Jahren zwar mehrfach erwähnt, aber noch nicht eingehender untersucht worden ist. Herder zeichnet etwa zum großen Teil verantwortlich für die Aufwertung des maurischen Erbes im deutschsprachigen Raum.³⁷ Die Bemühung, jede Kultur aus ihrem Zusammenhang heraus zu verstehen und zu respektieren, spricht aus dem Werk Potockis jedoch vielleicht noch deutlicher als aus dem Herders.³⁸

Wenn Potocki in seinen „Handschriften von Saragossa“ Christen, Muslime, Kabbalisten, Naturwissenschaftler, Zigeuner und andere zusammenführt und wie nebenbei Ursprünge und Wandel des altägyptischen Glaubens quasi als Gleichnis für die historische Bedingtheit von Religion darlegt, dabei gleichzeitig noch die westlichen Überzeugungen von Moral und Recht relativiert, so sehen

35 Vgl. dazu etwa *Strohm-Katzer* (Anm. 32), S. 178 f.; *Peter R. Erspamer*: *The Elusiveness of Tolerance: The „Jewish Question“ from Lessing to the Napoleonic Wars*, Chapel Hill/London: University of North Carolina Press 1997, S. 98 f.

36 *Potocki*: *Voyage dans l'Empire de Maroc...* (Anm. 32), S. 115 (Übersetzung: Lena Seauve).

37 *Anselm Maier*: *Friedrich Maler und Ferdinand Thierry: Eine spätromantische Kunstreise nach Spanien*, in: *Christian Wentzlaff-Eggebert* (Hg.): *Spanien in der Romantik*, Köln: Böhlau 1994, S. 111–127 (112 f.). Zur persönlichen Begegnung Potockis mit Herder siehe: *Emiliano Ranocchi*: *Une rencontre oubliée: Potocki et Herder à Karlsbad*, in: *Rosset/Triaire*: *Jean Potocki ou le Dédale des Lumières...* (Anm. 30), S. 29–43.

38 Vgl. etwa Herders teilweise negative Haltung gegenüber den Juden in *Wolf-Daniel Hartwich*: *Romantischer Antisemitismus. Von Klopstock bis Richard Wagner*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2005, S. 69 f. und den Zigeunern in *Emmanuel Filhol*: *L'apport tzigane à la culture cosmopolite dans l'Europe des Lumières: Les Bohémiens d'Andalousie (1794) de Jean Potocki*, in: *Rosset/Triaire*: *Jean Potocki ou le Dédale des Lumières...* (Anm. 30), S. 83–108 (90 f.).

wir uns einer Abkehr von der Überzeugung der Aufklärung gegenüber, alle Phänomene der Welt mit Hilfe der Vernunft fassen zu können. Der aufgeklärten Suche nach der einen, rational nachvollziehbaren Wahrheit stehen hier vielfältige Wahrheiten gegenüber, die darüber hinaus von der Hinwendung zum Okkulten und Metaphysischen als Gegenbewegung zum „Realitätsdruck“ der Aufklärung kündigen,³⁹ ebenso wie von der Ablehnung der Erhöhung einer einzelnen Religion gegenüber anderen Glaubensrichtungen.⁴⁰

Diese Pluralität des Glaubens und der Ideen fand aufgrund der vielfältigen historischen und kulturellen Bezüge der Sierra Morena eben dort einen idealen Schauplatz. Einen Ort der Durchreise und der Einsamkeit zugleich, an dem die Begegnung von Vertretern unterschiedlichster Gruppen abseits der gängigen sozialen und religiösen Normen möglich schien und der zugleich durch die Legenden von übernatürlichen Phänomenen, vor allem aber auch durch das Vorbild des Quijote den Einschluss nicht-rationaler Kriterien zuließ.⁴¹

Um nun zu der einleitenden Fragestellung zurückzukehren: Weshalb war es für Potocki so wichtig, seine Handlung vor der Gründung der Neuen Siedlungen an den südlichen Hängen des Gebirges anzusiedeln? Citton verweist zu Recht darauf, dass eben die Rückständigkeit dieser Region und der Umstand, dass sie noch nicht durch die Aufklärung erfasst war, Gründe dafür waren, sie als Schauplatz auszuwählen.⁴² Man kann sogar darüber hinaus behaupten, dass dieses ganz und gar dem Geist der Aufklärung entsprungene Siedlungsprojekt geradezu antithetisch zu Potockis Anliegen war. Ein kurzer historischer Abriss soll dies verdeutlichen.

Wie andere großangelegte Siedlungsprojekte der Zeit nach dem Siebenjährigen Krieg – etwa in Preußen, Russland oder den osteuropäischen Herrschaftsgebieten der österreichischen Habsburger – war dieses Vorhaben vornehmlich inspiriert durch die bevölkerungstheoretischen Überlegungen des deutschen Kameralismus. Im Grunde als Verwaltungslehre konzipiert, hatte dieses Lehrgebäude die Optimierung aller Bereiche des öffentlichen Lebens zum Inhalt und

39 Hans-Günther Schwarz: *Der Orient und die Ästhetik der Moderne*, München: Iudicium 2003, S. 10. Zur Abkehr der frühen Romantik von der Rationalität der Aufklärung vgl. weiterhin *Isaiah Berlin: The Roots of Romanticism*, Princeton: Princeton University Press 1999; *Strohm-Katzer* (Anm. 32), S. 200 f. Vgl. darüber hinaus Filhols Darstellung der Zigeuner als Gegenpol zu den strikten Ansichten des Señor Alvar in den *Bohêmes: Filhol* (Anm. 38). Ebenso bei *Rosset/Triaire: De Varsovie à Saragosse...* (Anm. 29), S. 152 f.

40 Nicht umsonst wurde Potockis Werk häufig als Antwort auf Chateaubriand interpretiert, vgl. etwa *Michael Rohrwasser: Marranen und Moriskan in Jan Potockis Roman „Die Handschrift von Saragossa“*, in: *Anna-Dorothea Ludewig/Hannah Lotte Lund/Paola Ferrutta* (Hg.): *Versteckter Glaube oder doppelte Identität? Das Bild des Marranentums im 19. und 20. Jahrhundert*, Hildesheim: Olms 2011, S. 135–150 (146 f.); *Strohm-Katzer* (Anm. 32), S. 203.

41 Vgl. auch *Citton* (Anm. 30), S. 219 f.

42 Ebenda.

war letztlich ausgerichtet auf die Bedürfnisse des Fürsten. Da diesem als Hüter und Förderer des Gemeinwohls eine Fülle an Aufgaben zukam, richtete der Kameralismus seinen Blick auch und vor allem auf dessen finanzielle Bedürfnisse und damit auf die Steigerung der Steuereinnahmen. Da man, wie schon einige merkantilistische Autoren zuvor, dabei die Ansicht propagierte, die Erhöhung der Anzahl der produktiven Einwohner erhöhe auch die Steuereinnahmen, wurden in jenen Jahren neben vielen rein ökonomischen Reformen auch Siedlungsprojekte in Angriff genommen.

Vor allem aus dem seit der Mitte des 18. Jahrhunderts unter wachsendem Bevölkerungsdruck leidenden Südwesten Deutschlands rekrutierten die Monarchen Siedler für ihre Projekte an der Wolga, im Banat oder eben in der Sierra Morena. Mehr als 6.000 Kolonisten konnte Spanien innerhalb kürzester Zeit anwerben. Die Suche nach dem „nützlichen Untertanen“ stand dabei im Vordergrund. Wer nicht von Nutzen für die Kolonien oder für den Staat war, weil er krank oder versehrt war oder zu wenig von der Landwirtschaft verstand, wurde, nach langer Reise in Spanien angelangt, kompromisslos abgelehnt, auch wenn man dadurch Familien auseinanderriss.⁴³

Die Siedlungen entstanden am Reißbrett, die Grundstücke sollten möglichst an den Camino Real angrenzen, denn es galt ja, diesen Verkehrsweg auch mit den Produkten der Siedler zu beleben und durch die wachsende Bevölkerung der Region sicherer zu machen. Zugleich verbesserte man die Infrastruktur in der Umgebung, was 1783 mit dem Abschluss der durchgehenden Straßenverbindung von La Mancha nach Andalusien, vor allem am Pass von Despeñaperros, seinen Höhepunkt erreichte.⁴⁴ Die Siedler erhielten Land, ein Haus, Vieh, Ackergeräte, Saatgut und nicht zuletzt großzügige Steuerprivilegien. Doch im Gegenzug mussten sie nicht nur das Land urbar machen, sondern auch ihre Häuser und die öffentlichen Gebäude der beiden größeren Ortschaften bauen, und dies unter sehr harten Bedingungen. Denn die Geschwindigkeit, mit der die meist land- und

43 Vgl. dazu die Liste der abgelehnten Einwanderer aus dem Archivo General de Simancas, AGS, SSH, Legajo 496, folio 130 und folio 132. Dort findet sich etwa Christoph Weinmitter, 30 Jahre alt, der kein Bauer war und damit keinem Beruf nachging, der für den Staat von Nutzen war. Abgelehnt wurde weiterhin Stephan Steinbichler, 55 Jahre alt, aus demselben Grund und da er aussah, als sei er bereits über 60. Francesco Perpille, sieben Jahre, war stumm und hatte deformierte Beine. Ihn lehnte man ab, seine Eltern und seine Brüder jedoch wurden angenommen. Martin Kaus wiederum, 40 Jahre, lehnte man ab, da er hinkte und auf Krücken angewiesen war. Seine Frau und ihre sechs Kinder jedoch durften bleiben. Zum Prinzip der Nützlichkeit in der Reformpolitik des 18. Jahrhunderts vgl. *José Enrique Covarrubias: En busca del hombre útil. Un estudio comparativo del utilitarismo neomercantilista en México y Europa, 1748–1833*, México: Universidad Nacional Autónoma de México 2005; *Gittermann* (Anm. 2), S. 241 f.

44 *Juan Enrique Ruiz González/Guillermo Sena Medina: Carlos Lemaur y el camino de Despeñaperros*, in: *Miguel Avilés Fernández/Guillermo Sena Medina* (Hg.): *Carlos III y las „Nuevas Poblaciones“*, Córdoba: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Córdoba 1985, S. 23–39.

rechtlosen Emigranten ihre Heimat verließen, überraschte die spanische Regierung, erste Unterkünfte waren nur notdürftig errichtet, die Versorgungslage schlecht. Von den ersten Siedlern wurden viele krank und starben.

Dennoch entstanden unter diesen Bedingungen innerhalb weniger Jahre insgesamt sechzehn neue Dörfer in zwei Regionen Andalusiens, und sie haben bis heute Bestand. Ihr erster Superintendent Pablo de Olavide durfte dort nicht nur seine Vorstellungen von einer auf kleinen Parzellen gründenden Belebung der Landwirtschaft umsetzen, sondern er etablierte auch ein klares hierarchisches Verwaltungssystem, in dem die ökonomischen Fortschritte der einzelnen Kolonisten streng überwacht wurden, denn schließlich war das Unternehmen sehr kostspielig und stets scharfer Beobachtung und Kritik ausgesetzt. Doch mindestens ebenso normiert wurde das religiöse Leben. Olavide reduzierte die Gottesdienste auf einen schlichten Ritus und ließ sogar selbstkomponierte Lieder singen. Die Gründung von Klöstern war in den Siedlungen verboten, ebenso wie der Brauch, der Kirche Geld zu vermachen. Bis hin zur Kleiderordnung, die er, zumindest in dem Hauptort La Carolina, der französischen Mode anzugleichen versuchte, oder zur Organisation von Festivitäten strebte Olavide danach, „seine“ Kolonien zu Mustersiedlungen der Aufklärung zu machen.⁴⁵

Es ist schwer vorstellbar, dass Potockis Handlung in einer solchen Umgebung angesiedelt sein könnte. Auch wenn ein Großteil der Sierra Morena von diesen Maßnahmen unberührt blieb, so waren doch die Konnotationen, die sich mit ihr verbanden, nach 1767 vollkommen andere als zuvor. Der mit vielen Legenden verbundene Rückzugsort für Marginalisierte und Gesetzlose hatte durch seine Vermessung und Nutzbarmachung einen Großteil seines Mythos eingebüßt. Das andalusische Gebirge blieb zwar ein Topos in Theater und Belletristik, und den *bandoleros* konnte die Regierung bis weit ins 19. Jahrhundert nicht Herr werden. Doch dem Theaterpublikum begegneten nun auch joviale, schlecht Spanisch sprechende Deutsche, die versuchen, spanische Frauen dazu zu bewegen, mit ihnen in die neuen Kolonien im Gebirge zu ziehen und sich dabei zum Narren machen.⁴⁶ Die Sierra Morena wurde mit der Besiedlung auch einer kulturellen Umdeutung unterworfen, und sie war somit nach 1767 nicht mehr geeignet als mythischer Schauplatz für das universale Gedankengebäude, das Potocki in seinen „Handschriften von Saragossa“ entworfen hat.

⁴⁵ *Defourneaux* (Anm. 2), S. 242 f.

⁴⁶ Siehe dazu *Constancio Bernaldo Quirós: Los reyes y la colonización interior de España desde el siglo XVI al XIX*, Madrid: Imprenta Helénica 1929, S. 34 f. über „La función de la Raboso, pieza de música y Fin de fiesta“ von Blas de Laserna (undatiert, aber aufgeführt ab ca. 1777 in Madrid), in dem die schlechte Aussprache und Grammatik des recht plumpen Immigranten im Vergleich zu seiner versierten und selbstbewussten Gesprächspartnerin ins Lächerliche gezogen werden und ein Chor von Kindern mehrfach ausruft: „nix nax nix nax“, offenbar in burlesker Nachahmung des deutschen Akzents.

Nicht mit der Elle, sondern mit dem Degen fechten: Adelsehre und Kaufmannsehre in Jan Potockis „Handschriften von Saragossa“

Ehre ist ein zentrales *Movens* für die Handlungen der wichtigsten Protagonisten in Jan Potockis „Handschriften von Saragossa“. Sie gehören verschiedenen sozialen Gruppen an, und der Autor hat die ihnen jeweils eigenen Ehrbegriffe verwendet, so etwa für den Adel, für das kaufmännische Bürgertum, das nirgendwo im Spanien des 18. Jahrhunderts so stark war wie in Cádiz, einem Schauplatz des Romans, aber auch für die Vagabunden oder für die Gesetzlosen, unter ihnen Räuber und Auftragsmörder. Die Ehrbegriffe sind holzschnittartig ausgeführt und in ironischer Weise überzeichnet, am deutlichsten in der Gegenüberstellung der adligen und der kaufmännischen Ehre. Die Wiederholung bestimmter um die Ehre kreisender Motive (etwa in verschiedenen Generationen derselben Familie) sowie deren Variation verstärkt ihren ornamentalen Charakter. Sie haben aber nicht nur eine rein ästhetische Funktion. Es lassen sich auch Bezüge zur wirtschaftlichen und sozialen Realität zentraler Schauplätze – Andalusien (und dort insbesondere Cádiz) und Madrid – erkennen. Diese historische Realität prägte soziokulturelle Werte, die allerdings für die verschiedenen sozialen Gruppen der ständischen Gesellschaft jeweils anders aussahen. Entsprechend hatten sich über die Jahrhunderte auch gruppenspezifische Ehrbegriffe herausgebildet, und eben diese hat Potocki, der diese beiden Städte und ihre Soziotope kannte, in seinem Roman ironisiert.

Schon Maria Evelina Żółtowska hat in ihrem Aufsatz über Potockis Ironisierung der Ehrsucht die meisten der hier angeführten Beispiele aus dem Roman herangezogen.¹ Dabei weist sie auf die mäßigende Wirkung der Aufklärung hin, die in ganz Europa dazu beigetragen habe, dass der adlige und der bürgerliche Ehrbegriff sich dank einer immer stärkeren Betonung von Verdienst (*mérite*) und Tugend (*vertu*) angenähert hätten. Dieser Befund soll hier um eine

1 Maria Evelina Żółtowska: La démocratisation de l'idée de l'honneur dans le „Manuscrit trouvé à Saragosse“ de Jean Potocki, in: Études sur le XVIIIe siècle XI, 1984, S. 39–52.

wirtschaftsgeschichtliche Perspektive ergänzt werden. Ein solcher Zugang eröffnet ein thematisches Feld, das in der Forschung zu Jan Potocki bislang wenig belichtet worden ist: das der Ökonomie. Da die wirtschaftlichen und politischen Rahmenbedingungen im frühmodernen Spanien die Entwicklung des Bürgertums nicht begünstigt haben, blieb der Ehrbegriff des Adels dort lange dominant. In diesem Aufsatz wird danach gefragt, inwiefern gerade Spanien für Potocki der geeignete Ort für diese Thematik war – oder inwiefern dieser Ort ihm diese Thematik vielleicht aufgedrängt hat.

1. Adelsehre

Alfons van Worden, der junge adlige Held des Romans, soll aus den Ardennen nach Madrid reisen, um dort seinen Dienst als Offizier der Wallonischen Garde anzutreten. Er nimmt ein Schiff von Vlissingen nach Cádiz, um von dort den kürzesten Weg nach Kastilien einzuschlagen: über Sevilla und Córdoba, und dann durch die Sierra Morena. Dieses Gebirge war „nur von Schmugglern, Räubern und einigen Zigeunern bewohnt, denen man nachsagte, dass sie die Leiber der von ihnen ermordeten Reisenden aufäßen“ – denn die „Zigeunerinnen der Sierra Morena lieben Menschenfleisch“ (oder auch „Männerfleisch“, wie das zweideutige spanische „carne de hombres“ andeutet). Der Wirt der letzten Herberge vor dem Gebirge beschwört „beim heiligen Jakob von Compostela“,² dass all diese Schauergeschichten wahr seien und empfiehlt dem Hauptmann den längeren, aber sicheren Weg durch die Extremadura. Die Entgegnung des adligen Offiziers kann man geradezu als den Ausgangspunkt der Abenteurer in der Sierra Morena ansehen:

Ich antwortete ihm, daß eine solche Entscheidung wohl einem gewöhnlichen Reisenden anstehe, daß aber mir, da der König Don Philipp V. die Gnade hatte, mich mit dem Rang eines Hauptmanns der Wallonischen Garde auszuzeichnen, die heiligen Gesetze der Ehre geböten, mich auf dem kürzesten Weg nach Madrid zu geben, auch wenn das der gefährlichste sei.³

Ob es sich um die Wahl der Reiseroute handelt oder die Treue zum katholischen Glauben, den er nicht aufgeben will, als er nach einer Liebesnacht mit den Maurinnen Emina und Zibelda vor die Wahl zwischen Tod und Konversion zum

2 Jan Potocki: Die Handschriften von Saragossa oder die Abenteurer in der Sierra Morena. Aus dem Französischen und mit Anmerkungen von Werner Creutziger, hg. von Leszek Kukulski, Berlin: Aufbau-Verlag 2005, S. 7.

3 Ebenda, S. 8.

Islam gestellt wird: Alles wird bei ihm zu einer Frage der Ehre.⁴ Der Vater des Hauptmanns Alfons, Don Juan van Worden, den Jan Potocki als einen Haudegen aus dem Spanischen Erbfolgekrieg und Oberstleutnant der Wallonischen Garde vorstellt, hat den in Spanien zur „äußersten Verfeinerung“ getriebenen militärischen Ehrenkodex noch überboten, „da die Ehre die eigentliche Seele und das eigentliche Leben eines Soldaten ist“. Bei jeder sich bietenden Gelegenheit sucht er sie in Duellen zu verteidigen, über die er akribisch Buch führt. In ganz Madrid ist er der gefragteste Fachmann in Sachen Satisfaktion – jederzeit bereit, „den Wert seiner Entscheidungen mit der Säbelspitze zu bekräftigen“.⁵ Zur Feier seiner Hochzeit mit dem aus Granada stammenden Fräulein Uraca de Gomélez lädt er „alle die ein, mit denen er sich duelliert und die er – versteht sich – nicht getötet hatte. Es fanden sich an der Tafel einhundertzweiundzwanzig ein [...]“.⁶ Seinen Sohn Alfons erzieht er von Kindesbeinen an zu Furchtlosigkeit und zu einer Geringschätzung von Gold und Geld.⁷

Diese Geringschätzung illustriert Potocki anhand einer besonderen Spielart adliger Lebensführung – der Verschwendung: „[E]in gewisser van Berg, Kommandeur der Wallonischen Kompanien“,⁸ ein bekennender Spieler und Trinker, rettet mit seinen Soldaten bei einer Schlacht im Erbfolgekrieg das arg bedrängte Regiment des Herzogs von Medina Sidonia vor dem Untergang. Dafür wird er von Philipp V. (1683–1746) mit der bei Mechelen liegenden Freiherrschafft Deulen belohnt, die er aber noch am gleichen Tag für 800.000 französische Pfund an einen Antwerpener Bürger und Heereslieferanten verkauft.

Dann hatte er erklärt, daß er nicht nur dieses ganze Geld während der zwei Monate unseres Winterlagers durchbringen, sondern dazu noch hunderttausend Franken Schulden machen werde. [Er] rechnete sich aus, daß er, um sein Wort zu halten, täglich eintausendvierhundert Pistolen werde ausgeben müssen, was in einer Stadt wie Coimbra nicht gerade leicht fiel. [...] Man stellte ihm vor Augen, dass er einen Teil des Geldes auch darauf verwenden könne, den Armen zu helfen und Menschen glücklich zu machen; doch van Berg verwarf diesen Gedanken. [...] er habe sich vorgenommen, es durchzubringen und nicht zu verschenken. [...] Selbst seine Spielleidenschaft kam nicht in Betracht, denn dann hätte er gewinnen können, und zudem war verspieltes Geld nicht durchgebrachtes Geld.⁹

4 Ebenda, S. 116–117.

5 Ebenda, S. 45.

6 Ebenda, S. 46. Über dieses Fräulein – eine Nachfahrin der einstigen Herrscher über Andalusien – erklärt sich Alfons' Verwandtschaft mit den Maurinnen Emina und Zibelda und dem Scheich der Gomélez.

7 Ebenda, S. 63.

8 Ebenda, S. 405.

9 Ebenda, S. 407–408.

Van Berg rekrutiert nun alles „was er an Köchen, Musikern, Schauspielern und anderen Leuten von lustiger Profession finden“ kann, und so erlebt Coimbra eine lange Folge von Tagen mit ausgiebigen Tafelfreuden, abendlichen Bällen und Theatervorführungen vor der Haustür des Offiziers. Was er nicht so hurtig wie geboten ausgeben kann, lässt er aus dem Fenster werfen – nach sorgfältiger Abwägung, ob „eine solche Handlungsweise der Verschwendung nicht zuwiderlaufe“.¹⁰ Aber noch bevor er sein Wort zur Gänze erfüllen kann, nimmt sein Leben ein böses Ende. Weil der unbeherrschte van Berg den Herzog von Medina Sidonia ganz grundlos als Feigling bezeichnet und somit tief beleidigt, muss dieser den Flamen zum Duell fordern, und er wählt eine dem Spieler angemessene, aber „zum Hasard herabgewürdigt[e]“¹¹ Variante des Zweikampfs:

„Einer von uns beiden muss sterben, und je schneller desto besser. Wir wollen nacheinander würfeln; wer mehr würfelt, nimmt den Dolch und stößt ihn dem anderen ins Herz.“ „Ausgezeichnet!“ rief van Berg. „Das nenne ich einen großen Einsatz wagen“ [... er] nahm den Becher und würfelte zweimal zwei. „Zum Teufel“, rief er, „mir scheint es nicht zu glücken.“¹²

Der Herzog würfelt eine Fünf und eine Sechs und bohrt dem Flamen sogleich die Klinge in die Brust.

2. Kaufmannsehre

Den van Wordens – Verkörperungen eines ironisch zugespitzten adlig-militärischen Ehrbegriffs – und dem nicht ganz so noblen Lebemann van Berg stellt Jan Potocki die Finanziers und Kaufleute der Familien Moro und Suárez gegenüber, in deren Figuren die Kaufmannsehre ironisiert wird. Dies geschieht allerdings nicht in symmetrischer Weise, denn während Potocki das adlige Streben nach Ehre und die Geringschätzung des Geldes ins Komische überspitzt, erzeugt er die Komik bei den Kaufleuten durch eine Umkehrung ihres Strebens nach Reichtum: Weder Gaspar Suárez noch Sancho Moro wollen zwei Millionen Piaster annehmen – beide schieben diese enorme Summe dem jeweils anderen zu, als handele es sich um eine heiße Kartoffel.

Im Roman erzählt López Suárez – einziger Sohn des reichsten Kaufmanns von Cádiz – diese Geschichte des Handelshauses Suárez bzw. die Geschichte eines

¹⁰ Potocki: Die Handschriften... (Anm. 2), S. 408.

¹¹ Ebenda, S. 411. So das Urteil des im Nachhinein herangezogenen Fachmanns Juan van Worden, der es aber wegen der Gleichheit der „Waffen“ als Duell anerkennt, wenn auch als ein sehr ungewöhnliches.

¹² Ebenda, S. 410.

über drei Generationen reichenden Ehrenstreits zwischen den Suárez und dem Bankhaus Moro. Als Gaspar Suárez seinen Sohn López nach Madrid schickt, damit der dort Geschäfte bei Hof tätig und bei der Gelegenheit auch die Hauptstadt kennenlernt, gibt der Vater dem Sprössling drei Verbote mit auf den Weg: keinen Umgang mit Adligen zu pflegen, sich nicht Don López Suárez, sondern schlicht López Suárez zu nennen, und niemals den Degen zu ziehen, weil ja „die Ehre eines Kaufmanns allein darin besteht, daß er seine Abmachungen gewissenhaft einhält“.¹³ Und dann schärft er ihm noch ein viertes, besonders wichtiges Verbot ein: niemals unmittelbare oder auch nur mittelbare Beziehungen zu den Hofbankiers Moro anzuknüpfen. Andernfalls drohe ihm der väterliche Fluch, der des Großvaters Ruiz, und der des Urgroßvaters Iñigo (der es mit Beteiligungen an den Silberminen von Potosí zu großem Reichtum gebracht hatte).

Schließlich erklärt Gaspar Suárez seinem Sohn López die Gründe für das Verbot: Vor vielen Jahren war es wegen eines von Iñigo Suárez ausgestellten, aber von den Moros (versehentlich) nicht akzeptierten Wechsels zu einem ersten Streit gekommen. Wegen der (versehentlichen) Öffnung verplombter Kisten mit Silberbarren vertieft sich das Zerwürfnis zwischen den beiden Häusern. Immerhin lassen beide Handlungen auf Misstrauen schließen – unter Kaufleuten und Finanziers aber bilden Vertrauen und der gute Ruf (d.h. der gute Kredit) die grundlegendste der verschiedenen Formen von Kapital. Misstrauen dagegen stellt nicht nur die Reputation, sondern auch die kaufmännische Ehre in Frage. Ein dritter, weitaus intensiverer Streit bricht aus, nachdem Gaspar Suárez sich unvorsichtigerweise in ein Geschäft mit dem Madrider Kaufmann Livárdez eingelassen hat, einem Onkel von Sancho, dem nunmaligen Prinzipal des Hauses Moro. Livárdez möchte eine Million Piaster in die von den Suárez betriebenen Handelsfahrten nach den Philippinen anlegen. Da es sich ja lediglich um einen Verwandten der Moros handelt, nimmt Gaspar Suárez das Geld an und investiert es wie gewünscht in ein drittes Schiff, neben den beiden regelmäßig von ihm befrachteten Galeonen. Von solchen Fahrten kehren die Schiffe erst nach zwei Jahren zurück, aber der unglückliche Livárdez stirbt schon während des ersten Jahres, und Sancho Moro bittet den Suárez daraufhin, die Million an die Moros auszuzahlen, was auch geschieht – ohne dass Suárez den Bankier über die bis dahin bestehende Teilhaberschaft des Onkels an den Schiffen informiert. Als aber die Schiffe wieder in Cádiz eintreffen, erweist sich diese Fahrt als so erfolgreich, dass sich das eingesetzte Kapital verdreifacht, und Gaspar Suárez erklärt dem Sohn López seufzend:

13 Ebenda, S. 472.

So mußte ich abermals mit den Moro in Briefwechsel treten; ich schrieb ihnen, dass ich ihnen zwei Millionen zu übergeben hätte. Sie antworteten mir, das Kapital sei zwei Jahre zuvor von ihnen vereinnahmt worden, und damit sei die Sache für sie erledigt. Du kannst Dir vorstellen, mein Sohn, daß ein solch bitterer Schimpf mich empfindlich treffen mußte; denn das bedeutete, dass man mir durchaus zwei Millionen schenken wollte.¹⁴

Da schon allein der Namen der Moro eine solche „Ehrfurcht einflößt“, dass man in dieser Angelegenheit nicht auf die Unparteilichkeit des kaufmännischen Schiedsgerichts in Cádiz rechnen kann, bemüht Suarez einen Advokaten und zieht vor das Gericht von Sevilla: „[...] ich prozessierte sechs Jahre, und es kostete mich hunderttausend Piaster. Trotz alledem verlor ich den Prozess und musste die zwei Millionen behalten“.¹⁵

Die ironische Umkehrung des kaufmännischen Strebens nach Geld drückt Potocki in der Figur des López Suárez auf andere Weise aus: Der kümmert sich in Madrid kaum um die Geschäfte, sondern verfällt vielmehr „der Lektüre jener angenehmen, aber gefährlichen Bücher, die man unter dem Namen ‚Romane‘ kennt“.¹⁶

3. Die Ehre des unehrlichen Volkes

Einer der herausragenden Vertreter der für die „Handschriften“ wichtigen sozialen Randgruppen ist der Räuberhauptmann Zoto. Sein Vater war ein Waffenschmied im italienischen Herzogtum Benevento, der in Geldnöte gerät, als seine Gattin die Prunksucht der Schwägerin noch übertrumpfen will. Die beiden Schwestern wetteifern darin, den schönsten Goldschmuck und die aufwendigste Kleidung zu tragen, und sie lassen sich zur Heiligen Messe von Lakaien begleiten, was ihnen Zugang zu den Sitzbänken der höheren Stände verschafft, während die übrigen Frauen des einfachen Volkes in der Kirche stehen müssen. Der Lakai der Schwester ist in Wahrheit ihr Ehemann, was ihm Spott und Ehrverlust einbringt. Zoto selbst ist zu einer derart entwürdigenden Maskerade nicht bereit und bezahlt für seine Frau einen Lohnlakaien. Diese Episode ist hier relevant, weil die mittleren und unteren Schichten vieler Regionen Europas die politisch-soziale Ordnung durch einen an den höheren Ständen orientierten Konsum zunehmend in Frage stellen. Wer sich solches leisten konnte, forderte die alt-etablierte (und

14 Potocki: Die Handschriften... (Anm. 2), S. 476.

15 Ebenda, S. 477.

16 Ebenda, S. 471.

nicht zuletzt durch Kleiderordnungen sichtbar gemachte) ständische Hierarchie heraus, und dies geschah im Verlauf 18. Jahrhunderts immer häufiger.

Einige höhergestellte Herren bemerken Zotos ungewöhnlichen Geldbedarf und bieten ihm ansehnliche Summen, wenn er den einen oder anderen ihrer Gegner erdolcht. So beginnt er eine einträgliche Nebentätigkeit.¹⁷ Als er jedoch von einem der Herren in dessen Schloss geführt und dort aufgefordert wird, die gefesselte und geknebelte Gattin dieses Edelmannes für einen Lohn von 150 Zechinen zu durchbohren, erwidert der mittlerweile hartgesottene Zoto:

„Mein Herr, Sie verkennen mich. Ich lauere den Leuten an einer Straßenecke auf, oder ich überfalle sie im Wald, so wie es sich für einen Ehrenmann geziemt; doch ich übernehme nicht das Amt eines Henkers.“ Mit diesen Worten warf er die beiden [Geld-]Börsen dem rachsüchtigen Ehemann vor die Füße.¹⁸

Immerhin zählte das Henkersamt zu den „für besonders verwerflich gehaltenen Berufen“, wie etwa auch der des Abdeckers oder des Totengräbers.¹⁹ Der jüngere Zoto erzählt, dass diese „großzügige und edle Tat“ seinem Vater „große Ehre“ einbrachte bei den Gesetzlosen, den sogenannten *bravi*. Mit einer eigenen Räuberehre grenzte also auch dieser Stand sich nach unten ab.²⁰

Bald kann der ältere Zoto seine Ehre noch mehren: Der Graf Montalto bietet ihm 500 Zechinen dafür, dass er den Marchese Serra, mit dem Montalto in Streit liegt, aus der Welt schaffe. Zoto übernimmt den Auftrag unter der Bedingung, dass er ohne Hast vorgehen kann. Zwei Tage später lässt auch der Marchese den Zoto rufen. „Zoto, hier ist eine Börse mit fünfhundert Zechinen. Sie gehört Ihnen; geben Sie mir Ihr Ehrenwort, dass Sie Montalto erdolchen.“ Zoto nimmt das Geld mit den Worten: „Herr Marchese, ich gebe Ihnen mein Ehrenwort, daß ich Montalto töten werde. Aber ich muss Ihnen gestehen, dass ich ihm ebenfalls versprochen habe, Sie umzubringen.“ Lachend erwidert der Marchese: „Ich hoffe sehr, dass Sie es nicht tun werden.“ Zoto aber entgegnet mit tiefem Ernst: „Verzeihen Sie, Herr Marchese, ich habe es versprochen, und ich werde es tun“, und sogleich zerschmettert eine Kugel aus Zotos Pistole den Schädel Serras. Dann begibt der Mörder sich unverzüglich zu Montalto und eröffnet ihm, dass sein Feind nicht mehr lebe. Der Graf umarmt ihn herzlich und übergibt ihm den Beutel mit den 500 Zechinen. Darauf gesteht Zoto ein wenig verlegen, dass er von Serra den

17 Ebenda, S. 74–78.

18 Ebenda, S. 82.

19 Friedrich Zunkel: Ehre, Reputation, in: Otto Brunner/Werner Conze/Reinhard Koselleck (Hg.): *Geschichtliche Grundbegriffe*, Bd. 2, Frankfurt (M.): Klett-Cotta 1975, S. 1–63 (17).

20 Potocki: *Die Handschriften...* (Anm. 2), Zitate von S. 82. Siehe auch Wolfgang Weber: Ehre, in: Friedrich Jaeger (Hg.): *Enzyklopädie der Neuzeit*, Bd. 3, Stuttgart: J.B. Metzler 2006, Sp. 77–83, insbes. Sp. 7.

Auftrag zu seiner Ermordung angenommen habe. Montalto zeigte sich erfreut, dass er seinem Feind zuvorgekommen sei. Darauf erwidert Zoto ungerührt: „Herr Graf, das nützt Ihnen nichts, denn ich habe mein Wort gegeben“, und er versetzt ihm einen tödlichen Dolchstoß. „Alle Bravi [...] priesen um die Wette eine solche geradezu religiöse Treue zum einmal gegebenen Wort“.²¹

Die Modernität der Struktur von Potockis Roman ist immer wieder betont worden, aber das darf auch für die Inhalte gelten. Das unerschütterliche Berufsethos und der Familiensinn des älteren Zoto erinnern an den Auftragsmörder in Aki Kaurismäkis Film „I Hired a Contract Killer“ (1990) oder an den einen oder anderen Protagonisten in den TV-Serien „The Wire“ (2002–2008) und „Breaking Bad“ (2008–2013): Diese gebrochenen Charaktere rechtfertigen ihre Verbrechen aus einer vermeintlichen oder wirklichen familiären Notlage heraus.²² Auch Zoto, wenn er wieder einmal untertauchen muss, sorgt in rührender Weise dafür, dass es seiner Frau und seinen Kindern an nichts mangelt und dass sie sich im Winter an einem Presepio erfreuen können, einer prunkvollen neapolitanischen Weihnachtskrippe – und zwar an einer, die schöner ist als die der Nachbarn und der Schwägerin.

Der früh verwaiste jüngere Zoto tritt in die Fußstapfen des Vaters: Vom Kaminfegerburschen mausert er sich zum Piraten und dann zum Anführer einer Räuberbande, mit der er Sizilien unsicher macht, bis er sich nach Andalusien absetzt, wo er schließlich auf van Wordens Reisegesellschaft stößt. Wie bei den Offizieren van Berg und van Worden gibt es auch bei den räuberischen Zotos keine Konsistenz zwischen den Erfordernissen der Ehre und der christlichen Moral, obgleich alle diese Protagonisten immer wieder Bezüge zu Gott oder den Heiligen herstellen – oder eben zum Teufel.

Eine ganz untergeordnete oder gar keine Bedeutung hat die Ehre für Diener und Pferdeburshen wie López und Mosquito, die ihren Herren Alfons van Worden schon am Fuß der Sierra Morena im Stich lassen, aus Angst vor den Räubern und Gespenstern. Ihnen wird schon aus Standesgründen keine Ehre zugebilligt, und insofern haben sie auch keine zu verlieren.²³

21 *Potocki*: Die Handschriften... (Anm. 2), S. 82–83, auch obige Zitate aus dieser Episode von dort.

22 Kaurismäkis Held, dessen Arbeitsplatz gerade wegrationalisiert worden ist, scheitert bei verschiedenen Versuchen, sich selbst zu töten und bezahlt deshalb einen Auftragsmörder – im Voraus, versteht sich. Dummerweise verliebt er sich wenig später und möchte nun den Auftrag stornieren. Der Dienstleister lässt ihn wissen, dass er bisher noch jeden Auftrag ausgeführt habe. Der Zuschauer erfährt, weshalb: Der todkranke Berufsverbrecher will seiner minderjährigen Tochter eine üppige Summe hinterlassen. Auch die in den beiden amerikanischen Serien auftretenden Drogenhändler betreiben ihre Geschäfte vor allem für ihre nächsten Angehörigen: Der eine ist selbst ebenfalls krebskrank und will deshalb Rücklagen bilden, der andere will seiner Familie einen Weg aus dem Ghetto ebnen.

23 *Potocki*: Die Handschriften... (Anm. 2), S. 8–11; *Zunkel* (Anm. 19), S. 16.

Als ehrlos werden auch der Ewige Jude Ahasver und seine Vorfahren dargestellt. Mit der Figur des Ahasver schafft Jan Potocki die Möglichkeit einer Zeitreise in das Ägypten der Kleopatra und das Judäa des Herodes, in die Zeit der politischen Wirren, die in den Aufstieg Cäsars mündeten (der in dieser Episode ebenfalls figuriert). Im Roman ruft der Kabbalist de Uceda mit seinen machtvollen Formeln den rastlosen Ahasver in die Runde der Reisegefährten van Wordens und zwingt ihn dazu, seine Geschichte zu erzählen – und die seines Vaters Mardochai und seines Großvaters Hisikia. Hisikia diente als Hofjuwelier, Einkäufer von allerlei Luxuswaren und als eine Art Zeremonienmeister am Hof der Kleopatra. Er wird von seinem eigenen Schwager Zedekia, einem als heuchlerisch dargestellten Pharisäer, um den Besitz eines prächtigen Hauses in Jerusalem betrogen; sein Freund Dellius wird von einem offenbar von Zedekia gedungenen Gewalttäter schwer verletzt. Ahasvers Vater Mardochai verliert durch Verleumdung und Intrigen das ihm verbliebene Vermögen, und von Zedekia bezahlte Brandstifter legen sein Haus im ägyptischen Alexandria in Schutt und Asche. Weder der Großvater noch der Vater wagen es, nach Jerusalem zu gehen und den Übeltäter dort zur Rechenschaft zu ziehen. Erst Ahasver selbst geht als junger Mann unter falschem Namen dorthin, um den Tod des mittlerweile alten Zedekia abzuwarten und dann sein Erbe einzufordern. Er verliebt sich aber in Sara, die schöne Enkelin und einzige Erbin des greisen Pharisäers, der sein Vermögen durch Geldgeschäfte noch weiter vermehrt hat. Ahasver wartet nun nicht mehr Zedekias Tod ab, sondern kann sich dem alten Mann nützlich machen, der nicht ahnt, dass er es mit dem Enkel bzw. Sohn der betrogenen Verwandten zu tun hat. Ahasver wird von dem Alten regelrecht adoptiert, unterstützt ihn bei seinen spekulativen Geldgeschäften und regt komplexe Münzmanipulationen an. Er zielt nun auf eine Ehe mit Sara, die ihn wieder in den Besitz des Erbes bringen würde, um das Zedekia ihn vor vielen Jahren betrogen hat.²⁴ Die Ehrlosigkeit Ahasvers, seines Vaters und seines Großvaters besteht darin, dass sie die Untaten des Zedekia nicht entschieden rächen. Bei Ahasver wird sie dadurch gesteigert, dass er sich sogar Zedekias Vertrauen erschleicht und in dessen Haus lebt. Als ehrlos erscheinen diese jüdischen Protagonisten auch dadurch, dass das ansonsten von allen im Munde geführte Wort „Ehre“ bei ihnen nicht vorkommt.

Die im Roman weitaus bedeutenderen jüdischen Protagonisten – der Kabbalist Pedro de Uceda und seine Schwester Rebekka – bewegen sich auf Augenhöhe mit van Wordens und mit dem Mathematiker Velásquez, und damit weit über den drei Juden in der ägyptischen Episode. Zudem macht Jan Potocki die Jüdin Rebekka und den Christen Velásquez zu einem Paar. Ob er aber in der Person des Hisikia – der für Kleopatra die typischen Geschäfte eines Hofjuden des 18.

²⁴ Potocki: Die Handschriften... (Anm. 2), S. 311–313, 325–326, 463, 548–551, 555–559, 623–627.

Jahrhunderts übernimmt – oder in den Geldwechslern und Spekulanten Ahasver und Zedekia negative Stereotype bedient hat, die man gemeinhin mit Juden verband, wäre eine weitere Untersuchung wert.²⁵ Juden galten jedenfalls in vielen Regionen Europas nicht nur als rechtlos, sondern auch als ehrlos. Diese beiden Kategorien verschwammen ohnehin ineinander, denn Ehrverlust bedeutete für Menschen von Stand häufig auch einen Verlust an Rechten.²⁶

4. Der Eremit

Mäßigend auf die Ehrsucht wirkt vor allem der Einsiedler, bei dem Alfons van Worden Aufnahme findet, nachdem er nach seiner ersten Nacht bei den maurischen Schwestern unter dem für den Roman emblematischen Galgen erwacht ist, arg zerzaust zwischen den (vermeintlichen) Kadavern der Brüder Zoto liegend. Es ist ja der Eremit, dem Don Alfons seine Lebensgeschichte erzählt, und der fromme Mann bemerkt schnell, dass sein Gast „vom Teufel des Hochmuts besessen“ ist: „Ich sehe mit Kummer, daß deine Tugenden auf einem allzu übersteigerten Ehrgefühl beruhen.“ Alfons dagegen kann „nicht begreifen, daß es für die Tugenden eine festere Grundlage als das Ehrgefühl geben könne, das ja [nach seiner Auffassung] alle Tugenden in sich einschließt.“²⁷ Vor die Wahl gestellt, zum Islam zu konvertieren, seinem Leben selbst ein Ende zu setzen oder eines schändlichen Todes zu sterben, glaubt er, dass die Ehre eine Selbsttötung gebiete. Glaubensfestigkeit oder das Suizidverbot der Kirche werden gar nicht erwogen.²⁸

In dem Einsiedler und dem wallonischen Adligen hat Jan Potocki zwei Lager personifiziert, die sich in puncto Ehrbegriff über Jahrhunderte hinweg gegenüberstanden. Die Kirche hatte sich seit dem Mittelalter bemüht, die ständischen Ehrenkodizes abzumildern und den Zweikampf als Mittel zur Austragung eines Rechts- oder Ehrenstreits durch hoch formalisierte Gerichtsverfahren zu ersetzen. Zudem stellten ihre Vertreter von jeher christliche Demut gegen „weltliche Ehre und Reputation“, und zwar explizit unter Berufung auf das Evangelium, z.B. mit Lukas 14,7-9 oder Johannes 5,44. Dieser Prozess setzte sich in ganz Europa bis ins 17. und 18. Jahrhundert fort, mittlerweile auch unter dem Einfluss der protestantischen Kirchen. Da gerade in dieser Zeit der frühmoderne Staat

25 *Rotraud Ries/J. Friedrich Battenberg* (Hg.): *Hofjuden – Ökonomie und Interkulturalität. Die jüdische Wirtschaftselite im 18. Jahrhundert*, Hamburg: Christians 2002. Darin z.B. der Beitrag von *Rainer Gömmel*: *Hofjuden und Wirtschaft im Merkantilismus*, S. 59–65.

26 *Zunkel* (Anm. 19), S. 16.

27 *Potocki*: *Die Handschriften...* (Anm. 2), S. 33–34, Zitate von S. 44 und S. 65 (siehe auch Anm. 6).

28 *Ebenda*, S. 116. Der Kelch, den van Worden daraufhin leert, enthält allerdings kein Gift, sondern ein Betäubungsmittel, und in der Folge erwacht er abermals unter dem Galgen.

sein Gewaltmonopol zunehmend geltend machte, geriet auch das Duell (ein moderneres Phänomen als der mittelalterliche Zweikampf) langsam in die Kritik – auch wenn diese Kritik erst im 19. Jahrhunderts wirkmächtig wurde.²⁹ In diesem Zusammenhang ist auch das spanische Dekret von 1766 zu verstehen, das allen Ständen das Tragen von langen Mänteln (unter denen man eine Waffe verstecken konnte) untersagte und das u.a. die häufigen Raufereien mit Degen eindämmen sollte. Von diesen neueren Tendenzen sind Offiziere wie van Berg und van Worden allerdings noch gar nicht angekränkt. Sie sehen weiterhin in der Ehre „das eigentliche Kernstück höfisch-ritterlichen Denkens und Handelns, dem auch christliche Gebote untergeordnet wurden“.³⁰

Der Eremit erfüllt auch insofern eine wichtige Funktion im Narrativ, als er auf die extremen Auswüchse der Ehrsucht und Hoffart hinweist: Sie können sich beim Adel zur Todsünde des Stolzes bzw. Hochmuts steigern, und man möchte hinzufügen, dass das Gewinnstreben bei den Kaufleuten und Finanziers zur Todsünde der Habsucht führen kann. Dies fügt sich in die gesamte Motivik des Romans, in dessen Episoden es immer ums Ganze geht: Ehre oder Schande, Leben oder Tod, Himmel oder Hölle.

5. Der Schauplatz Cádiz – ein Gegenpol zu Madrid

Cádiz bietet den idealen historischen Ort für eine so pointierte Gegenüberstellung der Kaufmanns- und Adelsideale: Über diese Hafenstadt wurde im gesamten 18. Jahrhundert der Löwenanteil des spanischen Kolonialhandels abgewickelt. Sie war nicht nur der bei weitem bedeutendste Handelsplatz Spaniens. Einige Tausend dort etablierter französischer, italienischer, holländischer, flämischer, britischer, irischer und deutscher Großkaufleute machten sie zugleich zur kosmopolitischsten Stadt des Landes – oder, wenn man so will, zu seiner am wenigsten spanischen Stadt. Der Reichtum ihrer Bürger lässt sich noch heute an ihren im italienischen Stil erbauten und reich mit Marmor verzierten Häusern ablesen und daran, dass sie zeitweise vier Opernhäuser unterhielten. Weil Ausländer vom direkten Handel mit dem spanischen Amerika und den Philippinen ausgeschlossen waren, ließen sie sich in dieser Stadt nieder, um über geschäftliche Partnerschaften mit Spaniern (von denen mancher nur als Strohhmann

29 Zitat aus *Zunkel* (Anm. 19), S. 22. Siehe auch *Ute Frevert*: Duell, in: *Friedrich Jaeger* (Hg): *Enzyklopädie der Neuzeit*, Bd. 2, Stuttgart: J.B. Metzler 2005, Sp. 1165–1168; *Victor G. Kiernan*: *The Duel in European History. Honour and the Reign of Aristocracy*, New York: Oxford University Press 1988; *François Billacois*: *Le duel dans la société française des XVIe–XVIIe siècles. Essai de psychosociologie historique*, Paris: Éditions EHESS 1986.

30 *Zunkel* (Anm. 19), S. 10, 22–23, 43–44, Zitat von S. 7.

diente) an diesen lukrativen Geschäften teilzuhaben – oder durch den verbreiteten Schmuggel. Dabei gelangten viel mehr nordwest- und mitteleuropäische als spanische Gewerbeerzeugnisse auf die Märkte in Spanien und seinen Kolonien, vor allem Textilien.

Die innerspanischen Provinzen hatten also kaum einen Anteil daran; allenfalls andalusische Produkte wie Wein, Essig, Olivenöl und Spirituosen wurden in größeren Mengen über Cádiz nach Hispanoamerika verschifft. Die Großgrundbesitzer der Region hatten sich bereits im 16. Jahrhundert entsprechende Privilegien gesichert, darunter z.B. die Herzöge von Medina Sidonia, und einer von ihnen figuriert auch im Roman, in einer der vielen vom Zigeunerhauptmann Avadoro alias Pandesowna erzählten Geschichten. Merkantile Plätze wie Cádiz und noch einige weitere Hafenstädte – namentlich Barcelona, San Sebastián und Bilbao – standen daher in einem scharfen Kontrast zu Provinzen wie Aragon oder Kastilien, wo die alten Gewerbe unter den Importen litten und agrarische und feudale Strukturen konserviert wurden. Die ehemals gewerbestarken kastilischen Städte (z.B. Toledo, Soria, Ávila, Cuenca, Madrid, Valladolid) hatten sich zudem niemals von ihrer Niederlage im Comuneros-Aufstand (1520–1522) erholt, in dem sie sich gegen den neuen Herrscher Karl V. erhoben hatten.³¹ So entstanden im Landesinneren, aber auch in Andalusien, keine nennenswerten frühen Industrien – im Gegensatz zum katalanischen bzw. baskischen Hinterland von Barcelona und Bilbao.³²

Mit den agrarischen und feudalen Strukturen wurden auch die sozialen Werte des Adels konserviert, und gerade in Spanien gehörten dazu insbesondere die Geringschätzung der Arbeit, des Gewinnstrebens und des Handels sowie eine Wertschätzung des gepflegten Müßiggangs. Dass adeliger Stand vor allem mit Handelsgeschäften nicht vereinbar sei, wurde auch in anderen europäischen Ländern betont, aber wohl kaum so sehr wie in Spanien.³³ Das alles dürfte dem polnischen Grafen Potocki so manche Anregung geboten haben, wofür

31 Horst Pietschmann: Von der Gründung der spanischen Monarchie bis zum Ausgang des Ancien Régime, in: Walther Bernecker/Horst Pietschmann: Geschichte Spaniens. Von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart, Stuttgart: Kohlhammer 2005, S. 13–237 (88–104).

32 Manuel Bustos Rodríguez: Cádiz en el sistema atlántico. La ciudad, sus comerciantes y la actividad mercantil (1650–1830), Cádiz: Sílex Ediciones 2005, S. 254–275; Julián B. Ruiz Rivera/Manuela Cristina García Bernal (Hg.): Cargadores a Indias, Madrid: Editorial MAPFRE 1992, S. 296–299, 335–338.

33 Siehe z.B. Barbara Stollberg-Rilinger: Handelsgeist und Adelsethos: Zur Diskussion um das Handelsverbot für den deutschen Adel vom 16. bis zum 18. Jahrhundert, in: Zeitschrift für Historische Forschung 15-3, 1988, S. 273–309; Manfred Tietz: Der lange Weg vom „Täuscher und Betrüger“ zum „ehrbaren Kaufmann“. Das Bild des Kaufmanns in der spanischen Literatur und ihren Kontexten vom 16. bis zum Ende des 18. Jahrhunderts, in: Christoph Lütge/Christoph Strosetzki (Hg.): Zwischen Bescheidenheit und Risiko. Der Ehrbare Kaufmann im Fokus der Kulturen, Wiesbaden: Springer 2017, S. 99–124.

das schönste Beispiel die Gestalt des Zigeunerhauptmanns Avadoro ist. Obwohl von bescheidenerer Herkunft, betont dieser immer wieder, dass er von Adel sei und für ihn deshalb Arbeit oder ein niederer Dienst nicht in Frage komme. Er habe stattdessen „den Bettlerstand gewählt, weil er nichts Entwürdigendes hat“.³⁴ Die nach dem Erbfolgekrieg auf den Thron gelangten Bourbonen, insbesondere Karl III. (1716–1788), leiteten Verwaltungs- und Wirtschaftsreformen ein, die u.a. den Gewerbefleiß fördern und Spanien wieder einen Anschluss an die prosperierenden Länder Europas erlauben sollten. So erklärte ein Erlass 1783 alle bislang als unehrenhaft geltenden Handwerke (wie etwa das des Kürschners) zu ehrenhaften Berufen, die künftig sogar von Adelligen ausgeübt werden dürften. Damit wollte man auch diejenigen zu nützlichen Untertanen machen, die zwar in Armut lebten, aber Arbeit als etwas Ehrenrühriges ansahen.³⁵ Der Erfolg der Reformen blieb mäßig und das spanische Bürgertum schwach, insbesondere im Landesinneren.³⁶

In seiner großangelegten Interpretation der verschiedenen konstitutionellen Entwicklungspfade in Europa hat auch Charles Tilly den Gegensatz zwischen den merkantilen Hafenstädten und den teils noch archaisch-feudalen Kernprovinzen Kastilien, Navarra und Aragon hervorgehoben. Aus diesem Gegensatz heraus erklärt er, dass der spanische Adel – anders als etwa im britischen und im niederländischen Fall – in Konfliktlagen nicht mit dem Bürgertum, sondern eher mit der Krone koalierte und so den Graben zwischen den beiden sozialen Gruppen vertiefte.³⁷ Die erste liberale Verfassung Spaniens wurde 1812 in Cádiz geschaffen – weniger wegen des dort relativ starken Bürgertums, sondern vielmehr weil während des Krieges kaum ein anderer Ort in Frage kam. Aber die „bürgerliche Schicht, die das neue System hätte tragen sollen, war – entsprechend dem sozioökonomischen Entwicklungsstand des Landes – derart schmal“, dass der Bourbone Ferdinand VII. die Verfassung bereits 1814 wieder außer Kraft setzen konnte. Als die Hafenstädte zudem durch den Verlust der amerikanischen Kolonien geschwächt wurden, und damit auch das liberale Bürgertum, erlangten die konservativen Kräfte die Oberhand. Das hat dazu beigetragen, dass der Adel und das Militär weiterhin großen politischen Einfluss hatten – von den zahlreichen Pronunciamientos (Militärputschen) des 19. Jahrhunderts bis zum Ende der Diktatur Francos.³⁸

34 *Potocki*: Die Handschriften... (Anm. 2), S. 456.

35 *Alexandra Gittermann*: Die Ökonomisierung des politischen Denkens. Neapel und Spanien im Zeichen der Reformbewegungen des 18. Jahrhunderts unter der Herrschaft Karls III., Stuttgart: Franz Steiner 2008, S. 321 f.

36 *Antonio García-Baquero González*: Cádiz y el Atlántico (1717–1778). El comercio colonial bajo el monopolio gaditano, Bd. 1, Cádiz: Diputación Provincial 1988, S. 8–9, 73–79.

37 *Charles Tilly*: *European Revolutions, 1492–1992*, Oxford: Blackwell 1993, S. 79–84, 100–102.

38 *Walther Bernecker*: Vom Unabhängigkeitskrieg bis heute, in: *Bernecker/Pietschmann* (Anm. 31), S. 239–478 (245–251, 257–263, Zitat von S. 245).

Jan Potocki selbst war mit diesen auch in seiner Zeit erkennbaren Gegensätzen vertraut. Bei seinen Reisen durch Spanien hat er sich mehrfach in Cádiz aufgehalten, im Jahre 1791 auch in Madrid.³⁹ Die Hauptstadt machte er zum Schauplatz des adligen Habitus: Das ist der Ort der Duelle des Juan van Worden, und das ist das Ziel seines Sohnes Alfons. Madrid verdankte seinen Glanz weder dem Handel noch dem Gewerbe, sondern dem Hof – der freilich Handel und Gewerbe anzog. 1561 hatte der Habsburger Philipp II. die bis dahin nicht herausragende kastilische Stadt zur Residenz gemacht, und ihr Ausbau sowie die Versorgung der wachsenden Einwohnerschaft verschlang erhebliche Mittel. Zwischen den 1730er und 1760er Jahren ließen die Bourbonen den neuen Königspalast errichten. Solche Projekte der Krone lieferten der Stadt die wichtigsten Impulse, und insofern ist es passend, dass Potocki die königstreuen Gardeoffiziere eben dort auftreten lässt. Cádiz war dagegen der Ort für den bürgerlichen Habitus, verkörpert in den Suárez und Moro. In der Hafenstadt war Potocki gut bekannt mit dem aus Nîmes stammenden Simon Fornier, der mit seinem Bruder Arnail eines der erfolgreichsten Großhandelshäuser der Stadt betrieb,⁴⁰ und er war zumindest im Herbst 1779 mehrmals bei ihnen zu Gast.⁴¹ Auch später war Potocki wiederholt in Cádiz. Bei seinem letzten Aufenthalt im September 1791, gleich nach seiner Rückkehr aus Marokko, genoss Potocki die kosmopolitische Offenheit und die Eleganz der Stadt: „[...] beim Schauspiel sehe ich schöne Spanierinnen mit Haarnetzen, Französinen mit Kopfhäubchen aus Paris und Engländerinnen mit Hüten, das alles bei Ballett, Fandangos und Kastagnetten.“⁴²

Auch Potockis Wahl der beiden Städte – Madrid für den königstreuen und dem militärischen Ehrbegriff verpflichteten Adel, Cádiz für die umtriebigen Großkaufleute – kann man ironisch verstehen, aber diese Ironie ist nur vor dem tatsächlichen sozioökonomischen Hintergrund der beiden Orte zu verstehen. Dabei spielt Potocki mit einem Paradox, denn zugleich trugen der Handels- und der Agrarkapitalismus – die sich nirgendwo in Spanien so früh entwickelten wie in und um Cádiz und Sevilla⁴³ – dazu bei, dass die Grenzen zwischen Adel und

39 *François Rosset/Dominique Triaire*: Jean Potocki. Biographie, Paris: Flammarion 2004, S. 201–203.

40 *Robert Chamboredon*: Négociants languedociens à Cadix au XVIIIe siècle. Simon et Jaques-Arnail Fornier, in: *Ouvrage collectif*: Les Français en Espagne à l'époque moderne (XVIe–XVIIIe siècles), Paris: C.N.R.S. 1990, S. 197–214; *Robert Chamboredon*: Une société de commerce languedocienne à Cadix. Simon et Arnail Fornier et Cie (Nov. 1768–Mars 1786), in: *Antonio García-Baquero González* (Hg.): La burguesía de negocios en la Andalucía de la ilustración, Bd. 2, Cádiz: Diputación Provincial 1991, S. 35–53.

41 *Rosset/Triaire*: Jean Potocki... (Anm. 39), S. 79–80.

42 *Jean Potocki*: Œuvres, hg. von *François Rosset/Dominique Triaire*, Bd. 1, Louvain: Édition Peeters 2004, S. 173.

43 *Javier Maldonado Rosso*: La formación del capitalismo en el Marco de Jerez. De la vitivinicultura tradicional a la agroindustria vinatera moderna (siglos XVIII y XIX), Madrid: Huerga y Fierro Editores 2000.

Handelsbürgertum gerade in dieser Region bereits im Verlauf des 18. Jahrhunderts verschwammen. In Sevilla kam es ab Ende des 16. Jahrhunderts geradezu zu „einer Symbiose zwischen den großen Kaufleuten und dem Adel“. ⁴⁴ Das mag ein Grund dafür gewesen sein, dass man den älteren Antagonismus zwischen den beiden Gruppen in der Öffentlichkeit umso stärker betonte: Der Handel gezieme sich nicht für Adlige. Ein in dem Zusammenhang gebräuchliches und zweifellos abwertendes Wort für *handeln* war *varear*, abgeleitet von der *vara*, der spanischen Elle, mit der man die Länge der zu Ballen gerollten Textilien maß, dem wichtigsten Handelsgut. Das war eine Tätigkeit für Ausländer und für Landsleute von „minderer Kategorie“. ⁴⁵ Tatsächlich aber hatte die Krone Adlige bereits 1622 für das Engagement im maritimen Großhandel zugelassen, und tatsächlich legten auch Aristokraten Kapital im Seehandel an. Im Verlauf des 18. Jahrhunderts gehörten mindesten 75 Adlige dem in Cádiz etablierten Gremium der Amerika-Händler an, dem Consulado de Cargadores a Indias, das übrigens auch politisch höchst einflussreich war. Die meisten dieser Adligen waren zugleich Agrarunternehmer, die sich so einen privilegierten Zugang zu den überseeischen Märkten verschafften, denn alle *Cargadores* mussten bestimmte Quoten des Frachtraums ihrer Schiffe für andalusische Erzeugnisse, den *tercio de frutos*, reservieren. ⁴⁶ Umgekehrt strebten erfolgreiche Fernhändler schon seit dem 16. Jahrhundert nach Landgütern und Adelstiteln. In Cádiz wuchs daher die Zahl solcher Kaufleute, denen der Aufstieg in den niederen Adel (*hidalguía*) oder die Aufnahme in einen der angesehenen Ritterorden gelang: in den Orden von Santiago, von Calatrava oder von Alcántara. ⁴⁷ Sie trugen fortan ein *hábito de órdenes militares* – den Habit, wie es so schön heißt, eines Ritterordens. ⁴⁸ Einige erlangten noch bedeutendere Titel und die zugehörigen Ländereien: Agustín Ramírez Ortuño brachte es 1757 zu einem Marqués de Villareal, López de Carvajal 1776 zu einem Marqués de Atalaya Bermeja, und Matías de Landáburu 1771 zu einem Vizconde de Biot. ⁴⁹ Der Drang zur Nobilitierung wurde auch deshalb stark, weil die Unternehmer in Spanien keine solche Rechtssicherheit genossen, wie sie z.B. in

44 *Enriqueta Vila Vilar*: El Consulado de Sevilla de Mercaderes a Indias. Un Órgano der Poder, Sevilla: Ayuntamiento de Sevilla 2016, S. 122.

45 *Ruiz Rivera/García Bernal* (Anm. 32), S. 219.

46 *García-Baquero González*: Cádiz y el Atlántico... (Anm. 36), Bd. 1, S. 469–478. Von diesen 75 hatten allerdings 22 ihren Titel erst ab 1730 erworben; sie gehörten also zu den Aufsteigern aus der Kaufmannschaft. Nur die wenigsten zählten zur „*rancia nobleza*“, dem alten Adel der Zeit vor 1650. Zum politischen Gewicht des Consulado siehe *Vila Vilar* (Anm. 44), S. 81–84, 95–98.

47 *Ruiz Rivera/García Bernal* (Anm. 32), S. 180, 337–341.

48 *Antonio Domínguez Ortiz*: Comercio y blasones: concesiones de hábitos de órdenes militares a miembros del Consulado de Sevilla en el siglo XVII, in: *Anuario de Estudios Americanos* XVII, 1976, S. 217–256.

49 *Carlos Martínez Shaw*: Un mercader gaditano del siglo XVIII. Agustín Ramírez Ortuño, in: *Archivo Hispalense* 196, 1981, S. 29–41.

England und in den Niederlanden herrschte. Immer wieder erlegte die notorisch verschuldete Krone den liquiden Geschäftsleuten in Cádiz und Sevilla Zwangsabgaben auf. Der mit den Adelstiteln einhergehende Landbesitz wurde dagegen nicht belastet und war also eine vergleichsweise sichere Anlage.⁵⁰ Die ältere Aristokratie wehrte sich freilich gegen solche Aufsteiger. Immer wieder, und bis weit ins 18. Jahrhundert hinein, machten ihre Vertreter Eingaben gegen die Nobilitierung von reichgewordenen Kaufleuten: Hierzulande fechte man „nicht mit der Elle, sondern mit dem Degen“.⁵¹

Die in den „Handschriften von Saragossa“ übertriebene Dichotomie zwischen Adel und Handelsbürgertum kann also auch gelesen werden als eine Satire auf die sozioökonomischen und kulturellen Konfliktlinien innerhalb der andalusischen Eliten bzw. zwischen Handelsbürgertum und altem Adel. Zur Satire konnte Jan Potocki dies gestalten, weil die beiden Lager sich unter den Bedingungen des entstehenden Agrarkapitalismus zwar bereits miteinander vermischten, aber weiterhin Scheingefechte führten. Beharrung und Modernisierung trafen hier besonders hart aufeinander. Allerdings markiert das Problem der standespezifischen Ehre einen Kern der Krise der altständischen Ordnung nicht nur in Spanien. Die von 1750 bis 1850 reichende europäische Umbruchphase, auch „Sattelzeit“ genannt, war durch eine „neuständische Vergesellschaftung“ gekennzeichnet (so ein von Reinhard Blänkner vorgeschlagener Begriff), die eben nicht mehr auf den gegeneinander abgegrenzten altständischen Ehrbegriffen beruhte, sondern auf Talent, Bildung und Leistung, aber auch auf Geschmack – Qualitäten, die man unabhängig von der Geburt erwerben konnte.⁵² Auf diese europäische Dimension hat ja auch Maria Evelina Żółtowska in ihrem eingangs erwähnten Aufsatz hingewiesen.⁵³ Dabei betonte sie, dass auch Potocki selbst die Risse in der ständischen Ordnung als ein europäisches Phänomen im Blick hatte. Seine Satire konnte somit auch in ganz Europa verstanden werden.

50 *Carlos Martínez Shaw*: La burguesía andaluza: actividad económica y proyección institucional, in: *García-Baquero González* (Hg.): La burguesía de negocios... (Anm. 40), S. 15–32; *Carlos Álvarez Nogal*: Sevilla y la Monarquía Hispánica en el siglo XVII: dinero, crédito y privilegios en tiempos de Felipe IV, Sevilla: Ayuntamiento de Sevilla 2000, S. 42–47; *Mercedes Gamero Rojas*: El mercado de la tierra en Sevilla en el siglo XVIII, Sevilla: Universidad de Sevilla 1993, S. 233.

51 Archivo General de Indias (Sevilla), legajo: Consultas Indiferente General, Indiferente 801, ohne Datum und Paginierung.

52 *Reinhard Blänkner*: Die „gebildeten Stände“. Neuständische Vergesellschaftungen in Deutschland um 1800, in: *Manfred Hettling/Richard Pohle* (Hg.): Bürgertum. Bilanzen, Perspektiven, Begriffe, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2019, S. 107–135.

53 *Żółtowska* (Anm. 1), S. 52.

Die „Handschrift“ in der neuen Popkultur – oder Jan Potockis Roman auf der Bühne

1. Literatur und Theater

Die Arbeit eines Theaterregisseurs besteht zu einem großen Teil in der intensiven Lektüre derjenigen literarischen Werke, die er auf die Bühne bringen möchte. Jeder Aufführung geht ein Rendezvous mit der Literatur nicht nur als Leser, sondern auch als jemand voran, der die Aufgabe hat, die unterschiedlichen Sichtweisen von Künstlern und Schauspielern zusammenzuführen, um vor dem Hintergrund der gesellschaftlichen Imagination eine „kohärente“ Vision des Stücks zu schaffen, die – obgleich für gewöhnlich dem Regisseur zugeordnet – nie nur ihm alleine gehört. In diesem Sinne sind meine Reflexionen nicht nur rein persönlicher Natur, sondern stehen auch im Kontext der Lektüre zahlreicher anderer Theaterleute, deren Stimmen ich in meine Arbeit an der Inszenierung von Jan Potockis „Handschriften“ mit Vergnügen einfließen ließ. Das Potential der literarischen Werke Potockis liegt darin, dass sich eben in der Bühnenbearbeitung des Stoffes ein neuer Sinn erschließen lässt – die Erfahrungen von Theaterzuschauer und Leser unterscheiden sich fundamental. Ich glaube, meine folgenden Ausführungen werden aus der Perspektive eines Theaterregisseurs anders klingen.

2. Konstruktion von Potockis Roman versus Konstruktion der Bühnenadaption

Komplexität und Umfang von Potockis Roman stellen den Adaptierenden vor bestimmte Entscheidungen. Für die Arbeit an einer Adaption dieses Werkes, das ich 2014 am Jan-Kochanowski-Theater Opatów inszenierte, bat ich den Dramatiker Mateusz Pakała hinzu. Unsere erste Lektüre des umfangreichen Textes, den wir beide nur einmal im Gymnasium gelesen hatten, brachte uns zu folgenden drei Schlüssen: 1. der Text ist verschachtelt, 2. viele Handlungsstränge sind nicht zu Ende geführt, 3. viele sprachliche Stilisierungen erfolgen mit Absicht und wirken außergewöhnlich frisch (bei ihrer Wiedergabe durch den Übersetzer).

So weit die bescheidenen Ergebnisse unserer Textanalyse, die sich ebenso unzweideutig wie überraschend mit den Prinzipien assoziieren lassen, die mit Erfolg in der postmodernen Literatur und Kunst zur Anwendung kommen. Über die Form, die sich an einen Inhalt anschmiegt, der als Kette miteinander verbundener Impulse verstanden wird, auf deren Grundlage sich heute die zeitgenössische Identität der westlichen Zivilisationen zu bilden scheint, schrieben Zygmunt Bauman, Jean Baudrillard, aber auch Manuel Castells – Soziologen also, die weniger die Demokratisierung der Sprache als Lackmuspapier ihrer Epochen analysierten, sondern eher das Verhalten der Marktgesellschaft beobachteten. Umso mehr überrascht, dass wir mit Potocki von einem Autor sprechen, der einige Epochen vor diesen Theoretikern schrieb. Der Roman wurde stückweise verfasst, und viele Motive zeugen von der Liebe zu stilistischen Spielereien und einem Humor, der als zumindest exzentrisch bezeichnet werden kann. Alle diese Beobachtungen trugen zu der intuitiven Wahl des Raums bei, an den man diesen Text wie eine Lupe anlegen und größte künstlerische Entdeckungen erwarten kann. Dieser Raum war die Popkultur.

3. Popkultur – eine Bestimmung

Grob vereinfacht gesagt, ist die Popkultur – im weiteren Sinne auch Massenkultur oder Populärkultur genannt – heute ein Spiegelbild der Demokratisierung künstlerischer Räume, in denen jeder Einzelne gleichermaßen Zugang nicht nur zur passiven Aufnahme schöpferischer Akte hat, sondern auch zu deren aktiver Generierung. Die Popkultur kann nicht ohne Kommerz, Bepreisung, ja auch die Multiplikation von Artefakten existieren, was dazu führt, dass das Werk einer Entwertung unterliegt und zum wohlfeilen und für eine große Schar von Rezipienten – oder sollte ich besser von Konsumenten sprechen? – gefälligen Objekt wird. Ich bestimme den Raum, den wir mit Hilfe der „Handschriften von Saragossa“ betreten möchten, bewusst provokativ. Vordergründig hat der Roman von Potocki nichts mit dem Thema Popkultur oder deren Ästhetik zu tun. Wenn wir jedoch tiefer über die Struktur einer Gesellschaft nachdenken, die in popkulturellen Codes funktioniert, stellen wir fest, dass die drei interpretatorischen Spuren: verschachtelte Konstruktion, Nichtabgeschlossenheit der Handlungsstränge und hohe Anzahl an sprachlichen Stilisierungen fast eins zu eins den heutigen kulturellen und medialen Strategien entsprechen, die nicht nur ästhetisch stilbildend sind (diese Frage ist meiner Meinung nach höchst strittig), sondern auch den Hauptaufnahmekanal von Inhalten und Emotionen zu programmieren scheinen. Teil der Popkultur sind Fernsehen und Internet – beide

Medien bedienen sich einer ganz und gar postmodernen Art der Narration über den Menschen, über seine höchst unessentielle Identität und seine demokratische Fähigkeit zu schöpferischem Wandel. Das Fernsehen bedient sich heute einer verschachtelten Konstruktion (was das Verhältnis zwischen Programminhalten und den Informations- und Werbeblöcken angeht), und das Internet schafft Erzählungen, die sich in realistischer Art und Weise nicht zu Ende führen lassen. Diese Analogien sind natürlich eine gewisse Vereinfachung, aber sie zeichnen ein markantes Bild, das unserer Hoffnung auf eine verständliche Interpretation des scheinbar schwer verständlichen Romans von Jan Potocki zugrunde liegt.

Natürlich ist die Erkenntnis der Welt, des Raumes, für den wir den Roman adaptieren, allein zu wenig, um eine interessante Aufführung zu erschaffen. Ein weiterer Schritt, den der Dramaturg und ich gemeinsam vollziehen mussten, war die Auswahl des Themas und der Handlungsstränge. Einfach gesagt: Wovon handelt der Roman? Diese offensichtliche Frage galt es rasch in weitere umzusetzen: Worum soll es in dem Theaterstück gehen, das wir mit Hilfe dieses Romans erzählen möchten? Darauf gab es im Grunde zwei Antworten, und beide resultierten aus bereits früher gewonnenen Erkenntnissen zur Form der Erzählung über Potockis Figur Alfons van Worden. Eines der uns stark interessierenden Motive war, möglicherweise mit Blick auf die aktuelle geopolitische Lage Polens, das Problem der Vielzahl fremder Kulturen, sowohl in den angeführten Parabeln als auch in den Ereignissen des Romans. Es ist interessant, mit welcher Ironie Potocki den Protagonisten beschreibt, der mit seinen frommen Ansichten auch in Situationen nicht hinter dem Berg hält, in denen die Faszination für das Fremde sich mit der Gefahr der Sünde vermischt. Die muslimischen Frauen Emina und Zibelda, die Geschichte von Zoto oder die Begegnung mit einem philosophierenden Geometer sind nur einige wenige Motive, die wir für ein Stück über das Verlangen nach dem Fremden und die Versuchung durch die Sünde ausgewählt haben. Dieses Verlangen entspringt direkt dem Bedürfnis nach dem Eindringen in eine fremde Identität – die aufgrund ihrer scheinbaren Kohärenz immer die attraktivere ist. Ich denke, dass die Aufführung der „Handschriften“ in Polen stärker als die postmoderne Interpretation des Romans als Kritik an Bigotterie und Xenophobie infolge einer orthodox verstandenen katholischen Doktrin gelesen werden konnte. Natürlich spottete Potocki über die Verlogenheit der damaligen Gesellschaft, aber er verwies hintergründig auch auf das Krisenhafte im Menschen, der stark in seinen Überzeugungen von einer Kontinuität zwischen der Welt vor und nach dem Tod verwurzelt ist. In unserer Adaption der Vorlage Potockis suchten verschiedene Dämonen van Worden heim, lockten ihn mit sexueller Erfüllung und allen nur denkbaren anderen Freuden, denen er in seinem frommen Leben entsagte. Der Preis dieses Vergnügens sollte natürlich

der Verstoß gegen das katholische Dogma sein. In dieser etwas ironischen Anspielung auf einen Kunstgriff des Regisseurs Jerzy Grotowski in dem Stück „Der standhafte Prinz“ („Książę niezłomny“) versuchten wir den Wahnsinn eines Menschen zu zeigen, um dessen Seele Dämonen jeglicher Art und Glaubensvorstellungen kämpfen. All dies spielt sich einige Augenblicke vor dem Tod des Helden ab. Unsere Aufführung wurde vom Monolog der Prinzessin Monte Salerno eröffnet, die wir mit der allwissenden „Handschrift“ gleichsetzten, während die andere Seite durch den Inquisitor höchstselbst verkörpert wurde, der van Worden als dunkelhäutige Frau erschien. Wie bekannt, ermahnt und foltert der Inquisitor van Worden, er möchte nicht, dass dieser den Weg der Sünde beschreitet, während die Prinzessin Monte Salerno in unserer Interpretation den Helden in Versuchung und in die endgültige Verdammnis führt, obgleich sie vordergründig heilige Tugenden verkörpert. Die Verwirrung der Sinne des Helden, das Hin und Her zwischen Sinnlich-Paradoxalem und Realem ist wohl der größte Ertrag aus der szenischen Lektüre von Potockis Werk. Bilder entstehen vor den Augen des Lesers und huschen vorbei wie die Bilder eines Films. Das Bedürfnis nach Sakralität und die Kritik an der Bigotterie im modernen Theater sind Konzerten von Lady Gaga sehr ähnlich, deren Gotteslästerung und Frevel gegenüber Tabus sich in ihren Konzerten in ein vor sexueller Energie explodierendes Manifest der Befreiung von den ethischen Normen des 20. Jahrhunderts verwandelt. Als Beispiel möge das Konzert „Born this way“ im Madison Square Garden dienen, in dem NS-Symbolik in Verbindung mit choreographierten Homosexuellenfiguren dazu dient, die Schicksalswendungen einer zeitgenössischen „Alice im Wunderland“ darzustellen, deren Ziel die Verwirklichung ihrer Träume von vollkommener Freiheit ist, die ihr jedoch nur durch Ruhm und Geld zuteilwerden kann. Eine Überlagerung von Bedeutungsschichten? Gerade vor einem Augenblick haben wir die „Handschriften von Saragossa“ mit Begriffen dieser Art beschrieben.

4. Ein literarischer Tarantino

Zu einer sehr ähnlichen Strategie im Spiel zwischen dem Libidinösen und dem Tabuisierten griff Quentin Tarantino in seinen zwei jüngsten Filmen. „Inglorious Basterds“ ist ein gewöhnlicher amerikanischer Kriegsfilm, in dem es um eine Gruppe von Juden geht, die sich an den Deutschen rächen und ein erfolgreiches Attentat auf Hitler verüben. „Django unchained“ wiederum ist eine Art Western, in dem ein afroamerikanischer Schauspieler die Hauptrolle spielt. Beide Filme üben kulturelle Vergeltung und bieten eine phantasmagorische Wiedergutmachung an. Interessanter als ihr Inhalt ist aber ihre Form, da sie zeigen, dass die

genutzten Konventionen nicht nur historisch, sondern auch politisch verwurzelt sind. Sie stehen für die Kultur des Machismo, der sich in der Aneignung durch die Popkultur in ein Gegengift zu Tabus verwandeln kann. In der Popkultur wird dem Hakenkreuz oder dem Thema der zeitgenössischen Sklaverei mit Ironie begegnet.

Ich möchte die Themen der beiden Filme nicht weiter detailliert ausführen; mir liegt mehr an der Möglichkeit zur Nutzung der sexuellen Energie von Potockis Text im Hier und Heute. Aktualisiert kann Potockis Ironie – in Form einer Anspielung – nicht nur zu einem Verlachen des dummen Helden werden, dem es nicht gelingt, sich sündhafter Beziehungen zu dämonischen Kulturphantomen zu enthalten, die er in der realen Welt gewiss ablehnen würde. Verlacht werden kann vielmehr auch das merkwürdige Paradoxon, dass in einem Menschen Erkenntnisse zur Gemeinschaft und die Angst vor der Annäherung an Fremde koexistieren können. Eine Angst vor der eigenen Inkohärenz, dem Zweifel an einem System, das sie hervorgebracht hat, bei gleichzeitiger Jagd nach dem, was seine bisherige Identität zunichtemachen könnte, ihm aber zumindest für einen Moment die Erfahrung einer Transgression geben könnte, die in seiner Wahrnehmung um Welten intensiver ist. Ein solches Gefühl wäre sicher auch die Identifikation mit fremden Kulturen, die eine andere Kombination kohärenzstiftender Prinzipien anbietet – das Sacrum.

Zusammenfassend sei konstatiert: Die „Handschriften von Saragossa“ erzählen kraftvoll von der als Befreiung verstandenen Sünde, davon, dass die Übertretung moralischer Prinzipien vielleicht in unserer katholischen Kultur als einziger Weg zum Erkennen und zur Entwicklung unserer eigenen Identität führt.

5. Das ungestillte Verlangen nach Bildern

An dieser Stelle möchte ich mich noch für einen Augenblick einem weiteren Aspekt der Adaption von Potockis Prosastück für das Theater widmen. Das Bühnenbild unserer Aufführung und zugleich der Raum, um den wir das Netz der Bedeutungen gewoben haben, war ein Baum, neben dem ein Galgen aufgestellt war. Das sich stetig wiederholende Erwachen des Helden zwischen zwei Gehenkten ist wie das Erwachen aus einem nicht enden wollenden Albtraum, aus einem Albtraum (oder eben einer Wirklichkeit), der an die Erzählung vom brennenden Kind in Sigmund Freuds „Traumdeutung“ erinnert. Womöglich haben wir bei der Arbeit unbewusst eine traumatische Situation geschaffen, in der sich Reales und Irreales wechselseitig durchdringen. Es mag sein, dass eine solche Interpretation, in der eine Assoziation die andere jagt und so die Dynamik der Inszenierung ausmacht, der Intuition des Verfassers am nächsten kam. Vielleicht ist das Werk

Potockis nicht bloß Fassade literarischer Fähigkeiten und Gewandtheit beim Jonglieren mit Konventionen, sondern auch Ausdruck des ungezügelten Temperaments eines Menschen, der mit Hilfe der Sprache das Fieber von Assoziationen und Energie wiederzugeben imstande ist, die auf andere Art nicht ausdrückbar sind. Dieses Temperament, das mir häufiger bei Autoren begegnet, die für das Theater schreiben (z. B. Stanisław Ignacy Witkiewicz, Witold Gombrowicz, Oscar Wilde oder Heiner Müller), nimmt bei Potocki eine außergewöhnlich originelle Form an, die Lust auf Adaptionen für das Theater macht.

6. Schluss

Als Regisseur besteht meine Aufgabe darin, gemeinsam mit einer Gruppe von Menschen Texte zu lesen und ein Bild szenischer Ereignisse zu erschaffen. Meine Lektüre muss viele Faktoren berücksichtigen, die letzten Endes die meisten jener mannigfaltigen Intuitionen verifizieren, die bei der klassischen Lektüre keiner Beschränkung unterliegen. Ein Verfasser von Werken, die nicht mit dem Gedanken an eine Theaterinszenierung geschrieben worden sind, mag nicht an die Schaffung einer kohärenten Struktur der Beziehungen und eine visuell ansprechende Beschreibung der Welt denken. Bei der Inszenierung stehen wir dann vielfach vor der Schwierigkeit, unsere eigene Intuition von unseren Annahmen über die Absicht des Autors zu trennen – in diesem Sinne ist die Theaterlektüre womöglich ein Ausdruck größerer Treue gegenüber dem Autor. Ich glaube aber nicht, dass es in diesem konkreten Falle so war. Mir scheint vielmehr, dass Potockis Werk in unserer Bühnenfassung als ein Netzwerk von Bedeutungen und Assoziationen diene, als etwas, was man flüchtig als Karte der Wirklichkeit bezeichnen könnte, an die wir es anlegen möchten. Der ungeheure Spaß bei der Suche nach einer dargestellten Welt, losgelöst vom Original, hat gewiss die Idee einer getreuen Wiedergabe des Textes in den Hintergrund gedrängt. Das ist Pflicht und Schuldigkeit eines zeitgenössischen Regisseurs, der sich schon seit langem eher auf der Seite seiner Zuschauer denn auf der Seite der inszenierten Autoren verortet. Umso größer ist meines Erachtens die Bedeutung der „Handschriften von Saragossa“, denn sie haben trotz der Absicht, den Inhalt zu transponieren und nicht getreu zu illustrieren, die Kraft ihrer literarischen Erzählung und Wirkung bewahrt. In diesem Sinne können wir sagen, dass Jan Potockis Roman den größten Dramen in nichts nachsteht, auch wenn er nicht als Drama geschrieben wurde.

Übersetzung aus dem Polnischen: Torsten Lorenz und Gero Lietz

Ein Graf auf Reisen

Der orientalistische Diskurs in der europäischen Literatur des 18. Jahrhunderts: die Ägyptenreisen von Constantin-François Volney (1787) und Jan Potocki (1788)

1. Fasziniert von Ägypten

Anfang 1783 brach ein hochgebildeter Europäer nach Ägypten auf. „Ich war noch jung, aber glücklicherweise von Kindheit an zum Studieren angeführt worden, ich hatte Geschmack daran gefunden, ja sogar eine heftige Leidenschaft bekommen, mich immer weiter zu unterrichten“, erzählt er von sich. „Ich hatte oft gelesen und gehört, das beste Mittel, Verstand und Geist auszubilden, sei das Reisen.“¹ Da die Länder Europas diesem jungen Mann zu gut erforscht schienen, erkor er Syrien und insbesondere Ägypten zum geeignetsten Objekt seiner politischen und moralischen Reflexionen, da ihn sowohl der hervorragende Ruf dieser Wiege der europäischen Kultur als auch deren damaliger Niedergang ansprachen, dessen Untersuchung – wie er annahm – zum Verständnis der Antike beitragen könnte. Der Weg des jungen Reisenden führte über Marseille und das Mittelmeer nach Alexandria. Er verbrachte sieben Monate in Kairo und verließ Ägypten mit einer Fülle neuer Beobachtungen und Eindrücke im September 1783.²

Am 16. August 1784 erreichte an Bord der französischen Korvette „Sainte Anne“ noch ein weiterer Europäer Ägypten. Der Weg dieses Reisenden führte über die Ostgrenze der Rzeczpospolita, weiter über Mirgorod, Cherson, Očakov und Istanbul.³ Er hielt sich ungefähr sieben Wochen in Ägypten auf. Die beiden jungen Männer, die sich aus Paris kannten und sich nur um wenige Monate verfehlten, bereisten denselben Raum, betrachteten dieselbe Gesellschaft, politische Situation, Architektur und Landschaft und konstruierten danach auf der

1 *Constantin-François Volney*: Reise nach Syrien und Ägypten in den Jahren 1783, 1784, 1785, Jena: Mauke 1788, Bd. 1, Einleitung, unpaginiert; Rechtschreibung und Zeichensetzung angepasst.

2 Ebenda, unpaginiert.

3 [*Jan Potocki*]: *Voyage en Turquie et en Égypte fait en l'année 1784*, Varsovie/Paris: Librairie Royez 1788.

Grundlage ihrer Erlebnisse und Vorstellungen ihre – in französischer Sprache verfassten – Berichte (obwohl nur einer der beiden Franzose war). In Ägypten verkehrten beide Reisende mit denselben Repräsentanten Europas: Deren Namen führt jedoch nur einer der beiden an – derjenige, der nicht Franzose war. Alle drei von ihm genannten Personen: der französische Generalkonsul in Tunesien, Jean-Baptiste du Rocher (1743–1798), der französische Generalkonsul in Alexandria, Jean-Baptiste Mure (1747–1824), sowie der Kaufmann und Diplomat aus Kairo, Charles-Claude Magallon (1741–1820),⁴ repräsentierten in Ägypten die politische und ökonomische Macht der europäischen Zivilisation in ihrer französischen Variante.

Der Bericht des ersten Reisenden war in Form eines analytischen Traktats und Reiseführers abgefasst, erschien 1787 in Paris und brachte seinem Autor beinahe unmittelbar den Ruf eines „zeitgenössischen Herodots“ ein. Der Text des zweiten wurde noch vor seiner Veröffentlichung im Jahre 1788 in Warschau und Paris gerne kopiert,⁵ geriet wegen seiner sentimental und mystischen Stimmung jedoch bald in Vergessenheit. Dem zweiten Schriftsteller gelang es während der Drucklegung seiner Reisetexten – so, wie es sich für einen Angehörigen der französischen Hochkultur gehörte – sicherlich noch, das erste Werk zu lesen, denn gegen Ende seines Buches würdigte er die außerordentliche Begabung seines Vorgängers:

Noch ein Name verdient die Würdigung durch die Reisenden und derer, die gerne ihre Berichte lesen; das ist der Name Volney. Die äußerste Wahrheitsliebe in Verbindung mit dem noch selteneren Talent der Beobachtungsgabe unterscheiden ihn von den Schriftstellern dieses Genres und erheben ihn über jedes Lob.⁶

Diese Apologie Constantin-François Volneys (1757–1820) ist der Schlusspunkt eines kurzen, in Form von Briefen an seine Mutter abgefassten literarischen Tagebuches einer Reise in die Türkei und nach Ägypten, verfasst von dem aus der polnischen Adelsrepublik stammenden Aristokraten Jan Potocki (1761–1815). Leider ist nicht bekannt, ob Volney dieses Werk gelesen hat. Gleichwohl stellt die Frage nach der Rolle der Intertextualität bei der narrativen Konstruktion des Orients, der wechselseitigen Beziehungen zwischen den in den Erzählungen Volneys und Potockis auftretenden Stereotypen sowie der persönlichen, empirischen Eindrücke einen außergewöhnlich interessanten Aspekt für eine Untersuchung jenes soziokulturellen Phänomens dar, das der europäische Orientalismus der Neuzeit war.

4 [Potocki] (Anm. 3), S. 146; siehe *Anne Mézin: Les consuls de France au siècle des Lumières (1715–1792)*, Paris: Ministère des affaires étrangères 1998, S. 269, 413, 459–460.

5 [Potocki] (Anm. 3), S. III.

6 Ebenda, S. 146.

2. Der orientalistische Diskurs und seine Hauptregeln

Seit dem Erscheinen von Montesquieus berühmten „Persischen Briefen“ (1721) verbreitete sich in Europa eine Orient-Mode. Einerseits nahmen die Europäer aktiv östliche Kulturmuster auf, bewunderten den Orient in ästhetischer Hinsicht und ließen in ihren Parks japanische Gartenhäuschen errichten, orderten bei ihren Komponisten türkische Märsche, füllten die Säle ihrer Paläste mit chinesischem Porzellan und persischen Teppichen und schmückten – so wie Napoleon – die Museen ihrer Hauptstädte mit ägyptischen antiken Gegenständen. Andererseits verbargen die Europäer unter Berufung auf das immer deutlicher werdende Übergewicht ihrer Zivilisation nicht ihre gönnerhafte Einstellung gegenüber dem Orient und hielten Kritik an dieser „barbarischen Welt“ geradezu für ihre Pflicht. Der bekannte amerikanische Orientalist Edward Wadi Said bezeichnete diese „Projektion westlichen Denkens auf den Orient“ als „Orientalismus“.⁷ Said demonstrierte die besondere Bedeutsamkeit der Verbindungen zwischen den narrativen Strategien der Repräsentation des Orients und dem Wunsch der entwickelten europäischen Gesellschaften nach der Errichtung einer Herrschaft über den Orient. Anders als bei den Engländern, die über Indien herrschten, richteten sich Phantasie, Projekte und aktives Handeln der Franzosen auf Ägypten, dessen kulturelle und politische Eroberung zwischen 1798 und den sechziger Jahren des 19. Jahrhunderts hauptsächlich von ihnen betrieben wurde.⁸ Berücksichtigt man den großen Einfluss des französischen Denkens auf die europäische Kultur, beeinflusste die Vorstellung vom Orient als einem „exotischen, alten und fernen Ort[es], an dem die Europäer ihre Macht demonstrieren können“⁹ die gesamte europäische Literatur mindestens seit der Zeit der berühmten Expedition Napoleons nach Ägypten und Syrien in den Jahren 1798–1799.

Saids Ansatz machte in der Literatur- und Kunstgeschichte im Hinblick auf Orientreisen und Imaginationen des Orients Furore.¹⁰ Aber lassen sich auch ältere Traditionen der Repräsentation Ägyptens in der französischen Sprache, die noch vor der napoleonischen Ära existierten, mit dem Wunsch nach einer französischen Kolonisation in Verbindung bringen? Die recht exotische Gattung der Reiseberichte über Ägypten entwickelte sich in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts sowohl in quantitativer wie in qualitativer Hinsicht. Volney fand unter seinen Vorgängern Paul Lukas, Benoit Maillet, Claude Siccard, Richard Pococke,

7 Edward W. Said: *Orientalismus*, Frankfurt (M.): S. Fischer 2009, S. 116.

8 Edward W. Said: *Kultur und Imperialismus. Einbildungskraft und Politik im Zeitalter der Macht*, Frankfurt (M.): S. Fischer 1994, S. 173.

9 Ebenda, S. 166.

10 François Pouillon: *L'orientalisme, mort ou vif ? Une histoire française*, in: *Ders.: De la colonie à l'Etat-nation: constructions identitaires au Maghreb, Tunis* : L'Harmattan 2012, S. 23–32.

John Greaves, Frederick Norden, Carsten Niebuhr, Claude Etienne Savary¹¹ erwähnenswert und hob insbesondere das Werk des letzteren hervor, das auf Grund seiner Briefform an den Text Potockis erinnert (Savarys Buch erschien 1786). Auch diese Literatur war voll von Ansichten über die nichteuropäische Welt, Reisen dorthin, Phantasien über und Polemik gegen sie. Saids Analyse ist in dieser Hinsicht widersprüchlich. Einerseits erinnert er an die Rolle Volneys und Montesquieus und unterstreicht, dass solche Werke entweder spezielle Beschreibungen von wissenschaftlich-enzklopädischem Charakter waren oder zur Gattung der moralischen Diskussion gehörten, in der die Themen Regierung, Sklaverei und Korruption zur allgemeinen Diskussion über die Menschheit dienten. Auf der anderen Seite betont Said, dass die Militärexpedition Napoleons im Unterschied zu diesen theoretischen Reflexionen von dem Wunsch geleitet war, Ägypten zu erobern, die Engländer einzuschüchtern und die Macht der Franzosen zu demonstrieren:

aber Napoleon und seine wissenschaftlichen Experten waren auch gekommen, um Ägypten Europa vorzuführen und gewissermaßen sein Altertum zu inszenieren, seinen Reichtum an Assoziationen, seine kulturelle Bedeutung und seine einzigartige Aura für ein europäisches Publikum. Das konnte nicht ohne politische Absicht geschehen. Was Napoleon und sein Team von Wissenschaftlern vorfanden, war ein Ägypten, dessen antike Dimensionen durch die muslimische, arabische und sogar osmanische Präsenz abgeschirmt wurden, die sich zwischen die französische Invasionsarmee und das alte Ägypten schob. Wie ließ sich der Zugang zu jenem anderen, älteren Teil finden?¹²

Um den Erfolg ihrer Strategie einer narrativen Dekonstruktion des zeitgenössischen Ägyptens zu gewährleisten, mussten die Repräsentanten der Idee des Orientalismus drei Regeln folgen, und zwar: 1. das Objekt im Hinblick auf seine rassischen oder kulturellen Unterschiede beschreiben, 2. den Orient und Europa mit Hilfe binärer Dichotomien kontrastieren (passiv/aktiv; fanatisch/rational; unfrei/frei usw.), 3. das Fehlen zahlreicher Elemente der europäischen Lebensweise in den Gesellschaften des Orients betonen (Wissenschaft, Bildung, Medizin, Garantie des Eigentums).¹³

Ausgehend von der Grundannahme Saids, dass der Orientalismus als textuelle Projektion der Realität eine Ideenwelt ist, die dezidiert subjektive Repräsentationen schafft, muss unsere Aufgabe darin bestehen, die Präsenz der oben genannten drei Aspekte in den Narrativen Volneys und Potockis zu untersuchen. Dazu bedarf es nicht nur der Aufdeckung inhaltlicher und auf den Sinn bezogener Parallelen in den Texten dieser Autoren über Ägypten, sondern auch des

11 Volney (Anm. 1), S. 5, 209.

12 Said: Kultur und Imperialismus... (Anm. 8), S. 173.

13 Timothy Mitchell: Orientalism and the Exhibitionary Order, in: Nicholas Dirks (Hg.): Colonialism and Culture, Minneapolis: Minnesota University Press 1992, S. 289–300 (289).

Versuchs, diese Werke als autonome Teile eines orientalistischen Megatextes zu analysieren, der durch die französische Kultur inspiriert war.

3. Die Divergenz zwischen der Narration Volneys und Potockis und dem narrativen Modell des Orientalismus

Volney und Potocki geben bereits auf den ersten Seiten ihrer Berichte dem zeitgenössischen muslimischen den Vorrang gegenüber dem antiken Orient und vertreten damit eine vergleichbare weltanschauliche Position. Volney, der den „meisten Reisenden“ unterstellt, dass sie „sich mehr mit Beobachtungen der Altertümer des Landes als seines gegenwärtigen Zustandes [beschäftigen]“,¹⁴ scheint der Feststellung Saids zu widersprechen, wonach bis zu seiner kolonialen Eroberung kein orientalistischer Diskurs über Ägypten existiert habe. Ähnlich Potocki, der seinen Aufenthalt in Istanbul auf dem Wege nach Ägypten wie folgt beschreibt:

Sie werden sich vielleicht wundern, wenn ich Ihnen sage, dass es unter den vielen Reisenden, die in diese Stadt kommen, nur wenige gibt, die in der Lage sind, ein genaues Bild von ihr zu zeichnen [...]; die besten Beobachter haben alle Neugierde bei der Besichtigung der griechischen Denkmäler aufgebraucht und betrachten die Türken als Zerstörer der Objekte ihrer Bewunderung. Erfüllt von diesem Gedanken kommen sie nach Istanbul, beziehen ein Quartier im Franzosenviertel und trauen sich kaum, einmal den Hafen zu durchqueren, um die Moschee der Heiligen Sophia zu sehen und wieder nach Hause zurückzukehren. Inspiriert vom Studium der Geschichte und der orientalischen Literaturen, ließ mich meine Neugierde einen ganz anderen Weg beschreiten. Seit beinahe einem Monat verbringe ich ganze Tage damit, durch die Straßen dieser Hauptstadt zu laufen, mit keinem anderen Ziel, als mich daran zu erfreuen, dass ich hier bin.¹⁵

Potocki betont, dass er in Ägypten auf europäische Kleidung verzichtet und stattdessen lokale Tracht getragen habe. Er möchte seinen Lesern auch nicht über bekannte Baudenkmäler berichten – „weder von der Pompeiussäule noch vom Turm der Kleopatra, den Katakomben oder den Altertümern Alexandrias, über die alle Reisenden schon so viel gesagt haben“.¹⁶

Volneys und Potockis Faszination für das muslimische Ägypten war somit nicht ausschließlich das Produkt ihres soziokulturellen Milieus: Sie widerlegt vielmehr dessen stereotype Vorstellungen von einer scheinbaren Divergenz

14 Volney (Anm. 1), unpaginiert.

15 [Potocki] (Anm. 3), S. 17–18.

16 Ebenda, S. 106.

zwischen dem zeitgenössischen Orient und jener geschichtlichen Großregion des antiken Orients, der angeblich dank des Interesses der Europäer wieder zum Leben erweckt werden könne. Obwohl die Reisevorbereitungen Volneys und Potockis die Lektüre verschiedener von Europäern geschriebener Werke umfasste, empfanden beide Autoren, sehr auf analytisches Vorgehen bedacht, schon bald Unterschiede zwischen der geistigen Vorbereitung auf die Begegnung mit dem Unbekannten und der realen Situation des Orients. Volney legt dar, es sei

vergebens, wenn man sich durch Lektüre auf das Schauspiel vorzubereiten sucht, das uns die Sitten und Gebräuche fremder Nationen gewähren; die Wirkung der Erzählung auf den Geist wird stets von jener unendlich verschieden sein, die die Gegenstände selbst durch die Sinne hervorbringen.¹⁷

Bei der Beschreibung von Objekten aus einer anderen Kultur müsse, so Volney, die Einbildungskraft eines Reisenden, wenn sie

keine bekannten Vergleichsformen finden kann, einzelne zerstreute Teile sammeln, um sie zu einem neuen Ganzen zu vereinigen [...] Darf man sich also wundern, dass wenn man in der Folge die Urbilder selbst sieht, unsere Imagination in den Kopien, die sie sich selbst malte, keine Ähnlichkeit antrifft und Eindrücke empfängt, die alle den Charakter der Neuheit an sich tragen? In diesem Falle befindet sich der Europäer, der zur See in der Türkei ankommt. Vergebens hat er alle Berichte und Erzählungen der Reisenden gelesen; vergebens hat er es versucht, sich nach ihren Beschreibungen von dem Anblick der Gegenden, der Lage der Städte, den Kleidungen und Sitten der Einwohner einen Begriff zu machen; alle diese Gegenstände sind ihm neu. Ihre Mannigfaltigkeit blendet ihn; alles, was er sich davon gedacht hat, verschwindet und zerfließt wie ein Nebel, und das einzige Gefühl, das ihm übrig bleibt, ist Erstaunen und Bewunderung.¹⁸

Potockis Bekanntschaft mit dem Orient begann ebenfalls mit der Literatur. Er las jedoch hauptsächlich die französischen Übersetzungen orientalischer Texte. Er begibt sich auf Wanderschaft in den Orient, um das bestätigt zu bekommen, was er bereits gelesen hat und um neue Geschichten für seine eigenen Erzählungen zu entdecken, in denen Figuren aus der örtlichen Folklore auftreten:

Ich weiß nicht, wie Dir orientalische Erzählungen gefallen, ich mag sie auf merkwürdige Weise und beginne mich selbst in ihnen zu üben; die zweijährige Lektüre hat mich so reich an östlichen Gedanken gemacht, dass ich ein paar von ihnen gesammelt und ihnen einen Rahmen gegeben habe. Ich bin mir gewiss, dass ich in meinen Bildern eine orientalische Physiognomie

17 Volney (Anm. 1), S. 1.

18 Ebenda, S. 2.

bewahrt habe, aber ich bin nicht im gleichen Maße sicher, dass diese Bilder im Okzident Gefallen finden werden.¹⁹

Potocki versucht, den Europäern die Moral der östlichen Parabeln zu erklären, vor denen seine Narration nur so strotzt, und betont, dass ihn Geschichten mit einem historischen Hintergrund interessieren, die sich durch einen gehobenen Stil auszeichnen:

Ich habe dieser Art der Komposition den Namen „Erzählung“ gegeben, da sie dem Hyakîn ähnlich ist, als welchen sie die orientalischen Schriften bezeichnen. Ich habe mich ebenso bemüht, genau ihre Figuren und Ausdrücke nachzuahmen; und wo ich etwas verändert habe, dann eher dadurch, dass ich ihren Reichtum reduziert und nicht erweitert habe.²⁰

Volneys methodologische Absicht scheint ähnlich gelagert zu sein. Obwohl seine Vorliebe weniger der fiktionalen denn der faktualen Literatur gilt, versucht er – wie Potocki – zu vermeiden, die Sitten und Moral der nichteuropäischen Gesellschaft aus der Sicht des Europäers zu erklären und verweist auf die Bedeutung der diskursiven Neutralität:

Ich habe gesucht, bei meiner Beschreibung durchaus den Geist, den ich bei Untersuchung der Tatsachen hatte, nämlich eine unparteiische Wahrheitsliebe zu erhalten. Ich habe mir jedes Bild der Imagination untersagt [...] ich hielt immer dafür, dass Reisebeschreibungen zu den Werken der Geschichte und nicht zu den Romanen gehörten. Ich habe also die Länder nicht schöner gemalt, als ich sie wirklich sah.²¹

Der Franzose stellt somit Stereotype in den Vorstellungen der Europäer über die zeitgenössische Gesellschaft des Orients in Frage. Den Reisenden aus Europa, der in Alexandria von Bord ging, interessieren weder das örtliche „magere und schwarzbraune Volk“ noch „der Anblick des allgemeinen Elends“, sondern „die ungeheuren Ruinen, die er von der Landseite bemerkt. In unseren Ländern sind Ruinen ein Gegenstand der Neugier geworden“.²² Ganz Alexandria besteht aus Ruinen, auf die Einwohner,

welche an dieses Schauspiel gewöhnt sind, macht es nicht den geringsten Eindruck; aber der Fremde, bei dem jedes Andenken, das er sich zurückruft, durch den Reiz der Neuheit erhöht wird, fühlt eine Bewegung in sich, die oft bis zu Tränen steigt.²³

19 [Potocki] (Anm. 3), S. 43–44.

20 Ebenda, S. 39.

21 Volney (Anm. 1), unpaginiert.

22 Ebenda, S. 4.

23 Ebenda, S. 5.

Volney zeigt, dass die Eindrücke nach der Rückkehr in die Heimat verzerrt werden, dass die Zurückgekehrten vergessen, wie das örtliche Leben tatsächlich ausgesehen hat und dass man „zwei Jahre darnach kaum glauben konnte, sie wären jemals da gewesen“.²⁴ Diese Deformationen des Bildes von Ägypten beruhen also darauf, dass sich die Reisenden nur für einen kurzen Moment in diesem Land befinden, dass sie die Sprache und Gebräuche vor Ort nicht kennen, denn nur ein längerer Aufenthalt kann eine adäquate Vorstellung ausbilden.

Potocki scheint derselben Meinung zu sein, wenn er bekennt

ich habe Dir bisher noch nichts über ihre [der Türken] Gebräuche und ihren Nationalcharakter gesagt, ich habe die Abhandlung hierüber auf die Zeit verschoben, bis mich ein längerer Aufenthalt in die Lage versetzt, sie besser kennenzulernen.²⁵

Indes führt Volney den Europäern vor Augen, dass man stereotypen Darstellungen von Bewohnern des Orients, die im Schatten ein Nickerchen machen oder ohne Hast und an nichts denkend ihre Pfeife rauchen und ein Bild vollkommener Glückseligkeit abgeben, nicht trauen darf. Der Franzose zeigt, dass „Unwissenheit und stumpfe Sinnen ohne Zweifel auch einen Genuss, wie Verstand und Wissenschaft“ gewähren, doch bekennt auch, dass er „nie die Sklaven um ihre Ruhe und Automaten um ihre Unempfindlichkeit beneiden kann“.²⁶

Nach all diesen Bekundungen des Bedauerns erscheint der Aufruf Volneys zum Verzicht auf europäische Kriterien bei der Bewertung der politischen und gesellschaftlichen Kultur Ägyptens nicht mehr ungewöhnlich:

Der politische Zustand dieses Landes hat wirklich keine Ähnlichkeit mit dem Europäischen. Bei uns werden die Spuren der ehemaligen Revolutionen mit jeden [sic] Tage unmerklicher, die ausländischen Überwinder haben sich den überwundenen Eingeborenen genähert, und durch diese Vermischung schmolzen die Nationen in eine einzige zusammen die jetzt nur ein gemeinschaftliches Interesse hat. In Ägypten hingegen, und beinahe in ganz Asien, sind die Revolutionen, wodurch die Eingeborenen von ausländischen Eroberern unterjocht worden, noch gar zu neu, sie haben sich also nie zu einer einzigen Nation vereinigen können, und ihr Interesse ist ganz verschieden. Der Staat ist in zwei Parteien geteilt, die eine besteht aus den Siegern, in deren Händen alle bürgerliche und militärische Gewalt ist; die andere aus den Überwundenen, die die untersten Klassen der Gesellschaft ausmachen.²⁷

24 Volney (Anm. 1), S. 207.

25 [Potocki] (Anm. 3), S. 78.

26 Volney (Anm. 1), S. 205.

27 Ebenda, S. 152–153.

4. Elemente der orientalistischen Weltansicht bei Volney und Potocki

Obwohl wir oben kritische Argumente gegenüber der Konzeption von Said angeführt haben, die aus der vergleichenden Analyse der Texte von Volney und Potocki resultieren, möchten wir doch auf die Korrektheit bestimmter theoretischer Reflexionen des amerikanischen Forschers hinweisen.

Obwohl er nach Neutralität strebte, musste Volney doch anerkennen:

Wir mögen uns so viel Mühe geben, als wir wollen, die wirklichen Eigenschaften der Gegenstände werden immer auf unser Urteil weniger Einfluss haben als die Eindrücke, die wir schon durch sie empfangen, oder die wir in das Land selbst mitbringen [...] Hierzu kommt noch, dass das Vorurteil unserer ersten Heimat uns so sehr beherrscht, dass wir uns nie davon losreißen können.²⁸

Seine Erzählstrategie erlaubte es ihm jedoch auch selbst nicht, die von ihm kritisierten mentalen Stereotype zu vermeiden. Im Sinne der zweiten diskursiven Regel des Orientalismus stellt Volney fest, dass es in Ägypten überhaupt keine Sicherheit gebe. Die dortige Art der Herrschaftsausübung, bei der „es [ihnen] gleich [gilt], ob sie einen Menschen oder Ochsen schlachten“, bewertet der Schriftsteller mit Hilfe des für den Orientalismus typischen Begriffes der „zügellosen Tyrannei“.²⁹ Den Grund für die Entstehung einer solchen Situation sieht er in der „Art der Regierung, die weder persönliches Eigentum noch Sicherheit kennt“.³⁰ In diesem Falle haben wir es mit Elementen der dritten narrativen Regel des Orientalismus zu tun, die auf die drastischen Folgen des Fehlens grundlegender Elemente der europäischen Kultur im Orient verweist. Volney konstatiert:

Da wo der Landmann nie die Früchte seines Fleißes genießt, arbeitet er nur aus Zwang, und der Ackerbau gerät in Stocken [...] wo Kenntnisse keine neuen und bessere Aussichten eröffnen, sucht man nicht sich welche zu erwerben, und der Geist des Menschen bleibt roh und ungebildet [...] Der größte Teil der Ländereien ist in den Händen der Becks, der Mamlucken, und Gerichtspersonen; die Zahl der übrigen Eigentümer ist unendlich klein [...] Die Bauern sind hier nichts als Tagelöhner, denen man höchstens nur so viel lässt, als sie nötig haben, um nicht zu verhungern.³¹

Die Erzählung Volneys über die Gesellschaft Ägyptens, in der das Bild der satten und durch die hohen Mauern ihrer Besitztümer geschützten Herrscher mit der Beschreibung ihrer hungernden oder an der Pest zugrunde gehenden

28 Ebenda, S. 201–202.

29 Ebenda, S. 148, 149.

30 Ebenda, S. 200–201.

31 Ebenda, S. 146–147.

Untertanen konfrontiert wird, ist beinahe ein ideales Beispiel für die Bewertung des Orients nach den charakteristischen Modellen der europäischen Gesellschaft.³²

Nach seiner Abreise aus Ägypten hatte Volney keine Gelegenheit mehr, die Pestepidemie und die Hungerkatastrophe zu erleben, bei der ein Sechstel der Einwohner Kairos ums Leben kam, doch hielt er es für unerlässlich, an diese Ereignisse zu erinnern: „Zu Ende des Novembers würgte der Hunger zu Kairo beinahe so viele Menschen als die Pest; auf den Straßen, die anfangs voller Bettler waren, traf man endlich keinen einzigen mehr an; alles musste sterben oder entflo.“³³

Potocki wird bereits am ersten Tag seines Aufenthalts in Kairo Zeuge des Hungers. Als er dessen Opfer sieht, wirft er Geld aus dem Fenster, was zu einer Belagerung seiner Wohnung durch Massen von Bettlern führt.³⁴ Die Schuld am Lebensmittelmangel gibt der polnische Reisende der dysfunktionalen Sozialordnung und der mit ihr verbundenen Gier der Beys, die „das Getreide abtransportieren ließen, als es davon am wenigsten gab“.³⁵

Ungeachtet der Hungersnot ist Kairo Schauplatz der Auftritte von Gauklern, „für die diese Stadt berühmt ist“.³⁶ Am folgenden Tag findet ein großes Volksfest aus Anlass der Nilüberschwemmung statt. Potocki stellt fest, dass „nichts dem abergläubischen Respekt der Ägypter für den Fluss gleichkommt, der sie ernährt“.³⁷ Das Wort „abergläubisch“ („superstitieux“), das der polnische Reisende hier gebraucht, scheint sehr charakteristisch für den orientalistischen Blick auf das Morgenland zu sein.

Potocki gebraucht in seinem Bericht gelegentlich einen weiteren für den Orientalismus typischen literarischen Kunstgriff, die Schilderung pathetischer und schillernder Zeremonien,³⁸ begnügt sich aber zuweilen auch mit der bloßen Erwähnung solcher Feierlichkeiten.³⁹ Einen Bezug zur zweiten Regel der orientalistischen Literatur entdecken wir bei Potocki dann, wenn er Verhaltensweisen und Moral der orientalischen Gesellschaften beschreibt. Dann scheint der Schriftsteller in seiner europäischen Tugendhaftigkeit erschüttert zu sein, wenn er etwa von den schönen, unzüchtigen Jünglingen in einer *mayhané* erzählt.⁴⁰ In diesem Zusammenhang bezichtigt er die örtliche Bevölkerung des Sittenverfalls: „von frühester Jugend an gelangweilt von den Reizen der Wollust, suchen die

32 Volney (Anm. 1), S. 153–154.

33 Ebenda, S. 150.

34 [Potocki] (Anm. 3), S. 112–116.

35 Ebenda, S. 112–113.

36 Ebenda, S. 114.

37 Ebenda, S. 118.

38 Ebenda, S. 119–121; vgl. auch S. 117–119.

39 Ebenda, S. 81–82.

40 Ein Gasthaus mit Ausschank, Anm. der Redaktion.

Orientalen außerhalb des Natürlichen manchmal sträfliche Vergnügungen und neue Widerwärtigkeiten.“⁴¹

Hier bewertet Potocki die Elemente der Kultur der orientalischen Gesellschaft aus der Perspektive der westlichen Zivilisation. Der erotische Diskurs des muslimischen Orients, der im Widerspruch zur christlichen Moral des Westens stehe, oder die Erwähnung des von ihm nur durch einen Vorhang abgetrennten Harems des Vorstehers der Derwische in Istanbul⁴² schaffen ein für die europäische Phantasie außergewöhnlich attraktives Trugbild, eine Verwirklichung von Träumen, von Halluzinationen der Europäer zum Thema sexueller Tabus und damit der perversen Attraktivität des östlichen Harems.⁴³ Der Orientalismus hat, und das wird in heutigen Forschungen zur menschlichen Phantasie betont, die ausgefallensten Vorstellungen der Menschen des Westens über die Lebenseinstellungen der Menschen aus dem Orient, der im kulturellen Wertesystem der europäischen Gesellschaft als Metapher des „Verbotenen“ (mit durchsichtiger Anspielung auf Sexualpraktiken – die Bilder von Harem und Odaliken) in Erscheinung tritt, verbunden mit einer auf bestimmten westlichen Vorstellungen basierenden, verführerischen Welt des Orients, die vorgeblich sämtliche Bedürfnisse befriedigt.⁴⁴ Es verwundert also nicht, dass Napoleon, der Ägypten zu erobern trachtete, die Ansicht teilte, dass der Brauch, Frauen im Harem gefangen zu halten, der offensichtlichste Gegensatz zwischen der orientalischen Zivilisation und den europäischen Sitten sei.⁴⁵

Es existierte noch ein weiteres grundlegendes Stereotyp des orientalistischen Diskurses über Ägypten, dem sich weder Volney noch Potocki intellektuell entgegenzustellen imstande waren. Obwohl sich beide diesem Objekt scheinbar nur ungern zuwenden, beschreiben sie es doch ziemlich genau, ja sogar emotional. So bezichtigt Volney die europäischen Reisenden, der Antike zu viel Aufmerksamkeit zu widmen, rechtfertigt aber seine Erzählung über die Pyramiden eben mit dem Interesse seiner Leser:

Der Zahn der Zeit und noch mehr die Hand der Menschen, die alle Denkmäler des Altertums verwüsteten, haben bis jetzt bei den Pyramiden nichts ausrichten können. Die Festigkeit ihres Gebäudes, und der ungeheure Umfang ihrer Masse, haben sie gegen alle Verwüstungen gesichert und scheinen ihnen

41 [Potocki] (Anm. 3), S. 23–24.

42 Ebenda, S. 73; über den Harem als Element der Potockis vom Orient s. ebenda, S. 20.

43 S. Malek Alloula: *The Colonial Harem*, Minneapolis: Minnesota University Press 1986, S. 3.

44 Marija Todorova: *Balkani – Balkanizăm*, Sofija: Universitetsko izdatiel'stvo Sv. Kliment Ohridski 2004, S. 34.

45 *Emmanuel de Las-Casès: Mémorial de Sainte-Hélène, ou Journal où se trouve consigné, jour par jour, ce qu'a dit et fait Napoléon durant dix-huit mois*, Paris: Librairie Lebegue 1823, Bd. 6, S. 251.

eine ewige Dauer zu versprechen. Alle Reisende sprechen davon mit Enthusiasmus, und diesmal ist er wirklich nicht übertrieben.⁴⁶

Potocki zitierte die poetischen Urteile bekannter Europäer über die Pyramiden, besingt diese Baudenkmäler und betont, dass sie „ungerührt der Zeit getrotzt haben“.⁴⁷ In seinen Augen handelt es sich bei ihnen um einen antiken und epischen Ort, der sich deutlich von der Realität des muslimischen Landes abhebt, in dem die Europäer keinen ernst zu nehmenden Rivalen für das Ägypten der Pharaonen sehen.

5. Ähnliche Beschreibungen Ägyptens, jedoch stilistisch unterschiedlich

Nachdem wir inhaltliche Ähnlichkeiten zwischen den zur gleichen Zeit von Volney und Potocki geschaffenen narrativen Projektionen von Ägypten dargestellt haben, wollen wir zeigen, dass beide Autoren eine recht kritische Einstellung gegenüber solch grundlegenden Ideen des Orientalismus an den Tag legen, wie der Missachtung der Gegenwartskultur des Landes oder den Versuchen der Erklärung seiner Zivilisation anhand des Wertesystems der westlichen Gesellschaft (Ablehnung der ersten Regel der narrativen Strategie des Orientalismus durch beide Autoren). Diese Schlussfolgerung korrigiert das theoretische Modell von Edward W. Said zum Teil und zeigt, dass die systemische Funktion der orientalistischen Ideologie es nicht vermochte, die auktoriale Narration in einem solchen Maße ihrer erzählerischen Logik zu unterwerfen, dass sie einer individuellen und neutralen Sicht auf die Dinge beraubt wäre. Es sticht ins Auge, dass Volney sich überheblicher über Ägypten äußert als Potocki, was nicht überrascht, wenn man berücksichtigt, dass diese Autoren unterschiedlichen Regionen Europas entstammten. Dennoch entdecken wir in den Texten beider Autoren weltanschauliche Elemente, die typisch für die zweite Regel des orientalistischen Diskurses sind. Im Bericht Volneys finden wir auch Spuren der dritten Regel, die sich in Urteilen über eine Dysfunktionalität des gesellschaftlichen und politischen Systems, der Eigentumsordnung, der Landwirtschaft und einer mangelnden Hygiene niederschlagen. Der Orientalismus zur Zeit der Ägyptenexpedition Napoleons und insbesondere im 19. Jahrhundert ordnete lediglich Ideen und Sichtweisen, wie sie in den Narrativen europäischer Autoren schon vor der kolonialen Phase verbreitet waren; Letztere hat die Entwicklung des Orientalismus weiter begünstigt.

Übersetzung aus dem Polnischen und Französischen: Torsten Lorenz, Lena Seauve

⁴⁶ Volney (Anm. 1), S. 217.

⁴⁷ [Potocki] (Anm. 3), S. 130.

Annette Werberger

Vom Anfang und Ende des Exotismus – Jan Potockis Reise nach Marokko

„Ich verabscheue Reisen und Forschungsreisende“ – so formuliert Claude Lévi-Strauss (1908–2009) den ersten Satz des einleitenden Kapitels „Das Ende der Reisen“ in seinem 1955 erschienenen Werk „Traurige Tropen“ – einem ethnologischen Buch, für das die Académie Goncourt mit ausdrücklichem Bedauern feststellte, sie könne es nicht auszeichnen, da es kein fiktionaler Roman sei.¹ Darin werden die Idiosynkrasien und Widersprüchlichkeiten der ethnologischen Arbeit in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts aufgezeigt: Lévi-Strauss verknüpft in dem Buch ethnologische und philosophische Überlegungen wie auch sein kulturkritisches Unbehagen an Europa mit einer Sehnsucht nach einem einfachen Aufgehobensein in der kulturellen Vielfalt einer als archaisch verstandenen Welt. Es ist ein wissenschaftliches Buch, aber man vernimmt darin noch den immer schon zum Scheitern verurteilten Ton der neugierigen, missionarischen oder exotisierenden Studien von Erforschern vermeintlich authentischer Kulturen. Dabei schreibt Lévi-Strauss in einer Sprache, die einer europäischen, philosophischen Denktradition folgt, sich aber gleichzeitig einem unkonventionellen „wildem Denken“ gegenüber schon offen zeigt.²

Kann man Claude Lévi-Strauss' „Traurige Tropen“ hier am Ende einer Tradition europäischer französischsprachiger Reiseliteratur platzieren, so steht der polnische Magnat Jan Potocki (1761–1815) in gewisser Weise an deren Anfang. Jan Potocki nimmt in der Literaturgeschichte zu Unrecht den Platz eines Ein-Buch-Autors ein. Jeder Liebhaber von Schachtelromanen, Phantastik oder der Literatur des 18. Jahrhunderts hat seine „Handschriften von Saragossa“ („Manuscrit trouvé à Saragosse“) gelesen, doch nur wenige kennen seine vielen Reiseerzählungen, Reiseumemoiren und völkerkundlich-wissenschaftlichen Texte, die bis heute auch nur selten in andere Sprachen übersetzt worden sind; einige gelten

-
- 1 Claude Lévi-Strauss: *Traurige Tropen*, Leipzig: Reclam 1988, S. 7; französische Originalausgabe: *Ders.: Tristes Tropiques*, in: *Ders.: Œuvres*, hg. von Vincent Debaene et al., Paris: Éditions Gallimard 2008, S. 1–445 (3). Edmond de Goncourt hatte vorgegeben, dass der Preis einem fiktionalen Prosawerk („un ouvrage d'imagination en prose“) verliehen werden sollte, s. ebenda, S. 1719.
 - 2 Karl-Heinz Kohl: *Tristes Tropiques*, in: *Christian F. Feest/Ders.: Hauptwerke der Ethnologie*, Stuttgart: Alfred Kröner Verlag 2001, S. 245–250.

als verschollen.³ Auch Potockis Stellung als polnischer französischsprachiger Autor ist für nationalsprachliche Kanones eine Herausforderung, und sie verhinderte seine Präsenz in Literatur- oder Kulturgeschichten. Jan Potockis Reisebeschreibungen sind weniger naturwissenschaftlich und universalistisch als die Texte Alexander von Humboldts (der ihn aber durchaus zitiert) und deutlich völkerkundlicher und linguistischer orientiert. Eine nennenswerte Rezeption von Potockis nicht-fiktionalen Schriften ist möglicherweise deshalb bis heute ausgeblieben.⁴

Ein interesseloser Reisender

Potockis Texte über Holland, Deutschland, die Türkei und Ägypten, den Kaukasus, Sibirien, Zentralasien, die Mongolei oder Italien gehören zum Genre einer aufklärerischen Reiseliteratur, die spätestens Ende des 17. Jahrhunderts in Europa aufkommt. Jürgen Osterhammel zufolge

tritt ein neuer Typ des reisenden Beobachters in Erscheinung: der in den Wissenschaften der Epoche versierte Gelehrte oder Gentleman, den weniger Abenteuerlust und Geschäftsinteressen als Wissensdrang, Missionsauftrag oder diplomatische Zwecke in die Ferne ziehen.⁵

Insbesondere die Reisetätigkeit innerhalb des Russischen Reichs hat schließlich die „Ethnologie als wissenschaftliche Disziplin“ hervorgebracht, auch wenn sie ihren Namen erst im 19. Jahrhundert erhalten hat.⁶

- 3 Unter den mehr als 50 Artikeln und Büchern Jan Potockis, die als Manuskript existieren und publiziert wurden, finden sich u.a. folgende Titel: *Jean Potocki: Voyages en Turquie et en Égypte, fait en l'année 1784*, Varsovie: Royez 1788; *Ders.: Essay sur l'Histoire Universelle et Recherches sur celle de la Sarmatie*, Varsovie: Drukarnia Wolna 1789; *Ders.: Voyage dans l'empire de Maroc fait en l'année 1791*, Varsovie: Dufour 1792; *Ders.: Fragments historiques et géographiques sur la Scythie, la Sarmatie et les Slaves*, Brunswick: Librairie des Ecoles 1795/1796; *Ders.: Histoire primitive des peuples de la Russie*, St. Petersburg: Académie Impériale des Sciences 1802; *Ders.: Histoire ancienne du gouvernement de Podolie*, St. Petersburg: F. Drechsler 1805.
- 4 Die einzige nennenswerte Zitation Potockis bei einem Historiker der Gegenwart habe ich bei Carlo Ginzburg entdeckt, vgl. *Carlo Ginzburg: Gli europei scoprono (o riscoprono) gli sciamani*, in: *Ders. (Hg.): Il filo e le tracce. Vero, falso, finto*, Milano: Feltrinelli 2006, S. 94–111. Potockis Buch „Histoire primitive des peuples de la Russie“ aus dem Jahre 1802 bezeichnet er darin als bemerkenswert (*mirabile*) und verwendet die Beschreibungen Potockis für seine Thesen zur Wiederentdeckung der Schamanen im Zuge der asiatischen Expansion des russischen Imperiums. Ginzburg vermerkt Potockis genaue Herodot-Relektüre in Bezug auf die nomadische Bevölkerung Zentralasiens, bei der die skythischen Weisen als Schamanen Sibiriens bezeichnet werden (ebd., S. 109). Er verweist auch darauf, dass Adam Mickiewicz zufolge Jan Potocki der erste Europäer war, der die Bedeutsamkeit der oralen Tradition betont habe (ebd.). In die deutsche Ausgabe von Ginzburgs Buch wurde dieser Aufsatz leider nicht aufgenommen; vgl. *Carlo Ginzburg: Faden und Fährten. wahr, falsch, fiktiv*, Berlin: Wagenbach 2013.
- 5 *Jürgen Osterhammel: Die Entzauberung Asiens. Europa und die asiatischen Reiche des 18. Jahrhunderts*, München: C.H. Beck 1998, S. 32.
- 6 Siehe hierzu *Werner Petermann: Geschichte der Ethnologie*, Wuppertal: Peter Hammer Verlag

Im Folgenden sollen nicht Potockis extensive Reisen nach Russland und Zentralasien, sondern eine seiner drei Reisen nach Nordafrika im Zentrum stehen: Er fährt 1781 über Spanien in die Stadt Tunis und auf die Insel Djerba; 1784 geht es über Cherson (in der heutigen Ukraine) und Konstantinopel nach Ägypten; und im Jahre 1791 führt ihn seine dritte Afrikareise für neun Wochen nach Marokko. In dem tagebuchartig aufgebauten Reisebericht zu dieser „Voyage dans l'Empire de Maroc, fait en l'année 1791“ erklärt er, dass dieser – auch ohne offizielle Mission – für die Leser von Interesse sein könne: „Ich bin im Übrigen der erste Fremde, der in diese Lande als einfacher Reisender gekommen ist; und es ist sicherlich dieser Bezeichnung geschuldet, dass meine Reise nicht völlig ohne Interesse sein wird“.⁷

Potocki bezeichnet sich also als „einfachen Reisenden“, wobei sich die Frage nach etwaigen geheimen Aufträgen trotz dieser Selbstauskunft nicht mehr abschließend klären lässt.⁸ Potockis leitendes Interesse war wahrscheinlich weder reine Diplomatie noch genuin wissenschaftliche Feldforschung oder eine summierende Wissensakkumulation in der Manier der aufklärerischen Reisenden. Er balanciert vielmehr zwischen Beobachtungen, komparatistischen und historiographischen Mutmaßungen und protoethnographischen Feststellungen über Sitten und Gebräuche, Flora und Fauna, Landschaften und Denkmäler. Fouad Laroui hat Jan Potocki vor einigen Jahren in der Zeitschrift „Jeune Afrique“ deswegen als den ersten Touristen Marokkos („le premier touriste“) bzw. Afrikas titulierte.⁹ Auch wenn der Begriff des Touristen heute sicherlich missverständlich ist, so ist doch anzumerken, dass die selbstverordnete Interesselosigkeit Potockis damals eine Offenheit gegenüber den Lebensweisen der Marokkaner befördert hat, die er als Diplomat oder als Ethnologe *avant la lettre* wohl nicht gehabt hätte.¹⁰

Er erkundet Marokko und seine Bewohner, die im Text als Mauren („les Maures“) bezeichnet werden, entweder als Teil des afrikanischen Kontinents, des „Orients“, oder er betrachtet es als islamisches, multireligiöses und zugleich plurikulturelles Land. Auffällig sind insbesondere sein Interesse an den

2004, S. 164; vgl. auch *Han F. Vermeulen: Before Boas. The Genesis of Ethnography and Ethnology in the German Enlightenment*, Lincoln: University of Nebraska Press 2015.

7 *Jean Potocki: Voyage dans l'Empire de Maroc Fait en l'année 1791*, in: *Ders.: Voyages*, hg. von François Rosset/Dominique Triaire, Paris: Flammarion 2015, S. 131–250 (131). Wenn nicht anders angegeben, stammen alle Übersetzungen der angeführten Textstellen von der Verfasserin, A.W.

8 *Potocki: Voyages...* (Anm. 7), S. 18–21.

9 *Fouad Laroui: Le premier touriste*, in: *Jeune Afrique 2000–2001*, 1999, S. 148–152.

10 Ich danke Klaus Weber für den Hinweis auf Diplomaten wie Jacques Philippe Laugier de Tassy oder Césaire-Philippe Vallière, die 1720 bzw. 1780 in Algier dienten. Während Laugier de Tassy sich – ähnlich wie später Voltaire – für eine vorurteilslose Beurteilung der „Türken“ bzw. „Mohammedaner“ aussprach, hatte Vallière eine sehr feindselige Haltung. Siehe hierzu *Ann Thomson: Barbary and Enlightenment. European Attitudes towards the Maghreb in the 18th Century*, Leiden: Brill 1987, S. 7–17. Thomson verweist auf die durchaus vorhandenen Kenntnisse der Europäer über Nordafrika.

sephardischen Juden Marokkos und die Vergleiche mit Polen-Litauen.¹¹ In Marokko wird Potocki entsprechend seiner Position als hochadliger, wohlhabender und in Europa über Diplomaten- und Adelskontakte gut vernetzter polnischer Magnat empfangen. Dies verschafft ihm Zugang zu den höheren Kreisen des Landes und macht seine Reise logistisch und finanziell erst möglich.

In einem von Potocki selbst zitierten Empfehlungsschreiben seines Freundes Mohammed Bin-Otman, den er in Madrid als eine Art inoffiziellen Botschafter Marokkos kennen und schätzen gelernt hat, wird er als ein „Bewohner Polens“ bezeichnet, eines Landes, das von Marokko sehr weit entfernt sei und nah bei „Moskowien“ liege („est un habitant de Boulonia, pays très éloigné de nous et proche de la Moscovie“). Dabei erklärt Potocki die seltsame Bezeichnung *Boulonia* mit den linguistischen Spezifika des Arabischen.¹²

Bei der Suche nach Kulturkontaktszenen in dem Marokko-Text fallen besonders Potockis Vergleiche zwischen der beobachteten marokkanischen und der polnischen oder gesamteuropäischen Alltagswelt auf: Potocki tritt ganz selbstverständlich als Europäer auf, der Europa in seiner Vielfalt kennt und fähig ist, es als Ganzes mit Marokko und Nordafrika zu vergleichen. In diesem Sinne erweist sich Potocki, nicht überraschend für den heutigen Leser, als Mitglied einer europäischen, mehrsprachigen „Gelehrtenrepublik des 18. Jahrhunderts, in der Latein nicht mehr vorherrscht, aber noch allgemein verstanden“ wird und in der „dichte Netze der Kommunikation durch Briefe, Besuche und die Beschäftigung in ausländischem Dienst“ geknüpft werden¹³ – ein Netz, das Jürgen Osterhammel zufolge Uppsala, St. Petersburg und Warschau mit Göttingen, Leiden, Wien, Paris, Lissabon oder Turin verbindet und bis nach Spanien und Marokko reicht. Das Französische ist die Sprache, deren sich der aus dem Hochadel stammende Potocki selbstverständlich bedient. Mehrmals im Text erwähnt er europäische Diplomaten, die auf ihren Reisen Empfehlungsschreiben mit sich führten, mit denen sie ihre bereits etablierten Kontakte im Ausland erweitern konnten. In Marokko führt auch Potocki selbst ein solches Schreiben mit sich – ausgestellt von Mohammed Bin-Otman. Es weist ihn als Mitglied eines elitären kosmopolitischen Netzwerks aus, das auch Teile der gebildeten afrikanischen Elite einschließt und von dessen Dichte und Reichweite wir heute selbst in einer glo-

11 Er kann einige Parallelen zu Polen-Litauen als Vielvölkerimperium ziehen. Polen-Litauen hatte sich just im Jahre seiner Reise die erste europäische Verfassung, die sogenannte Maiverfassung des 3. Mai 1791 gegeben. Im Verfassungstext steht zwar der Abfall vom Katholizismus als Apostasie unter Strafe, aber die Verfassung garantiert zugleich die Freiheit aller religiösen Gebräuche und Bekenntnisse.

12 *Potocki: Voyages...* (Anm. 7), S. 138. Auch im Empfehlungsschreiben verweist Mohammed Bin-Otman positiv auf den fehlenden Auftrag Potockis, als ob er damit eine Art Entwarnung an die marokkanische Elite vermitteln wolle.

13 *Osterhammel* (Anm. 5), S. 18 f.

balisierten Welt wahrscheinlich keine Vorstellung mehr haben, denn neben der gemeinsamen Sprache basierte es nur auf brieflicher Kommunikation, Büchern, gelehrten Gesellschaften und einem mühsamen Personenverkehr.¹⁴

Viele dieser Reisenden eint der aufklärerische Wunsch nach Wissensvermehrung und der Erstellung einer umfassenden Landkarte der Menschheit,¹⁵ die einer Systematik der menschlichen Sitten und Gebräuche in Asien, Afrika und Europa folgt.¹⁶ Natürlich wissen wir heute, dass die Wissenschaft über Afrika kein neutrales oder unschuldiges Unterfangen war – und selten genug eine Wissenschaft mit Afrikanern. Einzelne Texte von Ethnologen, Ethnographen oder Geographen haben den Kolonialismus als politisches und wirtschaftliches Projekt erst ermöglicht. Trotzdem lässt sich festhalten, dass im Gegensatz zu den Reisen und Expeditionen, die bewusst die kolonialen Eroberungen vorbereiten¹⁷ oder bei den Lesern den Bedarf nach Exotismus befriedigen,¹⁸ bei Potocki der Vorsatz einer weltweiten, vergleichenden *science de l'homme* noch fassbar ist.¹⁹ Potockis Arbeiten gehören zum globalen Bezugsfeld des Wissens, das im Verlaufe des 19. Jahrhunderts verlorengegangen ist, das aber zugleich die Eroberungen begünstigt hat, da es Wissen akkumulierte, das Europa dann zu einem weltweiten Machtzentrum machte und das für die Kolonialisierung und Ausbeutung nützlich wurde.²⁰

Die Nationalisierung und Ethnisierung von Gruppen schreitet im 19. Jahrhundert voran, und statt der Ähnlichkeiten rücken zunehmend die Differenzen

14 Zu den Folgen dieser „unveränderlichen mobilen Elemente“ (*immutable mobiles*) siehe Bruno Latour: Die Logistik der „immutable mobiles“, in: Jörg Döring/Tristan Thielmann (Hg.): Medien-geographie. Theorie – Analyse – Diskussion, Bielefeld: transcript Verlag 2009, S. 111–144. Vgl. auch die Erläuterungen in Anm. 20.

15 Osterhammel (Anm. 5), S. 19, zitiert Aussprüche Burkes („the Great Map of Mankind“) und Rousseaus, um zu zeigen, dass die gebildete Elite in Europa daran interessiert war, weltweit Wissen zu sammeln und dies zum ersten Mal auf Basis einer gesamteuropäischen Geistes- und Naturgeschichte. Damit werden zum ersten Mal unwillkürlich die Grundlagen für die Eroberungen in der Zeit des Kolonialismus gelegt.

16 Siehe zum Beispiel den Vergleich der Reittechniken der maurischen Kavallerie mit denen in Spanien oder Polen etc. sowie die Beschreibungen von Bestrafungen, Gerichtverhandlungen oder Jagdsitten bei Potocki: *Voyages...* (Anm. 7), S. 141–144, S. 148–155.

17 Die berühmte Reise des Schotten Mungo Park im Auftrag der African Association ab Mai 1795 zur Erforschung des Niger markiert vielleicht den Wendepunkt, da seine nachfolgende Reise schon im Auftrag der Regierung stattfand.

18 Vgl. hierzu Johannes Fabian: *Im Tropenfieber. Wissenschaft und Wahn in der Erforschung Zentralafrikas*, München: C.H. Beck Verlag 2002, S. 334. Zur Gattung der afrikanischen Reiseberichte von Deutschen und weiteren Europäern siehe Matthias Fiedler: *Zwischen Abenteuer, Wissenschaft und Kolonialismus. Der deutsche Afrikadiskurs im 18. und 19. Jahrhundert*, Köln: Böhlau 2005.

19 Zur *science de l'homme* vgl. Osterhammel (Anm. 5), S. 20.

20 Wichtig sind in diesem Zusammenhang die Ausführungen zu den „unveränderlichen mobilen Elementen“ (*immutable mobiles*) von Latour (Anm. 14). Er betrachtet die Techniken der Mobilität, Stabilität und Kombinierbarkeit. Sie sind für ihn als Wissenschaftshistoriker das wichtigste Erklärungsmodell für den Erfolg europäischer Expansionspolitik und teilweise besser als alle Mentalitäts- oder Kulturvergleiche.

als Qualitäts- oder Distinktionsmerkmal in den Blick. Erst unser wiedererwachtes Interesse an Verflechtungen, Kulturkontakten und Weltgeschichte lässt uns vielleicht Potockis Fähigkeit erneut wertschätzen, einzelne Phänomene global zu vergleichen und sich offen für die Welt zu zeigen. Da die Ethnologie schon seit geraumer Zeit von einem Ende des Exotismus in Bezug auf Afrika spricht, scheint mir Potockis Reisebericht ein wichtiger Untersuchungsgegenstand, um die Möglichkeiten der Beschreibung fremdkultureller Erfahrung ohne übermäßige Exotisierung oder Differenzierungsarbeit abzustecken.²¹ Im Folgenden soll ein literatur- und kulturwissenschaftlicher Blick auf einen frühen europäischen Text über Afrika geworfen werden, der gewissermaßen ein Bild des nordafrikanischen Raumes an der Schwelle zum kolonialen Zeitalter anbietet. In einem ersten Schritt soll zusammenfassend herausgestellt werden, warum Potockis Blick auf Marokko noch nicht direkt kolonial ist. Der zweite Untersuchungsschritt zeigt, was Potocki in Afrika lernt bzw. was er als afrikanisches Wissen – trotz aller Fehllectüren und mancher Stereotypisierungen – nach Europa mitnimmt, nämlich sein Verständnis von der Bedeutung oraler Erzählungen auch für die europäische Schriftkultur. Darüber hinaus erschließt er in Marokko das Erzählen als eine Form der Wissensvermittlung über das Zusammenleben von Menschen.

Kulturkontakt auf Augenhöhe?

Zur Unterstützung der These von Potockis vorkolonialen Blick auf Marokko muss zunächst ein Abgleich mit der Denkkategorie des Primitivismus und der ethnologischen Literatur im Zeitalter des Imperialismus stattfinden. Während sich der koloniale Blick durch viele Asymmetrien auszeichnet, lassen sich Begegnungen zwischen dem Grafen Potocki und dem örtlichen Caïd²² oder anderen marokkanischen Führungspersonlichkeiten oft als symmetrische Treffen und Gespräche charakterisieren. Eine europäische Arroganz, die die Beobachteten in ihrer medialen Unterlegenheit herausstellt oder sie in ihrer angeblichen zeitlichen Statik einfriert, ist selten zu bemerken; vielmehr sind Potockis Erlebnisse und Beobachtungen von einer Vielzahl von Gesprächen unter Gleichgestellten gerahmt. Die Kultur Marokkos wird deswegen auch noch nicht als „traditionell“ im Gegensatz zu einem fortschrittlichen Europa dargestellt. Potocki repräsentiert über weite Strecken einen Kulturkontakt auf Augenhöhe, der vergleicht, die Unterschiede und Ähnlichkeiten benennt und feststellt, aber nicht von unterschiedlichen

21 Vgl. hierzu *Alban Bensa: La fin de l'exotisme. Essais d'anthropologie critique*, Toulouse: Anacharsis 2006.

22 Eine Art Minister/Regierungsvertreter bzw. Repräsentant einer wichtigen lokalen Gemeinschaft.

Kategorien des Denkens ausgeht. Das marokkanische Wissen ist in diesem Sinne nicht defizitär oder veraltet. Vor allem aber ist das Wissen nicht einseitig bei den Europäern konzentriert. Die Marokkaner verfügen in Potockis Darstellung über ihr eigenes Wissen über Europa und sind selbst fähig, Kulturen zu vermessen. So erläutert ein marokkanischer Gesprächspartner Potockis den Abstand zwischen vier verschiedenen Berber-Dialekten in einer bestimmten Gegend dadurch, dass er sie mit den sprachlichen Differenzen zwischen dem Englischen und Niederländischen vergleicht.²³ Beide Seiten reflektieren also die Kultur des anderen bzw. reflektieren im Dialog und durch Beobachtung auch die eigene Kultur.²⁴

Es gibt auch gemeinsame Traditionen, die verhandelt werden, wie zum Beispiel das Gespräch zwischen Potocki und dem Rabbiner aus Meknès über den arabischen und lateinischen Aristotelismus aufzeigt. Diese Unterhaltung entspringt dem Anliegen Potockis, das arabischsprachige „Kitab al Khazari“ (Sefer ha-Kuzari; Buch der Chasaren, aus dem Jahre 1140) des jüdischen Philosophen Jehuda Halewi²⁵ zu erwerben. Potocki erzählt dem Rabbiner zu dessen Bedauern, dass man sich in Europa von den Feinheiten („subtilités“) der Aristoteles-Exegetik und dem freien Rasonieren schon länger abgekehrt habe, um sich ganz der Empirie und der Verfeinerung technischer Instrumente zuzuwenden.²⁶ Darauf entspinnt sich ein Gespräch über Elektrizität und Chemie, in dem der als überaus gebildet beschriebene Rabbiner auf den Abschied vom aristotelischen Denken und die europäische Hinwendung zur Technik mit Bewunderung und Bedauern reagiert. An dieser Stelle wird punktuell offensichtlich, wie eng die mediterrane Welt damals noch kulturell mit Mitteleuropa verbunden war. Potocki bestaunt die in Polen gedruckten Bücher in der Bibliothek des Rabbiners. Die Schriften der polnischen Rabbiner bezeichnet der Rabbi als einmalig, weil sie sich durch *argutia*, also Scharfsinn auszeichneten (wobei Potocki hier das spanische Wort *agudez* verwendet).²⁷ Bedauerlich seien nur das schlechte Papier der Bücher und die deutschen Erklärungen („l'explication en allemand“) für schwierige Begriffe, was darauf hinweist, dass die wahrscheinlich jiddischen Kommentare für Sephardim eine linguistische Herausforderung darstellten.²⁸ Tatsächlich bildeten die Juden im Polen-Litauen des ausgehenden 18. Jahrhunderts die wichtigste und größte jüdische Gemeinschaft weltweit.

23 *Potocki: Voyages...* (Anm. 7), S. 157.

24 *Roy Wagner: The Invention of Culture*, Chicago: University of Chicago Press 1981, S. 4 f.

25 Vgl. die Hinweise bei *Adam Shear: Kuzari*, in: *Dan Diner* (Hg.): *Enzyklopädie jüdischer Geschichte und Kultur*, Bd. 3, Stuttgart: J.B. Metzler 2012, S. 468–473. Auch die Transliteration der arabischen Schrift orientiert sich an dieser Ausgabe.

26 *Potocki: Voyages...* (Anm. 7), S. 152.

27 Potocki schreibt „nôtres“, also „unsere“ [polnischen] Rabbiner und verweist damit auf die Identifikation gegenüber den polnischen Leserinnen und Lesern; ebenda, S. 153.

28 Ebenda.

Als guter Aufklärer möchte Potocki zwar einige Rituale der Sufi-Bruderschaften in Meknès als Scharlatanerie decouvrieren; im Gegensatz zu Texten aus dem 19. Jahrhundert werden aber spirituelle Phänomene in mystischen Gruppen Nordafrikas noch nicht systematisch als Aberglaube kategorisiert. Superstition wird ähnlich wie in Diderots Enzyklopädie als allgemeinmenschliche Vernunftschwäche verstanden, aber noch nicht als Kennzeichen für die „Zurückgebliebenheit“ einer Kultur. Religiöse Phänomene werden somit von Potocki zwar kritisch beobachtet, aber noch nicht als abergläubische Überbleibsel der Vormoderne eingeordnet. Potocki folgt der aufklärerischen Kritik religiöser Randphänomene, aber er platziert sie noch nicht auf einer Skala der Modernisierung.

Der Blick auf die Marokkaner wird häufig auf die Europäer zurückgewendet. Potocki folgt damit der aufklärerischen Kulturkritik, die Montesquieu mit den „Persischen Briefen“ („Lettres persanes“, 1721) eingeführt hat, ein fiktionales Genre, das im ganzen 18. Jahrhundert viele Nachahmer gefunden hat. In diesen Briefen betreibt Montesquieu über die fiktive Perspektive zweier persischer Reisender eine verfremdete Kritik französischer Hofsitten.²⁹ Bei Potocki findet sich hingegen ein kulturkritischer Blick auf Europa via Marokko, der zwar nicht fiktiv, aber an manchen Stellen polemisch ist. In einer Passage über die Gastfreundschaft schreibt er beispielsweise in kritischer Auseinandersetzung mit einer adligen Mode der gepflegten Langeweile, dass es den marokkanischen Gastgebern bei all ihren Bemühungen nie in den Sinn gekommen sei, seine geringe Beteiligung am Gespräch der Langeweile („ennui“) zuzuschreiben, denn die europäische Langeweile sei in Afrika, Asien oder bei den indigenen Amerikanern unbekannt: Dieses „europäische Übel“ hat Potocki zufolge seine Ursache vielmehr in einer mit Unterrichtseinheiten vollgestopften Kindheit, in Folge deren die Geschäftigkeit zu einem wirklich unstillbaren Bedürfnis werde – einem Übel, das den Marokkanern glücklicherweise unbekannt sei.³⁰

An einer anderen Stelle spricht Potocki von der wohltuenden Langsamkeit, an die man sich gewöhnen müsse, da die Muslime keine Vorstellung von der Ungeduld („idée de l’impatience“) hätten, einer angeborenen Schwäche der Eingeborenen Europas („défaut absolument indigène à l’Europe“).³¹ Ob diese Betrachtungen richtig sind, ist hier weniger relevant als die Wendung selbst, d.h. der Blick aus der Ferne zum Eigenen bzw. die Rückführung der Langeweile auf die durchschnittliche Bildungsbiographie der adligen europäischen Elite.

Natürlich gibt es auch weniger selbst- und kulturkritische Stellen. So beschreibt Potocki seine Begegnung mit Frauen – wohl schon aufgrund der Seltenheit – mythisierend, orientalisierend und äußerst stereotypisierend: Die

29 In unserem Kontext wären die im Genre des fiktiven fremden Blicks geschriebenen „marokkanischen Briefe“ von Johann Pezzl von 1784 als Vergleich zu Potocki aufschlussreich.

30 Potocki: *Voyages...* (Anm. 7), S. 170.

31 Ebenda, S. 136.

Kleidung der Frauen erscheint ihm erotisch und verführerisch. Für die Verschleierung findet er keine religiöse, soziale oder kulturelle Deutung, sondern eine nicht sehr überraschend affektive: Eifersucht der Männer sei der Grund dafür, dass die Frauen sich verhüllen müssten.

Insgesamt fällt auf, dass die unterschiedlichen Reflexionen über Jagd, Insekten oder Reiten den Lesern mit wenig Detailreichtum, aber sehr sensualistisch dargereicht werden. Potocki glaubt an die Evidenz und Wahrhaftigkeit des Emotionalen, Affektiven und Visuellen.³² Isabella Mattazzi spricht mit Bezug auf Potocki vom „Sehen als dem privilegierten Organ des Bewusstseins“ („la vista come organo privilegiato di conoscenza“); da Potocki den mündlichen Informationen der Mauern oft misstrauete, bevorzugte er die Evidenz des Beobachtbaren.³³ Potocki möchte durch Beobachtung und Sehen die Ideen und Gebräuche der Marokkaner verstehen, weswegen er Sittenkenntnis der Sprachkenntnis vorzieht und seinen ethnographischen Ansatz begründet: Das „Verständnis der Vorstellungen eines Volkes“ sei als Ganzes sehr viel wichtiger als die Kenntnis der Sprache.³⁴ Er setzt sich für eine einfühlsame, teilnehmende Beobachtung ein, bei der ihm die Sprache geradezu als Hindernis erscheint. Man könnte zunächst schließen, dass er aus seinen mangelnden Sprachkenntnissen eine Tugend macht und den verschlossenen sprachlichen durch einen ethnographisch-beobachtenden Zugang ersetzt. Aber Sprache war zu diesem Zeitpunkt auch noch nicht das Kennzeichen für eine kulturelle Identitätspolitik im Sinne Herders, sondern einfaches Kommunikationsinstrument. Potocki selbst sprach weder wirklich gut Arabisch noch eine Berbersprache, sondern kommunizierte meistens mittels seiner jüdischen Übersetzer. Er beabsichtigte sogar, die Familie eines Übersetzers mit nach Spanien zu nehmen – ein Wunsch, der ihm nach eigenen Angaben vom Sultan trotz Versprechungen im letzten Moment verwehrt wurde. Mattazzis Urteil, dass Potocki mündlichen Informationen von Marokkanern misstrauete, möchte ich nicht folgen, sondern diesen Sachverhalt anders interpretieren. Potocki interessiert sich tatsächlich weniger für die Information oder die Sprache des Erzählens als für die Erzählweise selbst, was darauf verweist, dass er den Erzählungen fiktive und mythische, aber weniger informative Aussagekraft zuspricht. Auch für Potocki bedeutet dies *avant la lettre*: „The medium is the message.“ Die Beobachtung der Erzählsituation bzw. eines im Leben angesiedelten Erzählens ist ihm in Marokko besonders wichtig. Erzählen stellt für Potocki eine Form von Sozialität oder Gemeinschaft dar. Gerade die sichtbare Kooperation zwischen Zuhörern und Erzählern beim mündlichen Erzählen ist für ihn als Europäer in Zeiten einer mit steigender Alphabetisierung zunehmend dominierenden

32 Vgl. hierzu *Aleksandra Kroh*: Jean Potocki. Voyage lointain, Paris: L'Harmattan 2004, S. 89–91.

33 *Isabella Mattazzi*: Strutture della percezione nel Voyage dans l'empire de Maroc fait en l'année 1791 di Jean Potocki, in: *Between* 1, 2011, S. 1–13 (4 f.).

34 *Potocki*: *Voyages...* (Anm. 7), S. 166.

Schriftkultur bedeutsam. Erzählsammlungen mit Rahmen- und Binnengeschichten bilden diese Erzählsituation nach außen besonders klar ab, man kann quasi Erzählgemeinschaften in Alltagssituationen zuschauen.

Schlussfolgerungen und Ausblick

Welches Wissen, welche beobachteten Rituale und Sitten nahm Potocki von seiner Marokkoreise mit? Ich möchte abschließend einige Punkte zusammentragen, die gerade für Potocki als den virtuosen Erzähler der „Handschriften von Saragossa“ wichtig sind.

Zunächst ist sicherlich – wie oben durch die Begegnung mit dem Rabbiner von Meknès aufgezeigt – sein Interesse am sephardischen Judentum mit Afrika verknüpft. So kommt in den „Handschriften von Saragossa“ am 21. Tag die Figur des „Ewigen Juden“ („juif errant“) aus Zentralafrika oder der Mitte Afrikas („du fond de l’Afrique“) heran und spricht mit dem Kabbalisten.³⁵ Die wichtigste Praxis, die Potocki allerdings aus Marokko mitnimmt, ist die Vorstellung eines im Alltag situierten mündlichen Erzählens, das er in seinem eigenen Roman als orale Form innerhalb einer Schriftkultur zelebriert und intertextuell mit den Erzählungen aus „Tausendundeine Nacht“ und der alteuropäischen Tradition (Giovanni Boccaccio, Marguerite de Navarre) verknüpft, die auch die Romantiker (etwa über Ludwig Tiecks „Phantásus“ von 1812) zehn bis zwanzig Jahre später wiederbeleben werden. Man kann dieses Wiedererkennen der Alltagserzählung als Form der Gattungs-Anagnorisis betrachten: Potocki erinnert sich bei der Lektüre von „Tausendundeine Nacht“, dieser nordafrikanisch-levantinischen Erzählsammlung, wieder an eigene vergangene und vergessene alteuropäische Erzählweisen und erschafft in der Folge mit seinen „Handschriften von Saragossa“ eine verfremdete, vom Leser als exotisch wahrgenommene Form des Erzählens, die an der Peripherie Europas angesiedelt ist. Er holt diese Erzählform unter dem Vorwand, sie sei eine orientalische, wieder nach Europa zurück bzw. macht sie erneut in Europa heimisch.³⁶

Sein Reisebericht aus Marokko beinhaltet selbst ein Beispiel für intradiegetisches Erzählen: So zitiert er in direkter Rede über mehrere Seiten hinweg eine Eifersuchtsgeschichte (*conte*), die ihm sein Freund Bin-Otman am 8. Juli 1791 erzählt habe und die er so nah am Original wie möglich wiedergeben möchte.³⁷

35 *Jean Potocki: Manuscrit trouvé à Saragosse (version de 1804)*, hg. v. *Dominique Triaire/François Rosset*, Paris: Flammarion 2008, S. 372.

36 Lena Seauve geht auf die wichtige Rolle des Erzählens in Zusammenhang mit der Marokkoreise in ihrem neuen Buch zu Potocki sehr ausführlich ein. Vgl. *Lena Seauve: Labyrinthe des Erzählens*, Heidelberg: Universitätsverlag Winter 2015, insbesondere S. 31–36.

37 *Potocki: Voyages...* (Anm. 7), S. 160–162.

Auslöser ist die Begegnung mit einem jungen Mädchen, deren Kleidung und Haltung er von seiner Terrasse aus als „Beobachter“ beschreibt. Er begreift diese intradiegetische Erzählung als unmittelbare Einsicht in maurische Sitten, wobei er zugleich die orale Erzählsituation in seine Schriftkultur überträgt. Am gleichen Tag zieht er dann einen Vergleich mit den marokkanischen Markthändlern in den Geschichten von „Tausendundeine Nacht“.

Potockis Suche nach oralen Erzählungen folgt seinem Interesse an einer ethnologisch-narrativen Kulturanalyse bzw. an einem im Alltag situierten Erzählen, wie er es aus „Tausendundeine Nacht“ kennt. Immer wieder parallelisiert er das zeitgenössische Marokko mit den Erzählungen aus „Tausendundeine Nacht“, die der Franzose Antoine Galland in den Jahren 1704–1708 zusammenstellt und übersetzt und deren Originalmanuskripten Potocki in Marokko hinterherjagt. Schon in Polen hatte er theoretisch Zugriff auf die Übersetzung ins Jiddische (1718!) und ins Polnische (1768). Die 1001 Erzählungen bilden einen recht variablen Textkorpus, dessen Verflechtungsgeschichte sicherlich einen der interessantesten literarischen Transfers zwischen Asien, Afrika und Europa überhaupt darstellt. Für Potocki, der die französische Übersetzung von Antoine Galland kannte – und vielleicht sogar die jiddischen und die polnischen Übersetzungen – war das Erlebnis mündlichen Erzählens wohl genauso wichtig wie die Textlektüre. Aufgrund des großen Interesses der Europäer an dieser anschaulichen Form des Erzählens wurden die Erzählungen aus „Tausendundeine Nacht“ als „a work of European literature“³⁸ bezeichnet. Nicht nur Potocki war deswegen auf der Suche nach dem Ursprung dieser Erzählensammlung; auch Joseph von Hammer-Purgstall (1774–1856) suchte acht Jahre nach Potockis Marokkoreise vergeblich in Konstantinopel nach einem solchen Konvolut oder Manuskript und fand es schließlich in Kairo.³⁹

Potockis Beschäftigung mit einer mündlichen Erzähltradition in Marokko wurde somit von einer Textlektüre angestoßen, die das Interesse für eine nunmehr mit Distanz betrachtete außereuropäische, „orientalisch-afrikanische“ Mündlichkeit erweckte. Seine Suche nach mündlich situierten Alltagserzählungen in Marokko und dem Konvolut von „Tausendundeine Nacht“ ähnelt in gewisser Weise schon der Suche von Milman Parry nach einem homerischen Sänger in den 1930er Jahren im Königreich Jugoslawien. Eine Schriftkultur sucht jeweils nach einer fernen mündlichen Vergangenheit, um die zivilisatorische Distanz zu messen oder sie in einem schriftlichen Kontext wie den „Handschriften von Saragossa“ noch einmal zu aktualisieren.

38 Robert Irwin: *The Arabian Nights. A Companion*, London: Tauris Parke Paperbacks 2004, S. 9.

39 Ebenda, S. 21. Dieses Konvolut ist aber nicht überliefert. Ich danke Erik Martin für den Hinweis, dass man im 18. Jahrhundert Bücher gerne an ihren Originalschauplätzen gelesen hat. Potockis Herodot-Lektüre im Land der Skythen steht in diesem Kontext. Wahrscheinlich kann man dies mit der Neugier heutiger Filmfans auf Filmschauplätze vergleichen.

Erik Martin

Slawische Landschaft und imperialer Raum: Slawophilie als ästhetisches Paradigma in den Reisetexten von Jan Potocki

Die Einheit der Slawen hinsichtlich ihres gemeinsamen ethnischen Ursprungs sowie ihres eigentümlichen Volkscharakters, die die ideologische Grundlage der Slawophilie bildet, aus der im 19. Jahrhundert verstärkt politische Implikationen abgeleitet wurden, war zunächst und vor allem ein ästhetisches Projekt.¹ So war Herders berühmtes „Slawenkapitel“ – einer der slawophilen Grundlagentexte der Romantik – nicht nur eine Summe der gängigen historischen Forschung zu den slawischen Völkern, sondern auch eine durchliterarisierte Idylle.²

Eine ähnlich ästhetisierende Strategie bei der Darstellung sowohl der slawischen Geschichte als auch des Russischen Imperiums verfolgt auch Jan Potocki in seinen 1795 und 1829 veröffentlichten Reisetexten „Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe“³ (Reise in einige Teile Niedersachsens) und „Voyage dans les steps d’Astrakhan et du Caucase“⁴ (Reise durch die Steppen Astrachans und in den Kaukasus). Potocki entwirft hier einen einheitlichen slawischen Raum als ästhetische Landschaft, die die Einheit der Slawen unter der Vorherrschaft des Russischen Imperiums gleichzeitig bezeugen und konstituieren soll. Wie bei Herder wird somit die Last des wissenschaftlichen Beweises für die Einheit der Slawen

-
- 1 Auf das (russische) Slawophilentum als ästhetisches Phänomen verweist auch *Jekatherina Lebedewa*: Russische Träume: Die Slawophilen – ein Kulturphänomen, Berlin: Frank & Timme 2008.
 - 2 Eine gewisse idyllisierende Tendenz haben allerdings bereits die dem „Slawenkapitel“ zugrundeliegenden Quellen. Wie Peter Drews hervorhebt, sollte deshalb der Einfluss Herders in den gleichfalls recht idyllischen Texten zur slawischen Vorzeit von Zorian Dołęga-Chodakowski oder Wawrzyniec Surowiecki nicht automatisch angenommen werden, vgl. *Peter Drews*: Herder und die Slaven. Materialien zur Wirkungsgeschichte bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts, München: Otto Sagner 1990, S. 109.
 - 3 *Jean Potocki*: Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe pour la recherche des antiquités slaves ou vendes, Hambourg: Schniebes 1795. Eine veröffentlichte deutsche Übersetzung des Textes liegt nicht vor.
 - 4 *Ders.*: Voyage dans les steps d’Astrakhan et du Caucase, Paris: Merlin 1829. Auch von diesem Text existiert keine deutsche Übersetzung.

(sowie die politischen Risiken und Schwierigkeiten einer slawischen respektive russischen Hegemonie) in der Literarizität des Textes aufgehoben.

In diesem Aufsatz soll vor allem die Ästhetisierung des Raumes bei Potocki aufgezeigt werden, deren Anfänge sich bereits bei Herder finden.

Idylle und Landschaft – Ursprungsdiskurse und ästhetische Dispositive

Das kurze Kapitel mit der Überschrift „Slawische Völker“ aus dem vierten Teil der Herderschen „Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit“ (1784–1791) verheißt eigentlich weder von seinem Umfang noch von seiner Stellung im Gesamtkonzept des Textes her etwas Bedeutsames. Dass dieses Kapitel dennoch eine begeisterte und nachhaltige Rezeption erfahren hat, ist, wie es scheint, nicht so sehr seinem Inhalt, sondern seiner Darstellungsweise geschuldet. Tatsächlich ordnet Herder die wissenschaftlichen Erkenntnisse über den Ursprung der Slawen einem (literarischen) Narrativ unter. Dieses Narrativ ist im Wesentlichen eine Heilsgeschichte.

Es beginnt mit den „helfende[n] oder dienende[n] Völker[n]“⁵ der Slawen, die während der Völkerwanderung mit den Stämmen der Goten, Hunnen und Bulgaren ziehen. Doch anders als bei diesen kriegerischen Stämmen verlief die slawische Landnahme friedlich: Die Slawen nahmen den Raum in Besitz, indem sie „diesen [sc. den Goten etc.] stille nach[rückten] und [...] ihre leergelassenen Plätze und Länder [besetzten]“.⁶ Diese Landnahme war nicht nur friedlich, sondern auch nachhaltig positiv, denn ihre „geräuschlose, fleißige Gegenwart“ war „nach allen vorhergegangenen Verheerungen, Durch- und Auszügen [...] den Ländern erspriesslich“.⁷ Bei der Darstellung der Slawen scheint sich Herder eher an der Seligpreisung der Sanftmütigen in der Bergpredigt als an historischen Tatsachen zu orientieren, wenn er etwa schreibt, die Slawen seien „mildtätig, bis zur Verschwendung gastfrei, Liebhaber der ländlichen Freiheit, aber unterwürfig und gehorsam“⁸ gewesen. Doch gerade diese Sanftmut erwies sich für die Slawen als Nachteil, denn – Herder bleibt in der biblischen Lexik – „mehrere Nationen, am meisten aber die vom deutschen Stamme, [haben] sich an ihnen hart *versündigt*“,⁹

5 Johann Gottfried Herder: Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit, XVI. Buch, Kapitel 4: Slawische Völker, in: Ders.: Sämtliche Werke, Berlin: Weidmann 1909, Bd. 13–14; hier: Bd. 14, S. 277–280 (277).

6 Ebenda, S. 277.

7 Ebenda, S. 278.

8 Ebenda, S. 278.

9 Ebenda, S. 279; Hervorhebung: E.M.

indem sie die slawischen Völker nach und nach versklavten. Hier setzt Herder gewissermaßen zum dramatischen Tiefpunkt seines Narrativs an, denn durch die Versklavung ist auch der slawische „Charakter zur arglistigen, grausamen Knechtsträgheit herabgesunken“.¹⁰ Doch dieser Katabasis folgt gewissermaßen die Auferstehung, und Herder verkündet die glanzvolle Zukunftsvision für die Slawen in einer pathetischen Apostrophe:

[...] so werdet auch ihr so tief versunkene, einst fleißige und glückliche Völker endlich einmal von eurem langen trägen Schlaf ermuntert, von euren Sklavenketten befreit, eure schönen Gegenden vom Adriatischen Meer bis zum karpatischen Gebirge, vom Don bis zur Mulda als Eigentum nutzen und eure alten Feste des ruhigen Fleißes und Handels auf ihnen feiern dürfen.¹¹

Spätestens hier entkoppelt sich das Erlösungsnarrativ vollständig von der Wirklichkeit, indem es etwa dem realexistierenden Russischen Imperium keinen Platz einräumt.¹²

Für die mythologisierende Rekonstruktion der Geschichte spielt die Konstruktion des Raumes eine entscheidende Rolle. Herder verwendet die unbestreitbare Tatsache der großen räumlichen Ausbreitung der Slawen, um über die Einheit dieses Raums eine Einheit ihres Volkscharakters herzustellen.¹³ Er erreicht dies durch eine (ästhetisch) überzeugende Darstellung, indem er den Raum in das oben skizzierte Narrativ von Sündenfall und Auferstehung einschreibt.

So unterliegen die Slawen zunächst dem Fluch des Raumes: Sie siedeln zu weit von den – zivilisierten – Römern, aber zu nahe an den – kriegerischen – Germanen und Tataren.¹⁴ Die Weite des von den Slawen bewohnten Raumes wird an zwei Stellen als „ungeheuer“ bezeichnet.¹⁵ Im Zusammenhang mit der obengenannten Versklavung durch die germanischen Stämme wird auch eine raumbezogene Facette der slawischen „Sanftmütigkeit“ nachgereicht; denn die Slawen hatten weder die kriegerischen Qualitäten, um Neuland zu erobern, noch waren sie wehrhaft genug, sich in dem von den Helden der *frontiers*, des Grenzlandes,

10 Ebenda, S. 279.

11 Ebenda, S. 280. Wohlgermerkt liegt hier die Pointe auf der Einlösung der Seligpreisung, dass nämlich die Sanftmütigen das Erdreich besitzen werden (vgl. Mt 5,5).

12 Russland war zum Entstehungszeitpunkt des Textes freilich schon lange aus dem „langen trägen Schlaf“ erwacht und spielte im Konzert der europäischen Mächte eine nicht unbedeutende Rolle (wie auch immer man die Sache mit den „Sklavenketten“ gesehen haben mag).

13 Die Zuschreibung der Charaktereigenschaften aufgrund des Raumes ist bereits in den byzantinischen Quellen gegeben; vgl. hierzu byzantinische „Milieutheorien“ in *Florin Curta: The Making of the Slavs. History and Archeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*, Cambridge: Cambridge University Press 2001, S. 43–49.

14 Herder (Anm. 5), S. 277.

15 Ebenda, S. 277 f.

freigewordenen Raum kämpferisch zu behaupten. So kollabierte ihre Gesellschaftsordnung gleichsam unter dem Druck des „ungeheuren“ Raumes.

Auch Herders Zukunftsvision fällt mit einer Qualitätsveränderung des Raumes zusammen, der plötzlich als „schön“ bezeichnet wird.¹⁶ Tatsächlich ist er mehr als nur schön: Das RURALE gleitet in das BUKOLISCHE,¹⁷ das INDUSTRIELLE in das ALTVÄTERLICH-IDYLLISCHE ab¹⁸ – der vormals ungeheure Raum wird so zu einem *locus amoenus*.

Während sich Herder bei der Modellierung des slawischen Raumes und Volkscharakters an der Gattung der Idylle orientiert, steht für Jan Potocki die Landschaft, und somit ein anderes ästhetisches Dispositiv, im Mittelpunkt. Gemäß Joachim Ritter ist die Landschaft eine spezifisch moderne Möglichkeit, die Einheit der Natur als Totalität für das Subjekt ästhetisch erfahrbar zu machen; sie ist somit eine Alternative zu der objektivierten und fragmentierten Natur der neuzeitlichen Naturwissenschaften:

Nachdem die Wissenschaft von der Natur dadurch zu sicherem Gang gekommen ist, dass sie sich darauf beschränkt, ihre Erscheinung allein im Felde möglicher Erfahrungen zu „buchstabieren“, übernimmt es die ästhetische Einbildungskraft, die Natur in ihrer „Totalität“ [...] für das Gemüt gegenwärtig zu halten.¹⁹

Das Verfahren der ästhetischen Totalisierung lässt sich in Potockis „Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe“ (1795) beobachten. Im Spätsommer des Jahres 1794 bereiste Jan Potocki Mecklenburg und Niedersachsen auf der Suche nach urslawischen Siedlungsgebieten. Dabei führte Potocki eine Art Forschungstagebuch, in dem er sowohl wissenschaftliche Fakten über die Slawen als auch persönliche Eindrücke während seiner Reise festhielt und das er ein Jahr später unter dem genannten Titel in Hamburg veröffentlichte.

Nordostdeutschland war ein zentraler Ort der damaligen Slawenforschung. Hier soll sich laut dem mittelalterlichen Chronisten Thietmar von Merseburg (975–1018) das Hauptheiligtum der Ostslawen, die sagenumwobene Stadt Rethra,

16 Vgl. „schönste[r] Erdstrich Europas“ ebenda, S. 279 sowie „eure schönen Gegenden“ ebenda, S. 280.

17 Vgl. „es als Kolonisten, als Hirten oder Ackerleute zu bauen und zu nutzen“ ebenda, S. 278; Hervorhebung: E.M.

18 Vgl. „Sie liebten die Landwirtschaft, einen Vorrat von Herden und Getreide, auch mancherlei *häusliche Künste* und eröffneten allenthalben mit den Erzeugnissen ihres Landes und Fleißes einen nützlichen Handel“ (ebenda, S. 278; Hervorhebung: E.M.); oder: „In Deutschland trieben sie den Bergbau, verstanden das Schmelzen und Gießen der Metalle, bereiteten das Salz, verfertigten Leinwand, brauten Met, pflanzten Fruchtbäume und führten nach ihrer Art ein *fröhliches, musikalisches Leben*“ (ebenda, S. 278; Hervorhebung: E.M.).

19 Joachim Ritter: Landschaft. Zur Funktion des Ästhetischen in der modernen Gesellschaft, in: Ders.: Subjektivität, Frankfurt (M.): Suhrkamp 1974, S. 141–163 (156–157).

befunden haben.²⁰ Die Spekulation um die genaue Lokalisierung von Rethra nahm 1768 neuen Aufschwung, als bei Neubrandenburg die sogenannten „Prillwitzer Idole“ entdeckt wurden: kleine Bronzefiguren, auf denen teilweise *Rethra* in Runenschrift eingeritzt war.²¹ Die Echtheit dieser slawischen Götzenbilder wurde seit ihrer Auffindung kontrovers diskutiert; heute weiß man, dass es sich um Fälschungen handelt.²²

Obwohl die Prillwitzer Idole für Potockis Untersuchungen zentral sein sollten, beteiligt er sich nicht an der wissenschaftlichen Kontroverse um ihre Echtheit, ja ignoriert sie völlig. Vielmehr ist er der Meinung, dass zu viel Wissenschaftlichkeit der Wahrheitsfindung schade. Als er die Figuren persönlich in Augenschein nimmt, fühlt er sich an die skrupulösen Beschreibungen von Andreas Masch, dem Verfasser von „Die gottesdienstlichen Alterthümer der Obotriten, aus dem Tempel zu Rhetra [sic], am Tollener-See“ (1771),²³ erinnert und bemerkt:

Der erste Schrank enthält die Götterstatuen, die Superintendent Masch bereits beschrieben hat, vielleicht zu genau beschrieben hat. Ein Gelehrter muss Begriffe anhäufen und erwarten, dass durch ihre Anzahl eine klare, vernünftige, unanfechtbare Erklärung zustande kommt. Eine einzige erzwungene Erklärung kann dem besten Werk schaden, gerade dann, wenn sie gewissen Leuten Anlass gibt, anhand von Kleinigkeiten das ganze Werk lächerlich zu machen.²⁴

Diese Passage macht klar, dass laut Potocki eine rein empirische Arbeit zur Urgeschichte der Slawen nie ganz überzeugend sein wird, weil einzelne Tatsachen immer in ihrer Richtigkeit angezweifelt werden können. Entsprechend verwendet Potocki eine andere Strategie als das wissenschaftliche „Buchstabieren“, um die Geschichte der Slawen an diesem Ort zu bezeugen. Geschickt nutzt er das quasiliterarische Genre des Tagebuchs, um die Beschreibung der Landschaft mit der wissenschaftlichen Hypothese von der Ethnogenese der Slawen zu verknüpfen, so etwa bei der Schilderung des Tollensesees, einer der möglichen Verortungen von Rethra:

Zwei Hügel, die ungefähr dreißig Schritt voneinander entfernt waren, boten mir eine schöne Landschaft [*paysage*]. Sie sind mit Brombeersträuchern bedeckt, deren dunkles Grün sich von den gepflügten Feldern, die sie umgeben, abhebt. Zwischen den beiden Hügeln eröffnet sich ein Ausblick auf den See Lieps, den kleinen Tollensee, der mit dem Großen Tollensee verbunden ist, sowie die Stadt Neubrandenburg und die beiden Dörfer Broda und Nemerow,

20 Potocki nimmt auf Thietmar von Merseburg gleich zu Beginn seines Textes expliziten Bezug.

21 Potocki führt im Anhang des Textes Abbildungen und detaillierte Beschreibungen dieser Idole auf.

22 Vgl. den Beitrag von *Helga Schultz* im vorliegenden Band, S. 193–199.

23 *Andreas Gottlieb Masch/Daniel Woge: Die gottesdienstlichen Alterthümer der Obotriten, aus dem Tempel zu Rhetra, am Tollener-See*, Berlin: Rellstab 1771.

24 *Potocki: Voyage dans quelques parties...* (Anm. 3), S. 28. Übersetzung der zitierten Textstellen (sofern nicht anders vermerkt): E.M.

deren Namen ganz sicher slawischen Ursprungs sind. Der Name des Sees Lieps kommt von slawisch *lipa* – „Linde“ und *Brod* heißt „Furt“, denn bei diesem Dorf findet sich tatsächlich eine Furt.²⁵

Der Blick des Lesers wird hier gleichsam durch die imaginierte Landschaft („paysage“) gelenkt: Ausgehend von einem kleinen, fast verborgenem Raum wird die Szenerie stetig erweitert, bis sich dem Leser ein Panorama des ganzen Sees mit den umliegenden Städten bietet. Gleichzeitig wird dieses Panorama zu einer historischen Karte, deren toponymische Einträge, die die geschichtliche Präsenz der Slawen bezeugen sollen, mit den landschaftlichen Gegebenheiten korrespondieren. Die Geographie wird so zum Bürgen der Geschichte, und der sich zur Landschaft weitende Erfahrungshorizont soll, qua Analogie, eine Ausweitung der historischen Kenntnisse suggerieren. Die ästhetische Raumkonstruktion – die Landschaft am Tollenseesee – soll durch ihre Literarizität den historischen Wahrheitsanspruch bezeugen.

Die spezifische Blickführung des Lesers vom konkreten Gesichtsfeld zur geographischen Totalität respektive literarisierten Landschaft wird von Potocki oftmals genutzt:

Mecklenburg unterscheidet sich von allen Ländern der Welt durch die große Anzahl an Seen [...] Einige sind von riesigen Bäumen umgeben, die ihre einsame Schönheit [*beautés solitaires*] verbergen; andere liegen in einer weiten Ebene [...] Es ist wahrscheinlich, dass es dieselben Seen waren, die die Liutizen dazu veranlassten, sich dort niederzulassen. Dieser Volksstamm lebte gemeinsam mit den Tiwerzen in der Ukraine – die Liutizen am Bug, die Tiwerzen am Dnjestr, und die Ukrainer haben eine besondere Vorliebe für Gewässer einer bestimmten Größe.²⁶

Auch hier beginnt die Blickführung des Lesers an einem Ort sentimental-ästhetischer Abgeschiedenheit („*beautés solitaires*“), weitet sich allmählich über eine riesige, aber noch überschaubare Fläche, hin zu einem geographischen Panorama, das bis zur Ukraine reicht. Die Einheit dieses Raumes wird so durch die ästhetische Qualität der Landschaft konstituiert, deren Gestaltähnlichkeit gerade durch das sie erlebende Subjekt erkannt werden kann:

In der Nähe von Neuburg kann man einen hohen, freistehenden Berg sehen. Von weitem sieht er so aus, als ob er von Menschen gemacht sei; aber nachdem ich ihn bestiegen hatte, sah ich deutlich, dass es eine natürliche Erhebung war, die erst später von den Slawen zu einem Verteidigungspunkt ausgebaut wurde. Ich kann in diesem Urteil nicht irren, weil ich mehrere ähnliche Hügel in

25 Potocki: *Voyage dans quelques parties...* (Anm. 3), S. 8 f.

26 Ebenda, S. 4 f.

der Ukraine gesehen habe, alle in der Nähe von Grabhügeln und perfekt erhalten, so dass es sehr interessant wäre, auch hier danach zu suchen.²⁷

Damit wird im Genre des wissenschaftlichen Reiseberichts eine Umwertung vorgenommen: Das Literarische ist nicht ein Beiwerk zu den wissenschaftlichen Fakten, sondern übernimmt die Garantie für die Möglichkeit ihrer Konstruktion. Erst im Subjekt fügen sich die Einzeltatsachen zu einem sinnvollen Bild zusammen, das durch die ästhetische Totalität der Landschaft eine weitere (literarische) Bekräftigung erfährt.

Imperialer Raum als Voraussetzung der Geschichte

Vergleicht man Herders und Potockis Raumkonstruktion, gibt es eine bemerkenswerte Pointe: Während die Idylle als Gattung noch an einem Ursprungsdiskurs partizipiert,²⁸ ist die ästhetische Formung der Natur als Landschaft eine genuin moderne Erscheinung, auch und gerade weil sie ein betrachtendes Subjekt voraussetzt. Als Landschaft ist die Natur immer schon auf den Betrachter hin perspektiviert. Indem Potocki den Ursprung der Slawen mit der Technik (subjektiver) Perspektivierung verbindet, legt der Text das Spannungsfeld von natürlicher Genese und nachträglicher Konstruktion offen.

Doch entgegen der gängigen Leseerwartung suspendiert Potocki die Idee des Ursprungs nicht zugunsten der Konstruktion, sondern legt umgekehrt die Konstruktion als Möglichkeitsbedingung der Ursprünglichkeit zugrunde und hält an beiden fest.

Diese Spannung lässt sich auch an einem weiteren Reisetext, „Voyage dans les steps d'Astrakhan et du Caucase“ (1829) studieren. Anders als die „Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe“ behandelt dieser Text vor allem politische Themen, die an der südlichen Peripherie Russlands angesiedelt sind, und er liest sich mithin als literarische Legitimation des Russischen Imperiums. Wie Daniel Beauvois betont, war eine russophile Haltung für den kosmopolitischen Teil

27 Ebenda, S. 24.

28 Das Idyllgenre stellt oftmals den Bezug zum Ursprung des Menschen im Goldenen Zeitalter (Garten Eden u.Ä.) her. So heißt es noch bei Schiller: „[...] so haben die Dichter den Schauplatz der Idylle aus dem Gedränge des bürgerlichen Lebens heraus in den einfachen Hirtenstand verlegt und derselben ihre Stelle vor dem Anfange der Kultur in dem kindlichen Alter der Menschheit angewiesen“; s. *Friedrich Schiller: Über naive und sentimentalische Dichtung*, in: *Ders.: Werke*, Weimar: Hermann Böhlau 1962, Bd. 20, S. 413–503 (467). Auch wenn die Funktion der Idylle bei Schiller – wie auch schon bei Herder – sich grundsätzlich wandelt, bleibt der Bezug zu einem (verlorenen) Ursprung auch *ex negativo* bestehen.

des polnischen Adels keine Seltenheit, was er am Beispiel von Adam Czartoryski und Jan Woronicz aufzeigt.²⁹

Wie funktionieren aber die Legitimationsstrategien des Texts? Zunächst einmal stellt Potocki jegliche Authentizitätserfahrung des Nicht-Europäischen in Frage.³⁰ Dies kommt sehr deutlich zum Vorschein, als er von der Begegnung mit einem Lama Folgendes berichtet:

Ich sagte ihm daraufhin, dass einer der Söhne des Amursana in Polen war. Der Lama war zunächst skeptisch und wandte ein, dass alle seine Söhne nach Peking gebracht worden seien. Ich erklärte, dass ein Sohn von Amursana in Sibirien zur Welt kam, den man als Kind nach Polen brachte. Endlich sagte ich, dass ich im Besitz der Idole [*bourkhan*] bin, die der letzte Prinz der Dschungaren mit sich führte. Nun dachte der Lama lange über meine Worte nach, und sie erschienen ihm sehr wahrheitsgemäß. Aber die Erinnerung an den prächtigen Hof des Chungtaidschi, an dem er seine Jugend verbracht hatte, brachte ihn so sehr auf, dass ich meinen Besuch lieber beendete. Später sagte man mir, er habe nach meinem Weggang sehr geweint.³¹

Zunächst ist dies ein Stück (imperial) Verflechtungsgeschichte einer globalisierten Welt: Der Reisende Potocki erzählt dem ansässigen Lama von einem Sohn Amursanas, den er in Polen getroffen habe, als dieser aus Sibirien in den Westen kam.³² Das (post)koloniale Konzept des *native informant*,³³ der ein spezifisch „indigenes Wissen“ bezeugen soll,³⁴ wird an dieser Stelle ad absurdum geführt, da das Wissen global (eigentlich imperial) ist. Bezeichnend ist ebenfalls die Reaktion des „Primitiven“: Die heftige emotionale Reaktion gilt nicht dem Verlust der *bourkhan*, sondern dem Verlust des „prächtigen Hofes des Chungtaidschi“, wo der Lama seine Jugend verbracht hatte. Diese dezidiert anti-Rousseausche Wendung lässt das Imperium (in diesem Falle das mongolische) als Sehnsuchtsort an die Stelle des Naturzustandes treten.

29 Daniel Beauvois: U źródeł panslawizmu: Polskie oświecenie i słowiańszczyzna (1795–1820), in: *Revue des études slaves* 51/1-2, 1978, S. 33–42 (35).

30 Zu Potockis dezidiertem Anti-Orientalismus vgl. den Beitrag von Annette Werberger im vorliegenden Band, S. 169–179.

31 Potocki: *Voyage dans les steps...* (Anm. 4), S. 59–61. Übersetzung der zitierten Textstellen: E.M.

32 Der Khoit-Fürst Amursana kämpfte im 18. Jahrhundert gegen das Qing-China; mit seiner Niederlage wurde der letzte mongolische Einfluss in Innerasien ausgelöscht. Amursana starb in Tobolsk. Dass Amursanas Sohn ausgerechnet nach Polen gegangen ist, hat eine zusätzliche historische Konnotation, und zwar vor dem Hintergrund, dass Polen bereits seit den Zeiten der Konföderation von Bar nach Sibirien verbannt wurden.

33 Gayatri Chakravorty Spivak: *A Critique of Postcolonial Reason: Toward a History of the Vanishing Present*, Cambridge: Harvard University Press 1999, S. 6.

34 Im „klassischen“ kolonialen Text erfährt der Reisende etwas (Exotisches) von den ansässigen „Primitiven“.

Diese Szene suspendiert freilich auch jegliches als Offenlegung von Ursprüngen verstandenes ethnographisches Interesse zugunsten der (imperialen) Macht, die der Geschichte immer zuvorkommt. Diese Reflexion erläutert Potocki anlässlich eines Gesprächs mit armenischen Lokalherrschern:

Ich verbrachte den Abend mit meinen armenischen Gastgebern, die mich glänzend bewirteten und noch besser unterhielten. Langsam fange ich an, das politische Gleichgewicht des Kaukasus besser zu erkennen, dessen verwickelte Interessen so kompliziert sind wie in Europa während des Westfälischen Friedens. Die Politik des Kaukasus ist noch unbeständiger als unsere. Die Lage ändert sich von Jahr zu Jahr. Die Republiken, die heute unter der Protektion eines Fürsten stehen, bilden morgen neue Allianzen; Staaten und Bündnisse entstehen und lösen sich wieder auf.³⁵

Hier wird der kaukasische Raum als Paradigma einer multiethnischen Kampfzone, eines permanenten Kriegszustandes vorgestellt, für den kein Westfälischer Frieden möglich zu sein scheint. In gewisser Weise garantiert nur die Einheit des geographischen Raumes als Verklammerung von endlosen Rekonfigurationen der Herrschaftsveränderungen eine ethnische Einheit, die politischen Veränderungen unterliegt. Die faktischen Veränderungen an sich ergeben noch lange keine Geschichte, wie die folgende Passage zeigt, in der Potocki von seiner Herodot-Lektüre berichtet:

Denn Herodot reiste mit mir durch Skythien, so wie er es vor zweiundzwanzig Jahrhunderten in eigener Person getan hat. In dieser Zeit lebten hier hunderte verschiedene Völker, die Ruinen ihrer Städte bedeckt der Sand der Wüste und ihre Namen sind dem Vergessen anheimgefallen. Gräber von hundert Königen, von tausend berühmten Kriegern sind hier, doch wir kennen ihre Namen nicht. Aber Herodot hat die Zeit überdauert. Er spricht zu mir in seiner Sprache, und ich achte auf seine Worte aus Angst, eines zu verlieren, und ich finde mehr Gefallen in dieser Konversation als in einigen mit den lebenden Menschen. Sei die Arbeit der Historiker gesegnet, die uns so viel Freude bereitet.³⁶

Die Pointe an dieser Stelle besteht darin, dass Geschichtsschreibung relevanter als die Geschichte selbst ist. Historische Fakten – etwa die stetig einander ablösenden Warlords (s.o.) – können *ipso facto* kein relevantes Geschichtsnarrativ konstituieren: Wenn sie als kontingente Tatsachen nebeneinanderstehen, dann ist es gleich, ob sie existiert haben oder nicht. Erst die Metasprache der Geschichte verleiht den historischen Tatsachen Bedeutung und Wert, was Potocki in der

35 Potocki: Voyage dans les steps... (Anm. 4), S. 114 f.

36 Ebenda, S. 39.

Antithese der namenlosen, „stummen“ Fakten und des „beredten“ Diskurses unterstreicht.

Zwar ist die Gegenüberstellung des geschichtsträchtigen Europas und des geschichtslosen Asiens ein Topos eurozentristischen Denkens, doch die Pointe scheint mir nicht in dieser Gegenüberstellung zu liegen,³⁷ sondern in der Tatsache, dass nicht (geschichtliche) Tatsachen eine Geschichtsschreibung konstituieren, sondern im Gegenteil die Geschichtsschreibung die Geschichte. Wie im Falle des Amursana (s.o.) ist Wissen gewissermaßen immer imperial und kommt von außen. Nicht die authentische „Binnen“-Erfahrung des Indigenen ist konstitutiv, sondern die Mobilität von Wissen als solche.

Nun konstruiert der Text ein Äquivalent zur Metasprache der Geschichtsschreibung, nämlich den imperialen Raum. So wie Herodot gewissermaßen jeder ethnographischen Erfahrung zuvorkommt, so ist das Imperium sozusagen schon immer da; zumindest scheint es unmöglich zu sein, Russland zu verlassen. Potocki überquert Grenzen, die sich nie als endgültige Grenzen erweisen:

Die goldenen Türme Moskaus verschwinden in der bläulichen Ferne. Lebewohl Europa mit all deinen Sorgen! Ich suche Erholung im ruhigen und friedlichen Asien.³⁸

[...]

Hinter dem Fluss Choper endet Russland und der Weg führt durch die Steppe des Don.³⁹

[...]

Mit der Überfahrt über die Zariza verlassen wir Europa und betreten Asien. Dieser kleine Fluss wurde von den besten Geographen als Grenzfluss zwischen zwei Welten bezeichnet, und wie zur Bestätigung dieser Meinung stehen auf der anderen Seite des Flusses Zelte der Kalmücken. Ihre asiatischen Gestalten schmücken das ganze Ufer. Ihre Kleidung ist genauso, wie Vateau, Pillement und andere Maler dieser Schule die Chinesen gemalt haben.⁴⁰

Diese Beispiele könnten ohne Schwierigkeit vermehrt werden; Potocki trifft immer wieder auf slawische Toponyme oder direkte Manifestationen imperialer Herrschaft. So wie Herodot eine Metasprache für die Zeit bereitstellt, bietet Russland gleichsam eine Metasprache für den Raum, in dem sich Geschichte erst entfalten kann.

37 Potocki de-orientalisiert den Kaukasus geradezu, indem er ihn in europäischen Termini beschreibt (vgl. oben „wie in Europa während des Westfälischen Friedens“ etc.).

38 *Potocki: Voyage dans les steps...* (Anm. 4), S. 3 f.

39 Ebenda, S. 8.

40 Ebenda, S. 20 f.

Analog zur idyllischen Landschaft, die den historischen slawischen Siedlungsraum gleichsam selbst hervorbringt und bezeugt, steht der imperiale Raum außerhalb historischer Kritik (oder Rechtfertigung) und schafft selbst erst die Möglichkeit von Geschichte. Potockis Ethnographie versucht nicht, die Ursprünglichkeit indigener Völker aufzuzeichnen. Sie entwirft vielmehr einen Raum, dessen geschichtliche Bedingung gerade das Imperium ist.

In der „Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe“ ist die Totalisierung ästhetischer Erfahrung der Natur als Landschaft an den subjektiven Betrachter gebunden. In der „Voyage dans les steps d'Astrakhan et du Caucase“ stiftet das Narrativ eine Einheit, die keine Totalität ist – das Russische Imperium, das nicht dadurch legitimiert ist, dass es die Geschichte in irgendeiner Weise vollendet, sondern sie zuallererst ermöglicht.

In memoriam

Helga Schultz †

Jan Potockis Forschungen zur slawischen Frühgeschichte in Mecklenburg

Die Forschungen des Grafen Jan Potocki zur Geschichte der Slawen sind weithin vergessen. Fast zwei Jahrzehnte hat Potocki erhebliche Kraft und Mittel aufgewendet, um die Vor- und Frühgeschichte der Polen und im Zusammenhang damit die aller slawischen Stämme zu erforschen. Er sah es als seine patriotische Pflicht an, Identität und Selbstbewusstsein der Polen angesichts der Übergriffe der mächtigen Nachbarn zu stärken. Potocki reiste durch Russland, den Kaukasus, die Türkei, Ungarn und Österreich und studierte die alten Autoren in den Pariser Bibliotheken. Daraus erwuchs eine vierbändige Quellensammlung zur Geschichte der Skythen, Sarmaten und Slawen, die er ins Französische übersetzte und mit eigenwilligen Kommentaren versah.¹ Die internationale *scientific community* der Aufklärer zollte dem Grafen durchaus Anerkennung. Die zahlreichen Besprechungen der „Fragments historiques et géographiques sur la Scythie, la Sarmatie et les Slaves“ lobten Potockis Übersetzungen und seinen Spürsinn, der ihm dabei half, bisher unerschlossene Quellen zu entdecken. Dabei tadelten sie aber auch manche Eigenwilligkeit und willkürliche Deutung, die er hier und da im Interesse seines angestrebten Zwecks vornahm. Ein für Friedrich Nikolais „Neue Allgemeine Deutsche Bibliothek“ tätiger Rezensent meinte zum Beispiel:

In den Anmerkungen erscheint der Herr Verf. überall als ein Vertheidiger der ältesten Erzählungen des Cosmas, Dugloß [gemeint ist Jan Długosz – Anm. der Red.], Notarius Belä, und ähnlicher polnischer auch deutscher Chronikenschreiber; und da ihm Scharfsinn und Belesenheit zu Gebote stehen: so bringt er manche neue Bemerkung in Umlauf, die den Vertheidigern des Lech und Czech sehr willkommen sein wird.²

1 *Jean Potocki: Fragments historiques et géographiques sur la Scythie, la Sarmatie et les Slaves. Recueillis et commentés*, 4 Bände, Brunsvic: La Librairie des Ecoles 1796.

2 *Anonymus: Rezension zu Jean Potocki: Fragments historiques et géographiques sur la Scythie, la Sarmatie et les Slaves*, in: *Neue Allgemeine Deutsche Bibliothek*, Band 37/1, Kiel: C. E. Bohn 1798, S. 115–117 (117). Rechtschreibung wie im Original.

Als jedoch der große August Ludwig Schlözer im Jahr 1803 in den „Göttingischen Gelehrten Anzeigen“ eine recht bissige Besprechung von Potockis im Vorjahr erschienener Urgeschichte der Völker auf dem Gebiet des zaristischen Russland platzierte, kränkte dies den Grafen tief.³ Auf diese „einseitig negative Kritik“ hin soll er den Rest der Auflage – sie umfasste ohnehin nur 100 Exemplare – in einem Teich versenkt und seine slawischen Studien ein für alle Mal begraben haben.⁴

Potockis Forschungen zur Frühgeschichte der Slawen unmittelbar östlich der Elbe waren in dieses große Projekt einer allgemeinen slawischen Geschichte eingebettet. Er unternahm dazu 1794 eine Reise, deren Verlauf und Ertrag er im folgenden Jahr gesondert beschrieben hat.⁵ Sie führte ihn nicht eigentlich nach Niedersachsen, wie der Titel der Schrift nahelegt, sondern nach Mecklenburg, das von der Stammburg der Obotriten seinen Namen hat. In diesem nordostdeutschen Land war die Tradition der Wenden, wie die Deutschen ihre slawischen Nachbarn nach der antiken Überlieferung von den Venetern nannten, am lebendigsten geblieben. Die Obotriten waren ein Stammesverband, der zu eigener Staatsbildung gelangt war. Seine Fürsten unterwarfen sich der Lehnsherrschaft und der Taufe, nachdem Heinrich der Löwe sie 1164 besiegt hatte, und behielten so die Landesherrschaft bis zur Novemberrevolution 1918. In Mecklenburg begründete deshalb die Herkunft von den Wenden Legitimität und Identität der Landesherren und des Adels.

Potocki fühlte sich indes nicht so sehr von der ostmecklenburgischen Obotritentradition angezogen, sondern von den sagenhaften Überlieferungen des einst so mächtigen Stammesverbandes der Liutizen. Im großen Slawenaufstand von 983 hatte sich der Liutizenbund so erfolgreich gegen die Unterwerfung unter deutsche und polnische Macht und Christianisierung gewehrt, dass das Land zwischen Oder und Elbe noch fast zwei weitere Jahrhunderte heidnisch und frei blieb. Die Liutizen hatten keine Fürsten. Sie fanden ihren Mittelpunkt einzig in ihrem Tempelheiligtum Rethra. Dorthin brachten sie ihre Schätze, dort residierte der Gott Svarozic. Seine Priesterschaft lenkte mit dem Orakel des Heiligen

3 *Jean Potocki: Histoire primitive des peuples de la Russie, avec une exposition complète de toutes les notions, locales, nationales et traditionnelles, nécessaires à l'intelligence du quatrième livre d'Hérodote*, St. Petersburg: l'Académie Impériale des Sciences 1802. Siehe auch *August Ludwig Schlözer: Rezension zu Jean Potocki: Histoire primitive des peuples de la Russie*, in: *Göttingische Gelehrte Anzeigen*, 59. Stück, 11. April, Göttingen: Heinrich Dietrich 1803, S. 585–591.

4 *Leszek Kukulski: Nachwort (1962)*, in: *Jan Potocki: Die Handschriften von Saragossa oder Die Abenteuer in der Sierra Morena*. Aus dem Französischen und mit Anmerkungen von Werner Creutziger, hg. von *Leszek Kukulski*, Berlin: Aufbau-Verlag 2005, S. 831–856 (836).

5 *Jean Potocki: Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe pour la recherche des antiquités slaves ou vendes. Fait en 1794. Ouvrage orné d'un grand nombre de planches*, Hamburg: Schniebes 1975.

Pferdes politische und militärische Entscheidungen der Volksversammlung.⁶ Noch 1166 sollen die Priester von Rethra ihrem Gott ein Menschenopfer dargebracht haben. Dabei handelte es sich um niemand Geringeren als um den Bischof Johann von Mecklenburg, den höchsten Vertreter der Christianisierung, den sie dem Gott Svarozic auf den Altar legten.⁷

Dieses Rethra war in der Erinnerung bis in die Zeit von Potockis Forschungsreise lebendig geblieben. Sagenumwoben bleibt Rethra bis heute, mit seiner Götterwelt, dem Heiligen Pferd samt Heiligem Eber, den Menschenopfern und verschollenen Schätzen. Wen wundert es, dass Jan Potocki bei seiner Spurensuche „verschiedene erdichtete Erzählungen als unläugbar wahr angenommen, und als Grundsatz zu mancherley Schlußfolgern gebraucht“ hat, wie – ebenfalls in Niko-lais Periodikum – ein Rezensent der *Voyage* tadelt?⁸

Potocki wusste von Rethra zumindest durch eine Veröffentlichung zu den sogenannten Prillwitzer Idolen aus dem Jahre 1771.⁹ Darin wird eine Sammlung meist kleinerer Statuen beschrieben und in Kupferstichen wiedergegeben, die am Ende des 17. Jahrhunderts bei dem nahe Neubrandenburg gelegenen Dorf Prillwitz ausgegraben worden waren. Bei Prillwitz am Tollensesee vermutete man damals allgemein das alte, bei der Christianisierung zerstörte Tempelheiligtum. Dass die Liutizen und insbesondere der Stamm der Redarier, dem Rethra der Lage und dem Namen nach gehörte, in dieser Schrift den Obotriten zugeschlagen wurden, hängt wohl mit dem obotritischen Stammbaum des Herzogshauses zusammen. Prinz Karl von Mecklenburg-Strelitz, Vater der preußischen Königin Luise, hatte diese Veröffentlichung des Hofpredigers und Konsistorialrats Andreas Gottlieb Masch und des Hofmalers Daniel Woge gefördert und die Bilder in Kupfer stechen lassen. Potocki wandte sich deshalb zunächst an den Hof nach Neustrelitz, wo der altertumsbegeisterte Karl nach dem Tod seines Onkels soeben als Herzog die Regierung übernommen hatte. Dort verwahrte die Hofbibliothek den Großteil der Sammlung. Potocki fertigte eigene Zeichnungen von den dortigen Statuetten an, die er wie die Herausgeber der Beschreibung für Götzenbilder hielt. Er sprach auch mit dem Superintendenten Masch, bekam den schwer erkrankten Maler Woge aber nicht zu Gesicht. Eine Ortsbesichtigung in

6 Joachim Herrmann: Die Slawen in der Frühgeschichte des deutschen Volkes. Historische Realitäten und Defizite im Geschichtsbewußtsein. Braunschweig: Georg-Eckert-Institut für Internationale Schulbuchforschung 1989, S. 17.

7 Ders.: Zwischen Hradschin und Vineta: frühe Kulturen der Westslawen, 3. Auflage, Leipzig: Urania 1981, S. 224–233.

8 Anonymus: Rezension zu Jean Potocki: Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe pour la recherche des antiquités slaves ou vendes, in: Neue Allgemeine Deutsche Bibliothek, Bd. 3 des Anhangs zu den Bänden 1–28, Kiel: C. E. Bohn 1798, S. 454–458 (454).

9 Andreas Gottlieb Masch/Daniel Woge: Die gottesdienstlichen Alterthümer der Obotriten, aus dem Tempel zu Rhetra, am Tollenser-See, Berlin: Rellstab 1771.

Prillwitz verlief enttäuschend. Potocki fand dort nur noch einen englischen Garten vor und erhielt die Auskunft, man habe mit der Erde des Tempelhügels einen Morast aufgefüllt.

Nun eilte er weiter über Rostock nach Ratzeburg, denn in die dortige Dombibliothek hatte der Herzog die kostbarsten Idole bringen lassen. Das Bistum Ratzeburg gehörte zum Herzogtum Mecklenburg-Strelitz. Bemerkenswert ist es schon, dass ein deutscher evangelischer Reichsfürst die Götterbilder seiner heidnischen Vorfahren ausgerechnet in diesem Dom bewahrte, der ja Ausgangspunkt und Sinnbild der Christianisierung Mecklenburgs gewesen ist. Auch die Sammlungsstücke im Dom wurden vom Grafen eifrig und genau skizziert.

Zurück ging es über Lüneburg nach Lüchow, wo der dortige Landrat dem Grafen ein Vaterunser in wendischer Sprache und ein kleines wendisches Wörterbuch übergab, beides im Prinzip der wissenschaftlichen Öffentlichkeit bekannt, aber doch mit bemerkenswerten Abweichungen und Ergänzungen. Hier handelte es sich zweifellos nicht um obotritische oder liutizische Überlieferung, sondern um Zeugnisse der drawänapolabischen Sprache im hannoverschen Wendland um Lüchow und Dannenberg, wo sich slawische Sprache und Kultur bis an die Schwelle zur Frühen Neuzeit erhalten hatten.

Auf dem Rückweg erfuhr der Graf, dass in Neubrandenburg der Goldschmied und Geldverleiher Gideon Sponholtz lebte, dessen Familie einst den Prillwitzer Schatz ausgegraben hatte. Der alte Sonderling, so hieß es, halte einen Teil der Stücke in strenger Verwahrung und habe in Prillwitz einen Acker gekauft, wo er noch immer Neues zutage fördere. Potocki fuhr also zu Sponholtz. Der war über die Aufmerksamkeit des vornehmen polnischen Herrn sehr erfreut und fühlte sich und seine eigene Sammlung durch Potockis Absicht, sie in seine geplante Veröffentlichung aufzunehmen, so geehrt, dass er ihm alle seine Schätze präsentierte. Hoch befriedigt verabschiedeten sich Sammler und Graf – der Goldschmied, weil er nun endlich hoffen durfte, durch Potockis Zeichnungen in der Gelehrtenwelt Anerkennung zu finden; Potocki, weil er mit unerwartet reicher Ausbeute von seiner Forschungsreise zu den mecklenburgischen Wenden heimkehrte.

Zweifel wurden bald laut. Der schon erwähnte Rezensent von Potockis „Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe pour la recherche des antiquités slaves ou vendes“ bemerkte:

Fast kein einziges slavisches Land kann wirkliche alte heidnische Götzenbilder und metallene Opfergerätschaften aufweisen. Nur allein Mecklenburg hat diesen Vorzug [...] Die Aufschriften aller prillwizischen Bilder beweisen, dass man zu Rethra Formen der Götzenbilder aller rügischen, pommerschen und preußischen Tempel verwahrte. Daher mag Rethra wohl ein wendisches Mekka, und der prillwizische Tempel ein wahres slavisches Pantheon

gewesen seyn. Wenn man dieses voraussetzt [...] dann fällt aller Zweifel gegen die Wahrheit dieser Dinge weg.¹⁰

Potockis Reisebericht mit seinen zahlreichen Kupferstichen und den umfangreichen Quellenauszügen samt Erläuterungen erregte beträchtliche Aufmerksamkeit; selbst Wielands „Mercur“ brachte eine nur leise zweifelnde Besprechung. Durch Potockis Erfolg wurde der Eifer des mecklenburgischen Herzogs für das Erbe seiner Ahnen kräftig angefacht. Er kaufte das Gut Prillwitz, holte die Ratzeburger Sammlung zurück und mühte sich, alle Stücke in seinem Schloss Hohenzieritz zusammenzubringen und auszustellen.

Allerdings konnte Mecklenburg diese herausragende Stellung in der gemeinlawischen Überlieferung nicht lange behaupten. Die Landesgeschichtsschreibung des 19. Jahrhunderts brachte es an den Tag: Der Goldschmied hatte kräftig nachgeholfen. Das wachsende öffentliche Interesse an der wendischen Überlieferung hatte ihn schon in den späten 1760er Jahren verführt, eine eigene Fabrikation zu beginnen. Vorlagen gab es inzwischen genug, die Veröffentlichung von Masch und Woge enthielt unmittelbare Anregung. Ein Töpfer lieferte ihm die Formen, ein Geselle seines Bruders goss danach die Statuetten und schlug nach dem besagten Werk Runen hinein, so dass jeder Gott seinen Namen mit sich trug. Mittels Borax wurde grünlicher Rost erzeugt, so dass der unvoreingenommene Betrachter zunächst nichts argwöhnte. Die Fälschungen gerieten offenbar in alle Sammlungsteile.¹¹ Einem umfangreichen Bericht von Franz Boll setzte Friedrich Lisch, der Begründer der wissenschaftlichen mecklenburgischen Landesgeschichtsforschung, schlicht hinzu:

Die ganze Sammlung, die Masch'sche, wie die Potockische, ist unächt. Es mag interessant sein, zu wissen, wer die Masch'sche Sammlung gemacht hat, – von Bedeutung für die slavische Mythologie ist aber die Beantwortung dieser Frage durchaus nicht.¹²

Jan Potocki stand am Beginn der wissenschaftlichen Erforschung der Geschichte der Slawen, und er spielte dabei keine unwesentliche Nebenrolle, seine Irrtümer eingeschlossen. Die slawische Frühgeschichte Mecklenburgs und das slawische Erbe des Landes sind dann im 19. und im 20. Jahrhundert intensiver erforscht worden. Wenn Mecklenburg auch nicht das Pantheon der weiten frühslawischen Götterwelt beherbergte, so wurde es doch zu einem Hauptort slawisch-germanischer Ethnogenese des deutschen Volkes, wie Joachim Herrmann es nennt, zu einem deutsch-slawischen Schmelztiegel. Die deutschen

10 *Anonymus*: Rezension zu Jean Potocki: Voyage... (Anm. 8), S. 457.

11 *Franz Boll*: Kritische Geschichte der sogenannten Prillwitzer Idole, in: Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde 19, 1854, S. 168–286 (227 f.).

12 *Ebenda*, S. 226.

Mecklenburger hatten nicht weniger wendische als sächsische, fränkische, frie-sische Wurzeln. Das dichte Netz slawischer Dörfer, die sich in ein bis zwei Kilo-metern Abstand in den Siedlungskammern an Seen und Gewässern drängten, wurde nicht aufgegeben, denn die Wirtschaftsweise der wendischen Bauern stand der Praxis jenseits der Elbe zur Zeit der Ostsiedlung nicht nach und war zumindest an den kargen Boden des südlichen und mittleren Mecklenburgs op-timal angepasst.¹³ Das wendische Erbe blieb so nicht nur bei Fürsten und Adel, sondern auch unter Bauern und Gebildeten in positiver Erinnerung. Die Rück-ständigkeit des deutschen Nordostens kam erst mit Bauernlegen und Leibeigen-schaft in der Frühen Neuzeit auf. Sie ergab sich aus einer skrupellosen, in der ständischen Verfassung verankerten Adelsherrschaft. Den Herren, ob slawischer oder „germanischer“ Abkunft, war es nach einem verbreiteten Wort recht, wenn „zwei Ochsen vor und ein Ochse hinter dem Pflug“ ihr Land beackerten. In der Folge hatte Mecklenburg weit überproportional Anteil an der großen Ameri-ka-Auswanderung. „Fri sall hei sin!“ sagt der Knecht Johann, als er mit seinem Sohn dorthin aufbricht; so schließt Fritz Reuters großes Epos „Kein Hüsung“.¹⁴ Den Mecklenburgern eignete eine gewisse Hartschädlichkeit und Widersetzlich-keit, eingefleischtes Misstrauen gegen Herrschaft und Kirche, „eine urwüchsige Antifeudalität“, die sich in revolutionären Zeiten wie 1848 in Unruhen und Tu-multen Bahn brach.¹⁵ War das Teil des wendischen Erbes?

Die Nationalsozialisten haben den wendisch-slawischen Aspekt meck-lenburgischer Geschichte durch ihren Germanenmythos vergeblich unterzu-pflügen versucht.¹⁶ Eine intensive archäologische Forschung der Akademie der Wissenschaften der DDR unter Leitung von Joachim Herrmann hat schließlich die Geschichte der Slawen zwischen Elbe und Oder ins volle Licht gehoben, in intensiver Zusammenarbeit mit polnischen Archäologen und Frühgeschichts-forschern.¹⁷ Jan Potocki wäre begeistert über die heutigen genauen Kenntnisse

13 Ulrich Bentzien: Bauernarbeit im Feudalismus. Landwirtschaftliche Arbeitsgeräte und -verfahren in Deutschland von der Mitte des ersten Jahrtausends u. Z. bis um 1800. Berlin: Akademie-Verlag 1980, S. 89–91.

14 Fritz Reuter: Kein Hüsung, Wismar: Hinstorffsche Hofbuchhandlung 1900.

15 Ulrich Bentzien: Volkskultur in Mecklenburg, in: *Ders./Siegfried Neumann* (Hg.): Mecklenburgische Volkskunde. Unter Mitarbeit von Karl Baumgarten, 1. Auflage, Rostock: Hinstorff 1988, S. 10–120 (43).

16 Ernst Münch: Von Bauernherzögen, Dorffürsten, Edelmannskehlen, kleinen Herren und adligen Bauern, in: *Wolf Karge* (Hg.): Adel in Mecklenburg. Wissenschaftliche Tagung der Stiftung Mecklenburg in Zusammenarbeit mit der Historischen Kommission für Mecklenburg am 26. und 27.11.2010 in Schwerin, 1. Auflage, Rostock: Hinstorff 2012, S. 146–172; *Paul Steinmann*: Siedlungsgeographische und wirtschaftsgeschichtliche Probleme in der Kieler Dissertation von Franz Engel (Schwerin) über deutsche und slawische Einflüsse in der Dobbertiner Kulturland-schaft, in: Mecklenburgische Jahrbücher 99, 1935, S. 219–238.

17 *Joachim Herrmann* (Hg.): Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße vom 6. bis 12. Jahrhundert. Ein Handbuch, Berlin: Akademie-Verlag 1985.

zu so vielen Burg-, Dorf- und Tempelanlagen, mitsamt Alltag und Kultus. Seine ahnungsvollen Forschungen gehören zu den Anfängen. Doch wo Rethra lag, wissen wir auch heute nicht. Lag es auf jener Fischerinsel im Tollenseesee, wo etliche Archäologen das Heiligtum vermuteten?¹⁸ Oder war es weder hier noch an einem der zahlreichen anderen Orte, wo gegraben wurde, ohne Gewissheit zu erlangen? Rethra bleibt sagenumwoben wie Vineta, aber es war unzweifelhaft real.

¹⁸ *Sven Wichert: Vademecum Rethram – Eine Revision, in: Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 56, 2008, S. 103–113.

Biographische Angaben

Vadym Adadurov beschäftigt sich seit über 20 Jahren mit den französischen Einflüssen auf Osteuropa während der Epoche der Aufklärung und insbesondere in der Napoleonischen Zeit. Er hat an der École Pratique des Hautes Études in Paris studiert und dann als Gastwissenschaftler des Centre Nationale de la Recherche Scientifique zu interkulturellen Transfers in den Bereichen von Religion und Sprache geforscht. Aus mehreren Forschungsprojekten in Archiven in Frankreich, Österreich, Deutschland, dem Vatikan, Polen, Litauen und der Ukraine sind Quelleneditionen hervorgegangen. Seit seiner 2008 erfolgten Habilitation ist er Professor für Neuere Europäische Geschichte an der Katholischen Universität der Ukraine in Lemberg (Lviv).

Marek Dębowski, Jagiellonen-Universität Krakau, ist Theaterwissenschaftler und Romanist. Er studierte an der Staatlichen Theaterhochschule Krakau, an der Jagiellonen-Universität und am Centre Européen Universitaire in Nancy (CEU). Seit 2012 ist er Professor am Lehrstuhl für Theater und Drama der Fakultät für Polonistik der Jagiellonen-Universität. Außerdem lehrt er als Gastprofessor am CEU der Université de Lorraine und an der Université Grenoble Alpes. Er ist Mitglied zweier französischer wissenschaftlicher Gesellschaften, Vizepräsident der Polnischen Gesellschaft für die Erforschung des 18. Jahrhunderts sowie deren Vertreter bei der Internationalen Gesellschaft für die Erforschung des 18. Jahrhunderts (ISECS). Sein Forschungsinteresse gilt der polnischen und französischen Theatergeschichte des 18. und frühen 19. Jahrhunderts.

Alexandra Gittermann studierte Geschichte und Romanistik in Heidelberg, Madrid und Hamburg. In ihrer Dissertation untersuchte sie den Einfluss der neapolitanischen Aufklärung auf die politischen und ökonomischen Ideen im Spanien des 18. Jahrhunderts, vornehmlich auf die Reformpolitik Karls III. Gegenwärtig bereitet sie ein Postdoc-Projekt im Bereich der Migrationsforschung vor. Schwerpunkte ihrer Arbeit sind das ökonomische Denken der Frühen Neuzeit, die Geschichte und Kultur Spaniens sowie die Geschichte der deutschen Auswanderung im 18. Jahrhundert.

Kirsten von Hagen studierte Romanistik, Anglistik, Germanistik und Komparatistik in Bonn, Oxford und Reims. Zahlreiche Forschungsstipendien führten sie nach Paris, Salamanca und Granada. 2002 wurde sie mit einer Arbeit

zu Mehrfachadaptationen von Laclos' Roman „Les liaisons dangereuses“ promoviert, 2006 verfasste sie ihre Habilitationsschrift zur Inszenierten Alterität. Sie ist seit 2013 Professorin für französische und spanische Literatur- und Kulturwissenschaft an der Universität Gießen. Ihre Forschungsschwerpunkte sind spanische und französische Literatur und Kultur des 19. und 20. Jahrhunderts, Intermedialitätsforschung, Poetik des Briefromans, die Figur der Zigeunerin, Literatur und Oper sowie medizinische Diskurse in der Literatur.

Erik Martin ist wissenschaftlicher Mitarbeiter am Lehrstuhl Literaturwissenschaften/ Osteuropa an der Europa-Universität Viadrina Frankfurt (Oder). Er studierte Philosophie, Mathematik und Ostslawische Philologie an der Universität Tübingen und wurde mit einer Arbeit über die Formen der Negation bei Leo N. Tolstoi promoviert. Seine Forschungsschwerpunkte liegen im Bereich der russischen und polnischen Literatur des 19. Jahrhunderts, insbesondere hinsichtlich der Wechselwirkungen von Literatur und Philosophie, sowie der literarischen und ästhetischen Theorien der Avantgarde.

Agnieszka Pufelska ist Kulturhistorikerin und wissenschaftliche Mitarbeiterin am Nordost-Institut (IKGN e.V.) der Universität Hamburg mit Sitz in Lüneburg. Nach dem Studium der Geschichte und Kulturwissenschaften in Frankfurt (Oder) und Tel Aviv promovierte sie zum polnischen Antisemitismus der 1930er und 1940er Jahre. Danach war sie Junior Fellow am Alfred Krupp Wissenschaftskolleg in Greifswald und anschließend als wissenschaftliche Mitarbeiterin an der Universität Potsdam tätig. 2015 folgte die Habilitation zum polnischen Preußenbild in der Zeit der Aufklärung. Ihre Forschungsschwerpunkte sind Kultur- und Ideengeschichte der Aufklärung, deutsch-polnische Verflechtungsgeschichte, jüdische Kulturgeschichte.

Emiliano Ranocchi studierte Slavistik und Germanistik an der Universität Urbino und promovierte in Polonistik an der Universität La Sapienza in Rom. An der Krakauer Jagiellonen-Universität lehrte er Literatur der Goethe-Zeit. Seit 2008 lehrt er polnische Sprache und Literatur an der Universität Udine (Italien). Er ist Stellvertretender Chefredakteur der Vierteljahresschrift „Autoportret“ (Krakau) und Redaktionsmitglied des Jahrbuches der Gesellschaft der Italienischen Polonisten „PL.IT rassegna italiana di argomenti polacchi“. Forschungsinteressen: altpolnische Translatologie, Ideengeschichte des ausgehenden 18. und frühen 19. Jahrhunderts, polnischer Modernismus und Avantgarde.

François Rosset ist Professor für französische Literatur und Kultur an der Universität Lausanne (Schweiz). Nach einem Studium an der Universität Fribourg (Schweiz) wurde er 1988 an der Jagiellonen-Universität Krakau promoviert und habilitierte sich im Jahr 2000 an der Universität Montpellier. Er ist Autor von über 200 Publikationen, die sich in erster Linie mit den Formen des Romans im langen 18. Jahrhundert, der Aufklärung in der Schweiz und der literarischen Imagologie beschäftigen. Er ist Spezialist für die Werke von Jan Potocki, Benjamin Constant und Germaine de Staël. Kürzlich erschienen zwei Bücher über Utopien in der Aufklärung und über die literarische Welt in der französischen Schweiz während des 18. Jahrhunderts.

Helga Schultz (1941–2016) hat Geschichte und Germanistik studiert und wurde an der Universität Rostock zur feudalen Ratsverfassung Rostocks im 18. Jahrhundert promoviert. Ihre Habilitationsschrift thematisiert das Landhandwerk in der Übergangsphase zur kapitalistischen Wirtschaft. Von 1977 bis 1991 war sie zunächst wissenschaftliche Mitarbeiterin an der Akademie der Wissenschaften der DDR und dann Leiterin der Forschungsstelle Regionalgeschichte an der Akademie. Die 1991 einsetzende Abwicklung der geschichts- und sozialwissenschaftlichen Institute der Akademie hat sie in eigenen Publikationen behandelt. Von 1993 bis 2003 war sie Professorin für Wirtschafts- und Sozialgeschichte an der Europa-Universität Viadrina. Ihr letztes Buch (2014) stellt ausgewählte Sozialisten und undogmatische Marxisten im Europa des 20. Jahrhunderts vor.

Lena Seauve studierte Französisch, Germanistik und Kulturwissenschaften an der Universität Zürich und an der Humboldt-Universität zu Berlin, wo sie seit 2008 wissenschaftliche Mitarbeiterin am Institut für Romanistik ist. Nach einer Dissertation über den Aufklärer Jan Potocki arbeitet sie nun an einem Habilitationsprojekt über Ekel und Gewalt in zeitgenössischen französisch- und spanischsprachigen Romanen aus Täterperspektive. Ihre Schwerpunkte in Forschung und Lehre sind Erzähl- und Rezeptionstheorie, Erzählliteratur des 18.–21. Jahrhunderts, Shoah- und Zeugenliteratur und die Darstellung von Gewalt in der Literatur.

Paweł Świątek hat an der Staatlichen Theaterhochschule Krakau Regie studiert. Er war Schüler von u.a. Krystian Lupa und Mikołaj Grabowski sowie Assistent von René Pollesch. Seit 2010 war er dreimal Stipendiat des polnischen Kulturministeriums, 2013 auch des Wissenschaftsministeriums. Sein Spezialgebiet sind Adaptionen zeitgenössischer Romane für die Bühne, aber auch Neuinszenierungen von Klassikern. Seit 2013 ist er als Regisseur am Teatr Polski in Breslau

beschäftigt. Im Jahre 2014 inszenierte er am Jan-Kochanowski-Theater Oppeln die „Handschriften von Saragossa“.

Klaus Weber untersuchte in seiner 2001 an der Universität Hamburg eingereichten Dissertation die transatlantischen Geschäfte deutscher Kaufleute in Cádiz und Bordeaux (ca. 1680–1830). Danach war er als Research Fellow an der National University of Ireland (Galway) und am Rothschild Archive (London) tätig und arbeitete am Institut für die Geschichte der deutschen Juden (Hamburg). Seit 2011 ist er Professor für Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte an der Europa-Universität Viadrina. Er beschäftigt sich intensiv mit den wirtschaftlichen Verflechtungen des frühmodernen Mitteleuropa mit dem atlantischen Raum. Ein weiterer Schwerpunkt liegt auf der Geschichte von Arbeitsregimen und Wohlfahrtsregimen von der Frühen Neuzeit bis in die Gegenwart.

Annette Werberger studierte Slavistik, Geschichte und Germanistik an der Universität Tübingen. Ihre Dissertation war dem Postsymbolistischen Schreiben Osip Mandelštams gewidmet. Nach ihrer Zeit als Postdoktorandin am Graduiertenkolleg „Die Figur des Dritten“ an der Universität Konstanz habilitierte sie sich 2011 an der Universität Tübingen zu jüdischen Kulturalisierungsdynamiken im Russischen Reich und Österreich-Ungarn. Seit 2012 ist sie Professorin für Osteuropäische Literaturen an der Europa-Universität Viadrina. Ihre Forschungsinteressen sind Weltliteraturtheorie, Verflechtungsgeschichte, Wissenschaftsgeschichte von Literatur- und Folkloreforschung sowie Komparatistik mit einem Schwerpunkt auf russischer, polnischer, ukrainischer und jiddischer Literatur.

**Jan Potocki (1761–1815):
ponad granicami dyscyplin i kultur**

Przedmowa

Niniejszy tom jest pokłosiem międzynarodowej konferencji, która odbyła się od 3 do 5 grudnia 2015 roku z okazji dwusetnej rocznicy śmierci hrabiego Jana Potockiego (1761–1815) w Centrum Interdyscyplinarnych Studiów o Polsce (ZIP) Uniwersytetu Europejskiego Viadrina we Frankfurcie nad Odrą. Partnerami współpracy były Uniwersytet Jagielloński w Krakowie (Katedra Teatru i Dramatu) oraz Uniwersytet Humboldtów w Berlinie (Instytut Romanistyki).

Różnorodność uzdolnień i zainteresowań Potockiego okazuje się jednocześnie błogosławieństwem i przekleństwem dla szerokich badań i recepcji jego całej twórczości, gdyż wymaga właśnie tego, co kulturoznawstwo obiecuje niekiedy nieco na wyrost, mianowicie prawdziwej transdyscyplinarności. W głównych dyscyplinach swojej twórczości Potocki wciąż bywa postrzegany jako autor o marginalnym znaczeniu – w romanistyce z powodu polskiego pochodzenia, w polonistyce zaś dlatego, że pisał prawie wyłącznie po francusku. Wreszcie także zimna wojna oraz stojące pod znakiem nacjonalizmu i dwóch wojen światowych dekady przed rokiem 1945 nie zapewniały korzystnych warunków do dociekań poświęconych europejskiemu kosmopolicie. W tym kontekście nie dziwi więc, że badania nad Potockim są wprawdzie nader ożywione, ale docierają jedynie do bardzo ograniczonego kręgu odbiorców.

Intencją redaktorów jest wyprowadzenie badań nad Potockim – za sprawą konferencji i niniejszego tomu pokonferencyjnego (który zawiera również kilka niewyłoszonych tam tekstów) – z niszy, w której dotychczas bytowały. Dotyczy to zwłaszcza Niemiec i Polski, gdyż we Francji i Szwajcarii mają one wyrobioną pozycję przynajmniej w literaturoznawstwie. Pierwszy raz ukazuje się zredagowana w całości w trzech językach publikacja o Janie Potockim i jego twórczości, złożona z przyczynków badaczek i badaczy z rozmaitych dyscyplin i różnych krajów.

Dziękujemy Dagmarze Jajeśniak-Quast, która jako dyrektor Centrum Interdyscyplinarnych Studiów o Polsce (ZIP) udzieliła nam ogromnego wsparcia w przygotowaniu i realizacji konferencji, oraz Geronowi Lietzowi, redaktorowi naczelnemu serii wydawniczej *Interdisciplinary Polish Studies* (IPS), bez którego pomocy, cierpliwości, a także merytorycznej i formalnej skrupulatności książka nigdy nie zdołałaby się w tej postaci ukazać – a już na pewno nie jako pozycja trójjęzyczna. Dziękujemy Agacie Kozak, Torstenowi Lorenzowi, Adamowi Peszke, Claire Soulié i Williamowi Templerowi, którzy przetłumaczyli artykuły i których czujności zawdzięczamy niejedną poprawkę. Podziękowania należą się również Małgorzacie Bień-Lietz, Juliette Marchet, Katarzynie Śliwińskiej i Felixowi

Töppelowi za współpracę redakcyjną oraz Aleksandrze Wągorodzkiej za przygotowanie dzieła do druku.

Dziękujemy wreszcie Polsko-Niemieckiej Fundacji na rzecz Nauki i Viadrina Center B/ORDERS IN MOTION za dofinansowanie konferencji, Fondation Jan Michalski pour l'écriture et la littérature za sfinansowanie tłumaczeń oraz Wydziałowi Kulturoznawstwa Uniwersytetu Europejskiego Viadrina za dodatkowe wsparcie finansowe.

Frankfurt nad Odrą, w styczniu 2019 roku

Erik Martin, Lena Seauve i Klaus Weber

Wprowadzenie

Erik Martin, Lena Seauve, Klaus Weber

Jan Potocki – ponad granicami dyscyplin i kultur

W grudniu 1815, kilka miesięcy po tym jak wielkie mocarstwa europejskie dokonały na Kongresie Wiedeńskim nowego podziału kontynentu, hrabia Jan Potocki w swoim majątku Uładówka na dzisiejszej Ukrainie w spektakularny sposób odebrał sobie życie: strzelił sobie w głowę srebrną kulą, którą wcześniej polerował dopóty, dopóki nie pasowała do lufy jego pistoletu. Czy samobójstwo było skutkiem depresji? Czy ekscentryczny hrabia zabawił się przy okazji reliktem starosłowiańskiego wierzenia ludowego, zgodnie z którym srebrne kule służyły do zabijania zjaw? Okoliczności jego śmierci wpisują się w każdym razie idealnie w zagadkowy splot mitów otaczający jego życie i twórczość.

Hrabia Jan Potocki, urodzony w 1761 roku jako potomek polskiej arystokracji, był etnografem, historykiem, geografem, językoznawcą, badaczem starożytności, działaczem politycznym, prozaikiem i dramaturgiem. Jako oficer w służbie habsburskiej i maltańskiej, jako badacz i dyplomata kosmopolita ten zjeździł całą Europę, Morze Śródziemne, Maroko i Egipt, a wreszcie również Syberię i Mongolię. Uprawiając studia etnograficzne i językoznawcze – czy to w regionie Meklemburgii, na Kaukazie czy na pograniczu rosyjsko-osmańskim – badał ślady minionych i formy współczesnych mu kultur słowiańskich. Prawdziwą sławę zdobył jednak jako powieściopisarz za sprawą przypominającego labirynt *Manuscrit trouvé à Saragosse* (*Rękopis znaleziony w Saragossie*), który tak jak jego pozostałe prace oraz korespondencja powstał w języku francuskim.

Życie i twórczość Potockiego wpisuje się w przestrzeń między biegunami oświecenia i romantyzmu, kosmopolityzmu i wczesnego nacjonalizmu, arystokratycznego pochodzenia i republikańskiej otwartości. Jako dziecko i młodzieniec odbierał wraz z bratem oświeceniowe wykształcenie od francuskojęzycznego pastora. Tak jak wielu jemu współczesnych, także on był zafascynowany ową mroczną fantastyką, która mogła powstać dopiero w kontekście ścisłej racjonalności. Jan Potocki lokuje się jeszcze wśród tych autorów, którzy należeli nie tyle do jakiegoś narodu, co do „rzeczpospolitej uczonych” i nie dopatrywali się

cywilizacyjnej przepaści między Europą a światami pozaeuropejskimi – wprost przeciwnie, obserwował on wśród tamtejszych ludzi przymioty, których brakowało mu w Europie. W obliczu coraz wyraźniejszego słabnięcia Polski, także Potocki brał już jednak udział w romantycznym konstruowaniu legitymizowanej historycznie polskiej tożsamości narodowej. W rewolucyjnym Paryżu odwiedzał kluby polityczne, także jakobinów, ale przez całe życie korzystał z przywilejów polskiego arystokraty, a niekiedy podejmował decyzje także z pobudek oportunistycznych. Chociaż dawny porządek stanowy nie był jeszcze obalony, to już w jego czasach granice między stanami stawały się elastyczniejsze, co niosło ze sobą nowoczesny problem indywidualnego stylu życia – problem, z którym w przeciwieństwie do wielu ludzi z jego stanu rzeczywiście się zmierzył.

Potocki stawia badaczom pewne wymagania: są to doskonała znajomość języka francuskiego i literatury francuskiej, dziejów Polski, pewność w podejściu do źródeł i skomplikowanej historii edycji jego dzieł, filologiczna staranność, praktykowanie interdyscyplinarności i transkulturowości. W czasach Potockiego nowoczesna systematyka nauk z podziałem na dyscypliny nie była jeszcze tak sztywna, jak ją znamy obecnie. Pewna inklinacja do teorii kulturoznawczych może się więc przyczynić do zrozumienia jego – nie pokawałkowanego jeszcze na dyscypliny – świata. Z uwagi na te metodyczne i hermeneutyczne wyzwania publikacje na temat Potockiego powinny zawsze pełnić również funkcję pośredniczącą. Intencją niniejszego tomu jest więc dotarcie do jak najszerszej publiczności – z jednej strony za sprawą wielojęzyczności artykułów, z drugiej zaś ich interdyscyplinarności.

Akurat w niemieckim obszarze językowym romanistyka, historia, etnologia i inne istotne w tej mierze dyscypliny dotychczas prawie nie zajmowały się twórczością Potockiego, co można po części wytłumaczyć bardzo fragmentaryczną dostępnością jego dzieł w języku niemieckim. W przekładzie niemieckim ukazała się w ogóle tylko jego powieść, ale pod różnymi tytułami (*Die Handschriften von Saragossa*, *Die Abenteuer in der Sierra Morena*) i w każdorazowo skróconych lub uzupełnionych wersjach. Najwyżej parę tomów zbiorowych zajmuje się w jednym lub kilku rozdziałach *Rękopisem znalezionym w Saragossie*¹, a specjalnie tej powieści są poświęcone raptem dwie monografie².

1 Należy wymienić Ulrich Döring: *Reisen ans Ende der Kultur. Wahrnehmung und Sinnlichkeit in der phantastischen Literatur Frankreichs*, Frankfurt (M.): Lang, 1987; Mona Körte: *Die Uneinholbarkeit des Verfolgten. Der ewige Jude in der literarischen Phantastik*, Frankfurt (M.): Campus, 2000; Volker Klotz: *Erzählen. Von Homer zu Boccaccio, von Cervantes zu Faulkner*, München: C. H. Beck, 2006; Kirsten von Hagen: *Inszenierte Alterität. Zigeunerfiguren in Literatur, Oper und Film*, München: W. Fink, 2009.

2 Chodzi o rozprawy doktorskie Güntera von Kirna: *Jan Potockis „Die Abenteuer in der Sierra Morena“. Ein Roman zwischen Aufklärung und Romantik, zwischen Revolution und Restauration*, Hannover: Univ. Diss., 1982 i Leny Seauve: *Labyrinthe des Erzählens. Jean Potockis „Manuscrit trouvé à Saragosse“*, Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2015.

Bardzo okazale prezentują się natomiast francuskojęzyczne badania nad Potockim, dla których decydujące impulsy przyniosła od roku 2004 naukowa edycja dzieł wszystkich autora w sześciu tomach w opracowaniu Dominique'a Triaire'a i François Rosseta³. Edycja ta zawiera również pierwsze wydanie obu wersji *Manuscrit trouvé à Saragosse* (2006), które było możliwe dopiero z uwzględnieniem ponownie odkrytych oryginalnych manuskryptów. To wydanie jest źródłem cytatów we francuskojęzycznych artykułach w niniejszym tomie.

Na podstawie niepublikowanych druków z Sankt Petersburga ukazał się w 1810 roku w Lipsku dokonany przez Friedricha Adelunga niemiecki przekład pierwszych 13 rozdziałów powieści (pod tytułem *Abentheuer in der Sierra Morena. Aus den Papieren des Grafen P.*)⁴. Fragmenty *Rękopisu* we francuskim oryginale ukazały się po raz pierwszy w latach 1813 i 1814 u wydawcy Théophile'a Étienne'a Gide'a w Paryżu, opatrzone jedynie inicjałami autora. Stały się one – być może również ze względu na anonimowość autora – kanwą kilku plagiatów, m.in. tego dokonanego w roku 1822 przez Charlesa Nodiera. Obie niepełne publikacje z 1813 i 1814 roku to jedyne francuskojęzyczne wydania *Manuscrit*, które ukazały się za życia autora. Pierwsza wersja powieści sprawiająca wrażenie kompletności ukazała się z kolei w 1847 roku w Lipsku. Był to przekład na polski pióra Edmunda Chojeckiego, przy czym wersja ta została w znacznym stopniu zredagowana i uzupełniona przez tłumacza. To, że ze względu na trudną sytuację dotyczącą źródeł owa zafalszowana wersja stała się kanwą licznych późniejszych wydań i przekładów, miało przez co najmniej jedno stulecie przemożny wpływ na niepewną sytuację tekstową *Rękopisu*. Obecnie istnieje kilka przekładów *Rękopisu* na niemiecki, a żaden z nich nie opiera się na nowym wydaniu Rosseta i Triaire'a. W niemieckiej części niniejszego tomu cytowany jest przekład Wernera Creutzigera, opublikowany w wydawnictwie Aufbau⁵.

Wreszcie Roger Caillois, bazując na próbnym odbitkach drukarskich z Paryża i Sankt Petersburga oraz powstałych na tej podstawie, opublikowanych w 1813 i 1814 roku w Paryżu fragmentów *Avadoro, histoire espagnole* i *Quatorze journées de la vie d'Alphonse van Worden*, wydał w roku 1958 pierwszą, świadomie niekompletną wersję w języku francuskim, która nie opierała się na wersji Chojeckiego. Ta fragmentaryczna edycja i przedmowa Caillois sprawiły, że powieść była odtąd silniej recypowana zwłaszcza w kontekście fantastyki. Z kolei Radrizzani podjął

3 Rosset i Triaire są ponadto autorami licznych monografii i dziesiątków artykułów o Potockim i jego twórczości.

4 Por. Dirk Sangmeister: *Die Linckesche Leihbibliothek in Leipzig. Zu Geschichte und Beständen eines früheren Leseinstituts und einer heutigen Sondersammlung* [w:] Björn Biester, Carsten Wurm (red.): *Archiv für die Geschichte des Buchwesens*, t. 72, Berlin: De Gruyter, 2017, s. 23–128 (od s. 44).

5 Jan Potocki: *Die Handschriften von Saragossa oder Die Abentheuer in der Sierra Morena*, tłum. Werner Creutziger, red. Leszek Kukulski, Berlin: Aufbau-Verlag, 2005.

w 1989 roku próbę stworzenia – również możliwie niezależnie od przekładu Chojeckiego – pełnego wydania francuskiego. Stara się ono być jak najwierniejsze zachowanym manuskryptom, a do polskiego przekładu odwołuje się tylko tam, gdzie w tekstach źródłowych występują luki. Także ta wersja, złożona z sześćdziesięciu sześciu dni, jest więc kombinacją różnych wersji tekstu Potockiego oraz fragmentów na pewno nie pochodzących spod jego pióra⁶.

Dopiero z sukcesywniej eksploracji i filologicznie sumiennej edycji znanych i dotychczas nieznanymi pism naukowych, korespondencji i innych tekstów rodzi się kompletny obraz różnorodnej i bynajmniej nie tylko literackiej twórczości polskiego hrabiego. Przyczynia się do tego m.in. obszerna biografia Potockiego autorstwa François Rosseta i Dominique’a Triaire’a⁷. Szereg tomów zbiorowych z ostatnich dziesięciu lat świadczy o spotęgowanym zainteresowaniu francuskojęzycznych badaczy tym przedstawicielem polskiego oświecenia⁸.

Odkrycie francuskich oryginalnych rękopisów *Manuscrit* przez Triaire’a i Rosseta oraz idące w ślad za tym pierwsze wydanie powieści, spełniające kryteria filologiczne, nadały badaniom nad Potockim nowego rozmachu. W następnych latach wokół obu zasłużonych redaktorów zawiązała się nieformalna grupa badaczy, która od tego czasu systematycznie bada twórczość Potockiego. Na światło dzienne ustawicznie wypływają – odkrywane w bibliotekach i archiwach w całej Europie – dotychczas nieznanne lub zaginione listy Potockiego lub te do niego adresowane. Uzupełniają one ogólny obraz, także w niniejszym tomie. W tym nieformalnym środowisku powstało niedawno również kilka monografii, z reguły rozpraw doktorskich, naświetlających poszczególne aspekty twórczości Potockiego – choćby Mariusa Warholma Haugena na temat estetyki filozofii tułaczki w twórczości Potockiego, Émilie Klene o pojęciu względności u Potockiego, Leny Seauve o strategiach narracyjnych w *Rękopisie* i Lorenza Frischknechta o różnych wersjach *Rękopisu*⁹.

6 René Radrizzani: *Manuscrit trouvé à Saragosse*, Paris: Corti, 1989.

7 François Rosset, Dominique Triaire: *Jean Potocki. Biographie*, Paris: Flammarion, 2004; wersja polska: *Jan Potocki. Biografia*, tłum. Anna Wasilewska, Warszawa: W.A.B., 2006.

8 Émilie Klene (red.): *Jean Potocki à nouveau*, Amsterdam: Rodopi, 2010; François Rosset, Dominique Triaire (red.): *Jean Potocki ou Le dédale des Lumières*, Montpellier: Presses universitaires de la Méditerranée, 2010; François Rosset (red.): *Entretiens sur le Manuscrit trouvé à Saragosse*, Lausanne: Univ., Faculté des lettres, 2012; Kinga Miodońska-Joucaviel (red.): *Jean Potocki. Pérégrinations*, Toulouse: Presses universitaires du Mirail, 2013; Émilie Klene (red.): *Sur les traces de Jean Potocki*, Oxford: Voltaire Foundation, 2018.

9 Por. Marius Warholm Haugen: *Jean Potocki. Esthétique et philosophie de l'errance*, Trondheim: Université des sciences et techniques de Norvège, Faculté des lettres, Département de lettres modernes, 2012; Émilie Klene: *Jean Potocki. L'Homme à l'épreuve du relatif*, Montpellier: Presses Universitaires de la Méditerranée, 2016; Lena Seauve: *Labyrinthe...*, dz. cyt. (przyp. 2); Lorenz Frischknecht: *Jean Potocki romancier au travail. Les variantes dans les trois versions du Manuscrit trouvé à Saragosse (1794, 1804, 1810)*, Paris: Honoré Champion, 2018.

Chociaż Potocki jest niewątpliwie obecny w kulturowej pamięci Polski, w znacznej mierze dzięki ekranizacji *Rękopisu* przez Wojciecha Hasa z roku 1964 (która zdobyła status kultowy na skalę międzynarodową), zainteresowanie badaczy jest tam raczej umiarkowane. Z okazji dwusetnej rocznicy śmierci autora Paweł Świątek zaadaptował *Rękopis* dla teatru, a Anna Wasilewska dokonała nowego przekładu powieści, opartego na edycji Rosseta i Triaire'a i cytowanego z reguły we wszystkich polskich artykułach zawartych w niniejszym tomie¹⁰. Kilka wydanych ostatnio monografii jest poświęconych różnym aspektom twórczości Potockiego, nie tylko *Rękopisowi*, ale na przykład również jego działalności w charakterze wydawcy i badacza-podróżnika¹¹.

Niniejszy tom akcentuje trzy aspekty: publiczną *persona* (w rozumieniu *self-fashioning*) Potockiego w kontekście epoki, jego twórczość literacką oraz jego (naukowe) relacje z podróży.

Potocki w kontekście swojej epoki

Podobnie jak w odniesieniu do nader licznych wybitnych postaci XVIII wieku – dość pomyśleć o Casanovie, hrabim Saint Germain czy Alessandrze Cagliostro – tak i w przypadku Jana Potockiego nie sposób oddzielić człowieka od legendy, a życie od fikcji. O tym „tekście pisanyim życiem” traktuje pierwszy blok tematyczny niniejszego tomu.

François Rosset poświęca uwagę problemowi osobistej i metodycznej wolności w życiu i twórczości Potockiego. Tego, iż rozumiana politycznie „złota wolność” nie prowadziła bynajmniej automatycznie do wolności indywidualnej, Rosset dowodzi na podstawie *Essay d'aphorismes sur la liberté* Potockiego (1790). Potocki, który sam ignorował wiele konwencji swojego stanu, mówi tam o wolności jako „trudnej sztuce” („un art malaisé”), otwierając przestrzeń dychotomii, która pozostanie równie istotna dla jego twórczości literackiej i naukowej – twórczości oscylującej między systematyką a szkiecowością, między nauką a sztuką.

Potocki był świadom problemów immanentnych dla dążenia do systematyki i teoretyzacji, upatrywał więc w bezstronnej obserwacji zjawisk sprawdzony środek

10 Jan Potocki: *Rękopis znaleziony w Saragossie*, opracowanie François Rosset i Dominique Triaire, tłum. Anna Wasilewska, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2015.

11 Por. Janusz Ryba: *Motywy podróżnicze w twórczości Jana Potockiego*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1993; Józef Szczepaniec: *Drukarnia Wolna Jana Potockiego w Warszawie: 1788–1792*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1998; Michał Otorowski: *Jan Potocki. Koniec i początek. Wprowadzenie do badań nad Rękopisem znalezionym w Saragossie*, Warszawa: Lampa i Iskra Boża, 2008. Na uwagę zasługują również liczne publikowane w dwóch językach (po francusku i polsku) artykuły dotyczące Potockiego w roczniku „Studia Pragmalingwistyczne” (nr IX, 2017) Instytutu Polonistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego, red. Agata Wdowik.

przeciwko ciasnocie systemów i teorii. To tłumaczy jego zainteresowanie wszelkiego rodzaju świadectwami archeologicznymi, etnologicznymi, historycznymi, literackimi i artystycznymi. Przeogromna różnorodność narodów i jednostek (oraz tworzonych przez nie artefaktów) przywodziła go do poglądu relatywistycznego: żaden system naukowy nie może uchwycić ani wyjaśnić różnorodności rzeczy.

François Rosset demonstruje, jak Potocki nadał kształt tej dychotomii systemu i przypadku w dwóch postaciach z powieści *Rękopis znaleziony w Saragossie*: najpierw w pedantycznym wytwórcy atramentu Felipem de Avadoro, który spędza wszystkie dni w jednakowy, mechaniczny sposób, ale którego atrament jest w końcu tak doskonały, że pisarze w Madrycie nie chcą już żadnego innego – jakby to on był źródłem dobrej literatury. Potem zaś w jego synu, który jako chłopiec wpadł do ogromnego ojcowskiego kotła z atramentem i niemal się w nim utopił. Syn wiecie następnie nieuporządkowane życie szlachetnie urodzonego hultaja i włóczęgi, przeżywa i słyszy mnóstwo awanturnych historii i wzbogaca nimi innych ludzi. Jego kręta ścieżka życia staje się w ten sposób poniekąd fantastycznym śladem atramentu przygotowanego przez jego ojca.

Mniej znane niż *Rękopis*, niemniej ważne dla literackiej ewolucji Potockiego, są jego – przedstawione przez **Marka Dębowskiego** – sztuki teatralne, pokrewne popularnemu podówczas gatunkowi *parades*. Chodzi tu o drobne burleski, wystawiane od wczesnego baroku głównie we Francji przed teatrami, aby zwabić publiczność do wewnątrz. Jako że w ciągu XVIII wieku szlachta przejawiała coraz większą słabość do „kultury ludowej”, *parades* pisano teraz również dla publiczności arystokratycznej. *Six Parades* Jana Potockiego należały do pierwszych sztuk tego rodzaju pisanych dla publiczności polskiej, jednak także tam w języku francuskim. Wystawiano je od lat 1792/93 w teatrach polskich rezydencji magnackich, przy czym jako aktorzy występowali sami arystokraci, np. księżna Izabela Czartoryska w *Bohémiens d'Andalousie*.¹² W sztukach tych Potocki uprawiał swobodną krytykę najróżniejszych stanów: szlachty, kleru katolickiego z jego bigoterią, drobnej wiejskiej szlachty i chłopów z ich zabobonno-konserwatywnymi poglądami. Motywy i postacie z jego utworów przejmowali i modyfikowali dramaturdzy polskiego romantyzmu z Aleksandrem Fredrą na czele.

Oprócz literackich Potocki żywił również ambicje polityczne, głównie w burzliwym okresie Sejmu Czteroletniego (1788–1792), kiedy próbował sił jako reformator wojska, polityk i wydawca. Ekscentryczność, którą przejawiał przy tym zarówno w swoich wystąpieniach publicznych, jak i w tonie swoich publikacji, **Agnieszka Pufelska** interpretuje jako cechę publicznej *persona* szczególnego typu, którą w nawiązaniu do Dietera Thomä identyfikuje jako „wichrzyciela”. Spośród licznych projektów z tego okresu Pufelska wysuwa na pierwszy plan pomysł

12 Wersja polska, por. Jan Potocki: *Cyganie z Anadaluzji*, tłum. Jerzy Zagórski, „Dialog” 8, 1982, s. 5–25.

Potockiego, aby w obliczu groźby inwazji Prus uzbroić chłopów do walki partyzantycznej. Plan ten opierał się na intensywnym zbieraniu informacji o najnowszych przemianach w wojskowości, zachodzących przede wszystkim w toku wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych, podczas której rewolucjoniści wystawiali właśnie takie oddziały milicji i z powodzeniem ich używali. Pomysł ten wprawdzie spalił na panewce, ponieważ Potockiego mało interesowały wojskowe tradycje i praktyki, ale jego nonkonformistyczna, często nawet pełna wewnętrznych sprzeczności postawa ostatecznie niewątpliwie wstrząsnęła zadufaną w sobie elitą polityczną.

Inny styl politycznego zaangażowania Potockiego można zaobserwować w okresie po rozbiorach Polski, kiedy próbował wywierać wpływ metodą polityki gabinetowej. I tak **Emiliano Ranocchi** przedstawia zbiór listów, które odkrył w moskiewskim Archiwum Polityki Zagranicznej Imperium Rosyjskiego (AWPRI). Część tych listów jest adresowana do Andreeasa von Budberga (ros. Andriej Jakowlewicz Budberg), następcy Adama Czartoryskiego na stanowisku ministra spraw zagranicznych Cesarstwa Rosyjskiego za panowania Aleksandra I. W listach tych, zamieszczonych w aneksie do niniejszego tomu, Potocki snuje rozważania geopolityczne (zwane „systemem azjatyckim”) dotyczące rozszerzenia sfery wpływów Rosji na Wschodzie i na Południu. Ponieważ Budberg przekazał te – tajne – listy Aleksandrowi I, można mówić o próbie bezpośredniego wpływu przez Potockiego na politykę zagraniczną na najwyższym szczeblu.

Szczególną uwagę Ranocchi poświęca trzem listom napisanym w grudniu 1806 roku. Pod tytułem *Reflexions sur l'influence de la politique asiatique dans les circonstances actuelles* autor zachęca do nadania rosyjskiej polityce zagranicznej nowej orientacji. Potocki wychodzi z założenia, że europejskie mocarstwa dążą do dynamicznej równowagi, co sprawia, że na kontynencie następują okresowo „zrównoważone sukcesy” („succès balancés”). Jeśli Francja i Rosja – czyli największe europejskie mocarstwa kontynentalne – osiągną tę dynamiczną równowagę, to groźba niekorzystnej dominacji może się jego zdaniem pojawić tylko poza Europą. Z powodu francuskiego zaangażowania w Egipcie Potocki zaleca więc aktywniejsze mieszanie się Rosji w sprawy Turcji. Chociaż Potocki nie dopracowuje w tych listach „systemu azjatyckiego” *en détail*, to odkryte dokumenty rzucają istotne światło na jego ambicje polityczne.

Rękopis znaleziony w Saragossie

Zadziwiająca nowoczesność literata Jana Potockiego przejawia się przede wszystkim w jego technikach obrazowania wieloperspektywicznego: w *Rękopisie* są to różne punkty widzenia protagonistów, ale również umiejętna zabawa z fikcją

i odwołaniami do realiów historycznych. Nawet znawcy powieści nie zawsze potrafią od razu rozsypać splątane ze sobą nawzajem poszczególne epizody¹³.

Lena Seauve zajęła się narratorkami wewnętrznymi w *Rękopisie* Potockiego. Pokazała przy tej okazji, że fikcyjne narratorki w tej powieści – podobnie jak w innych osiemnastowiecznych tekstach, np. *Zakonnicy* Diderota – występują wprawdzie z jednej strony jako pozornie bierne świadkinie, które nie kształtują aktywnie własnej narracji, z drugiej jednak ich relacje służą pewnemu wyrażonemu celowi, mianowicie uwodzeniu męskiego słuchacza/odbiorcy. Narratorki opowiadają, niewątpliwie w zgodzie z tradycją oświeceniowej powieści erotycznej, zawsze dla jakiegoś adresata. Naiwność narratorek w sprawach erotycznych jest jednak tylko udawana. Fikcyjna narracja kobieca u Potockiego posiada zdaniem Seauve poczwórną strukturę uwodzenia: opowieści traktują o spotkaniach erotycznych, odzwierciedlają je w sytuacji ich fikcyjnie zainscenizowanego przekazu (kobiety opowiadają mężczyznom, żeby ich uwodzić), intertekstualnie odwołują się do tekstów erotycznych i generują u odbiorcy przyjemność tekstu. Pozostaje jednak faktem, że chodzi jedynie o fikcyjną kobiecą perspektywę narracyjną. Rzeczywistą bezsilność narratorek ujawnia ostatecznie finalna afirmacja władzy Gomelezów, którzy użyli narratorek do własnych celów jako aktorek.

Migotliwość i hybrydyczność w powieści Potockiego bierze pod lupę również **Kirsten von Hagen**, analizując liminalność postaci wampirów w *Rękopisie*. Postać wampira przekracza granice nie tylko życia i śmierci, lecz również granice różnych porządków wiedzy; medycyna, teologia, historia i literatura to najważniejsze układy odniesienia służące ich określeniu. Postać wampira odzwierciedla zarazem autoreferencyjnie to przekraczanie granic w nowo tworzących się rodzajach tekstów i systemach medialnych.

Mit wampira staje się zdaniem von Hagen przejawem myślenia naukowego i odmiennych kultur naukowych: wampir stanowi to, co jest i czego jednocześnie nie ma, co pozostawia ślady w kulturowym imaginarium, ale czego nie da się dowieść standardowymi środkami – awansując w ten sposób do rangi formy samej wiedzy, a także figury odzwierciedlającej naukę i porządku wiedzy.

To, że *Rękopis* pozwala również na jego frapujące odczytywanie pod kątem faktów, pokazuje **Alexandra Gittermann**. Bada ona z perspektywy historycznej główną arenę akcji *Rękopisu* – Sierra Morenę. Góry te były rzeczywiście aż po wiek XVIII jednym z kilku regionów Hiszpanii, których przemierzanie było bardzo ryzykowne. Rozbójnicy i przemytnicy sprawiali, że w tym słabo zaludnionym górskim regionie nie można było się czuć bezpiecznie. Jego labiryntowa topografia

13 Orientacji służą przeglądowe ujęcia dotyczące narracyjnej struktury powieści, por. np. <https://jean-potocki.com/index.php/oeuvres/travaux-en-ligne>, 30.01.2019; https://opus4.kobv.de/opus4-euv/files/413/Sprute_Weber-Narrative_Structure_of_Manuscript.pdf, 7.02.2019.

i reputacja obszaru w znacznej mierze wyjętego spod prawa czyniły go miejscem, w którym zaszywali się ludzie społecznie wykluczani i marginalizowani. Tematem literatury stał się zaś już na długo przed Potockim, choćby u Cervantesa.

W latach sześćdziesiątych XVIII wieku Korona zainicjowała zagospodarowanie tego obszaru i jego planowe zasiedlanie ludnością poddającą się kontroli i płacącą podatki. Za sprawą tego – przenikniętego racjonalnym duchem oświecenia – wymierzania i użytkowania Sierra Morena miała ulec również przeramowaniu kulturowemu, wskutek czego nie nadawałaby się już na mityczną arenę uniwersalnej konstrukcji myślowej, którą Potocki stworzył w *Rękopisie znalezionym w Saragossie*. Mógł jednak umieścić akcję w tym paśmie górskim, a to dzięki chronologicznemu przesunięciu jej jednoznacznie do pierwszej połowy XVIII wieku, czyli do okresu przed zasiedleniem.

Także **Klaus Weber** analizuje jedną z faktycznych aren *Rękopisu* i jej kontekst historyczny, mianowicie miasto portowe Kadyks, do którego przywożono wszystkie bogactwa z Ameryki Hiszpańskiej, zwłaszcza srebro z Meksyku i Peru. Doniosłym motywem działania dla wielu protagonistów fikcyjnej akcji jest troska o własny honor. Dotyczy to zwłaszcza szlachetnie urodzonych oficerów, uosabianych przez głównego bohatera – Alfonsa van Wordena – oraz kupców, uosabianych przez Soarezów, najbogatszych kupców morskich w Kadyksie. Oficer van Worden podkreśla swój honor, wybierając najkrótszą drogę z portu do Madrytu – przez Sierra Morenę – i demonstrując w ten sposób, że doprawdy niczego się nie lęka. Dla kupców honor polega na dotrzymywaniu zobowiązań finansowych bądź na wiarygodności kredytowej. Jednocześnie zarówno kupcy, jak i członkowie szlachty przykładają w powieści ogromną wagę do separowania się w całym swoim habitusie od innych grup, co Potocki ujmuje ironicznie, komicznie przerysowując odnośne modele zachowania. To ironiczne ujęcie miało bardzo realne tło, bowiem właśnie na żyznym zapleczu lądowym Kadyksu rozwinął się od XVI wieku agrokapitalizm ukierunkowany na eksport, a odnoszący największe sukcesy przedstawiciele obu grup coraz bardziej mieszały się ze sobą. Świadczy o tym rosnąca liczba kupców, którzy uzyskiwali tytuły szlacheckie, oraz arystokratów, którzy partycypowali w handlu morskim. Kpiny Jana Potockiego z członków jego własnego stanu oraz stanu kupieckiego były zrozumiałe w całej Europie, bowiem do takich pęknięć i sprzeczności w dawnym łądzie stanowym dochodziło nie tylko w Hiszpanii.

Szczególną pozycję w niniejszym tomie zajmuje artykuł **Pawła Świątka**. Jako reżyser dokonał wraz z Mateuszem Pakułą adaptacji scenicznej motywów z powieści Potockiego i wystawił je w 2014 roku w Teatrze im. Jana Kochanowskiego w Opolu. Fascynującą rzeczą w *Rękopisie* okazały się dla niego umiejętnie skonstruowane meta-poetyckie płaszczyzny tekstu, w których stwierdził analogie do sposobów funkcjonowania (postnowoczesnej) popkultury. Chodzi tu nie tyle o tematyczne czy estetyczne

aspekty *Rękopisu*, co raczej o gest (medialnego) splątania płaszczyzn diegetycznych, nieiesencjalistycznych konstrukcji tożsamości, multiperspektywicznej narracji i poliwalentnych możliwości interpretacji, jakie oferuje czytelnikowi ten tekst.

Relacje z podróży i prace historyczne

Oprócz utworów fikcjonalnych i pism politycznych poczesne miejsce w dorobku Potockiego zajmują relacje z podróży, charakteryzujące się zabarwieniem etnograficznym. Jest im poświęcona ostatnia część tomu.

Niektóre aspekty dyskursu dotyczącego orientalizmu u schyłku XVIII wieku naświetla **Wadym Adadurow** na podstawie dwóch relacji z podróży: *Voyage en Égypte et en Syrie* (1787) francuskiego orientalisty i filozofa historii Constantina-François Volneya oraz *Voyage en Turquie et en Égypte* (1788)¹⁴ Jana Potockiego. Oba teksty powstały niezależnie od siebie, ale prawie równocześnie i właśnie dlatego mogą być postrzegane jako typowy przejaw mody na Orient, która szerzyła się w całej Europie najpóźniej od ukazania się *Listów perskich* Monteskiusza (1721). W swojej lekturze Adadurow eksponuje zwłaszcza te fragmenty obu tekstów, które stoją w sprzeczności z typowymi toposami orientalizmu. Podkreśla on zatem, że obaj badacze niewątpliwie interesowali się muzułmańską współczesnością odwiedzanych krajów i nie przedstawiali ich wyłącznie jako produktu degrengolady w scenerii staroegipskich budowli (co na przykład Edward Said uważał za cechę charakterystyczną orientalizmu). Z zainteresowaniem obu autorów etnografią współgra ich staranie o obiektywizm, chociaż niekiedy przybiera on postać czysto estetycznego gestu obrony przed istniejącymi literackimi reprezentacjami. To jednak właśnie ta literacka otwartość, dążenie do nowych i oryginalnych opisów umożliwia im obu ukazywanie niezwyklej paraleli między „Orientem” a „Okcydentem”. Volney, tak jak Potocki, wymyka się rozpowszechnionym asymetrycznym wzorcom postrzegania oraz rozwiniętym już orientalistycznym wzorcom opisów. Niemniej zdaniem Adadurowa oba teksty reprodukcją pewne toposy orientalizmu, choćby wtedy, gdy zachodnia nauka bądź zachodni racjonalizm są przeciwstawiane orientalnemu przesądowi. Adadurow zauważa przy tej okazji, że Potocki ze względu na swoją podwójną tożsamość jako Polak i Francuz zdaje się zachowywać zasadniczo bardziej krytycznie niż Volney wobec takiego ryczałtowego przypisywania tożsamości.

Pod znakiem dyskursu orientalistycznego stoi również przeprowadzona przez **Annette Werberger** analiza utrzymanej w formie dziennika relacji

¹⁴ Przekład polski: *Podróż do Turcji i do Egiptu odprawiona w Roku 1784* [w:] [Jan Potocki]: *Podróż do Turcji i Egiptu z Przydanym Dziennikiem Podróży do Holandii Podczas Rewolucji 1787*, tłum. Julian Ursyn Niemcewicz, Warszawa: Drukarnia Wolna Jana Potockiego, 1789, s. 1–126.

Potockiego z przedsięwziętej przezeń w 1791 roku podróży po Maroku – ostatniej z jego trzech wypraw do Afryki. Potocki podkreśla z przekonaniem, że jego podróż nie ma żadnego określonego celu i właśnie dlatego jej opis „może okazać się zajmujący”. Nie chodziło mu bowiem ani o badania terenowe i gromadzenie wiedzy – jak w przypadku jego współczesnych pokroju Alexandra von Humboldta – ani o eksplorację i sporządzanie map jak w przypadku Mungo Parka i późniejszych Europejczyków, którzy mniej lub bardziej wprost przygotowywali kolonialny podbój kontynentu. Spojrzenie Potockiego na ludzi i obyczaje uzupełniły opinie muzułmańskich i sefardyjskich Marokańczyków o Europie. Podchwycił w ten sposób temat *Listów Perskich* Monteskiusza (1721) czy *Marokkanische Briefe* (Listy marokańskie) Johanna Pezzla (1784) – z tą różnicą, że jego informatorzy nie byli fikcyjni, lecz najzupełniej realni. Potocki był dość odporny na eurocentryzm także dlatego, że Polacy sami postrzegali się raczej jako mieszkańcy kresów Europy, a ich bardzo rozległe wówczas terytorium stykało się na południu z regionami o charakterze w dużej mierze muzułmańskim. W Maroku Potocki cenił np. błogą powolność, z jaką upływało tam życie. Twierdził, że muzułmanie nie wiedzą, co to niecierpliwość – przywara „rdzennych mieszkańców Europy”. To samo dotyczyło jego zdaniem nudy, którą odczuwają tylko Europejczycy, ponieważ nieustanne zajęcia są im wpajane jako niemożliwa do zaspokojenia potrzeba już w szkole. Potocki nie dostarczał więc esencjalizacji, lecz tłumaczył cechy zbiorowe poniekąd socjologicznie, w tym wypadku jako skutki europejskiego systemu wychowania.

Erik Martin postrzega relacje Jana Potockiego z podróży do północnych Niemiec (*Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe*, 1794) i Cesarstwa Rosyjskiego (*Voyage dans les steps d'Astrakhan et du Caucase*, 1797)¹⁵ jako część pewnego politycznego projektu. Konfrontuje raczej idylliczne słowianofilstwo Aleksieja Chomiakowa czy Iwana Kirejewskiego z mającym wyraźniej imperialne zabarwienie panslawizmem, który mimo silnie rosyjskiego komponentu znajdował poparcie także w Polsce – choćby przez pewien czas u współczesnego Potockiemu księcia Adama Czartoryskiego. Oba te paralelne przez cały XIX wiek i przynajmniej w swoich pierwocinach niezależne od siebie nurty są w pismach Potockiego ze sobą splecione. Jako źródło słowianofilstwa przytacza się najczęściej *Myśli o filozofii dziejów* Herdera. Jego istotne elementy można jednak znaleźć już w sięgającym XV wieku sarmatyzmie, czyli micie historycznym bądź ideologii, która nadawała heterogenicznemu etnicznie i kulturowo obszarowi dawnej Polski zręcznie radzącą sobie z różnicami, na poły europejską tożsamość. Potocki przywołuje w sugestywny sposób przestrzeń sarmacką, sięgającą od Łaby po Dniestr,

15 Przekłady polskie, por. Jan Potocki: *Podróż do Dolnej Saksonii*, tłum. Joanna Olkiewicz i Leszek Kukulski [w:] tenże: *Podróże*, zebrał i opracował Leszek Kukulski, Warszawa: Czytelnik, 1959, s. 243–269; tenże: *Podróż przez stepy Astrachania i na Kaukaz*, tłum. Joanna Olkiewicz i Leszek Kukulski, tamże, s. 271–406.

charakteryzującą się przypisywaną Sarmatom od niepamiętnych czasów pokojową naturą i idyllicznością. Tam, gdzie znaleziska archeologiczne (takie jak bałwanki przyłwickie) lub inne dowody historyczne nie są pewnym oparciem dla tej konstrukcji, Potocki posiłkuje się argumentacją estetyczną, często w odniesieniu do krajobrazu, który jednak – jak podkreśla Martin – może być zawsze postrzegany tylko subiektywnie. Na tę Sarmację w dużej części nakładała się zdaniem Potockiego przestrzeń rosyjsko-imperialna, która sięgała jednocześnie przez płynne linie granic do Azji i na Kaukaz i była zdaniem Martina warunkiem studiowanej przez Potockiego różnorodności. W jego opinii etnografia Potockiego oferowała poniekąd legitymizację nie-esencjalistycznego imperializmu.

In memoriam Helgi Schultz

Oprócz Erika Martina także **Helga Schultz** zajmowała się dociekaniem Jana Potockiego na temat wczesnej historii i etnogenezy narodów słowiańskich. Z naciskiem zwraca uwagę na to, jak bardzo te badania wynikały z określonego interesu: w obliczu zagrożenia przez potężnych sąsiadów należało wzmacniać bądź dopiero tworzyć tożsamość historyczną i samoświadomość Polaków. W tym celu Potocki wybrał się w 1794 roku w podróż do Meklemburgii (nie do Dolnej Saksonii, jak sugeruje tytuł powstałej następnie pracy *Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe*)¹⁶. Z ironią przypominającą samego Potockiego Schultz opisuje, jak bardzo w słowianofilskim dyskursie dominowało myślenie życzeniowe – nie tylko u polskiego hrabiego. W przypadku jego *Voyage* na ziemię meklemburską Potocki, jak głosiła jedna z recenzji, nie dość skrupulatnie zweryfikował „najróżniejsze zmyślane opowieści” – w każdym razie nie tak skrupulatnie, jak opisał i sam narysował znaleziska z brązu, należące do książęcej kolekcji. Wprawdzie już współcześni Potockiego wątpili, że były to rzeczywiście dawne pogańskie wizerunki bożków, ale nie zdołało to zahamować jego zapału. Dopiero w okresie po jego śmierci udowodniono, że dał się nabrać lokalnemu złotnikowi, który zlecił odlanie figurek. Efekt patyny, która miała gwarantować starożytność znalezisk, osiągnięto za pomocą boraksu. Mimo tych wpadek Potocki dał zdaniem Helgi Schultz impulsy do badania wenedzko-słowiańskiej historii.

Tłumaczenie z języka niemieckiego: Adam Peszke

¹⁶ *Podróż do Dolnej Saksonii*, por. przyp. 15.

Potocki w kontekście swojej epoki

François Rosset

O „sztuce niełatwej”: Jan Potocki i wolność myślenia

Statystycznie rzecz biorąc, Jan Potocki miał znacznie większe szanse urodzić się wśród tych, którzy w polskim kontekście magnackim XVIII wieku byli całkowicie uzależnieni od swego pana: ogłupieni ciężką pracą, wyczerpani permanentną walką o przeżycie, upokorzeni nędzą. Nie mieli oni wcale ani czasu, ani możliwości, żeby myśleć, choćby o swojej marnej doli. Na to trzeba było się urodzić pod innymi gwiazdami, chodzić z wyprostowanym kręgosłupem i podniesioną głową, a pod blaskiem tych gwiazd wybierać własną drogę, obserwować świat, czytać i pisać, wymieniać poglądy z równymi sobie, obrazami i pomysłami wypełniać bezczynne chwile. I to właśnie w takim egzystencjalnym dobrobycie urodził się Jan Potocki. Ale czy z tego powodu miałby być człowiekiem wolnym? Zapewne tak, jeśli weźmiemy pod uwagę tylko jego status obywatelski i stan majątkowy. Jednak czytając jego pisma, szybko zdajemy sobie sprawę z tego, że wolność nie wynika ze stanu majątkowego ani nie jest antropologicznie zapisana w genach lepiej urodzonych. Wolność jest wartością, którą człowiek musi najpierw sobie uświadomić, zanim w celu jej pełnego przyswojenia zacznie się mierzyć z nią oraz z pytaniami wynikającymi z jej specyfiki.

Jan Potocki jest znany z tego, że reprezentował postawę społeczną właściwą dla swego stanu, chociaż czynił to inaczej niż ktokolwiek inny. Magnat i właściciel okazałych dóbr zaniedbał prowadzenie własnych interesów, oddając się całkowicie pracom intelektualnym, które wypadało prowadzić raczej uczonym mieszczanom lub księżom – a w każdym razie niżej urodzonym. W ten sposób, będąc posiadaczem niemałej fortuny, musiał ciągle czerpać z cudzych sakiewek, hojnie udostępnianych przez bliskich.

W dziedzinie polityki bywał nieobliczalny i teatralny, przede wszystkim zaś niestały i niekonsekwentny, co zupełnie odbiegało od przewidywalności jego braci, szwagrów i kuzynów. Chętnie bywał w najwykwintniejszych domach arystokratycznej Europy, gdzie był cenionym gościem zarówno z powodu swojej rangi jak i zabawnych gaf, wynikających z niezwykłego i rozbijającego roztargnienia. Służył także w wojsku – jakżeby inaczej? Był podoficerem kawalerii w armii austriackiej, gdzie prawdopodobnie z jego broni nie wypalił ani jeden strzał. Jako postulant u kawalerów maltańskich gonił piratów po Morzu Śródziemnym przez

prawie dwa lata, ale o tych wyczynach, potencjalnie godnych opasłej powieści przygodowej, nie wiadomo praktycznie nic. Nieco później król Stanisław August mianował go porucznikiem saperów, lecz zamiast działać na terenie niespokojnego w 1788 roku kraju, Potocki pisał porady o prowadzeniu „wojny zaczepnej”, jedynej możliwej taktyki wobec wrogów o znacznie liczniejszych i lepiej uzbrojonych wojskach. Budować zasieki w lasach i częstokoły we wsiach, wyekwipować leśnych strzelców w kompasy i noże – oto cała koncepcja salonowego stratega¹. Czy to nie śmieszne?

Jeśli chodzi o masonerię, następną fanaberię elit społecznych w Europie, znajdujemy co prawda jego nazwisko na liście pewnej loży², ale zdaje się, że do tego sprowadza się jego konkretna działalność: zapisał się i tyle. Natomiast niewielu jego rówieśników wprowadzonych w pseudotajemnice łóż wyróżniło się nie protokołarną gestykulacją, lecz stworzeniem powieści, której niejedna strona przedstawia ludyczne wariacje na temat masońskich kodów i symboli. Potocki właśnie tego dokonał w *Rękopisie znalezionym w Saragossie*.

Z dumą i wdzięcznością przyjął orderzy Świętego Stanisława i Świętego Włodzimierza od króla polskiego i rosyjskiego cara, jak to się należało potomkowi rodu Potockich. Niejednokrotnie pozował przed dobrymi malarzami do portretu z wypiętą, ozdobioną orderami pierśią, lecz każdy z tych portretów ma w sobie coś dziwnego: a to niepokoi niewyraźne, jakby oderwane, nieobecne spojrzenie, a to dziwi niechlujna postura, a jeszcze w innym przypadku inscenizacja obrazu każe poświęcić nie mniej uwagi kuriozalnemu otoczeniu niż przedmiotowi portretu³.

Owszem, Jan Potocki dostosował się dość pilnie do konwencji i postaw oczekiwanych od przedstawiciela takiego rodu. Ale czynił to inaczej niż inni, jak dziwny solista – lub po prostu jak człowiek wolny⁴.

1. Rozważania o polityce

Intelektualista, który przemierzył cały kontynent w czasach rewolucji i kontrrewolucji, nie mógł nie zajmować się pojęciem wolności. To oczywiste. Potocki czynił to niejednokrotnie, m.in. w *Próbie logiki (Essai de logique, III, 254–258)*⁵ z roku

1 Zob. Jan Potocki: *Ne quid detrimenti respublica capiat* [w:] tenże: *Pisma polityczne*, tłum. Tomasz Swoboda, „Literatura na Świecie” 11–12, 2014, s. 41–71 (41–45).

2 Dominique Triaire: *Jan Potocki wolnomularz*, „Ars Regia” II, 1993, 3/4 (4/5), s. 51–60.

3 Znane portrety Jana Potockiego można zobaczyć na stronie internetowej <https://jean-potocki.com>. Zob. także katalog wystawy zorganizowanej na Zamku w Łańcutu: Aldona Cholewianka-Kruszyńska (red.): *Jubileusz Jana Potockiego*, Łańcut: Muzeum-Zamek, 2015.

4 Uzupelnienia do tego skrótownego portretu można znaleźć w François Rosset, Dominique Triaire: *Jan Potocki. Biografia*, Warszawa: Wydawnictwo W.A.B., 2006.

5 W skrótowny sposób (tom i numer stron) odsyłamy do serii *Œuvres* Jana Potockiego w 6 tomach,

1788 (której król nie pozwolił wydać drukiem) i w *Próbie aforyzmów o wolności* (*Essay d'aphorismes sur la liberté*, III, 305–311) z roku 1790⁶. Na wstępie Potocki wprowadza dość istotne rozróżnienia. Pierwszy akapit *Próby logiki* nosi tytuł *O wolności publicznej* i rzeczywiście nie będzie tutaj mowy o sferze indywidualnej, w której wolność jest raczej „prywatna”, a która wydaje się nie wchodzić w zakres myśli politycznej *sensu stricto*. Zobaczymy jednak za chwilę, że w ostatecznym rozrachunku problematyka wolności sprowadza się właśnie do wymiaru podmiotu myślącego, czyli do wymiaru prywatnego. Na ten trop kierują pośrednio i wbrew pozorom rozważania polityczne Potockiego.

U rządzących tak jak u narodów rządzonych trzeba umieć rozróżnić między świadomością wolności, którą dana grupa społeczna zdobywa w określonych okolicznościach, jak na przykład naród francuski w momencie, gdy Potocki pisze swe aforyzmy – a wiedzą o wolności, która polega na czymś innym, gdyż nie chodzi tylko o poczucie wolności, lecz o umiejętność korzystania z niej, a „jeśli wolność jest wiedzą, to powinniśmy ją studiować”⁷. W dalszym wywodzie, jak gdyby zabierał się właśnie za głębsze studiowanie, Potocki nieco koryguje swoje pierwotne stwierdzenia: „Wspomniałem, że wiedza o tym, jak być wolnym, jest nauką, być może powinienem powiedzieć, że to rodzaj sztuki”⁸. Dlaczego sztuka? Dlaczego nie nauka? Ponieważ Potocki zdał sobie sprawę, że nauka zakłada podejście abstrakcyjne i ogólne do przedmiotów. Jeśli chodzi o wolność, znaczyłyby to ograniczyć się do teorii, nie bacząc na palącą w 1790 roku aktualność: „zwolennicy teorii przyjęli wygodną metodę. Lekceważą w swoich rachubach czasy obecne, mówiąc, że zajmuje ich wyłącznie szczęście przyszłych pokoleń”⁹. Jest kilka powodów, które powinny nas skłonić do zastanawiania się nad czasem teraźniejszym bardziej niż do projekcji w przyszłość. Potocki wymienia trzy takie powody, które można ująć w następującym skrócie (tracąc niestety po drodze efekt wszechobecnej ironii autora): 1. Dlaczego ludzie dzisiaj mieliby mniej aspirować do szczęścia niż przyszłe pokolenia? 2. Nie dysponujemy obecnie danymi i wiadomościami o tym, co będzie w przyszłości; dopiero w przyszłości będziemy wiedzieli, co jest adekwatne do tego czasu. 3. Jest prawdopodobne, że to, co wymyślmy dziś na jutro, zostanie jutro odrzucone jako niepożądane.

wyd. François Rosset i Dominique Triaire, Louvain: Peeters, 2004 (t. I, II, III) i 2006 (t. IV.1, IV.2, V). Oto tytuły poszczególnych tomów: Œuvres I: *Voyage en Turquie et en Égypte, Voyage dans l'Empire de Maroc, suivi du Voyage de Hafez, Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe*; Œuvres II: *Voyage à Astrakan et sur la ligne du Caucase, Mémoire sur l'ambassade en Chine, Objets de Recherche, Sophio-polis*; Œuvres III: *Théâtre, Histoire, Chronologie, Écrits politiques*; Œuvres IV.1: *Manuscrit trouvé à Saragosse (version de 1810)*; Œuvres IV.2: *Manuscrit trouvé à Saragosse (version de 1804)*; Œuvres V: *Correspondance, Varia*.

6 Przekłady polskie por. Jan Potocki: *Pisma polityczne*, dz. cyt. (przyp. 1), s. 46–50 oraz 59–68.

7 Jan Potocki: *Pisma polityczne*, dz. cyt. (przyp. 1), s. 59.

8 Tamże, s. 66.

9 Tamże, s. 66.

Różnorodność świata i ludów, do których miałyby być stosowane ogólne zasady nauki o wolności – to kolejna okoliczność, która powinna nas skłonić do ostrożnego traktowania teorii: „Teoretycy mawiają, że to rządy kształtują narody, ale z jeszcze większą pewnością możemy powiedzieć, że to narody kształtują rządy”¹⁰.

Owe rozważania o wolności w polityce są bardzo charakterystyczne dla sposobu myślenia Potockiego. Najpierw ulega pokusie racjonalnego uchwycenia przedmiotów, stąd jego słabość do systemów wszelkiego rodzaju, która ujawnia się na przykład w próbach ustanowienia nowej nauki o chronologii (III, 143–238), w próbie zebrania i przedstawienia wszystkich danych z historii powszechnej w 37 tzw. mapach cyklograficznych (III, 123–124), w manii abstrahowania różnych danych w matematycznych równaniach, jak to widzimy na marginesach jego szkicowników, w „systemie azjatyckim”, który przedstawił carowi (V, 70–82), czy też w systemie Velasqueza, tak szeroko rozwiniętym w ostatniej wersji *Rękopisu znalezionej w Saragossie* (IV.1, 490–513).

Tymczasem doświadczenie świata i ludzi zmusza do gruntownego rewidowania postawy wobec systemów i systematyczności. Wobec złożoności świata i nieskończonej różnorodności pojedynczych zjawisk rodzi się pewien relatywizm. Im szerzej Potocki przemierza świat, im więcej go obserwuje i analizuje, tym wyraźniej dostrzega niedoskonałość czy nawet nieadekwatność teoretycznego, systematycznego podejścia. Stąd to dwuznaczne stwierdzenie jako ostatnie słowo w *Próbie aforyzmów o wolności*: „Ogólnie teoria wyjaśnia wszystko i w nic nie wątpi, praktyka zaś pełna jest wahań, gdyż wielokrotnie widziała, jak teoria zawodzi. Zatem wiedza o tym, jak być wolnym, jest sztuką, i to sztuką niełatwą”¹¹.

2. O metodzie w historii i w ogóle

Kiedy Potocki głosił swe polityczne rozważania, dopiero debiutował w karierze naukowej, której miał poświęcić od tej pory znaczną część swego życia. Pracował wówczas nad pierwszym traktatem historycznym pt. *Essay sur l’histoire universelle et Recherches sur celle de la Sarmatie* (Esej o historii powszechnej i badania o historii Sarmatów, III, 105–134) – 1789–1792. Po nim powstanie szereg innych dzieł podobnego rodzaju – wszystkie równie zdumiewające dla czytelnika, który nie wie, jakie zająć stanowisko wobec permanentnej konfrontacji między nieograniczoną ambicją projektów i pokorą samego historyka. Jest to sprzeczność gruntowna i fundamentalna, której stwierdzenie nie wynika z krytycznej świadomości

10 Jan Potocki: *Pisma polityczne*, dz. cyt. (przyp. 1), s. 67.

11 Tamże, s. 68.

czytelnika. Biorąc za nią pełną odpowiedzialność, autor wyjaśnia, skąd się ona bierze, przekładając jakby na historię relatywistyczne tendencje, które wykazywał w pismach politycznych:

Takie miałem pojęcie o idealnej doskonałości historii powszechnej, gdy zabrałem się za jej studiowanie. Lecz mówiąc o historii *powszechnej*, zrazu zakreślamy kontury trudne do ogarnięcia, a mówiąc o doskonałości, wyznaczamy cel niemożliwy do osiągnięcia. Toteż spieszę z wyjaśnieniem, że jeśli zamierzam zmierzyć się z tym wyzwaniem, to jedynie po omacku. Nie proponuję rozwiązań, lecz formuły pozwalające na zmniejszenie obszaru naszej ignorancji. Nie mam systemu zdolnego do rozwiązania wszystkich obiekcji, nie dostarczam miecza Aleksandra, którym można by przeciąć węzły wszelkich trudności. Udowodnię tylko, że uzbrajając się w cierpliwość, można stopniowo je rozwiązywać. I nie zapomnę o tym, że taką pracę wykonuje się przy obecności przyszłych czytelników. (III, 125)¹²

Jeśli Potocki na cokolwiek liczy, by rozwiązać fundamentalne trudności swojego zamysłu, to na własną wytrwałość w pracy i na czas, a na pewno nie na autorytet jakiejś teorii czy metody. I rzeczywiście należy mu się uznanie za to, że nigdy nie zarzucił tej dziwacznej misji, którą sam sobie wyznaczył pod presją nieugaszonego pragnienia wiedzy. I to w warunkach rzeczywiście bardzo niekorzystnych od strony naukowego *instrumentarium*, gdyż sam stwierdza z żalem, że nie dysponuje metodologicznymi narzędziami, na których mógłby się oprzeć:

Sztuka badań historycznych wciąż pozostaje w powijakach. Nie wyznaczono jej reguł, nie ustalono zasad. Nawet nie została należycie zdefiniowana, a ci, którzy się tej sztuce poświęcili, kroczyli do tej pory po ścieżkach ciemnych i niepewnych. Nie twierdzę wcale, żebym posiadał to światło, które pozwoliłoby ich nakierować i oświetlić wyznaczony cel. Lecz pomyślałem, że będę mógł się komuś przydać, zapalając lampkę tu i tam. Pisząc to dzieło, ograniczam swą ambicję do dostarczania takich przypadkowych, lecz może przydatnych błysków. (III, 125)

Czy Potocki nie chce się ustosunkować do modeli, które zna bardzo dobrze, jak choćby *Essai sur les mœurs* Woltera lub *De l'esprit des lois* Monteskiusza? Czy powinniśmy wyrazić zdziwienie wobec faktu, że nigdzie nie nawiązuje do dzieł na przykład Giambattisty Vico, Johanna Jakuba Bruckera czy Edwarda Gibbona, w których znalazłby metodologiczne inspiracje? To temat na nieco inną dyskusję. Zauważmy tymczasem, że przyjmując postawę skromnego sługi nauki, zdolnego co najwyżej do dostarczania przypadkowych materiałów do budowy gmachu wiedzy, Potocki dopasowuje się dokładnie do własnej epistemologii, którą można określić jako intuicyjną. Owszem, przyswoił sobie pewne zasady, które można

12 Przekład tego cytatu i dalszych cytatów z *Œuvres*: F.R.

określić jako „nowoczesne”, jak krytykę źródeł, ale pozostaje nieufny wobec wszystkiego, co mogłoby go zamknąć w takiej, czy innej postawie intelektualnej:

Krytyka jest duszą badań; bez niej byłyby one czczą kompilacją. Krytyka odrzuca wątpliwe świadectwa lub przyjmuje z nich tylko część. Jest jak piasek filtrujący źródła, z których czerpie erudycja. Lecz o ile krytyka jest potrzebna, to jej nadmiar jest niebezpieczny. Zmysł systemowy stosuje ją w sposób zabójczy, unicestwiając swym fałszywym sceptycyzmem najwiarygodniejsze świadectwa, gdy tylko nie pasują do jego oczekiwań. Jeśli tylko umyślnie brak nieco stabilności i autorytetu, krytyka zbyt subtelna oddala go od wszelkiej decyzji i przy takich wahaniach marnują się owoce mozolnej pracy. (III, 126)

Ów „zmysł systemowy”, który był już traktowany z rezerwą w tekstach politycznych, okazuje się także wadliwy w kontekście badań historycznych. Potocki wraca niejednokrotnie do tej opinii, trzymając bezpieczny dystans wobec tego abstrakcyjnego nieprzyjaciela, któremu łatwo można ulec, wpadając wówczas w sidła ideologii lub intelektualnego dogmatyzmu. O tym świadczy na przykład następujący fragment innego tekstu, *Histoire primitive des peuples de la Russie* (Historia pierwotna ludów Rosji, III, 135–141):

Zmysł systemowy w złym jego sensie polega na tym, by wyjaśnić wiele spraw na podstawie niewystarczającej do tego ilości faktów. [...] Zauważcie, że wszystkim autorom systematycznym zdarzyło się nadmiernie rozszerzyć wnioski wyprowadzone z dokonanego odkrycia. Stąd każdy system, który na pierwszy rzut oka wydaje się dostarczać wiele istotnych prawd, gubi się ostatecznie w fałszywych wyjaśnieniach. (III, 140)

Żywiąc tak mało zaufania do teorii i metodologii, zagorzały czytelnik, jakim jest Potocki, znajduje się w nieco kłopotliwej sytuacji. Podchodząc do badanych przedmiotów, zachowuje się jak uczeń Bacona czy Kartezjusza, postulując zrazu konieczność dystansu, jeśli się chce ten przedmiot rozpatrzeć jeszcze raz i zbadać w określonej sytuacji, tak by się upewnić, że percepcja nie ulega wpływom wuczonych wzorców i utartych opinii:

Może niejednego zdziwię wyznając, że rozpoczynając prace nad historią Sarmatów, postarałem się przede wszystkim zapomnieć wszystko, co wyczytałem u starożytnych oraz u nowoczesnych historyków. Obawiając się, że mogę przyjąć obiegowe błędy za prawdy, wyobraziłem sobie siebie jako człowieka nowego. Tak też ojcowie nowoczesnej logiki porównywali własny umysł do *tabula rasa*, pozwalając na to, żeby jakaś idea została na tym stole zakreślona dopiero po skrupulatnym sprawdzeniu stopnia jej wiarygodności. Wychodząc z takiej hipotetycznej ignorancji, zacząłem od badania aktualnego stanu obszarów, których stan przeszły i zaistniałe przemiany chciałem poznać. (III, 131)

Publikując znacznie później swoje zasady chronologii dla czasów sprzed olimpiad (*Principes de chronologie pour les temps anterieurs aux olympiades*, III, 195–236), Potocki wydaje się już pogodzony z fundamentalną sprzecznością, w której musiał się znaleźć, upierając się przy ustaleniu systemu powszechnej chronologii – pewniejszego i bardziej adekwatnego od wszystkiego, co poprzedni badacze zaproponowali w dziedzinie chronografii. W przedmowie do tej pracy, która została opublikowana w Petersburgu w roku 1810, Potocki nie mówi o niczym innym, tylko właśnie o systemie:

Niniejsze kartki dostarczają oświeconym czytelnikom pełen zarys mojego systemu. Są w istocie tym systemem dla chronologistów, którzy z łatwością będą mogli zweryfikować i rozwinąć wszystkie dane czasowe. (III, 195)

System ten jednak nie jest wiarygodny *a priori*. Musi przejść przez próbę porównania z innymi systemami, a stawka tej konfrontacji okazuje się ogromna, gdyż chodzi o nie mniej niż to, by uznać albo nie słuszność i prawidłowość badań, którym Potocki poświęcił praktycznie całe swoje życie:

Z porównania systemów powinno wynikać albo, że jeden z nich zostanie uznany za lepszy i przyjęty, albo, że kwestie chronologiczne, jako że podlegają różnym rozwiązaniom, zostaną uznane za problem bezprzedmiotowy i wtedy najlepsze umysły przestaną się nimi interesować. (III, 195)

Wiedząc już z perspektywy czasu, że wygrała ta druga opcja, i patrząc na nieprzerwane wysiłki poświęcone aż do śmierci sprawie w gruncie rzeczy tak beznadziejnej i tak sprzecznej z jego własnymi intuicjami, nie możemy oprzeć się poczuciu niejakiego zażenowania i współczucia. Wszak przez własną niechęć do gotowych wzorów myślenia sam hodował w sobie tego silnego bakcyła wolności intelektualnej, który powinien był go uchronić przed nieuniknionym niepowodzeniem.

3. Próba podróży: od udaru słonecznego do „dobroduszności w erudycji”

We wstępie do *Essay sur l’histoire universelle* znajdujemy jeszcze jedną uwagę o metodzie, jak można się spodziewać – krytyczną. Wbrew długiej tradycji w historiografii Potocki wyraża się negatywnie o klasycznym podejściu chronologicznym, prowadzącym od najgłębszej przeszłości do czasów teraźniejszych. Jako zwolennik doświadczenia uważa, że powinniśmy zawsze kroczyć drogą od danych najpewniejszych do najmniej pewnych. Czyli jeśli chodzi o następstwo czasów

– od obecnych, o których mamy najwięcej sprawdzonych informacji, do najodleglejszych, które znamy tylko częściowo i pośrednio. Zatem historyk powinien kroczyć rakiem, ustanawiając solidną bazę wiedzy na podstawie szczegółowej obserwacji otaczającej go rzeczywistości, która dostarczy mu właściwego światła do oświetlenia pomników przeszłości, czy będą one literackie, historyczne, artystyczne, archeologiczne, czy etnologiczne. Dlatego biblioteki, które Potocki odwiedzał z wielką pasją, nie są w stanie zastępować bezpośredniej obserwacji świata. Stąd u niego ta potrzeba, ten pęd do podróżowania, które nie tylko zaspokaja ludzką ciekawość, lecz staje się niezastąpionym fundamentem wiedzy.

Będąc pod opieką swego nauczyciela, szwajcarskiego pastora Louisa Constançona (który sam był uczniem znanego wówczas w Polsce przyrodnika Eliego Bertranda), nauczył się wyprowadzać ogólne wnioski z dokonanych w Alpach obserwacji geologicznych, botanicznych i klimatycznych. Parę lat później, wracając z Malty i Włoch, zatrzymuje się na terenie obecnej Słowenii, by zbadać bezpośrednio pewne zjawiska naturalne opisane w literaturze, jak na przykład jezioro Cerknica (nazwa słoweńska: Cerkniško jezero), które opróżnia się i napełnia zależnie od warunków klimatycznych (jezioro to odgrywa zresztą niebiałą rolę w przedziwnej powieści Casanovy *Icosameron* z roku 1788). We wszystkich kolejnych podróżach widzimy Potockiego pochłoniętego przede wszystkim zbieraniem i identyfikowaniem w terenie i wśród ludzi danych o charakterze lokalnym i koniunkturalnym, lecz inspirujących w perspektywie ogólnej myśli historycznej, antropologicznej lub politycznej.

Jeden z niezliczonych przykładów, który można przywołać dla zobrazowania tej tendencji, znajdujemy w *Podróży do Turcji i Egiptu* (*Voyage en Turquie et en Egypte fait en l'année 1784*; I, 1–58). Dojechawszy do Kairu, podróżnik zastaje dramatyczną sytuację, która go mocno porusza: widzi na ulicach wielu umierających ludzi, ofiary głodu spowodowanego konfliktem między bejami i ich oszukańczym gospodarowaniem żywnością. Oto jak wygląda koniunkturalny wymiar historii. Tymczasem gdy już dotarł do piramid i dokonał rachunków w celu obiektywnego mierzenia ich proporcji, Potocki zapuszcza się w rozważania o najszerszej przestrzeni w historii:

Trzydzieści wieków zaledwie kilka ich ukruszyło kamieni. Trzęsienia ziemi jednego ich nie rozdzieliły spojenia. Kąt ich pochyłości tą samą siłą ciężenia, która psuje wszystkie ludzkie budowy, coraz bardziej je utwierdza. Złączone usiłowania całej Egiptu ludności nie wystarczyłyby dzisiaj do zrównania ich z ziemią, która je dźwiga, i kto wie, czy sama natura, z zazdrością patrząca, że dzieła sztuki w trwałości dziełom jej wyrównywają, do zniszczenia ich miała by dosyć sposobów? Takie wrażenie widok piramid sprawił we mnie¹³.

13 [Jan Potocki]: *Podróż do Turcji y Egiptu z Przydanym Dziennikiem Podróży do Holandyi Podczas Rewolucyi 1787*, tłum. Julian Ursyn Niemcewicz, Warszawa: Drukarnia Wolna Jana Potockiego, 1789; cyt. za Jan Potocki: *Podróż do Turcji i Egiptu*, wg tłumaczenia J.U. Niemcewicza [w:] tenże:

Oto jak się rozwija myśl o historii w najszerszym pojęciu. Tymczasem Potocki ciągnie dalej, nadając swej wypowiedzi jeszcze inny wymiar: jeszcze osłabiony po chorobie, której się nabawił w czasie podróży z Turcji do Egiptu, przyznaje, że nie ma siły wdrapać się na szczyt najwyższej piramidy, choć miałby na to wielką ochotę. Siada więc na krzeselku i poświęca parę godzin rysowaniu, co się kończy silnym udarem słonecznym i powrotem gorączki. Oto jak mogą wyglądać okoliczności subiektywnej percepcji przedmiotów historycznych.

Można przywołać także inną relację Potockiego. Jej tytuł – *Podróż do Dolnej Saksonii (Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe pour la recherche des antiquités slaves ou vendes fait en 1794, I, 201–294)* – wskazuje, że mamy tu do czynienia z podróżą innego typu niż pozostałe wyprawy Potockiego, podróżą bardziej w czasie niż w nieznanym przestrzeni, podróżą bardziej sawanta niż podróżnika. Wierny swoim najpewniejszym intuicjom, historyk opuszcza gabinet i książki, by doświadczyć świata bezpośrednio i zmysłowo. Dopiero potem dane w ten sposób zebrane zostaną przefiltrowane przez nabytą wiedzę i rozum. W ocenie Potockiego ta metoda jest słuszna i zbyt rzadko stosowana, gdyż uwalniając badacza od ustalonych wzorców, pozwala na najcenniejsze odkrycia. Pewniki mogą wówczas zostać zrewidowane, a książki odczytane na nowo:

Stwierdzam całkiem poważnie, że historycy mogliby wyciągnąć nowe i duże korzyści ze starożytnych autorów, a w szczególności z Hezjoda, rezygnując z subtelnej egzegezy i podchodząc do tych tekstów z dobrodusznym chłopskim rozumem. Wtedy zrezygnowaliby z tych systemów, które podobnie jak miecz Aleksandra tną wszystkie węzły jednym uderzeniem. Kiedy prawda jest taka, że każdy węzeł wikłany jest na osobny sposób. (I, 215)¹⁴

Wraca ów miecz Aleksandra, który w rękach twórców i naśladowców systemów zbyt łatwo rozwiązuje problemy wynikające z niepełnej wiedzy, braku spójności czy nawet sprzeczności danych albo z wątpliwej jakości źródeł. Trudno odmawiać tej broni szlachetności, zwłaszcza gdy się przywołuje Aleksandra Wielkiego, ale jednocześnie trzeba stwierdzić jego nieprzydatność wobec różnorodności i złożoności informacji, które bezlitośnie zasypują historyka. W tej sytuacji magnat Potocki promuje rozum najniższego gatunku społecznego – chłopski rozum. Robi to wręcz uparcie, powtarzając niemal te same słowa:

Celem mojej relacji jest mówić o historii Słowian, a jest w tym także pochwała dobroduszości w erudycji, którą stosowałem w badaniach starożytności Słowian i która by się przydała także w innych dziedzinach nauki. (I, 216)

Podróże, Warszawa: Czytelnik, 1959, s. 19–81 (76).

¹⁴ Przekład cytatów z *Podróży do Dolnej Saksonii*: F.R. Tłumaczenie tego utworu, opublikowane w tomie *Podróże*, dz. cyt. (przyj. 13), s. 243–269, okazało się miejscami nieprecyzyjne.

Muszę przyznać, że odczuwam szczególną sympatię do tego dziwnego i paradoksalnego wyrażenia: *dobrodusznosc w erudycji!* To prawdziwy oksymoron, zawierający w skrótowej i właściwej formie sedno tej idei sprzeczności, która wcale nie oznacza u Potockiego kresu niewłaściwego rozumowania, która nie jest wyznacznikiem błędu w myśleniu lub w metodzie. Sprzeczność należy bowiem szanować jako istotne i niezaprzeczalne uwarunkowanie antropologiczne.

„Należy wciąż przypominać i powtarzać, że historia sprzeczności i historia rozumu ludzkiego to jedna i tożsama historia” (I, 211) – głosi Potocki na początku *Podróży do Dolnej Saksonii*. To samo stwierdził już trzy lata wcześniej w czasie podróży po Maroku (*Voyage dans l’empire de Maroc fait en 1791*, I, 81–175), nadając tej myśli bardziej rozwiniętą postać:

Nie wiem, jak czytelnicy pogodzą się z taką rozbieżnością moich relacji. Trzeba jednakże wziąć pod uwagę, że narody są zbiorowiskiem ludzi, ci zaś mieszaniną przeciwieństw, i jeśli nie uwidocznią się to w opisie podróżnika, to z pewnością spostrzeżenia jego nie są trafne. Wiem, że wielu pisarzy postępuje inaczej: po jednej stronie gromadzi wszystkie zalety danego narodu, po drugiej zaś wady, podobnie jak niektórzy malarze, przekonani, że tworzą arcydzieło, umieszczając całe światło po jednej stronie obrazu, a cienie po drugiej. Lecz, dobry Boże, gdzież ci ludzie mają oczy? Cóż poczną z rozległą skalą odbłasków, lotnych cieni, światłocieni i odcieni?¹⁵

Jednak Potockiemu nie wystarcza stwierdzić kłopotliwą wszechwładzę sprzeczności. Akceptuje ją nie dlatego, że miałyby się do niej ustosunkować z rezygnacją, lecz z przekonania, że wszelkie ludzkie próby dążące do rozwiązania czy do unicestwienia sprzeczności doprowadzają do innej władzy, do władzy systemów, która jest także totalna, a w dodatku ma tę fatalną wadę, że oddala nas od ludzkiej rzeczywistości. Doprawdy trzeba mieć dużo pokory i umysł niezależny, czyli trzeba być człowiekiem wolnym, by poświęcić swe życie badaniom naukowym, akceptując przy tym jarzmo sprzeczności. Wszak w nauce nie mniej niż w polityce „wiedza o tym, jak być wolnym, jest sztuką, i to sztuką niełatwą”¹⁶. Potocki doświadczył tych trudności na własnej skórze: z bólem musiał się pogodzić z faktem, że bardzo nieliczni badacze w owym czasie byli w stanie uznać jego prowokacyjny, czy nawet perwersyjny postulat metodologiczny o *dobrodusznosci w erudycji*.

15 Jan Potocki: *Podróż do cesarstwa marokańskiego*, tłum. Joanna Olkiewicz i Leszek Kukulski [w:] tenże: *Podróże*, dz. cyt. (przyp. 13), s. 107–242 (141–142).

16 Jan Potocki: *Pisma polityczne*, dz. cyt. (przyp. 1), s. 68.

4. W powieści zbawienie

Nic więc dziwnego, że mało kto zauważył jego prace historyczne za jego życia, a z czasem popadły one w zupełne zapomnienie. Inaczej to potoczyło się z jego powieścią, *Rękopisem znalezionym w Saragossie*, którą można odczytać (między wieloma innymi możliwościami interpretacyjnymi) jako fabułę na cześć wszystkiego, co ustanawia u człowieka prymat sprzeczności: jego podwójnej natury jako istoty obdarzonej rozumem i wyobraźnią, jego wielowymiarowego i niestałego otoczenia, jego wiedzy, która – choćby największa – zawsze okazuje się niewystarczająca, języka, jakim się posługuje jako narzędziem komunikacji, z natury niedopasowanego do poszczególnych elementów rzeczywistości, które tylko umownie desygnuje, przebogatego i pogmatwanego dziedzictwa, które zawdzięczamy wielowiekowej „kulturze”. Być może jedynie fikcja, jako że sama pozostaje w głęboko dwuznacznej relacji wobec rzeczywistości, jest zdolna przybliżyć nam te nieuchwytnie uwarunkowania ludzkiej egzystencji, zostawiając u twórcy i u czytelnika nietkniętą ową niełatwą wolność myślenia w niepewności i przemyśliwania samej niepewności.

Sięgnijmy po dwa przykłady, by napełnić treścią te abstrakcyjne spostrzeżenia. Pierwszego dostarcza nam jedna z centralnych postaci *Rękopisu*, naczelnik Cyganów Avadoro. Na początku swej historii opisuje on systematyczne przyzwyczajenia swego ojca, jawiącego się jako karykatura człowieka metodycznego, którego metoda dotyczy jedynie błahych spraw: przestrzegać kolejności zupełnie czczych działań – wychodzić o danej godzinie na balkon i liczyć dachówki z domu naprzeciwko, wyciąć i skrócić dwadzieścia cztery cygara, które wypali w ciągu dnia, wyjść na spacer, powtarzając skrupulatnie jedną i tę samą trasę. Wreszcie pewnego dnia przypadek nasuwa mu nową misję w postaci produkowania atramentu, który wnet zostanie uznany za najlepszy z dostępnych w Madrycie. Innym atramentem nikt nie chce już pisać. Stary Avadoro staje się jakby źródłem wszelkiej literatury. Z tym że literatura potrzebuje także przedmiotu, musi mieć coś do przekazania, do opowiadania. I tu pojawia się młody Avadoro, dokładne przeciwieństwo ojca:

Niestety! Sądzę, że ojciec oddalił mnie od siebie w przeczuciu niezwyklej wręcz różnicy charakterów, w które wyposażyla nas natura. Dowiodłem już jak bardzo mój ojciec był metodyczny, i zapewniam cię, że trudno byłoby znaleźć człowieka bardziej niestałego ode mnie¹⁷.

17 Jan Potocki: *Rękopis znaleziony w Saragossie*, tłum. Anna Wasilewska, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2015, s. 181.

Syn poprowadzi więc błądzące życie, podporządkowane jedynie fantazji przypadku, lecz życie na tyle bogate, że staje się przedmiotem niesłychanie barwnej opowieści. Trzeba w tym miejscu jeszcze przypomnieć, że zanim definitywnie uciekł z domu ojca, młody Avadoro zdołał wpaść do kotła z atramentem, który stał w tym domu niczym sanktuarium. Cały przesiąknięty atramentem, chłopak zwrócił go niejako w formie arcyżołozonej opowieści: taki jest los syna, który nie byłby tak jasno określoną postacią, gdyby nie wyrósł jako antyteza ojca. Aby zdolność obserwacji i kreatywność wolnych umysłów mogły rozkwitać i owocować w postaci opowiadań nadających się do skutecznego przekazywania, trzeba żeby mogły się opierać na stabilności rozumu i systemów, których nie dałoby się ośmieszać i negować, gdyby ich nie było – począwszy od systemu języka.

Drugi przykład jest nieco inny. Nawiązuje tym razem do wymiaru indywidualnego myśliciela borykającego się z problemem wolności, tzn. z kwestią swego stosunku do uzależnień społecznych, kulturowych i epistemologicznych, które tworzą nieuniknione uwarunkowanie jego działań. Chodzi o historię geometry Pedra Velasqueza, który opowiada, jak w dzieciństwie nabrał zapału do rachunków i do pracy intelektualnej w ogóle w warunkach wydawałoby się najgorszych z możliwych. Jego ojciec, obawiając się, że syn pójdzie tą samą drogą naukową co on i napotka podobne nieszczęścia, postanowił pozbawić potomka wszelkich możliwych okazji do przyswajania wiedzy, aż w końcu zamknął go w niskim i ciemnym pokoju po drugiej stronie podwórka. Oto jak Pedro opowiada retrospektywnie to doświadczenie:

Nawykły do całkowitej wolności, z początku nie mogłem znieść swojego uwięzienia i długo płakałem; płacząc, zwróciłem oczy na duże kwadratowe okno, jedyne, jakie znajdowało się w tej niskiej izbie, i zacząłem liczyć małe, kwadratowe szybki. Było ich dwadzieścia sześć na długości i tyleż samo na szerokość. Przypominałem sobie lekcje zanego ojca Anzelma, którego wiedza nie wykaczała poza mnożenie.

Pomnożyłem długość kwadratów przez ich szerokość i ze zdziwieniem stwierdziłem, że uzyskałem całkowitą liczbę szyb. Moje łkania zmniejszyły częstotliwość, cierpienia stały się mniej dotkliwe. Powtórzyłem obliczenia, opuszczając czasem jeden rząd lub dwa rzędy, raz z długości, raz z szerokości. Zrozumiałem wtedy, że mnożenie nie jest niczym innym, jak ponawianym dodawaniem, i że powierzchnie można mierzyć tak samo, jak długości.

Powtórzyłem swoje działania na kamiennych płytach posadzki; szło mi równie dobrze. Przestałem płakać, serce biło mi z radości; jeszcze dzisiaj mówię o tym ze wzruszeniem¹⁸.

¹⁸ Jan Potocki: *Rękopis...*, dz. cyt. (przyt. 17), s. 603.

Z każdym dniem młody więzień rozwija swe obserwacje. Wymyśla system znaków, który okaże się równie skuteczny dla oznakowania poszczególnych operacji jak konwencjonalny język matematyki. Nauczy się tego języka i przyjmie go, gdy ojciec pozwoli mu wrócić do świata, ale jego pierwotne doświadczenie polega na tym, że najpierw poznał rzeczy, a potem dopiero konwencjonalne znaki, które je oznaczają. I to dzięki wyizolowaniu w przymusowej samotności. Mieliśmy już okazję przypomnieć, że nie zawsze jest naprawdę wolny ten, któremu wydaje się, że nim jest.

Oczywiście Jan Potocki nigdy nie został zamknięty w sensie dosłownym; jest to doświadczenie, które wyznaczył jedynie wymyślonej przez siebie postaci, w której zresztą krytyka często widziała reprezentanta autora w powieści. Poniekąd jednak jego tendencja do promowania taktyki *tabula rasa*, polegającej na odstawieniu nabytych wcześniej wiadomości, by zapewnić najbardziej bezpośrednią percepcję przedmiotów, zbliża się do sytuacji odizolowanego od świata człowieka myślącego, zostawionego jedynie z własnym aparatem intelektualnym i zmysłowym. Więzienie nie zawsze jest tam, gdzie się nam wydaje. Może być czasem warunkiem *sine qua non* rozkwitu myśli wolnej, jeśli temu rozkwitowi miałyby przeszkadzać nieskładny zgiełk świata, ciężar zdobytych opinii i przesądów, głuchy autorytet ustalonych wzorców i ustabilizowanych systemów.

Wolność myślenia, jak wolność *tout court* jest zapewne „sztuką niełatwą”. Może być w pełni praktykowana jedynie w aseptycznych warunkach, takich jakie zorganizowano na krótki czas (i zresztą nie w tym celu) młodemu Velasquezowi w powieści. Lecz Potocki zawsze w nią mierzył, jak w ideał, nawet jeśli to miało burzyć oczekiwania stawiane przez środowisko wobec poszczególnych ról, które miały mu z góry przypadać. Nawet jeśli miałby wtedy uchodzić za ekscentryka: sawant, ale kiepski, polityk nieodpowiedzialny, nieobliczalny podróżnik. Za to powieściopisarz wprost genialny. Wszak jeśli gdziekolwiek znalazł warunki potrzebne mu do praktykowania wolności myślenia i do wyrażania jej wielowątkowej problematyki – to właśnie w obszarze fikcji.

Marek Dębowski

Polskie konteksty w teatrze Jana Potockiego

Związki Jana Potockiego z teatrem znane są od niedawna¹. Jego kariera jako francuskojęzycznego autora dramatycznego zaczęła się od nowa dopiero w połowie XX wieku, po odkryciu w wyjątkowych okolicznościach egzemplarza *Zbioru parad przedstawionych w teatrze w Łańcutie w roku 1792* (*Recueil de Parades représentées sur le théâtre de Łańcut dans l'année 1792*). Wiemy dzisiaj, że zbiór ten wydała w stu egzemplarzach Drukarnia Wolna Potockiego w 1793 roku. Odnaleziono go w dobrym stanie (strony są nieuszkodzone) w ruinach nieznanymi wcześniej nawet architektom piwnic, w zbombardowanej w 1944 roku Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie.

Parady ukazały się w sierpniu 1958 roku w miesięczniku „Dialog” w przekładzie Józefa Modrzejewskiego, opatrzone wstępem znanego polskiego teatrologa Juliana Lewańskiego.² Rok później Roger Caillois, który w 1958 roku opublikował spore fragmenty *Rękopisu znalezionego w Saragossie*, wydał w paryskim czasopiśmie „Le Théâtre populaire” *Sześć parad* w języku oryginału, dziękując człowiekowi, który wyciągnął je z niebytu tymi słowy: „Publikuję je na podstawie fotokopii prywatnego wydania, którą zawdzięczam uprzejmości p. J. Modrzejewskiego. Proszę go o przyjęcie wyrazów szczerzej wdzięczności”³. Pierwsza sceniczna prezentacja *Parad* w języku polskim odbyła się 18 listopada 1958 roku w Teatrze Dramatycznym w Warszawie. Wiosną 1959 roku entuzjastyczne przyjęcie zgotowała im paryska publiczność festiwalu Théâtre des Nations. Sukces *Parad* w obu stolicach, a także ich szybka kariera na scenach międzynarodowych oraz w telewizji stały się inspiracją dla innego pisarza, Jerzego Zagórskiego, który sporządził polskie tłumaczenie drugiej znanej nam sztuki Potockiego, *Cyganie z Andaluzji*. Utwór przyciągnął uwagę wielu polskich reżyserów, premierę miał w 1964 roku w teatrze radiowym, po czym 10 stycznia 1967 roku wystawiono go na scenie Teatru im. Wandy Siemaszkowej w Rzeszowie. Tekst ukazał się w 1982 roku

1 Tekst ten jest rozszerzoną wersją mojego artykułu, por. Marek Dębowski: *Parades de Jan Potocki au château de Łańcut / Parady Jana Potockiego na zamku w Łańcutie*, „Studia Pragmalingwistyczne” IX, 2017, s. 89–97 i s. 183–192.

2 Jan Potocki: *Parady*, tłum. Józef Modrzejewski, „Dialog” 8, 1958, s. 6–26.

3 Jean Potocki: *Six Parades*, „Le Théâtre populaire” 34, 1959, s. 51–79.

w „Dialogu”⁴. O ile mi wiadomo, ostatnią inscenizację *Cyganów* zaprezentowano w Teatrze im. Norwida w Jeleniej Górze 16 maja 1993 roku. Jeżeli chodzi o *Ślepcę* (*L'Aveugle*), przysłowie dramatyczne Potockiego odkryte w kijowskich archiwach przez Dominique'a Triaire'a, w 1993 roku ukazało się ono w czasopiśmie „Dix-huitième siècle” oraz w polskim przekładzie Piotra Szymanowskiego w „Dialogu”, opatrzone przedmową Dominique'a Triaire'a⁵. Jeśli chodzi o ten tekst, wydaje się, że poza kilkoma fragmentami wykorzystanymi przez Tadeusza Bradeckiego w spektaklu o Potockim, jaki wyreżyserował w grudniu 1992 roku w Starym Teatrze w Krakowie, nigdy nie wystawiono go w pełnej wersji. Wreszcie, dzięki niedawnej kwerendzie przeprowadzonej w Kijowie przez Przemysława Witkowskiego, okazało się, że Potocki około roku 1802 napisał siódmą paradę, *Gil małżonkiem, ciąg dalszy Gila zakochanego* (*Gile en ménage suite de Gile amoureux*). Na podstawie znalezionej w Kijowie rękopisu została ona opublikowana w 2010 roku w wersji oryginalnej, a jej polskie tłumaczenie ukazało się w tym samym roku.

Związki Potockiego z życiem teatralnym epoki są ciekawe zarówno na płaszczyźnie historycznej, jak scenicznej i literackiej. Zaczniemy od jego związków z polskim życiem teatralnym. Jakkolwiek nasza wiedza o tym temacie jest ograniczona, wiemy, że w polskim środowisku, w którym obracał się Potocki, na dworze królewskim i w pałacach arystokracji, istniało żywe zainteresowanie dla teatru. Król Stanisław August Poniatowski miał w Warszawie własny teatr, a przedstawienia odbywały się na zamku i w królewskiej rezydencji letniej w Łazienkach, gdzie istniało kilka scen: w Małym Teatrze, w Amfiteatrze na wyspie i w Starej Pomarańczarni. Potocki często bywał tam z żoną. Mamy nawet sprawozdanie z przedstawienia, w którym we wrześniu 1788 roku zagrała Julia Potocka. Oto jego krótki fragment:

Panie, chcąc urządzić uroczystość Królowi 6 dnia miesiąca, zaproponowały, by zainaugurować teatr w Łazienkach sztuką *La Partie de chasse d'Henri IV*. Rolę Margot odegrała pani Julia Potocka, z domu Lubomirska, rolę Cateau pani de Ligne, rolę Agathe pani Krasicka. Pan Woyna wziął na siebie rolę Michau, zaś pan de Maisonneuve Henryka IV. Sztuka doskonale się udała⁶.

Nazwisko Josepha de Maisonneuve często pojawia się w dokumentach związanych z życiem teatralnym w epoce stanisławowskiej i wcześniej. Ten

4 Jan Potocki: *Cyganie z Anadaluzyj*, tłum. Jerzy Zagórski, „Dialog” 8, 1982, s. 5–25.

5 Jean Potocki: *L'Aveugle*, „Dix-huitième siècle” 25, 1993, s. 295–303; Jan Potocki: *Ślepiec*, tłum. Piotr Szymanowski, „Dialog” 8, 1993, s. 14–20.

6 Ludwik Bernacki: *Teatr, dramat i muzyka za Stanisława Augusta*, t. I, Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, 1925, s. 433. *La Partie de chasse d'Henri IV* to komedia z partiami śpiewanymi Charlesa Collé (1709–1783). Pani de Ligne to księżna Helena, de domo Massalska.

francuski szlachcic, który zakończył karierę jako mistrz ceremonii na dworze cara Pawła I, przez długie lata przebywał na dworze książąt Czartoryskich. Bardzo ceniła go Izabela Czartoryska, która była wielbicielką jego talentu aktorskiego. Joseph de Maisonneuve występował w wielu warszawskich teatrach prywatnych. I tak na przykład w grudniu 1785 roku na scenie pałacu księżęcego w Nassau, w obecności króla, wcielił się w Figara w słynnym wodewilu Beaumarchais'go *Szalony dzień czyli Wesele Figara*. Jan Potocki zapewne dobrze znał aktorski talent Maisonneuve'a, jako że w marcu 1793 roku na scenie w Zamku Królewskim zagrał u jego boku Mirobolana w komedii Noëla le Breton de Hauteroche pt. *Le Crispin médecin*. Maisonneuve wystąpił w niej jako Crispin. O związkach Potockiego z teatrem królewskim w Warszawie świadczy fakt, że parady grane w Małym Teatrze króla w Łazienkach wystawiono latem 1786 roku, kiedy Potocki mógł jeszcze przebywać w Warszawie. Wspomina o tym pani Szaniawska w liście do Izabeli Czartoryskiej, napisanym przedziwnym francusko-polskim wolapikiem:

À Łazienki deux pièces et Cassandre aux Indes [...] Le prince connaît cette parade et peut [sic] vous donner l'analyse. [W Łazienkach dwie sztuki i *Kasander w Indiach*. [...] Książę zna tę paradę i mogę [sic] dać Pani jej analizę.] Ambascador Stackelberg wmawiał w Byszewską, że ta parada jest jej kompozycji, czego się szczerze wypierała⁷.

Sześć lat później, w roku 1793, Potocki wystawił *Parady* na zamku teściowej, marszałkowej Lubomirskiej w Łańcucie, i wydał je w swojej Drukarni Wolnej. Jedną z parad, które grano w 1793 roku, nosi tytuł *Kasander w Indiach (Cassandre aux Indes)*.

Powyższe okoliczności pozwalają nam dostrzec związki tematyczne i formalne między *Paradami* Potockiego a tymi, które w tym czasie powstawały we Francji⁸. Przypomnijmy, że parada jako gatunek teatralny nie pojawiała się w XVIII-wiecznej Polsce ani na scenach zawodowych, ani jarmarcznych, ani też prywatnych (*Kasander w Indiach* jak i ewentualne inne parady o nieznanym nam tytułach, które być może pokazano w Łazienkach w 1786 roku, stanowią wyjątek). Z historycznego punktu widzenia parady francuskie są to „sceny burleskowe odgrywane przez kuglarzy przed wejściem do teatru, aby wzbudzić ciekawość przechodniów i przyciągnąć widzów”⁹. Istnieje niewiele informacji o wczesnych

7 Cytat za: Marek Dębowski: *Francuskie konteksty teatru polskiego w dobie oświecenia*, Kraków: Societas Vistulana, 2001, s. 102.

8 Gilbert Sigaux wskazuje w 1972 roku na „kierunek badań” dotyczący związków między paradami paryskimi a paradami Jana Potockiego. Zob. Gilbert Sigaux: *Les Parades de Jean Potocki dans la tradition du théâtre de la foire*, „Les Cahiers de Varsovie” 3, 1972, s. 221–229 (225). Sugestia Sigaux wydaje się słuszna. Analiza tekstów Thomasa-Simona Gueulette'a nie pozostawia żadnych wątpliwości. Związki te są bezsporne.

9 Cytat za Pierre Augustin Caron de Beaumarchais: *Beaumarchais. Parades – édition critique* (red.

formach parad, jako że ich nie zapisywano, wiemy jednak, że publiczność zaczęła entuzjasmować się tym gatunkiem w drugiej połowie XVII wieku i na początku wieku XVIII, kiedy nagle pojawił się na jarmarkach Saint-Germain i Saint-Laurent. Wydaje się, że w połowie XVIII wieku parada zaczęła funkcjonować jako autonomiczny spektakl popularny o bardziej dopracowanym charakterze, tracąc pierwotny charakter handlowego wabika. W 1756 roku ukazał się zbiór parad Thomasa-Simona Gueullette'a¹⁰, który należy uznać za jeden z pierwszych przykładów parady literackiej. Owe parady literackie tworzone w połowie XVIII wieku nie służyły już celom merkantylnym, a ich widzowie nie mieli nic wspólnego z publicznością jarmarków. Były to pseudoludowe spektakle, a ściślej mówiąc, pastisze spektaklu ludowego służące rozrywce wyrafinowanych arystokratów, którzy z przyjemnością „znizali się do poziomu plebsu”, jak to było wówczas w modzie. Parada literacka była przykładem teatru intymnego, prywatnej kawiarni-kabaretu, który przeniesiono do salonów i teatrów diuka Orleanu, księcia Vallières, hrabiego Clermont, księżnej Maine oraz do zamku Étiolles pani de Pompadour, gdzie trafiły głównie parady Beaumarchais'go.

Poszukując związków między paradami Potockiego i innymi przykładami tego gatunku w XVIII wieku, możemy cofnąć się do źródeł, które stanowiły bezpośrednią inspirację dla autorów, a wtedy zauważymy niejakie podobieństwo do parad Thomasa-Simona Gueullette'a¹¹. Poza tym Potocki na pewno zetknął się z paradami Beaumarchais'go (wystawianymi w Étiolles w latach 1760–1775¹²), które być może były również znane francuskim i polskim gościom marszałkowej Lubomirskiej z Łańcuta. Potocki jednak niewątpliwie wolał oprzeć się na mniej popularnym źródle.

Jedno ważne wydarzenie może jednak wyjaśnić nam, dlaczego Potocki, tworząc w roku 1792 *Sześć parad*, zainspirował się źródłami paryskimi: otóż w tamtym czasie we wspaniałej rezydencji marszałkowej Lubomirskiej w Łańcutcie mieszkało wielu francuskich arystokratów, którzy znaleźli u niej schronienie po wybuchu rewolucji 1789 roku. Należy podkreślić, że w 1792 roku Polska wcale nie była spokojnym miejscem. Jan Potocki dotarł do Warszawy wiosną 1792 roku, kiedy to caryca Katarzyna II, zaniepokojona przyjęciem Konstytucji 3 maja przez Sejm Czteroletni i króla Stanisława Augusta, dała swoim wojskom rozkaz najazdu

Pierre Larthomas), Paris: Société d'édition d'enseignement supérieur, 1977, s. 16.

10 Thomas-Simon Gueullette: *Théâtre des boulevards*, Paris: E. Rouveyre, 1881. Reedykcja fragmentów: tenże: *Parades, extraites du Théâtre des boulevards* (red. Dominique Triaire), Montpellier: Éditions espaces 34, 2000.

11 Liczne fragmenty tej prezentacji ukazały się po raz pierwszy w języku polskim, zob. Marek Dębowski: *Oryginalność „Parad” Jana Potockiego*, „Przegląd Humanistyczny” 3, 1981, s. 159–178 (162–171).

12 David Trott: *Théâtre du XVIIIe siècle. Jeux écritures, regards*, Montpellier: Éditions espaces 34, 2000, s. 171–175.

na Polskę. Potocki przyjął początkowo postawę patriotyczną, próbując odeprzeć Rosjan na Litwie, ale jego inicjatywy nie spotkały się z poparciem króla. Ostatecznie w lipcu 1792 roku napisał do monarchy, że rezygnuje z polityki. Pogodził się wtedy z teściową, księżną marszałkową Lubomirską, i wycofał się do jej zamku w Łańcucie. Tam, z dala od Paryża, oddając się życiu towarzyskiemu, grom salonowym i przedstawieniom teatralnym, w których arystokraci odgrywali role lokajów, mógł sobie wyobrazić, że Ludwik XVI bez przeszkód sprawuje władzę z Wersalu. Było inaczej: król został aresztowany po kilku miesiącach.

Po szczegółowym omówieniu¹³ źródeł literackich i teatralnych *Sześciu parad* Potockiego, ich kontekstu historycznego i estetycznego, jak też zmian wprowadzonych przez autora w trosce o dostosowanie gatunku do aktualnych upodobań, pochylmy się nad jednym z tych utworów, w którym ważny jest polski kontekst całej serii.

W *Kalendarzu starych mężów* Potocki wspomina o Stéphanie-Félicité de Genlis, osobie znanej mu osobiście i znanej także publiczności łańcuckiej, która oglądała przedstawienia dawane latem 1792 roku. Nazwisko pani de Genlis pojawia się w podtytule wersji *Kalendarza* wydrukowanej w Warszawie w 1793 roku: *Parodia „Przepierzenia”, komedii z „Teatru” pani de Genlis (Parodie de la „Cloison”, comédie du Théâtre de Madame de Genlis)*. Tytuł jest mylący, bowiem *Kalendarz starych mężów* przypomina raczej La Fontaine'a i jego nowelę o tym samym tytule (która z kolei powstała z inspiracji nowelą Boccaccia). W zbiorach sztuk pani de Genlis zatytułowanych *Teatr dla użytku młodych* (*Théâtre d'éducation à l'usage des jeunes personnes*) i *Teatr dla społeczności* (*Théâtre de société*) nie znajdziemy żadnych paraleli z *Kalendarzem*, a tym bardziej z oszukiwanymi, niedołączonymi starcami. Nawet jeżeli sztuki pani de Genlis zdobyły pewną sławę w środowiskach katolickich w latach osiemdziesiątych XVIII wieku i po wydaniu we Francji ich zbiór został wkrótce przetłumaczony na język polski przez księdza Remigiusza Ładowskiego z zakonu pijarów, a następnie opublikowany w Warszawie w roku 1793¹⁴, komedie tej autorki, z wyjątkiem jednej (*Zelia*), nigdy nie doczekały się prezentacji na scenie publicznej. Grywano je w kolegiach. Tak więc dla Potockiego *La Cloison* pani de Genlis najwyraźniej jest tylko pretekstem, okazją do porozumiewawczego mrugnięcia okiem. Z jej komedii polski pisarz zachował jedynie pomysł przepierzenia. Cała reszta jest inna. W rzeczywistości chodziło mu o to, aby zrobić aluzję do pani de Genlis jako osoby, która, jak pisze Marie-Emmanuelle Plagnol-Diéval, „była nazywana Matką Kościoła, głosicielką moralności wywodzącej się z katolicyzmu,

13 Por. rozdział *Originalité du théâtre de Potocki* [w:] Marek Dębowski: *Jean Potocki et le théâtre polonais. Entre Lumières et premier romantisme*, Paris: Classique Garnier, 2014.

14 Stéphanie-Félicité de Genlis: *Teatr dla społeczności czyli komedye pani Genlis tłomaczone przez X. Ładowskiego S.P.*, Warszawa: P. Dufour, 1793.

ale dostosowanej do wymogów współczesnego życia i publiczności”¹⁵. W swoich sztukach pani de Genlis rzucała anatemę na domniemane przejawy rozwiązłości wieku Oświecenia: libertynizm, wyszukaną galanterię, namiętności, jednym słowem na wszystko, co podsyca pożądanie. Jej zdaniem relacje między mężczyznami i kobietami, zwłaszcza w małżeństwie, powinny opierać się na cnocie, nie na miłości. Potocki wyśmiewał katolicką edukację małżeńską w stylu pani de Genlis. W paradyzie *Kalendarz starych mężów*, w której opowiadana historia przypomina fragment wierszowanej noweli La Fontaine’a, pan Anzelm Kasander rusza na poszukiwanie swojej żony porwanej przez korsarzy i przetrzymywanej przez nich na statku. Przedostaje się tam łodzią i nagle słyszy jęki połowicy. Nie widzi jej, bowiem znajduje się ona po drugiej stronie przepierzenia. Bierze wydawane przez nią odgłosy za oznakę cierpienia, gdy w rzeczywistości są to szapmy rozkoszy:

Ale co słyszę? Zdaje mi się, że to głos Zerzabelli.

[...]

Ona tego nie wytrzyma! Ale co znaczą te głosy? „Kocham was wszystkich trzech jednakowo.” Do kogo ona to mówi? Och, gdybym mógł zobaczyć! Zdaje się, że tu wyżej jest jakaś dziura. Wejźmy na krzesło. O, Zerzabello, och, och!!! (*spada z krzesła*) [...] Zerzabella daje... daje z siebie zrobić piratkę...¹⁶

Nietrudno sobie wyobrazić, że cierpka ironia Potockiego była wymierzona w jeszcze inny cel: w edukację małżeńską po polsku. Tytuł parady Potockiego, *Kalendarz starych mężów*, można potraktować jako aluzję do słynnych kalendarzy i almanachów, które w XVIII wieku stanowiły jedyną lekturę większości Sarmatów, czyli słabo wyedukowanej prowincjonalnej polskiej szlachty. Kalendarze były niewyczerpanym źródłem przesądów, ksenofobii i katolickiego obskurantyzmu. Obfitowały one w nauki dla cnotliwych katolickich małżonków, oparte o biblijny nakaz „Bądźcie płodni i rozmnażajcie się” (*Księga Rodzaju* 1,28). Taka tradycyjna wizja związku małżeńskiego, obecna w załączku w wielu komediach polskich z lat sześćdziesiątych XVIII wieku, jest wyraźnie wyłożona w *Małżeństwie z kalendarza*¹⁷, najśłynniejszej sztuce ojca Bohomolca, jezuita i znanego autora grywanych w szkołach komedii, który został pierwszym „oficjalnym” dramaturgiem Teatru Narodowego. *Małżeństwo z kalendarza* odniosło duży sukces, jeśli wziąć pod uwa-

15 Marie-Emmanuelle Plagnol-Diéval: *Le théâtre de Mme de Genlis*, „Dix-Huitième Siècle” 24, 1992, s. 367–382 (367). Por. również Marie-Emmanuelle Plagnol-Diéval: *Madame de Genlis et le théâtre d’éducation au XVIIIe siècle*, Oxford: Voltaire Foundation, 1997, s. 350.

16 Jan Potocki: *Kalendarz starych mężów* [w:] tenże: *Parady*, tłum. Józef Modrzejewski, Warszawa: Czytelnik, 1966, s. 40–42.

17 Por. streszczenie *Małżeństwa z kalendarza* w następnym rozdziale: *Éducation intime dans la comédie polonaise des Lumières* [w:] Marek Dębowski: *Jean Potocki et le théâtre polonais...*, dz. cyt. (przyp. 13).

gę skandal, jaki z powodu tej sztuki wybuchł w 1766 roku w teatrze publicznym w Warszawie, a następnie w teatrach na prowincji, z powodu podobieństwa jednej z głównych postaci, Anzelmowicza, do królewskiego bankiera Symonowicza. Sztuka utrzymała się w repertuarze tych teatrów aż do końca lat osiemdziesiątych XVIII wieku. Potocki znał zapewne komedię Bohomolca, którą grano w Krakowie w latach 1781–1782 i w Warszawie w latach 1785–1786, i doskonale rozumiał emblematyczną funkcję kalendarza w walce z zacofaną mentalnością katolicką. W swojej paradzie wkłada w usta Gila te słowa:

Co takiego? A może przypadkiem jest pan Anzelmem? Cha, cha, cha...

KASANDER:

Ma się rozumieć.

GIL:

Anzelmem Kasandrem...

KASANDER:

W rzeczy samej...

GIL:

Tym od kalendarza ! Cha, cha, cha... (odchodzi)

KASANDER (sam):

Co u licha znaczy ten kalendarz? Skąd on może wiedzieć, co się działo między mną a moim maleństwem? Biedne drogie dziecko! Tłumaczyłem jej: „Dzisiaj księżyc jest w drugiej kwadrze – dzień zupełnie nieodpowiedni!”¹⁸

Tak wyrażał się również Staruszkiewicz, główna postać komedii *Małżeństwo z kalendarza*, zacofany Sarmata, który przeczytawszy w kalendarzu informacje na temat cyklu księżycowego, sprzyjającego jakoby płodności, pouczał swoją córkę w sprawach związanych z małżeństwem. *Kalendarz starych mężów* Potockiego zawierałby zatem dwie karykatury: pierwsza byłaby skierowana przeciwko bigoteryjnej moralności małżeńskiej głoszonej przez panią de Genlis, druga zaś mierzyłaby w polski obskurantyzm wraz z jego przekonaniem, że jedynym celem małżeństwa jest prokreacja.

Pozostałe teksty dramatyczne Potockiego – *Cyganie z Andaluzji*¹⁹, jak też dwa utwory odnalezione niedawno w Kijowie (*Ślepiec* i *Gil małżonkiem, ciąg dalszy*

¹⁸ Jan Potocki: *Kalendarz starych mężów*, dz. cyt. (przyp. 16), s. 38–40.

¹⁹ Współczesne wydanie francuskiego tekstu *Les Bohémiens d'Andalousie* ukazało się w Jean Potocki: *Parades, Les Bohémiens d'Andalousie. Théâtre* (red. Dominique Triaire), Arles: Actes Sud, 1989.

Gila zakochanego) – nie dorównują poziomem scenicznym czy literackim *Zbiorowi* wydanemu drukiem przez autora w roku 1793. Ich lektura okazuje się mniej interesująca z artystycznego punktu widzenia. Zaslugują one przede wszystkim na uwagę socjologów lub obserwatorów, ponieważ okoliczności ich powstania wskazują na to, że autor *Rękopisu znalezionej w Saragossie* zawsze uważał teatr za ważny element życia społecznego.

W latach 1792–1794 Potocki spędził sporo czasu w Warszawie, a także często składał wizyty rodzinne w pałacach rozsianych po Polsce. Wśród teatrów, które mógł wówczas odwiedzać, najbardziej znany był teatr warszawski, nazywany Teatrem Narodowym. To tam w marcu 1794 roku odbyło się niezwykle ważne dla historii teatru w Polsce wydarzenie: premiera *Krakowiaków i Górali*, z pozoru niewinnej śpiewogry. Jej autor Wojciech Bogusławski był również dyrektorem tej instytucji. Wystawiając swoją sztukę w momencie, kiedy w Polsce szykowało się powstanie kościuszkowskie przeciwko rosyjskiej okupacji, nadał jej artystyczny i polityczny wymiar porównywalny z *Weselem Figara*²⁰. Nie wiemy, czy Potocki mógł widzieć tę sztukę w marcu 1794 roku (tzn. przed wyjazdem do Rheinsbergu w kwietniu tegoż roku), ale niewątpliwie dowiedział się o nadzwyczajnym sukcesie tej pierwszej narodowej opery komicznej pokazanej w Warszawie.

Pośród polskich scen prywatnych wspomniany już Teatr Królewski w Łazienkach stanowił w pewnym sensie punkt odniesienia dla arystokracji. Scena ta dała silny impuls do rozwoju wielu teatrom w rezydencjach magnackich. Dwa z nich zasługują na szczególną uwagę: przede wszystkim teatr w Siedlcach, gdzie Aleksandra Ogińska (z domu Czartoryska) wraz z mężem Michałem Kazimierzem Ogińskim, hetmanem litewskim i utalentowanym kompozytorem, utrzymywali w swoim pałacu od końca lat siedemdziesiątych XVIII wieku scenę na dobrym poziomie, a w drugiej kolejności teatr w Tulczynie, utworzony na początku lat osiemdziesiątych tego stulecia przez Józefinę i Szczęsnego Potockich (ten ostatni w 1799 roku zostanie teściem Jana Potockiego).

W siedleckim teatrze w roku 1786 i 1788 (?) można było obejrzeć operę komiczną *Cyganie*²¹ z librettem Franciszka Dionizego Książnina (1749–1807) i muzyką Kazimierza Ogińskiego (1731–1803)²². Utwór ten odniósł duży sukces, a libretto

20 Zob. mój artykuł na temat *Krakowiaków i Górali*: Marek Dębowski: *La transition de l'opéra-comique à l'opéra national dans le théâtre polonais à la fin de l'époque des Lumières* [w:] Muriel Plana, Frédéric Sounac (red.): *Les Relations musique-théâtre, du désir au modèle*, Paris: L'Harmattan, 2010, s. 169–180. Artykuł ten jest ujęty w niniejszej publikacji (z niewielkimi zmianami).

21 Libretto *Cyganów* wydano w 1787 roku w Warszawie [w:] Franciszek D. Książnin: *Poezje. Edycja zupełna*, t. 2, Warszawa: Drukarnia uprzywilejowana Michała Grölla, 1787, s. 173–242. Współczesna edycja: Franciszek D. Książnin: *Utwory dramatyczne, antologia* (red. Augustyn Jendrysik), Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1958, s. 101–159.

22 Muzykę do *Cyganów* Książnina napisał dwóch innych kompozytorów: w 1792 roku w Puławach (w rezydencji Czartoryskich) odbyło się przedstawienie do muzyki Wincentego Lessela, zaś w 1822 roku w Teatrze Narodowym w Warszawie do muzyki Franciszka Mireckiego.

Cyganów Książnina uchodzi dzisiaj za pierwszy polski tekst dramatyczny o tematyce cygańskiej²³. Jak pisał Książnin w słowie wstępnym do swojego libretta w 1787 roku, temat ten zasugerowała mu Izabela Czartoryska, ciotka Julii Potockiej. W tej operze komicznej Izabela Czartoryska, wielka miłośniczka teatru, grała (w wieku 40 lat) rolę Jawnuty, uczciwej i sentymentalnej Cyganki, która wychowała dwoje dzieci porwanych przez jej kompanów, po czym wiele lat później postanowiła oddać je rodzicom. Jeśli idzie o podobieństwa między *Cyganami Książnina* a *Cyganami z Andaluzji*, nie są one tak widoczne, jak między *Paradami* Potockiego i Thomasa-Simona Gueullette'a. To prawda, że mit o porywaniu dzieci przez Cyganów równie zakorzeniony w Polsce, jak wszędzie w Europie, pojawia się zarówno w librecie Książnina, jak i w dziele Potockiego. W obu przypadkach są również obecne pozytywne elementy tradycji cygańskiej: muzyka, tańce, upodobanie do występów i podróży. W *Cyganach* Potockiego jednakże elementy te wpływają tylko na jedną postać: Zerbinę z Andaluzji, pochodzenia romskiego, która podobnie jak Jawnuta, polska Cyganka, bawi się w pośrednictwo, aby pogodzić dwie zwaśnione grupy, i przypomina Jawnutę pod względem psychologicznym. Zerbinina to jedyna postać w operze komicznej Potockiego, która działa spontanicznie, w sposób prawy i zgodny z tradycyjnym pojmowaniem sprawiedliwości przez Cyganów. Przypomnijmy, że Książninowska Jawnuta stała się inspiracją dla największego polskiego kompozytora operowego XIX wieku, Stanisława Moniuszki, który w roku 1860²⁴ zaprezentował w Warszawie nową wersję swojej opery o Cyganach zatytułowaną *Jawnuta*.

Związek Potockiego z tulczyńskim teatrem jego teścia Stanisława Szczęsnego Potockiego ma zupełnie inny charakter (w maju 1799 roku Jan Potocki poślubił Konstancję Potocką, córkę Stanisława Szczęsnego Potockiego i Józefiny Mniszech). Przysłowie dramatyczne *Ślepiec*²⁵, powstałe, jak twierdzi Dominique Triaire, około roku 1800 i odegrane przez sześć córek Szczęsnego, jak też niewielkich rozmiarów tekst mający praktycznie formę parady²⁶, *Gil małżonkiem*, napisany mniej więcej w tym samym okresie, wprowadziły Potockiego w przestrzeń teatru i dramatu początków XIX wieku, w którą wdarła się już nowa estetyka

23 Według dość powszechnej opinii w XVIII-wiecznej Polsce Cyganie nie mieli innych źródeł utrzymania poza żebractwem i kradzieżą. Por. Ambroży Grabowski: *Starożytności historyczne polskie. Ojczyste spominki do dziejów dawnej Polski*, Kraków: Drukarnia Józefa Czecha, 1840; Stefania Ulanowska: *Zbiór wiadomości do Antropologii Krajowej*, Kraków: Wydawnictwo Akademii Umiejętności, 1888.

24 Utwór ten został skomponowany w roku 1852.

25 Analizę tego przetłumaczonego na język polski tekstu przeprowadziła Magdalena Wróbel: „*Ślepiec*” *Jana Potockiego*, „*Ruch literacki*” 3, 2007, s. 253–268.

26 Utwór ten kojarzy się raczej z zarysem „łzawej komedii” w stylu Pixérécourta i nie bardzo przypomina inteligentny i pełen dowcipu tekst *Parad* wydanych w 1793 roku. Należy ponadto zaznaczyć, że tekst ten zachował się jedynie w formie kopii.

antyklasyczna. Teatr romantyczny, znający gorzką ironię przysłów dramatycznych Alfreda de Musseta, nie mógł nie zauważyć tej zmiany.

Oczywiście podgatunek dramatyczny zwany „przysłowiem” znany był na salonach jako rodzaj gry lub improwizacji już w połowie XVIII wieku. Artykuł, który ukazał się w marcu 1771 roku w „La correspondance littéraire”, piśmie czytanim przez wszystkie znane postaci oświeceniowej Europy, mówił o „szaleństwie odgrywania przysłów, które rozprzestrzeniło się w paryskich towarzystwach”.

Przysłowia, które miały różną długość, z czasem nabierały złożoności i mogły przekształcać się z jednej strony w dowcipne komedijki, a z drugiej w krótkie dramaty dydaktyczne. Ich zainscenizowanie, choćby w części salonu oddzielonej zasłoną od reszty pomieszczenia, nie było trudne i wymagało tylko trochę wyczucia i pomysowości. Potocki tworzył więc owe drobne utwory salonowe dla swojej drugiej żony Konstancji, a także jej rodziny. Tymczasem przysłowie dramatyczne, gatunek, który Potocki uprawiał jako jeden z pierwszych w Polsce, a dokładniej na rosyjskiej Ukrainie, poddało ton dramaturgom następnej epoki. Największy polski autor komediowy okresu romantyzmu, hrabia Aleksander Fredro (1793–1876), którego pierwsza sztuka została wystawiona w 1817 roku we Lwowie, potrafił dostrzec zalety tego gatunku. Dzięki temu *Pan Jowialski*, *Zemsta* i *Śluby panińskie*, jego najpopularniejsze komedie, które od końca lat dwudziestych XIX wieku można było obejrzeć we Lwowie i w Krakowie, odniosły nadzwyczajny, a jednocześnie trwały sukces. Geniusz polegający na odwoływaniu się do polskiej historii poprzez konstruowanie barwnych postaci, które używają obrazowych przysłów i wybornych powiedzeń sprawił, że Fredro pozostaje najczęściej grywanym w kraju autorem.

Kończąc tę prezentację polskich kontekstów teatru Jana Potockiego zauważamy, że wizja rzeczywistego świata tego autora, obecna we wszystkich jego tekstach narracyjnych, zdradza niepohamowane upodobanie do teatralności. *Reżyserowanie świata* odbierał jako coś męczącego – wielokrotnie o tym wspomina w swoich pismach. Być może należy wysnuć stąd wniosek, że teatr, czyli jedyne miejsce, w którym reżyserowanie jest wskazane, był jego wentylem bezpieczeństwa.

Tłumaczenie z języka francuskiego: Agata Kozak

Agnieszka Pufelska

Ekscentryczny cień w politycznym oku – Jan Potocki jako reformator armii, polityk i wydawca

Czegoś takiego Warszawa do owej chwili jeszcze nigdy nie przeżywała: 14 maja 1790 roku, kiedy Sejm Wielki debatował w mieście nad zreformowaniem polskiego ustroju, z nieba rozległ się rozpaczliwy i głośny krzyk: „Allah! Allah!”¹ W stolicy katolickiej Polski jednak prawie nikt nie wydawał się zaniepokojony, gdyż spojrzenie w górę wyjaśniało, że głos ten nie miał źródła nadprzyrodzonego, lecz dobiegał ze wzbijającego się balonu, którego lot był wcześniej zapowiadany. Odpowiedzialni za ten spektakl byli słynny francuski pilot i popularyzator balonów Jean-Pierre Blanchard oraz hrabia Jan Potocki w asyście swojego tureckiego sługi Ibrahima, który dostał ataku paniki. Zorganizowany i sfinansowany przez Potockiego przelot trwał tylko pół godziny, co według relacji Blancharda miało ważką przyczynę:

Mogliśmy odbyć dalszą podróż, lecz hrabia oświadczył mi, iż chciałby zdążyć na obrady sejmowe; ponieważ był to powód ważny, przystąpiłem natychmiast do opuszczania maszyny².

Sejm Wielki, zwany też Czteroletnim (1788–1792), który uchwalił w 1791 roku słynną Konstytucję 3 maja, był rzeczywiście epokowym wydarzeniem w dziejach unii polsko-litewskiej i stanowił kulminacyjny i końcowy punkt polskich reform w dobie Oświecenia. Potocki z pewnością nie mógł przeczuwać doniosłości tego procesu reform, który został zinstrumentalizowany przez sąsiednie mocarstwa do legitymizacji ich aneksjonistycznej polityki (drugi i trzeci rozbiór) wobec Rzeczypospolitej. On też raczej dał się porwać powszechnej mobilizacji politycznej w owym okresie. Rozlokowane na polskiej granicy wojska pruskie i rosyjskie uzmysławiały zagrożenie państwa. W obliczu zagrożenia z zewnątrz we wszystkich obozach politycznych wzięto górę przekonanie, że niezbędne jest zreformowanie systemu

1 Michał Czacki: *Wspomnienia z roku 1788, po 1792*, Poznań: Jan Konstanty Żupański, 1862, s. 118.

2 Jean-Pierre Blanchard: *Analyse de la nouvelle machine aérostatique que j'ai inventée et exécutée à Varsovie pendant l'année 1789 et 1790*, Berlin: Decker, 1790, s. 13; wersja polska za François Rosset, Dominique Triaire: *Jan Potocki. Biografia*, tłum. Anna Wasilewska, Warszawa: W.A.B., 2006, s. 166.

rządów i militarne wzmocnienie Polski. Zgromadzony Sejm miał teraz stworzyć konstytucyjną podstawę zamierzonego kursu reform. Potocki pełnił podczas Sejmu podwójną rolę: w sierpniu 1788 roku został wybrany do sejmiku Wielkopolski i reprezentował Poznań podczas obrad Sejmu z mandatem posła. Miesiąc później założył w Warszawie wydawnictwo Drukarnia Wolna, które uchodziło za trybunę zwołanego w październiku 1788 roku Sejmu.

Zadania polityczne i wydawnicze postawiły Potockiego przed całkiem nowymi wyzwaniami. W wieku 27 lat i praktycznie bez znajomości języka polskiego, z dużą dozą pewności siebie uznał się za zdolnego do wpłynięcia na utykający proces reform i polską opinię publiczną. Jego entuzjazm dla polskiej polityki szybko się jednak rozwiął. Dwa lata później, w 1790 roku, jeszcze zanim zakończyły się obrady Sejmu, Potocki zrezygnował z kierowania wydawnictwem, złożył swój mandat i wyruszył w drogę do Paryża, by obserwować tam pracę francuskiego Zgromadzenia Narodowego nad nową Konstytucją. Spory parlamentarne w rewolucyjnej Francji uważał najwyraźniej za ciekawsze od toczących się właśnie zacieklej debaty konstytucyjnych w polskim Sejmie. Jednak również w Paryżu nie zabawił długo. Rok później był już w drodze do Hiszpanii, skąd podróżował następnie dalej do Maroka, Portugalii i Anglii. Do Polski wrócił w 1792 roku, kiedy decyzja o nowym rozbiórze Rzeczypospolitej przez Prusy i Rosję była już właściwie przypieczętowana. Przeciążony wydarzeniami politycznymi i w znacznej mierze z nich wyłączony, Potocki sprzedał swoje wydawnictwo i poświęcił się badaniom naukowym. Kolejny raz ujawnia się tu fundamentalna cecha charakteru Potockiego: nonkonformistyczny i przepojony arystokratycznym hedonizmem, hołdował głównie indywidualnym zainteresowaniom i preferencjom. Niniejszy przyczynek pragnie zademonstrować, że to skupienie na sobie niekoniecznie było sprzeczne z interesem ogólnym, a nawet mu odpowiadało.

Wydrwiwany reformator wojska

Słynna ekscentryczka i uważna obserwatorka społeczeństwa angielskiego Edith Sitwell uznaje dumę i niezależność za istotę ekscentryczności. Bowiem

[ekscentryczność] to nie – jak często pragną nam wmówić ludzie o stępionych zmysłach – forma wariactwa, natomiast często forma niewinnej dumy. Geniusz podobnie jak arystokrata uchodzi często za ekscentryka, ponieważ ani jeden, ani drugi nie lęka się opinii i zmiennych, uzależnionych od mody nastrojów mas oraz nie pozwala im na siebie wpływać³.

3 Edith Sitwell: *Mein exzentrisches Leben*, Frankfurt (M.): Fischer, 1997, s. 195.

Dumne umiłowanie wolności należy z pewnością do profilu osobowości ekscentryka, można jednak wątpić w to, czy na jego zachowanie nie wpływają „uzależnione od mody nastroje mas”. Postawa nonkonformistyczna nie powstaje przecież w próżni, jej opór kieruje się raczej przeciwko poglądom powszechnie uznanym. Odnosi się ona nieuchronnie do istniejącego ładu, pozostając z nim jednak w stosunku napięcia. Do panującego ładu politycznego odnosił się również Potocki, jednak forma jego zaangażowania kwestionowała ówczesny konsensus i naruszała obowiązujące reguły dyplomacji. Potocki był bezczelny, niewygodny, beztroski. Za swoją postawę nader rzadko był podziwiany czy wysławiany – uchodził raczej za wichrzyciela. Za sprawą swojego nonkonformizmu Potocki szydził z pewności siebie politycznej elity, często ignorował dworskie konwencje, zmuszał do zastanowienia, awansując do rangi „nowoczesnego wichrzyciela”⁴.

Potocki wkroczył na scenę polityczną w roku 1788, zaraz po tym, jak w Wiedniu dowiedział się, że Prusy przygotowują jakoby inwazję na Polskę. Nie sprawdzając tej rozpowszechnianej pogłoski ani nie uświadamiając sobie kryjącej się za nią antypruskiej propagandy austriackiej, pojechał szybko przez Paryż do Warszawy, aby wzmocnić polski opór przeciwko zachodniemu sąsiadowi. Jak to się stało, że właśnie ta wiadomość wywołała polityczne zaangażowanie Potockiego, nie wiemy. Najwyraźniej dawał się spontanicznie porwać kolejnym ideom, a teraz odkrył swoje zadanie w obronie polskiej suwerenności. Cała Warszawa zdumiewała się pasją, z jaką Potocki mobilizował ludzi do powstania narodowego przeciwko Prusom⁵. Wszelako to nie tyle treść, co raczej forma jego intensywnej mobilizacji dostarczyła tematu do powszechnych dyskusji – i to nawet w mieście przyzwyczajonym do ekstrawagancji. Gorszono się najczęściej sposobem występowania Potockiego na forum publicznym. Chociaż tylko szcątkowo władał językiem polskim, ten obieżyświat i kawaler Orderu Maltańskiego prezentował się po powrocie jako szlachcic konserwatywny i patrzący z pogardą na wszelkie obce wpływy. Tradycyjny sarmacki kontusz miał zaś podkreślać jego nowe poglądy oraz identyfikować go jako prawdziwego polskiego patriotę. W takim stroju Potocki zadebiutował też jako polityk na dworze polskiego króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Jeden ze świadków tego spektaklu, francuski poseł w Polsce, Joseph Aubert, opisywał go następująco:

Oto farsa, którą żyje dziś całe miasto i dwór. Niejaki hrabia Jan Potocki, świeżo przybyły z Francji, Holandii i Anglii, od chwili swego powrotu stał się przedmiotem zainteresowania wszystkich towarzyskich kręgów. Król okazał mu entuzjazm, o którym trudno dać wyobrażenie z daleka. [...] Jeszcze wczoraj

4 Dieter Thomä: *Puer Robustus. Eine Philosophie des Störenfrieds*, Berlin: Suhrkamp, 2016, s. 12.

5 Emanuel Rostworowski: *Debiut polityczny Jana Potockiego w roku 1788*, „Przegląd Historyczny” 47, 1956, s. 685–711 (691).

byłem tego świadkiem, jedząc z nim kolację u Jego Królewskiej Mości, a już dzisiaj rano, ku powszechnemu zdumieniu, tenże adonis, z głową wyżybitą gęstych pukli, które miał jeszcze poprzedniego wieczoru, przepasany wielką szablą i ubrany w dawny strój sarmacki, zjawia się w tym przebraniu, domagając się audiencji u Króla, otrzymuje ją i wręcza władzy manifest czy też memoriał, który pachnie wojną, przy czym ni mniej ni więcej domaga się, ażeby wszyscy chwycili za broń i uderzyli na króla Prus. Kopie tego dokumentu trafiły już jego staraniem do wielu młodych ludzi i obecnie wszystkie głowy ogarnięte są wzburzeniem. Trudno o coś bardziej szalonego niż motywy i sposoby działania wyłożone w tym niedorzecznym piśmie. Pożądane jest, aby Berlin nie przydawał żadnej wagi temu aktowi szaleństwa [...]⁶.

Budzący przestрах dokument nosił tytuł *Ne quid detrimenti Res publica capiat* (Aby Rzeczpospolita nie doznała uszczerbku) i był pierwszym pismem politycznym Potockiego. Nie bacząc na wymaganą dyplomatyczną wstrzeźliwość, przedstawił Prusy jako największego wroga Polski, który jakoby myśli tylko o nowych aneksjach. Aby zażegnać niebezpieczeństwo, Polacy powinni przygotować się do czynnego oporu, a Rosja i Austria mogłyby im w tym pomóc. Nie chcąc jednak bynajmniej biernie czekać na wsparcie przez te mocarstwa, pokazujący buntownicze oblicze hrabia proponował walkę partyzancką, w której szlachta i chłopci powinni sprzymierzyć się przeciwko Prusom⁷. Od tego sojuszu nie oczekiwał wszelako doświadczenia w prowadzeniu wojny i było dla niego również nieistotne, czy chłopci w ogóle potrafili obchodzić się z bronią. Do powszechnego powstania powinno w jego opinii wystarczyć, żeby sprawnie posługiwali się siekierą. Dowodzone przez szlachtę oddziały chłopskie Potocki przewidywał jako uzupełnienie regularnej armii, przydzielając im zadanie prowadzenia „une guerre de chicane”, czyli zabezpieczania wysuniętych placówek zasiekami, wilczymi dołami i polnymi szańcami. Do głębi przekonany o słuszności swojej metody obronnej, ofiarował się polskiemu królowi również, „zaraz po kraju apostołować, chłopów uzbrajać, zasieki w lasach robić”⁸.

Stanisław August reagował na niepoohamowany aktywizm Potockiego z przestрахem, dezaprobatą i bezsilnością. Z dużą dozą cierpliwości i życzliwości starał się mu wytłumaczyć, że akcja mobilizacyjna może być skuteczna tylko wtedy, gdy będzie trzymana w tajemnicy i że swoim zaangażowaniem godzi on w obecne starania dyplomatyczne Polski o to, by w żadnym wypadku nie prowokować Prus⁹.

6 Cyt. za François Rosset, Dominique Triaire: *Jan Potocki. Biografia...*, dz. cyt. (przyp. 2), s. 134.

7 Jan Potocki: *Ne quid detrimenti Res publica capiat* [w:] Jerzy Michalski, Emanuel Rostworowski, Janusz Wolański (red.): *Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego*, t. 6, Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, 1955, s. 3–10.

8 List Stanisława Augusta do Antoniego Debolego z 19.04.1788, cyt. za Emanuel Rostworowski: *Debiut...*, dz. cyt. (przyp. 5), s. 692.

9 Por. list Stanisława Augusta do Szymona Corticellego z 19.04.1788, tamże.

Aby uniknąć politycznej prowokacji, król odmówił wydrukowania rozprawy Potockiego. Było już jednak za późno. Jak wspomniał francuski poseł Aubert, memoriał krążył od dłuższego czasu w wielu odpisach po mieście. Co więcej: dwa dni po demonstracyjnym wystąpieniu Potockiego Stanisław August otrzymał od niego list z informacją, iż jego autor wyruszył poznawać topografię województw położonych na granicy z Prusami. Jednocześnie zapewnił z podniesioną głową: „W.K. Mość może być spokojny, iż nie popełnię żadnych nieostrożności”¹⁰. I rzeczywiście: bez większego szumu Potocki powrócił dziesięć dni później do Warszawy, nie rezygnując jednak ze swoich planów i strategii oporu.

Przeżycia z tej podróży i swoją ocenę gotowości chłopów do walki partyzanckiej na granicy polsko-pruskiej opisał w wydanym 1 maja 1788 roku piśmie *Essai de logique*¹¹. Tytuł brzmi ironicznie, gdyż Potocki raczej z rozczarowaniem niż z zadowoleniem relacjonuje w nim, że na prowincji poświęcano więcej uwagi jego strojowi niż jego strategii obronnej. Nie zagłębiając się dalej w główny problem powszechnej niechęci do walki, Potocki próbował przedstawiać swój ekstrawagancki ubiór jako wzór przyszłego munduru planowanej kompanii strzelców. Niewiele przeszkadzało mu przy tym, że przypominał on raczej strój Kozaków lub Czerkiesów i prawie nie miał cech polskich. Potockiego znów nie obchodziły tradycje, dotychczasowe praktyki wojskowe czy istniejące orientacje polityczne. Rozwijał pewną ideę, po czym próbował realizować ją bez pomocy i aprobaty swojego otoczenia.

Obronny plan Potockiego nie rozmiął się przy tym bynajmniej z rzeczywistością, lecz opierał się na intensywnej kwerendzie, lekturze i poznawaniu bieżących przemian w wojskowości. Jego propozycja formowania, uzbrajania i adekwatnego do potrzeb mundurowania kompanii strzelców była niezwykle nowoczesna. W wojnie o niepodległość Stanów Zjednoczonych farmerzy i członkowie milicji brali czynny udział w walkach, a wiadomość o ich skutecznym użyciu błyskawicznie rozprzestrzeniła się na całym świecie. Następnie coraz więcej armii decydowało się tworzyć ruchliwe, taktyczne jednostki strzelców, które w razie wybuchu wojny mogłyby przejąć funkcję garnizonu¹². Za podobną taktyką opowiadał się również Potocki. Doskonale poinformowany o słabości polskiego wojska, stawiał na ochotnicze korpusy strzelców, które zamierzał rzucać do walki głównie w odległych wioskach i lasach. Zaprojektowany przez niego, prezentowany osobiście i tak bardzo wydrwiwany mundur miał zapewnić mobilność i efektywność strzelców.

10 List Jana Potockiego do Stanisława Augusta z 20.04.1788, cyt. za tamże.

11 Emanuel Rostworowski: *Debiut...*, dz. cyt. (przyt. 5), s. 692.

12 Por. na ten temat Jeremy Black: *Die Kriege des 18. Jahrhunderts*, Berlin: Brandenburgisches Verlagshaus, 2001, s. 113–118.

Dobrowolne miały być również podatki na utrzymanie korpusów strzelców. Potocki orędowną wprowadzić najpierw za podatkiem obowiązkowym, musiał sobie jednak szybko uświadomić, że żadna bogata rodzina magnacka nie była gotowa regularnie płacić podatków ani pomóc w budowie armii. Pobieranie podatków czy powiększenie armii (choć ta liczyła tylko niespełna 12 tys. ludzi) oznaczały dla polskiej szlachty zwiększenie zakresu władzy króla. W *Respublica Poloniae* król był jednak uważany za jednego wśród równych i nie mógł działać w sposób „absolutny”. Polska szlachta była pełna dumy z tego, że „naród” – jak zwykle określał się stan szlachecki – miał króla, podczas gdy w innych krajach królowie władali narodami¹³. Dlatego po rozmowach z rodziną Potocki zrewidował swój plan i zaczął forsować „podatek patriotyczny” o dobrowolnym charakterze. „Podatek patriotyczny (tak nazywam składkę uchwaloną nie na mocy prawa, lecz przez żarliwość obywatelską) powinien zasilać skarbiec wolnych narodów, w odróżnieniu od podatków ściąganych na mocy groźnych ukazów na rzecz absolutyzmu” – zadeklarował¹⁴. Aby zaświecić dobrym przykładem, hrabia zaoferował Stanisławowi Augustowi część swoich przychodów.

Polityk wymykający się spod kontroli

Również w sprawach politycznych Potocki był doskonale poinformowany. Jego wezwanie do powszechnego powstania przeciwko Prusom dokładnie odpowiadało nastrojom panującym wśród większości polskiej szlachty. Udział Prus w pierwszym rozbiórce Rzeczypospolitej (1772) znacznie pogorszył ich reputację w polskim społeczeństwie¹⁵. Nieustannie nabrzmiewający od lat osiemdziesiątych XVIII wieku konflikt rosyjsko-osmański oddziaływał również na polskie postrzeganie Prus. Podczas gdy rząd w Berlinie stanął po stronie Osmanów, Stanisław August poparł rosyjską carycę Katarzynę. Zaproponował jej również sojusz, który miał zapewnić integralność granic obu mocarstw w Europie¹⁶. I tak już zależny od Rosji król spodziewał się po nowym sojuszu nie tylko wzmocnienia swojej władzy. Miał jednocześnie nadzieję, że będzie mógł położyć tamę roszczeniom

13 Klaus Zernack: *Stanislaus August Poniatowski. Probleme einer politischen Biographie*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 15, 1967, s. 371–392 (380).

14 Cyt. za François Rosset, Dominique Triaire: *Jan Potocki. Biografia...*, dz. cyt. (przyp. 2), s. 139.

15 Na temat postrzegania Prus w Polsce w XVIII wieku zob. Agnieszka Pufelska: *Der bessere Nachbar? Das polnische Preußenbild zwischen Politik und Kulturtransfer (1764–1795)*, Berlin: De Gruyter, 2017.

16 Szczegółowo o tym sojuszu Valerian Kalinka: *Der vierjährige Polnische Reichstag, 1788 bis 1791*, t. 1, Berlin: E. S. Mittler, 1896, s. 59; zob. też *Pamiętniki Stanisława Augusta Poniatowskiego Króla Polskiego i jego korespondencje z cesarzową Katarzyną II. / Mémoires de Stanislas Auguste Poniatowski Roi de Pologne et sa correspondance avec l'impératrice Catherine II.*, Poznań/Posen: Żupański, 1862, s. 94–98.

terytorialnym Prus, gdyż ulokowana na polskiej granicy pruska armia dawała powody do obaw, iż Prusy zechcą wykorzystać nadchodzącą wojnę rosyjsko-osmańską, aby dokonać aneksji w Rzeczypospolitej¹⁷. W Warszawie rozgłaszano nawet pogłoski, że Prusy dążą do nowego rozbioru¹⁸.

Chociaż Stanisław August jednoznacznie opowiadał się przeciwko Imperium Osmańskiemu i dążył do sojuszu z Rosją, był na tyle ostrożny i dyplomatyczny, żeby w tej napiętej sytuacji nie drażnić zbytnio Prus. Wiedział też, że pruski rząd również paktował z Katarzyną II i że każda antypruska prowokacja mogła osłabić sytuację wyjściową Polski w rokowaniach z Rosją. Z tego powodu zajmował oficjalnie neutralne stanowisko i starał się deeskalować nastroje antypruskie. Samodzielna akcja polityczna Potockiego spotkała się więc ze zdecydowanym potępieniem ze strony polskiego króla. Protesty pruskiego posła w Warszawie, Ludwiga von Buchholtza, przeciwko propagandzie Potockiego Stanisław August uspokajał słowami, że gorące wystąpienia młodego hrabiego nie odnoszą skutku i nie należy ich traktować zbyt poważnie¹⁹. Nad konsekwencjami swoich działań politycznych Potocki rzeczywiście prawie się nie zastanawiał. Zamiast – jako członek zaangażowanej politycznie i współodpowiedzialnej za losy Polski rodziny – kierować się przezornością, ostrożnością i roztropnością, nazbyt często postępował za mało dyplomatycznie i miał skłonność – bardziej czy mniej świadomie – do działań przesadnych.

Przez swoich aktywnych politycznie krewnych, a także przez polskiego króla Potocki był postrzegany jako wichrzyciel, którego nie można było ani traktować lekceważąco, ani po prostu zintegrować. W przeciwieństwie do nich nie zajmował bowiem jednoznacznie prorosyjskiego stanowiska. Jego pierwsze pisma polityczne zwracały się wprawdzie przeciwko Prusom, niebawem jednak użył pióra również przeciwko Rosji, głównie przeciwko rosyjskiemu posłowi w Polsce, Ottonowi Magnusowi von Stackelbergowi. Nieobliczalny hrabia ponownie wprawił w zakłopotanie Stanisława Augusta, przekazując mu 14 maja 1788 roku pismo *Des intérêts de la Russie et de la Pologne*. Zabiegający o sojusz z Katarzyną król mógł tam przeczytać m.in.:

17 Obawa ta istniała głównie w odniesieniu do Gdańska i Torunia, por. Jerzy Dutkiewicz: *Sprawa Gdańska w dobie Sejmu Czteroletniego w oświetleniu korespondencji dyplomatycznej pruskiej*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 20, 1955, s. 337–393 (345); Maciej Kucharski: *Działalność dyplomacji polskiej w Berlinie w latach 1788–1792*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2000, s. 19; Bronisław Dembiński: *Polska na przelomie*, Warszawa: H. Altenberg, E. Wende, W. Tempłowicz, 1913, s. 81–83.

18 Listy Stanisława Augusta do Antoniego Debolego z 9.02.1788 i 13.02.1788, Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór Popielów, 417, k. 433 i 435.

19 List Stanisława Augusta do Szymona Corticellego z 24.04.1788, cyt. za Emanuel Rostworowski: *Debiut...*, dz. cyt. (przyp. 5), s. 696.

Nie należy zatem w interesie Rosji utrzymywać w Warszawie ambasadora, gdyż daje się zauważyć, że jego obecność po trosze ogranicza swobodę obrad, a przepych, jakim on się obnosi, bałamuci naród, który już nie wie, w czyich rękach spoczywa władza, i nawet za granicą powstały obawy co do resztek wolności Polaków²⁰.

Potocki nie poprzestał wszelako na tym bezpośrednim ataku na rosyjskiego posła. Trzy dni później pojawiło się następne pismo, zatytułowane *Civilité puérile et honnête*, w którym Potocki ponownie zaatakował Stackelberga, pouczając go jednocześnie, że jest tylko gościem w Polsce i dlatego powinien mieć więcej szacunku dla wspaniałomyślności swoich gospodarzy²¹. Podobnie jak pruski poseł Buchholtz, także Stackelberg nie puścił zniewagi mimo uszu i przestrzegł polskiego króla, że Rosja podejmie działania przeciwko zadziornemu hrabiemu. Ponieważ Stanisław August w żadnym wypadku nie mógł sobie pozwolić na eskalację konfliktu polsko-rosyjskiego, natychmiast postanowił pozbyć się ekscentrycznego wichrzyciela. Swoje nadzieje wiązał przy tym z rodziną Potockiego, na czele ze Stanisławem Szczęsnym Potockim z położonego na Ukrainie Tulczyna oraz z jego matką Anną Teresą Ossolińską i jego pierwszą żoną Julią Lubomirską, które przebywały właśnie w Wiedniu. Oni wszyscy mieli nakłonić Potockiego, aby jak najprędzej opuścił Warszawę. „Jeśli wyjedzie” – pisał król – „będzie to tutaj dla mnie o jeden cierń mniej”²².

Postawa polityczna Potockiego była niebezpieczna. Swoją naturalnością i szczerością podkopywał ku utraپieniu króla układną dyplomację salonową i gabinetową, co wpływało zwłaszcza na toczące się rokowania w sferze polityki zagranicznej. Cechy te można jednak również określić mianem kluczowych kompetencji do prowadzenia sporu politycznego. W przeciwieństwie do większości polityków Potocki działał suwerennie i nie reprezentował żadnej partii ani ugrupowania kierowanego przez ościenne mocarstwa. Zamiast dostosowywać się do ceremoniału dyplomatycznego i panujących reguł społecznych, rozsadzał je: swoim czerkieskim mundurem własnego projektu przeciwstawiał się obowiązującemu stylowi ubierania się, opartemu na modzie francuskiej; w okresie intensywnych rokowań z ościennymi dworami starał się sprowokować ludowe powstanie przeciwko nim. Również politycznie Potocki nie chciał się w owej chwili określić: chociaż prawie nie znał polskiej rzeczywistości i cenil Stanisława Augusta, przejął po części argumentację konserwatywnej opozycji, która zajmowała otwarte stanowisko przeciwko królowi, odwołując się do tradycji staropolskich bądź republikańsko-sarmackich.

20 Cyt. za François Rosset, Dominique Triaire: *Jan Potocki. Biografia...*, dz. cyt. (przyp. 2), s. 139.

21 Tamże, s. 140.

22 List Stanisława Augusta do Maurice'a Glayre'a z 21.05.1788, cyt. za Emanuel Rostworowski: *Debiut...*, dz. cyt. (przyp. 5), s. 698.

Ten nonkonformizm ujawnia się ze szczególną mocą w skierowanym do Stanisława Augusta memorandum, które Potocki rozpoczyna zdaniem apela tywnym: „Réveiller notre nation assoupie” (Przebudzić nasz uspiony naród). Całe pismo czyta się jak instrukcję działania: bez większej czołobitności czy lęku przed majestatem króla autor wylicza wszystkie domniemane słabości Stanisława Augusta i udziela mu jednocześnie rad, jak powinien je zwalczać. Oprócz uległości wobec mocarstw ościennych Potocki zarzuca mu zwłaszcza nadużywanie władzy. Twierdzi, że polski król kupił sobie poważanie i pozycję w kraju przemysłanym rozdzielaniem stanowisk i nepotyzmem. Wskutek tego naród (chodzi tu o naród szlachecki) czuje się zawiedziony przez króla i izolowany. Najpilniejszym zadaniem monarchy jest więc odbudowa utraconego zaufania oraz odparcie inwazji obcych obyczajów. Tylko dzięki kultywowaniu tradycyjnych polskich wartości wzrośnie niezbędna wewnętrzna spójność i zmniejszy się panujące napięcie²³. Innymi słowy: Stanisław August powinien wyjść naprzeciw swoim przeciwnikom z obozu antykrólewskiego i dostosować się do ich wytycznych w dziedzinie polityki wewnętrznej i zagranicznej. Nie ulega wątpliwości wpływ, jaki wywarł na to memorandum kuzyn i późniejszy teść autora, Stanisław Szczęsny Potocki. Jako zaciekle rywal Stanisława Augusta dążył on do pozbawienia polskiego króla władzy i proklamowania nowego rządu z pomocą Rosji²⁴.

Potocki nie szedł tak daleko. Nie stawał wprawdzie po żadnej stronie, ale nie chciał też całkowicie wznieść się ponad jeden z tych obozów. Pragnąc zmienić bieżącą sytuację polsko-litewskiej federacji, postępował jak zwolennik króla z obozu opozycyjnego. Jego zaczepki wobec *status quo* obu partii ożywiały polskie życie polityczne. Indywidualistyczne pomysły Potockiego odnosiły się przy tym ściśle do istniejącego ładu – i to w dwojaki sposób. Po pierwsze, jego wielkim darem była nie tylko kreatywność, lecz również receptywność, czyli jego otwartość na bieżące problemy i potrzeby. Po drugie, dzięki temu zaangażowaniu i uważności potrafił zaburzać zastałe stosunki i struktury. Jego strategię wykluczenia i wywierania wpływu, odmowy i uczestnictwa nie sprowadzały się do konfrontacji w kategoriach władzy politycznej, lecz znamionowały również historyczne przejście, w którym „mąciiciel zostaje ściągnięty z emigracji szaleństwa”²⁵.

Ta zdolność Potockiego do transformacji niepokoiła Stanisława Augusta znacznie bardziej niż jego napastliwe pouczenia. Plan skłonienia go do wyjazdu z Warszawy zdawał się urzeczywistniać, kiedy Potocki nagle i bez zapowiedzi

23 Dłuższe wyjątki z datowanego na 1 maja 1788 roku memorandum w Emanuel Rostworowski: *Debiut...*, dz. cyt. (przyp. 5), s. 703.

24 Szczegółowo na ten temat w Waleryan Kalinka (red.): *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta. Dokumenta do historii drugiego i trzeciego podziału*, Poznań: Księgarnia Jana Konstantego Żupańskiego, 1868, s. 100–110.

25 Dieter Thomä: *Puer Robustus...*, dz. cyt. (przyp. 4), s. 162.

opuścił miasto. Spokój nie trwał jednak długo, gdyż zaledwie kilka dni później pełen wigoru hrabia napisał polskiemu królowi bez ogródek, że postanowił udać się nie – jak pierwotnie planował – na Ukrainę do Szczęsnego Potockiego, lecz do Wielkopolski, aby uzyskać tam mandat posła na Sejm²⁶. Początkowo nie osiągnął tego celu, ponieważ w drodze do Poznania spotkał swoją żonę, która powróciła z Wiednia, i wrócił z nią następnie do Warszawy. Ku zdumieniu środowiska dworskiego Potocki zmienił po powrocie sposób swojego zachowania. „Dziwactwa niektóre w ubiorze zupełnie porzucił. Od innych sposobów widzenia mniej się z naszymi obyczajami stosujących, rozumiem, że odwyknie” – relacjonował z wyraźną ulgą brat Potockiego, Seweryn²⁷. To nagłe zintegrowanie się hrabiego z dworem było częścią jego strategii. Dobrze wiedząc, że nie był traktowany poważnie i uchodził za dziwaka, Potocki zdecydował się zaakceptować istniejący ład. Jego cel, by w nowym Sejmie reprezentować Poznań, dało się osiągnąć tylko za cenę adaptacji. To podporządkowanie przyniosło korzyść – przy pomocy rodziny i dzięki umiejętnej kampanii zdobył upragniony mandat.

Uparty wydawca

Mandat posła zdawał się być zbyt wielkim brzemieniem dla Potockiego, gdyż po zebraniu się Sejmu (6 października 1788 roku) jego polityczna aktywność wyraźnie osłabła. W protokołach posiedzeń Sejmu jego nazwisko prawie się nie pojawia. Z dokumentów nie wynika również, czy kiedykolwiek wygłosił przemówienie lub przedłożył jakiś projekt reform. Miało to aż kilka przyczyn: najważniejsza to być może niedostateczna znajomość języka polskiego przez Potockiego. Jego sztuka retoryczna i biegłość językowa rozбивały się o polską deklinację. Ponadto wydaje się, że Potocki przez całe życie cierpiał na depresje, więc po fazach radości życia i entuzjazmu następowały zawsze fazy wyczerpania i zniechęcenia. Jego apatyczność potęgował również polityczny podział Sejmu i jego rodziny. O ile partia jego potężnego kuzyna Szczęsnego Potockiego wybrała kurs antyreformatorski i prorosyjski, to on przyłączył się do zwolenników reform, skupionych wokół jego krewnego Ignacego Potockiego, którzy próbowali wdrożyć swój program modernizacji z pomocą Prus. Niezdolny do integracji werbalnej, rozdarty między rodzinę a swoje przekonania i słabo obeznany z polskim systemem prawa i rządów, Potocki postanowił w znacznej mierze wycofać się z aktywnego życia sejmowego i zamiast tego skoncentrować się na działalności publicystycznej. Ta

26 List Jana Potockiego do Stanisława Augusta z 11.06.1788, cyt. za Emanuel Rostworowski: *Debiut...*, dz. cyt. (przyp. 5), s. 699.

27 List Seweryna Potockiego do Stanisława Szczęsnego Potockiego z 3.06.1788, cyt. za tamże.

zmiana priorytetów była również pilnie potrzebna, gdyż dwa tygodnie przed otwarciem Sejmu założył przy pomocy Ignacego Potockiego w Warszawie drukarnię w celu wydawania sejmowej publicystyki.

Przez cztery lata (do roku 1792) Potocki był właścicielem Drukarni Wolnej. Nazwa „wolna” wzięła się z jego mocnego postanowienia, żeby nie deklarować się politycznie i godzić się tylko na cenzurę kościelną. Wspierał go w tym Antoni Czerniawski, który objął dyrekcję drukarni, oraz kilku polsko- i francuskojęzycznych redaktorów i korektorów²⁸. Potocki pisał tylko po francusku – jego teksty trzeba było tłumaczyć na polski, aczkolwiek tylko niewiele jego pism ukazało się po polsku. Pisał głównie do tygodnika „Journal hebdomadaire”, który uchodził za organ Sejmu i stawiał sobie za cel dostarczanie zagranicy informacji o wydarzeniach w Warszawie. Poza relacjami z obrad Sejmu „Journal hebdomadaire” skupiał się głównie na publikacji not dyplomatycznych i traktatów międzynarodowych. W przeciwieństwie do rzeczowych tekstów o codziennych wydarzeniach w Sejmie artykuły i cykle artykułów Potockiego miały ton refleksyjny i subiektywny, co nadawało pismu również charakter polemiczny. W cyklu artykułów *Réflexions sur les progrès de l'esprit* zajął się na przykład postrzeganiem polskich spraw przez zagraniczne organy prasowe, podkreślając wagę opinii publicznej. Prawie wszystkie artykuły Potockiego ukazały się anonimowo; niepodpisany był również drugi cykl o silnie politycznym zabarwieniu *Seconde lettre à l'Auteur du Journal* z roku 1790²⁹. Potocki chciał najwyraźniej nadać swojej opinii rangę uniwersalną i – co być może jeszcze ważniejsze – nie narażać się na osobiste niedogodności z powodu zajmowania przez siebie stanowiska politycznego.

Poglądy Potockiego w sprawie rozwoju sytuacji politycznej trudno określić mianem nowych czy oryginalnych. Były one głęboko osadzone w horyzoncie doświadczeń i myślenia sprzyjającego reformom szlachcica z owego okresu. Bez większej świadomości historycznej określał on Rewolucję Francuską mianem „szaleństwa”, bagatelizował katastrofalną sytuację polskich chłopów i krytykował konserwatywną, wrogą reformom szlachtę. Również wypowiedzi Potockiego na temat polityki zagranicznej nie były szczególnie nowatorskie. Zaskakiwać mogła tylko jego szybka zmiana opinii prowadząca do wyboru nowych konstelacji politycznych; i tak w ciągu niewielu tygodni odszedł od swojej silnej i otwarcie manifestowanej wrogości do Prus i stanął po stronie partii reform, która dążyła do przymierza z Berlinem przeciwko Rosji.

Rząd pruski witał z zadowoleniem każdą oferowaną pomoc, zwłaszcza od swoich dawnych przeciwników. Planowany sojusz Rosji ze Stanisławem

28 Na temat historii wydawnictwa zob. Józef Szczepaniec: *Drukarnia Wolna Jana Potockiego w Warszawie 1788–1792*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1998.

29 Tamże, s. 54–55.

Augustem, który miał zagwarantować Polsce integralność terytorialną, był interpretowany w Berlinie jako kolejny krok ku osłabieniu pruskiej pozycji na Wschodzie lub zgoła jako polsko-rosyjska próba udaremnienia pruskich planów aneksji Gdańska i Torunia i zwiększenia w ten sposób potęgi Rosji kosztem Prus³⁰. W tym kontekście pruski król Fryderyk Wilhelm II poinstruował Buchholtza, by mobilizował opinię publiczną w Rzeczypospolitej na rzecz Prus i przeciwko Rosji. Po tej instrukcji nastąpiła niebawem oficjalna deklaracja pruskiego króla, w której przedstawił on sojusz polsko-rosyjski jako niebezpieczeństwo dla Polski. Aby je zażegnać, zaproponował polsko-pruski sojusz obronny i zobowiązał się uwolnić „prześwietny naród polski od wszelkiej obcej opresji”³¹. Pruska deklaracja wywarła ogromny wpływ, gdyż po raz pierwszy we wspólnej historii ościenne mocarstwo, które ponadto samo wzięło udział w rozbiorze, podniosło tak donośnie głos przeciwko Rosji i za Rzeczypospolitą.

Szczególnie entuzjastycznie przyjęła pruską notę partia proreformatorska pod kierunkiem Ignacego Potockiego, nastawiona sceptycznie wobec polskiego króla. Miała ona nadzieję ograniczyć z pruską pomocą wpływ Rosji na Polskę i w ten sposób przeforsować niezbędne reformy. Aby osiągnąć ten cel, zorganizowała intensywną kampanię proruską, która radykalnie odmieniła atmosferę polityczną. Jeden z sekretarzy Stanisława Augusta zanotował krytycznie: „Nota zelektryzowała wszystkie głowy, które biorą podłe pochlebstwa pruskie za dowody prawdziwego przywiązania [...]. Przeciwno Rosjanom są obecnie wszyscy, jak jeden mąż”³². Do tych mężów należał oprócz większości posłów na zgromadzony właśnie Sejm Wielki także Jan Potocki. Zawarcie w marcu 1790 roku sojuszu polsko-pruskiego i zerwanie z Rosją umocniły ostatecznie jego proruską postawę. Ufność partii reform w pruskiego króla i jego deklaracje przyjaźni była tak niezachwiana, że rozważała ona nawet odstąpienie Gdańska i Torunia Prusom, w nadziei, że tą ofertą wyjdzie naprzeciw pruskim oczekiwaniom i rozwiąże trudne problemy gospodarcze wewnątrz kraju³³. Właśnie takie było przesłanie artykułów Potockiego dla „Journal hebdomadaire”, w których utrzymywał, że wcielenie Gdańska przez Prusy doprowadziłoby do zniesienia wysokich ceł nad Wisłą, a przez to wyraźnie poprawiło sytuację gospodarczą Polski³⁴. To niezwykła

30 Zob. *Friedrich Wilhelm II. an Ludwig von Buchholtz vom 02.09.1788* [w:] GStA (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz), I. HA, Rep. 9, Geheimer Rat Beziehungen zu Polen, Nr. 27–224, K. 13.

31 Cyt. za Waleryan Kalinka: *Sejm Czteroletni*, t. 1, Kraków: Nakładem i czcionkami drukarni „Czasu”, 1880, s. 150.

32 Cyt. za Zdzisław Janaczek: *Polityczna rola marszałka litewskiego Ignacego Potockiego w okresie Sejmu Wielkiego 1788–1792*, Katowice: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Karola Adameckiego, 2005, s. 41.

33 Jerzy Dutkiewicz: *Sprawa Gdańska...*, dz. cyt. (przyp. 17), s. 354; Felix Salomon: *Das politische System des jüngeren Pitt und die zweite Teilung Polens*, Berlin: J.S. Preuss, 1895, s. 48–57.

34 Wzmianka o tym w Józef Szczepaniec: *Drukarnia...*, dz. cyt. (przyp. 28), s. 55.

propozycja ze strony kogoś, kto niespełna dwa lata wcześniej chciał wywołać powstanie ludowe i zbudować armię partyzancką przeciwko pruskim roszczeniom terytorialnym. Jeśli uwzględnić ponadto fakt, że „Journal hebdomadaire” zwracał się przede wszystkim do czytelników zagranicznych, to może mniej dziwnym będzie się wydawać, iż późniejsza pruska aneksja Gdańska nie wywołała powszechnej krytyki w Europie.

Wpływowi artykułów Potockiego na europejską opinię publiczną z pewnością nie można przypisywać zbyt wielkiego znaczenia – najważniejszą sprawą jest raczej to, że Potocki reprezentował w nich stanowisko najpotężniejszej partii, do której oprócz wielu mężów stanu przystał niebawem również polski król. Wszyscy oni mieli nadzieję, że uzyskają akceptację Prus dla nowej reformy ustrojowej i zapewnią sobie w ten sposób niezbędne wsparcie w nieuchronnym konflikcie z Rosją. Ustępliwość tej partii wobec aneksjonistycznych roszczeń pruskiego króla i jej szybka zmiana poglądów dowodzą, że jej zapatrywania polityczne miały charakter koniunkturalny i nie da się ich sprowadzić do skrajnie uproszczonego myślenia w kategoriach narodowych. Również miłość Potockiego do ojczyzny wykazywała cechy kosmopolityczne i opierała się nie tyle na długofalowej dychotomii przyjaciół – wróg jako źródło orientacji politycznej, co na panujących regułach stanowych i modelowej dla oświeconej szlachty wizji dobrobytu narodów. Z tej perspektywy on i jego środowisko polityczne traktowali Prusy albo jako wroga, albo jako przyjaciela, zależne od tego, co chcieli osiągnąć i jaka atmosfera polityczna dominowała wewnątrz kraju.

W styczniu 1789 roku Potocki opublikował drugą, poprawioną edycję swej wydanej najpierw we Francji relacji z podróży *Voyage en Turquie et en Égypte*. Co ciekawe, oba wydania ukazały się anonimowo i dopiero polski przekład, dokonany przez jednego z najwybitniejszych polskich uczonych doby Oświecenia, Jana Ursyna Niemcewicza, i opublikowany również w Drukarni Wolnej, wzmiankował autorstwo Potockiego. W tymże roku właściciel wydawnictwa rozpoczął publikację swej pierwszej pracy naukowej *Essai sur l'histoire universelle et recherches sur celle de la Sarmatie*. Całe dzieło składało się z sześciu ksiąg (*livres*) w czterech tomach, przy czym ostatni tom ukazał się w roku 1792, kiedy Potocki powrócił do Warszawy z dwuletniej podróży i nie chciał już wykonywać swojej roli jako właściciela wydawnictwa.

Badanie przez Potockiego historii Sarmatów, którzy uchodzili za pierwszych Słowian, a przez to także za praojców narodu polskiego, niewątpliwie mogło mieć motywację polityczną. W dobie wewnątrzpolitycznej konsolidacji przeciwko przemocy i aspiracjom ościennych mocarstw do przejęcia władzy, dodające siłę i idealizujące przeszłość mity były w Polsce pilnie potrzebne. Potocki wiedział o tym równie dobrze jak Friedrich Nietzsche, który niemal sto lat później ujął tę

potrzebę teoretycznie, twierdząc: „Jest to próba niejako nadania sobie *a posteriori* przeszłości, z której pochodzić by się chciało, w przeciwstawieniu do tej, z której się pochodzi”³⁵. Należy wszelako wątpić, czy Potocki pojmował swoje badanie Sarmatów jedynie jako czyn patriotyczny, jak postuluje to dawniejsze narodowe literaturoznawstwo i historiografia w Polsce. Podążał raczej za jednym z naukowych trendów badawczych w ówczesnej historiografii europejskiej, pozostającym pod wpływem zmieniającej się sytuacji politycznej. Na długo zanim Potocki zajął się tym zagadnieniem, ukazało się kilka rozpraw, które bardziej lub mniej krytycznie naświetlały historię pochodzenia Słowian³⁶. Właśnie dlatego, że ten temat był intensywnie dyskutowany i badany w okresie Oświecenia, Potocki był szczególnie zmotywowany, żeby wnieść weń własny wkład. Jako znawca często mitologizującej literatury polskiej i raczej różnicującej literatury europejskiej starał się analizować różne kierunki badań i wypracować nowe podejście merytoryczne i metodologiczne w dociekaniach nad plemionami słowiańskimi. Jego z pewnością po części spekulatywna monografia ma jednak niewiele wspólnego z do dziś żywym w świadomości narodowej mitem sarmatyzmu³⁷.

Konkluzja

Wzmianka o zajmowaniu się przez Potockiego naukowo tematami łatwymi do upolitycznienia była w tym miejscu niezbędna, żeby pokazać, iż jego osobowości i zaangażowania politycznego nie da się mierzyć utartą miarą „Polak = katolik”. Jan Potocki nie miał obiektywnego spojrzenia na interesy narodowe, a w konsekwencji również na tak bolesną wówczas problematykę rozbiorów. Jego

35 Friedrich Nietzsche: *Pożyteczność i szkodliwość historii dla życia* [w:] tenże: *Niewczesne rozważania*, tłum. Leopold Staff, Kraków: Zielona Sowa, 2003, s. 79.

36 Jako przykład: Joseph Alexandre Jablonowski: *L'empire des Sarmates: aujourd'hui royaume de Pologne*, Halle: Jean Chretien Hendel, 1742; August Ludwig Schlözer: *Abhandlung über die Aufgabe aus der polnischen Geschichte „könnte nicht die Ankunft des Lechs in Polen zwischen den Jahren 550 und 560 u.s.w.“, welcher von der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig 1766 den 19. August der Fürstl. Jablonowskische Preis zuerkannt worden*, Danzig: Daniel Ludewig Wedel, 1767; Johann Gotthelf von Stritter: *Memoriae populorum, olim, ad Danubium, Pontum Euxinum, Paludem Maeotidem, Caucasum, Mare Caspium, et inde magis ad septemtriones incolentium*, tom 2, Petropolis: Impensis Academiae Scientiarum, 1774; Karl Gottlob Anton: *Erste Linien eines Versuches über der alten Slawen Ursprung, Sitten, Gebräuche, Meinungen und Kenntnisse*, Leipzig: Böhme, 1783–1789; Johann Gottfried Herder: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Teil IV, Buch 16: *Slawische Völker*, Riga: Hartknoch, 1791.

37 Szczegółowo na ten temat Martin Faber: *Das Streben des polnischen Adels nach dem Erhalt seiner Privilegien. Zur ursprünglichen Bedeutung des Wortes „Sarmatismus“*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 57, 2009, s. 374–401; Hans-Jürgen Bömelburg: *Imaginationskonzepte und Nationskonstrukte zwischen Sarmatismus und Romantik: Jan Paweł Woronicz und Julian Ursyn Niemcewicz* [w:] Alfred Gall i in. (red.): *Romantik und Geschichte. Polnisches Paradigma, europäischer Kontext, deutsch-polnische Perspektive*, Wiesbaden: Harrassowitz, 2007, s. 66–89.

działalność polityczna oraz jego twórczość publicystyczna trąciły kosmopolityzmem i nie miały nic wspólnego z dominującym w XIX wieku namiętym patriotyzmem, który domagał się od intelektualistów i mężów stanu godzenia swojego sposobu życia z propagowanymi ideałami. Już w 1788 roku Potocki przyznał otwarcie, że prawie nie zna swojego kraju, zna natomiast inne³⁸. Po likwidacji państwa polskiego (1795) stanął po stronie Rosji i jako członek rosyjskiego ministerstwa spraw zagranicznych wspierał cara Aleksandra I w jego ekspansjonistycznej polityce w Azji. Nadziejom Potockiego, że z pomocą Rosji zrealizuje swoje plany naukowe, materialne i polityczne, nie było jednak dane się spełnić. Mimo jego gotowości do rozdeptania głów „hydrze naszych polskich interesów”³⁹, rząd rosyjski okazał mało przychylności. Wtedy, rozczarowany, ostatecznie wycofał się ze sceny politycznej i skupił się na działalności literackiej i naukowej.

Negatywne stanowisko Rosji potwierdza następującą tezę: wszelkie próby Potockiego, żeby wyrobić sobie pozycję jako reformator armii, polityk i wydawca, spełzły na niczym. Chociaż zawsze starał się uczestniczyć w wydarzeniach politycznych, rządy, partie czy władni podejmować decyzje politycy reagowali na jego zaangażowanie życzliwą obojętnością. Jego propozycje wydawały się zbyt mało dyplomatyczne, zbyt ekscentryczne i zbyt oderwane od rzeczywistości, by mogły wpłynąć na praktykę polityczną. Dominująca do dziś opinia, że akcjonistyczne i niemożliwe do realizacji projekty Potockiego miały źródło w jego generalnie apolitycznej postawie lub wynikały ze spontanicznych pomysłów pełnego sprzecznosci ekscentryka⁴⁰, jest właśnie w tym kontekście nie całkiem przekonująca. Potockiego należy z pewnością zakwalifikować do panteonu niekonwencjonalnych i kosmopolitycznych intelektualistów, którzy czuli się jednocześnie niedowartościowani i przeciążeni w obliczu politycznej codzienności i związanej z nią biurokracji, wchodząc w ten sposób w rolę klasycznych outsiderów. Jednak chociaż pola działania politycznego pozostawały dlań w znacznej mierze zamknięte, to nie sposób zaprzeczyć, że nieustannie próbował partycypować w życiu politycznym. I tylko jego otoczenie sprawiło, że nie mógł znaleźć dość wielu okazji do prezentowania swoich poglądów i działania.

Tłumaczenie z języka niemieckiego: Adam Peszke

38 François Rosset, Dominique Triaire (red.): *Jan Potocki. Œuvres III: Théâtre; Histoire; Chronologie; Ecrits politiques*, Louvain: Peeters, 2004, s. 275.

39 Cyt. za François Rosset, Dominique Triaire: *Jan Potocki. Biografia...*, dz. cyt. (przyp. 2), s. 252.

40 Zob. Emanuel Rostworowski: *Debiut...*, dz. cyt. (przyp. 5), s. 686; Teresa Kostkiewiczowa: „Comme une truite parmi les carpes”: *Jean Potocki dans le paysage intellectuel des Lumières européennes*, „Cahiers de l’association internationale des études françaises” 51, 1999, s. 101–117.

Emiliano Ranocchi

Jan Potocki jako tajny radca. Nieznane listy Jana Potockiego do Andrieja Jakowlewicza Budberga z przełomu 1806 i 1807 roku

Wśród moskiewskich archiwów AWPRI (Archiw wnieszej polityki Rossijskoj Imperii / Archiwum Polityki Zagranicznej Imperium Rosyjskiego) z całą pewnością należy do najbardziej elitarnych i trudno dostępnych. Wiedzą o tym wszyscy, którym udało się doń wejść. Dzięki kwerendom François Rosseta i Dominique'a Triaire'a wydobyto z jego przepastnych zbiorów szereg ważnych dokumentów, które rzuciły nowe światło na działalność Jana Potockiego jako politycznego doradcy. Są to m.in.: spora część korespondencji z Adamem Jerzym Czartoryskim i z jego następcą Andriejem Jakowlewiczem Budbergiem, dziennik podróży do Mongolii oraz szereg dokumentów ściślej lub luźniej związanych z tzw. systemem azjatyckim, powstałych w czasie, gdy Potocki aspirował do posady szefa działu spraw azjatyckich. Aspiracje te, jak wiadomo, nie spełniły się.

Ostatnia kwerenda, którą miałem możliwość przeprowadzić sam, zaowocowała odkryciem kolejnej partii nieznanych dotąd listów Potockiego. Są one przechowywane w dwóch różnych folderach, noszących sygnaturę 7852 op. 468 oraz 7905 op. 468.

Pierwszy folder zawiera listy odręczne Potockiego z 1803 roku, wszystkie zaadresowane do księcia Adama Jerzego Czartoryskiego, dwa listy samego Czartoryskiego do Potockiego oraz list dziękczynny Aleksandra I za dedykację *Histoire primitive des peuples de la Russie*. Odkrycie to jest o tyle ważne, że w dotąd odnalezionej korespondencji Potockiego mieliśmy dotkliwą lukę właśnie w roku 1803. Listy te po części ją wypełniają, gdyż są datowane od lutego do grudnia, obejmują więc cały rok¹.

Drugi folder zaś zawiera wyłącznie listy odręczne Potockiego do Budberga. Tylko pięć z nich jest datowanych na pierwszą połowę grudnia (od 1 do 12)

¹ Listy te już ukazały się, por. Emiliano Ranocchi: *Trois lettres inconnues de Jean Potocki à Adam Jerzy Czartoryski de l'année 1803* [w:] Emilie Klene i in. (red.): *Sur les traces de Jean Potocki*, Oxford: The Voltaire Foundation, 2018, s. 245–252.

1806 roku. Bliższa analiza zawartości pozostałych listów sugeruje ich datowanie na pierwsze miesiące 1807 roku. Wśród zachowanych listów są też takie, które składają się na obszerny memoriał.

Są to czasy gorące dla Europy: powołano Konfederację Reńską, trwa IV wojna koalicyjna, przy czym po klęsce Prus w bitwach pod Jeną i Auerstedt ciężar walki z Napoleonem spoczywa głównie na barkach Rosji. Równocześnie sułtan Selim III w porozumieniu z Francją (w osobie posła generała Sebastianiego) odwołuje gospodarów wołoskiego (Konstantyna Ipsilantisa) i mołdawskiego (Aleksandra Moruziego), uważanych za zbyt uległych carowi Rosji, podczas gdy Francja okupuje Dalmację. Wobec groźby ataku ze strony Francji Rosja zajmuje Wołoszczyznę i Mołdawię. W odpowiedzi z 18 grudnia Turcja wypowiedzi wojnę Rosji. Jest to początek kolejnej wojny rosyjsko-tureckiej, która będzie trwała aż do 1812 roku.

Rozczarowany pruską polityką Aleksandra minister spraw zagranicznych, książę Adam Jerzy Czartoryski, w którym Potocki (i nie tylko on) pokładał tyle nadziei, podał się pod koniec czerwca 1806 roku do dymisji. Na jego stanowisko powołano bałtyckiego Niemca Andrieja Jakowlewicza Budberga (1750–1812). Po powrocie z Mongolii, gdzie zatrzymała się ekspedycja do Chin, w której Potocki brał udział jako kierownik działu naukowego, do Budberga właśnie uczony pisarz kieruje swoje listy. Trwa okres intensywnej pracy nad tzw. systemem azjatyckim – rodzajem dossier na temat potencjalnego polityczno-gospodarczego rozwoju Rosji na Wschodzie i na Południu. Według informacji podawanych w liście do Rumiancewa z października 1807 roku² miał on się składać z trzech obszernych memoriałów. Dotychczas odnaleziono jednak tylko jeden z nich, którego tematyka nie pokrywa się z żadnym z tytułów podanych Rumiancewowi.

Nadmienię wreszcie, że Potocki pisze do Budberga w przededniu i tuż po swojej nominacji na redaktora naczelnego (jak byśmy dzisiaj powiedzieli) antynapoleońskiego tygodnika „Le Journal du Nord”. Nie ulega wątpliwości, że listy te mają związek zarówno z tygodnikiem, do którego odnoszą się drobne wzmianki w liście wydanym tu jako ósmym, jak też z „systemem azjatyckim”.

Bardzo możliwe, że to do memoriału zawartego w listach z pierwszych dni grudnia 1806 pt. *Reflexions sur l'influence de la politique Asiatique dans les Circonstances actuelles* (nr 209) odnosi się odpowiedź z kancelarii cesarskiej, datowana na 4 grudnia:

Do hrabiego Potockiego / z przyjemnością przeczytałem ciekawy esej, który Pan raczył mi przekazać i nie omieszkam pokazać go Jego Cesarskiej Mości Imperatorowi. / Pragnąc korzystać z rozmowy z Panem na ten temat, oddaję Panu

2 Jean Potocki: *Œuvres*, éditées par François Rosset et Dominique Triaire, Louvain: Peeters, 2006, t. V, s. 216–217 [dalej *Œuvres*].

do dyspozycji nieco czasu, którym dysponuję jutro przed południem, w środę [...]³.

To oczywiście nie rozwiązuje zagadki właściwej struktury „systemu azjatyckiego”, gdyż to, co zarówno autor, jak i odbiorca listu, Budberg, nazywają *memoire*, nie jest skończonym utworem, lecz pisaną na gorąco refleksją, rzucaną na papier – jak sam autor zaznacza – bez brudnopisu, o czym świadczy bardzo niestaranna pisownia. Autor nieraz zaznacza, że „puszcza pióro samopas” („je fais courir ma plume”), przyznaje się do tego, iż ma niepełną wiedzę o różnych sprawach. Wszystko nosi zatem ślady doraźności i pewnej prowizoryczności: to nie jest dzieło, nie są to nawet materiały na dzieło, to są rzeczywiście listy poufne, które należy czytać w kontekście innych już znanych i wydanych listów do Budberga z tego okresu. Z jednej strony pokazują one, że jeśli „system azjatycki” powstał jako zamknięte opracowanie (na co nie mamy na razie dowodów, gdyż nie znamy jego ostatecznego kształtu), to stało się to na tle niesłuchanie bogatych refleksji, wyrażanych zarówno w listach prywatnych, nawet – jak w tym wypadku – tajnych, jak też na łamach tygodnika oraz w innych szkicach, które po części odnaleziono i opublikowano w III tomie dzieł zebranych⁴. Wiedzieliśmy o tym już wcześniej, ale nowo odnaleziony odcinek tajnej korespondencji z Budbergiem uzupełnia dodatkowo obraz, który mimo to niestety nadal pozostaje skazany na fragmentaryczność. Listy te potwierdzają bowiem pozycję Potockiego już nie tylko jako doradcy do spraw azjatyckich (o tym już było wiadomo), lecz wręcz jako tajnego radcy omawiającego w trybie poufnym najważniejsze sprawy ówczesnej polityki międzynarodowej. Rzadko kiedy w życiu był tak blisko władzy, a przede wszystkim rzadko kiedy władza słuchała go tak uważnie jak wówczas. Doskonale wiemy, że sam fakt, iż car interesował się tym, co Potocki miał do powiedzenia na temat międzynarodowej polityki Rosji, do niczego go nie zobowiązywał, zarówno wobec Potockiego (który upragnionej posady szefa działu spraw azjatyckich i tak nie otrzymał), jak też w odniesieniu do jego propozycji merytorycznych. Ale sprawa pozostaje niewątpliwie niezwykle prestiżowa i faktem jest, że z niektórych jego sugestii car Aleksander i jego następcy będą korzystali (nieważne, na ile świadomie) przez całe dziesięciolecie.

1. Zawartość korespondencji – listy I–V: relacje z Napoleonem i polityka rosyjska na Wschodzie

W pierwszej kolejności trzeba było uporządkować listy, które w zbiorze AWPRI są pogrupowane za pomocą starych sygnatur, zupełnie nie odpowiadających

3 Cyt. za Jean Potocki: *Œuvres III*, dz. cyt. (przyp. 2), s. 349 (przekład: E.R.).

4 Tamże, s. 337–359.

chronologicznej kolejności ich powstawania. Przedstawiana tu edycja jest propozycją częściowo opartą na datach widniejących na tychże listach, a częściowo na domysłach wysnutych z ich zestawienia z innymi listami do Budberga z tego samego okresu.

Zbiór otwiera zatem obszerny list napisany, jak z samego tekstu wynika, 1 grudnia (nr II obecnej edycji), najobszerniejszy w całej korespondencji, zatytułowany *Reflexions sur l'influence de la politique Asiatique dans les Circonstances actuelles* (Rozważania o wpływie polityki azjatyckiej w obecnych okolicznościach). Tytuł jest wypisany na osobnej stronie, co sygnalizuje intencję odróżnienia następującego po nim tekstu od zwykłego listu. List II poprzedzony jest osobnym listem wprowadzającym (I). W tym ostatnim Potocki zastrzega, iż w obecnych okolicznościach pokój nie może być rezultatem jakiegokolwiek misji dyplomatycznej, nawet przy założeniu, iż wypełni ją osoba zupełnie innego kalibru niż Pierre d'Oubril, który 20 lipca tegoż 1806 roku wynegocjował bardzo niekorzystny dla Rosji pokój z Napoleonem, nigdy zresztą nie podpisany przez Aleksandra. Potrzebne są rozejmy, negocjacje, bitwy. Być może negocjacje zajmą nawet 10 lat, ale trzeba je zacząć.

Poważne intencje autora widać już po wstępie metodologicznym: Potocki zaraz na początku określa metodę, którą będzie się kierował w swojej argumentacji. Trzeba mianowicie zacząć od tego, co się wie, od tego, co pewne – jego charakterystyczne „trzeba najpierw wiedzieć” („il faut d'abord savoir”). Jest to zasada, której trzyma się w każdej pracy intelektualnej, szczególnie w pracach historycznych, i która w historiografii jest znana jako metoda retrogresywna – w odtwarzaniu przeszłości jesteśmy skazani na domysły i dane jest nam jedynie posunąć się aż do ostatniej wiadomości pewnej w przeszłości. W przypadku eseju politycznego to, co wiemy, sprowadza się do rzetelnego rozeznania obecnego stanu rzeczy, podczas gdy niepewne są wszelkie hipotezy odnoszące się do przyszłości.

Wisła dzieli obecnie obszar wpływów rosyjskich od obszaru wpływów francuskich. Siły rozkładają się równomiernie po obu stronach, należy zatem spodziewać się sukcesów zrównoważonych (*succès balancés*). Określenie to należy do liczby owych udanych tworów językowych, jakimi Potocki potrafił w bardzo prosty i zwięzły sposób oddać szczegółowo rozbudowaną koncepcję. W tym kontekście sukcesy zrównoważone oznaczają to, co czeka obie strony, jeśli nie nastąpi coś nieprzewidywalnego. Jest to koncepcja przejęta z fizyki i wyraża stan dynamicznej równowagi, który utrzymuje się w systemie zamkniętym, kiedy działają w nim siły równe i przeciwstawne. Co zatem można przewidzieć w wypadku takiej równowagi sił? Z pewnością Napoleon najedzie na Danię, uporządkuje Prusy, być może Austrię. Tymczasem Rosja na działania wojenne zużyje swoje środki oraz środki swojego sojusznika (ma na myśli Austrię), na którego terytorium

będzie się rozgrywać wojna. Aż nadejdzie taki czas, kiedy Napoleon (określany tu jako Czyngis-chan – Machiavelli)⁵ nie będzie miał już czego anektować w Europie i będzie się zadowalał trzymaniem Rosji w szachu („tenir en echec les forces de la Russie”⁶) oraz realizacją swoich planów w Turcji. Następuje zwięzły, ale bardzo trafny opis sytuacji politycznej w Turcji. Potocki, jak wiadomo, był wielkim znawcą tego kraju.

Ciekawa jest postawa, jaką Potocki zajmuje w sprawie polityki rosyjskiej wobec Turcji. Rosja ma swój interes w tym, by to co pozostanie z dawnej potęgi osmańskiej po odjęciu wszystkich owych terytoriów, które *de facto* uniezależniły się lub przeszły pod inną sferę wpływu, nadal istniało. Przede wszystkim Rosji powinno zależeć na drożności kanału, czyli Bosforu. Owszem, dopuszczenie Francuzów do Azji nie będzie miłe dla Anglików, ale warto dzielić się wpływami na Wschodzie w zamian za pokój w Europie, tym bardziej że Anglikom można dać wystarczające gwarancje wpływu na Indie, gdy tymczasem Rosja powinna zachowywać wpływ na Mezopotamię. Żeby uratować Prusy, być może należy poświęcić Grecję. Na wypadek, gdyby Napoleon już postanowił unicestwić Austrię, jedynym sposobem, żeby tego uniknąć, są zdaniem Potockiego rekompensaty terytorialne.

Jeśli propozycja Potockiego spodoba się imperatorowi, oto jakie powinny być następne kroki: ogłosić czteromiesięczny rozejm, wynegocjować strefę wpływów na Wołoszczyźnie, wreszcie wprowadzać jeden za drugim wszystkie przedmioty negocjacji mogące doprowadzić do pokoju ogólnego. Europa nigdy nie odzyska swojej równowagi, ale warto już teraz określić granice sfer wpływu trzech mocarstw. W tym miejscu wysuwa swoją kandydaturę do działu spraw azjatyckich, posiłkując się przy tym dwoma argumentami: 1. że są to sprawy azjatyckie, 2. że za młodu zawarł znajomość z Talleyrandem, który go polubił i wie, że spotka go z jego strony przychylne przyjęcie.

Tu następuje przerwa, a kolejną część eseju napisaną, jak informuje data na końcu, 2 grudnia (nr III obecnej edycji), poprzedza krótki wstęp i tym razem nie jest to osobny list. W dalszym ciągu swojego wywodu Potocki w trosce o coraz większą przejrzystość argumentacji będzie wychodził od zasad oznaczonych literami alfabetu łańskiego. I znowu pierwsza zasada traktuje Europę jako pewien system, który z natury dąży do stabilności. Po obecnym okresie rewolucji nastąpi okres spokojniejszy, usankcjonowany ważnymi traktatami pokojowymi, jakim był w swoim czasie traktat westfalski. Potocki zdaje się wyczuwać to, czym będzie dla przywrócenia politycznej równowagi Europy Kongres Wiedeński. Wypowiadając tę zasadę, zarazem zastrzega, że czas ten jeszcze nie nadszedł. Zadaje

5 Potocki wykazuje sporą inwencję w wynajdywaniu epitetów dla Napoleona. W następnym liście nazwie go meteorem.

6 List z 1 grudnia 1806 roku, edycja w niniejszym tomie, s. 567.

sobie od razu pytanie, po czym można będzie poznać, że czas dojrzał do położenia podwalin pod nowe prawo publiczne. Odpowiedź odtwarza poniekąd rozumowanie *succès balancés*: pomijając możliwość nieoczekiwanych wydarzeń, takich jak zabójstwo Napoleona lub wybuch kolejnej rewolucji, w przyszłości należy się spodziewać efektów tych samych przyczyn, które oddziałują dzisiaj. Jest to przeniesienie na pole polityki zasady *causes actuelles*, charakterystycznej dla nurtu w geologii zwanego aktualizmem, którego głównym przedstawicielem był James Hutton. Zgodnie z ową zasadą należy przyjąć, że przyczyny, które kształtowały Ziemię w przeszłości, nie różnią się od tych działających dzisiaj. Zatem czas będzie dojrzał do pokoju dla Anglii, kiedy ta zdobędzie wszystkie terytoria, na które liczy, tj. Amerykę Południową i „wyspy francuskie”. Podobnie z Napoleonem – ten będzie gotowy do zawarcia pokoju dopiero wtedy, gdy posadzi swoich braci na miejsce wszystkich Burbonów i zaanektuje dla Francji Egipt, gdzie można będzie przenieść nadmiar ludności. To prowadzi do drugiej zasady: należy ukrywać swoje zamiary przed Napoleonem, aby ten nie skupił wszystkich swoich środków na walce z Rosją. Przeciwnie, trzeba skorzystać ze wszystkich nadarzających się okazji, by ukazać mu pokojowe nastawienie, nie proponując mu zarazem pokoju. Proponuje w tym kontekście poufne rozmowy między rosyjskim i francuskim ministrem w Kopenhadze i w Konstantynopolu, aby upozorować pewne otwarcie ze strony rosyjskiej bez zobowiązywania się do niczego.

W następnym liście (IV) wraca do tematu Turcji – jednego z miejsc, w których interesy Francji i Rosji się ścierają. Odrzuca najpierw obiegową opinię (określaną jako „le projet favori des politiques des cafés et des tavernes”⁷, czyli ulubiony projekt polityków rodem z kawiarni i karczm), jakoby należało odepchnąć Turków do Azji, przypominając to, co wydarzyło się w Kairze po wypędzeniu Francuzów w czasie kampanii egipskiej. Przeciwno tej opinii wypowiada kolejną zasadę (nawiązując do tego, co już napisał w liście z 1 grudnia), mianowicie, że Rosja powinna zapewnić Porcie po pierwsze istnienie, po drugie przyznać jej wszystkie prowincje, w których religia muzułmańska ma przewagę. Na razie jednak nie rozwija tej zasady i przechodzi do zmian, które nastąpiły w geografii ekonomicznej regionu pogranicznego między Rosją a Turcją po traktacie w Jassach (9 stycznia 1792 roku), który zakończył siódmą wojnę rosyjsko-turecką. Mowa o Podolu, kraju przez długie wieki wyludnionym, a od jakiegoś czasu zaludnianym przez Rosjan; mowa o Odessie, którą Potocki dobrze znał, rozwijającej się w zawrotnym tempie dzięki gubernatorowi – księciu Richelieu⁸. Zdaniem Potockiego Rosja nie może sobie pozwolić na to, by narazić swe najbogatsze prowincje na spustoszenia

7 List napisany po 2 grudnia 1806 roku, edycja w niniejszym tomie, s. 572.

8 Por. Elena Polevchtchikova, Dominique Triaire (red.): *Lettres d'Odessa du Duc de Richelieu 1803–1814*, Ferney-Voltaire: Centre International d'Étude du XVIIIe siècle, 2014.

ze strony tureckiej w wypadku wojny (odzywają się tu osobiste interesy majątkowe piszącego), co powinno być brane pod uwagę w negocjacjach z Francją. Po raz trzeci zatem pada propozycja, by Rosja odegrała rolę gwaranta nietykalności owych terytoriów Turcji, w których religia muzułmańska w odmianie sunnickiej jest dominująca, kosztem pewnych ustępstw na rzecz europejskich mocarstw w regionach obecnie uznawanych za przynależne do imperium osmańskiego, lecz kulturowo i wyznaniowo związanych z Europą. Do tego potrzebny jest rozejm, który zapewniłby czas na potrzebne negocjacje, póki Francuzi nie przekroczyli jeszcze Wisły.

2. Zawartość korespondencji – list V: relacje z Austrią oraz rozważania o Polsce

W liście datowanym na 12 grudnia (nr V) Potocki, wracając do propozycji poufnych rozmów dyplomatycznych w Kopenhadze i Konstantynopolu, wspomina też o innej możliwej strategii, opierającej się na założeniu neutralności Austrii. Wychodząc z tego założenia, wypowiada ostatnią zasadę, d), głoszącą, iż integrująca granica Rosji nie powinna przekraczać rzeki Seret. Trzeba uspokoić Austrię w sprawie zajęcia Wołoszczyzny, przedstawiając je zaledwie jako środek zapobiegawczy wobec zagrożenia, że Francja porozumie się z Wysoką Portą i naruszy równowagę polityczną na Bałkanach. Rosja zamierza ją oddać w ręce Austrii na okres do zawarcia pokoju ogólnego. Rzeczywiście Rosja wycofa się z Wołoszczyzny i Mołdawii na mocy pokoju tylżyckiego. Tutaj Potocki posługuje się znowu stworzonym przez siebie pojęciem, jakim jest system koncentracji (*systeme de concentration*), logicznie związany z ideą granicy integrującej. Czym jest system koncentracji, wytłumaczył szerzej w jednym z fragmentów politycznych odnalezionych również w AWPRI i opublikowanych w trzecim tomie dzieł zebranych Potockiego⁹. Kraj kierujący się w swoim postępowaniu systemem koncentracji nie będzie dążył do rozszerzania swoich granic poza obszar, który będzie w stanie kontrolować, i będzie raczej usiłował skupiać się na poprawie warunków na swoim terytorium niż na rozszerzaniu jego granic. Zatem Rosja, nie przekraczając Seretu, będzie się trzymała właśnie takiego systemu.

List zamyka rozważanie o Polsce. Wprawdzie Potocki przyznaje, iż nie jest na bieżąco z tym, co tam się dzieje, ale dostarcza bardzo trafnego i wnikliwego opisu sytuacji w kraju podzielonym, wykazując niepowierzchowne zrozumienie dla odrębności Wielkiego Księstwa Litewskiego i proponując, by Aleksander ogłosił się Wielkim Księciem Litewskim z obietnicą przywrócenia w ciągu dwóch

9 Por. Jean Potocki: *Œuvres III*, dz. cyt. (przyp. 2), s. 339.

lat mieszkańcom Wielkiego Księstwa ich dawnej konstytucji. Aleksander w przyszłości sugestią tę wcieli w życie. Propozycja Potockiego, jak sam dalej tłumaczy, opiera się właśnie na koncepcji systemu koncentracji. Rosja nie może narzucać swoich praw za Wisłą, chyba że wytworzą się wyjątkowe okoliczności. Wobec nieprzewidywalności tego, co może się wydarzyć, powinna przedsięwziąć środki mogące pasować do różnych konfiguracji: „Chcieć, żeby wszystko zostało po staremu, to przezorność, a nie polityka. Przedsięwziąć kroki znaczące, które nie narażają jednak na żadne ryzyko – oto polityka. Właśnie w taki sposób gabinet zdobywa uznanie”¹⁰. Rosja powinna zatem ustanowić swoją granicę integrującą na Dźwinie. W ten sposób da ona do zrozumienia, iż jej celem nie jest ekspansja oraz że kieruje się systemem koncentracji.

3. Zawartość korespondencji – listy VI–VIII: sprawy prywatne

Następne trzy listy (nr VI–VIII) mają znaczenie wyłącznie biograficzne. W liście VII Potocki załatwia sprawę wydania paszportu dla szwagra udającego się do wód. List VIII można zrozumieć w kontekście listów 96 i 99 wg numeracji dzieł zebranych Potockiego¹¹. Potocki próbuje się w nich wywiedzieć, czy obietnica awansu dla szwagra, Jarosława Potockiego, ma jakiegokolwiek szanse spełnienia. Budberg w odpowiedzi daje do zrozumienia, że nic o całej sprawie nie wie, co z kolei Potocki interpretuje jako znak, że Budberg nie chce się w to mieszać, czyli odmawia pośrednictwa. W rzeczywistości wygląda to na nieporozumienie, gdyż Budberg obiecuje zainteresować się sprawą szwagra Potockiego i to właśnie ten list zawiera podziękowania za pozytywne nastawienie Budberga do całej sprawy.

4. Zawartość korespondencji – listy IX–X: projekt założenia ligi antynapoleońskiej

Zbiór kończy wreszcie blok listów (IX–X) składających się na obszerny memoriał, tajny w kilku częściach, który będzie miał kontynuację w listach już opublikowanych w V tomie dzieł zebranych¹². Potocki wchodzi od razu *in medias res* i przyznaje się do niepełnej wiedzy na temat mediacji, o którą ponoć Francja miała się zwrócić do Austrii w sprawie zaprzestania wojny z Prusami. Twierdzi w związku z tym, że wprawdzie nie widzi powodu, by uznać uzurpatora, jednak nie można oczekiwać

10 List z 12 grudnia 1806 roku, edycja w niniejszym tomie, s. 578 (przekład: Agata Kozak).

11 Jean Potocki: *Œuvres* V, dz. cyt. (przyp. 2), s. 161–163.

12 Por. w szczególności listy nr 102, 104, 105, 106, 109, 111, 116, 122, 133, 134.

od Prus, że będą z nim nadal prowadzić wojnę. Proponuje zatem założenie ligi antynapoleońskiej z udziałem Anglii, Rosji i Szwecji, ale już bez udziału czwartego mocarstwa. W dalszym ciągu listu ligę tę nazwie Sojuszem Północnym, dodając, iż nie zależy mu na tej nazwie; można ją nazwać równie dobrze ligą królewiecką, sztokholmską lub ryską. Rozejm z Prusami automatycznie przeniesie teatr wojny do Turcji, gdzie Rosja – jak pisze – jest bardziej u siebie niż nad Wisłą. Może tam bowiem liczyć na wsparcie ze strony Greków z twierdz Bender i Chocimia i dysponuje nieporównywalnie większą ilością środków. Biorąc za punkt wyjścia Turcję, można też zacząć się zastanawiać nad interwencją na południu Włoch. Następnie pisze, że należy zaproponować Francuzom prawomocnego księcia, tylko nie za pośrednictwem Anglii, gdyż Francuzi wzgardziliby Burbonem proponowanym im przez Anglików. Przede wszystkim należy stworzyć gwarancje dla generałów, którzy chcieliby się opowiedzieć przeciwko uzurpatorowi, i komitet do tajnych porozumień.

W następnym odcinku tajnego memoriału zastrzega, że celem Sojuszu Północnego nie jest upadek Napoleona, lecz dobro poddanych i obrona poszczególnych państw. Niemniej, jeśli upadek jest możliwy, trzeba być na to przygotowanym i mieć gotowy system na moment, gdy pojawią się pierwsze sygnały, że zbliża się koniec jego potęgi. Trzeba mieć gotowe propozycje dla tych, którzy związali z Napoleonem swoje nadzieje: Talleyranda, Massény, francuskiego Senatu, Bawarii, a nawet Polaków z zaboru pruskiego. Informacja o osobistej znajomości z ludźmi z Komisji Rządzącej (ustanowionej 14 stycznia 1807) sugeruje datowanie listu właśnie najwcześniej na drugą połowę stycznia 1807 roku. Ciekawe są rady Potockiego, jak zjednać sobie przychylność Polaków z zaboru pruskiego: król Prus powinien mianować się królem Wielkopolski i Wielkim Księciem Mazowsza oraz uchwalić konstytucję zbliżoną do Konstytucji 3 maja, do której Polacy są tak przywiązani. Najbardziej prawdopodobnym i bezpośrednim skutkiem takiego posunięcia byłoby jego zdaniem odejście Legionów od Napoleona. Ciekawe jest to, że w tym samym czasie książę Antoni Henryk Radziwiłł złożył analogiczny memoriał Fryderykowi Wilhelmowi III, w którym radził mu ogłosić się królem Wielkopolski, podczas gdy Aleksander I miał według niego zostać królem Litwy i wielkim księciem Podola i Wołynia, zaś cesarz austriacki Franciszek I królem Galicji i Lodomerii. Jak już wyjaśniono wyżej, w liście z 12 grudnia Potocki sugerował, by Aleksander ogłosił się wielkim księciem Litwy. Nasuwa to pytanie, czy z tych podobieństw można wysnuć hipotezę istnienia związku między dyplomatycznym doradztwem Antoniego Henryka Radziwiłła i Jana Potockiego (którzy znali się osobiście od co najmniej dziesięciu lat, chociaż nie dysponujemy dotąd żadnym pisemnym śladem ich znajomości), czy też należy fakt ten uznać

za całkowicie przypadkową zbieżność, wynikającą z podobnej oceny rzeczywistości. Zresztą więcej tego rodzaju propozycji krążyło po ówczesnych gabinetach dyplomacji.

Resztę listu zajmuje niemal w całości opis systemu antynapoleońskiego, przygotowanego – jak pisze Potocki – za pomocą posunięć, które nic nie kosztują i do niczego nie zobowiązują: obietnice składane francuskim generałom, opinie puszczane w obieg przez Amerykanów, którzy są doskonałymi szpiegami. Wreszcie należy zwracać uwagę na to, by w wypowiedziach publicznych mówić cały czas raczej o ambicji Napoleona niż o ambicji Francji. Należy pokazać Francuzom trzecią drogę między anarchią a Napoleonem, zaś Wirtemberczykom i Bawarczykom, którzy zawsze są za Francją, pokazać Francję niezależnie od Napoleona. Jest to strategia, którą Potocki będzie konsekwentnie uprawiał na łamach „Journal du Nord”. Należy wreszcie powołać ligę dla Saksonii, Hanoweru, Hesji i miast hanzeatyckich, która występowałaby u boku Sojuszu Północnego. W tym miejscu Potocki przewiduje także udział Prus w Sojuszu Północnym.

Warto też podkreślić ton trwożliwego poważania, na który już zwracali uwagę Rosset i Triaire przy omówieniu pozostałych, wcześniej wydanych listów Potockiego do Budberga, z jakim Potocki zwraca się do carskiego ministra. Nie ma tej zażyłości, tej nici intelektualnego porozumienia, do której przywykliśmy, kiedy Potocki pisał do Czartoryskiego. Píše tutaj do funkcjonariusza, który bardzo świadomie, choć przy zachowaniu wszystkich pozorów kurtuazji, zamierza wyciągnąć z niego maksymalną korzyść dla polityki Aleksandra. No i Aleksander w tym czasie nie jest już tym imperatorem, któremu Potocki zadedykował swoje główne dzieło historyczne. Wszystko się zmieniło, a za chwilę zmieni się jeszcze bardziej. Jednak w tej ostatniej chwili, nim blednąca już gwiazda Potockiego zgaśnie i oddali się definitywnie od centrum władzy, jeszcze przez moment zabłyśnie.

5. Portret Potockiego jako konserwatysty

Do obrazu Potockiego, jaki wyłania się z tych, a także z pozostałych listów do Budberga, wydaje się pasować charakterystyka konserwatysty, nakreślona przez Michela Houellebecq'a w dość znanym artykule prasowym z 8 listopada 2003 roku¹³. Przystąpienie Potockiego do rosyjskiego obozu, jego służba na dworze carskim na tle patriotycznych zrywów jego niegdysiejszych współobywateli przysparzała nieco kłopotów historykom, szczególnie tym z Polski. Być może bardziej przypada nam do gustu młody buntownik, zagorzały patriota z okresu Sejmu

13 Michel Houellebecq: *Le conservatisme, source de progrès*, „Le Figaro”, 8.11.2003, http://www.houellebecq.info/presse/168_Le%20conservatisme-%20Michel%20Houellebecq.doc, 17.01.2017.

Czteroletniego. Tymczasem Potocki jako tajny radca wykazuje cnotę autentycznego konserwatysty (konserwatysty właśnie, lecz nie reakcjonisty): dystans wobec każdej ideologii (stąd już tylko krok do *pensiero debole*), ekonomiczne myślenie o działalności politycznej, czyli takie, które liczy zyski i straty przed każdym posunięciem, dążenie do myślenia o społeczeństwie jako

rodzaju doskonałej maszyny, w której proces zastępowania jednego pokolenia przez kolejne odbywa się przy minimalnym wysiłku, i gdzie celem jest zminimalizowanie cierpienia i przymusu, tak jak w mechanice celem jest zminimalizowanie tarcia¹⁴.

Częste w tych listach nawoływanie do upozorowanego działania, do symulacji niezobowiązującego otwarcia na racje przeciwnika, zbliża koncepcję polityczną Potockiego do taoistycznej zasady *wu wei*. Dowodzi tego sama koncepcja systemu koncentracji, za którą Potocki otwarcie opowiada się w jednym z fragmentów zachowanych w AWPRI: raczej roztropne gospodarowanie tym, co jest, niż dążenie do ekspansji. Wreszcie jego ustawiczne nawoływanie do kompromisu stawia go w jednym rządzie z owym angielskim lordem – przypomnianym przez Houellebecqa – który w 1940 napisał list do „Timesa” proponując, by zakończyć wojnę drogą kompromisu:

Świadom, że życie ludzi toczy się w środowisku biologicznym, technicznym i uczuciowym (zatem tylko ubocznie politycznym), świadom, że życie dąży do realizacji celów prywatnych, [konserwatysta, E.R.] będzie miał instynktowny opór wobec każdego przekonania politycznego. Buntownik, zwolennik ruchu oporu, patriota, rozrabiaka będą mu się wydawać w pierwszej kolejności ludźmi godnymi pogardy, powodowanymi głupotą, próżnością i żądzą przemocy. W odróżnieniu od reakcjonisty konserwatysta nie ma ani bohaterów, ani męczenników; nie ocali wprawdzie nikogo, ale nie pozostawi też po sobie żadnych ofiar. Krótko mówiąc, nie ma w nim nic heroicznego, lecz także – i to jest jeden z jego uroków – jest on człowiekiem bardzo mało niebezpiecznym¹⁵.

14 Tamże (przekład: Maciej Widacki).

15 Tamże (przekład: E.R.).

Mozaika i labirynt:

Rękopis znaleziony w Saragossie

Lena Seauve

Fikcyjna narracja kobieca w *Rękopisie znalezionym w Saragossie* Jana Potockiego

Jeśli autorzy płci męskiej piszą w tekstach narracyjnych „ja”, nie musi to oznaczać, że dana instancja narracyjna jest koniecznie płci męskiej. Od czasów starożytnych istnieją narratorzy o fikcyjnej tożsamości płciowej, na przykład w przypisywanych Owidiuszowi listach bohaterek – *Heroidach* czy w *Julietcie* markiza de Sade’a. W tekstach tych autor-mężczyzna nadaje homodiegetycznej instancji narracyjnej płęć żeńską, czyli figuruje perspektywę kobiecą. To zjawisko występuje często w tekstach, w których stosowany jest chwyt rzekomego znalezienia manuskryptu i/lub metadiegetycznych konstrukcji szkatułkowych. Tak się dzieje również w *Rękopisie znalezionym w Saragossie* (*Manuscrit trouvé à Saragosse*)¹.

1. Sfigowane perspektywy kobiece a przyjemność tekstu

Przedmiotem moich dociekań są wplecione w główną narrację opowieści narratorkę płci żeńskiej w powieści Potockiego. Chodzi o zagadnienie, w jakich okolicznościach i w jaki sposób postacie kobiece w *Rękopisie* opowiadają jakie rodzaje opowieści, do jakiego celu dążą za pomocą tej strategii i czy odnoszą sukces. Warunkiem takiego postawienia problemu jest założenie, że narratorki płci żeńskiej i ich opowieści w ogóle różnią się od męskich. Moje rozważania opierają się na tezie, że teksty reprezentujące fikcyjną kobiecą perspektywę narracyjną cechują się zwłaszcza w XVIII wieku określonymi, ustawicznie powracającymi formami, treściami i funkcjami narracji. Podobieństwa te można stwierdzić w odniesieniu do czterech elementów: po pierwsze – wewnątrzfikcyjnego adresata, który jest na pewno mężczyzną, po drugie – autobiograficznej treści narracji, po trzecie – rzekomo pasywnego sposobu narracji, w którym kobieca instancja narracyjna sama

1 Jean Potocki: *Manuscrit trouvé à Saragosse (version de 1810)*. Texte établi par François Rosset et Dominique Triaire, Paris: Éditions Flammarion, 2008; tenże: *Manuscrit trouvé à Saragosse (version de 1804)*. Texte établi par François Rosset et Dominique Triaire, Paris: Éditions Flammarion, 2008. Cytaty za przekładem polskim: Jan Potocki: *Rękopis znaleziony w Saragossie*, opracowanie François Rosset, Dominique Triaire, tłum. Anna Wasilewska, Kraków: Wyd. Literackie, 2015.

nie wyznacza perspektyw interpretacji dla przedmiotu opowieści, po czwarte zaś – celu narracji.

Hiltrud Gnüg stwierdza w swojej monografii o powieści erotycznej, że zwłaszcza osiemnastowieczne powieści libertyńskie „są napisane prawie zawsze z fikcyjnej perspektywy kobiecej”² – wystarczy przywołać na przykład *Zakonnice* Diderota lub ponownie *Juliettę* Sade’a. Fikcyjne narratorki płci żeńskiej opowiadają mężczyźnie historię swojego życia. Ich narracja ma formę wyznania, skoncentrowanego na ich rzeczywistych lub wyimaginowanych występkach erotycznych. Jaki zamiar towarzyszy jednak autorom płci męskiej, kiedy każą narratorkom spowiadać się z ich doświadczeń erotycznych? Sformułowanie o zamiarze autora niesie ze sobą ożywienie koncepcji intencji autorskiej, propagowanej ustawicznie w ostatnich latach, zwłaszcza przez badaczy emocji³. W XVIII wieku – jak zostanie zademonstrowane na przykładzie *Rękopisu* – autorzy płci męskiej inscenizują narratorki płci żeńskiej, które mają uwodzić zarówno fikcyjnych męskich słuchaczy, jak i odbiorcę.

Jak jednak działa uwodzenie przez opowiadanie, które implikuje przecież oddziaływanie na odbiorcę za pośrednictwem tekstu, albo – jak pyta już Roland Barthes w *Przyjemności tekstu* – jak to się dzieje, że „odczuwam przyjemność podczas słuchania historii, której koniec jest mi znany”⁴. Barthes uważa obecność luk w tekście za warunek czerpania zeń przyjemności: „to przerwa jest erotyczna”⁵.

Powstaje przy tej okazji osobliwa więź między tym, co erotyczne, a tym, co frapujące:

Nie czytamy wszystkiego z równą intensywnością; rytm sam się ustala, lekceważy integralność tekstu; wciąga nas samo pragnienie poznania, każe nam przeskakiwać niektóre ustępy [...], by odnaleźć jak najprędzej miejsca kipiące anegdotą [...]; przeskakujemy bezkarnie [...] opisy przyrody, wyjaśnienia, rozważania, rozmowy; zachowujemy się wówczas jak widz w kabarecie, który wchodzi na scenę i, zdzierając z niej ubranie, przyspiesza strip-tease tancerki [...]⁶.

Główną tekstową strategią niedookreślenia, budowy napięcia, a tym samym uwodzenia, jest przypisywana narratorce niewiedza co do tego, co widzi, albo co się jej przydarza. Czytelnik wypełnia te szczeliny i niejednoznaczności własnym doświadczeniem. Ukute przez Wolfganga Isera pojęcie *Leerstelle* (puste miejsce

2 Hiltrud Gnüg: *Der erotische Roman. Von der Renaissance bis zur Gegenwart*, Stuttgart: Reclam, 2002, s. 183.

3 Por. m.in. Thomas Anz: *Kulturtechniken der Emotionalisierung. Beobachtungen, Reflexionen und Vorschläge zur literaturwissenschaftlichen Gefühlforschung* [w:] Karl Eibl, Katja Mellmann, Rüdiger Zymner (red.): *Im Rücken der Kulturen*, Paderborn: Mentis, 2007, s. 207–239 (215).

4 Roland Barthes: *Przyjemność tekstu*, tłum. Ariadna Lewańska, Warszawa: KR, 1997, s. 28.

5 Tamże, s. 16.

6 Tamże, s. 18.

– przyp. tłum.) może zatem posłużyć jako uzupełnienie koncepcji Barthesa, dotyczącej erotyzmu niedookreślenia dyskursu: Iser określa włączenie czytelnika do konstytuowania sensu przez wypełnianie pustych miejsc własnym doświadczeniem jako warunek tego, aby uznał on tekst nie tylko za prawdopodobny, lecz zgoła za „realny”⁷.

Susan Sontag w *Przeciw interpretacji* (1961)⁸ mówi o konieczności zastąpienia hermeneutyki erotyzmem, a cytowany już Roland Barthes kilka lat później o „przyjemności tekstu”. Element erotyzmu należy u obu teoretyków uważać z pewnością za metaforę tego, co można określić mianem hermeneutycznego pragnienia, czyli potrzeby czytelnika, żeby zrozumieć to, co czyta, i nadać temu sens. U Sontag i Barthesa ta erotyczna relacja między czytelnikiem a tekstem istnieje zasadniczo przy lekturze tekstów literackich, niezależnie od ich treści; oboje nie mają bynajmniej wyraźniej na myśli tekstów o zdecydowanie erotycznym charakterze. Jak dokładnie zatem zmysłowo-erotyczna treść tekstu z fikcyjną kobiecą perspektywą narracji wpływa na powstanie owej „przyjemności tekstu” u odbiorcy – czy jest to inna przyjemność niż ta, którą mieli na myśli Barthes i Sontag?

Alison Case w swojej analizie osiemnasto- i dziewiętnastowiecznych powieści anglojęzycznych rozwija teorię kobiecej narracji:

Kobieca narracja charakteryzuje się zredukowaniem narratorki płci żeńskiej do roli opowiadającego świadka, czyli wykluczenia jej z aktywnego kształtowania formy i znaczenia narracji [...], z tego, co chcę określić jako kreowanie fabuły i kaznodziejstwo⁹.

Pojęciu kobiecego „świadkowania” zostaje przeciwstawiona aktywnie formowana mowa i kaznodziejstwo – czynności przypisywane narratorowi płci męskiej. Case akcentuje różnicę między rzekomo opartym na faktach, niewyszukanym i często naiwnym relacjonowaniem wydarzeń a kształtowaną umyślnie w artystyczno-literacki sposób opowieścią, której interpretacja jest określona już przez sposób narracji. Sama *feminine narration* nie wyznacza jej zdaniem żadnych perspektyw interpretacji, lecz jedynie udostępnia surowy materiał opowieści. Wprowadzone przez Case skonstrastowanie pasywnego kobiecego sposobu

7 Wolfgang Iser: *Die Appellstruktur der Texte. Unbestimmtheit als Wirkungsbedingung literarischer Prosa*, Konstanz: Universitätsverlag, 1971, s. 16.

8 Susan Sontag: *Against Interpretation and Other Essays*, New York: Farrar, Straus and Giroux, 1961. Wydanie polskie: Susan Sontag: *Przeciw interpretacji i inne eseje*, tłum. Małgorzata Pasicka, Anna Skucińska, Dariusz Żukowski, Kraków: Wydawnictwo Karakter, 2012.

9 „Feminine narration is characterized by the restriction of the female narrator to the role of narrative witness; that is, by her exclusion from the active shaping of narrative form and meaning [...] from what I shall term plotting and preaching”. Alison A. Case: *Plotting Women. Gender and Narration in the Eighteenth- and Nineteenth-Century British Novel*, Charlottesville: University Press of Virginia, 1999, s. 4.

narracji z aktywnym męskim to konstrukcja heurystyczna, którą sama autorka precyzuje w toku swoich analiz. Jeśli czytelnik wreszcie uświadamia sobie, że wskutek rzekomo naiwnego sposobu narracji padł ofiarą retorycznej manipulacji i został uwiedziony, to może ją przypisać albo autorowi, albo narratorce:

[...] mamy wybór, czy przypisać „zamiar” wyłącznie autorowi, a tym samym podtrzymać opinię o niewyszukaniu narratorki płci żeńskiej, albo przypisać go samej narratorce, czyniąc ją w ten sposób postacią skłoną do manipulacji, być może negatywną¹⁰.

Decyzja, komu zarzucić ukryte zamiary manipulacyjne, ma kluczowe znaczenie dla recepcji tekstów pisanych ze sfingowanej perspektywy kobiecej, gdyż pozwala wyciągnąć wniosek co do przypisywania intencji związanych z płcią.

W powieści Jana Potockiego *Rękopis znaleziony w Saragossie* oprócz dominujących narratorów płci męskiej występuje także szereg narratorek wewnętrznych, których opowieści przekazuje jeden lub więcej niż jeden metadiegetyczny narrator płci męskiej. W przeciwieństwie do innych osiemnastowiecznych tekstów *Rękopis* nie próbuje ukrywać, że jego narratorki są poniekąd „podrobione” – bowiem potencjalnie spreparowane – przez męskie pośrednictwo. Powieść nie usiłuje – jak choćby *Zakonnica* Diderota – uwierzytelnić autentyczności kobiecego dyskursu za pomocą chwytu rzekomego znalezienia manuskryptu. Jest przecież jasne, że to protagonista – Alfons – spisuje w swoim dzienniku wszystkie opowieści wewnętrzne. Pośrednicząca pozycja Alfonsa zasadniczo nie jest ujmowana jako temat ani problem, sugeruje się raczej jako rzecz oczywista, że Alfons jest w stanie dosłownie i bez dodawania czegokolwiek od siebie przekazać to, co usłyszał i przeczytał.

2. Opowieść bliźniaczek Eminy i Zibeldy

Siostry Emina i Zibelda to pierwsze narratorki, które spotyka niedoświadczony erotycznie protagonista Alfons zaraz na początku swojej podróży przez Sierra Morenę. Następnie towarzyszą mu jako mniej lub bardziej wymagowane kochanki podczas jego pobytu w owym miejscu. Ukazują mu się najpierw jako egzotyczne i uwodzicielskie (urojone) istoty, opowiadające mu najpierw historię własną, a potem historię Gomelezów, która – jako że są one jego kuzynkami – okazuje się ich wspólną historią rodzinną. Tematem opowieści nierozłącznych sióstr jest

10 „[...] we have a choice between attributing the ‚design’ to the author only, thereby rescuing the feminine narrator’s reputation of artlessness, and attributing it to the narrator herself, thereby converting her into a manipulative, possibly negative, figure”. Tamże, s. 28.

ich seksualne niedoświadczenie oraz ich plan znalezienia wspólnego męża. Cel ten – jak spieszenie relacjonują – został już zatwierdzony przez naczelnika rodziny: „on zgodził się, żebyśmy poślubiły jednego mężczyznę, pod warunkiem, że będzie pochodził z rodu Gomelezów”¹¹. W toku ich opowieści okazuje się wyraźnie, że z różnych względów uważają Alfonsa, który również pochodzi z rodu Gomelezów, za idealnego kandydata. Przeszkodą dla tego małżeństwa jest jedynie fakt, że siostry są muzułmankami, a Alfons chrześcijaninem.

Na ile zatem ich opowieść służy celowi uwodzenia? Za pomocą jakich środków narracyjnych realizują swój zamiar wzięcia Alfonsa za męża i czy opowieść przynosi skutek? Obie dziewczyny dorastały w seraju i – co podkreślają aż czterokrotnie¹² – nie znają mężczyzn. Jedyni mężczyźni, z którymi się dotychczas zetknęły, to postacie bohaterów z książek. Najważniejszym tekstem, do którego się odnoszą – Emina mówi o „naukach autora”¹³ – jest znana w tradycji orientalnej historia miłosna Madżnuna i Lajli. Pewien młody mężczyzna jest tak bardzo zakochany w dziewczynie imieniem Lajla (której nie wolno mu poślubić) i do tego stopnia idealizuje uwielbianą istotę, że gdy ta wreszcie zjawia się u drzwi jego domu, odsyła ją z powrotem, gdyż jej rzeczywista obecność mogłaby odrywać go od marzenia o niej. Ujęte już w tytule miłosne zaślepienie chłopaka (tytuł – i imię chłopaka – oznacza w tłumaczeniu „opętany przez Lajlę”) polega zatem na bezgranicznej idealizacji i odwróceniu się od rzeczywistości. Emina jednak tylko aluzyjnie wspomina o tym opowiadaniu i niejasne jest, czy i na ile Alfons lub czytelnik może znać szczegóły fabuły.

Właśnie aluzyjność napomknięcia oraz fakt, że książka ta jest lekturą zakazaną („matka starannie chowa przed nami niektóre książki”, „zakazana skrzynia”)¹⁴, sprawiają, że czytelnik mający pewną wiedzę o literaturze, nawet nie znając owego orientalnego tekstu, mimowolnie myśli o opisach erotycznych. Przypuszczenie to ulega wzmocnieniu przez fakt, że siostry, opierając się na swojej zakazanej lekturze, odtwarzają namiętne sceny miłosne: „zapożyczyłyśmy mowę kochanków, ochoczo powtarzałyśmy ich wyrażenia, a na koniec zapragnęłyśmy kochać się na ich modłę”¹⁵. Mimo całego – szczegółowo opisanego – zapału w naśladownictwie siostrom umyka oczywiście prawdziwa istota miłości fizycznej, jak przyznają w zgrabnie niewinnym sformułowaniu: „Nasze dusze wydawały się zespolone i doprawdy nie wiem, cóż bardziej zdołałoby nas uszczęśliwić”¹⁶.

11 Jan Potocki: *Rękopis...*, dz. cyt. (przyp. 1), s. 49.

12 Tamże: „jesteś pierwszym mężczyzną, którego widzimy” (s. 46), „nie miałyśmy wyobrażenia o waszej płci” (s. 46), „nie znałyśmy przedstawicieli waszej płci” (s. 47), „Nigdy dotąd nie widziałyśmy mężczyzny, ani młodego, ani starego” (s. 249).

13 Tamże, s. 47.

14 Tamże, s. 46.

15 Tamże, s. 47.

16 Tamże.

Mimochodem, dzięki użyciu słowa *encore* (we fr. oryginale) w tym zdaniu potwierdzone zostaje wciąż jeszcze zachowane dziewictwo Eminy i Zibeldy. Opisane w tej opowieści idealizowanie i ubóstwianie jest dla obu siostr – jak tłumaczą Alfonsowi – wzorcem pożądanej postawy małżonka wobec żony, a bohaterowie z kroniki rodzinnej Gomelezów, opowiadającej o nieustraszonych wojownikach, ludziach wyjętych spod prawa i męczennikach, generalnie ukształtowali ich ideał mężczyzny: „Podobne charaktery pozwoliły nam polubić mężczyzn”¹⁷. Siostry od razu podkreślają, że Alfons w ogóle mógł się z nimi spotkać tylko dzięki sprostananiu próbie odwagi: „[...] nie będę tego ukrywać: to nie przypadek cię tutaj sprowadza. Czekaliśmy na ciebie; gdyby strach nakazał ci obrać inną drogę, na zawsze utraciłbyś nasz szacunek”¹⁸.

Cel, do którego dążą narratorki poprzez swoją opowieść i inscenizację narracji (należy do tego również mająca libertyński posmak sytuacja, w której historia jest opowiadana), jest jasny: pragną skłonić Alfonsa, żeby przeszedł na islam, poślubił je i w ten sposób zapewnił przedłużenie rodu Gomelezów. Chcą jednak również przeżyć z nim historię miłosną o zdecydowanie erotycznym charakterze, odpowiadając opowieściom z literatury: „– Drogi Alfonsie, jaka szkoda, że nie jesteś muzułmaninem! Jakże byłabym szczęśliwa, gdybym widząc cię w objęciach Eminy, mogła dołączyć do waszych uścisków”¹⁹. Do treści i formy narracji dochodzą w *Rękopisie* zawsze również okoliczności opowiadania, ewokowane na danej płaszczyźnie ramowej. Alfons szczegółowo opisuje na przykład otoczenie, w którym snuta jest dana opowieść, albo wygląd i strój narratorek:

Tunika w górnej połowie uszyta była z płótna, od pasa zaś z gazy z Meknes, i wydawałaby się całkiem przezroczysta, gdyby wszyte w tkaninę szerokie jedwabne wstążki nie kryły z powodzeniem wdzięków, które tylko na tym zyskiwały²⁰.

W tak egzotycznych szatach ich właścicielki oscylują między zasłonięciem a obnażeniem. „Każda z nich była doskonałą pięknnością: pierwsza wysoka, smukła, zjawiskowa, druga zaś nieśmiała i wzruszająca”²¹. Nie tylko ich opowieść, lecz również wygląd i zachowanie służą uwodzeniu: tańczą dla Alfonsa i co chwila go dotykają. Werbalna sztuka uwodzenia w wykonaniu siostr jednoznacznie odwołuje się do repertuaru literackiego; same charakteryzują się wyraziście jako czytelniczki – a w ten sposób przy okazji również jako potencjalne opowiadaczki historii. Jest rzeczą oczywistą, że taka strategia uwodzenia może z kolei dotrzeć

17 Jan Potocki: *Rękopis...*, dz. cyt. (przyt. 1), s. 48.

18 Tamże, s. 45.

19 Tamże, s. 49.

20 Tamże, s. 42.

21 Tamże, s. 42–43.

tylko do ofiary obeznaney z literaturą. Siostry to jednak czytelniczki naiwne – jedynie z trudem odróżniają fikcję od rzeczywistości, a topos ten jest wszechobecny w *Rękopisie* Potockiego.

Alfons natomiast już na początku powieści okazuje się czytelnikiem nieufnym i podejrzewa, że za podejmowanymi przez siostry próbami zbliżenia i za ich opowieścią kryje się diabelska manipulacja: „Tak bardzo wydało mi się to podszeptem Szatana, że już widziałem, jak na pięknym czole Zibeldy wyrastają rogi”²². Kiedy potem opowiadają mu o bogactwach rodziny Gomelezów, wyciąga podobne wnioski: „Znów wydawało się to zakrawać na pokusy złego ducha, który nie zdolawszy znęcić lubieżnością, próbował pokonać mnie żądzą złota”²³.

Alfons okazuje się tu rutynowanym i ostrożnym słuchaczem czy też odbiorcą historii. Zna strategie, które sprawiają, że mężczyźni stają się podatni na uwodzenie, i ma się przed nimi na baczności. Kiedy niedługo później Alfons opowiada historię własnego życia, czytelnik *Rękopisu* dowiaduje się, że ma to związek z jego wychowaniem, które skonfrontowało go z niebezpieczeństwami fikcji. Opowiedzenie historii rodziny Gomelezów służy wreszcie wyeksponowaniu oczekiwań związanych z Alfonsem: opowieść jest osnuta wokół tajemnicy, którą, jak się wydaje, rodzina ta przechowuje od wieków pod swoim zamkiem w Sierra Morenie – tajemnicy, która mogłaby wyjaśnić jej bogactwo. Ta opowieść Eminy zostaje jednak przerwana, a sekret rodziny zostaje ujawniony dopiero pod koniec powieści – setki stron i dziesiątki opowieści później. Powstaje – jak można to ująć – narracyjna luka obejmująca setki stron, a zatem napięcie utrzymuje się przez całą powieść. Także ta część opowieści siostr funkcjonuje zatem jako strategia uwodzenia w rozumieniu Barthesa czy Isera.

„Zakończenie całej opowieści”²⁴, które zamyka powieść we francuskiej „version de 1810”, informuje czytelnika o tym, że obie siostry urodziły później Alfonsowi po jednym dziecku, a zatem uwiedzenie było skuteczne w rzeczywistości (a nie tylko w snach Alfonsa), a dalsze istnienie rodziny zostało zapewnione. Mimo sceptycyzmu wobec strategii swoich kuzynek Alfons daje się więc ostatecznie uwieść. Także czytelnik ulega czarowi bogatej w aluzje strategii narracyjnej siostr, dla niego jednak urok zwiększa się jeszcze dzięki również pełnej luk narracji Alfonsa, który swoje erotyczne spotkania z kuzynkami opisuje zawsze tylko niejednoznacznie, pozostawiając sprawę otwartą, czy chodzi o sny, czy o rzeczywiste wydarzenia.

22 Tamże, s. 50.

23 Tamże, s. 54.

24 Tamże, s. 737–743.

3. Historia Rebeki

Kabalistka Rebeka nie tylko różni się od innych postaci kobiecych w powieści swoim niezwykłym wykształceniem przyrodniczym i inteligencją. Pełni też specjalną funkcję w łonie wspólnoty narracyjnej jako narratorka i komentatorka.

Od pierwszego spotkania z Rebeką Alfons opisuje erotyczny magnetyzm bijący z niej za sprawą urody, niezamierzenie uwodzicielskiego stroju i naturalności:

Uroczą Rebeka, która powitała nas u zamkowej bramy, była najbardziej wzruszającą i wdzięczną blondynką, jaką można sobie wyobrazić. Piękne złote włosy spływały swobodnie na ramiona, biała sukienka, spięta zapinkami bezcennej wartości, okrywała ją niedbale. Jej powierzchowność świadczyła o osobie, która nie dba o strój, ale nawet gdyby poświęciła mu więcej uwagi, nie mogłaby wypaść lepiej²⁵.

Na widok Alfonsa Rebeka rumieni się, później zaś ustawicznie szuka jego fizycznej bliskości, dotykając go („Na pożegnanie Rebeka przyjaźnie uściśnęła mi rękę”²⁶) lub poufale sadowiąc się na brzegu jego łóżka: „[...] Rebeka usiadła na moim łóżku, ale usiadła tylko po to, żeby usiąść”²⁷. Wyznaje mu, że właściwie szuka tylko męża: „Wolałabym panować nad sercem małżonka”²⁸. Wiele wskazuje początkowo na to, że tym małżonkiem mógłby zostać Alfons, a i on sam zdaje się nie wykluczać tej możliwości. Wreszcie, czternastego dnia podróży Alfonsa przez Sierra Morenę, Rebeka opowiada mu – i tylko jemu – historię swojego życia.

Paralele między tą sytuacją a pierwszym przykładem – historią pięknych siostr – są ewidentne: Alfons jest za każdym razem jedynym adresatem, za każdym razem chodzi o kobiety, które w zasadzie nie kryją, że uważają Alfonsa za odpowiedniego męża. Nie sposób jednak również przeoczyć różnic: od początku nie jest jasny status obu kuzynek jako istot rzeczywistych – w trakcie powieści Alfons musi nieustannie zadawać sobie pytanie, czy są one w ogóle kobietami z krwi i kości, czy też jego nocne spotkania erotyczne z nimi dzieją się tylko w jego wyobraźni lub marzeniach sennych bądź czy są one pomocnicami diabła, usiłującymi sprowadzić go na złą drogę.

Historię Rebeki, traktującą tylko powierzchownie o kabalistycznym przywoływaniu niebiańskich bliźniaków Kastora i Polluksa, przeznaczonych dla niej jako małżonków, można odczytywać również jako historię jej – jeszcze nie zakończonej – inicjacji seksualnej. Chodzi o spowiedź z jej doświadczeń erotycznych, kulminującą w potwierdzeniu jej dziewictwa, które jest warunkiem zawarcia

25 Jan Potocki: *Rękopis...*, dz. cyt. (przyp. 1), s. 148.

26 Tamże, s. 151.

27 Tamże, s. 150.

28 Tamże, s. 151.

małżeństwa z adresatem jej opowieści, Alfonsem. Także tu ujawnia się paralela z Eminą i Zibeldą: narratorki te podkreślają swój brak doświadczenia seksualnego, który ma być ostatecznym dowodem ich niewinności i cnotliwości. Jednocześnie – w pozornie niezamierzony sposób – wyraźnie wychodzi na jaw, że dysponują już ogromną wiedzą erotyczną.

Rebeka obserwuje, jak jej służąca Zulika, której urodę zachwalała wcześniej Alfonsowi, śle swojemu kochankowi z dłoni pocałunki przez otwarte okno: „Również się zarumieniłam, a potem zbladłam. Omal nie zemdlałam. Zulika pochwyciła mnie w ramiona, a jej serce, bijące tuż przy moim, dało mi odczuć wrzenie zmysłów”²⁹.

Jej fizyczna reakcja prowadzi ją na skraj omdlenia, dochodzi do bezpośredniego przeniesienia fizycznego podniecenia innej kobiety na nią samą. Później Rebeka, spoglądając przez dziurkę od klucza, staje się potajemnie obserwatorką kolejnego spotkania między swoją służącą a jej kochankiem: „Zulikę przebiegło drżenie, które i mnie się udzieliło. Padła w objęcia Tanzai, ja zaś wróciłam do łóżka, by ukryć swoją bezsilność i wstyd”³⁰.

Także tu ujawnia się motyw wielokrotnego „zarażenia” – przechodzącego najpierw z Zuliki na jej kochanka, a następnie od tej pary na obserwującą ją Rebece.

Odtworzenie sceny erotycznej oczami naiwnej obserwatorki – Rebeki – jest znów zainscenizowane lukowo i pozostawia interpretację słuchaczowi – Alfonsowi oraz czytelnikowi. Po tej scenie Rebeka znajduje się całymi dniami w stanie chorobliwego podniecenia, w którym staje się wreszcie świadkiem trzeciej sceny erotycznej:

Mój pokój spowijała ciemność, ale przez szczeliny w drzwiach ujrzałam, że u Zuliki pali się światło. Usłyszałam jakiś lament i sądziłam, że jest chora. Powinnam była ją zawołać, ale nie uczyniłam tego. Sama nie wiem, jaka nierozwaga nakazała mi podbiec do dziurki od klucza. Ujrzałam mulata Tanzai i Zulikę; pozwalali sobie na poufałości, które napełniły mnie odrazą. Zamknęłam oczy i padłam zemdlona³¹.

Nie potrafiąc lub nie chcąc nazwać albo zinterpretować tego, co widzi, narratorka pozostawia słuchaczowi/odbiorcy nadanie – na podstawie jego własnego doświadczenia – sensu opisywanym rzeczom, wypełnienia pustych miejsc, powstających w znacznej mierze wskutek jej bezsilności. Zdarzenia opisywane jako pewna forma infekcji wykazują wyraźne podobieństwa z doświadczeniami

29 Tamże, s. 210.

30 Tamże, s. 210–211.

31 Tamże, s. 216.

czytelniczymi siostr: także tu „doświadczane jest” coś nieznanego, co przenosi się na czytelniczkę/obserwatorkę. Opowieść Rebeki kończy się aluzyjnym potwierdzeniem jej dziewictwa: „Wewnętrzne przekonanie upewniło mnie, że nie straciłam tego, co powinnam zachować”³².

W opowieści Rebeki zwraca uwagę kunsztowne i umyślne tworzenie erotycznego napięcia z wykorzystaniem znanych toposów powieści libertyńskiej (spojrzenie przez dziurkę od klucza³³, protagoniści egzotycznego pochodzenia): najwyraźniej wyszkolona retorycznie narratorka cały czas posługuje się potęgowaniem – od samego tylko pocałunku w rękę do rzeczywistych działań seksualnych (choć nie są one bliżej opisywane). Jednak jej relacja – w przeciwieństwie do opowieści dwóch siostr – zdaje się zupełnie nie osiągać celu u adresata. Zdystansowany i nieufny, interpretuje on jej opowiadanie jako żart: „przyszło mi na myśl, że kpiła ze mnie od początku do końca i chciała nadużyć mojej łatwowierności”³⁴.

Adresat imputuje metadiegetycznej narratorce, jak wcześniej siostron Eminie i Zibeldzie, intencję manipulacyjną. Ta reakcja wewnątrzfikcyjnego słuchacza da się być może wyjaśnić ewidentnością cytowanego charakteru treści erotycznych: burleskowo spotęgowane toposy powieści erotycznej sprawiają, że historia Rebeki wydaje się parodią, zabawą literacką. Następuje więc już tylko demonstracja, jak mogłoby się odbyć uwiedzenie słuchacza/czytelnika, podczas gdy u siostr uwiedzenie – z pomocą odniesień intertekstualnych – jeszcze, choć z trudnościami, funkcjonuje. Różnica między obu historiami, które w równej mierze odwołują się do erotyki literackiej, polega poniekąd na trybie intertekstualności: o ile Emina najwyraźniej z całą powagą traktuje wymieniony z nazwy tekst referencyjny i przywołany tam dyskurs miłosny, o tyle Rebeka ani nie podaje swoich źródeł, ani nie traktuje ich poważnie. Jako nie-naiwna czytelniczka, którą jest jako kobieta wykształcona i kabalistka, podchodzi do nich w roztroprnym trybie ironicznego zerwania. Te dwa odmienne tryby narracyjnego uwodzenia dają odmienne rezultaty. O ile opowieść bliźniaczek do głębi niepokoi Alfonsa, ale ostatecznie sprawia, że ulega on próbom uwiedzenia i zostaje dwukrotnym ojcem, interpretuje on historię Rebeki, choć ta ma znacznie bardziej jednoznacznie erotyczny charakter, jako żart. Stosownie do tego jej uwodzenie trafia w próżnię, a wreszcie poślubia ona innego mężczyznę.

32 Jan Potocki: *Rękopis...*, dz. cyt. (przyp. 1), s. 222.

33 Por. Hiltrud Gnüg: *Der erotische Roman...*, dz. cyt. (przyp. 2), s. 182.

34 Jan Potocki: *Rękopis...*, dz. cyt. (przyp. 1), s. 223.

4. Poczwórne uwiedzenie

Niewinność i pasywność narratorek płci żeńskiej jako świadków wydarzeń (*witnessing*) są w *Rękopisie* jedynie inscenizowane bądź cytowane jako strategia opowiadania. Rzekoma erotyczna niewinność obu siostr z jednej i Rebeki z drugiej strony kontrastuje z ich rutyną jako uwodzicielskich narratorek, przejawiającą się m.in. ich wirtuozerskim traktowaniem odniesień literackich. Ta rozumność nasuwa z kolei przypuszczenie, że narratorki wiedzą o znaczeniu i oddziaływaniu cytowanych lub opisywanych przez nie scen erotycznych i stanów ciała tak samo jak o własnym dziewictwie i jego doniosłym znaczeniu w patriarchalnym społeczeństwie, w którym żyją. Hybrydyczność tego sposobu opowiadania, w którym sfingowana erotyczna naiwność narratorki zostaje wymieszana z jej uprzednią wiedzą literacką, wysuwa u Potockiego na pierwszy plan zwłaszcza parodystyczny charakter tych fragmentów powieści. Tym samym w *Rękopisie* zostaje ocalona „przyjemność tekstu”. Powstaje ona jednak już nie w odniesieniu do erotycznej wiedzy (życiowej) odbiorcy, lecz dzięki zabiegom intertekstualnym. Przyjemność (czytania) generuje odwoływanie się do doświadczenia czytelnika z tekstami erotycznymi.

Sfingowana narracja kobieca charakteryzuje się u Potockiego poczwórną strukturą uwodzenia: 1. opowiadania traktują o spotkaniach erotycznych, 2. odzwierciedlają je w sytuacji ich fikcyjnie zainscenizowanego przekazu (kobiety opowiadają mężczyznom, żeby ich uwodzić), 3. odwołują się do tekstów erotycznych i 4. generują u odbiorcy – za sprawą ich intertekstualności – przyjemność tekstu.

Procesowi tego poczwórnego uwiedzenia sprzyja narratologiczne wymieszanie płci, hybrydyzacja strategii narracyjnych przypisywanych stereotypowo obu płciom. Autor posługuje się rzekomo kobiecymi strategiami narracyjnymi, udaje „kobietą” pasywność (*witnessing*), którą jednak – aby osiągnąć swoje narracyjne cele – miesza z „męską” wolą kształtowania fabuły (*plotting*) doprowadzając w ten sposób do mniej lub bardziej efektywnej – w rozumieniu danego celu narracyjnego – hybrydyzacji. Jako jedną z funkcji kobiecej narracji, której jej zdaniem nie zapewnia narracja męska, Case określa upodmiotowienie czytelnika:

Jedną z przyjemności, jaką zapewnia kobieca narracja, a tym samym jedną z jej funkcji, jest wyraźne upodmiotowienie czytelnika. Dostarczając pozornie jedynie surowego materiału opowiadania, kobieca narracja daje czytelnikowi swego rodzaju zestaw „zrób to sam” do tworzenia opowieści – w przeciwieństwie do gotowego produktu, oferowanego przez bardziej konwencjonalnego, autorytatywnego narratora³⁵.

35 „One of the pleasures feminine narration offers, and hence one of its functions, is its apparent

Utrata władzy kobiecej narratorki nad własną opowieścią nie zostaje przy tym bynajmniej uchylona, lecz raczej potwierdzona za sprawą wpisanej w tekst struktury demaskacji. W *Rękopisie* Potockiego bezsilność, a nawet marionetkowość wszystkich – nie tylko płci żeńskiej – narratorów zostaje przypieczętowana finalną afirmacją władzy Gomelezów, którzy użyli narratorek do swoich celów jako aktorek.

Konkludując, można powiedzieć, że to właśnie przypisane sfingowanym narratorkom artystyczne niewyszukanie sprawia, że sztuka uwodzenia z jednej strony okazuje się skuteczna dzięki pełnemu luk dyskursowi i własnemu udziałowi czytelnika – z drugiej strony jednak umożliwia również ujawnienie jej mechanizmów, a w ten sposób w ostatecznym rozrachunku rozbija „przyjemność tekstu”, zastępując ją analizą jej powstania. Erotyczne treści narracji wspomagają tę demaskację, odzwierciedlają i ujawniają bowiem ze swej strony uwodzicielski zamysł i jego manipulacyjny potencjał na płaszczyźnie treści, przekierowując w ten sposób uwagę odbiorcy z możliwości erotycznego uwiedzenia bohaterów i fikcyjnego adresata na jego własną podatność na uwiedzenie przez tekst.

Tłumaczenie z języka niemieckiego: Adam Peszke

empowerment of the reader. By appearing to offer only the raw material of narrative, feminine narration at its most pure provides the reader with a kind of do-it-yourself kit for narrative, in contrast to the ready-made article offered by a more conventionally authoritative narrator". Alison A. Case: *Plotting...*, dz. cyt. (przyp. 9), s. 32.

Kirsten von Hagen

Upiory, wampiry, zbójcy i Cyganie: zabawa tożsamościami i kulturami (wiedzy) w *Rękopisie znalezionym w Saragossie*

Rękopis znaleziony w Saragossie Jana Potockiego to powieść grozy, powieść łożrzykowska i encyklopedia w jednym. Tekst ten, który awansował do rangi powieści kultowej, wykazuje z jednej strony jeszcze cechy oświeceniowe, z drugiej zaś antycypuje już romantyzm i modernizm. Wciąż podkreśla się hybrydyczność tekstu, kunsztownie łączącego ze sobą rozmaite gatunki literackie¹. Fakt, że oprócz postaci outsiderów takich jak Żyd Wieczny Tułacz, Cyganie czy rozbójnicy występują tu również upiory i zjawy, uprzedza boom na potworne istoty o mieszanej naturze, jak wampiry, który zapanował przede wszystkim w XIX wieku. Badaczy twórczości Potockiego fascynowała zwłaszcza postać wampira, tym bardziej że jest o nim mowa nie tylko w najsłynniejszym chyba dziele pisarza. Co istotniejsze, także spektakularny sposób, w jaki on sam z własnej woli rozstał się z życiem, strzelając sobie w głowę – w zależności od przekazu – srebrną lub poświęconą kulą, zdaje się odsyłać do mitu wampira². Także w *Rękopisie* wampir nie jest bynajmniej postacią drugoplanową, jak wykazuje poniższa analiza, lecz odgrywa decydującą rolę w tekście jako istota z pogranicza dwóch światów.

Powstanie mitu wampira

Liminalna postać wampira wywodzi się z roku 1728, kiedy ukazały się pierwsze relacje o wysysających krew żywych trupach³. Najbardziej znana z nich jest

- 1 Jean Fabre: *Jean Potocki, Cazotte, et le roman noir* [w:] Elżbieta Grabska-Wallis, Barbara Grochulska, Claude Jean (red.): *Jean Potocki et le Manuscrit trouvé à Saragosse, Actes du Colloque organisé par le Centre de Civilisations Française de l'Université de Varsovie (April 1972)*, Warszawa: Le Centre, 1981, s. 139–169 (158).
- 2 Kaja Antonowicz: *La tresse et la corde: les vampires du Manuscrit trouvé à Saragosse de Jean Potocki* [w:] Michel Porret, François Rosset (red.): *Le Jardin de l'esprit*, Genève: Droz, 1995, s. 11–25 (11).
- 3 Raul Calzoni: *Liminal Figurations of the Vampire in the German Enlightenment, Sturm und Drang and Romanticism* [w:] tenże, Greta Perletti (red.): *Monstrous Anatomies: Literary and Scientific Imagination in Britain and Germany during the Long Nineteenth Century*, Göttingen: V&R unipress, 2015, s. 41–60 (41).

niewątpliwie ta zawarta w przedłożonej w 1725 roku dysertacji Michaela Ranfta *De masticatione mortuorum in tumultis* (O przeżywaniu i mlaskaniu przez zmarłych w grobach). Dziewięć lat później temat ten został podjęty w wersji rozszerzonej. Protestancki diakon z Nebry opisuje tam zagadkowe przypadki wampiryzmu, które w 1725 roku zajmowały mieszkańców we wschodniej części imperium habsburskiego; późniejsze wersje rozprawy uwzględniają również bardziej aktualne zdarzenia z lat 1731 i 1732. Mowa jest na przykład o często przytaczanych jeszcze w późniejszym okresie przypadkach Petera Plogojowi(t)za i Albańczyka Pavlego (Paolego), które kilka lat temu zostały powiązane z całą serią zabójstw także w powieści kryminalnej Fred Vargas *Un lieu incertain* (2008).

21 lipca 1725 roku w państwowej gazecie austriackiej „Wienerisches Diarium” w sprawozdaniu *kameralprovisora* Frombalda z dystryktu Gradiška na Węgrzech można było przeczytać, że trzy miesiące po śmierci szewca Petera Plogojoviza we wsi Kisolova wybuchła tajemnicza epidemia⁴. Przytoczono zeznanie wdowy, że jej zmarły mąż przychodził do niej kilkakrotnie po swoje buty. Kiedy otwarto grób uprzykrzonej⁵ zjawy, znaleziono jakoby nietknięte rozkładem zwłoki, nazwane przez mieszkańców wsi *vampyri*, które udało się następnie ostatecznie wysłać do krainy umarłych dzięki przebiciu kołkiem. Ten sposób uśmiercania przypomina już najśłynniejszą chyba opowieść o wampirach, czyli *Draculę* Brama Stokera (1897), mimo że ów przypadek wampiryzmu miał poza tym jeszcze mało wspólnego z arystokratycznymi zjawami, pochodzącymi spod pióra autorów anglosaskich. Ta wzmianka w gazecie jest godna uwagi o tyle, że po raz pierwszy zastosowała nieostre pojęcie *Vampir* w połączeniu z wyrządzającymi szkody zmarłymi, inspirując Ranfta do napisania dysertacji *De masticatione mortuorum in tumultis*. Drugi przypadek, o którym Ranft wypowiadał się w późniejszych rozprawach, dotyczy – wystylizowanego później na prototyp wampira – upiora Arnonda Pavlego, który ponoć już przed swoim śmiertelnym wypadkiem, czyli upadkiem z wozu z sianem, był w Kosowie dręczony przez wampira i żeby się chronić, nacierał się krwią i jadł ziemię z jego grobu. Po śmierci nawiedzał jakoby mieszkańców wsi, a także ich bydło. Przypadek ten oraz kilka innych przypisywanych wampirom incydentów związanych z epidemiami został opisany przez wiedeńskiego felczera pułkowego Flückingera w rozprawie *Visum et Repertum. Über die*

4 Thomas Bohn: *Der Vampir: Ein europäischer Mythos*, Köln: Böhlau Verlag, 2016. Bohn wskazuje, że chodziło przypuszczalnie o południowosłowiańskiego chłopca nazwiskiem Petar Blagojević, a wspomniana wieś to przypuszczalnie położone przy serbsko-rumuńskiej granicy Kisiljevo; por. tamże, s. 109.

5 Thomas Bohn wskazuje, że z pierwszymi zjawami w historii było związane przede wszystkim rzucanie uroków i stosuje do tego termin „wyrządzających szkody nieumarłych” lub zjaw; por. tamże, s. 49 i s. 89.

sogenannten Vampyr, oder Blut-Aussauger (1732) i ponownie omówiony w całym szeregu traktatów poświęconych wampirom⁶.

Tractat von dem Kauen und Schmatzen der Todten in Gräbern Ranfta z 1734 roku można określić mianem punktu kulminacyjnego tak zwanej lipskiej debaty o wampirach, w której medycy, teolodzy i naukowcy spierali się o prawo pierwszeństwa w interpretacji przypadków Plogojowitza i Paolego i która miała w niemieckim Oświeceniu doniosłe znaczenie dla narodzin wampira w kulturze zachodnioeuropejskiej⁷.

Thomas Bohn dowiódł przekonująco, że te relacje o wysysających krew trupach bądź wampirach awansowały niebawem do rangi transnarodowych wydarzeń medialnych i były odnoszone do bałkańskiej strefy wpływów Imperium Osmańskiego⁸. Do popularności wampirów, jak określano odtąd żywych po śmierci czy nieumarłych, przyczyniły się zaś – jak dowodzi Bohn – zachodnioeuropejskie stereotypy na temat niecywilizowanego wschodu Europy. Bohn pisze o drugiej rozprawie Ranfta z 1734 roku:

W tej sytuacji fenomen wampira prezentował się jako wytwór fantazji lub zabobonu, odgrywający pewną rolę tylko poza protestanckim horyzontem Ranfta w węgierskiej strefie wpływów Imperium Osmańskiego⁹.

Wiedza o wampirze

Postać wampira jest pod wieloma względami postacią przekraczającą granice nie tylko między życiem a śmiercią, lecz również między różnymi kulturami wiedzy; medycyna, teologia, historia, literatura odgrywają doniosłą rolę jako układy odniesienia. W figurze tej znajduje zarazem odzwierciedlenie przekraczanie granic między gatunkami literackimi i nowo tworzącymi się rodzajami tekstów oraz przełomy medialne. Już w XVIII wieku wampir staje się figurą zbiorowej wyobraźni¹⁰.

Twórcą pierwszej definicji wampira był w 1746 roku we Francji Augustin Calmet. Podkreślił on wyjątkowość fenomenu istot wysysających krew, które

6 Ciekawą rzeczą w kontekście inscenizacji wampirów u Potockiego jest to, że już w tych przypadkach wzmiankowani są Romowie, którzy ze względu na swoją marginalizację pełnili mało poważaną i niebezpieczną funkcję tych, którzy musieli dokonywać pośmiertnych egzekucji na wy rządzących szkody umarłych, aby przywrócić ład; por. tamże, s. 128–129.

7 Raul Calzoni: *Liminal Figurations...*, dz. cyt. (przyj. 3), s. 42.

8 Thomas Bohn: *Der Vampir...*, dz. cyt. (przyj. 4), s. 128–129.

9 Tamże, s. 132.

10 Florent Montclair: *Le vampire dans la littérature française 1820–1868*, Besançon: Presses universitaires de Franche-Comté, 2010, s. 9.

występują tylko we wschodniej Europie, czyli stanowią zjawisko egzotyczne. Uwytklił pokrewieństwo ze strzygami (zwulgaryzowana forma łacińskiej liczby mnogiej *striges* od *strix*), czyli żeńskimi demonami – na poły ptakami, na poły kobietami – które figurują również w arabskiej nazwie *ghoule*¹¹. Rozprawa Calmeta mogła być jednym ze źródeł inspiracji dla inscenizacji dwóch orientalnych sióstr u Potockiego, które objawiają się czytelnikowi w coraz to nowych maskaradach¹².

Kolejne znane dyskursy XVIII wieku to *Encyclopédie* Diderota i d'Alemberta, a w niej zwłaszcza artykuł kawalera de Jaucourta o „Vampires” oraz artykuł Woltera pod takim samym tytułem w *Dictionnaire philosophique*, w którym atakuje on Calmeta, podkreślając, że wiek XVIII jest epoką Oświecenia, a nie zabobonu. Mnich benedyktyński Augustin Calmet odwołuje się do starszych relacji takich jak traktat Ranfta o „przeżuwanie i mlaskaniu w grobach”, pisząc również o bluźnierczych atakach na komunię świętą¹³. Chodzi mu przy tym o poparcie stanowiska papieża Benedykta XIV oraz o osłabienie – poprzez przekazywanie wiedzy – poglądów bawiących się nierozróżnialnością *sacrum* i *profanum*. Chodziło o profanację Komunii Świętej, odwrócenie tezy o nierozkładaniu się ciał świętych i kwestionowanie wskrzeszenia zmarłych. Pojęcie *vampire* zapożyczył od niemieckiego terminu *Vampir*, wywodzącego się z kolei z serbskiego *wampir*¹⁴. Ujawniają się przy tym przesunięcia w terminologii i zazębiania z innymi wizjami bytów pogranicznych. Inni ówcześni autorzy tacy jak Trévoux (1752) czy Moreri (1752) są mniej dokładni i niwelują różnice między *strige* a *vampire*; dopiero Pierre Larousse zapewnia w 1866 roku triumf słowa *vampire*¹⁵. U Calmeta cecha „wysysania krwi” jest doniosłym wyróżnikiem; benedyktyński mnich traktuje wampiry jako manifestację Europy orientalnej, co uzmysławia, że nakładają się tu na siebie rozmaite wizje obcości, idące często w parze z aspiracjami do hegemonii¹⁶. Jakkolwiek żywi po śmierci wskazują z jednej strony na świętość – wystarczy pomyśleć o zmartwychwstaniu Chrystusa – to z drugiej strony przynoszą przede wszystkim choroby i śmierć, wysysając krew zwierząt i ludzi. Lęk przed zarażeniem powinien być postrzegany w kontekście ówczesnych epidemii w następstwie konfliktów zbrojnych i służy jako wytłumaczenie okrutnego prześladowania wampirów:

11 Augustin Calmet: *Dissertations sur les apparitions des anges, des démons et des esprits.*

Et sur les revenans et vampires, Paris: De Bure l'aîné, 1746, s. 451; Florent Montclair: *Le vampire...*, dz. cyt. (przyp. 10), s. 10.

12 Także Kaja Antonowicz zwraca uwagę na to, że Potocki przypuszczalnie znał rozprawę Calmeta. Por. Kaja Antonowicz: *La tresse et la corde...*, dz. cyt. (przyp. 2), s. 15.

13 Thomas Bohn: *Vampirismus in Österreich und Preußen. Von der Entdeckung einer Seuche zum Narrativ der Gegenkolonisation*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 56/2, 2008, s. 161–177 (164).

14 Florent Montclair: *Le vampire...*, dz. cyt. (przyp. 10), s. 8.

15 Tamże, s. 9.

16 Tamże; Thomas Bohn: *Vampirismus in Österreich...*, dz. cyt. (przyp. 13), s. 164.

Na Węgrzech, Morawach i w Polsce widuje się codziennie, jak powracają dawno zmarłe i pochowane osoby, ukazują się, dręczą ludzi i zwierzęta, wysysają z nich krew, zabijają je. Osoby te wracają do własnych ciał – widuje się je i zna, wykopuje z grobu, przebija, odcina głowę, pali¹⁷.

Opis Calmeta demonstruje – przypominając do pewnego stopnia inne próby definicji z owej epoki – jak w wypadku postaci wampira następuje hybrydyzacja różnych mitów, czyli dochodzi tu do mitotwórczego brikolażu¹⁸. Tym samym wampir może być jednocześnie postrzegany jako postać stojąca na przeciwległym biegunie w stosunku do kultury chrześcijańskiej (wystarczy pomyśleć choćby o funkcji krwi w wyobrażeniach o transsubstancjacji), a także jako manifestacja odmienności lub zgoła barbarzyństwa w kontekście motywowanej kolonializmem polityki podbojów. Dokumentuje to również artykuł przyrodnika Buffona, który w 1763 roku nadał jednemu z nietoperzy Nowego Świata nazwę *vampire*, aby w nawiązaniu do strzyg Herodota i harpii Pliniusza opisać odrażające, wysysające krew zwierzę, które symbolizuje nocną stronę zdegenerowanej przyrody, „zwampiryzowanej” przez chorobotwórczy klimat i wrogie otoczenie¹⁹.

Inscenizacje wampirów u Potockiego

Europeizacja Europy Środkowo-Wschodniej to główne historyczne tło popularności wampira²⁰, a daje się ona odczytywać również jako historia przekazów, przekładów i kulturowych nieporozumień. *Rękopis* Potockiego zdaje się zarazem zwracać przeciwko uproszczeniom i utartym schematom wyobrażeniowym. Mit wampira jest przejawem myślenia naukowego i odmiennych kultur naukowych: wampir stanowi to, co jest i czego jednocześnie nie ma, co pozostawia ślady w kulturowym imaginariu, ale czego nie da się dowieść standardowymi środkami – awansując w ten sposób do rangi pewnej formy samej wiedzy, a także figury odzwierciedlającej heterogeniczność nauki i porządków wiedzy. Potocki inscenizuje literacką postać wampira, zanim w ogóle wejdzie ona w modę. Wszystkie wielkie i znane opowieści o wampirach autorstwa Polidoriego, Le Fanu, Gautiera, Dumasa są znacznie późniejsze. Potocki pokazuje

17 Augustin Calmet: *Über Geistererscheinungen: nach dem Französischen bearbeitet*, Regensburg: Manz, 1855, s. 315.

18 Odnośnie do definicji pojęcia por. Rainer Warning: *Narrative Hybriden: Mittelalterliches Erzählen im Spannungsfeld von Mythos und Kerygma* [w:] Udo Friedrich, Bruno Quast (red.): *Präsenz des Mythos: Konfigurationen einer Denkform in Mittelalter und Früher Neuzeit*, Berlin: De Gruyter, 2004, s. 19–33 (26).

19 Georges Louis Le Clerc de Buffon: *Histoire naturelle générale et particulière*, Paris: Imprimerie nationale, 1749–1767, t. 10, 1763, s. 55–57.

20 Thomas Bohn: *Der Vampir...*, dz. cyt. (przyp. 4), s. 125.

wampira przede wszystkim jako figurę wiedzy, czyli rozmaitych dyskursów wiedzy, które próbowały wytłumaczyć niesamowite wydarzenia, związane z powstającym mitem wampira, roszcząc sobie przy tym zawsze pretensje – czy to z perspektywy teologicznej, medycznej czy politycznej – do władzy interpretacyjnej.

Jest to szczególnie pouczające w kontekście powieści, którą należy określić mianem encyklopedycznej. W powieści polskiego uniwersalnego uczonego, zestawiającej ze sobą porównawczo chrześcijaństwo i islam, chodzi – jak napisało niemieckie czasopismo „Literaturen” – o stworzenie „konkordancji kultur europejskich i orientalnych”²¹. Inscenizacja zasobów wiedzy odgrywa równie ważną rolę co asymetrie w dystrybucji wiedzy i w związanych z tym zdolnościach do działania – wystarczy tu pomyśleć przede wszystkim o protagoniście, Alfonsie. Nie należy przy tym zapominać, że popularyzujące przekazywanie wiedzy od zawsze towarzyszyło europejskiej epistemologii i współkształtowało ją. Wiedza jest tu rozumiana za Ralfem Klausnitzerem jako całość uzasadnionych lub dających się uzasadnić wiadomości, nabywanych w ramach systemów kulturowych drogą obserwacji i komunikowania, co zapewnia odtwarzalny zasób możliwości myślenia, orientacji i działania. Wiedza oznacza w tej perspektywie zarówno sumę efektów poznania, jak i proces, w którym tworzą i oddzielają się od siebie tożsamości oraz wyodrębniają się systemy poznawcze²².

Celem poniższej analizy jest z jednej strony odniesienie tekstu do innych tekstów bądź dyskursów owego czasu oraz jego rozpowszechnionej wiedzy, z drugiej zaś zbadanie w samym tekście, ile wiedzą poszczególne postaci i jak ta (nie)wiedza jest reprezentowana w tekście. Literatura funkcjonuje tu zarówno jako medium gromadzenia i rozpowszechniania, popularyzacji i estetyzacji wiedzy, zarazem jednak kwestionuje ją na poziomie meta, odzwierciedlając nieustannie złożoną relację między wiedzą a niewiedzą w tekście i za jego pomocą, co dobitnie pokazuje m.in. scena w bibliotece kabalisty²³. Tekst Potockiego, podobnie jak późniejsze dziewiętnastowieczne opowiadania francuskiej proweniencji o wampirach, na przykład fantastyczna nowela Teofila Gautiera *La morte amoureuse* (1836) czy poznawczy, dociekający istoty świata tekst Juliusza

21 Editorial, „Literaturen” 12, 2003 (dodatek do pisma „Cicero”), <https://www.cicero.de/kultur/es-gibt-nichts-schoeneres-liebe-leser-in-leser-46906>, 14.06.2017.

22 Ralf Klausnitzer: *Literatur und Wissen: Zugänge – Modelle – Analysen*, Berlin: De Gruyter, 2008, s. 12.

23 Proponuję tu rozszerzenie modelu Tillmanna Köppego, który silnie akcentuje funkcję autora i mówi o tym, co autor wie bądź po jaką wiedzę może sięgnąć. Ja natomiast pragnę rzucić więcej światła na wymiar intertekstualny, który badam jako szczególną formę kontekstu. Opierając się na płaszczyźnie tekstowej, ujętej na podstawie modelu Köppego, będę mówił o relacji między wiedzą a niewiedzą. Por. Tillmann Köppe: *Literatur und Wissen: Zur Strukturierung des Forschungsfeldes und seiner Kontroversen* [w:] tenże (red.): *Literatur und Wissen: theoretisch-methodische Zugänge*, Berlin: De Gruyter, 2011, s. 1–28 (3–4).

Verne'a *Le château des carpathes* (1892), świadczy zarówno o inscenizacji nowych wynalazków, jak i o popularyzacji wiedzy²⁴.

Godne uwagi jest ponadto, że Potocki wprawdzie posyła na scenę wampiry, kontynuując w ten sposób model *Gothic novel*, ale jednocześnie przyczynia się do jego dekonstrukcji, pokazując konstrukcyjny i inscenizacyjny charakter wampirów, a także innych heterostereotypowych kulturowo wzorców porządku. Posługuje się gatunkiem literackim, który w tym czasie akurat przeżywa pierwszą fazę rozkwitu, przy czym najbardziej znane teksty zostaną napisane dopiero dwadzieścia lat później: *Frankenstein* Mary Shelley (1818) i *The Vampire* Polidoriego (1819). A zatem także o tej formie intertekstualności można powiedzieć, że scenografia – mroczne zamczyska, malownicze krajobrazy i położone na odludziu klasztory – jest wprawdzie zaczerpnięta z literatury grozy, jednak przypominającym nowele, indywidualnym opowieściom i epizodom przydawane jest inne znaczenie. Arsenał postaci – ofiara płci żeńskiej, diaboliczny złoczyńca, szlachetny rycerz – bywa rozmaity, podobnie jak główne wątki akcji – uwięzienie, uwolnienie, ucieczka i pościg. W tym kontekście warto również wiedzieć, że na terenie Rzeszy Niemieckiej już w XVIII wieku, czyli *siècle des lumières*, Żydzi byli zniesławiani jako wampiry na zasadzie analogii między krwiobiegami a cyrkulacją pieniędzy²⁵.

U Potockiego uderzające jest to, że wampir pojawia się wprawdzie na planie jak inne topiczne postaci grozy *Gothic novel*, następnie jednak ulega zarazem dekonstrukcji jako czysta maskarada. Zarówna forma narracji deambulatoryjnej²⁶, jak i maskarady ma doniosłe znaczenie dla programu estetycznego powieści.

24 Kirsten von Hagen: *Der Vampir als Figur des Wissens: Anmerkungen zu Gautiers „La morte amoureuse” und Jules Vernes „Le château de carpathes”* [w:] Thomas Bohn, taż (red.): *Mythos Vampir – bissige Lektüren*, Bonn: Romanistischer Verlag, 2018, s. 83–98.

25 Thomas Bohn: *Der Vampir...*, dz. cyt. (przyp. 4), s. 132.

26 W przypadku tego terminu opieram się na przemyśleniach Friedricha Wolfzettela. Konstatuje on w odniesieniu do *fin de siècle* ewolucję, w której eseistyczne i fragmentaryczne formy dyskursu wskazują wyraźnie na wyczerpanie się dawniejszych modeli narracji, a zarazem kładą podwaliny pod refleksyjną formę powieści. Cechami takiego otwartego i zmiennego typu „deambulatoryjnego” modelu narracji są np. rozpad intrygi powieści i zamazywanie struktur czasowych oraz zastąpienie działającego bohatera przez raczej snującego refleksje protagonistę, który stał się widzem zmieniających się obrazów pewnego świata. Przede wszystkim, jak twierdzi Wolfzettel – i to jest interesujące dla naszych rozważań – typ ten wymaga bohatera „deambulującego” w sensie duchowym i fizycznym, którego ustawiczny, pozbawiony określonego celu ruch przypomina pewne formy dziewiętnastowiecznej *flanerie*. Jako przedstawicieli takiego deambulatoryjnego modelu Wolfzettel przytacza Don Kichota Cervantesa, a także Tristrama Shandy'ego Sterne'a, czyli przykłady wcześniejsze, które wszelako również wykazują ciekawe paralele ze sposobem narracji Potockiego. Por. Friedrich Wolfzettel: *Der „deambulatorische” Roman: Überlegungen zu einer spezifischen Modernität des Romans im Fin de Siècle* [w:] Rainer Warning, Winfried Wehle (red.): *Fin de Siècle*, München: Fink, 2002, s. 429–488 (429).

Narracja deambulatoryjna w *Rękopisie znalezionym w Saragossie*

Jeśli zestawić ze sobą dwie wersje powieści z lat 1804 i 1810, to rzuca się w oczy, że pierwsza, niedokończona, wydaje się być wyraźnie przepojona duchem Oświecenia i współistnieje tam obok siebie wiele głosów, natomiast późniejsza jest bardziej zdominowana przez porządkującą wolę autora. Obie wersje nie mogą być jednak zakwalifikowane do narracji rozwijającej się linearnie, lecz oznaczają raczej dwa bieguny – nomadyzujących postaci po jednej stronie i geometry Velasqueza po drugiej, jak to słusznie stwierdzają również Rosset i Triaire²⁷. Ciekawa jest geneza obu wersji, gdyż zdaje się ona zdradzać pragnienie narracji deambulatoryjnej, znajdujące odzwierciedlenie – według mojej tezy – zwłaszcza w meta-tekstualnych uwagach w pierwszej wersji powieści oraz postaciach wampira, „juif errant” i „chef bohémien”, którym zgodnie z wizjami topiczności przypisywany jest byt nomadyczny²⁸.

W odniesieniu do pełnej edycji 61 dni w wersji z 1810 roku bardzo szybko ujawnia się złożona struktura tekstu. Powieść składa się z licznych obramowań, które kryją w sobie – jak w *mise en abyme* – coraz to nowe opowiadania, przy czym dominują obramowania w obramowaniu (do czterech i więcej poziomów). Ciągłość zapewniają zaś powtarzające się tematy i struktury narracyjne oraz powracające instancje narracyjne takie jak Pandesowna/Avadoro, czyli „chef bohémien” i bohater Alfons van Worden, dla którego inscenizowane są wszystkie niesamowite wypadki. Zasada narracji, performatywne obramowania tekstu, wskazują zarazem na metaizację tekstu, na autorefleksywność, która jest ściśle związana z zagadnieniem produkcji i przekazywania wiedzy²⁹.

Powieść zawiera jakoby wspomnienia z podróży oficera Alfonsa van Wordena, kapitana hiszpańskiego króla. Już pierwsze obramowanie tekstu, czyli *Wprowadzenie*, wskazuje, że mamy tu do czynienia z narracją szkatułkową. Pełen oficer armii francuskiej, który bierze udział w napoleońskim oblężeniu Saragossy, znajduje w położonym na ustroniu domu hiszpański rękopis, który wydaje mu się „osobliwym romansem”³⁰. Chociaż nie włada hiszpańskim, zabiera

27 François Rosset, Dominique Triaire: *Présentation* [w:] Jean Potocki: *Œuvres: Manuscrit trouvé à Saragosse (version de 1810)*, t. IV.1, red. François Rosset, Dominique Triaire, Louvain: Peeters, 2006, s. 1–10 (8).

28 Wampir spełnia te kryteria jako zjawia, poruszająca się między sferami śmierci i życia.

29 Powieść odzwierciedla tym samym w wyjątkowy sposób nie tylko proces własnego powstawania, lecz rozważa również materialność samego pisania, należy ją więc odczytywać jako komentarz do produkcji, edycji i recepcji tekstu. Rozpoczyna się od odnalezienia rękopisu, a kończy historią jego powstania, czyli początkiem. Tekst inscenizuje tu wieloperspektywiczną, cykliczną narrację.

30 Słowo *osobliwy* jest ustawicznie przedmiotem dyskursu na kartach powieści i jak podkreśla Jan Herman, wydaje się bardzo odpowiednie do oddania atmosfery całego utworu; por. Jan Herman: *La désécriture du livre*, „Europe: Revue littéraire mensuelle” 79/863, 2001, s. 105–120.

ze sobą rękopis. Wkrótce potem dostaje się do niewoli, gdzie spotyka właśnie owego kapitana, który utrzymuje, że książka jest historią jednego z jego przodków i przekłada ją autorowi, który zapisuje jego słowa. Ten początek kojarzy się ze skomplikowanymi dziejami wydania samej powieści. Opowieści przypominają swoją zawilnością drogi w podziemnym labiryncie wielkiego państwa Gomelezów, magicznej krainie, w której sztuka i natura mieszają się ze sobą w cudowny sposób³¹. Początek powieści przywołuje inne słynne teksty literatury światowej, jak opowiadanie *Kopalnie w Falun* E.T.A. Hoffmanna (1820), orientalizującą powieść grozy *Vathek* Williama Beckforda (1786) czy *Voyage en Orient* Gérarda de Nerval (1851), w których Orient również odgrywa wielką rolę jako źródło inspiracji. Fakt, że to element orientalny jest wewnętrznym spoiwem powieści, jest interesujący pod wieloma względami. Z jednej strony powieść jest inspirowana opartą na tradycjach ustnych inscenizacją narracji w stylu *Księgi tysiąca i jednej nocy*, z drugiej zaś wskazuje na upodobanie do Orientu, które będzie cechować również późniejsze dziewiętnastowieczne teksty. O ile postać wampira w XVIII wieku konotuje jeszcze często pewien orientalny stereotyp, to w epoce romantyzmu przeobraża się w slawofobiczną kliszę³². Potocki lokuje się ze swoją powieścią między epokami, co przejawia się w znacznej mierze jego inscenizacją mitu wampira.

To przełamywanie utartych schematów myślenia i wizji ładu koresponduje z performatywnym obramowaniem tekstu i inscenizacją nomadycznych postaci narracyjnych. Aby podjąć służbę na dworze królewskim, waloński kapitan Alfons van Worden wyrusza w 1739 roku w drogę do Madrytu. Droga wiedzie go przez Sierra Morenę. Według pogłosek na tym przejściowym obszarze powieszono straszą jako upiory i wampiry, szaleją rozbójnicy, a swój niecny proceder uprawiają Cyganie-przemysłowcy. Jest to obszar transgresji granic przestrzennych. Jednocześnie przekraczane są granice między tym, co niesamowite, fantastyczne, oniryczne i realne.

Wampir jako figura refleksji kultur wiedzy

W inscenizacji pogranicza Potocki nawiązuje do modelu powieści grozy, *Gothic novel* anglosaskiej proveniencji, jak wykazała Lena Seauve³³. Tak jak w *Gothic novel* również tu do egzotycznie, ale realistycznie zarysowanego świata wdzierają się takie istoty jak wampiry, diabły czy duchy, których nie da się wytłumaczyć

31 Tamże, s. 106–107.

32 Thomas Bohn: *Der Vampir...*, dz. cyt. (przyp. 4), s. 20.

33 Lena Seauve: *Labyrinthe des Erzählens. Jean Potockis „Manuscrit trouvé à Saragosse”*, Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2015, s. 207–208.

racjonalnie³⁴. Zwłaszcza wampiry nie należą wówczas jeszcze do arsenału postaci *Gothic novel*, lecz są raczej romantycznymi postaciami przekraczającymi granice³⁵. Najbardziej znane literackie ujęcia wampira w końcu XVIII wieku są natury lirycznej – dość przyjrzeć się tekstom Gottfrieda Augusta Bürgera (*Lenore*, 1773), Heinricha Augusta Ossenfeldera (*Der Vampir*, 1748) czy Johanna Wolfganga Goethego, inscenizującym postać wampira jako liminalną. Za sprawą Goethego, którego tekst Potocki prawdopodobnie znał³⁶, do mitu wampira zostaje włączona topiczna później analogizacja wampira z krwią. Znana ballada Goethego *Narzęczona z Koryntu* (1798) implikuje ponadto – tak jak dwa pozostałe wiersze wampiryczne – erotyczną, ale mającą już transgresywny charakter historię miłosną, którą podchwytuje także Potocki³⁷. U Potockiego na pierwszy plan wysuwa się wieloznaczność pojęcia wampira, które ok. 1800 roku jest jeszcze niezbyt wyraźnie określone, co tym bardziej sprzyja – charakterystycznej dla *Rękopisu* – mobilności znaków, tożsamości i ciał.

Ustronnie położona gospoda awansuje – stosownie do horyzontu oczekiwań czytelnika tego rzekomego opowiadania grozy – do rangi miejsca pewnego nocnego spotkania i jego zagadkowych okoliczności. Opowiadanie z pierwszego dnia jest zdominowane przez przeżycie erotyczne – na poły sen, na poły rzeczywistość. W opuszczonej gospodzie Alfons spotyka dwie mauretańskie siostry. Już inscenizacja tego pierwszego spotkania lokuje opowiadanie w sferze świata fantastycznego, czyniąc jednak również zadość egzotycznym wyobrażeniom.

Dwie siostry Emina i Zibelda, które określają się mianem jego mauretańskich kuzynek i ukazują się mu następnie także jako dwie Cyganki lub wampiry, wikłają bohatera najpierw w historię swoją i zamku Kassar-Gomelez, a potem w fantazję erotyczną, znosząc granice między snem a rzeczywistością. Kiedy następnego ranka budzi się pod szubienicą między dwoma powieszonymi, rozpoczyna się tajemnicze poszukiwanie, podczas którego tożsamości i epizody układają się jak w krzywym zwierciadle. W sumie w powieści występuje ponad 30 różnych narratorów, którzy zabawiają bohatera swoimi relacjami, ocierającymi się często o fantastykę. Na wzór *Dekameronu* opowiadania są podzielone na rozdziały odpowiadające poszczególnym dniom.

Mimo wszystkich z pozoru niesamowitych wydarzeń, które wciąż na nowo mącą jego percepcję, Alfons trwa przy swoim i nie wierzy w siły nadprzyrodzone. Już dziesiątego dnia przeczuwa, że jest wystawiany na próbę, i chociaż cele tego spektaklu są wciąż niejasne, to bierze w nim udział. Już tu zostaje zaakcentowany

34 Carol Margaret Davison: *History of the Gothic. Gothic Literature 1764–1824*, Cardiff: University of Wales Press, 2009, s. 128.

35 Raul Calzoni: *Liminal Figurations...*, dz. cyt. (przyp. 3), s. 41.

36 Kaja Antonowicz: *La tresse...*, dz. cyt. (przyp. 2), s. 17.

37 Raul Calzoni: *Liminal Figurations...*, dz. cyt. (przyp. 3), s. 50.

ludyczny charakter inscenizacji, kiedy Alfons van Worden podczas jednego z opowiadań, które bardziej przypomina lekturę, oświadcza w bibliotece kabalisty, że podejrzewa jego siostry o bycie duchami lub co gorsza wampirami, które zawładnęły ciałami wisielców:

[...] nawykły igrać ze śmiertelnikami, przybierając najrozmaitsze postacie, może czarownic albo – co byłoby jeszcze okropniejsze – wampirów, którym niebo pozwoliłoby ożywić odrażające ciała wisielców w dolinie? Uważałem, że to wszystko mogło mieć naturalne wytłumaczenie, ale teraz nie wiem już, co o tym sądzić³⁸.

Wyrażenie w tym miejscu podejrzewania, że mogły albo tylko rzucić urok, albo sposobem wampirów wziąć w posiadanie ciało powieszonych, wskazuje na rozmaite kontrowersje na temat wampirów, wynikające zarówno z traktatów teologicznych, instrukcji sędziowskich i raportów ministerialnych, jak i rozpraw o charakterze legend. Czytelnik awansuje przy tym do rangi współautora, który tak samo jak bohater snuje refleksje o statusie tego, co zobaczył i zostaje wciągnięty do przypominającej krzywe zwierciadło zabawy tożsamościami³⁹. Uderzające jest zaś to, że protagonista, spostrzegając najpierw mauretańskie siostry, które potem wydają mu się Cygankami, zastanawia się, czy nie są one duchami lub wampirami, a następnie zauważa w bibliotece stronę z książki Hapeliusa, która zaprasza poinstruowanego czytelnika do intertekstualnie umotywowanego poszukiwania tropów. Jak w *mise en abyme* mit wampira zostaje ściśle skojarzony z inscenizacją różnych kultur, która z kolei wskazuje wprost na lekturę książki i zgromadzoną wiedzę związaną z pismem. Ulega ona zarazem znów zakwestionowaniu w intertekstualnej gmatwaninie⁴⁰. Bibliotekę należy przy tym postrzegać jako równie tajemnicze miejsce jak przypominającą labirynt podziemną krainę Gomelezów. Ponieważ w *Rękopisie* wielokrotnie poruszany jest temat różnych typów czytelników i różnych rodzajów recepcji tekstu – czy to zapisanego, czy przekazywanego ustnie – znaczenie tej sceny jest nadal podkreślane.

To, iż wampiry są tu inscenizowane przede wszystkim jako figury refleksji wiedzy, wyraźnie widać także za sprawą faktu, że występują zawsze tylko w ramach maskarady, inscenizacji, w której jak w krzywym zwierciadle pojawiają się na przemian a to z cygańskimi, a to z mauretańskimi siostrami, czyli są również

38 Jean Potocki: *Manuscrit trouvé à Saragosse (version de 1804)* [w:] tenże, *Œuvres*, t. IV.2, red. François Rosset, Dominique Triaire, Louvain: Peeters, 2006, s. 101 (przekład: Agata Kozak).

39 Por. Nicole Hafid-Martin: *L'Hommage caché de Potocki à François de Rosset dans l'histoire de Thibaud de la Jacquièrre* [w:] Jan Herman, Paul Pelckmans, François Rosset: *Le manuscrit trouvé à Saragosse et ses intertextes. Actes du colloque international*, Louvain: Peeters 2001, s. 131–138 (131).

40 Tamże, s. 137.

efektem optycznym⁴¹. Nie występują natomiast jako wampiry, jak podkreśla Seauve, która tłumaczy to tym, że jeszcze nie wiadomo, czym w ogóle jest wampir⁴².

Chodzi zaś przede wszystkim o to, aby właśnie tę niepewność przemienić w refleksję o statusie zgromadzonej wiedzy w ogólności i wiedzy książkowej w szczególności, co zostaje wszelako cofnięte w znacznie mniej ludycznej drugiej wersji. Tożsamości są tu silniej wyeksponowane, a aluzje do wampirów, które nieustannie kwestionują status tradycyjnej wiedzy, schodzą na dalszy plan. W cytowanej właśnie scenie, kiedy Alfons w swoim mniemaniu spostrzega z tarasu dwie mauretańskie siostry, nie ma już w tej formie mowy o zjawiskach nadprzyrodzonych, a tym samym również o zjawach takich jak wampir, silniej akcentowany jest natomiast element zamierzonej inscenizacji, sądzi on bowiem, że siostry chciały spłatać mu figla⁴³.

W związku z wampirami jest więc nieustannie mowa o tym, iż jest to „zjawisko nowoczesne”, choćby w wypowiedzi postaci kabalisty Ben Mamuna: „Wyznam jednak, że w nauce demonologii zaszły wielkie zmiany. Na przykład wampiry należą do nowych wynalazków, jeśli wolno mi tak powiedzieć.”⁴⁴

Tylko w opowieści z pierwszych dziewięciu dni wampiry występują jako zjawy, potem zaś są przywoływane bardziej jako oponenty kabalistycznych prób Ben Mamuna i Rebeki, aż wreszcie, co znamienne, w historii Padesowny, naczelnika Cyganów, o Giuliu Romatim można znów przeczytać o zjawach płci żeńskiej przypominających wampiry z początku powieści, które jednak nie są nazywane wampirami, chociaż zachowują się jak wampiry, czyli mieszczą się w nakreślonym wcześniej wachlarzu zachowań⁴⁵. Jest to godne uwagi o tyle, że niejako rozplývają się tu one w religijnym wzorcu interpretacji, który zdaje się odsyłać do samej historii przekazu na temat wampira. Jednocześnie mit wampira zostaje przeniesiony z powrotem do rzeczywistości, jako że w osobie hrabiego de Peña Velez na scenę powieści wkracza postać, której miłość również okazuje się śmiertelna i transgresywna. Po śmierci Elwiry de Noruña zostaje on potężnym człowiekiem w Meksyku, który pragnie nadużyć swej władzy, żeby poślubić teraz córkę swojej pierwszej kochanki⁴⁶.

41 Por. w tym kontekście późniejszą inscenizację wampiryzmy u Juliusza Verne'a, który rozważa ją głównie jako efekt nowych środków technicznych; por. Kirsten von Hagen: *Der Vampir...*, dz. cyt. (przyp. 24).

42 Lena Seauve: *Labyrinthe...*, dz. cyt. (przyp. 33), s. 212.

43 Jean Potocki: *Manuscrit...*, dz. cyt. (przyp. 38), s. 100–101 i Jan Potocki: *Rękopis znaleziony w Saragossie*, opr. François Rosset, Dominique Triaire, tłum. Anna Wasilewska, Kraków: Wyd. Literackie, 2015, s. 154.

44 Jan Potocki: *Rękopis...*, dz. cyt. (przyp. 43), s. 172.

45 Kaja Antonowicz: *La tresse...*, dz. cyt. (przyp. 2), s. 15.

46 Jan Potocki: *Rękopis...*, dz. cyt. (przyp. 43), *Historia Marii de Torres*, s. 226–234, s. 236–247, s. 248–254 i *Historia hrabiego de Peña Velez*, s. 257–268. Wskazuje to na pierwsze historyczne przypadki wampiryczne, które można odczytywać przecież także jako zakamuflowane prawdziwe

Wskutek tego, że poszczególne historie, a tym samym również ich przekazy są ze sobą splecione, zmienia się również styl i kontekst ukazywania się wampirów, co zdaje się zarazem sygnalizować niepewny przekaz samego mitu. I tak choćby historia powracającej zza grobu Elfridy de Monte Salerno, która nie chce wychodzić za mąż, przyjmuje rysy uwodzicielskiej księżnej d'Avila. Antonowicz mówi nawet o groteskowej deformacji tematu wampira, kiedy sam młody Pandesowna zostaje zmieniony w chodzące truchło⁴⁷, co demonstruje, że mit ulega tu jednocześnie dekonstrukcji. Historia poruszającego się truchła, które zostaje najpierw wykradzione przez lekarzy z kostnicy (w rzeczywistości zostaje ono uwolnione przez lekarza Sangre Moreno), po czym ponownie znajduje schronienie w piwnicy, gdzie dotrzymuje mu towarzystwa truchło pewnego męczennika⁴⁸, stanowi zarazem aluzję do deambulatoryjnego sposobu narracji samego *Rękopisu*, w którym doniosłą funkcję pełni Pandesowna, „chef bohémien”. Jak pisze Kaja Antonowicz, wampir to „thème de départ”⁴⁹, można by również powiedzieć „générateur” akcji, czyli poniekąd pewna zagadka, która wprawia akcję w ruch i domaga się rozwiązania.

Jednocześnie pozbawiona wewnętrznej spójności, migotliwa i mająca w owym czasie jeszcze słabo zarysowane kontury postać wampira zapewnia efekt zagadkowości, jeszcze wyraźniejszy w pierwszej wersji niż w tej z roku 1810. Dopiero 61. dnia czytelnik wraz z bohaterem poznaje rozwiązanie tajemniczych opowieści, które wskutek licznych aluzji do zjaw i wampirów nieco zbijają z tropu i sprawiają, że w tekście cały czas jest obecne pytanie o przekazywanie wiedzy. Tak oto Alfons, po tym jak opuścił go Pandesowna, zostaje zaproszony do podziemnej krainy do szejka Gomelezów, który wyjaśnia całość tych dziwnych zdarzeń jako swoje dzieło – którego wyłącznym celem było wystawienie go na próbę. Powieściowa karuzela maskarad i tożsamości została wprawiona w ruch jedynie w tym celu, a cała powieść okazuje się post factum niejako inscenizacją. Postać wampira wspomaga przy tym jako istne *trompe-l'œil*⁵⁰ polifonię powieści, ucieleśniając polisemię i otwartość wobec innych kultur (wiedzy).

Dzieło jest więc ni mniej ni więcej tylko substratem tekstu, czyniącym załość mnogości europejskich kultur i ich mitów. A także tekstem, który zawsze akcentuje element transgresywny, podejmując przy tym ustawicznie temat wdzierania się nadprzyrodzonego zjawiska do znanego ładu świata. Fantastyczność

opowieści o zabójstwach i oszustwach, jak demonstruje Thomas Bohn; por. Thomas Bohn: *Der Vampir...*, dz. cyt. (przyp. 4), s. 122.

47 Kaja Antonowicz: *La tresse...*, dz. cyt. (przyp. 2), s. 16.

48 Jan Potocki: *Rękopis...*, dz. cyt. (przyp. 43), s. 297-300.

49 Kaja Antonowicz: *La tresse...*, dz. cyt. (przyp. 2), s. 17.

50 Tamże, s. 20.

manifestuje się także tutaj przez zerwanie z regułami znanego świata⁵¹: jest to gatunek przejściowy, zjawisko graniczne, wciąż zagrożone rozkładem. U Potockiego struktury fantastyczne należą do dominującej zasady narracji, bowiem do końca powieści utrzymuje się niezdecydowanie, zamieszanie. Dopiero na końcu staje się jasne, że osobliwe przygody Alfonsa van Wordena były sprawdzianem – za-inscenizowanym po to, żeby wystawić go na próbę. Choć ze względu na to utwór nie może być określony mianem powieści fantastycznej w węższym rozumieniu zgodnie z minimalną definicją Todorova, to jednak doniosłe znaczenie ma w nim element fantastyczny⁵², który jako zjawisko graniczne odzwierciedla zawsze również niepewny status tradycyjnej wiedzy, a czytelnika – zamiast usypiać go pewnością – wzywa wciąż na nowo do tego, żeby sam czytał w księdze świata, jak Pandesowna w księdze Hapeliusa w bibliotece kabalisty.

Tłumaczenie z języka niemieckiego: Adam Peszke

51 Według Tzvetana Todorova jest to cecha fantastyki, jak to opisał w 1970 roku w swojej *Introduction à la littérature fantastique*; por. Tzvetan Todorov: *Einführung in die fantastische Literatur*, Frankfurt (M.): Fischer, 1992. (Oryginał: *Introduction à la littérature fantastique*, Paris: Seuil, 1970). Żeby fantastyka mogła skutecznie oddziaływać, potrzebuje spójnego obrazu świata, w którym pewne rzeczy mogą być postrzegane jako już niemożliwe. Bez pojawienia się nowego ładu, systemu, w którym na pewne zjawiska nie ma miejsca, nie ma przestrzeni dla fantastyki w pojęciu Todorova. „Warunkiem istnienia literatury fantastycznej jest Newton” – tak wnioskuje w każdym razie Peter von Matt: *Wie Hoffmanns stolpernde Gestalten Sir Newton überlisten. Zürcher Abschiedsvorlesung über die Theorie und Tradition der phantastischen Literatur*, „Neue Zürcher Zeitung”, 7 września 2002, s. 68–69. Tekst nie jest jednak zgodny z minimalistyczną definicją fantastyki Todorova, gdyż zagadkowość, o której stanowi jego zdaniem „moment zawahania”, zostaje jednak wyjaśniona racjonalnie na końcu powieści.

52 „Fantastyczność [trwa] tylko tak długo jak niepewność czytelnika i protagonistów [...] Wydaje się, że lokuje się ona raczej na granicy między dwoma gatunkami, a mianowicie między tym, co cudowne, a tym, co niesamowite, niż stanowi samodzielny gatunek”. Cyt. za Tzvetan Todorov: *Einführung...*, dz. cyt. (przyp. 51), s. 40. Natomiast czysta fantastyka występuje zdanem Todorova tylko wtedy, kiedy niepewność utrzymuje się do końca opowieści, kiedy czytelnik nawet po zakończeniu lektury nie wie, jak zakwalifikować to, co przeczytał. Powieść Potockiego Todorov kwalifikuje modelowo do *fantastique-étrange*. Wunsch mówi o strukturach fantastycznych, które mogą być bardziej lub mniej dominujące w danej narracji. Por. też Marianne Wunsch: *Die Fantastische Literatur der Frühen Moderne (1890–1930). Definition, denkgeschichtlicher Kontext, Strukturen*, München: Fink, 1991, s. 50.

Alexandra Gittermann

Sierra Morena: teatr *Rękopisu znalezionego w Saragossie* oraz jego kulturowe i historyczne konotacje w dobie Jana Potockiego

„Hrabia Olavidès nie sprowadził jeszcze obcych osadników do Sierra Moreny” – tymi słowami rozpoczyna się *Dzień pierwszy w Rękopisie znalezionym w Saragossie* Jana Potockiego¹. Mowa tu o osadnikach, którzy zamieszkali w siedmiu gminach zaprojektowanych w 1767 roku na desce kreślarskiej i zaludnionych przybyszami, których w tę niegościnną okolicę przyciągnęła złożona przez hiszpański rząd obietnica żyznej ziemi i lepszego życia. Pochodzili oni głównie z ziem niemieckich, ale również z Flandrii, Włoch, a później także z różnych regionów Hiszpanii². Dlaczego dla Potockiego tak ważne było umieszczenie akcji jego powieści w tym regionie, ale w czasie przed owymi wydarzeniami? Czyżby założenie tej stosunkowo niewielkiej liczby wiosek zmieniło Sierra Morenę tak bardzo, że nie mógłby już opowiedzieć historii, która tak długo nie dawała mu spokoju, w ten sam sposób, ale lokując ją w późniejszym okresie? W poniższych wywodach chodzi o zademonstrowanie, że to raczej przeobrażenie głównie kulturowych konotacji związanych z Sierra Moreną niż zmiana realnej sytuacji skłoniło Potockiego do umieszczenia akcji *Rękopisu znalezionego w Saragossie* wprawdzie w XVIII wieku, ale jednak zdecydowanie przed rokiem 1767.

1 Jan Potocki: *Rękopis znaleziony w Saragossie*, opr. François Rosset, Dominique Triaire, tłum. Anna Wasilewska, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2015, s. 34.

2 Kolejne osiedla powstały w pobliżu Kordowy. Wspólnie stanowią tak zwane *Nuevas Poblaciones*, które ze względu na swój kontekst dotyczący historii idei w ramach polityki reform Karola III cieszą się wielką uwagą w hiszpańskich badaniach historycznych. Z przebogatej literatury przytaczamy tu tylko kilka tytułów: Marcelin Defourneaux: *Pablo de Olavide ou l'Afrancesado (1725-1803)*, Paris: Presses Universitaires de France, 1959; Manuel Capel: *La Carolina, capital de las Nuevas Poblaciones (Un ensayo de reforma socio-económica de España en el siglo XVIII)*, Jaén: CSIC Instituto de Estudios Giennenses, 1970; Luis Perdices de Blas: *Pablo de Olavide, el ilustrado (1725-1803)*, Madrid: Editorial Complutense, 1995. W kontekście historii idei por. Alexandra Gittermann: *Die Ökonomisierung des politischen Denkens. Neapel und Spanien im Zeichen der Reformbewegungen des 18. Jahrhunderts unter der Herrschaft Karls III.*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2008, s. 267–268.

Ponieważ hiszpański dziennik Potockiego zaginął, nieznanym jest niestety jego bezpośredni sposób widzenia tej okolicy, a także istniejących już wtedy od jakiegoś czasu miejscowości. Znane są jedynie okoliczności jego podróży: w 1791 roku asystował hrabiemu Tadeuszowi Morskiemu w misji dyplomatycznej do Hiszpanii, która miała na celu intensyfikację relacji między Polską a dworem hiszpańskim. Zachowało się z tego czasu kilka wypowiedzi Morskiego, które nie pozwalają wprowadzić na wyciągnięcie bezpośrednich wniosków co do poglądów Potockiego, są jednak wymownym świadectwem fascynacji, jaką w owym czasie wywoływał u wielu członków szlachty sposób życia zwykłego ludu. 30 marca Morski pisał do ojca Potockiego:

Hrabia Jan czuje się doskonale; spisał krótki dziennik podróży, który wysłał Sewerynowi; [...] Cóż to za dziwny kraj! Jacy niezwykli ludzie! Jakie ubiory! Jakie ekwipaże! Wszystko warto tu obejrzeć: tutejsze stroje i obyczaje to wiek XV w pełni; wszystko, co nie jest tu nędzarskie, poraża wspaniałością i przepychem, nie ma stanów pośrednich³.

Po pobytach w Madrycie i Aranjuez Potocki pojechał w maju bez Morskiego przez Ocañę i Kordowę dalej na południe Półwyspu Iberyjskiego i odwiedził Grenadę, po czym przepłynął się do Maroka⁴. Standardową trasą tej podróży był tak zwany Camino Real, czyli droga królewska, która prowadziła przez sam środek Sierra Moreny, a także przez główną miejscowość „nowych osiedli”, La Carolina, nazwaną tak na cześć jej założyciela Karola III. Wrażenia Potockiego z gór – pasma o szerokości 400 kilometrów, oddzielającego Kastylię od Andaluzji – znajdują odbicie w niektórych fragmentach *Rękopisu znalezionej w Saragossie*, choćby

- 3 François Rosset, Dominique Triaire: *Jan Potocki. Biografia*, tłum. Anna Wasilewska, Warszawa: W.A.B., 2006, s. 203. Na poparcie tezy o fascynacji szlachty życiem prostej ludności można przytoczyć liczne przykłady, choćby Hameau de la Reine, czyli wieś Marii Antoniny w Wersalu, lub też – w kontekście hiszpańskim – przedstawienie przez Goyę księżnej Alby jako *Mai*. Potocki uczynił zadość temu upodobaniu swojej publiczności choćby za sprawą malowniczego przedstawienia Cyganów w *Bohémiens d'Andalousie*, a po części także w *Rękopisie znalezionej w Saragossie*.
- 4 Tamże. Z pewnego późniejszego świadectwa wiemy o jego powrocie do Hiszpanii 7 września 1791 roku. W swoim *Second lettre sur l'Histoire de notre tems* [sic], który ukazał się w 1792 roku w „Journal Hebdomadaire de la Diète”, opisuje on postępowanie wobec cudzoziemców, przede wszystkim Francuzów, w związku z hiszpańskimi staraniami o odgrozdzenie się od idei rewolucyjnych z sąsiedniego kraju oraz swoje trudności z zakupieniem – mimo poparcia ze strony gubernatora Kadyksu – wydanego na krótko przedtem dzieła porównującego konstytucję Francji i Polski. Ze względu na niepokojąco duże zainteresowanie społeczeństwa hiszpańskiego, rząd hiszpański zrezygnował z zezwolenia na druk drugiego wydania. Można tu sobie uświadomić, z jaką zręcznością Potocki najwyraźniej potrafił się poruszać w oficjalnych kręgach w Hiszpanii i jak intensywnie zajmował się sprawami politycznymi. Co ciekawe, w swoich pismach politycznych zajmował się wprawdzie wieloma krajami, jednak w zupełnym przeciwieństwie do jego dzieła literackiego jest to jedyny fragment, w którym poświęcił więcej uwagi Hiszpanii; por. Jean Potocki: *Écrits politiques*, red. Dominique Triaire, Paris: H. Champion, 1987, s. 89–90.

w Dniu Pierwszym i Dniu Piątym. Narrator opisuje zejście w „głębokie doliny czy też raczej w przepaści, które wydawały się sięgać wnętrza ziemi” i „przecinały łańcuch górski w tak wielu rozbieżnych kierunkach, że nie sposób było rozpoznać, dokąd ani którądy zmierzamy”⁵.

Bohater Potockiego Alfons van Worden ogląda góry z jednego ze szczytów i opisuje swoje wrażenia, które zresztą prawie nie różnią się od wrażeń dzisiejszego obserwatora:

[...] ujrzałem przed sobą tylko pustą i dziką równinę: żadnego śladu ludzi, zwierząt ani mieszkańców osiedli, żadnej drogi poza duktem, którym przybyłem, jak również nikogo, kto by tamtędy przejeżdżał. Wszędzie głucha cisza⁶.

Z widokiem tego spektakularnego pustkowia, przez które prowadziła jedynie „straszna droga” z położonymi przy niej nielicznymi gospodami, łączą się u Potockiego legendy o przemytnikach, pożerających ludzi Cyganach, duchach oraz inne „tysięczne potworności, zdolne zmrozić najzuchwalszych śmiałków”⁷.

Sierra Morena była jednym z bardzo rzadko zaludnionych regionów Hiszpanii, które można było przemierzyć tylko z narażeniem na niebezpieczeństwa, jednak od niepamiętnych czasów zajmowała wśród nich wyróżniające się miejsce i była otoczona mitem, który znajdował odzwierciedlenie nie tylko w relacjach z podróży, lecz również w licznych produkcjach literackich. Opierała się zawsze wszelkiemu trwałemu zasiedleniu, a tym samym efektywnemu opanowaniu jej przez państwo. Już w czasach rzymskich szlaki handlowe wiodły z regionów górniczych na północy Półwyspu Iberyjskiego przez okolice kopalń w Sierra do miast portowych Południa⁸. Rzymski legat skarżył się już w roku 43 p.n.e., że jego poczta jest zawsze przechwytywana w tych górach, gdzie w ogóle pleni się złodziejstwo⁹.

Stosownie owiany legendami jest zwłaszcza najgroźniejszy fragment szlaku północ-południe: mierząca około czterech kilometrów przełęcz Despeñaperros, „gdzie skały zbliżają się do siebie tak bardzo, że zdają się gotowe utworzyć sklepienie nad głową podróżnego”¹⁰. Z historycznej konotacji tej południowej bramy wypadowej Sierra zdawał sobie sprawę zapewne każdy, kto ją przekraczał: przez całe stulecia góry te stanowiły granicę między chrześcijańskimi królestwami Północy

5 Jan Potocki: *Rękopis...*, dz. cyt. (przyp. 1), s. 95.

6 Tamże, s. 38.

7 Tamże, s. 34.

8 José María Blázquez Martínez: *Las explotaciones mineras en la España romana* [w:] tenże (red.): *Historia económica de España en la Antigüedad*, Madrid: Real Academia de la Historia, 2011, s. 129–191.

9 José Santos Torres: *El bandolerismo en España. Una historia fuera de la ley*, Madrid: Temas de Hoy, 1995, s. 72.

10 Jean François de Bourgoing: *Nouveau Voyage en Espagne ou Tableau de l'État actuel de cette Monarchie*, 3 tomy, Paryż: Regnault, 1784, tu: t. 3, s. 139 (przekład: Agata Kozak).

a Al-Andalus i żadnej ze stron nie udawało się opanować tych poprzerynianych rozpadlinami, bezkresnych terenów. Dopiero przebicie się jednej z kastylijskich armii przez przełęcz oraz bitwa, do której doszło następnie pod Las Navas de Tolosa w 1212 roku, utorowały drogę do odbicia Południa przez chrześcijan. Według legendy przełęcz nosi swoją niełatwą nazwę właśnie od czasu, gdy chrześcijańscy żołnierze pędzili przed sobą pokonanych Maurów jak psy (hiszp. *despeñar*: strącać w przepaść; *perros*: psy).

Także pozostałości średniowiecznych twierdz świadczą o co najwyżej czasowym i punktowym zasiedleniu. Dopóki jednak góry były przede wszystkim objętym walkami pograniczem między chrześcijańską Północą a zdominowanym przez muzułmanów południem, wsie i szlaki podupadały, więc chrześcijańscy żołnierze często dopiero musieli ponownie przebijać sobie drogi¹¹.

Znaczenie Sierra Moreny jako przestrzeni tranzytowej między Północą a Południem wyraźnie kontrastowało także w kolejnych wiekach z jej wyludnieniem i stanem dróg, które przez nią prowadziły. Jeszcze w XVIII wieku pewien francuski podróżny nazwał te góry „postrachem podróżników”, który pokonywało się najczęstszym szlakiem „nieomal z narażeniem życia na jednym z jego najbardziej stromych odcinków”¹². Także bohaterowi Potockiego Alfonsowi van Wordenowi pewien właściciel gospody radził, żeby z racji pełnej niebezpieczeństw trasy i nadprzyrodzonych zjawisk w Sierra Morenie wybrał inną, dłuższą drogę. Ten jednak – ze względu na swoje zdecydowane, ironicznie wyolbrzymione w powieści poczucie honoru – stanowczo odmówił:

Odpowiedziałem, że wybór ten może spodobać się zwykłym podróżnym, ale skoro król Don Filip V łaskawie nadał mi zaszczytny tytuł kapitana gwardii walońskiej, święte prawa honoru nakazują mi udać się do Madrytu najkrótszą drogą, bez względu na niebezpieczeństwa¹³.

Nawet bardziej wytworni podróżnicy po Hiszpanii byli z powodu generalnie złego stanu dróg zmuszeni już na granicy przesiadać się ze swoich karet na niewygodne pojazdy, ciągnięte zwykle przez muły. W wielu miejscach na trasie trzeba było samemu wsiąść na grzbiet zwierzęcia. W wąwozach i na zboczach zamieszkaney przez rozbójników Sierra Moreny ta niedogodność zamieniała się jednak w prawdziwe niebezpieczeństwo¹⁴.

11 Gonzalo Menéndez Pidal: *Los caminos en la historia de España*, Madrid: Ed. Cultura Hispánica, 1951, s. 69.

12 Jean François de Bourgoing: *Nouveau Voyage...*, dz. cyt. (przyp. 10), s. 138.

13 Jan Potocki: *Rękopis...*, dz. cyt. (przyp. 1), s. 35.

14 José Jurado Sánchez: *Los caminos de Andalucía en la segunda mitad del siglo XVIII (1750–1808)*, Córdoba: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Córdoba, 1988, s. 60.

Dzięki hiszpańskiej ekspansji kolonialnej w XVI i XVII wieku nieustannie zwiększał się wprawdzie napływ towarów z andaluzyjskich portów atlantyckich przez góry na północ, ale krętych ścieżek na stromych zboczach Sierra Moreny nadal nie przekształcono w przejezdne drogi. Jeszcze w 1779 roku inżynierowi Carlosowi Lemauiowi, któremu powierzono rozbudowę przełęczy Despeñaperros, zwrócono uwagę, że zasadnicze znaczenie ma to, by między Madrytem a Kadyksem, „skarbcem wszystkich bogactw, które przybywają z Ameryki”, istniała droga przejezdna na wszystkich odcinkach¹⁵.

Przesiadanie się i przeładowywanie rzeczy na zwierzęta wierzchowe i juczne oraz zwolnione w ten sposób tempo podróży czyniły wszystkich, którzy przemierzali góry, łatwym łupem dla rozbójników. Sierra Morena, a przede wszystkim przełęcz Despeñaperros były zawsze najbardziej znanymi miejscami *bandolerismo* na Półwyspie Iberyjskim. Liczne jaskinie zapewniały rozbójnikom idealne kryjówki oraz pobudzały fantazję podróżnych¹⁶. Z biegiem lat kupcy i przejezdni zaczęli czekać na innych, którzy mieli do przebycia tę samą drogę, aby pokonywać niebezpieczne tereny w karawanach z ochroną. Praktyka ta miała się utrzymywać jeszcze długo po epoce Potockiego¹⁷.

Wyludnienie wielkich połaci kraju rzucało się w oczy wszystkim osiemnastowiecznym podróżnikom po Hiszpanii, zwłaszcza jeśli na oświecony sposób pragnęli zgłębić przyczyny gospodarczego i kulturalnego zacofania tego światowego mocarstwa¹⁸. Jedną z tych przyczyn upatrywali – tak samo jak hiszpańscy reformatorzy owego czasu – w koncentracji ziemi w rękach nielicznych posiadaczy,

15 Marcelin Defourneaux: *Pablo de Olavide...*, dz. cyt. (przyp. 2), s. 177.

16 Por. np. C. Bernaldo de Quirós, Luis Ardila: *El bandolerismo andaluz*, Madrid: Ediciones Turner, 1978, s. 65; oraz José Santos Torres: *El bandolerismo...*, dz. cyt. (przyp. 9), s. 256–257.

17 José Santos Torres: *El bandolerismo...*, dz. cyt. (przyp. 9), s. 256–257. Szczegółowy opis znajdujemy u jednego z angielskich podróżników z lat siedemdziesiątych, którego grupa otrzymała w Andaluzji – między Lorcą a Grenadą – ochronę, „gdyż droga wiedzie przez góry niemal nie zamieszkane, przejeżdżaliśmy bowiem często trzydzieści mil, nie widząc żadnej ludzkiej istoty ani domu. Często całe liczące od dwunastu do trzydziestu osób bandy zbójców napadają na podróżnych, których najpierw zabijają, a potem rabują, po czym zostawiają zwłoki razem z wozami na drodze, a łupy wywożą na mułach. Zbójcy ci mieszkają w jaskiniach wśród gór [...]; ponieważ jednak cała prowincja jest w pogotowiu, kiedy dokonują napadów, nie obawialiśmy się wielkiego niebezpieczeństwa, gdyż spodziewaliśmy się oczywiście ostrzeżenia, że znajdują się w okolicy. W takowych sytuacjach podróżni pozostają często przez tydzień i dłużej w mieście, czekając, aż przejadą inne wozy z żołnierzami, zmierzające w tym samym kierunku; sprawia to, że do Grenady przybywa często kolumna czterystu, piętnastu powozów, które tworzą coś na kształt karawany. [...] Kilkukrotnie widzieliśmy dwóch lub trzech mężczyzn zbrojnych w strzelby, którzy czyhali za górami, potem się do nas przyłączyli, przejeżdżali razem z nami kilka mil, a potem rozpoznawszy nas, zostawali w tyle i więcej się nie pokazywali”. Richard Twiss: *Travels through Portugal and Spain in 1772 and 1773*, t. 1, London: Robinson–Becket–Robson, 1775, s. 227–228.

18 Rocío Plaza Orellana: *Los caminos de Andalucía. Memorias de los viajeros del siglo XVIII*, Sevilla: Universidad de Sevilla, 2008; Ana Clara Guerrero: *Viajeros británicos en la España del siglo XVIII*, Madrid: Aguilar, 1990.

co przede wszystkim w Andaluzji skutkowało zubożeniem szerokich warstw ludności. To z kolei uchodzi za jedną z głównych przyczyn drastycznego wzrostu liczby napadów rabunkowych na andaluzyjskich drogach od początku XVII wieku oraz nagminnego paserstwa¹⁹. Handlowano jednak nie tylko zrabowanymi, lecz również przemycanymi towarami, a praktyka ta jeszcze się wyraźnie nasiliła po zajęciu przez Anglików Gibraltaru. Dlatego przeważnie jednym tchem wymienia przemytników i *bandoleros*. Kiedy u Potockiego banda Avadoro ukrywa swoje przemycone towary w andaluzyjskich górach, miało to swój odpowiednik w rzeczywistości podobnie jak ochrona rozbójników przez przekupnych żołnierzy i inne, znacznie wyżej postawione osobistości. W *Dniu dwunastym Rękopisu* stary kapitan Cyganów opowiada więc z kokieterią van Wordenowi, że handel przemycanymi towarami służy wielu ludziom:

– Panie kawalerze, masz oto przed sobą towary z Anglii i Brazylii, zdolne zaopatrzyć cztery królestwa: Andaluzji, Grenady, Walencji i Katalonii. Król wprowadzie cierpi nieco na naszym małym handlu, ale wraca to do niego inną drogą, a pewna dawka kontrabandy bawi i pociesza lud. Zresztą w Hiszpanii wszyscy się nią trudnią. Jedne pakunki trafią do koszar żołnierzy, drugie do cel mnichów, jeszcze inne do grobowców. Pakunki oznaczone na czerwono dostaną się w ręce alguazili, którzy poszczycą się nimi przed celnikami i tym bardziej zadbają o nasze interesy²⁰.

Nierzadko to nawet członkowie drobnej szlachty stali na czele zbójceckich wypraw²¹.

Skoro takie wydarzenia od pierwszej połowy XVII wieku trzymały w szachu znaczne połacie Hiszpanii, to nie dziwi, że również ówczesni hiszpańscy pisarze zajmowali się tym tematem. Zawsze gotowi wykorzystywać motywy z kultury ludowej, nie przepuścili tej okazji do ukazywania na scenie przygód, dramaturgii i przelewu krwi, a jako miejsce akcji nierzadko służyła Sierra Morena. Cervantes, Lope de Vega czy Tirso de Molina to tylko trzej spośród znanych autorów, w których dziełach pojawiają się *bandoleros*²². W literaturze *Siglo de Oro* często jest mowa o tak zwanych szlachetnych lub wspaniałomyślnych *bandoleros*, którzy z powodu wyrządzonej im krzywdy usunęli się na ubocze świata i którzy za sprawą swej wzniosłej motywacji przewyższają moralnie innych rozbójników²³.

19 C. Bernaldo de Quirós, Luis Ardila: *El bandolerismo...*, dz. cyt. (przyp. 16), s. 65.

20 Jan Potocki: *Rękopis...*, dz. cyt. (przyp. 1), s. 176–177.

21 Antonio Domínguez Ortiz: *Precedentes del bandolerismo andaluz* [w:] tenże (red.): *La esclavitud en Castilla en la edad moderna y otros estudios de marginados*, Granada: Comares, 2003, s. 171–183 (171–172); Julio Caro Baroja: *Realidad y fantasía en el mundo criminal*, Madrid: CSIC, 1986, s. 131.

22 Emilio Palacio Fernández: *El teatro popular español del siglo XVIII*, Lleida: Milenio, 1998, s. 145–146.

23 Por. Antonio Rey Hazas: *El bandolero en la novela del Siglo de Oro* [w:] Juan Antonio Martínez Comeche (red.): *Le bandit et son image au Siècle d'Or. Actas del Coloquio Internacional*, Madrid:

Tymi „zwykłymi” rozbójnikami byli w literaturze hiszpańskiej najczęściej Cyganie. Po wypędzeniu Żydów (1492) i Maurów (1609) z Hiszpanii byli oni trzecią dużą grupą, która nie wkomponowywała się w homogenizujący model społeczny Korony, w znacznej mierze wskutek negatywnej stereotypizacji, na którą byli narażeni. Wykluczenie z wielu zawodów czyniło ich sytuację coraz bardziej uciążliwą i spychało ich na coraz dalszy margines. Zwłaszcza od początku XVII wieku, przy coraz bardziej napiętej sytuacji gospodarczej w hiszpańskiej metropolii, mnożyły się relacje o uzbrojonych grupach Cyganów, którzy w różnych regionach królestwa dokonywali napadów rabunkowych na drogach²⁴. Królewskie ustawy przez całe dekady częstokroć odnosiły się do tego, że wielu Cyganów uciekało w góry przed karą galer grożącą wszystkim, którzy naruszyli jedną z licznych dyspozycji rządu. Uciekali oni również do Sierra Moreny, gdzie często przyłączali się do operujących tam *bandoleros*²⁵.

Dyspozycje te zostały wydane w licznych dekretach głównie z XVII i XVIII wieku i obejmowały przede wszystkim nakaz prowadzenia osiadłego trybu życia (w większych miejscowościach, żeby doprowadzić do lepszej asymilacji), wykonywanie pracy uznawanej za pożyteczną oraz dostosowanie ich ubioru i języka do reszty ludności. Już samo częste powtarzanie tych zarządzeń świadczy o tym, jak mało były skuteczne. Mimo wszelkich form wrogiego traktowania Cyganie byli nieodłącznym elementem hiszpańskiej kultury ludowej i – podobnie jak *bandoleros* – korzystali z protekcji wpływowych osobistości²⁶.

Sierra Morena była więc za sprawą swego położenia i charakteru już na długo przed epoką Potockiego azylem dla wyrzutków społeczeństwa, zarówno w rzeczywistości, jak i w świecie fikcji. Jej labiryntowa topografia, wyludnienie, a przez to nieobecność standardowych norm społecznych oraz reputacja obszaru, gdzie prawo na ogół nie sięga, zainspirowały już Cervantesa do umieszczenia tam większości akcji pierwszego tomu *Don Kichota*. Także on zaszył się w górach, żeby

Casa de Velázquez, 1989, s. 201–215. O tym, że Potockiego ten temat interesował, świadczy *passus* ze wspomnianego już artykułu o Hiszpanii, w którym relacjonuje on bezpardonowe zwalczanie *bandoleros*, „qui sont les héros et l’amour du peuple” [„którzy są bohaterami i miłością ludu” – red.]; por. Jean Potocki: *Écrits politiques...*, dz. cyt. (przyp. 4), s. 90.

24 Javier Aguirre Felipe: *Historia de las itinerancias gitanas. De la India a Andalucía*, Saragossa: Instituto Fernando el Católico, 2006, s. 366; José Santos Torres: *El bandolerismo...*, dz. cyt. (przyp. 9), s. 261.

25 Richard J. Pym: *The Gypsies of Early Modern Spain, 1425–1783*, New York: Palgrave Macmillan, 2007, s. 134; Javier Aguirre Felipe: *Historia...*, dz. cyt. (przyp. 24), s. 403.

26 Julio Caro Baroja: *Temas castizos*, Madrid: Istmo, 1980, s. 121–122; również Richard J. Pym: *The Gypsies...*, dz. cyt. (przyp. 25), s. 73–74. Właściwie nie było takiego święta, również o charakterze kościelnym, którego nie wzbogacali muzyką, tańcem i spektakularnymi sztuczkami. Również w literaturze i teatrze mieli ugruntowane miejsce. Najstynniejszy chyba przykład przedstawienia Cyganki – *Cyganeczka* – to również dzieło Cervantesa. Także tu rzeczywistość nie pokrywa się z pozorem, a kiedy Potocki każe Eminie i Zibeldzie tańczyć przed zamkiem kabalisty w przebraniu Cyganek, najwyraźniej czerpie z tej tradycji.

nie dosięgło go ramię prawa. Don Kichote „widząc się wśród tych gór rozradował się w sercu” (rozdział XXIII), gdyż ta odludna i surowa okolica wydawała mu się jakby stworzona do „przedziwnych zdarzeń”²⁷. I faktycznie zawiązuje się następnie akcja, w której toku rzeczywistość i pozór rzadko są ze sobą zgodne, a Sierra Morena staje się miejscem mylenia jednego z drugim i maskarady, w którym nie obowiązują już utarte oznaki przynależności społecznej w łonie heterogenicznej grupy, która się tam gromadzi²⁸.

François Rosset i Dominique Triaire szczegółowo ukazali te i inne paralele między *Don Kichotem* a *Rękopisem znalezionym w Saragossie*. W tym miejscu należy uwypuklić Cervantesowską postać przebranego za Cygana bandyty Ginésa de Pasamonte i Sierra Morenę jako miejsce maskarady, iluzji i zniesienia struktur linearnych, czy to pod względem czasowym, przestrzennym czy narracyjnym²⁹. W ścisłym związku z tym Yves Citton docieka, jak protagonista Potockiego Alfons van Worden w tym relatywizującym wiele pewników otoczeniu i właśnie w obliczu „zacnego bandyty” jest zmuszony zrelatywizować swoje moralne wyobrażenia o dobrze i złu, a tym samym postawić pod znakiem zapytania podstawy samego prawa. Zdaniem Cittona prowadzi to w ostatecznym rozrachunku do reedukacji umożliwiającej akceptację odmiennych subiektywności, która mogłaby umożliwić ich pokojowe współistnienie w łonie jednego społeczeństwa³⁰.

To pokojowe współistnienie i akceptacja najróżniejszych zbiorowości religijnych i społecznych były w epoce Potockiego mimo całej oświeceniowej retoryki tolerancji i emancypacji niewiele więcej niż utopią i dlatego trzeba było ją lokować na marginesie „normalnej” struktury społecznej i prawnej. W Sierra Morenie z jej licznymi odniesieniami kulturowymi i historycznymi Potocki widział, jak się zdaje, idealną arenę dla tej utopii, a w kulturach i dziejach Hiszpanii znajdował zarazem inspirację, a także opozycję dla swoich wizji. Oprócz obecności i literackiego przetworzenia wspomnianych grup marginesowych w Sierra Morenie trzeba również wziąć pod lupę dwa inne osiadłe dawniej w Hiszpanii, a później wypędzone lub zmuszone do asymilacji zbiorowiska, którymi w swoim utworze zajmuje się Potocki.

27 Miguel de Cervantes Saavedra: *Przemysłny szlachcic Don Quijote z Manczy*, tłum. Anna Ludwika Czerny i Zygmunt Czerny, t. 1, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1983, s. 171.

28 Por. np. Encarnación Juárez-Almendros: *Travestismo, transferencias, trueques e inversiones en las aventuras de Sierra Morena*, „Cervantes: Bulletin of the Cervantes Society of America” 24/1, 2004, s. 39–64.

29 François Rosset, Dominique Triaire: *De Varsovie à Saragosse. Jean Potocki et son œuvre*, Louvain: Peeters, 2000, s. 169–170 i s. 193–194.

30 Yves Citton: *Une machine utopique à tordre le droit. Justice, spectacle, métissage et ironie dans le Manuscrit trouvé à Saragosse* [w:] François Rosset, Dominique Triaire (red.): *Jean Potocki ou le Dédale des Lumières*, Monts: Presses universitaires de la Méditerranée, 2010, s. 205–239.

W pierwszej kolejności należy tu wymienić Maurów. Wielu z nich zdołało uchronić się przed nakazanym w 1609 roku wypędzeniem – przejawem nieudanej polityki asymilacyjnej Korony w poprzednich dekadach: dzięki protekcji współobywateli i lokalnych władz, dzięki potajemnemu powrotowi po wypędzeniu lub zaszyciu się w odległych górskich regionach³¹. Tak jak *gitanos* także większość morysków stała w obliczu ograniczenia swoich możliwości życiowych przez liczne dyskryminujące ustawy. Niemniej w legendach i literaturze wizja zaszytych w górach Maurów i ich ukrytych bogactw utrzymywała się aż po wiek XVIII, kiedy muzułmanie po konwersji żyli co najwyżej jako niewolnicy w miastach handlowych³².

Obecność Żydów na Półwyspie Iberyjskim była w epoce Potockiego również znikoma. Wprawdzie rząd, kierując się głównie koniecznością ekonomiczną, rozważał oficjalną zgodę na sprowadzanie także niekatolickich kupców i rzemieślników, jednak debaty o emancypacji nie osiągnęły bynajmniej tego samego znaczenia, jakie miały wówczas w innych krajach europejskich. Nawet gdy w 1797 roku wydano odpowiednią ustawę, do Hiszpanii przybyło tylko bardzo niewielu

31 Antonio Domínguez Ortiz: *Moriscos: la mirada de un historiador*, Granada: Universidad de Granada, 2009, s. 85; tenże, Bernard Vincent (red.): *Historia de los moriscos. Vida y tragedia de una minoría*, Madrid: Ed. Revista de Occidente, 1978, s. 248–249.

32 Julio Caro Baroja: *Los moriscos del Reino de Granada (Ensayo de historia social)*, Madrid: Diana, 1957, s. 250–251. Cervantes czyni się raz jeszcze tubą utartych stereotypów, pisząc w *Rozmowie psów*: „cały ich wysiłek skupia się na biciu monet i gromadzeniu wybitych pieniędzy; aby to osiągnąć, nieustannie pracują, rezygnując nawet z posiłków; [...] i tak, stale zarabiając i nigdy nic nie wydając, zdołali zgromadzić największy majątek, jaki zna Hiszpania”; cyt. za Miguel de Cervantes Saavedra: *Coloquio de los perros* [w:] tenże: *Novelas ejemplares*, t. 2, Barcelona: Círculo de Lectores, 1967, s. 175 (przekład: Dorota Burska). Najbardziej znanym przykładem powracającego wygnańca jest chyba kolejny Cervantesowski bohater, morysk Ricote. W drugiej części *Don Kichota* podróżuje on jako pielgrzym z Niemiec, które są jego nową ojczyzną, do Hiszpanii, żeby wydobyć skarb zakopany w pobliżu swojej wsi przed wypędzeniem (rozdz. 54 i in.). W swojej *Podróży do cesarstwa marokańskiego* (1791) oraz w opowiadaniu *Podróż Hafeza Potocki* wielokrotnie nawiązuje do tęsknoty wielu Marokańczyków za utraconym państwem w Andaluzji; zob. Jan Potocki: *Podróże*, zebrał i opracował Leszek Kukulski, Warszawa: Czytelnik, 1959, s. 107–242 (przede wszystkim s. 124–125 i s. 237). Ważną rolę dla postrzegania mauretańskiej przeszłości Hiszpanii przez Potockiego odegrały zapewne również jego cowieczne pobyty w domu marokańskiego posta w Madrycie, którego „tłumacz potrafił się tak dostosować do toku naszych rozmów, że odnosiłem wrażenie, jak gdybyśmy mówili tym samym językiem, i dzięki temu Bin-Otman mógł mi bawić długimi powieściami we wschodnim stylu”; tamże, s. 113 (przekład: Joanna Olkiewicz i Leszek Kukulski). Ponadto był on pod wpływem „maurofilii” osiemnastowiecznej literatury francuskiej; por. np.: André Stoll: „*Abindarraez und die schöne Jarifa*”. *Der abenteuerliche Weg der Granadiner Mauren durch die Imaginationsräume des Siglo de Oro* [w:] tenże (red.): *Sepharden, Morisken, Indianerinnen und ihresgleichen. Die andere Seite der hispanischen Kulturen*, Bielefeld: Aisthesis, 1995, s. 101–134 (124); Gerhard Hoffmeister: *Exoticism: Granada's Alhambra in European Romanticism* [w:] tenże (red.): *European Romanticism. Literary Cross-Currents, Modes and Models*, Detroit: Wayne State University Press, 1990, s. 113–126; Gertraud Strohm-Katzer: *Feuerwerker in einer alt-neuen Welt im andalusischen Zwischenreich von Jan Potockis „Manuscrit trouvé à Saragosse”* [w:] André Stoll: *Sepharden, Morisken...*, dz. cyt. (przyp. 32), s. 177–218 (178–179).

nie-katolików – wciąż lękano się bowiem Inkwizycji³³. Postrzeganie Żydów było nadal obciążone negatywnymi toposami, z którymi oni i ich potomkowie byli konfrontowani po swojej przymusowej konwersji w roku 1492. Nieufność wobec *conversos*, która w późniejszym okresie znajdowała odbicie między innymi w szeroko rozpowszechnionej obsesji „czystości krwi”, jest obecna jeszcze w osiemnastowiecznej produkcji kulturalnej, jak pokazuje choćby przykład dramatu *Raquel* Vicentego Garcíi de la Huerta (ok. 1772)³⁴.

Jeszcze zanim w europejskim romantyzmie zaczęto idealizować Hiszpanię jako miejsce rzekomego, jakoby pokojowego niegdyś współżycia trzech wielkich społeczności religijnych, Potocki pod wpływem swoich podróży oraz ówczesnych europejskich dyskursów o tolerancji stworzył wizję możliwego społeczeństwa, w którym najrozmaitsze grupy nie tylko egzystowały obok siebie, lecz każda z nich była ze swoją specyfiką uznawana i szanowana. Bowiem mimo całej retoryki tolerancji zarówno „oświeczone” dyskursy o emancypacji Żydów, jak i osiemnastowieczny orientalizm kryły w sobie niewyartykułowane postulaty „europeizacji” i asymilacji³⁵, a Oświecenie miało generalnie skłonność do racjonalnej klasyfikacji, a tym samym do tworzenia narodowych, a w znacznej mierze również rasistowskich stereotypów. Podejście Potockiego było zasadniczo odmienne:

[...] narody są zbiorowiskiem ludzi, ci zaś mieszaniną przeciwieństw, i jeśli nie uwidocznią się to w opisie podróżnika, to z pewnością spostrzeżenia jego nie są trafne. Wiem, że wielu pisarzy postępuje inaczej: po jednej stronie gromadzi wszystkie zalety danego narodu, po drugiej zaś wady, podobnie jak niektórzy malarze, przekonani, że tworzą arcydzieło, umieszczając całe światło po jednej stronie obrazu, a cienie po drugiej. Lecz, dobry Boże, gdzież ci ludzie mają oczy? Cóż poczną z rozległą skalą odblasków, lotnych cieni, światłocieni i odcieni?³⁶

W związku ze sposobem postrzegania innych kultur przez Potockiego interesująca jest jego intelektualna konfrontacja z Herderem, która była wprawdzie

33 Joaquín Álvarez Barrientos: *Los judíos y su cultura en la producción literaria española del siglo XVIII: la construcción del tópico „judeo-masón-liberal” durante la Ilustración y el Romanticismo* [w:] Iacob M. Hassán, Ricardo Izquierdo Benito (red.): *Judíos en la literatura española. IX Curso Cultural Hispanojudía y Sefardí de la Universidad de Castilla-La Mancha*, Cuenca: Ediciones de la Universidad Castilla-La Mancha, 2001, s. 267–300 (268–269).

34 Alejandro García-Reidy: *Los „hebreos” en el teatro de Lope de Vega (mito, historia e imperio)* [w:] Felipe B. Pedraza Jiménez, Rafael González Cañal, Elena E. Marcello (red.): *Judaísmo y criptojudaismo en la comedia española*, Cuenca: Ediciones de la Universidad Castilla-La Mancha, 2014, s. 17–37; Joaquín Álvarez Barrientos: *Los judíos...*, dz. cyt. (przyp. 33), s. 274–275; René Andíoc: *Teatro y Sociedad en el Madrid del siglo XVIII*, Madrid: Castalia, 1987, s. 259–260.

35 Por. np. Gertraud Strohm-Katzer: *Feuerwerker...*, dz. cyt. (przyp. 32), s. 178–179; Peter R. Erspamer: *The Elusiveness of Tolerance: The „Jewish Question” from Lessing to the Napoleonic Wars*, Chapel Hill, London: University of North Carolina Press, 1997, s. 98–99.

36 Jan Potocki: *Podróż do cesarstwa marokańskiego*, tłum. Joanna Olkiewicz i Leszek Kukulski [w:] tenże: *Podróże*, dz. cyt. (przyp. 32), s. 107–242 (141–142).

wielokrotnie wspominana w badaniach z minionych lat, ale nie została jeszcze dokładnie zbadana. To właśnie Herder jest w znacznej mierze odpowiedzialny za dowartościowanie mauretańskiego dziedzictwa w obszarze niemieckojęzycznym³⁷. Jednak staranie, by rozumieć i szanować każdą kulturę na podstawie jej kontekstu, przemawia z dzieła Potockiego być może jeszcze wyraźniej niż z dzieła Herdera³⁸.

Kiedy Potocki w swoim *Rękopisie znalezionym w Saragossie* łączy ze sobą chrześcijan, muzułmanów, kabalistów, przyrodników, Cyganów i innych, przedstawiając niejako mimochodem źródła i przemiany wiary staroegipskiej jako pewną parabolę historycznego uwarunkowania religii i relatywizując zarazem jeszcze zachodnie poglądy na temat moralności i prawa, to stajemy tu wobec odwrotu od oświeceniowego przekonania, że wszystkie zjawiska świata można uchwycić za pomocą rozumu. Oświeceniowemu poszukiwaniu jednej, racjonalnie zrozumiałej prawdy przeciwstawiono tu różnorodne prawdy, które świadczą ponadto o zwrocie ku okultyzmowi i metafizyce jako sprzeciwowi wobec „presji rzeczywistości” Oświecenia³⁹, a także o niezgodzie na wywyższanie którejś z religii w stosunku do innych⁴⁰.

Ze względu na różnorodne historyczne i kulturalne odniesienia Sierra Moreny ów pluralizm wiary i idei znalazł właśnie tam idealną arenę. Miejsce przejazdu, a zarazem samotności, w którym możliwe wydawało spotkanie się ze sobą przedstawicielei najrozmaitszych grup poza utartymi normami społecznymi

37 Anselm Maier: *Friedrich Maier und Ferdinand Thierry: Eine spätromantische Kunstreise nach Spanien* [w:] Christian Wentzlaff-Eggebert (red.): *Spanien in der Romantik*, Köln: Böhlau, 1994, s. 111–127 (112–113). Na temat osobistego spotkania Potockiego z Herderem zob. Emiliano Ranocchi: *Une rencontre oubliée: Potocki et Herder à Karlsbad* [w:] François Rosset, Dominique Triaire (red.): *Jean Potocki ou le Dédale...*, dz. cyt. (przyp. 30), s. 29–43.

38 Por. np. częściowo negatywne nastawienie Herdera do Żydów w: Wolf-Daniel Hartwich: *Romanischer Antisemitismus. Von Klopstock bis Richard Wagner*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005, s. 69–70 i Cyganów [w:] Emmanuel Filhol: *L'apport tsigane à la culture cosmopolite dans l'Europe des Lumières: Les Bohémiens d'Andalousie (1794) de Jean Potocki* [w:] François Rosset, Dominique Triaire (red.): *Jean Potocki ou le Dédale des Lumières...*, dz. cyt. (przyp. 30), s. 83–108 (90–91).

39 Hans-Günther Schwarz: *Der Orient und die Ästhetik der Moderne*, München: Ludicium, 2003, s. 10. Na temat odwrotu wczesnego romantyzmu od racjonalności Oświecenia por. także Isaiah Berlin: *The Roots of Romanticism*, Princeton: Princeton University Press, 1999; Gertraud Strohm-Katzer: *Feuerwerker...*, dz. cyt. (przyp. 32), s. 200–201. Por. ponadto opis Cyganów u Filhola jako przeciwległy biegun rygorystycznych poglądów Señora Alvara w *Bohémiens*: Emmanuel Filhol: *L'apport tsigane...*, dz. cyt. (przyp. 38). Podobnie François Rosset, Dominique Triaire: *De Varsovie à Saragosse...*, dz. cyt. (przyp. 29), s. 152–153.

40 Nie na darmo dzieło Potockiego było często interpretowane jako odpowiedź na Chateaubrianda, por. np. Michael Rohrwasser: *Marranen und Morisken in Jan Potockis Roman „Die Handschrift von Saragossa”* [w:] Anna-Dorothea Ludewig, Hannah Lotte Lund, Paola Ferrutta (red.): *Versteckter Glaube oder doppelte Identität? Das Bild des Marranentums im 19. und 20. Jahrhundert*, Hildesheim: Olms, 2011, s. 135–150 (146–147); Gertraud Strohm-Katzer: *Feuerwerker...*, dz. cyt. (przyp. 32), s. 203.

i religijnymi i które zarazem dzięki legendom o zjawiskach nadprzyrodzonych, a przede wszystkim dzięki wzorowi Don Kichota dopuszczało uwzględnienie kryteriów nie-racjonalnych⁴¹.

Wracając teraz do zagadnienia poruszonego na wstępie: dlaczego dla Potockiego tak ważne było osadzenie jego akcji przed założeniem Nowych Osiedli na południowych zboczach gór? Citton słusznie wskazuje, że to właśnie zacofanie tego regionu oraz okoliczność, iż nie objęło go jeszcze Oświecenie, spowodowały, że został wybrany na miejsce akcji⁴². Poza tym można nawet twierdzić, że ów projekt osiedleńczy, zrodzony niewątpliwie z ducha Oświecenia, był nieomal antytezą intencji Potockiego. Niech uwypukli to krótki rys historyczny.

Tak jak inne zakrojone na szeroką skalę projekty osiedleńcze z okresu po wojnie siedmioletniej – na przykład w Prusach, Rosji czy na władanych przez austriackich Habsburgów obszarach Europy Wschodniej – zamierzenie to było inspirowane głównie ideami demograficznymi niemieckiego kameralizmu. Doktryna ta, stworzona w gruncie rzeczy jako nauka o zarządzaniu, dotyczyła wszystkich obszarów życia publicznego, a w ostatecznym rozrachunku była nastawiona na zaspokojenie potrzeb księcia. Ponieważ miał on bardzo wiele zadań jako strażnik i promotor dobra publicznego, kameralizm kierował swoją uwagę także i przede wszystkim na jego potrzeby finansowe, a zarazem na zwiększenie wpływów z podatków. Ponieważ tak samo jak już wcześniej w przypadku niektórych autorów reprezentujących merkantylizm propagowano przy tej okazji pogląd, że zwiększenie liczby produktywnych mieszkańców zwiększy również wpływy z podatków, w owych latach oprócz wielu czysto ekonomicznych reform inicjowano również projekty osiedleńcze.

Zwłaszcza ze zmagającego się od połowy XVIII wieku z rosnącą presją demograficzną południowego zachodu Niemiec monarchowie rekrutowali osadników do swoich projektów nad Wołgą, w Banacie czy właśnie w Sierra Morenie. W nader krótkim czasie Hiszpanii udało się zwerbować ponad 6 tys. kolonistów. Na pierwszy plan wysuwało się przy tym poszukiwanie „użytecznych poddanych”. Kto nie przynosił pożytku koloniom ani państwu, ponieważ był chory lub ułomny albo za mało znał się na rolnictwie, ten, przybywszy do Hiszpanii po długiej podróży, był bezwzględnie wydalany, nawet jeśli wiązało się to z rozłączeniem rodzin⁴³.

41 Por. też Yves Citton: *Une machine...*, dz. cyt. (przyp. 30), s. 219–220.

42 Tamże.

43 Por. listę nieprzyjętych imigrantów z Archivo General de Simancas, AGS, SSH, Legajo 496, folio 130 i folio 132. Znajduje się tam np. Christoph Weinmitter, lat 30, który nie był rolnikiem, a tym samym nie wykonywał zawodu, który był użyteczny dla państwa. Nie przyjęto ponadto Stephana Steinbichlera, lat 55, z tegoż powodu i ponieważ wyglądał, jakby miał już ponad 60 lat. Francesco Perpille, lat siedem, był niemową i miał zdeformowane nogi. Nie przyjęto go, ale przyjęto jego rodziców i braci. Z kolei Martina Kausa, lat 40, nie przyjęto, ponieważ utykał

Osiedla powstawały na desce kreślarskiej, działki miały w miarę możliwości sąsiadować z Camino Real, gdyż należało przecieżyć ożywiać tę arterię także produktami osadników oraz zwiększać jej bezpieczeństwo przez wzrost liczby ludności. Jednocześnie ulepszano infrastrukturę w okolicy, czego punktem kulminacyjnym było ukończenie w 1783 roku kompletnego połączenia drogowego z La Manchy do Andaluzji, przede wszystkim w rejonie przełęczy Despeñaperros⁴⁴. Osadnicy otrzymywali ziemię, dom, bydło, sprzęt rolny, materiał siewny, a co równie ważne, hojne przywileje podatkowe. W zamian jednak musieli nie tylko zagospodarowywać ziemię, lecz również budować swoje domy oraz gmachy publiczne w obu większych miejscowościach – i to w bardzo trudnych warunkach. Albowiem tempo, w jakim emigranci, najczęściej bezrolni i wyrzuci z praw, opuszczali swoją ojczyznę, zaskakiwało hiszpański rząd – pierwsze kwatery miały tylko prowizoryczny charakter, a sytuacja zaopatrzeniowa była zła. Wielu spośród pierwszych osadników chorowało i umierało.

Mimo to w tych warunkach powstało w ciągu kilku lat w dwóch regionach Andaluzji łącznie szesnaście nowych wsi, które istnieją do dziś. Ich pierwszemu superintendentowi Pablowi de Olavidemu dane było tam nie tylko zrealizować swoje wizje ożywienia rolnictwa dzięki małym gospodarstwom. Ustanowił on również przejrzysty hierarchiczny ustrój administracyjny, w którym ściśle nadzorowano postępy ekonomiczne poszczególnych kolonistów, całe przedsięwzięcie było bowiem bardzo kosztowne i nieustannie wystawione na bezlitosną obserwację i krytykę. W co najmniej równym stopniu było też normowane życie religijne. Olavide sprowadził nabożeństwa do prostego obrzędu i nakazywał nawet śpiewanie pieśni własnej kompozycji. Zakładanie klasztorów było w osadach zabronione, podobnie jak zwyczaj zapisywania pieniędzy Kościołowi. Włączając w to stroje, które przynajmniej w głównej miejscowości La Carolina próbował dostosować do mody francuskiej, czy organizację uroczystości, Olavide dążył do uczynienia „swoich” kolonii wzorcowymi osiedlami Oświecenia⁴⁵.

Trudno sobie wyobrazić, żeby u Potockiego akcja mogła być osadzona w takim otoczeniu. Chociaż większa część Sierra Moreny pozostała nietknięta tymi działaniami, to jednak konotacje, które się z nią łączyły, były po 1767 roku zupełnie inne niż wcześniej. Związane z wieloma legendami miejsce azylu dla

i chodził o kulach. Jednak jego żonie i ich sześcioro dzieciom pozwolono zostać. Na temat zasady użyteczności w osiemnastowiecznej polityce reform por. José Enrique Covarrubias: *En busca del hombre útil. Un estudio comparativo del utilitarismo neomercantilista en México y Europa, 1748–1833*, México: Universidad Nacional Autónoma de México, 2005; Alexandra Gittermann: *Die Ökonomisierung...*, dz. cyt. (przyp. 2), s. 241–242.

44 Juan Enrique Ruiz González, Guillermo Sena Medina: *Carlos Lemaur y el camino de Despeñaperros* [w:] Miguel Avilés Fernández, Guillermo Sena Medina (red.): *Carlos III y las „Nuevas Poblaciones”*, Córdoba: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Córdoba, 1985, s. 23–39.

45 Marcelin Defourneaux: *Pablo de Olavide...*, dz. cyt. (przyp. 2), s. 242–243.

ludzi zmarginalizowanych i wyjętych spod prawa utraciło wskutek wymierzenia i zagospodarowania znaczną część swojego mitu. Andaluzyjskie góry pozostały wprawdzie jednym z toposów w teatrze i beletrystyce, a z *bandoleros* rząd nie potrafił sobie poradzić aż po XIX wiek. Publiczność teatralna stykała się teraz jednak również z jowialnymi, słabo mówiącymi po hiszpańsku Niemcami, którzy próbują skłaniać hiszpańskie kobiety, by wyruszyły z nimi do nowych kolonii, a przy tym robią z siebie błaznów⁴⁶. Wskutek zasiedlenia Sierra Morena została poddana również kulturowej reinterpretacji, a więc po 1767 roku nie nadawała się już na mityczną arenę uniwersalnej konstrukcji myślowej, którą Potocki wykreował w swoim *Rękopisie znalezionym w Saragossie*.

Tłumaczenie z języka niemieckiego: Adam Peszke

⁴⁶ Zob. Constancio Bernaldo Quirós: *Los reyes y la colonización interior de España desde el siglo XVI al XIX*, Madrid: Imprenta Helénica, 1929, s. 34–35 na temat *La función de la Raboso, pieza de música y Fin de fiesta* autorstwa Blasa de Laserny (utwór niedatowany, ale wystawiany od ok. 1777 roku w Madrycie), w którym wyśmiewa on złą wymowę i gramatykę dość prostackiego imigranta w porównaniu z jego biegłą i pewną siebie rozmówczynią, a chór dzieci wielokrotnie wykrzykuje: „nix nax nix nax”, zapewne groteskowo naśladując niemiecki akcent.

Klaus Weber

Walczyć nie łokciami, lecz szpadą: honor szlachecki i honor kupiecki w *Rękopisie znalezionym w Saragossie* Jana Potockiego

Honor to doniosły motyw działania najważniejszych protagonistów *Rękopisu znalezionego w Saragossie* Jana Potockiego. Należą oni do różnych grup społecznych, autor zaś zastosował charakterystyczne dla każdej z nich pojęcia honoru – na przykład w odniesieniu do szlachty, do kupieckiego mieszczaństwa, które nigdzie w osiemnastowiecznej Hiszpanii nie było reprezentowane tak silnie jak w Kadyksie, jednej z aren powieści, ale również do włóczęgów czy ludzi wyjętych spod prawa, w tym rozbójników i płatnych zabójców. Pojęcia honoru są przedstawione schematycznie i w ironiczny sposób przerysowane, najdobitniej w przeciwstawieniu honoru szlacheckiego i kupieckiego. Powtarzanie pewnych motywów związanych z honorem (choćby w różnych pokoleniach tej samej rodziny) oraz wariacje z ich udziałem wzmacniają ornamentalny charakter tekstu. Pełnią jednak funkcję nie tylko czysto estetyczną. Zauważalne są także odniesienia do gospodarczej i społecznej rzeczywistości głównych miejsc akcji – Andaluzji (tam zaś zwłaszcza Kadyksu) i Madrytu. Ta historyczna rzeczywistość kształtowała wartości społeczno-kulturowe, które wyglądały jednak odmiennie dla różnych grup społecznych społeczeństwa stanowego. Stosownie do tego w ciągu stuleci wytworzyły się specyficzne dla poszczególnych grup pojęcia honoru i to właśnie one Potocki, który znał oba miasta i ich socjotopy, przedstawił ironicznie w swojej powieści.

Już Maria Evelina Żółtowska w swojej rozprawie o ironicznym podejściu Potockiego do obsesji honoru powołała się na większość przytoczonych tu przykładów z powieści¹. Wskazała przy tej okazji na tonujące oddziaływanie Oświecenia, które jej zdaniem w całej Europie przyczyniło się do tego, że szlacheckie i mieszczańskie pojęcie honoru zbliżyły się do siebie dzięki coraz silniejszemu akcentowaniu zasługi (*mérite*) i cnoty (*vertu*). Ta diagnoza nie będzie tu kwestionowana,

1 Maria Evelina Żółtowska: *La démocratisation de l'idée de l'honneur dans le „Manuscrit trouvé à Saragosse” de Jean Potocki*, „Études sur le XVIIIe siècle” XI, 1984, s. 39–52.

lecz zostanie uzupełniona o perspektywę historii gospodarki. Takie ujęcie otwiera ponadto pole tematyczne, które było dotychczas mało naświetlane w naukowych dociekaniach dotyczących Jana Potockiego, a mianowicie pole ekonomii. Ponieważ ramowe warunki gospodarcze i polityczne u progu epoki nowoczesnej w Hiszpanii nie sprzyjały rozwojowi mieszczaństwa, długo dominowało tam szlacheckie pojęcie honoru. Niniejszy tekst stawia pytanie, na ile akurat Hiszpania była odpowiednim miejscem dla tej tematyki podejmowanej przez Potockiego – albo na ile owo miejsce być może narzuciło polskiemu hrabiemu tę tematykę.

1. Honor szlachecki

Młody szlachcic Alfons van Worden, bohater powieści, ma odbyć podróż z Ardenów do Madrytu, aby przystąpić tam do służby w charakterze oficera gwardii walońskiej. Wsiada na statek z Vlissingen do Kadyksu, aby stamtąd wyruszyć najkrótszą drogą do Kastylii: przez Sewillę i Kordowę, a potem przez Sierra Morenę. Góry te „zamieszkiwali wówczas kontrabandziści, rozbójnicy i kilku Cyganów, o których mówiono, że pożerali ciała zabitych wędrowców” – bowiem „Cyganki z Sierra Morena czują pociąg do ludzkiego mięsa” (lub do „męskich ciał”, jak sugeruje dwuznaczne hiszpańskie „carne de hombres”). Gospodarz ostatniej oberży przed górami zaklina się na „św. Jakuba z Compostelli”², że wszystkie te przerażające opowieści są prawdziwe i rekomenduje kapitanowi dłuższą, ale bezpieczną drogę przez Estremadurę. Ripostę szlachetnie urodzonego oficera można uważać poniekąd za punkt wyjścia przygód w Sierra Morenie:

Odpowiedziałem, że wybór ten może spodobać się zwykłym podróżnym, ale skoro król Don Filip V łaskawie nadał mi zaszczytny tytuł kapitana gwardii walońskiej, święte prawa honoru nakazują mi udać się do Madrytu najkrótszą drogą, bez względu na niebezpieczeństwa³.

Czy chodzi o wybór trasy podróży, czy o wierność religii katolickiej, której nie chce porzucić, kiedy po nocy miłosnej z Mauretankami Eminą i Zibeldą dostaje do wyboru śmierć albo konwersję na islam: wszystko staje się u niego sprawą honoru⁴. Ojciec kapitana Alfonsa, don Juan van Worden, którego Jan Potocki

2 Jan Potocki: *Rękopis znaleziony w Saragossie*, opracowanie Elżbieta Zarych na podstawie przekładu Edmunda Chojeckiego, Kraków: Wydawnictwo Zielona Sowa, 2003, s. 4. Polskie cytaty z *Rękopisu...* są w niniejszym artykule przytaczane z dwóch wydań tej książki – albo z roku 2015 (przekład: Anna Wasilewska, por. przyp. 3), albo – jak niniejsze – z 2003 (przyp. tł.).

3 Jan Potocki: *Rękopis znaleziony w Saragossie*, opracowanie François Rosset, Dominique Triaire, tłum. Anna Wasilewska, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2015, s. 35.

4 Jan Potocki: *Rękopis...*, dz. cyt. (przyp. 2), s. 76.

przedstawia jako rębajłę z wojny o sukcesję hiszpańską i podpułkownika gwardii walońskiej, prześcignął nawet doprowadzony w Hiszpanii do „niezwykłego wprost wysublimowania” wojskowy kodeks honorowy, „ponieważ honor jest duszą i życiem wojskowego”. Przy każdej nadarzającej się okazji stara się bronić honoru w pojedynkach, które skrupulatnie notuje. W całym Madrycie jest najbardziej poszukiwanym specjalistą w sprawach satysfakcji – zawsze gotów „wspierać szpadą powagę swego zdania”⁵. Na swoje wesele z pochodzącą z Granady panną Uraką de Gomelez zaprasza „wszystkich tych, z którymi kiedykolwiek się pojedynkował, a których, ma się rozumieć, nie pozabijał. Stu dwudziestu dwóch zasiadło do stołu [...]”⁶. Swojego syna Alfonsa wychowuje od najmłodszych lat do nieustraszonej pogardy dla złota i pieniędzy⁷.

Tę uderzającą pogardę Potocki ilustruje szczególną odmianą stylu życia szlachty, mianowicie marnotrawstwem: „niejaki van Berg, dowódca kompanii walońskiej”⁸, namiętny hazardzista i pijak, ratuje wraz ze swoimi żołnierzami podczas jednej z bitew wojny sukcesyjnej przed zagładą znajdujący się w opałach pułk księcia Medina-Sidonii. W nagrodę otrzymuje od Filipa V (1683–1746) położoną koło Mechelen baronię Deulen, którą jednak jeszcze tego samego dnia sprzedaje za osiemset tysięcy liwrów pewnemu mieszczaninowi z Antwerpii i dostawcy armii.

[...] przysiągł na słowo honoru, że nie tylko wyda te pieniądze przez dwa miesiące leż zimowych, ale nadto zaciągnie jeszcze sto tysięcy franków długu. [...] wyrachował następnie, że dla dotrzymania słowa należało mu wydawać dziennie tysiąc czterysta pistołów, co było dość trudne w takim mieście jak Coimbra. [...] gdy mu zaś przedkładano, że mógł użyć część pieniędzy na wspomnienie biednych i uszczęśliwienie tylu ludzi, odpowiedział, że przysiągł wydać na siebie, nie zaś rozdawać, [...] gra nawet w to nie wchodziła, gdyż mógł wygrać, a pieniądze przegrane nie były wydanymi⁹.

Van Berg zebrał teraz „ile tylko mógł kucharczów, muzykusów, skoczków, komediantów i innych osób jeszcze weselszego rzemiosła”, za których sprawą Coimbra przeżywa długi ciąg dni z sutymi biesiadami, wieczornymi balami i przedstawieniami teatralnymi przed drzwiami domu oficera. To, czego nie może wydać w należytym szybkim tempie, każe wyrzucać przez okno – po starannym

5 Jan Potocki: *Rękopis...*, dz. cyt. (przyp. 3), s. 71.

6 Jan Potocki: *Rękopis...*, dz. cyt. (przyp. 2), s. 30. Matężństwo to – z potomkinią dawnych władców Andaluzji – wyjaśnia pokrewieństwo Alfonsa z Mauretankami Eminą i Zibeldą oraz szejkiem Gomelezów.

7 Jan Potocki: *Rękopis...*, dz. cyt. (przyp. 3), s. 87.

8 Jan Potocki: *Rękopis...*, dz. cyt. (przyp. 2), s. 266.

9 Tamże, s. 267–268.

rozważeniu, czy „podobny postępek wchodził w zakres marnotrawstwa”¹⁰. Ale jeszcze zanim udaje mu się w pełni dotrzymać słowa, jego życie w fatalny sposób się kończy. Ponieważ impulsywny van Berg zupełnie bez powodu nazywa księcia Medina-Sidonia tchórzem, czym obraża go do żywego, ten musi wyzwąć Flamanda na pojedynek, wybierając stosowny dla gracza, ale „zniżony do losu gry hazardowej”¹¹ wariant starcia:

- Jeden z nas musi umrzeć, a im prędzej to nastąpi tym lepiej. Rzucajmy kości po kolei, kto więcej wyrzuci, weźmie sztylet i utopi go w sercu przeciwnika.
- Wyśmienicie! - krzyknął van Berg - to dopiero nazywa się gruba gra! [...] wziął kubek i wyrzucił podwójną dwójkę. - Do szatana - zawołał - coś mi się nie wiedzie¹².

Księżę wyrzuca piątkę i szóstkę, po czym od razu wbija ostrze w pierś Flamanda.

2. Honor kupiecki

Van Wordenom – ucieleśnieniom ironicznie przejaskrawionego szlachecko-wojskowego pojęcia honoru – i nie aż tak nieskazitelnemu lekkoduchowi van Bergowi przeciwstawia Jan Potocki finansistów i kupców z rodzin Moro i Soarezów, w których postaciach przedmiotem ironii staje się honor kupiecki. Nie dzieje się to jednak w sposób symetryczny, gdyż o ile Potocki niekiedy humorystycznie przerysowuje szlacheckie umiłowanie honoru i pogardę dla pieniędzy, to w wypadku kupców osiąga efekty komiczne przez odwrócenie ich dążenia do bogactwa: ani Gaspar Soarez, ani Sancho Moro nie chcą przyjąć dwóch milionów piastrow – obaj podsuwają tę kolosalną sumę temu drugiemu, jakby był to gorący kartofel.

W powieści Lope Soarez – jedyny syn najbogatszego kupca w Kadyksie – opowiada tę historię firmy handlowej Soarezów czy też historię trwającego przez trzy pokolenia sporu o honor między Soarezami a domem bankowym Moro. Kiedy Gaspar Soarez wysyła swojego syna Lopego do Madrytu, aby prowadził interesy z dworem, a przy okazji poznał stolicę, daje swojej latorośli na drogę trzy zakazy: nie zadawać się ze szlachtą, nie tytułować się don Lope Soarez, lecz po prostu Lope Soarez, i nigdy nie dobywać szpady, gdyż „honor kupca polega na ścisłym wypełnianiu podjętych zobowiązań”¹³. Potem zaś wbija mu do głowy

10 Jan Potocki: *Rękopis...*, dz. cyt. (przyt. 2), s. 268.

11 Tamże, s. 271. Taki jest werdykt powołanego następnie specjalisty – Juana van Wordena, który ze względu na równość „broni” uznaje to za pojedynek, choć nader osobliwy.

12 Tamże, s. 269.

13 Jan Potocki: *Rękopis...*, dz. cyt. (przyt. 3), s. 354.

jeszcze czwarty, szczególnie ważny zakaz: nigdy nie wchodzić w bezpośrednie ani nawet pośrednie związki z dworskimi bankierami, braćmi Moro. W przeciwnym razie grozi mu przekleństwo ojca, dziadka Ruiza i pradziadka Inigo (który doszedł do wielkiego majątku dzięki udziałom w kopalniach srebra w Potosi).

Na koniec Gaspar Soarez wyjaśnia swojemu synowi Lopemu przyczyny tego zakazu: przed wielu laty z powodu weksła wystawionego przez Inigo Soareza, ale niezaakceptowanego (omyłkowo) przez braci Moro, doszło do pierwszego sporu. Z powodu (omyłkowego) otwarcia zaplombowanych skrzyń ze sztabami srebra waśń między obu rodzinami uległa pogłębieniu. Oba kroki sugerują bowiem brak zaufania, a przecież wśród kupców i finansistów zaufanie i dobra opinia (czyli dobry kredyt) stanowią najbardziej podstawową spośród różnych form kapitału. Nieufność natomiast stawia pod znakiem zapytania nie tylko reputację, ale i kupiecki honor. Trzeci, znacznie intensywniejszy spór powstaje, kiedy Gaspar Soarez nierozważnie wchodzi w interes z madryckim kupcem Livardezem, wujem Sancho, ówczesnego naczelnika rodziny Moro. Livardez chce zainwestować milion piastrów w organizowane przez Soarezów rejsy handlowe na Filipiny. Ponieważ chodzi tylko o krewnego braci Moro, Gaspar Soarez przyjmuje pieniądze i lokuje je zgodnie z życzeniem w trzeci statek, który dołączył do dwóch regularnie wysyłanych przez niego galeonów. Z takich rejsów statki wracają dopiero po dwóch latach, ale biedny Livardez umiera już w ciągu pierwszego roku, a wtedy Sancho Moro prosi Soareza o wypłacenie miliona rodzinie Moro. Tak też się dzieje, ale Soarez nie informuje bankiera o dotychczasowym współudziale wuja w statkach. Kiedy jednak przyplływają one z powrotem do Kadyksu, podróż ta okazuje się takim sukcesem, że włożony kapitał ulega potrojeniu, a Gaspar Soarez z westchnieniem tłumaczy synowi Lopemu:

Postanowiłem nawiązać korespondencję z domem Moro. Napisałem, że mam dla nich dwa miliony. Odpowiedzieli, że przed dwoma laty kapitał został wycofany, a zatem nie chcą więcej słyszeć o tej sprawie. Widzisz zatem, mój synu, że nie mogę pozostać nieczuły na tak okrutną zniewagę, ponieważ tym samym chcieli mi podarować dwa miliony!¹⁴.

Ponieważ już samo nazwisko Moro „działa na niekorzyść” Soareza, nie może on w tej sprawie liczyć na bezstronność sądu kupieckiego w Kadyksie. Zatrudnia więc adwokata i idzie do sądu w Sewilli:

[...] proces ciągnął się sześć lat i kosztował mnie sto tysięcy piastrów. Pomimo to przegrałem i dwa miliony u mnie zostały¹⁵.

14 Tamże, s. 357.

15 Tamże.

Ironiczne odwrócenie kupieckiego dążenia do pieniędzy Potocki wyraża w inny sposób w postaci Lopego Soareza: prawie nie dba on w Madrycie o interesy, lecz raczej ulega pokusie lektury „uciesznych, choć niebezpiecznych książek, znanych pod nazwą romansów”¹⁶.

3. Honor złoczyńców

Jednym z wyróżniających się przedstawicieli ważnych dla narracji marginesowych grup społecznych jest naczelnik rozbójników Zoto. Jego ojciec był płatnikiem we włoskim księstwie Benewent, który wpadł w tarapaty finansowe, ponieważ jego żona chciała prześcignąć jego szwagierkę w pragnieniu zbytku. Obie siostry rywalizują o to, która będzie nosić najpiękniejsze klejnoty i najdroższe stroje, i chodzą na mszę świętą w towarzystwie lokajów, co zapewnia im dostęp do ławek przeznaczonych dla klas wyższych, podczas gdy pozostałe kobiety z ludu muszą w kościele stać. Lokajem siostry jest w rzeczywistości jej mąż, co naraża go na kpiny i utratę czci. Sam Zoto nie chce uczestniczyć w tak poniżającej maskaradzie i opłaca lokaja dla swojej żony. Ten epizod jest tu istotny, ponieważ średnie i dolne warstwy społeczeństwa w wielu regionach Europy w coraz większym stopniu kwestionowały ład polityczno-społeczny, przyjmując styl konsumpcji wzorowany na stanach wyższych. Ci, których było na to stać, rzucali wyzwanie utrwalonej z dawna (i uwidacznianej w dużej mierze przez zasady ubioru) hierarchii stanowej, co w trakcie XVIII wieku zdarzało się coraz częściej.

Kilku panów z wyższych sfer zauważa niezwykłą potrzebę pieniędzy u Zota i oferuje mu spore sumy w zamian za zasztyletowanie tego czy innego rywala. W ten sposób podejmuje on intratną pracę dodatkową¹⁷. Kiedy jednak zostaje zaprowadzony przez jednego z panów do jego zamku, tam zaś wezwany do zakłucia związanej i zakneblowanej małżonki owego szlachcica za wynagrodzeniem 150 cekinów, Zoto, który zdążył już nabrać hardości, odpowiada:

– Panie, pomyliłeś się co do mojej osoby. Czekam na ludzi na rogu ulicy lub napadam na nich w lesie, jak przystało na człowieka honoru, ale nie wypełniam obowiązków kata.

Po tych słowach ojciec rzucił obie kiesy pod nogi mściwego małżonka¹⁸.

Urząd kata należał bowiem do „zawodów otaczanych szczególną pogardą”, podobnie jak na przykład zawód rakarza lub grabarza¹⁹. Młodszy Zoto odpowiada,

16 Jan Potocki: *Rękopis...*, dz. cyt. (przyj. 3), s. 353.

17 Tamże, s. 101–105.

18 Tamże, s. 104.

19 Friedrich Zunkel: *Ehre, Reputation* [w:] Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck (red.):

że ten „szlachetny i wspaniałomyślny uczynek” przyniósł jego ojcu „wiele chwały” u ludzi wyjętych spod prawa, tak zwanych *bravi*. A zatem za sprawą własnego zbójckiego honoru także ten stan odgraniczał się od niższych²⁰.

Niebawem starszy Zoto ma okazję jeszcze pomnożyć swój honor: hrabia Montaldo oferuje mu 500 cekinów za usunięcie z tego świata markiza Serry, z którym Montaldo prowadzi spór. Zoto przyjmuje zlecenie pod warunkiem, że będzie mógł działać bez pośpiechu. Dwa dni później także markiz wzywa Zota. „Zoto, masz tu kiesę z pięciuset cekinami. Będzie twoja, jeśli dasz mi słowo honoru, że zabijesz Montalda”. Zoto przyjmuje pieniądze ze słowami: „Panie markizie, daję słowo honoru, że zabiję Montalda. Ale muszę ci wyznać, że wprawda dałem mu słowo, że zabiję ciebie”. Markiz na to ze śmiechem: „Spodziewam się, że tego nie uczynisz”. Zoto odpowiada jednak z powagą: „Wybacz, markizie, ale złożyłem obietnicę i jej dotrzymam”, a po chwili kula z pistoletu Zota roztrzaskuje czaszkę Serry. Następnie morderca niezwłocznie udaje się do Montalda i wyznaje mu, że jego wróg już nie żyje. Hrabia obejmuje go serdecznie i przekazuje mu sakiewkę z 500 cekinami. Wtedy nieco zmieszany Zoto przyznaje, że dostał od Serry zlecenie zamordowania Montalda. Ten wyraża radość, że ubiegł swojego wroga. Zoto zaś odpowiada niewzruszony: „Panie hrabio [...] to na nic się nie zda, gdyż dałem mu słowo” i zadaje mu śmiertelne pchnięcie sztyltem. „Wszyscy zbóje nie mogli się nachwalić tak sumiennego wywiązywania się z danego słowa”²¹.

Nieustannie podkreśla się nowoczesność struktury powieści Potockiego, ale może to dotyczyć również treści. Niewzruszony etos zawodowy i zmysł rodzinny starszego Zota przypominają płatnego mordercę w filmie Akiego Kaurismäkiego *I Hired a Contract Killer* (1990) lub niektórych protagonistów w serialach telewizyjnych *The Wire* (2002–2008) i *Breaking Bad* (2008–2013): te złamane charaktery usprawiedliwiają swoje zbrodnie rzekomą lub rzeczywistą ciężką sytuacją rodzinną²². Także Zoto, kiedy kolejny raz musi się ukrywać, dba we wzruszający sposób o to, aby jego żonie i dzieciom niczego nie brakowało i żeby zimą mogli

Geschichtliche Grundbegriffe, t. 2, Frankfurt (M.): Klett-Cotta, 1975, s. 1–63 (17).

20 Jan Potocki: *Rękopis...*, dz. cyt. (przyp. 3), cytaty ze s. 104. Zob. też Wolfgang Weber: *Ehre* [w:] Friedrich Jaeger (red.): *Enzyklopädie der Neuzeit*, t. 3, Stuttgart: J.B. Metzler, 2006, szp. 77–83, zwł. szp. 7.

21 Jan Potocki: *Rękopis...*, dz. cyt. (przyp. 3), s. 104–105, stamtąd również cytaty z tego epizodu.

22 Bohater Kaurismäkiego, którego miejsce pracy padło właśnie ofiarą racjonalizacji, podejmuje bez powodzenia różne próby samobójstwa i dlatego opłaca – oczywiście z góry – płatnego mordercę. Zrządzeniem losu niedługo później się zakochuje i chce odwołać zlecenie. Zleceniobiorca informuje go, że dotychczas wykonywał każdą misję. Widzowie dowiadują się, dlaczego: śmiertelnie chory zawodowy przestępca chce pozostawić swojej nieletniej córce pokątną sumę. Również występujący w obu amerykańskich serialach handlarze narkotyków prowadzą swoje interesy przede wszystkim dla najbliższych; jeden sam jest także chory na raka i dlatego pragnie zabezpieczyć ich finansowo, drugi zaś chce utorować swojej rodzinie drogę wyjścia z getta.

się cieszyć *presepio*, czyli efektowną neapolitańską szopką – i to piękniejszą od szopek sąsiadów i szwagierki.

Wcześniej osierocony młodszy Zoto idzie w ślady ojca: z kominiarczyka przeobraża się w pirata, a potem w przywódcę bandy rozbójników, z którą sieje postrach na Sycylii, po czym wyjeżdża do Andaluzji, gdzie wreszcie napotyka van Wordena i towarzyszących mu podróżnych. Tak jak u oficerów van Berga i van Wordena, w przypadku rozbójników Zoto brak spójności między wymogami honoru a moralnością chrześcijańską, chociaż wszyscy ci protagoniści nieustannie odwołują się do Boga lub świętych – czy też diabła.

Zupełnie drugorzędne lub zgoła zerowe znaczenie ma honor dla służących i koniuchów takich jak Lopez i Moschito, którzy zostawiają swojego pana Alfonsa van Wordena na pastwę losu już u stóp Sierra Moreny – ze strachu przed rozbójnikami i upiorami. Z powodu samej tylko przynależności stanowej nie przyznaje się im prawa do posiadania honoru, a zatem nie mogą go również utracić²³.

Jako ludzie pozbawieni honoru przedstawieni zostają również Żyd Wieczny Tułacz i jego przodkowie. Dzięki postaci Ahaswera Jan Potocki tworzy możliwość podróży w czasie do Egiptu Kleopatry i Judei Heroda, w epokę politycznego zamętu, którego konsekwencją była kariera Cezara (który również pojawia się w tym epizodzie). W powieści kabalista de Uzeda przywołuje potężnymi zaklęciami niestrudzonego Ahaswera do grona towarzyszy podróży van Wordena i zmusza go do opowiedzenia swojej historii – oraz historii jego ojca Mardocheja i dziada Hiskiasa. Hiskias służył na dworze Kleopatry jako nadworny jubiler, osoba zakupująca wszelkiego rodzaju towary luksusowe oraz swego rodzaju mistrz ceremonii. Jego własny szwagier Sedekias, przedstawiony jako obłudny faryzeusz, oszukańczo pozbawia go własności wspaniałego domu w Jerozolimie; jego przyjaciela Delliusa ciężko rani złoczyńca zapewne wynajęty przez Sedekiasa. Ojciec Ahaswera Mardochej wskutek oszczerstw i intryg traci pozostałą mu część majątku, a opłaceni przez Sedekiasa podpalacze obracają jego dom w egipskiej Aleksandrii w zgliszcza. Ani dziad, ani ojciec nie odważają się pojechać do Jerozolimy i pociągnąć tam złoczyńcę do odpowiedzialności. Dopiero sam Ahaswer wybiera się tam jako młody mężczyzna pod innym imieniem, aby poczekać na śmierć starego już Sedekiasa, a potem zażądać jego spuścizny. Zakochuje się jednak w Sarze – pięknej wnuczce i jedynej spadkobierczynie sędziwego faryzeusza, który pomnożył jeszcze swój majątek dzięki transakcjom pieniężnym. Ahaswer nie czeka już teraz na śmierć Sedekiasa, lecz umie się przysłużyć starcowi, który nie przeczuwa, że ma do czynienia z wnukiem lub synem oszukanych krewnych. Ahaswer zostaje wręcz adoptowany przez starca, pomaga mu w jego spekulacyjnych

23 Jan Potocki: *Rękopis...*, dz. cyt. (przyp. 3), s. 36–38; Friedrich Zunkel: *Ehre, Reputation*, dz. cyt. (przyp. 19), s. 16.

interesach pieniężnych i inicjuje skomplikowane manipulacje monetami. Dąży teraz do małżeństwa z Sarą, które przywróciłoby mu własność spuścizny, którą Sedekias oszukańczo odebrał mu wiele lat wcześniej²⁴. Brak honoru Ahaswera, jego ojca i dziada polega na tym, że nie mszczą w zdecydowany sposób niecnym czynów Sedekiasa. W przypadku Ahaswera sprawę pogarsza jeszcze to, że zgoda zdobywa on podstępem zaufanie Sedekiasa i mieszka w jego domu. Ci żydowscy protagoniści jawią się jako pozbawieni honoru także dlatego, że nie pojawia się u nich słowo „honor”, nader często używane przez wszystkich innych.

Znacznie ważniejsi w powieści żydowscy protagoniści – kabalista Pedro de Uzeda i jego siostra Rebeka – występują na równej płaszczyźnie z van Wordenem i matematykiem Velasquezem, zdecydowanie górując tym samym nad trzema Żydami z epizodu egipskiego. Jan Potocki łączy ponadto żydówkę Rebeke i chrześcijanina Velasqueza w parę. Czy jednak w osobie Hiskiasa – który prowadzi dla Kleopatry typowe interesy osiemnastowiecznego nadwornego żydowskiego faktora – lub w postaciach żyjących z wymiany pieniędzy i spekulacji Sedekiasa i Ahaswera czyni zadość negatywnym stereotypom, które zazwyczaj łączono z Żydami, zasługiwałoby na osobną analizę²⁵. Żydzi uchodzili w każdym razie w wielu regionach Europy nie tylko za wyjętych spod prawa, lecz również za pozbawionych honoru. Obie te kategorie tak czy owak zlewały się ze sobą, bowiem utrata honoru oznaczała dla ludzi o wyższym statusie często również pewną utratę praw²⁶.

4. Pustelnik

Na obsesję honoru wpływa tonująco przede wszystkim pustelnik, u którego Alfons van Worden znajduje schronienie, po tym jak po pierwszej nocy u pięknych Mauretanek budzi się pod emblematyczną dla powieści szubienicą, leżąc w fatalnym stanie między (domniemanymi) trupami braci Zoto. To przecież właśnie pustelnikowi don Alfons opowiada historię swojego życia, a ten pobożny człowiek szybko zauważa, że jego gość jest „opętany przez demona pychy”: „Ze smutkiem spostrzegam, że twoje cnoty są oparte na zbyt wygórowanym poczuciu honoru”. Alfons natomiast nie może „pojąć, jakim sposobem cnota może wspierać się na podstawie trwalszej niż honor, który wydawał mi się zawierać

24 Jan Potocki: *Rękopis...*, dz. cyt. (przyp. 2), s. 205–207, 215–216, 304, 362–364, 367–369, 414–417.

25 Rotraud Ries, J. Friedrich Battenberg (red.): *Hoffjuden – Ökonomie und Interkulturalität. Die jüdische Wirtschaftselite im 18. Jahrhundert*, Hamburg: Christians, 2002. Tam np. artykuł Rainera Gömmela: *Hoffjuden und Wirtschaft im Merkantilismus*, s. 59–65.

26 Friedrich Zunkel: *Ehre, Reputation*, dz. cyt. (przyp. 19), s. 16.

w sobie wszystkie inne cnoty”²⁷. Postawiony przed wyborem, czy przejść na islam, samemu położyć kres swojemu życiu, czy umrzeć hańbiącą śmiercią, wierzy, że honor nakazuje samobójstwo. Nad przywiązaniem do religii czy kościelnym zakazem samobójstwa w ogóle się nie zastanawia²⁸.

W pustelniku i walońskim szlachcicu Jan Potocki spersonifikował dwa obozy, które przez wieki stały po przeciwnych stronach barykady w kwestii honoru. Kościół od średniowiecza usiłował łagodzić stanowe kodeksy honorowe i zastępować pojedynki jako środek rozstrzygania sporów prawnych czy honorowych wysoce sformalizowanymi postępowaniami sądowymi. Ponadto jego przedstawiciele od dawien dawna przeciwstawiali chrześcijańską pokorę „świeckiemu honorowi i reputacji”, a czynili to, powołując się wprost na Ewangelię, na przykład św. Łukasza 14,7-9 lub św. Jana 5,44. Proces ten trwał w całej Europie aż po XVII i XVIII wiek, z czasem także pod wpływem Kościołów protestanckich. Ponieważ właśnie w tym okresie wczesnonowoczesne państwo w coraz większym stopniu starało się wdrażać swój monopol na przemoc, także pojedynki (zjawisko nowocześniejsze niż średniowieczny bój dwóch rycerzy) stawał się powoli przedmiotem krytyki – choć krytyka ta przyniosła efekty dopiero w XIX wieku²⁹. W tym kontekście należy rozumieć również hiszpański dekret z 1766 roku, który zakazywał wszystkim stanom noszenia długich płaszczy (pod którymi można było ukryć broń) i miał ograniczyć m.in. częste bójkę na szpady. Oficerowie tacy jak van Berg i van Worden są jednak jeszcze zupełnie nieskażeni tymi nowymi tendencjami. Nadal upatrują w honorze „prawdziwy rdzeń dworsko-rycerskiego myślenia i działania, któremu podporządkowano również chrześcijańskie przykazania”³⁰.

Pustelnik pełni więc ważną funkcję w narracji o tyle, że wskazuje na skrajne przerosty obsesji honoru i buty: mogą one się potęgować u szlachty do śmiertelnego grzechu dumy bądź pychy, a chciałoby się dodać, że dążenie do zysku u kupców i finansistów może prowadzić do śmiertelnego grzechu chciwości. Wkomponowuje się to w cały zespół motywów powieści, w której epizodach sprawa jest zawsze stawiana na ostrzu noża: honor albo hańba, życie albo śmierć, niebo albo piekło.

27 Jan Potocki: *Rękopis...*, dz. cyt. (przyp. 3), s. 69, s. 88–89 (zob. też przyp. 6).

28 Jan Potocki: *Rękopis...*, dz. cyt. (przyp. 2), s. 76. Czara, którą wychyla wtedy van Worden, nie zawiera jednak trucizny, tylko środek odurzający, a w konsekwencji znów budzi się on pod szubienicą.

29 Cytat z Friedrich Zunkel: *Ehre, Reputation*, dz. cyt. (przyp. 19), s. 22. Zob. też Ute Frevert: *Duell* [w:] Friedrich Jaeger (red.): *Enzyklopädie der Neuzeit*, t. 2, Stuttgart: J.B. Metzler, 2005, s. 1165–1168; Victor G. Kiernan: *The Duel in European History. Honour and the Reign of Aristocracy*,

New York: Oxford University Press, 1988; François Billacois: *Le duel dans la société française des XVIe–XVIIe siècles. Essai de psychosociologie historique*, Paris: Éditions EHESS, 1986.

30 Friedrich Zunkel: *Ehre, Reputation*, dz. cyt. (przyp. 19), s. 10, 22–23, 43–44, cytat ze s. 7.

5. Miejsce akcji Kadyks – przeciwny biegun Madrytu

Kadyks to idealne miejsce historyczne do tak celnego przeciwstawienia sobie ideałów kupców i szlachty – przez to portowe miasto przechodziła w całym XVIII wieku lwią część hiszpańskiego handlu kolonialnego. Było ono nie tylko zdecydowanie najważniejszym ośrodkiem handlowym w kraju. Kilka tysięcy działających tam wielkich kupców francuskich, włoskich, holenderskich, flamandzkich, brytyjskich, irlandzkich i niemieckich czyniło je zarazem najbardziej kosmopolitycznym miastem kraju – albo, jak kto woli, jego najmniej hiszpańskim miastem. O bogactwie jego obywateli świadczą do dziś wybudowane w stylu włoskim, bogato zdobione marmurem domy, a także fakt, że przez pewien czas utrzymywali oni cztery teatry operowe. Ponieważ cudzoziemcy byli wykluczeni z bezpośredniego handlu z hiszpańską Ameryką i Filipinami, osiedlali się w tym mieście, aby za sprawą partnerstw biznesowych z Hiszpanami (spośród których niejeden służył tylko za figuranta) – lub szeroko rozpowszechnionego przemytu – partycypować w tych nader lukratywnych interesach. Na rynki w Hiszpanii i jej koloniach trafiało przy tym znacznie więcej wyrobów przemysłowych z Europy Północno-Wschodniej i Środkowej niż hiszpańskich, zwłaszcza tekstyliów.

Prowincje położone w głębi Hiszpanii miały w tym zatem znikomą udział; co najwyżej produkty andaluzyjskie takie jak wino, ocet, oliwa i spirytualia przewożono w większych ilościach statkami przez Kadyks do Hispanoameryki. Wielcy właściciele ziemscy z tego regionu zapewnili sobie odpowiednie przywileje już w XVI wieku, w tym na przykład księżęta Medina Sidonia. Jeden z nich pojawia się również w powieści, w jednej z licznych historii opowiadanych przez naczelnika Cyganów Avadora alias Pandesownę. Ośrodki merkantylne takie jak Kadyks i jeszcze kilka innych miast portowych – mianowicie Barcelona, San Sebastián i Bilbao – wyraźnie kontrastowały z prowincjami takimi jak Aragonia czy Kastylija, gdzie starą gałęziom gospodarki dawał się we znaki import, a utrwaloną pozycję miały struktury agrarne i feudalne. Ponadto silne niegdyś gospodarczo miasta kastylijskie (na przykład Toledo, Soria, Ávila, Cuenca, Madryt, Valladolid) nigdy nie odbudowały swojej pozycji po klęsce w powstaniu Comuneros (1520–1522), gdy zbuntowały się przeciwko nowemu władcy Karolowi V³¹. A zatem w głębi kraju, ale również w Andaluzji, nie powstały żadne godne wzmianki gałęzie wczesnego przemysłu – w przeciwieństwie do katalońskiego i baskijskiego zaplecza Barcelony i Bilbao³².

31 Horst Pietschmann: *Von der Gründung der spanischen Monarchie bis zum Ausgang des Ancien Régime* [w:] Walther Bernecker, Horst Pietschmann: *Geschichte Spaniens. Von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*, Stuttgart: Kohlhammer, 2005, s. 13–237 (88–104).

32 Manuel Bustos Rodríguez: *Cádiz en el sistema atlántico. La ciudad, sus comerciantes y la actividad mercantil (1650–1830)*, Cádiz: Sílex Ediciones, 2005, s. 254–275; Julián B. Ruiz Rivera,

Wraz ze strukturami agrarnymi i feudalnymi utrwalane były również społeczne wartości szlachty, a szczególnie w Hiszpanii należały do nich pogarda dla pracy i dążenia do zysku, pogarda dla handlu, a także wysoka ranga próżniactwa. Także w innych krajach europejskich podkreślano, że stan szlachecki jest nie do pogodzenia przede wszystkim z prowadzeniem interesów handlowych, ale chyba nie aż tak mocno jak w Hiszpanii³³. To wszystko mogło być źródłem niejednej inspiracji dla polskiego hrabiego Jana Potockiego, czego najpiękniejszym przykładem jest postać naczelnika Cyganów, Avadora. Choć stosunkowo skromnego pochodzenia, ustawicznie podkreśla on, że jest ze szlachty, dlatego praca czy niższa rangą służba nie wchodzi dla niego w grę. „Ubrałem strój żebraczy, gdyż ten bynajmniej nie przynosi mi ujmy”³⁴. Burboni, którzy objęli tron po wojnie o sukcesję, zwłaszcza Karol III (1716–1788), wprowadzali reformy administracyjne i gospodarcze, które miały wspierać m.in. działalność przemysłową i pozwolić Hiszpanii na ponowne dołączenie do dobrze prosperujących krajów Europy. I tak dekret z 1783 roku uznał wszystkie rzemiosła, które uchodziły dotychczas za niehonorowe (choćby kuśnierstwo), za zawody honorowe, które w przyszłości może wykonywać nawet szlachta. W ten sposób chciano zrobić pożytecznych poddanych także z tych, którzy wprawdzie żyli w ubóstwie, ale pracę uważali za plamę na honorze³⁵. Sukces tych reform był umiarkowany i hiszpańskie mieszczaństwo pozostawało słabe, zwłaszcza w głębi kraju³⁶.

W swojej zakrojonej na szeroką skalę interpretacji różnych konstytucyjnych ścieżek rozwoju w Europie także Charles Tilly zaakcentował dychotomię między merkantylnymi miastami portowymi a częściowo jeszcze archaiczno-feudalnymi rdzennymi prowincjami Kastylią, Nawarrrą i Aragonią. Tą dychotomią wyjaśnia fakt, że hiszpańska szlachta – inaczej niż choćby w przypadku Wielkiej Brytanii i Niderlandów – w sytuacjach konfliktowych sprzymierzała się nie z mieszczaństwem, lecz raczej z Koroną, pogłębiając w ten sposób przepaść

Manuela Cristina García Bernal (red.): *Cargadores a Indias*, Madrid: Editorial MAPFRE, 1992, s. 296–299, 335–338.

33 Zob. np. Barbara Stollberg-Rilinger: *Handelsgeist und Adelsethos: Zur Diskussion um das Handelsverbot für den deutschen Adel vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, „Zeitschrift für Historische Forschung” 15-3, 1988, s. 273–309; Manfred Tietz: *Der lange Weg vom „Täuscher und Betrüger” zum „ehrbaren Kaufmann”*. *Das Bild des Kaufmanns in der spanischen Literatur und ihren Kontexten vom 16. bis zum Ende des 18. Jahrhunderts* [w:] Christoph Lütge, Christoph Stroszki (red.): *Zwischen Bescheidenheit und Risiko. Der Ehrbare Kaufmann im Fokus der Kulturen*, Wiesbaden: Springer, 2017, s. 99–124.

34 Jan Potocki: *Rękopis...*, dz. cyt. (przyp. 2), s. 299.

35 Alexandra Gittermann: *Die Ökonomisierung des politischen Denkens. Neapel und Spanien im Zeichen der Reformbewegungen des 18. Jahrhunderts unter der Herrschaft Karls III.*, Stuttgart: Franz Steiner, 2008, s. 321–322.

36 Antonio García-Baquero González: *Cádiz y el Atlántico (1717–1778). El comercio colonial bajo el monopolio gaditano*, t. 1, Cádiz: Diputación Provincial, 1988, s. 8–9, 73–79.

między obiema grupami społecznymi³⁷. Pierwsza liberalna konstytucja Hiszpanii powstała w 1812 roku w Kadyksie – w mniejszym stopniu z powodu stosunkowo silnego tam mieszczaństwa, lecz głównie dlatego, że podczas wojny inne miejsca raczej nie wchodziły w rachubę. Jednak „warstwa mieszczańska, która miała być filarem nowego ustroju, była – stosownie do stanu społeczno-gospodarczego rozwoju kraju – na tyle szczupła”, że Burbonowi Ferdynandowi VII udało się uchylić ową konstytucję już w 1814 roku. Kiedy miasta portowe, a tym samym również liberalne mieszczaństwo, uległy ponadto osłabieniu wskutek utraty kolonii amerykańskich, górę wzięły siły konserwatywne. Przyczyniło się to do tego, że szlachta i wojsko miały nadal silne wpływy polityczne – od licznych dziewiętnastowiecznych *pronunciamientos* (puczów wojskowych) po kres dyktatury Franco³⁸.

Sam Jan Potocki był doskonale świadomy tych sprzeczności, widocznych także w jego epoce. Podczas podróży po Hiszpanii wielokrotnie przebywał w Kadyksie, a w roku 1791 także w Madrycie³⁹. Stolicę uczynił areną habitusu szlacheckiego: to miejsce pojedynków Juana van Wordena i cel jego syna Alfonsa van Wordena. Madryt nie zawdzięczał swojej świetności ani handlowi, ani rzemiosłu, lecz dworowi – który wszelako przyciągał handel i rzemiosło. W 1561 roku Habsburg Filip II uczynił to dotychczas nie wyróżniające się kastyljskie miasto stolicą, a jej rozbudowa oraz zaopatrzenie rosnącej liczby ludności pochłaniały znaczne środki. Od lat trzydziestych do sześćdziesiątych XVIII wieku za sprawą Burbonów wzniesiono nowy pałac królewski. Takie projekty Korony dawały miastu decydujące impulsy, a zatem adekwatne jest, że Potocki właśnie tam lokuje wiernych królowi oficerów gwardii. Kadyks był natomiast sceną habitusu mieszczańskiego, ucieleśnionego w postaciach Soarezów i Moro. W tym portowym mieście Potocki był dobrze zaznajomiony z pochodzącym z Nîmes Simonem Fornierem, który wraz z bratem Arnaiem prowadził jedną z najlepiej prosperujących hurtowni miasta⁴⁰, i przynajmniej jesienią 1779 roku gościł u niego kilkukrotnie⁴¹. Także później Potocki nieraz bywał w Kadyksie. Podczas ostatniego pobytu we wrześniu 1791 roku, tuż po powrocie z Maroka, delektował się kosmopolityczną otwartością i elegancją miasta: „[...] podczas przedstawienia oglądałem piękne Hiszpanki z siat-

37 Charles Tilly: *European Revolutions, 1492–1992*, Oxford: Blackwell, 1993, s. 79–84, 100–102.

38 Walther Bernecker: *Vom Unabhängigkeitskrieg bis heute* [w:] Walther Bernecker, Horst Pietschmann: *Geschichte Spaniens...*, dz. cyt. (przyp. 31), s. 239–478 (245–251, 257–263, cytata ze s. 245).

39 François Rosset, Dominique Triaire: *Jan Potocki. Biografia*, tłum. Anna Wasilewska, Warszawa: W.A.B. 2006, s. 192–194.

40 Robert Chamboredon: *Négociants languedociens à Cadix au XVIIIe siècle. Simon et Jacques-Arnail Fornier*, [w:] *Les Français en Espagne à l'époque moderne (XVIe–XVIIIe siècles). Ouvrage collectif*, Paris: C.N.R.S. 1990, s. 197–214; Robert Chamboredon: *Une société de commerce languedocienne à Cadix. Simon et Arnail Fornier et Cie (Nov. 1768–Mars 1786)* [w:] Antonio García-Baquero González (red.): *La burguesía de negocios en la Andalucía de la ilustración*, t. 2, Cádiz: Diputación Provincial, 1991, s. 35–53.

41 François Rosset, Dominique Triaire: *Jan Potocki...*, dz. cyt. (przyp. 39), s. 76.

kami na włosach, Francuzki w czepkach z Paryża i Angielki w kapeluszach, balety, fandanga i kastaniety”⁴².

Także dokonany przez Potockiego wybór obu miast – Madryt dla wiernej królowi i wojskowemu pojęciu honoru szlachty, Kadyks dla prężnych wielkich kupców – można rozumieć ironicznie, ale ironię tę da się zrozumieć tylko w rzeczywistym kontekście społeczno-gospodarczym obu tych miejsc. Potocki bawi się przy tej okazji pewnym paradoksem, ponieważ kapitalizm handlowy i agrarny – który nigdzie w Hiszpanii nie rozwinął się tak wcześnie jak w Kadyksie i Sewilli oraz wokół nich⁴³ – przyczynił się do tego, że granice między szlachtą a uprawiającym handel mieszczaństwem w tym właśnie regionie zacierały się już w ciągu XVIII wieku. W Sewilli dochodziło od końca XVI wieku bez mała do „symbiozy między wielkimi kupcami a szlachtą”⁴⁴. Mogła to być jedna z przyczyn tego, że tym mocniej akcentowano na forum publicznym dawniejszy antagonizm między obu grupami, twierdząc, że handel nie przystoi szlachcie. W tym kontekście utartym i niewątpliwie pejoratywnym słowem oznaczającym „handlować” było *varear*, pochodzące od *vara*, czyli hiszpańskiego łokcia, którym mierzono długość bel tkanin, najważniejszego towaru handlowego. Była to czynność dla obcokrajowców i osób „niższej kategorii”⁴⁵. W rzeczywistości jednak Korona już w 1622 roku dopuściła szlachtę do angażowania się w morski handel hurtowy i także arystokraci lokowali kapitał w handel morski. W XVIII wieku co najmniej 75 szlachciców należało do utworzonego w Kadyksie gremium kupców handlujących z Ameryką – *Consulado de Cargadores a Indias*, które miało zresztą również ogromne wpływy polityczne. Większość tych szlachciców była jednocześnie przedsiębiorcami rolnymi, którzy zapewniali sobie w ten sposób uprzywilejowany dostęp do rynków zamorskich, gdyż wszyscy *Cargadores* musieli rezerwować określoną część przestrzeni ładunkowej swoich statków na produkty andaluzyjskie – *tercio de frutos*⁴⁶. Z drugiej strony odnoszący sukcesy kupcy dążyli już od XVI wieku do nabycia dóbr ziemskich i tytułów szlacheckich. Dlatego w Kadyksie wzrastała

42 Jean Potocki: *Œuvres*, red. François Rosset, Dominique Triaire, t. 1, Louvain: Édition Peeters, 2004, s. 173.

43 Javier Maldonado Rosso: *La formación del capitalismo en el Marco de Jerez. De la vitivinicultura tradicional a la agroindustria vinatera moderna (siglos XVIII y XIX)*, Madrid: Huerca y Fierro Editores, 2000.

44 Enriqueta Vila Vilar: *El Consulado de Sevilla de Mercaderes a Indias. Un Órgano der Poder*, Sevilla: Ayuntamiento de Sevilla, 2016, s. 122.

45 Julián B. Ruiz Rivera, Manuela Cristina García Bernal (red.): *Cargadores a Indias*, dz. cyt. (przyp. 32), s. 219.

46 Antonio García-Baquero González: *Cádiz...*, dz. cyt. (przyp. 36), t. I, s. 469–478. 22 spośród tych 75 uzyskało tytuł jednak dopiero od 1730 roku; należeli oni zatem do kupców awansujących społecznie. Tylko garstka zaliczała się do „rancia nobleza”, czyli starej szlachty sprzed 1650 roku. Na temat rangi politycznej *Consulado* zob. Enriqueta Vila Vilar: *El Consulado...*, dz. cyt. (przyp. 44), s. 81–84, 95–98.

liczba takich kupców, którym udawał się awans do niższej szlachty (*hidalguía*) lub przyjęcie do jednego z renomowanych zakonów rycerskich: Santiago, Calatrava lub Alcántara⁴⁷. Nosili oni od owej chwili *hábito de órdenes militares*, czyli habit zakonu rycerskiego⁴⁸. Niektórzy zdobywali jeszcze bardziej znaczące tytuły i związane z nimi posiadłości: Agustín Ramírez Ortuño uzyskał w 1757 roku tytuł markiza de Villareal, López de Carvajal w 1776 roku tytuł markiza de Atalaya Bermeja, a Matías de Landáburu w 1771 roku tytuł wicehrabiego de Biota⁴⁹. Dążenie do nobilitacji nasilało się także dlatego, że przedsiębiorcy w Hiszpanii nie cieszyli się takim bezpieczeństwem prawnym, jakie panowało na przykład w Anglii i Niderlandach. Notorycznie zadłużona Korona ustawicznie nakładała przymusowe daniny na posiadających płynność finansową ludzi interesu w Kadyksie i Sewilli. Natomiast związana z tytułami szlacheckimi własność ziemska nie była obciążana, stanowiła więc stosunkowo bezpieczną lokatę⁵⁰. Starsza arystokracja broniła się wszelako przed takimi dorobkiewiczami. Ustawicznie, także jeszcze w XVIII wieku, jej przedstawiciele składali protesty przeciwko nobilitacji wzbogaconych kupców, podkreślając, że w tym kraju walczy się „nie łokciami, lecz szpadą”⁵¹.

Przerysowana w *Rękopisie znalezionym w Saragossie* dychotomia między szlachtą a uprawiającym handel mieszczaństwem może być zatem odczytywana również jako satyra na linie konfliktów społeczno-gospodarczych i kulturowych w łonie andaluzyjskich elit bądź między uprawiającym handel mieszczaństwem a starą szlachtą. Jan Potocki mógł to przedstawić w formie satyrycznej, ponieważ oba obozy wprawdzie już mieszały się ze sobą w warunkach powstającego kapitalizmu agrarnego, ale nadal toczyły symulowane walki. Trwanie i modernizacja ścierały się tu ze sobą szczególnie ostro. Problem honoru specyficznego dla poszczególnych stanów znamionuje jednak istotę kryzysu dawnego ustroju stanowego nie tylko w Hiszpanii. Trwająca od 1750 do 1850 roku europejska faza przełomu, zwana też „okresem progowym”, cechowała się „nowym stanowym

47 Julián B. Ruiz Rivera, Manuela Cristina García Bernal (red.): *Cargadores a Indias*, dz. cyt. (przyt. 32), s. 180, 337–341.

48 Antonio Domínguez Ortiz: *Comercio y blasones: concesiones de hábitos de ordenes militares a miembros del Consulado de Sevilla en el siglo XVII*, „Anuario de Estudios Americanos” XVII, 1976, s. 217–256.

49 Carlos Martínez Shaw: *Un mercader gaditano del siglo XVIII. Agustín Ramírez Ortuño*, „Archivo Hispalense” 196, 1981, s. 29–41.

50 Tenze: *La burguesía andaluza: actividad económica y proyección institucional* [w:] García-Baquero González (red.): *La burguesía de negocios...*, dz. cyt. (przyt. 40), s. 15–32; Carlos Álvarez Nogal: *Sevilla y la Monarquía Hispánica en el siglo XVII: dinero, crédito y privilegios en tiempos de Felipe IV*, Sevilla: Ayuntamiento de Sevilla, 2000, s. 42–47; Mercedes Gamero Rojas: *El mercado de la tierra en Sevilla en el siglo XVIII*, Sevilla: Universidad de Sevilla, 1993, s. 233.

51 Archivo General de Indias (Sevilla), legajo: Consultas Indiferente General, Indiferente 801, bez daty i paginacji.

uspołecznieniem” (pojęcie zaproponowane przez Reinharda Blänknera), które nie opierało się już na odseparowanych od siebie dawnych stanowych pojęciach honoru, lecz na talencie, edukacji i osiągnięciach, ale również na guście – a więc na przymiotach, które można było nabyć niezależnie od urodzenia⁵². Na ten europejski wymiar wskazała także Maria Evelina Żółtowska w swoim wspomnianym na wstępie artykule⁵³. Podkreśliła przy tym, że również sam Potocki postrzegał rysy w ustroju stanowym jako zjawisko europejskie. Jego satyra mogła dzięki temu być rozumiana w całej Europie.

Tłumaczenie z języka niemieckiego: Adam Peszke

52 Reinhard Blänkner: *Die „gebildeten Stände“. Neuständische Vergesellschaftungen in Deutschland um 1800* [w:] Manfred Hettling, Richard Pohle (red.): *Bürgertum. Bilanzen, Perspektiven, Begriffe*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2019, s. 107–135.

53 Maria Evelina Żółtowska: *La démocratisation...*, dz. cyt. (przyp. 1), s. 52.

Paweł Świątek

Rękopis w nowej popkulturze, czyli powieść Jana Potockiego na scenie

1. Literatura a teatr

Jestem reżyserem teatralnym, w związku z czym moje codzienne zadanie polega w dużym stopniu na poszerzonej lekturze literatury, którą przedstawiam na deskach teatralnych. Każde przedstawienie wymaga mojego spotkania z literaturą nie tylko jako czytelnika, ale również jako organizatora, który ma za zadanie zebrać ze sobą różne punkty widzenia współtwórców i aktorów w celu stworzenia tak zwanej spójnej wizji spektaklu w określonym kontekście społecznego wyobrażenia, które – choć przypisywane reżyserowi – nigdy nie należy do niego jednoznacznie. Ujmując sprawę w ten sposób, chciałbym nadmienić, że moje refleksje czytelnicze nie są jedynie osobiste, ale także poszerzone o mnogość lektur twórców teatralnych, których miałem przyjemność wysłuchać w trakcie pracy nad adaptacją sceniczną. Potencjał realizacyjny literatury Potockiego daje szansę odkryć nowe sensory tylko w przetworzonej materii spektaklu teatralnego – a być świadkiem i czytelnikiem to zupełnie inne doświadczenia. Wierzę, że poniższa rozprawa ma szansę wybrzmieć inaczej z perspektywy twórcy teatralnego.

2. Konstrukcja powieści Potockiego a konstrukcja adaptacji teatralnej

Szkatułkowość i obszerność powieści Potockiego wymaga od adaptatora dokonania wyboru. Do przygotowania adaptacji utworu, którą wystawiłem na deskach teatru im. Jana Kochanowskiego w Opolu w 2014 roku, zaprosiłem dramaturga Mateusza Pakułę. Nasza pierwsza lektura obszernego tekstu, który obaj znaliśmy z jednorazowej lektury licealnej, przyniosła trzy wnioski: 1. tekst ma konstrukcję szkatułkową, 2. charakteryzuje go niedomknięcie wielu wątków, 3. występuje w nim zamierzona i niezwykle świeża skuteczność stosowania wielu stylizacji językowych (próba oddania ich przez tłumacza).

Tyle wniosków pobieżnie literackich, które jednoznacznie i równie zaskakująco skojarzyły się z zasadami z powodzeniem stosowanymi w literaturze i sztuce postmodernistycznej. O formie przylegającej do treści rozumianej jako szereg linkowanych impulsów, na podstawie których wydaje się dzisiaj kształtować współczesna tożsamość zachodnich cywilizacji, pisał Zygmunt Bauman, Jean Baudrillard, ale także Manuel Castells, a więc socjologowie w mniejszym stopniu zajęci analizą demokratyzacji języka jako papierka lakmusowego swoich epok, a bardziej zaangażowani w obserwację zachowań społeczeństwa rynkowego. Tym bardziej zaskakuje fakt, że rozmawiamy o pisarzu, który żył w rzeczywistości odległej o kilka epok od wspomnianych teoretyków. Powieść była pisana na raty, a mnogość wątków cechowało zamiłowanie do zabawy stylem i poczucie humoru oceniane jako co najmniej ekscentryczne. Wszystkie powyższe spostrzeżenia złożyły się na intuicję wyboru przestrzeni, do której ten tekst można było przyłożyć jak lupę i oczekiwać największych artystycznych odkryć. Taką przestrzenią była popkultura.

3. Popkultura – wyszczególnienie

W dużym uproszczeniu popkultura – zwana szerzej kulturą masową, popularną – jest dzisiaj odzwierciedleniem demokratyzacji przestrzeni twórczych, w których każdy ma sprawiedliwy dostęp nie tylko to odbierania twórczości, ale także do jej generowania. Popkultura nie istnieje bez komercji, wyceny, a także multiplikacji artefaktów, co sprawia, że dzieło samo w sobie musi się zdewaluować i stać obiektem dostępnym i podobającym się dużemu gronu odbiorców – czy może powinienem w tym momencie nazwać ich konsumentami. Celowo sięgam po prowokacyjną definicję przestrzeni, którą chcieliśmy spenetrować przy użyciu tekstu *Rękopisu znalezionego w Saragossie*. Z pozoru powieść Potockiego nie przystaje do tematu czy estetyki. Jednak jeśli głębiej zastanowimy się nad strukturą społeczeństwa funkcjonującego w kodach popkulturowych, zorientujemy się, że trzy tropy interpretacyjne: konstrukcja szkatułkowa, niedomknięcie wątków i wielość stylizacji językowych niemal dosłownie przystają do współczesnych strategii kulturowych i medialnych, które nie tylko kształtują gust estetyczny (ta kwestia jest moim zdaniem mocno dyskusyjna), ale także wydają się programować główny kanał odbiorczy treści i emocji. Częścią popkultury są telewizja i Internet – oba media posługują się zupełnie postmodernistycznym sposobem tworzenia narracji o człowieku, jego mocno nieesencjonalnej tożsamości i demokratycznej zdolności twórczej zmiany. Telewizja posługuje się dzisiaj konstrukcją szkatułkową (co oddaje relacja między zawartością programów a częścią

informacyjno-reklamową ramówek), zaś Internet buduje opowieści niemożliwe do zakończenia w sposób realistyczny. Owe analogie są oczywiście pewnym uproszczeniem, ale dają wyrazisty obraz uzasadniający naszą nadzieję na czytelną interpretację pozornie nader nieczytelnej powieści Jana Potockiego.

Oczywiście samo rozpoznanie świata, przestrzeni, dla której wykonamy adaptację powieści, to zbyt mało, aby stworzyć interesujący spektakl. Kolejnym krokiem, który musieliśmy wykonać razem z adaptatorem, był wybór wątków i tematu. Najprościej: o czym jest ta powieść? To oczywiście pytanie bardzo szybko musieliśmy przetworzyć na kolejne: o czym miałby być spektakl, który chcemy opowiedzieć za pomocą tej powieści? Odpowiedzi były właściwie dwie i obie wynikały z poczynionych wcześniej wniosków na temat formy napisania historii van Wordena. Jednym z bardziej interesujących nas wątków, być może ze względu na obecną sytuację geopolityczną Polski, wydawało się zagadnienie wielości obcych kultur, zarówno w przytaczanych przypowieściach, jak i wydarzeniach fabularnych, dziejących się w powieści. To ciekawe, z jaką ironią Potocki ukazuje głównego bohatera, nie ukrywającego swoich bogobojnych poglądów w sytuacjach, w których fascynacja obcością miesza się z groźbą grzechu. Muzułmanki Emina i Zibelda, historia Zota czy spotkania z filozofującym geometrą to tylko kilka nielicznych wątków, które zdecydowaliśmy się wyszczególnić, żeby stworzyć spektakl o pożądanym tego, co obce, o pokusie grzechu, który płynie wprost z potrzeby wnikięcia w obcą tożsamość – zawsze bardziej atrakcyjną przez swoją pozorną spójność. Myślę, że w Polsce bardziej niż w ujęciu postmodernistycznym spektakl mógł być odczytywany jako krytyka dewocji i ksenofobii płynących z ortodoksyjnie rozumianej doktryny katolickiej. Oczywiście Potocki drwił z zakłamania ówczesnego społeczeństwa, ale też przewrotnie zapisał coś kryzysowego w modelu człowieka mocno ugruntowanego w przekonaniach na temat stałości świata przed śmiercią i po niej. W naszej historii kolejne demony nawiedzały van Wordena, kusiły go spełnieniem seksualnym i wszelkimi innymi uciechami, których musiał sobie odmawiać za pobożnego życia. Ceną owej przyjemności miała być oczywiście rezygnacja z katolickiego dogmatu. W takiej nieco ironicznej aluzji do rozwiązania reżyserskiego, jakie zastosował Jerzy Grotowski w *Księciu Niezłomnym*, spróbowaliśmy ukazać szaleństwo człowieka, o którego duszę toczą walkę demony wszelkich maści i wierzeń. Wszystko rozgrywa się na kilka chwil przed śmiercią bohatera. Nasz spektakl otwierał monolog księżniczki Monte Salerno, którą utożsamiliśmy z wszechwiedzącym *Rękopisem*, a drugą stronę barykady uosabiał sam Inkwizytor, który został van Wordenowi ukazany jako czarnoskóra kobieta. Przypomnę, że Inkwizytor upomina i torturuje van Wordena, nie chce, żeby zszedł na drogę grzechu, a księżniczka Monte Salerno w naszej interpretacji, mimo że z pozoru uosabia cnoty święte, wiedzie bohatera na pokuszenie

i prowadzi do ostatecznego potępienia. Zamieszanie zmysłów, które towarzyszy głównemu bohaterowi, gra między tym, co sensualne, paradoksalne a tym, co realne, jest chyba największą zdobyczą scenicznego Potockiego. Obrazy otwierają się przed oczami czytelnika i przemykają z prędkością zmieniającej się kliszy w aparacie. Potrzeba uświęcenia sakralności i krytyki dewocji na współczesnych deskach wydaje się czymś bardzo zbliżonym do koncertu Lady Gagi, która bluźnierstwo i występki wobec tego, co tabuizowane, zamienia w swoich koncertach w eksplodującą energią seksualną manifest wolności od dwudziestowiecznych norm etycznych. Przykładem może być koncert *Born This Way* z Madison Square Garden, w którym symbolika nazistowska połączona z choreograficznymi układami homoseksualistów służy do przedstawienia perypetii współczesnej *Alicji w Krainie Czarów*, marzącej o spełnieniu snów na temat pełnej wolności, którą mogą jej dać jedynie sława i pieniądze. Nawarstwienie znaczeń? Przed chwilą takich określić używaliśmy przecież do opisanego *Rękopisu*.

4. Literacki Tarantino

Bardzo podobną strategię igrania między tym, co libidalne, a tym, co tabuizowane, zastosował w swoich dwóch niedawnych filmach Quentin Tarantino. *Bękart wojny* (*Inglourious Basterds*) to obraz w konwencji amerykańskiego filmu wojennego, opowiadający o grupie Żydów, którzy mszczą się na Niemcach i przeprowadzają udany zamach na Hitlera. *Django* (*Django Unchained*) to zaś pewnego rodzaju western, w którym główną rolę gra czarnoskóry. Oba filmy są „odweto-we” kulturowo i proponują fantasmagoryczne zadośćuczynienie. Ciekawsze niż w treści są jednak w formie, pokazując, że wykorzystane konwencje są ugruntowane nie tylko historycznie, ale także politycznie. Reprezentują kulturę maczyzmu, który, jeśli zostaje wchłonięty przez popkulturę, może się zamienić w odtrutkę na tabu. W popkulturze swastykę lub temat współczesnego niewolnictwa rozcina nóż ironii.

Nie chcę się zagłębiać w bardziej szczegółowe rozczytanie tematów obu filmów, bardziej zależy mi na uchwyceniu możliwości dzisiejszego wykorzystania seksualnej energii tekstu Potockiego. Dzisiaj ironia Potockiego, uchwycona w odpowiednie ramy aluzji, może być śmianiem się nie tylko z głupiego bohatera, nie potrafiącego się powstrzymać przed grzesznymi stosunkami z demonicznymi kulturowymi fantomami, które zapewne odrzucałby w świecie realnym, ale także z dziwnego paradoksu współistnienia w jednym człowieku deklaracji wspólnotowych i lęku przed zbliżeniem do obcych. Lęku przed własną niespójnością, zwątpieniem w system, który go stworzył, przy jednoczesnej pogoni za tym, co

mogłoby unicestwić jego dotychczasową tożsamość, ale przynajmniej zetknąć go choćby na moment z doświadczeniem transgresyjnym, w jego odczuciu o niebo intensywniejszym. Takim odczuciem byłoby zapewne utożsamienie się z obcymi kulturami, oferującymi inny zestaw zasad gwarantujących spójność – sacrum.

Reasumując: *Rękopis znaleziony w Saragossie* najmocniej opowiada o grzechu ujętym jako wyzwolenie, o tym, że przekroczenie zasad moralnych być może jako jedyne w naszej katolickiej kulturze prowadzi do poznania i rozwoju naszej tożsamości.

5. Nienasycenie obrazem

W tym miejscu chciałbym skupić się chwilę nad jeszcze jednym aspektem teatralnego przekładu prozy Potockiego. Scenografią naszego spektaklu i jednocześnie przestrzenią, wokół której budowaliśmy siatkę teatralnych znaczeń, było drzewo, przy którym ustawiono szubienicę. Przebudzenie głównego bohatera między dwoma wisielcami wydawało się nie kończyć, powtarzać niczym przebudzenie w koszmarnym śnie, który okazał się równie koszmarnym snem (albo właśnie rzeczywistością), jak opisywał to w *Objaśnianiu marzeń sennych* Sigmund Freud, dając za przykład opowieść o płonącym dziecku. Być może w trakcie pracy nieświadomie wytworzyliśmy sytuację traumy, przenikania się tego, co rzeczywiste, z tym, co nierzeczywiste. Być może taka interpretacja, która niewątpliwie uruchomiła pogoń skojarzeń i wytworzyła teatralną dynamikę przedstawienia, była najbliżej intuicji autora. Być może twórczość Potockiego to nie tylko fasada zdolności literackich i biegłość w zonglowaniu konwencjami, ale także nieokiełznany temperament człowieka, który za pomocą języka jest w stanie oddać gorączkę skojarzeń i energii – niemożliwych do wyrażenia w inny sposób. Temperament ten, który częściej mam okazję odnajdywać u autorów piszących dla teatru (np. Stanisława Ignacego Witkiewicza, Witolda Gombrowicza, Oscara Wilde’a, Heineera Müllera), w wypadku Potockiego nabiera formy niezwykle oryginalnej, a przez to zachęcającej do adaptacji teatralnych.

6. Zakończenie

Wykonuję zawód reżysera, co oznacza, że moim zadaniem jest lektura wspólna z zespołem ludzi, którzy współtworzą ogólny obraz wydarzeń scenicznych. Na moją lekturę musi się składać wiele czynników, które w ostatecznym rozrachunku weryfikują większość bogatych intuicji, nieskrępowanych w wypadku klasycznej

lektury. Autor literatury nie pisanej z myślą o deskach teatralnych może zapomnieć o tworzeniu konsekwentnej struktury relacji i rozpisaniu świata na ciekawe wizualnie inspiracje. Jeśli zajmujemy się inscenizacją, wielokrotnie pojawia się przed nami trudność z oddzieleniem intuicji własnych od przypuszczeń na temat intuicji autora – w tym sensie lektura teatralna może być wierniejsza autorowi. Nie sądzę jednak, żeby tak właśnie było w tym konkretnym przypadku. Wydaje mi się, że dzieło Potockiego w naszej interpretacji scenicznej posłużyło za sieć na znaczenia, skojarzenia – za coś, co ulotnie moglibyśmy nazwać mapą rzeczywistości, do której chcieliśmy ją przyłożyć. Niesamowita frajda w poszukiwaniu świata przedstawionego, oderwanego przecież od oryginału, z pewnością zastąpiła ideę wiernego oddania rzeczywistości zapisanej. Takie są jednak powinności współczesnego reżysera, już od dawna stojącego raczej po stronie widzów niż przedstawianych autorów. Tym większe, jak sądzę, jest znaczenie *Rękopisu znalezionego w Saragossie*, że siłą swojej literatury i jej oddziaływania zachował mimo intencji transpozycji treści, a nie jej wiernego zilustrowania. W tym sensie możemy powiedzieć, że powieść Jana Potockiego w niczym nie ustępuje najwybitniejszym dramatom, mimo że nie została napisana jako utwór sceniczny.

| Hrabia w podrózach

Dyskurs orientalizmu w kulturze europejskiej XVIII wieku: podróże do Egiptu Constantina-François Volneya (1787) i Jana Potockiego (1788)

1. Zauroczenie Egiptem

Na początku 1783 roku rozpoczęła się wyprawa pewnego znakomicie wykształconego Europejczyka do Egiptu. „Szczęśliwe okoliczności sprawiły, że w latach młodzieńczych znalazłem upodobanie w nauce, a nawet stała się ona moją pasją”, opowiadała o sobie. „Czytałem i słyszałem o tym, że ze wszystkich sposobów przyozdobienia ducha i uformowania zdolności sądenia najskuteczniejsze jest podróżowanie”¹. Ponieważ inne kraje Europy wydawały się temu młodemu człowiekowi zbyt dobrze zbadane, za najlepszy przedmiot własnych refleksji politycznych i moralnych uznał Syrię, a zwłaszcza Egipt, które uwodziły go zarówno świetną reputacją kołyski cywilizacji europejskiej, jak i współczesnym upadkiem, którego analiza – jak sądził – przyda się do zrozumienia czasów antycznych. Droga prowadziła młodego podróżnika Morzem Śródziemnym przez Marsylię i Aleksandrię. Spędził siedem miesięcy w Kairze i – pełen różnych spostrzeżeń i impresji – opuścił Egipt we wrześniu 1783 roku².

16 sierpnia 1784 roku francuską korwetą „Święta Anna” przyplłynął na ziemię egipską jeszcze jeden Europejczyk. Droga prowadziła tego podróżnego przez wschodnią granicę Rzeczypospolitej, a dalej przez Mirgorod, Chersoń, Oczaków i Stambuł³. W Egipcie przebywał około siedmiu tygodni. Rozmijając się w czasie zaledwie o kilka miesięcy, ci dwaj młodzi ludzie, którzy znali się wcześniej

1 Constantine-François Volney: *Voyage en Syrie et en Égypte pendant les années 1783, 1784 et 1785*, Paris: Librairie Volland, 1787, t. 1, s. III. Polski przekład wszystkich cytatów Volneya: Agata Kozak.

2 Tamże, s. IV-V.

3 [Jan Potocki]: *Voyage en Turquie et en Égypte fait en l'année 1784*, Varsovie, Paris: Librairie Royez, 1788; przekład polski: *Podróż do Turcji i do Egiptu odprawiona w Roku 1784* [w:] [Jan Potocki]: *Podróż do Turcji i Egiptu z Przydanym Dziennikiem Podróży do Holandyi Podczas Rewolucyi 1787*, tłum. Julian Ursyn Niemcewicz, Warszawa: Drukarnia Wolna Jana Potockiego, 1789, s. 1-126.

z paryskiego towarzystwa, odwiedzili tę samą przestrzeń, zobaczyli to samo społeczeństwo, sytuację polityczną, architekturę, pejzaże, po czym na podstawie swoich przeżyć i wyobrażeń skonstruowali swoje – pisane po francusku (choć tylko jeden z nich był Francuzem) – opowieści. W Egipcie obaj podróżnicy obcowali z tymi samymi reprezentantami świata europejskiego: ich nazwiska wspomina jednak tylko jeden z nich – ten, który nie był Francuzem. Wszystkie trzy wymienione przez niego osoby: konsul generalny Francji w Tunezji Jean-Baptiste du Rocher (1743–1798), konsul generalny Francji w Aleksandrii Jean-Baptiste Mure (1747–1824) oraz kupiec i agent dyplomatyczny w Kairze Charles-Claude Magallon (1741–1820)⁴ reprezentowali w Egipcie potęgę polityczną i ekonomiczną cywilizacji europejskiej właśnie w jej francuskiej wersji.

Relacja pierwszego podróżnego, napisana w formie analitycznego traktatu-przewodnika, ukazała się w Paryżu w 1787 roku i prawie natychmiast przysporzyła autorowi sławy „współczesnego Herodota”. Tekst drugiego chętnie przepisywano⁵ jeszcze przed publikacją w 1788 roku w Warszawie i Paryżu, jednak ze względu na jego sentymentalny i mistyczny nastrój został on dość szybko zapomniany. Ten drugi pisarz, jak przystało osobie należącej do kręgu wysokiej kultury francuskiej, w toku przygotowań do druku swych notatek podróżnych zapewne zdążył przeczytać dzieło pierwszego, ponieważ pod koniec swojej książki uhonorował wybitne zdolności swego poprzednika:

Jeszcze jedno Imię zasługuje na hołd woiażujących, i tych którzy opisywania ich czytać lubią mówią o P. Wolney. Miłość prawdy złączona z rzadkim obserwacyi talentem, wyłączaia go z liczby rodzaju tego pisarzow, i wynoszą go nad wszystkie pochwały⁶.

Ta apologia Constantina-François Volneya (1757–1820) kończy niewielki, pisany w formie listów do matki, literacki dziennik podróży do Turcji i Egiptu, którego autorem był arystokrata z Rzeczypospolitej Jan Potocki (1761–1815). Niestety nie wiadomo, czy Volney przeczytał to dzieło. Niemniej zagadnienie intertekstualności w narracyjnym konstruowaniu Wschodu oraz wzajemnego stosunku obecnych w opowieściach Volneya i Potockiego stereotypów reprezentacji Orientu i osobistych, empirycznych wrażeń stanowi niezwykle interesujący aspekt badania takiego zjawiska o charakterze społeczno-kulturowym, jakim był europejski orientalizm epoki nowożytnej.

4 [Jan Potocki]: *Podróż...*, dz. cyt. (przyp. 3), s. 126; zob. Anne Mézin: *Les consuls de France au siècle des Lumières (1715–1792)*, Paris: Ministère des affaires étrangères, 1998, s. 269, 413, 459–460.

5 [Jan Potocki]: *Voyage en Turquie et en Égypte...*, dz. cyt. (przyp. 3), s. III.

6 [Jan Potocki]: *Podróż...*, dz. cyt. (przyp. 3), s. 126.

2. Dyskurs orientalizmu i jego główne reguły

Od chwili ukazania się słynnych *Listów perskich* Monteskiusza (1721) w Europie rozpowszechniła się moda na Wschód. Aktywnie absorbując wzorce kultury wschodniej, adorując Wschód z estetycznego punktu widzenia, wznosząc w swych parkach altany japońskie i zamawiając u swych kompozytorów marsze tureckie, obstawiając sale swych pałaców porcelaną chińską i dywanami perskimi, ozdabiając – jak to zrobił Napoleon – muzea swych stolic egipskimi antykami, Europejczycy, korzystając z coraz bardziej widocznej przewagi technologicznej swej cywilizacji i nie kryjąc protekcyjnego nastawienia do Wschodu, uważali krytykę tego „barbarzyńskiego świata” za małą za swój obowiązek. Tę „projekcję myśli zachodniej na Orient” znany kulturoznawca amerykański Edward Wadi Said określił jako „orientalizm”⁷. Said zwrócił uwagę na niezwykle ważne powiązania między narracyjnymi strategiami reprezentacji Wschodu a chęcią rozwinętych społeczeństw europejskich do ustanowienia panowania nad Wschodem. W przeciwieństwie do Anglików, którzy mieli Indie, wyobrażenia, projekty oraz działalność praktyczna Francuzów skierowały się w stronę Egiptu, którego kulturalny i polityczny podbój od 1798 roku do lat sześćdziesiątych XIX wieku był realizowany w głównej mierze właśnie przez nich⁸. Uwzględniając wielki wpływ myśli francuskiej na kulturę europejską, wyobrażenie o Oriencie jako miejscu „egzotycznym, dawnym oraz oddalonym, w którym Europejczycy mogą przeprowadzać demonstracje swej siły”⁹, oddziaływało na całą literaturę europejską co najmniej od czasu słynnej ekspedycji Napoleona do Egiptu i Syrii w latach 1798–1799.

Koncepcja Saida zrobiła furorę w dziedzinie historii literatury i sztuki w związku z podróżami na Wschód oraz wyobrażeniami typu orientalnego¹⁰. Czy można jednak powiązać z chęcią francuskiej kolonizacji Egiptu także dawne tradycje jego reprezentacji w języku francuskim, które istniały jeszcze przed epoką Napoleona? Dość egzotyczny gatunek opowieści o podróżach do Egiptu rozwijał się w drugiej połowie XVIII wieku zarówno pod względem ilościowym, jak i jakościowym. Wśród godnych wzmianki poprzedników Volney wskazuje Paula Lukasa, Benoit Mailleta, Claude’a Siccarda, Richarda Pococke, Johna Greavesa, Fredericka Nordena, Carstena Niebuhra, Claude’a Etienne’a Savary’ego¹¹, szczególnie wyróżniając dzieło tego ostatniego, przypominające swoją formą listów opowieść

7 Edward W. Said: *Orientalizm*, tłum. Witold Kalinowski, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1991, s. 150.

8 Edward W. Said: *Kultura i imperializm*, tłum. Monika Wyrwas-Wiśniewska, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009, s. 128.

9 Tamże, s. 121.

10 François Pouillon: *L'orientalisme, mort ou vif ? Une histoire française [w:] tenże: De la colonie à l'Etat-nation: constructions identitaires au Maghreb*, Tunis : L'Harmattan, 2012, s. 23–32.

11 Constantin-François Volney: *Voyage en Syrie et en Égypte...*, dz. cyt. (przyp. 1), s. 6, 244.

Potockiego (książka Savary'ego ukazała się w 1786 roku) Także ta literatura była przepełniona poglądami na temat świata nieeuropejskiego, podróżami do niego, fantazjami o nim oraz polemiką z nim. Analiza Saida w tej kwestii ma sprzeczny charakter. Z jednej strony wspomina on o roli Volneya i Monteskiusza, podkreślając, że taka twórczość była albo specjalistycznym opisem naukowo-encyklopedycznym, albo należała do gatunku dyskusji moralnej, w której tematy rządów, niewolnictwa i korupcji występowały jako przykłady w ogólnej dyskusji o człowieczeństwie. Z drugiej strony Said uważa, że w odróżnieniu od tych refleksji teoretycznych wyprawa wojskowa Napoleona kierowała się chęcią podboju Egiptu, zastraszenia Anglików oraz ukazania potęgi Francuzów:

Lecz Napoleon i jego uczeni specjaliści byli tam również po to, by ukazać Egipt Europie, w pewnym sensie odtworzyć i wystawić na scenie jego starożytność, bogactwo jego związków, znaczenie dla kultury i wyjątkową atmosferę. Nie można było tego uczynić bez zamiarów nie tylko politycznych, ale i estetycznych. To, co znalazł Napoleon i jego zespół, to był Egipt, którego starożytną wielkość przysłonili muzułmańscy Arabowie oraz obecność Turcji stojącej wszędzie pomiędzy inwazją francuskiej armii a starożytnym Egiptem. Jak można się było dostać do tej starszej i bardziej prestiżowej części?¹²

Żeby skutecznie zastosować narracyjną strategię dekonstrukcji Egiptu współczesnego, reprezentanci idei orientalizmu musieli dostosować się do trzech reguł, mianowicie: 1. opisywania obiektu pod względem różnic rasowych lub kulturowych, 2. przeciwstawiania Wschodu Europie za pomocą dychotomii binarnych (pasywny/aktywna, fanatyczny/racjonalna, niewolniczy/wolna itd.), 3. akcentowania braku wielu elementów europejskiego sposobu życia (nauki, oświaty, medycyny, zagwarantowanego prawa własności) w społeczeństwach wschodnich¹³.

Wychodząc z zasadniczego założenia Saida, że orientalizm jako tekstowa projekcja realności jest światem idei, który zdecydowanie kształtuje reprezentacje osobowe, naszym zadaniem musi stać się poszukiwanie obecności/nieobecności trzech wyżej wspomnianych reguł w konstrukcjach narracyjnych Volneya i Potockiego. Wymaga to odnalezienia w opowieściach autorskich o Egipcie nie tylko paraleli pod względem treści i sensu, ale i próby analizy tych narracji jako części autonomicznych jednego orientalistycznego megatekstu, zainspirowanego przez kulturę francuską.

12 Edward W. Said: *Kultura i imperializm*, dz. cyt. (przyp. 8), s. 127–128.

13 Timothy Mitchell: *Orientalism and the Exhibitionary Order* [w:] Nicholas Dirks (red.): *Colonialism and Culture*, Minneapolis: Minnesota University Press, 1992, s. 289–300 (289).

3. Niezgodności opowieści Volneya i Potockiego z modelem narracyjnym orientalizmu

Oddając na pierwszych stronach swoich opowieści palmę pierwszeństwa współczesnemu, muzułmańskiemu Wschodowi kosztem epoki antycznej, Volney i Potocki reprezentują podobną pozycję światopoglądową. Posadzając „większość podróżnych o to, że zajmowali się raczej poszukiwaniem antyków niż współczesną sytuacją” kraju¹⁴, Volney wydaje się zaprzeczać twierdzeniu Saida o nieistnieniu dyskursu orientalnego na temat Egiptu do początku jego podboju kolonialnego. Podobnie Potocki, opisując swój pobyt w Stambule po drodze do Egiptu, stwierdza:

Zdziwisz się W.Pani kiedy iey powiem iż w wielkiej liczbie podróżnych przejeżdżających do tego miasta mało ich iest bardzo którzy dokładne onego czynią sobie pojęcie [...]; ci co naysciśley uważają, wysiliwszy ciekawość swą w odwiedzaniu pamiątek Grecyi, spoglądają na Turków iak na burzycielów tych czci ich widoków. Napełnieni tą myślą przybywaią do Carogrodu [Stambuł – red.], biorą mieszkanie swe u Franków i raz zaledwie przezydą ciągiem portu żeby widzieć Meczet S. Zofii i powrócić do domu.

Z młodości przykładałem się do historyi i do Literatury oryentalney, i ciekawość moia inną wcale postępować mi kazała drogą. Od miesiąca iuż trawię dni całe na przebieganiu ulic tey stolicy bez innego celu iak tylko żebym się nasycił ukontentowaniem, że w niey iestem¹⁵.

Potocki podkreśla, że w Egipcie zrezygnował z noszenia stroju europejskiego, zastępując go miejscową odzieżą. Nie chce też opowiadać czytelnikom o popularnych zabytkach – „ani o kolumnie Pompeiusza, ani o wieży Kleopatry, ani o Katakumbach, ani o żadnych starożytnościach Alexandryiskich, o których wszyscy podróżni tyle iuż mówili”¹⁶.

Fascynacja Volneya i Potockiego muzułmańskim Egipcem nie była zatem wyłącznym produktem ich środowiska społeczno-kulturowego: obalała ona jego stereotypowe wyobrażenia o pozornym oddzieleniu współczesnego Orientu od tego wielkiego obszaru dziejów, którym był starożytny Wschód i który jakoby mógł być wskrzeszony dzięki zainteresowaniu Europejczyków. Chociaż przygotowania Volneya i Potockiego do podróży przewidywały zapoznanie się z różną literaturą napisaną przez Europejczyków, obaj, odznaczając się skłonnością do analizy, niebawem odczuli różnice między przygotowaniem ideowym do spotkania z niewiadomym a realną sytuacją Wschodu. Volney wskazuje, że „próżno szykować się poprzez lekturę książek do oglądania zwyczajów i obyczajów Narodów, bo

14 Constantin-François Volney: *Voyage en Syrie et en Égypte...*, dz. cyt. (przyp. 1), s. VI.

15 [Jan Potocki]: *Podróż...*, dz. cyt. (przyp. 3), s. 15–16.

16 Tamże, s. 97.

oddziaływanie opowieści na umysł będzie zawsze dalekie od efektu, jaki przedmioty wywierają na zmysły”¹⁷.

Jego opinia jest taka, że wyobrażenia podróżnika opisującego obiekty innej kultury,

nie znajdując gotowych elementów porównania, zmuszona jest pozbierać rozproszone członki, aby ułożyć z nich nowe ciało. [...] Czyż zatem można się dziwić, że kiedy wyobrażenia ujrzy później owe wzorce, nie rozpozna w nich kopii, które sobie zrobiła, i że wywrą one na niej wrażenie czegoś całkiem nowego? Taki właśnie jest przypadek Europejczyka, który przybywa drogą morską do Turcji. Na próżno czytał historie i relacje, na próżno, idąc za opisem, próbował przedstawić sobie krajobraz, urządzenie miast, stroje i obyczaje mieszkańców; wszystkie te obiekty są dla niego nowe. Ich różnorodność go olśniewa, jego wyobrażenia rozpadają się i ulatują, i tak opanowują go uczucia zaskoczenia i podziwu¹⁸.

Potocki także zaczynał swoją znajomość ze Wschodem od formacji literackiej. Czytał jednak głównie francuskie tłumaczenia tekstów wschodnich. Na Wschód wędruje w celu potwierdzenia tego, co już przeczytał, oraz znalezienia nowych fabuł dla własnej narracji, której obiektami mają być postacie miejscowego folkloru:

Nie wiem iak ci się podobaia Wschodnie powieści, ia dziwnie sposób ich lubię, i sam zaczynam się w nim ćwiczyć; dwuletnie dzieł ich czytanie, tak mię uczyniły w myśli wschodnie bogatym, że dosyć mi było zebrać ich kilka w kupę, i dać im obwód. Pewien jestem, że w obrazach moich wschodnie zachowam podobieństwo, ale nie iestem zarowno pewny, że obrazy te, podobaia się w zachodzie¹⁹.

Próbując wyjaśnić Europejczykom morał wschodnich przypowieści, w których literackie przetworzenia obfituje jego narracja, pisarz podkreśla, że interesują go fabuły posiadające tło historyczne i odznaczające się wysokim stylem:

Dałem rodzaiowi temu nazwisko powieści przez podobieństwo z Hyakin o której mamy w listach wschodnich. Staralem się rownie naśladować z dokładnością wyrazy ich i figury; i iezelim co odmienił, to zapewne uymuiąc z ich bogactw nie zaś przydaiąc do nich²⁰.

Intencja metodologiczna Volneya wydaje się podobna. Chociaż jego ulubiony rodzaj twórczości literackiej jest mniej narracyjny i bardziej faktograficzny, tak

17 Constantin-François Volney: *Voyage en Syrie et en Égypte...*, dz. cyt. (przyp. 1), s. 1.

18 Tamże, s. 2.

19 [Jan Potocki]: *Podróż...*, dz. cyt. (przyp. 3), s. 35–36.

20 Tamże, s. 31.

samo jak Potocki zamierza on unikać wyjaśniania obyczajów i moralności społeczeństwa nieeuropejskiego z punktu widzenia Europejczyka, wskazując na znaczenie neutralności dyskursywnej:

W swojej relacji próbowałem zachować nastawienie, z jakim przystąpiłem do rozpatrywania faktów, to znaczy bezstronne umiłowanie prawdy. Zakazałem sobie malowania jakichkolwiek obrazów z wyobraźni [...]; uznałem jednak, że podróż jako gatunek należy do Historii, a nie do Romansu. Nie przedstawiłem zatem krajów jako piękniejszych niż widziałem je w rzeczywistości [...]²¹.

Francuz kontestuje zatem stereotypy wyobrażeń Europejczyków o współczesnym wschodnim społeczeństwie. Podróżnego z Europy, który wysiadł ze statku w Aleksandrii, nie interesuje miejscowy lud – „wychudzony i czarniawy” ani „powszechna nędza”, lecz „niebawem jedna rzecz przyciąga całą jego uwagę – rozległe ruiny, które dostrzega na wybrzeżu. W naszych krajach ruiny są przedmiotem zainteresowania [...]”²². Cała Aleksandria składa się z ruin, a na miejscowym ludzie,

przyzwyczajonym do tych widoków, nie wywierają one żadnego wrażenia; jednakże cudzoziemiec, w którym wspomnienia przez niego przywołane zyskują na sile wskutek kontaktu z nowością, odczuwa wzruszenia, które nieraz doprowadzają go do łez [...]²³.

Volney wskazuje, że po powrocie do ojczyzny wrażenia podróżnych ulegają wypaczeniu, zapominają o tym, jak rzeczywiście wyglądało miejscowe życie i że „po upływie dwóch lat trudno byłoby sobie wyobrazić, że kiedykolwiek tam byli”²⁴. Te zniekształcenia obrazu Egiptu wynikają więc z tego, że podróżni znajdują się w tym kraju tylko przez krótki moment, nie znają miejscowego języka i obyczajów, chociaż tylko dłuższy pobyt może uformować adekwatne wyobrażenie.

Potocki wydaje się być tego samego zdania, kiedy przyznaje się, że „nie mówiłem Ci dotąd o ich [Turków] obyczajach i narodowym charakterze, odkładałem rzecz o tym do czasu, w którym dłuższy pobyt da mi sposobność poznania ich lepiej”²⁵. Tymczasem Volney uświadamia Europejczykom, że nie należy ufać stereotypowym przedstawieniom mieszkańca Wschodu, który drzemie sobie w cieńcu lub niespiesznie pali fajkę, nie myśląc o niczym, jako obrazowi szczęścia. Francuz wskazuje, że „niewiedza i głupota mają bez wątpienia swoje rozkosze,

21 Constantin-François Volney: *Voyage en Syrie et en Égypte...*, dz. cyt. (przyp. 1), s. VII–VIII.

22 Tamże, s. 4.

23 Tamże, s. 5.

24 Tamże, s. 242–243.

25 [Jan Potocki]: *Podróż...*, dz. cyt. (przyp. 3), s. 74.

podobnie jak rozum i wiedza” i przyznaje, że „nigdy nie umiał zazdrościć wypo-
czynku niewolnikom ani nazwać szczęściem apatii automatów”²⁶.

Po tych wszystkich ubolewaniach nie wydaje się już niezwykle wezwanie
Volneya do wyrzeczenia się kryteriów europejskich przy ocenie kultury politycz-
nej i społecznej Egiptu:

W kraju tym nie istnieje taki ustrój polityczny, jak w naszej Europie. U nas,
w miarę jak ślady dawnych rewolucji słabły z każdym dniem, zwycięzcy cud-
zoziemcy rozproszyli się wśród pokonanych miejscowych i ta mieszanica
uformowała identyczne ciała społeczne, które odtąd mają już tylko wspólne
interesy. Inaczej w Egipcie i w prawie całej Azji, gdzie ludy miejscowe, któ-
re świeże jeszcze rewolucje podporządkowały cudzoziemskim zdobywcom,
uformowały niejednolite ciała, w którym zderzają się sprzeczne interesy róż-
nych części. Państwo jest dosłownie podzielone na dwie frakcje: jedna to zwy-
cięski lud, którego członkowie obejmują wszystkie urzędy cywilne i wojsko-
we, druga to lud pobity, który składa się na niższe warstwy społeczeństwa²⁷.

4. Elementy światopoglądu orientalistycznego u Volneya i Potockiego

Przedstawiając powyżej krytyczne argumenty wobec koncepcji Saida, które wy-
nikają z porównawczej analizy narracji Volneya i Potockiego, zamierzamy wszela-
ko wykazać słuszność pewnych refleksji teoretycznych amerykańskiego badacza.

Zmierzając do bezstronności, Volney musiał jednak przyznać, że „nasze
sądy opierają się nie tyle na rzeczywistych walorach obiektów, co na nastawieniu
[...], które mamy już w sobie, kiedy je widzimy. [...] przesady wcześniejszych przy-
zwyczajęń są takie, że nie sposób kiedykolwiek się ich pozbyć”²⁸. Jednak sam nie
potrafił uniknąć w swojej strategii narracyjnej używania krytykowanych przez
siebie stereotypów mentalnych. W stylu drugiej reguły dyskursywnej orientali-
zmu Volney stwierdza, że w Egipcie zupełnie brak bezpieczeństwa społecznego.
Tutejszy sposób sprawowania władzy, przy którym „krew ludzką przelewa się tak
samo jak [krew] wołu”, pisarz ocenia za pomocą typowego dla orientalizmu po-
jęcia „nieokiełznanej tyranii”²⁹. Za przyczynę zaistnienia takiej sytuacji uważa
„charakter rządów nie uznających ani własności, ani bezpieczeństwa jednostki”³⁰.
W tym przypadku mamy do czynienia z elementami trzeciej reguły narracyjnej

26 Constantin-François Volney: *Voyage en Syrie et en Égypte...*, dz. cyt. (przyp. 1), s. 240.

27 Tamże, s. 179.

28 Tamże, s. 236.

29 Tamże, s. 175.

30 Tamże, s. 235.

orientalizmu, która wskazuje na drastyczne rezultaty nieobecności na Wschodzie zasadniczych elementów kultury europejskiej. Zdaniem Francuza, egipskie

Rolnictwo jest zmarniałe [...], Sztuki w stanie dziecięctwa; tam, gdzie wiedza nigdzie nie prowadzi, nie robi się nic, aby ją zdobyć, a umysły tkwią w barbarzyństwie. [...] Większość ziem znajduje się w rękach Bejów, Mameluków, Prawników, liczba innych właścicieli jest niezmiernie ograniczona [...]. Chłopotom pozostawia się do życia tyle, żeby nie umarli [...]³¹.

Opowieść Volneya o społeczeństwie Egiptu, w której z obrazem władców, sytych i chronionych przed chorobami wysokimi murami swych posiadłości, skonfrontowany jest opis ich głodujących lub umierających wskutek moru podanych, to niemal idealny przykład osądzania Orientu według niemal wzorcowych cech społeczeństwa europejskiego³².

Po wyjeździe z Egiptu Volney nie miał już okazji zobaczyć epidemii dżumy i klęski głodu, które zabiły szóstą część mieszkańców Kairu, niemniej uważał za niezbędne wspomnieć o tych wydarzeniach: „Od końca listopada [1783] głód zabrał w Kairze nieomal tyle samo ludzi co dżuma; na ulicach, zrazu pełnych żebraków, wkrótce nie było ani jednego; wszyscy zmarli lub uciekli”³³.

Potocki staje się świadkiem głodu już pierwszego dnia pobytu w Kairze. Widząc jego ofiary, wyrzuca pieniądze przez okno, co powoduje oblężenie jego mieszkania przez tłumy żebraków³⁴. Winę za brak żywności polski podróżny przypisuje wadliwemu ustrojowi społecznemu oraz związanej z nim zachłanności bejów, którzy „wyprowadzać kazali zboże, w ten czas kiedy go było najmniej”³⁵.

Mimo klęski głodu Kair jest sceną występów kuglarzy, „którymi słynie to miasto”³⁶. Kolejnego dnia odbywa się wielka ludowa uroczystość z okazji wylewu Nilu. Potocki stwierdza, że „nic wyróżnić niemoże zabobonnemu uszanowaniu mieszkańców Egipskich, dla rzeki która ich karmi”³⁷. Użyte przez polskiego podróżnego słowo „zabobonne” („superstitieux”) wydaje się bardzo charakterystyczną cechą orientalistycznego poglądu na Wschód.

Potocki stosował niekiedy w swej narracji inny typowy dla orientalizmu chwyt literacki polegający na opisywaniu pompatycznych i pełnych blichtru ceremonii³⁸, niekiedy zaś poprzestawał na wzmiankach o takich uroczystościach³⁹.

31 Tamże, s. 172.

32 Tamże, s. 214.

33 Tamże, s. 176.

34 [Jan Potocki]: *Podróż...*, dz. cyt. (przyp. 3), s. 101–105.

35 Tamże, s. 102.

36 Tamże, s. 103.

37 Tamże, s. 106.

38 Tamże, s. 107–109; por. też s. 105–107.

39 Tamże, s. 77.

Związek z drugą regułą literatury orientalistycznej dostrzegamy u Potockiego wtedy, kiedy ocenia on sposoby zachowania i moralność społeczeństw orientalnych. Pisarz wydaje się być zgorszony w swej europejskiej cnotliwości, opowiadając o rozwiązłych urodziwych chłopcach w *mehanie*⁴⁰. W tym kontekście oskarża miejscowe społeczeństwo o demoralizację: „znaypierwszey młodości ztępione maiąc zmysły nad tym wszystkim co tylko roskosz ma w sobie naybardziej podniecaiącego, wschodni mieszkańcy szukaią czasem za naturą zbrodniczych uciech i nowych niesmakow”⁴¹.

Potocki ocenia tu elementy kultury społeczeństwa wschodniego z potępiającego je punktu widzenia cywilizacji zachodniej. Dyskurs o sprzecznej z chrześcijańską moralnością Zachodu erotyce muzułmańskiego Wschodu, wspomnienia o oddzielnym od niego tylko zasłoną haremie przełożonego derwiszów w Stambule⁴² są kreacją mirażu niezwykle atrakcyjnego dla europejskiej wyobraźni, są ucieleśnieniem marzeń, a nawet halucynacji Europejczyków na temat seksualnego tabu, a tym samym perwersyjnej atrakcyjności haremu wschodniego⁴³. Współcześni badacze wyobraźni zwracają uwagę na to, że orientalizm połączył najbardziej ekstrawaganckie wyobrażenia mieszkańców Zachodu na temat postaw życiowych mieszkańców Wschodu, który w systemie wartości kulturalnych społeczeństwa europejskiego zaistniał jako metafora „zakazanego” (z przejrzystą aluzją do praktyk seksualnych – obrazy haremu i odalisek), z opartą na pewnych zachodnich wyobrażeniach wizją uwodzicielskiego Wschodu, spełniającego jakoby wszystkie pragnienia⁴⁴. Nic więc dziwnego, że pogląd o kulturze więzienia kobiet w haremie jako najbardziej oczywistej sprzeczności cywilizacji wschodniej i obyczajów europejskich podzielał Napoleon, który pragnął podbić Egipt⁴⁵.

Istniał jeszcze jeden podstawowy stereotyp dyskursu orientalistycznego o Egipcie, któremu nie byli w stanie przeciwstawić się intelektualnie ani Volney, ani Potocki. Chociaż obaj zwracają się ku temu obiektowi pozornie niechętnie, to opisują go dość dokładnie, a nawet emocjonalnie. Posądzając europejskich podróżnych o poświęcanie nadmiernej uwagi starożytności, Volney usprawiedliwia swoją opowieść o piramidach właśnie zainteresowaniem czytelników:

Ręka czasu, a jeszcze bardziej człowieka, które zniszczyły wszystkie budowle starożytności, aż do teraz nic nie działy przeciw Piramidom. Solidność ich

40 Gospoda z wyszynkiem, przyp. red.

41 [Jan Potocki]: *Podróż...*, dz. cyt. (przyp. 3), s. 19.

42 Tamże, s. 71; o haremie jako elemencie wyobrażenia Potockiego o Wschodzie zob. też tamże, s. 16.

43 Zob. Malek Alloula: *The Colonial Harem*, Minneapolis: Minnesota University Press, 1986, s. 3.

44 Marija Todorowa: *Bałkani – Bałkanizm*, Sofija: Uniwertitetsko izdatel'stvo „Sw. Klimient Ohridski”, 2004, s. 34.

45 Emmanuel de Las-Casès: *Mémorial de Sainte-Hélène, ou Journal où se trouve consigné, jour par jour, ce qu'a dit et fait Napoléon durant dix-huit mois*, Paris: Librairie Lebegue, 1823, t. 6, s. 251.

konstrukcji oraz ogrom masy zachowały je od wszelkiego uszczerbku i wydają się gwarantować ich wieczne trwanie. Podróżnicy mówią o tym z entuzjazmem, a entuzjazm ten zupełnie nie jest przesadzony⁴⁶.

Potocki, cytując poetyckie sądy znanych Europejczyków o piramidach, podobnie jak Volney opiewa te zabytki, podkreślając, że „nie wzruszone sam czas zmordowały”⁴⁷. Są one w jego oczach miejscem starożytnym i epickim, wyraźnie odcinającym się od rzeczywistości muzułmańskiego kraju, w którym Europejczycy nie dostrzegają adekwatnego rywala dla Egiptu faraonów.

5. Egipt opisany podobnie, lecz w różnym stylu

Ujawniając merytoryczne podobieństwa w stworzonych w tym samym czasie przez Volneya i Potockiego projekcjach narracyjnych Egiptu, wskazujemy, że obaj autorzy demonstrują dość krytyczne nastawienie do takich zasadniczych idei orientalizmu jak ignorowanie kultury współczesnej tego kraju oraz próby wytłumaczenia jego cywilizacji przez system walorów społeczeństwa zachodniego (odrzucanie przez nich pierwszej reguły strategii narracyjnej orientalizmu). Ta konkluzja częściowo poprawia model teoretyczny Edwarda W. Saida, wskazując, że funkcjonowanie systemowe ideologii orientalizmu nie zdołało podporządkować swojej logice narracji autorskiej do tego stopnia, żeby pozbawić ją indywidualnego i niezaangażowanego poglądu na rzeczy. Rzuca się w oczy, że stosunek Volneya do Egiptu jest bardziej arogancki niż u Potockiego, co nie dziwi, jeśli wziąć pod uwagę przynależność autorów do różnych regionów Europy. Niemniej spostrzegamy w tekstach obu autorów elementy światopoglądowe typowe dla drugiej reguły dyskursu orientalistycznego. W opowieści Volneya zauważamy także ślady trzeciej reguły, która wyraża się w ocenach niewydolności ustroju społecznego i politycznego, systemów własności, rolnictwa, braku higieny. Orientalizm czasów ekspedycji egipskiej Napoleona, a zwłaszcza XIX wieku, tylko uporządkował idee i poglądy rozpowszechnione w narracjach autorów europejskich jeszcze przed fazą kolonialną, ta zaś nadal sprzyjała jego rozwojowi.

46 Constantin-François Volney: *Voyage en Syrie et en Égypte...*, dz. cyt. (przyp. 1), s. 253.

47 [Jan Potocki]: *Podróż...*, dz. cyt. (przyp. 3), s. 116.

Annette Werberger

O początku i końcu egzotyizmu – podróż Jana Potockiego do Maroka

„Nienawidzę podróży i podróżników” – tak Claude Lévi-Strauss (1908–2009) sformułował pierwsze zdanie wstępnego rozdziału *Koniec podróży* w swojej wydanej w 1955 roku książce etnologicznej *Smutek tropików*, o której Académie Goncourt stwierdziła z nieskrywanym ubolewaniem, że nie może jej wyróżnić, gdyż nie jest powieścią fikcjonalną¹. Dzieło to ukazuje idiosynkrazje i sprzeczności pracy etnologicznej w pierwszej połowie XX wieku: Lévi-Strauss łączy rozważania etnologiczne i filozoficzne oraz swoje wypływające z krytyki kultury poczucie alienacji wobec Europy z tęsknotą za zwykłym osadzeniem w różnorodności kulturowej świata pojmowanego jako archaiczny. Jest to książka naukowa, ale słychać w niej jeszcze skazany od zawsze na niepowodzenie ton przepojonych ciekawością, misjonarskich lub egzotyzujących studiów badaczy rzekomo autentycznych kultur. Język, którym pisze Lévi-Strauss, jest przy tym zgodny z europejską, filozoficzną tradycją myślową, ale jednocześnie bywa już otwarty na niekonwencjonalne „dzikie myślenie”².

O ile *Smutek tropików* Claude’a Lévi-Straussa można tu usytuować na końcu tradycji europejskiej francuskojęzycznej literatury podróżniczej, o tyle polski magnat Jan Potocki (1761–1815) lokuje się poniekąd u jej początków. W historii literatury Jan Potocki niesłusznie zajmuje miejsce autora tylko jednej książki. Każdy miłośnik powieści szkatułkowych, fantastyki czy literatury osiemnastowiecznej czytał jego *Rękopis znaleziony w Saragossie* (*Manuscrit trouvé à Saragosse*), ale tylko niewielu zna jego liczne opowiadania podróżnicze, pamiętniki z podróży i teksty etnograficzno-naukowe, do dziś jedynie z rzadka tłumaczone na inne języki; niektóre są uważane za zaginione³. Także pozycja Potockiego jako polskiego

1 Claude Lévi-Strauss: *Smutek tropików*, tłum. Aniela Steinsberg, Łódź: Opus, 1988, s. 9; oryginalne wydanie francuskie: tenże: *Tristes Tropiques* [w:] tenże: *Œuvres*, red. Vincent Debaene i in., Paris: Éditions Gallimard, 2008, s. 1–445 (3). Edmond de Goncourt postanowił, że nagroda ma być przynawana fikcjonalnemu dziełu prozatorskiemu („un ouvrage d’imagination en prose”), zob. tamże, s. 1719.

2 Karl-Heinz Kohl: *Tristes Tropiques* [w:] Christian F. Feest, tenże: *Hauptwerke der Ethnologie*, Stuttgart: Alfred Kröner Verlag, 2001, s. 245–250.

3 Wśród ponad 50 artykułów i książek Jana Potockiego, które istnieją jako rękopis i zostały opublikowane, są m.in. następujące tytuły: Jean Potocki: *Voyages en Turquie et en Égypte, fait en l’année 1784*, Varsovie: Royez, 1788; wyd. polskie: [Jan Potocki]: *Podróż do Turcji i Egiptu z Przydanym Dziennikiem Podróży do Holandyi Podczas Rewolucji 1787*, tłum. Julian Ursyn

autora francuskojęzycznego jest wyzwaniem dla kanonów języków narodowych i uniemożliwiała jego obecność w historiach literatur czy kultur. Opisy podróży autorstwa Jana Potockiego są mniej przyrodnicze i uniwersalistyczne niż teksty Alexandra von Humboldta (który go jednak nierzadko cytuje) i ukierunkowane znacznie bardziej na etnografię i lingwistykę. Być może dlatego do dziś brak istotniejszej recepcji niefikcyjnych pism Potockiego⁴.

Niezaangażowany podróżnik

Teksty Potockiego o Holandii, Niemczech, Turcji i Egipcie, Kaukazie, Syberii, Azji Środkowej, Mongolii czy Włoszech należą do gatunku oświeceniowej literatury podróżniczej, która pojawia się w Europie najpóźniej pod koniec XVII wieku. Według Jürgena Osterhammela

wyłania się nowy typ podróżującego obserwatora: to biegły w ówczesnych naukach uczony lub dżentelmen, którego do dalekich krajów przyciąga nie tyle żądza przygód i interesy, co głód wiedzy, misja lub cele dyplomatyczne⁵.

Zwłaszcza działalność podróżnicza wewnątrz Cesarstwa Rosyjskiego zrodziła wreszcie „etnologię jako dyscyplinę naukową”, choć otrzymała ona swoją nazwę dopiero w XIX wieku⁶.

Niemcewicz, Warszawa: Drukarnia Wolna Jana Potockiego, 1789; tenże: *Essay sur l'Histoire Universelle et Recherches sur celle de la Sarmatie*, Varsovie: Drukarnia Wolna, 1789; tenże: *Voyage dans l'empire de Maroc fait en l'année 1791*, Varsovie: Dufour, 1792; wyd. polskie: Jan Potocki: *Podróż do cesarstwa marokańskiego*, tłum. Joanna Olkiewicz i Leszek Kukulski [w:] tenże: *Podróże*, Warszawa: Czytelnik, 1959, s. 107–242; tenże: *Fragments historiques et géographiques sur la Scythie, la Sarmatie et les Slaves*, Brunsvic: Librairie des Ecoles, 1795/1796; tenże: *Histoire primitive des peuples de la Russie*, St. Petersburg: Académie Impériale des Sciences, 1802; tenże: *Histoire ancienne du gouvernement de Podolie*, St. Petersburg: F. Drechsler, 1805.

- 4 Jedyne godne wzmianki powołanie się na Potockiego u historyka współczesności odkrytam u Carla Ginzburga, por. Carlo Ginzburg: *Gli europei scoprono (o riscoprono) gli sciamani* [w:] tenże (red.): *Il filo e le tracce. Vero, falso, finto*, Milano: Feltrinelli, 2006, s. 94–111. Określa on tam książkę Potockiego *Histoire primitive des peuples de la Russie* z roku 1802 mianem godnej uwagi (*mirabile*) i wykorzystuje relacje Potockiego do podbudowy swoich tez o ponownym odkryciu szamanów w związku z azjatycką ekspansją imperium rosyjskiego. Ginzburg zwraca uwagę, że Potocki dokładnie odczytuje na nowo Herodota w odniesieniu do nomadycznej ludności Azji Środkowej i nazywa scytyjskich mędrców szamanami Syberii (tamże, s. 109). Wskazuje również, że według Adama Mickiewicza Jan Potocki był pierwszym Europejczykiem, który akcentował wagę tradycji oralnej (tamże). Artykuł ten nie znalazł się niestety w niemieckim wydaniu książki Ginzburga; por. Carlo Ginzburg: *Faden und Fahrten. wahr, falsch, fiktiv*, Berlin: Wagenbach, 2013.
- 5 Jürgen Osterhammel: *Die Entzauberung Asiens. Europa und die asiatischen Reiche des 18. Jahrhunderts*, München: C.H. Beck, 1998, s. 32.
- 6 Zob. Werner Petermann: *Geschichte der Ethnologie*, Wuppertal: Peter Hammer Verlag, 2004, s. 164; por. też Han F. Vermeulen: *Before Boas. The Genesis of Ethnography and Ethnology in the German Enlightenment*, Lincoln: University of Nebraska Press, 2015.

Poniższa analiza skupia się nie na ekstensywnych podróżach Potockiego do Rosji i Azji Środkowej, lecz na jednej z jego trzech wypraw do Afryki Północnej: w 1781 roku pojechał przez Hiszpanię do miasta Tunisu i na wyspę Dżerbę; w 1784 roku przez Cherson (na dzisiejszej Ukrainie) i Konstantynopol do Egiptu; w roku 1791 zaś trzecia podróż afrykańska zawiodła go na dziewięć tygodni do Maroka. W mającym strukturę dziennika sprawozdaniu z owej *Podróży do cesarstwa marokańskiego* deklaruje, że mimo braku określonej misji może ono być ciekawe dla czytelników: „Jestem zresztą pierwszym cudzoziemcem, który przybywa do tego kraju po prostu jako podróżnik, i sądzę, że przynajmniej z tej przyczyny opis mojej podróży może okazać się zajmujący”⁷.

Potocki określa się więc mianem „po prostu podróżnika”, przy czym nie da się już ostatecznie wyjaśnić pytania o jego ewentualne tajne misje⁸. Głównym polem zainteresowania Potockiego nie była prawdopodobnie ani czysta dyplomacja, ani ściśle naukowe badania terenowe czy też sumaryczna akumulacja wiedzy na modłę oświeceniowych podróżników. Balansuje on raczej między obserwacjami, komparatystycznymi i historiograficznymi przypuszczeniami oraz protoetnograficznymi stwierdzeniami na temat obyczajów, flory i fauny, krajobrazów i sposobów myślenia. Z tego powodu Fouad Laroui w czasopiśmie „Jeune Afrique” nazwał kilkanaście lat temu Jana Potockiego pierwszym turystą Maroka („le premier touriste”) czy też Afryki⁹. Chociaż pojęcie turysty bywa dziś z pewnością mylące, to należy jednak nadmienić, że nakazane sobie przez Potockiego niezaangażowanie zaowocowało wówczas otwartością na style życia Marokańczyków, której nie miałby chyba jako dyplomata lub jako etnolog *avant la lettre*¹⁰.

Bada on Maroko i jego mieszkańców, nazywanych w tekście Maurami (*les Maures*), albo jako część kontynentu afrykańskiego, „Orientu”, albo przygląda się mu jako krajowi islamskiemu, multireligijnemu, a zarazem wielokulturowemu. Zwraca uwagę zwłaszcza jego zainteresowanie sefardyjskimi Żydami Maroka i porównania z Rzeczpospolitą Obojga Narodów¹¹. W Maroku Potocki jest

7 Jan Potocki: *Podróż do cesarstwa marokańskiego*, dz. cyt. (przyp. 3), s. 109.

8 Jean Potocki: *Voyage dans l'Empire de Maroc Fait en l'année 1791* [w:] tenże: *Voyages*, red. François Rosset, Dominique Triaire, Paris: Flammarion, 2015, s. 18–21.

9 Fouad Laroui: *Le premier touriste*, „Jeune Afrique” 2000–2001, 1999, s. 148–152.

10 Dziękuję Klausowi Weberowi za informację o dyplomatach takich jak Jacques Philippe Laugier de Tassy czy Césaire-Philippe Vallière, którzy służyli w Algierze w latach 1720 i 1780. O ile Laugier de Tassy opowiadał się – podobnie jak później Wolter – za wolną od uprzedzeń oceną „Turków” bądź „mahometan”, to Vallière reprezentował bardzo wrogą postawę. Zob. Ann Thomson: *Barbary and Enlightenment. European Attitudes towards the Maghreb in the 18th Century*, Leiden: Brill, 1987, s. 7–17. Thomson wskazuje na sporą wiedzę Europejczyków o Afryce Północnej.

11 Przeprowadza on kilka paraleli z Rzeczpospolitą Obojga Narodów jako imperium wielonarodowym. Akurat w roku jego podróży Rzeczpospolita nadała sobie pierwszą w Europie konstytucję, tak zwaną Konstytucję 3 maja 1791 roku. W tekście konstytucji odejście od katolicyzmu podlega wprawdzie karze jako apostazja, ale konstytucja gwarantuje zarazem wolność wszystkich rytuałów i wyznań religijnych.

przyjmowany stosownie do swojej pozycji jako zamożny polski magnat, dobrze ustosunkowany w Europie dzięki sieci kontaktów w kręgach dyplomatów i arystokracji. Zapewnia mu to dostęp do wyższych sfer kraju i w ogóle umożliwia jego podróż pod względem logistycznym i finansowym.

W cytowanym przez samego Potockiego liście polecającym pióra jego przyjaciela Mohammeda Bin-Otmana, którego poznał i nauczył się cenić w Madrycie jako swego rodzaju nieoficjalnego ambasadora Maroka, podróżnik jest określany mianem „mieszkańca Bulunii”, kraju bardzo odległego od Maroka i położonego w pobliżu „Moskwy” („est un habitant de Boulonia, pays très éloigné de nous et proche de la Moscovie”). Potocki tłumaczy przy tym dziwną nazwę „Bulunia” specyfiką języka arabskiego¹².

Jeśli w marokańskim tekście Potockiego poszukać scen przedstawiających kontakty międzykulturowe, to zwracają uwagę zwłaszcza jego porównania między obserwowanym marokańskim a polskim czy ogólnoeuropejskim życiem codziennym: Potocki występuje oczywiście jako Europejczyk, który zna Europę w jej różnorodności i potrafi ją porównywać jako całość z Marokiem i Afryką Północną. W tym sensie Potocki okazuje się – co nie jest zaskakujące dla dzisiejszego czytelnika – członkiem europejskiej, wielojęzycznej „osiemnastowiecznej republiki uczonych, w której łacina już nie dominuje, ale jest jeszcze powszechnie rozumiana”, i w której nawiązywane są „gęste sieci komunikacji za pomocą listów, wizyt i pracy w służbie zagranicznej”¹³. Taka sieć łączy według Jürgena Osterhammela Uppsalę, St. Petersburg i Warszawę z Getyngą, Lejdą, Wiedniem, Paryżem, Lizboną czy Turynem, sięgając aż do Hiszpanii i Maroka. Francuski jest językiem, którym oczywiście posługuje się pochodzący z arystokracji Potocki. W tekście wielokrotnie wzmiankuje europejskich dyplomatów, wożących ze sobą podczas swoich podróży listy polecające, dzięki którym mogli rozszerzać swoje już zadziergnięte kontakty za granicą. W Maroku także sam Potocki ma ze sobą takie pismo – wystawione przez Mohammeda Bin-Otmana. Zaświadcza, ono, że Potocki jest członkiem elitarniej kosmopolitycznej sieci, która obejmuje również niektóre części wykształconej afrykańskiej elity i o której gęstości i zasięgu nie mamy już prawdopodobnie pojęcia nawet w zglobalizowanym świecie, gdyż oprócz wspólnego języka opierała się ona tylko na komunikacji listownej, książkach, uczonych towarzystwach i żmudnych podróżach¹⁴.

12 Jan Potocki: *Podróż do cesarstwa marokańskiego*, dz. cyt. (przyp. 3), s. 114. Także w liście polecającym Mohammed Bin-Otman wskazuje w pozytywnym tonie na brak misji Potockiego, jakby chciał w ten sposób rozwiać obawy marokańskiej elity.

13 Jürgen Osterhammel: *Die Entzauberung...*, dz. cyt. (przyp. 5), s. 18–19.

14 O konsekwencjach tych „niezmiennych elementów mobilnych” (*immutable mobiles*) zob. Bruno Latour: *Die Logistik der „immutable mobiles”* [w:] Jörg Döring, Tristan Thielmann (red.): *Mediengeographie. Theorie – Analyse – Diskussion*, Bielefeld: transcript Verlag, 2009, s. 111–144. Por. też objaśnienia w przyp. 20.

Wielu z tych podróżników łączy oświeceniowe pragnienie pomnażania wiedzy i sporządzenia obszernej mapy ludzkości¹⁵, wynikającej z systematyki ludzkich obyczajów w Azji, Afryce i Europie¹⁶. Dziś oczywiście wiemy, że nauka o Afryce nie była przedsięwzięciem neutralnym ani niewinnym – a nader rzadko była nauką *współtworzoną* przez Afrykańczyków. Poszczególne teksty etnologów, etnografów czy geografów w ogóle umożliwiły kolonializm jako projekt polityczny i gospodarczy. Mimo to da się zauważyć, że w przeciwieństwie do podróży i ekspedycji świadomie przygotowujących kolonialne podboje¹⁷ lub zaspokajających potrzebę egzotyizmu u czytelników¹⁸, u Potockiego można jeszcze uchwycić podejście oparte na ogólnoświatowej, porównawczej *science de l'homme*¹⁹. Prace Potockiego należą do globalnego pola odniesienia wiedzy, które przestało istnieć w ciągu XIX wieku, ale jednocześnie sprzyjało podbojom, bowiem akumulowało wiedzę, która uczyniła następnie Europę globalnym centrum władzy i została wykorzystana do kolonizacji i wyzysku²⁰.

W XIX wieku postępuje nacjonalizacja i etnicyzacja grup, a uwaga skupia się w coraz większym stopniu nie na podobieństwach, lecz na różnicach jako cesze jakościowej lub dystynktywnej. Dopiero nasze rozbudzone na nowo zainteresowanie wzajemnymi więziami, kontaktami kulturowymi i dziejami świata pozwala nam być może ponownie docenić umiejętność Potockiego dotyczącą porównywania poszczególnych zjawisk w skali globalnej i demonstrowania otwartości na świat. Ponieważ etnologia już od dłuższego czasu mówi o końcu egzotyizmu w odniesieniu do Afryki, relacja Potockiego z jego podróży wydaje mi

15 Jürgen Osterhammel: *Die Entzauberung...*, dz. cyt. (przyp. 5), s. 19, cytuje wypowiedzi Burke'a („the Great Map of Mankind”) i Rousseau, aby zademonstrować, że wykształcona elita w Europie była zainteresowana globalnym zbieraniem wiedzy – po raz pierwszy na bazie ogólnoeuropejskiej historii intelektualnej i naturalnej. W ten sposób mimowolnie położono po raz pierwszy podwaliny pod podboje w okresie kolonializmu.

16 Zob. na przykład porównanie technik jazdy kawalerii mauretańskiej z technikami stosowanymi w Hiszpanii lub Polsce itp. w Jan Potocki: *Podróż do cesarstwa marokańskiego*, dz. cyt. (przyp. 3), s. 118–120 czy też opisy kar, rozpraw sądowych czy obyczajów towieckich, tamże, s. 128–129.

17 Słynna wyprawa Szkota Mungo Parka na zlecenie African Association od maja 1795 roku w celu eksploracji Nigru stanowi być może punkt zwrotny, gdyż jego kolejna podróż odbyła się już na zlecenie rządu.

18 Por. Johannes Fabian: *Im Tropenfieler. Wissenschaft und Wahn in der Erforschung Zentralafrikas*, München: C.H. Beck Verlag, 2002, s. 334. O gatunku relacji Niemców i innych Europejczyków z podróży do Afryki zob. Matthias Fiedler: *Zwischen Abenteuer, Wissenschaft und Kolonialismus. Der deutsche Afrikadiskurs im 18. und 19. Jahrhundert*, Köln: Böhlau, 2005.

19 Na temat *science de l'homme* por. Jürgen Osterhammel: *Die Entzauberung...*, dz. cyt. (przyp. 5), s. 20.

20 Ważne są w tym kontekście wywody Latoura na temat „niezmiennych elementów mobilnych” (*immutable mobiles*). Rozpatruje on techniki mobilności, stabilności i kombinowalności. Są one dla niego jako historyka nauki najważniejszym modelem wyjaśniającym sukces europejskiej polityki ekspansji, który bywa lepszy od wszelkich porównań mentalności czy kultur; por. Bruno Latour: *Die Logistik...*, dz. cyt. (przyp. 14).

się ważnym przedmiotem analizy pozwalającym wyznaczyć możliwości opisu doświadczenia obcych kultur bez nadmiernej egzotyzacji czy pracy różnicującej²¹. Poniższy wywód to literaturo- i kulturoznawcze spojrzenie na wczesny europejski tekst o Afryce, dający poniekąd obraz obszaru Afryki Północnej u progu epoki kolonialnej. Pierwszy krok ma być sumarycznym uwypukleniem, dlatego spojrzenie Potockiego na Maroko nie jest jeszcze wprost kolonialne. Drugi krok badawczy zademonstruje, czego Potocki uczy się w Afryce lub co zabiera ze sobą do Europy jako wiedzę afrykańską, a jest to jego – mimo wszystkich błędnie interpretowanych lektur i pewnych stereotypizacji – rozumienie znaczenia opowieści oralnych, także dla europejskiej kultury pisma. Ponadto analizuje on w Maroku opowiadanie jako formę przekazywania wiedzy o współzyciu ludzi.

Kontakt między kulturami na zasadzie równouprawnienia?

W celu podbudowania tezy o przedkolonialnym spojrzeniu Potockiego na Maroko trzeba najpierw dokonać porównania z kategorią myślową prymitywizmu i literaturą etnologiczną w dobie imperializmu. O ile spojrzenie kolonialne cechuje się wieloma asymetrami, to spotkania hrabiego Potockiego z miejscowym kaidem²² czy innymi wysoko postawionymi osobistościami marokańskimi dają się często scharakteryzować jako spotkania i rozmowy symetryczne. Rzadko da się zauważyć europejską arogancję eksponującą medialną niższość obserwowanych lub zamrażającą ich w ich rzekomej czasowej statyczności; przeżycia i obserwacje Potockiego są raczej obramowane dużą ilością rozmów toczonych jak równy z równym. Z tego też powodu kultura Maroka nie jest jeszcze przedstawiana jako „tradycyjna” w opozycji do postępowej Europy. Potocki reprezentuje najczęściej kontakt między kulturami na zasadzie równouprawnienia, porównując, podając podobieństwa i różnice oraz formułując stwierdzenia, ale nie opierając się na odmiennych kategoriach myślenia. Marokańska wiedza nie jest w tym rozumieniu niepełna ani przestarzała. Przede wszystkim jednak wiedza nie jest skupiona jednostronnie u Europejczyków. Marokańczycy dysponują w relacji Potockiego własną wiedzą o Europie i sami potrafią przykładać swoją miarę do kultur. I tak jeden z marokańskich rozmówców Potockiego wyjaśnia odmienność czterech różnych dialektów berberyjskich w pewnej okolicy w ten sposób, że porównuje je z różnicami językowymi między angielskim

21 Por. Alban Bensa: *La fin de l'exotisme. Essais d'anthropologie critique*, Toulouse: Anacharsis, 2006.

22 Swego rodzaju minister, reprezentant rządu bądź przedstawiciel ważnej społeczności lokalnej.

a niderlandzkim²³. Obie strony snują zatem przemyślenia nad kulturą drugiej strony bądź – w dialogu i przez obserwację – także nad własną kulturą²⁴.

Istnieją też wspólne tradycje, które są negocjowane, jak demonstruje na przykład rozmowa między Potockim a rabinem z Meknes o arabskim i łacińskim arystotelizmie. Konwersacja ta zrodziła się z pragnienia nabycia przez Potockiego arabskojęzycznej *Kitab al Khazari* (*Sefer ha-Kuzari*; *Księga Chazarów*, z roku 1140) żydowskiego filozofa Jehudy Halewiego²⁵. Potocki opowiada rabinowi ku jego ubolewaniu, że w Europie już od dawna poniechano subtelności („subtilités”) egzegezy Arystotelesa i oderwanych rozumowań, aby całkowicie zwrócić się ku empirii i ulepszeniu narzędzi technicznych²⁶. Na tej kanwie wywiązuje się rozmowa o elektryczności i chemii, w której rabin, opisywany jako doskonale wykształcony, reaguje z podziwem i żalem na odejście od myślenia arystotelesowskiego i europejski zwrot ku technice. W tym właśnie miejscu nader wyraźnie widać, jak ściśle świat śródziemnomorski był wtedy jeszcze związany kulturowo z Europą Środkową. Potocki podziwia w bibliotece rabina książki wydrukowane w Polsce. Ich właściciel określa pisma polskich rabinów mianem wyjątkowych, bowiem wyróżniają się *argutia*, czyli przenikliwością umysłu (przy czym Potocki używa tu hiszpańskiego słowa *agudez*)²⁷. Uskarża się tylko na marny papier tych książek i objaśnienia trudnych pojęć po niemiecku („l'explication en allemand”), co wskazuje na to, że te pisane prawdopodobnie w jidysz komentarze były dla Sefardyjczyków językowym wyzwaniem²⁸. Żydzi w Rzeczypospolitej Obojga Narodów u schyłku XVIII wieku byli rzeczywiście najważniejszą i największą żydowską wspólnotą na świecie.

Jako zwolennik Oświecenia Potocki pragnie wprawdzie zdemaskować niektóre rytuały bractw sufickich w Meknes jako szarlatanerię; w przeciwieństwie do tekstów z XIX wieku duchowe fenomeny w mistycznych grupach Afryki Północnej nie są jednak jeszcze systematycznie kategoryzowane jako zabobony. Przesady są podobnie jak w encyklopedii Diderota pojmowane jako ogólnoludzka ułomność rozumu, ale jeszcze nie jako oznaka „zacoiania” jakiejś kultury. Potocki wprawdzie krytycznie obserwuje fenomeny religijne, ale nie klasyfikuje ich jeszcze jako zabobonnych reliktyw epoki przednowoczesnej. Potocki jest

23 Jan Potocki: *Podróż do cesarstwa marokańskiego*, dz. cyt. (przyp. 3), s. 131.

24 Roy Wagner: *The Invention of Culture*, Chicago: University of Chicago Press, 1981, s. 4–5.

25 Por. informacje u Adama Sheara: *Kuzari* [w:] Dan Diner (red.): *Enzyklopädie jüdischer Geschichte und Kultur*, t. 3, Stuttgart: J.B. Metzler, 2012, s. 468–473. Także transliteracja pisma arabskiego opiera się na tym wydaniu.

26 Jan Potocki: *Podróż do cesarstwa marokańskiego*, dz. cyt. (przyp. 3), s. 127.

27 Potocki pisze „nôtres”, czyli o „naszych” [polskich] rabinach, wskazując tym samym na identyfikację z polskimi czytelnikami; tamże.

28 Tamże.

orędownikiem oświeceniowej krytyki marginalnych zjawisk religijnych, ale nie umieszcza ich jeszcze na skali modernizacji.

Spojrzenie na Marokańczyków ulega często odwróceniu i kieruje się na Europejczyków. Potocki podąża w ten sposób tropem oświeceniowej krytyki kultury, którą wprowadził Monteskiusz za sprawą *Listów perskich* (*Lettres persanes*, 1721). Ten fikcyjny gatunek literacki znalazł w całym XVIII wieku wielu naśladowników. W owych listach Monteskiusz, posługując się fikcyjną perspektywą dwóch perskich podróżników, uprawia niekonwencjonalną krytykę francuskich obyczajów dworskich²⁹. U Potockiego pojawia się natomiast wypływające z krytyki kultury spojrzenie na Europę *via* Maroko – spojrzenie wolne wprawdzie od fikcji, ale niekiedy polemiczne. W ustępie o gościnności autor pisze na przykład, krytycznie ustosunkowując się do szlacheckiej mody kultywowania nudy, że marokańskim gospodarzom, usilnie starającym się dbać o jego zadowolenie, nigdy nie przyszło do głowy, żeby przypisywać jego znikomy udział w rozmowie znudzeniu („ennui”), bowiem europejska nuda jest według niego nieznaną w Afryce, Azji czy wśród rdzennych Amerykanów. Ta „europejska choroba” ma zdaniem Potockiego przyczynę raczej w dzieciństwie wypełnionym po brzegi edukacją, skutek której nieustanna aktywność staje się doprawdy niemożliwą do zaspokojenia potrzebą – chorobą, która na szczęście nie jest znana Marokańczykom³⁰.

W innym miejscu Potocki mówi o błogiej powolności, do której trzeba się przyzwyczać, gdyż muzułmanie nie wiedzą, co to niecierpliwość („*idée de l'impatience*”) – znamieną wadą mieszkańców Europy („*défaut absolutement indigène à l'Europe*”)³¹. To, czy rozważania te są słuszne, jest tu mniej istotne niż sam zwrot, czyli spojrzenie z oddalenia na to, co własne, czy też wyjaśnianie nudy standardową biografią edukacyjną europejskiej elity szlacheckiej.

Oczywiście są też fragmenty mniej samokrytyczne i mniej przesycone krytyką kultury. Tak Potocki opisuje swoje spotkanie z kobietami – chyba już ze względu na jego rzadkość – stosując mityzację, orientalizację i skrajną stereotypizację: ubiory kobiet wydają mu się erotyczne i uwodzicielskie. Dla zasłaniania ciała nie znajduje interpretacji religijnej, społecznej ani kulturowej, lecz – co niezbyt zaskakujące – afektywną: jego zdaniem to zazdrość mężczyzn jest przyczyną tego, że kobiety muszą się zawoalowywać.

W sumie zwraca uwagę to, że rozmaite refleksje o polowaniach, owadach czy jeździe konnej są przedstawiane czytelnikom bez wnikania w szczegóły, ale bardzo sensualistycznie. Potocki wierzy w naoczność i prawdziwość tego,

29 W naszym kontekście pouczające jako porównanie z Potockim byłyby napisane w gatunku fikcyjnego obcego spojrzenia „listy marokańskie” Johanna Pezzla z 1784 roku.

30 Jan Potocki: *Podróż do cesarstwa marokańskiego*, dz. cyt. (przyp. 3), s. 144.

31 Tamże, s. 113.

co emocjonalne, afektywne i wizualne³². Isabella Mattazzi mówi w odniesieniu do Potockiego o „wzroku jako uprzywilejowanym organie świadomości” („la vista come organo privilegiato di conoscenza”); ponieważ Potocki według niej często nie dowierza ustnym informacjom Maurów, preferuje naoczność tego, co da się zaobserwować³³. Przez obserwację i ogląd Potocki pragnie zrozumieć idee i zwyczaje Marokańczyków i dlatego przedkłada znajomość obyczajów nad znajomość języka. Uzasadniając swoje etnograficzne podejście, podkreśla, że „znajomość obyczajów danego narodu” jest generalnie o wiele ważniejsza od znajomości języka³⁴. Opowiada się za empatyczną, uczestniczącą obserwacją, w której język wydaje mu się bez mała przeszkodą. Można by zrazu wyciągnąć z tego wniosek, że swój brak znajomości języka przekuwa w cnotę, zastępując zamknięte dlań podejście językowe przez podejście etnograficzno-obsługujące. Język nie był jednak również w owej chwili jeszcze wyznacznikiem kulturowej polityki tożsamości w rozumieniu Herdera, lecz zwykłym narzędziem komunikacji. Sam Potocki ani nie mówił naprawdę dobrze po arabsku, ani w żadnym języku berberyjskim i komunikował się zwykle za pośrednictwem swoich żydowskich tłumaczy. Rodzinę tłumacza zamierzał nawet zabrać ze sobą do Hiszpanii, jednak jak podaje, sułtan mimo obietnic w ostatniej chwili odmówił mu spełnienia tego życzenia. Nie podzielając opinii Mattazzi, że Potocki nie dowierzał ustnym informacjom Marokańczyków, chciałabym inaczej zinterpretować tę sprawę. Potocki rzeczywiście mniej interesuje się informacją czy językiem narracji niż samym sposobem narracji, co wskazuje na to, że przypisuje opowieściom przesłanie raczej fikcyjne i mityczne niż informacyjne. Również dla Potockiego oznacza to *avant la lettre*: „The medium is the message”. Szczególnie ważna jest dla niego w Maroku obserwacja sytuacji narracyjnej czy też narracji osadzonej w życiu. Narracja stanowi dla Potockiego pewną formę socjalności lub wspólnoty. Istotna dla niego jako Europejczyka w czasach coraz bardziej dominującej – wraz ze wzrostem alfabetyzacji – kultury pisma jest zwłaszcza widoczna współpraca między słuchaczami a narratorami w narracji ustnej. Zbiory opowieści zawierające historie ramowe i wewnętrzne szczególnie wyraźnie odzwierciedlają tę sytuację narracyjną na zewnątrz –wspólnotom narracyjnym można się poniekąd przyglądać w codziennych sytuacjach.

32 Por. Aleksandra Kroh: *Jean Potocki. Voyage lointain*, Paris: L'Harmattan, 2004, s. 89–91.

33 Isabella Mattazzi: *Strutture della percezione nel Voyage dans l'empire de Maroc fait en l'année 1791 di Jean Potocki*, „Between” 1, 2011, s. 1–13 (4–5).

34 Jan Potocki: *Podróż do cesarstwa marokańskiego*, dz. cyt. (przyp. 3), s. 140. Ścisłej mówiąc, chodzi tu o „znajomość systemu pojęć danego narodu” („la connaissance de l'ensemble des notions d'un peuple”) – zacytowany polski przekład jest tu nieprecyzyjny [komentarz tłumacza, A.P.].

Wnioski i perspektywy

Jaką wiedzę, jakie zaobserwowane rytuały i obyczaje zabrał ze sobą Potocki ze swojej podróży do Maroka? Na zakończenie pragnę zebrać niektóre punkty, ważne dla Potockiego zwłaszcza jako wirtuozowskiego narratora *Rękopisu znalezione-
go w Saragossie*.

Po pierwsze, jego zainteresowanie Żydami sefardyjskimi jest niewątpliwie związane z Afryką – jak demonstruje jego opisane powyżej spotkanie z rabinem z Meknès. I tak w *Rękopisie znalezionym w Saragossie* 21. dnia postać „Żyda Wiecznego Tułacza” („juif errant”) przybywa z Afryki Środkowej czy też z głębi Afryki („du fond de l’Afrique”) i rozmawia z kabalistą³⁵. Jednak najważniejszą praktyką, jaką Potocki zabiera ze sobą z Maroka, jest wizja ustnej narracji osadzonej w codziennym życiu, którą w swojej własnej powieści celebrował jako formę oralną w łonie kultury pisma i wiąże intertekstualnie z opowiadaniem z *Księgi tysiąca i jednej nocy* oraz tradycją staroeuropejską (Giovanni Boccaccio, Małgorzata z Nawarry), którą dziesięć – dwadzieścia lat później będą ożywiać również romantycy (choćby za sprawą *Phantasusa* Ludwiga Tiecka z 1812 roku). To odnalezienie codziennej narracji można uważać za pewną formę gatunkowego anagnoryzmu: podczas lektury *Księgi tysiąca i jednej nocy*, tego północnoafrykańsko-lewantyńskiego zbioru opowiadań, Potocki ponownie przypomina sobie własne dawne i zapomniane staroeuropejskie sposoby narracji i w konsekwencji tworzy w postaci *Rękopisu znalezione-
go w Saragossie* niekonwencjonalną formę narracji, osadzoną na peryferiach Europy i postrzeganą przez czytelnika jako egzotyczna. Pod pretekstem, że jest to orientalna forma narracji, sprowadza ją z powrotem do Europy czy też znów zadomawia ją w Europie³⁶.

Jego relacja z podróży do Maroka sama zawiera przykład narracji intradiegetycznej: cytuje on mianowicie na kilku stronach opowieść o zazdrości (*conte*) w mowie niezależnej, którą opowiedział mu 8 lipca 1791 roku jego przyjaciel Bin-Otman i którą chce odtworzyć w sposób możliwie bliski oryginałowi³⁷. Przychodzi mu ona do głowy po zobaczeniu młodej dziewczyny, której strój opisuje jako obserwator ze swojego tarasu. Pojmuje tę intradiegetyczną opowieść jako bezpośredni wgląd w mauretańskie obyczaje, przenosząc zarazem sytuację oralnej

35 Jean Potocki: *Manuscrit trouvé à Saragosse (version de 1804)*, red. Dominique Triaire, François Rosset, Paris: Flammarion, 2008, s. 372; wersja polska: Jan Potocki: *Rękopis znaleziony w Saragossie*, opracowanie Elżbieta Zarych na podstawie przekładu Edmunda Chojeckiego, Kraków: Wydawnictwo Zielona Sowa, 2003, s. 205.

36 Lena Seauve w swojej nowej książce o Potockim bardzo szczegółowo omawia ważną rolę narracji w związku z jego podróżą do Maroka. Por. Lena Seauve: *Labyrinthe des Erzählens*, Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2015, zwłaszcza s. 31–36.

37 Jan Potocki: *Podróż do cesarstwa marokańskiego*, dz. cyt. (przyp. 3), s. 134–136.

narracji do swojej kultury pisma. Tegoż dnia przeprowadza następnie porównanie z marokańskimi handlarzami na targu w opowieściach *Księgi tysiąca i jednej nocy*.

Poszukiwanie przez Potockiego oralnych opowieści wynika z jego zainteresowania etnologiczno-narracyjną analizą kultury czy też narracją osadzoną w codziennym życiu, znaną mu z *Księgi tysiąca i jednej nocy*. Ustawicznie przeprowadza paralele między współczesnym Marokiem a opowieściami z *Księgi tysiąca i jednej nocy*, które w latach 1704–1708 zestawiał i przełożył Francuz Antoine Galland i na których oryginalne manuskrypty Potocki poluje w Maroku. Już w Polsce miał teoretycznie dostęp do przekładu na jidysz (1718!) i na polski (1768). Tych 1001 opowiadań tworzy dość zróżnicowany korpus tekstowy, którego obfitująca we wzajemne oddziaływania historia stanowi z pewnością jeden z najciekawszych transferów literackich między Azją, Afryką a Europą w ogóle. Dla Potockiego, który znał francuski przekład Antoine'a Gallanda – a być może nawet tłumaczenia na jidysz i polski – przeżycie ustnej narracji było chyba równie ważne jak lektura tekstu. Ze względu na wielkie zainteresowanie Europejczyków tą plastyczną formą narracji opowieści z *Księgi tysiąca i jednej nocy* zostały określone jako „a work of European literature”³⁸. Z tej przyczyny nie tylko Potocki poszukiwał źródła owego zbioru opowieści; również Joseph von Hammer-Purgstall (1774–1856) osiem lat po podróży Potockiego do Maroka daremnie poszukiwał w Konstantynopolu takiego tomu lub manuskryptu i znalazł go wreszcie w Kairze³⁹.

Do zajęcia się przez Potockiego ustną tradycją narracji w Maroku skłoniła go zatem lektura tekstu, która obudziła zainteresowanie traktowaną od tej pory z dystansem pozaeuropejską, „orientalno-afrykańską” kulturą oralną. Jego poszukiwanie osadzonych w codziennym życiu ustnych opowieści w Maroku i tomu *Księgi tysiąca i jednej nocy* przypomina poniekąd poszukiwanie przez Milmana Parry'ego homeryckiego pieśniarza w latach trzydziestych XX wieku w Królestwie Jugosławii. Kultura pisma szuka w każdym z tych przypadków odległej oralnej przeszłości, aby zmierzyć dystans cywilizacyjny lub raz jeszcze zaktualizować ją w kontekście pisemnym takim jak *Rękopis znaleziony w Saragossie*.

Tłumaczenie z języka niemieckiego: Adam Peszke

38 Robert Irwin: *The Arabian Nights. A Companion*, London: Tauris Parke Paperbacks, 2004, s. 9.

39 Tamże, s. 21. Tom ten się jednak nie zachował. Dziękuję Erikowi Martinowi za informację, że w XVIII wieku chętnie czytano książki w miejscach, gdzie była osadzona ich akcja. Lektura Herodota przez Potockiego w krainie Scytów należy do tego kontekstu. Prawdopodobnie można to porównać z ciekawością współczesnych miłośników filmów do miejsc, gdzie się one rozgrywają.

Słowiański krajobraz a przestrzeń imperialna: słowianofilstwo jako paradygmat estetyczny w tekstach podróżnych Jana Potockiego

Jedność Słowian pod względem ich wspólnego pochodzenia etnicznego oraz ich specyficznego charakteru narodowego – ideologiczna podstawa słowianofilstwa, z którego w XIX wieku wyciągano coraz intensywniej implikacje polityczne – była w pierwszej kolejności i przede wszystkim projektem estetycznym¹. I tak „rozdział słowiański” Herdera, jeden z podstawowych słowianofilskich tekstów romantyzmu, był nie tylko sumą obiegujowej wiedzy historycznej na temat narodów słowiańskich, lecz również idyllą przepojoną literaturą².

Podobnie estetyzującą strategię w przedstawianiu zarówno dziejów słowiańskich, jak i Imperium Rosyjskiego realizuje także Jan Potocki w swoich opublikowanych w latach 1795 i 1829 tekstach podróżnych *Podróż do Dolnej Saksonii*³ i *Podróż przez stepy Astrachania i na Kaukaz*⁴. Potocki kreuje tu jednolity obszar słowiański jako krajobraz estetyczny, który ma jednocześnie udowodnić i konstytuować jedność Słowian pod hegemonią Imperium Rosyjskiego. Tak jak u Herdera ciężar naukowego udowodnienia jedności Słowian (oraz polityczne niebezpieczeństwa i trudności słowiańskiej bądź rosyjskiej hegemonii) schodzi na dalszy plan ze względu na literacki charakter tekstu.

W niniejszym artykule ma zostać pokazana przede wszystkim estetyzacja przestrzeni u Potockiego, której początki występują już u Herdera.

1 Na (rosyjskie) słowianofilstwo jako fenomen estetyczny wskazuje również Jekatherina Lebedeva: *Russische Träume: Die Slawophilen – ein Kulturphänomen*, Berlin: Frank & Timme, 2008.

2 Pewną idylliczną tendencję wykazują wszelako już źródła, na których opiera się „rozdział słowiański”. Jak podkreśla Peter Drews, z tego względu nie należy automatycznie zakładać, że również dość idylliczne teksty o słowiańskiej prehistorii Zoriana Dołęgi-Chodakowskiego czy Wawrzyńca Surowieckiego powstały pod wpływem Herdera, por. Peter Drews: *Herder und die Slaven. Materialien zur Wirkungsgeschichte bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*, München: Otto Sagner, 1990, s. 109.

3 Jan Potocki: *Podróż do Dolnej Saksonii*, tłum. Joanna Olkiewicz i Leszek Kukulski [w:] tenże: *Podróże*, zebrał i opracował Leszek Kukulski, Warszawa: Czytelnik, 1959, s. 243–269.

4 Tenże: *Podróż przez stepy Astrachania i na Kaukaz*, tłum. Joanna Olkiewicz i Leszek Kukulski, tamże, s. 271–406.

Idylla a krajobraz – dyskursy o pochodzeniu i deklaracje estetyczne

Krótki rozdział zatytułowany *Ludy słowiańskie* z czwartej części *Myśli o filozofii dziejów* Herdera (1784–1791) nie zapowiada właściwie ani swoimi rozmiarami, ani pozycją w całej koncepcji tekstu niczego doniosłego. Fakt, że rozdział ten spotkał się mimo to z entuzjastyczną i długotrwałą recepcją, wynika – jak się wydaje – nie tyle z jego treści, co ze sposobu jej przedstawienia. Rzeczywiście Herder przyporządkowuje naukowe wiadomości o pochodzeniu Słowian (literackiej) narracji. Tą narracją jest ogólnie rzecz biorąc historia zbawienia.

Narracja rozpoczyna się od Słowian jako „ludów pomocniczych lub służebnych”⁵, które podczas wędrówki ludów przemieszczają się wraz z plemionami Gotów, Hunów i Bułgarów. Inaczej jednak niż w przypadku tych wojowniczych plemion kolonizacja słowiańska przebiegała pokojowo: ludy słowiańskie brały przestrzeń w posiadanie w ten sposób, że „posuwały się cicho za nimi, zajmując opuszczone przez nich miejsca i kraje”⁶. Kolonizacja ta była nie tylko pokojowa, lecz miała również trwałe pozytywne skutki, gdyż „po wszystkich poprzednich spustoszeniach, przemarszach i wędrówkach ich cicha, pracowita działalność przyniosła krajom tym niewątpliwe korzyści”⁷. Opisując Słowian, Herder zdaje się bazować raczej na pochwalę łagodnych z Kazania na Górze niż na faktach historycznych, pisząc na przykład, że Słowianie byli „uczynni, gościnni aż do rozrzutności, byli miłośnikami wiejskiej swobody, ale przy tym ulegli i posłuszni”⁸. Jednak właśnie ta łagodność okazała się dla Słowian niekorzystna, gdyż – Herder trzyma się biblijnego słownictwa – „wiele narodów – najwięcej zaś pochodzenia niemieckiego – dopuściło się wobec nich ciężkich przewinień”⁹, stopniowo niewoląc ludy słowiańskie. Herder dochodzi tu niejako do najniższego dramatycznego punktu swojej narracji, gdyż wskutek zniewolenia także słowiański „charakter przemienił się w chytrą, okrutną niewolniczą bierność”¹⁰. Po tej katabazie następuje poniekąd zmartwychwstanie, a Herder głosi w patetycznej apostrofie wizję wspaniałej przyszłości dla Słowian:

[...] więc i wy, ludy obecnie tak głęboko pogrążone w niedoli, a niegdyś pracowite i szczęśliwe, będziecie mogły obudzone z długiego, ciężkiego snu, uwolniwszy się z łańcuchów niewoli, korzystać – jako ze swej własności – z waszych pięknych obszarów od Morza Adriatyckiego do gór karpackich, od

5 Johann Gottfried Herder: *Myśli o filozofii dziejów*, Księga XVI, rozdział 4: *Ludy słowiańskie*, tłum. Jerzy Gątecki [w:] tenże: *Wybór pism*, wybór i opracowanie Tadeusz Namowicz, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987, s. 489–494 (489).

6 Tamże, s. 490.

7 Tamże, s. 491.

8 Tamże, s. 492.

9 Tamże; podkreślenie: E.M.

10 Tamże, s. 493.

Donu do Mołdawy i obchodzić tam swe dawne święta spokojnej pracy i prowadzić swą wymianę handlową¹¹.

Najpóźniej tutaj narracja zbawienia całkowicie rozchodzi się z rzeczywistością, ignorując choćby realnie istniejące Imperium Rosyjskie¹².

W mitologizującej rekonstrukcji historii decydującą rolę odgrywa konstrukcja przestrzeni. Herder wykorzystuje niezaprzeczalny fakt szerokiego rozprzestrzenienia się Słowian, aby z jedności tej przestrzeni wywodzić jedność ich charakteru narodowego¹³. Osiąga to dzięki przekonującemu (estetycznie) sposobowi przedstawienia, wpisując przestrzeń w opisaną powyżej narrację grzechu pierwotnego i zmartwychwstania.

Tak oto Słowianie ulegają początkowo przekleństwu przestrzeni: bytują zbyt daleko od – cywilizowanych – Rzymian, ale za blisko – wojowniczych – Germanów i Tatarów¹⁴. Rozległość obszaru zamieszkanego przez Słowian jest określona w dwóch miejscach mianem „ogromnej”¹⁵. W związku z wyżej wspomnianym zniewoleniem przez plemiona germańskie opis zostaje uzupełniony o mający związek z przestrzenią aspekt słowiańskiej „łagodności”; Słowianie nie mieli bowiem ani cech wojowniczych, aby zdobywać nowe tereny, ani wystarczających zdolności obronnych, żeby zbrojnie utrzymać się w przestrzeni zwolnionej przez bohaterów *frontiers*, czyli pogranicza. Ich ustrój społeczny upadł więc niejako pod presją „ogromnej” przestrzeni.

Również Herderowska wizja przyszłości zbiega się ze zmianą jakości przestrzeni, która zostaje nagle określona jako „piękna”¹⁶. W rzeczywistości jest ona więcej niż tylko piękna: wiejskość przeradza się w bukoliczność¹⁷, a przemysłowość w patriarchalną sielankowość¹⁸ – ogromna niegdyś przestrzeń staje się w ten sposób *locus amoenus*.

11 Tamże, s. 494. Akcent jest tu położony notabene na spełnienie błogostawieństwa, czyli na to, że łagodni odziedziczą ziemię (por. Mt 5,5).

12 W chwili powstania tego tekstu Rosja wszelako już dawno przebudziła się z „długiego, ciężkiego snu” i odgrywała niebagatelną rolę w koncercie mocarstw europejskich (jakkolwiek by postarzać sprawę „łańcuchów niewoli”).

13 Przypisywanie cech charakteru na podstawie rodzaju przestrzeni występuje już w źródłach bizantyjskich; por. bizantyjskie „teorie środowiskowe”, Florin Curta: *The Making of the Slavs. History and Archeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001, s. 43–49.

14 Johann Gottfried Herder: *Myśli...*, dz. cyt. (przyp. 5), s. 493.

15 Tamże, s. 490, s. 491 (w drugim przypadku polski tłumacz Herdera użył określenia „największy szmat ziemi” – red.).

16 Por. „obszar (...) najpiękniejszy w Europie”, tamże, s. 493 oraz „waszych pięknych obszarów”, tamże, s. 494.

17 Por. „by jako osadnicy, pasterze lub rolnicy ziemie te uprawiać i użytkować” tamże, s. 491; podkreślenie: E.M.

18 Por. „Słowianie rozmitowani byli w gospodarce rolnej, w bogactwie trzód i zbóż, a także w różnych *rzemiosłach domowych* i wszędzie uprawiali pożyteczny handel produktami swego kraju i swej pracy” (tamże, s. 491; podkreślenie: E.M.); czy: „Na ziemiach niemieckich uprawiali

O ile Herder opiera się w modelowaniu słowiańskiej przestrzeni i charakteru narodowego na gatunku sielanki, to dla Jana Potockiego w centrum uwagi znajduje się krajobraz, czyli inna deklaracja estetyczna. Według Joachima Rittersa krajobraz jest specyficzną nowoczesną możliwością dania podmiotowi sposobności do estetycznego doświadczania jedności przyrody jako całości; jest zatem alternatywą dla przyrody w ujęciu nowożytnych nauk przyrodniczych, sprowadzonej do rangi przedmiotu i sfragmentaryzowanej:

Po tym jak nauka o przyrodzie obrała bezpieczny kurs dzięki temu, że ogranicza się do „literowania” swojej obecności jedynie w obrębie możliwych doświadczeń, to wyobraźnia estetyczna bierze na siebie uprzytomnianie umysłowi przyrody w jej „całości”¹⁹.

Metodę estetycznej totalizacji można zaobserwować w *Podróży do Dolnej Saksonii* Potockiego (1795). Późnym latem 1794 roku Jan Potocki odbył podróż po Meklemburgii i Dolnej Saksonii w poszukiwaniu prasłowiańskich obszarów osiedlenia. Potocki prowadził przy tej okazji rodzaj dziennika badawczego, w którym zapisywał zarówno fakty naukowe o Słowianach, jak i osobiste wrażenia z podróży i który opublikował rok później pod wspomnianym tytułem w Hamburgu.

Północno-wschodnie Niemcy były głównym ośrodkiem ówczesnych badań nad Słowianami. Według średniowiecznego kronikarza Thietmara z Merseburga (975–1018) znajdowało się tu główne sanktuarium Słowian wschodnich, legendarne miasto Retra (Radogoszcz)²⁰. Spekulacje wokół dokładnej lokalizacji Retry nasiliły się w roku 1768, kiedy koło Neubrandenburga odkryto tak zwane „bałwanki przyłwickie” – figurki z brązu, na których w niektórych przypadkach był wryty runiczny napis *Retra*²¹. Autentyczność tych słowiańskich bożków była od chwili ich odnalezienia przedmiotem zaciętych dyskusji; dziś wiadomo, że zostały one sfalszowane²².

Chociaż bałwanki przyłwickie powinny być nader istotne dla badań Potockiego, nie bierze on udziału w sporze naukowym o ich autentyczność, a nawet zupełnie go ignoruje. Sądzi raczej, że nadmiar naukowości szkodzi dochodzeniu do prawdy. Kiedy osobiście ogląda figurki, przypomina sobie drobiazgowy opis

górnictwo, rozumieli się na topieniu i odlewaniu metali, warzyli sól, tkali płótno, sycili miód, sadzili drzewa owocowe, wiodąc na swój sposób życie radosne, *wypetnione muzyką*” (tamże, s. 492; podkreślenie: E.M.).

19 Joachim Ritter: *Landschaft. Zur Funktion des Ästhetischen in der modernen Gesellschaft* [w:] tenże: *Subjektivität*, Frankfurt (M.): Suhrkamp, 1974, s. 141–163 (156–157).

20 Potocki wyraźnie odnosi się do Thietmara z Merseburga już na początku swojego tekstu.

21 W aneksie do tekstu Potocki umieścił ryciny i szczegółowe opisy tych idoli.

22 Por. artykuł Helgi Schultz w niniejszym tomie, s. 375–380.

Andreas Mascha, autora *Die gottesdienstlichen Alterthümer der Obotriten, aus dem Tempel zu Rhetra [sic], am Tollenser-See (1771)*²³, i zauważa:

Pierwsza szafa zawiera bożki, które pan superintendent Masch już objaśnił, może nawet zbyt dokładnie, uczoney bowiem powinien gromadzić wiadomości i oczekiwać, że przez samo uporządkowanie materiału zostanie objaśniony wyraźnie, dostrzegalnie, niezaprzeczalnie i, że tak powiem, rozstrzygalnie. Jedno naciągnięte objaśnienie może wyrządzić szkodę najznakomitszemu dziełu, zwłaszcza wówczas, gdy daje powody do drwin ludziom złośliwym, podchwytyjącym skwapliwie drobiazgi, by ośmieszyć całą pracę²⁴.

Fragment ten demonstruje, że według Potockiego czysto empiryczna praca na temat prehistorii Słowian nigdy nie będzie w pełni przekonująca, bowiem zawsze można wątpić w trafność poszczególnych faktów. Stosownie do tego Potocki stosuje inną strategię niż naukowe „literowanie”, aby udowodnić tamtejsze dzieje Słowian. Sprawnie wykorzystuje quasi-literacki gatunek dziennika, aby połączyć opis krajobrazu z naukową hipotezą o etnogenezie Słowian, choćby kreśląc obraz jeziora Tollense, jednej z możliwych lokalizacji Retry:

Dwa cmentarne kurhany, położone w odległości trzydziestu kroków jeden od drugiego, dostarczyły mi tematu do pejzażu. Porastają je krzaki jeżyn, których ciemna zieleń wyraziście odbija od barwy ziemi uprawnej otaczającej je wokoło. Między kurhanami odsłania się widok na jezioro Lips, czyli małe Tollense, na łączące się z nim duże Tollense, na miasto Neubrandenburg i dwie wsie – Brody i Nemerow, których nazwy są z całą pewnością słowiańskie. Nazwa jeziora Lips pochodzi prawdopodobnie od lipy – drzewa, a nazwa Brody od brodu, istotnie bowiem wieś ta leży tuż przy miejscu, gdzie znajduje się bród²⁵.

Spojrzenie czytelnika jest tu niejako prowadzone przez wyimaginowany pejzaż (*paysage*): poczynając od małego, prawie ukrytego obszaru, sceneria ulega ciągłemu rozszerzaniu, aż przed czytelnikiem otworzy się panorama całego jeziora z położonymi wokół niego miastami. Jednocześnie staje się ona mapą historyczną, której toponimy, mające dowodzić historycznej obecności Słowian, korespondują z formą krajobrazu. Geografia staje się w ten sposób rękojmią historii, a rozszerzający się i przybierający postać krajobrazu horyzont doświadczeń ma sugerować rozszerzenie wiedzy historycznej. Estetyczna konstrukcja przestrzeni – krajobraz nad jeziorem Tollense – ma dzięki swojej literackości dowodzić słuszności aspiracji do prawdy historycznej.

23 Andreas Gottlieb Masch, Daniel Woge: *Die gottesdienstlichen Alterthümer der Obotriten, aus dem Tempel zu Rhetra, am Tollenser-See*, Berlin: Rellstab, 1771.

24 Jan Potocki: *Podróże*, dz. cyt. (przyp. 3), s. 262.

25 Tamże, s. 249–250.

Potocki często stosuje specyficzne prowadzenie wzroku czytelnika od konkretnego pola widzenia do geograficznej całości bądź krajobrazu przepojonego literaturą:

Meklemburgię odróżnia od wszystkich innych krajów świata ogromna ilość przecinających ją jezior [...] Niektóre mieszczą się w zagłębieniach otoczonych olbrzymimi drzewami, osłaniającymi przed okiem ludzkim ich samotne piękno [*beautés solitaires*]; inne znajdują się na płaszczyźnie rozległych równin [...] Być może, iż właśnie jeziora skłoniły Luciców, by się tu osiedlili. Lud ten zamieszkiwał Ukrainę wraz z Tywercami – Lucicy nad Bohem, Tywercy nad Dniestrem, a ludy Ukrainy mają niezwykle mocne upodobanie do zbiorników wodnych o większych rozmiarach²⁶.

Także tu wzrok czytelnika pada najpierw na miejsce sentymentalno-estetycznego odosobnienia (*beautés solitaires*), potem zaś jest prowadzony coraz szerzej przez ogromną, ale możliwą jeszcze do ogarnięcia powierzchnię ku panoramie geograficznej, sięgającej aż po Ukrainę. Jedność tej przestrzeni jest zatem konstytuowana przez estetyczną jakość krajobrazu, którego podobieństwo może sobie uświadomić właśnie przeżywający je podmiot:

W pobliżu wsi Neuburg widnieje samotna, bardzo wysoka góra: z daleka wydaje się dziełem ludzkich rąk, ale wszedłszy na nią spostrzegłem, że została wzniesiona przez siły przyrody i dopiero później Słowianie nadali jej kształt odpowiedni na miejsce obronne. Nie mogę się mylić w tym sądzie, ponieważ widziałem wiele podobnych gór na Ukrainie. Niedaleko stąd widać doskonale zachowany kurhan; na pewno warto by go rozkopać²⁷.

Tym samym dokonuje się przewartościowania w gatunku naukowego sprawozdania z podróży: literackość nie jest dodatkiem do faktów naukowych, lecz gwarantuje możliwość ich konstrukcji. Dopiero w podmiocie poszczególne fakty składają się w sensowny obraz, który zyskuje kolejne (literackie) potwierdzenie dzięki estetycznej całkowitości krajobrazu.

Przestrzeń imperialna jako warunek historii

Porównanie konstrukcji przestrzeni u Herdera i Potockiego prowadzi do interesującej konkluzji: o ile idylla jako gatunek partycypuje jeszcze w dyskursie o pochodzeniu²⁸, to estetyczne formowanie przyrody jako krajobrazu jest zjawiskiem iście

26 Jan Potocki: *Podróże*, dz. cyt. (przyp. 3), s. 247.

27 Tamże, s. 260.

28 Gatunek idylli tworzy często odniesienie do pochodzenia człowieka w Złotym Wieku (ogród Eden itp.). Jeszcze Schiller pisał więc: „[...] przeto poeci przenosili scenerię idylli z tłoku życia

nowoczesnym, również i przede wszystkim dlatego, że wymaga obserwowanego podmiotu. Jako krajobraz przyroda jest już zawsze ukierunkowana na perspektywę obserwatora. Potocki wiąże pochodzenie Słowian z techniką (subiektywnej) perspektywizacji, dzięki czemu tekst ujawnia rozdźwięk między naturalną genezą a późniejszą konstrukcją.

Jednak wbrew utartemu oczekiwaniu czytelniczemu Potocki nie zawiesza idei pochodzenia na rzecz konstrukcji, lecz odwrotnie, opiera się na konstrukcji jako warunku umożliwiającym pierwotność i trzyma się obu tych koncepcji.

Napięcie to można przestudiować także na przykładzie kolejnego tekstu z podróży, czyli *Podróży przez stepy Astrachania i na Kaukaz* (1829). Inaczej niż *Podróż do Dolnej Saksonii* tekst ten dotyczy przede wszystkim tematów politycznych, umiejscowionych na południowych peryferiach Rosji, czyta się go zatem jako literacką legitymizację Imperium Rosyjskiego. Jak podkreśla Daniel Beauvois, nastawienie rusofilskie nie było rzadkością dla bardziej kosmopolitycznej części polskiej szlachty, co demonstruje on na przykładzie Adama Czartoryskiego i Jana Woronicza²⁹.

Jak funkcjonują jednak strategie legitymizacji tekstu? Na wstępie Potocki stawia pod znakiem zapytania wszelkie doświadczenie autentyczności rzeczy nieeuropejskich³⁰. Ujawnia się to bardzo wyraźnie, kiedy składa następujące sprawozdanie ze spotkania z pewnym lamą:

Powiedziałem mu następnie, że w Polsce przebywał jeden z synów Amursany. Lama odniósł się do tego początkowo z powątpiewaniem i zaoponował mi, utrzymując, iż wszystkie dzieci tego władcy wywiezione zostały do Pekinu. Wyjaśniłem mu, że Amursanie urodził się na Syberii syn, którego dzieckiem przywieziono do Polski, i dodałem, iż jestem w posiadaniu wszystkich burchanów, czyli figurek bożków, które ostatni książę Dżungarów uwiózł ze sobą z ojczyzny. Wówczas lama zdawał się głęboko zastanawiać nad moimi słowami i przyznał na koniec, że opowiadanie moje wydaje mu się bardzo prawdopodobne. Atoli wspomnienie świetnego dworu chung-tajdzi, gdzie spędził młodość, tak bardzo go rozczuliło, że uznałem za stosowne zakończyć wizytę. Powiedziano mi później, że zaraz po moim wyjściu lama istotnie zalał się łzami³¹.

miejskiego do prostej kondycji pasterzy i wyznaczali miejsce jej akcji przed początkiem kultury, w dziecięcym wieku ludzkości"; zob. Fryderyk Schiller: *O poezji naiwnej i sentymentalnej*, tłum. Irena Krońska [w:] tenże: *Listy o estetycznym wychowaniu człowieka i inne rozprawy*, Warszawa: Czytelnik, 1972, s. 303–418 (372). Choć funkcja idylli u Schillera – jak też już u Herdera – ulega zasadniczej zmianie, także *ex negativo* zachowane zostaje odniesienie do (utraconego) źródła.

29 Daniel Beauvois: *U źródeł panslawizmu: Polskie oświecenie i słowiańszczyzna (1795–1820)*, „Revue des études slaves” 51/1-2, 1978, s. 33–42 (35).

30 Na temat zdecydowanego antyorientalizmu Potockiego zob. artykuł Annetty Werberger w niniejszym tomie, s. 353–363.

31 Jan Potocki: *Podróż przez stepy...*, dz. cyt. (przyp. 4), s. 304–305.

Jest to przede wszystkim fragment (imperialnej) historii splotu wzajemnych relacji w zglobalizowanym świecie: podróżnik Potocki opowiada miejscowemu lamie o jednym z synów Amursany, którego spotkał w Polsce, kiedy ten przybył z Syberii na Zachód³². (Post)kolonialna koncepcja *native informant*³³, który ma być nosicielem specyficznie „rdzennej wiedzy”³⁴, zostaje w tym miejscu wprowadzona *ad absurdum*, gdyż wiedza jest globalna (a właściwie imperialna). Charakterystyczna jest również reakcja „dzikusa”: gwałtowna reakcja emocjonalna nie dotyczy utraty burchanów, lecz utraty „świątynnego dworu chung-tajdzi”, gdzie lama spędził młodość. W efekcie tego zwrotu, wyraźnie sprzecznego z ideami Rousseau, imperium (w tym wypadku mongolskie) zastępuje stan naturalny jako miejsce tęsknoty.

Scena ta zawiesza jednak również wszelkie zainteresowanie etnograficzne, rozumiane jako odkrywanie źródeł, na rzecz władzy (imperialnej), która zawsze uprzedza historię. Potocki objaśnia tę refleksję przy okazji rozmowy z lokalnymi władcami ormiańskimi:

Spędziłem wieczór z moimi ormiańskimi gospodarzami, którzy uraczyli mnie wybornym podwieczorkiem i jeszcze lepszą rozmową. Powoli zaczynam się rozeznawać w zagadnieniach równowagi politycznej Kaukazu, zakłóconej, jak mi się wydaje, tylu sprzecznymi interesami, jak niegdyś Europa w czasach pokoju westfalskiego. Polityka kaukaska jest jeszcze bardziej chwiejna od europejskiej. Z roku na rok zmienia zupełnie swoje oblicze. Republiki pozostające pod władzą jednego księcia zawierają nowe przymierza, inne zaś ogłaszają całkowitą niezależność; ligi tworzą się i rozpadają³⁵.

Region kaukaski zostaje tu przedstawiony jako paradygmat wieloetnicznej strefy walk, permanentnego stanu wojny, dla którego nie wydaje się możliwy żaden pokój westfalski. Poniekąd tylko jedność obszaru geograficznego jako spoiwo nieskończonych rekonfiguracji zmieniającego się panowania gwarantuje jedność etniczną, która podlega zmianom politycznym. Faktyczne zmiany same w sobie nie czynią jeszcze bynajmniej historii, jak pokazuje poniższy fragment, w którym Potocki opowiada o swojej lekturze Herodota:

32 Należący do plemienia Chojtów książę Amursana walczył w XVIII wieku z Chinami władanymi przez dynastię Qing; jego klęska oznaczała likwidację ostatnich wpływów mongolskich w Azji Środkowej. Amursana zmarł w Tobolsku. Fakt, że syn Amursany wyjechał akurat do Polski, ma dodatkową konotację historyczną, mianowicie w związku z tym, że Polacy byli zsyłani na Syberię już od czasu konfederacji barskiej.

33 Gayatri Chakravorty Spivak: *A Critique of Postcolonial Reason: Toward a History of the Vanishing Present*, Cambridge: Harvard University Press, 1999, s. 6.

34 W „klasycznym” tekście kolonialnym podróżny dowiadyuje się czegoś (egzotycznego) od miejscowych „dzikusów”.

35 Jan Potocki: *Podróż przez stepy...*, dz. cyt. (przyp. 4), s. 339–340.

Albowiem Herodot odbywa ze mną ponownie podróż po Scytii, po której przed dwudziestu dwoma wiekami podróżował we własnej osobie. Zamieszkiwało ją od tego czasu sto różnych ludów, ruiny miast pokryły pustkowie, a nazwy ich poszły w niepamięć. Grobowce stu królów i tysiący sławnych wojowników usiały równiny, ale imiona ich zatarły się na kartach historii. Herodot natomiast przetrwał: przemawia do mnie w swym języku, waży każde jego słowo bojąc się choćby najdrobniejsze uronić i znajduję w tym więcej zadowolenia niż w rozmowie z niejednym żywym człowiekiem. Błogosławiony trud historyków, którym zawdzięczamy tak wiele rozkoszy³⁶.

Puenta w tym miejscu polega na tym, że historiografia jest ważniejsza niż sama historia. Fakty historyczne – choćby nieustannie zmieniający się watażkowie (patrz wyżej) – nie mogą konstituować istotnej narracji historycznej *ipso facto*: jeśli stoją obok siebie jako spójne fakty, to jest obojętne, czy istniały, czy nie. Dopiero metajęzyk historii nadaje faktom historycznym znaczenie i wartość, co Potocki podkreśla antytezą bezimiennych, „niemych” faktów i „elokwentnego” dyskursu.

Zestawienie brzemiennej historią Europy z pozbawioną historii Azją jest wprawdzie topossem myślenia europocentrycznego, jednak jak mi się zdaje, puenta nie polega na tym zestawieniu³⁷, lecz na fakcie, że to nie fakty (historyczne) konstituują historiografię, lecz odwrotnie – historiografia historię. Jak w wypadku Amursany (patrz wyżej) wiedza jest poniekąd zawsze imperialna i pochodzi z zewnątrz. Konstytutywne nie jest autentyczne „wewnętrzne” doświadczanie rdzenności, lecz mobilność wiedzy jako taka.

Tekst konstruuje zatem ekwiwalent metajęzyka historiografii, mianowicie przestrzeń imperialną. Tak jak Herodot poniekąd uprzędza każde doświadczenie etnograficzne, tak samo imperium istnieje jakby od zawsze; opuszczenie Rosji wydaje się w każdym razie niemożliwe. Potocki przekracza granice, które nigdy nie okazują się granicami ostatecznymi:

Złocene wieże Moskwy nikną w błękitniejącej dali. Żegnaj, Europo, wstrząsana niepokojem! Jadę odetchnąć w cichej, spokojnej Azji³⁸.

[...]

Za rzeką Chopior kończy się Rosja i droga wiedzie przez stepy Donu³⁹.

[...]

Przeprawiwszy się przez rzekę Carycę, opuściłem Europę, by wkroczyć do Azji. Tę maleńką rzeczkę najprzedniejsi geografowie uważają za granicę

36 Tamże, s. 294.

37 Potocki nieomal deorientalizuje Kaukaz, opisując go w terminach europejskich (por. wyżej „jak niegdyś Europa w czasach pokoju westfalskiego” itd.).

38 Jan Potocki: *Podróż przez stepy...*, dz. cyt. (przyp. 4), s. 273.

39 Tamże, s. 277.

dwóch części świata. Jakby dla potwierdzenia ich mniemań na przeciwległym brzegu rozłożyli swe namioty Kałmucy; ich azjatyckie postacie wypełniają całe nadbrzeże. W stroju niczym nie różnią się od figur, które Watteau, Pillement i inni malarze z tej samej szkoły zwą Chińczykami [...]»⁴⁰.

Takie przykłady można by bez trudu mnożyć; Potocki nieustannie napotyka słowiańskie toponimy lub bezpośrednie przejawy władzy imperialnej. Herodot oddaje do dyspozycji metajęzyk odnoszący się do czasu, Rosja oferuje zaś niejako metajęzyk dla przestrzeni, w której historia może się w ogóle rozwijać.

Analogicznie do idyllicznego krajobrazu, który niejako sam ukazuje historyczny słowiański obszar osiedlenia i poświadcza jego istnienie, przestrzeń imperialna sytuuje się poza historyczną krytyką (czy usprawiedliwieniem) i sama dopiero tworzy możliwość historii. Etnografia Potockiego nie próbuje rejestrować pierwotności rdzennych ludów. Kreuje raczej przestrzeń, której historycznym warunkiem jest właśnie imperium.

W *Podróży do Dolnej Saksonii* totalizacja estetycznego doświadczania przyrody jako krajobrazu jest związana z subiektywnym obserwatorem. W *Podróży przez stepy Astrachania i na Kaukaz* narracja buduje jedność, która nie jest totalnością – Imperium Rosyjskie, które nie jest legitymizowane tym, że w jakiś sposób wieńczy historię, lecz że ją w ogóle umożliwia.

Tłumaczenie z języka niemieckiego: Adam Peszke

40 Jan Potocki: *Podróż przez stepy...*, dz. cyt. (przyp. 4), s. 282–283.

In memoriam

Helga Schultz †

Badania naukowe Jana Potockiego na temat wczesnej historii Słowian w Meklemburgii

Badania naukowe hrabiego Jana Potockiego dotyczące dziejów Słowian są w dużym stopniu zapomniane. Przez prawie dwie dekady Potocki poświęcił wiele sił i środków na zgłębianie prehistorii i wczesnych dziejów Polaków, a w związku z tym wszystkich plemion słowiańskich. Wzmacnianie tożsamości i samoświadomości Polaków w obliczu ingerencji potężnych sąsiadów uważał za patriotyczny obowiązek. Potocki podróżował po Rosji, Kaukazie, Turcji, Węgrzech oraz Austrii i studiował dawnych autorów w paryskich bibliotekach. Zrodziła się z tego czterotomowa edycja źródeł do dziejów Scytów, Sarmatów i Słowian, którą przełożył na francuski i opatrzył subiektywnymi komentarzami¹. Międzynarodowa *scientific community* ludzi Oświecenia nie szczędziła hrabiemu uznania. W licznych omówieniach *Fragments historiques et géographiques sur la Scythie, la Sarmatie et les Slaves* chwalono przekłady Potockiego i jego „węch”, który pomógł mu odkryć nieeksplorowane dotychczas źródła. Ganiono jednak również pewne arbitralne sądy i interpretacje, na które decydował się gdzieś ze względu na cel, który mu przyświecał. Pewien recenzent z „*Neue Allgemeine Deutsche Bibliothek*” Friedricha Nikolaia pisał na przykład:

W przypisach Pan Autor zdaje się być wszędy obrońcą najdawniejszych opowieści Cosmy, Dugłofsa [chodzi o Jana Długosza – red.], Notariusza Belae i podobnych polskich, a także niemieckich kronikarzy; a gdyż nie brak mu bystrości i czytania, to puszcza w obieg niejedno spostrzeżenie, które powitają z radością obrońcy Lecha i Czecha².

1 Jean Potocki: *Fragments historiques et géographiques sur la Scythie, la Sarmatie et les Slaves. Recueillis et commentés*, 4 tomy, Brunsvic: La Librairie des Ecoles, 1796.

2 Anonymus: recenzja *Jean Potocki: Fragments historiques et géographiques sur la Scythie, la Sarmatie et les Slaves*, „*Neue Allgemeine Deutsche Bibliothek*”, tom 37/1, Kiel: C.E. Bohn, 1798, s. 115–117 (117).

Kiedy jednak wielki August Ludwig Schlözer w 1803 roku zamieścił w „Göttingische Gelehrte Anzeigen” dość kąśliwe omówienie wydanych przez Potockiego w poprzednim roku dziejów pierwotnych narodów z obszaru carskiej Rosji, dotknęło to hrabiego do żywego³. Po tej „jednostronnie negatywnej krytyce” utopił ponoć resztę nakładu – który wynosił i tak tylko sto egzemplarzy – w stawie i raz na zawsze pogrzebał swoje studia słowiańskie⁴.

Badania Potockiego na temat starożytnej historii Słowian tuż na wschód od Łaby były osadzone w wielkim projekcie powszechnej historii słowiańskiej. W 1794 roku wybrał się w związku z tym w podróż, której przebieg i efekty opisał osobno w roku następnym⁵. Zaprowadziła go ona właściwie nie do Dolnej Saksonii, jak sugeruje tytuł rozprawy, lecz do Meklemburgii, której nazwa pochodzi od głównego grodu Obodrzyców. W tej położonej na północnym wschodzie Niemiec krainie tradycja Wenedów – jak Niemcy nazywali swoich słowiańskich sąsiadów na podstawie starożytnego przekazu o Wenetach – była najbardziej żywotna. Obodrzycy byli związkiem plemion, któremu udało się utworzyć własne państwo. Jego książęta, pokonani przez Henryka Lwa w 1164 roku, poddali się zwierzchności lennej i chrztowi, utrzymując dzięki temu władzę w kraju aż do rewolucji listopadowej w 1918 roku. W Meklemburgii pochodzenie od Wenedów było więc źródłem legitymizacji i tożsamości władców kraju i szlachty.

Dla Potockiego atrakcyjna była jednak nie tyle wschodniomeklemburska tradycja Obodrzyców, co legendarne przekazy o potężnym niegdyś związku plemiennym Luciców. Podczas wielkiego powstania Słowian w 983 roku Związek Lucicki tak skutecznie obronił się przed niemiecką i polską władzą oraz chrystianizacją, że kraj między Odrą a Łabą pozostawał jeszcze przez prawie dwa kolejne wieki pogański i wolny. Lucicy nie mieli książąt. Ich jedynym ośrodkiem było sanktuarium świątynne w Retrze. Tam znosili swoje skarby, tam rezydował bóg Swarozyc. Jego kapłani sterowali politycznymi i wojskowymi decyzjami wiece ludowego za pomocą wyroczni Świętego Konia⁶. Jeszcze w 1166 roku kapłani z Retry złożyli ponoć swojemu bogu ofiarę z człowieka. Był nią zaś sam biskup

3 Jean Potocki: *Histoire primitive des peuples de la Russie, avec une exposition complète de toutes les notions, locales, nationales et traditionnelles, nécessaires à l'intelligence du quatrième livre d'Hérodote*, St. Petersburg: l'Académie Impériale des Sciences, 1802. Zob. też August Ludwig Schlözer: *Rezension zu Jean Potocki: Histoire primitive des peuples de la Russie*, „Göttingische Gelehrte Anzeigen”, zeszyt 59, 11 kwietnia, Göttingen: Heinrich Dietrich, 1803, s. 585–591.

4 Leszek Kukulski: *Nachwort* (1962) [w:] Jan Potocki: *Die Handschriften von Saragossa oder Die Abenteuer in der Sierra Morena*, Berlin: Aufbau-Verlag, 2005, s. 831–856 (836).

5 Jan Potocki: *Podróż do Dolnej Saksonii*, tłum. Joanna Olkiewicz i Leszek Kukulski [w:] tenże: *Podróże*, zebrał i opracował Leszek Kukulski, Warszawa: Czytelnik, 1959, s. 243–269.

6 Joachim Herrmann: *Die Slawen in der Frühgeschichte des deutschen Volkes. Historische Realitäten und Defizite im Geschichtsbewußtsein*, Braunschweig: Georg-Eckert-Institut für Internationale Schulbuchforschung, 1989, s. 17.

meklemburski Johann, najwyższy rangą przedstawiciel chrystianizacji, którego złożyli na ołtarzu bogu Swarożycowi⁷.

Owa Retra pozostawała żywa w pamięci jeszcze w okresie podróży badawczej Potockiego. Do dziś jest owiana legendami – ze swoim światem bogów, Świętym Koniem i Świętym Knurem, ofiarami z ludzi i zaginionymi skarbami. Kogóż może więc dziwić, że Jan Potocki podczas swych poszukiwań śladów przeszłości „wziął najróżniejsze zmyślane opowieści za niezbitcie prawdziwe i użył ich do wyciągnięcia tej i owej konkluzji”, jak – także w periodyku Nikolaia – strofował jeden z recenzentów *Voyage*?⁸

Potocki wiedział o Retrze co najmniej za sprawą publikacji o tak zwanych bałwankach przyłwickich z 1771 roku⁹. Opisano i przedstawiono w niej w formie miedziorytów zbiór małych w większości figurek, które wykopano pod koniec XVII wieku koło wsi Prillwitz, położonej w pobliżu Neubrandenburga. Powszechnie przypuszczano wówczas, że opodal Prillwitz znajdowało się dawne sanktuarium świątynne, zburzone podczas chrystianizacji. To, że Lucicy, a zwłaszcza plemię Redarów, do którego zgodnie z położeniem i nazwą należała Retra, zostali w tej rozprawie zakwalifikowani do Obodryców, wiąże się chyba z obodrzyckim drzewem genealogicznym dynastii książęcej. Książę Meklemburgii-Strelitz Karol II, ojciec pruskiej królowej Luizy, sfinansował tę publikację nadwornego kaznodziei i radcy konsystorialnego Andreasa Gottlieba Mascha i nadwornego malarza Daniela Woge oraz zlecił wykonanie miedziorytów. Potocki zwrócił się z tego powodu najpierw do dworu w Neustrelitz, gdzie zafascynowany starożytnością Karol objął właśnie rządy jako książę po śmierci swojego stryja. W tamtejszej bibliotece dworskiej przechowywano większość owego zbioru. Potocki sporządził własne rysunki statuetek, które tak jak wydawcy opisu uważał za wizerunki bożków. Rozmawiał również z superintendentem Maschem, ale nie zdołał się spotkać z ciężko chorym malarzem Wogem. Wizja lokalna w Prillwitz przebiegła rozczarowująco. Potocki zastał tam już tylko ogród w stylu angielskim i otrzymał informację, że ziemię ze wzgórza świątynnego przewieziono na pobliskie bagno.

Teraz pośpieszył dalej przez Rostock do Ratzeburga, gdyż książę polecił złożyć najcenniejsze bożki w tamtejszej bibliotece katedralnej. Biskupstwo Ratzeburg należało do księstwa Meklemburgia-Strelitz. Godne uwagi jest już to, że niemiecki ewangelicki książę Rzeszy przechowywał wizerunki bogów swoich

7 Tenże: *Zwischen Hradschin und Vineta: frühe Kulturen der Westslawen*, wydanie 3, Leipzig: Urania, 1981, s. 224–233.

8 Anonimusz: recenzja *Jean Potocki: Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe pour la recherche des antiquités slaves ou vendes*, „Neue Allgemeine Deutsche Bibliothek”, t. 3 suplementu do tomów 1–28, Kiel: C.E. Bohn, 1798, s. 454–458 (454).

9 Andreas Gottlieb Masch, Daniel Woge: *Die gottesdienstlichen Alterthümer der Obotriten, aus dem Tempel zur Rhetra, am Tollenzer-See*, Berlin: Rellstab, 1771.

pogańskich przodków akurat w tej katedrze, która była przecież ośrodkiem i symbolem chrystianizacji Meklemburgii. Hrabia odrysował gorliwie i dokładnie także elementy kolekcji umieszczone w katedrze.

Droga powrotna wiodła przez Lüneburg do Lüchow, gdzie tamtejszy landrat przekazał hrabiemu modlitwę *Ojcie nasz* w języku wenedzkim oraz wenedzki słowniczek – obie rzeczy w zasadzie znane światu nauki, ale z zasługującymi na uwagę różnicami i uzupełnieniami. Niewątpliwie nie chodziło tu o dokumenty obodrzyckie ani lucickie, lecz o zabytki języka drzewiańsko-połabskiego w hanowerskim Wendlandzie wokół Lüchow i Dannenberga, gdzie słowiański język i kultura zachowały się aż do początku wczesnej epoki nowożytnej.

W drodze powrotnej hrabia dowiedział się, że w Neubrandenburgu mieszka złotnik Gideon Sponholtz, trudniący się też udzielaniem pożyczek, którego rodzina odkopała niegdyś przyłwicky skarb. Mówiono, że ten stary dziwak pilnie strzeże części egzemplarzy i kupił w Prillwitz pole, z którego wciąż wydobywa nowe znaleziska. Potocki pojechał zatem do Sponholtza. Ten bardzo się ucieszył z wizyty wytwornego polskiego pana i poczuł się tak bardzo zaszczycony zamiarem włączenia jego zbiorów przez Potockiego do planowanej publikacji, że zaprezentował mu wszystkie swoje skarby. Kolekcjoner i hrabia zegnali się ze sobą wielce usatysfakcjonowani – złotnik dlatego, że wreszcie mógł mieć nadzieję, iż dzięki rysunkom Potockiego zyska uznanie w świecie uczonych; Potocki zaś dlatego, że ze swojej podróży badawczej do meklemburskich Wenedów wracał z niespodziewanie bogatym urobkiem.

Niebawem pojawiły się wątpliwości. Wspomniany już recenzent *Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe pour la recherche des antiquités slaves ou vendes* Potockiego zauważył:

Żaden prawie kraj słowiański nie posiada prawdziwych dawnych pogańskich wizerunków bóstw i metalowych sprzętów ofiarnych. Wyłącznie Meklemburgia może się nimi pochwalić [...] Napisy na wszystkich przyłwických wizerunkach dowodzą, iż w Retrze przechowywano różne formy wizerunków bóstw ze wszystkich świątyń rugijskich, pomorskich i pruskich. Dlatego Retra była chyba wenedzką Mekką, a przyłwicka świątynia istnym słowiańskim panteonem. Jeśli przyjąć takie założenie, to znikają wszystkie wątpliwości co do prawdziwości owych rzeczy¹⁰.

Podróźnicza relacja Potockiego z jego licznymi miedziorytami i obszernymi wyjątkami ze źródeł wraz z objaśnieniami wywołała spore zainteresowanie; nawet „Merkur” Wielanda zamieścił omówienie z nieśmiały mi jedynie wątpliwościami. Sukces Potockiego mocno rozniecił zapał meklemburskiego księcia do spuścizny jego przodków. Władca kupił majątek Prillwitz, sprowadził z powrotem

10 Anonymus: recenzja *Jean Potocki: Voyage...*, dz. cyt. (przyt. 8), s. 457.

zbiór ratzeburski i zabiegał o zgromadzenie i wystawienie wszystkich eksponatów w swoim pałacu Hohenzieritz.

Meklemburgia nie zdołała jednak długo utrzymać tej wyjątkowej pozycji pod względem ogólnosłowiańskiego dziedzictwa. Miejskowa dziewiętnastowieczna historiografia ujawniła prawdę: złotnik mocno dopomógł szczęściu. Rosnące publiczne zainteresowanie wenedzką spuścizną skłoniło go już w późnych latach sześćdziesiątych XVIII wieku do rozpoczęcia własnej fabrykacji. Wzorców było już dość, a bezpośrednią inspirację zawierała publikacja Mascha i Wogego. Pewien garncarz dostarczył mu formy, czeladnik brata odlał w nich figurki i wykuł runy według owego dzieła, dzięki czemu każdy bóg był wyposażony w swoje imię. Za pomocą boraksu spreparowano zielonkawą rdzę, więc nieuprzedzony obserwator początkowo nic nie podejrzewał. Fałszerstwa trafiły, jak się wydaje, do wszystkich części kolekcji¹¹. Do obszernego sprawozdania Franza Bolla prostą uwagę dodał Friedrich Lisch, twórca naukowej meklemburskiej historii regionalnej:

Cała kolekcja – zarówno Mascha, jak i Potockiego, jest nieprawdziwa. Być może ciekawą rzeczą jest wiedzieć, kto wykonał zbiór Mascha, ale odpowiedź na to pytanie nie ma żadnego znaczenia dla słowiańskiej mitologii¹².

Jan Potocki wziął udział w początkach naukowego zgłębiania dziejów Słowian i odegrał w nich niebagatelną rolę – łącznie ze swoimi pomyłkami. Słowiańską wczesną historię Meklemburgii i słowiańskie dziedzictwo tego kraju zbadano następnie intensywniej w XIX i XX wieku. Nawet jeśli w Meklemburgii nie mieścił się panteon rozległego wczesnosłowiańskiego świata bogów, to stała się ona przecież – jak to nazywa Joachim Herrmann – głównym ośrodkiem słowiańsko-germańskiej etnogenezy narodu niemieckiego, niemiecko-słowiańskim tygłem. Korzenie niemieckich Meklemburczyków były nie mniej wenedzkie niż saskie, frankońskie czy fryzyjskie. Gęsta sieć słowiańskich wsi, stłoczonych w odstępach jednego do dwóch kilometrów w rejonach osadnictwa nad jeziorami i innymi akwenami, nie została porzucona, gdyż sposób gospodarowania wenedzkich chłopów nie ustępował w dobie kolonizacji wschodniej praktyce z drugiej strony Łaby i był optymalnie dostosowany przynajmniej do mało urodzajnej gleby południowej i środkowej Meklemburgii¹³. Wenedzkie dziedzictwo pozostało zatem w życzliwej pamięci nie tylko wśród książąt i szlachty, lecz również wśród chłopów i inteligencji. Zacofanie północnego wschodu Niemiec pojawiło się dopiero

11 Franz Boll: *Kritische Geschichte der sogenannten Prillwitzer Idole*, „Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde” 19, 1854, s. 168–286 (227–228).

12 Tamże, s. 226.

13 Ulrich Bentzien: *Bauernarbeit im Feudalismus. Landwirtschaftliche Arbeitsgeräte und -verfahren in Deutschland von der Mitte des ersten Jahrtausends u. Z. bis um 1800*, Berlin: Akademie-Verlag, 1980, s. 89–91.

wraz z wywłaszczaniem chłopów i poddaństwem we wczesnej epoce nowożytnej. Jego źródłem było bezwzględne panowanie szlachty, osadzone w ustroju stanowym. Panom, czy to słowiańskiego, czy „germańskiego” pochodzenia, odpowiadało, gdy – według popularnego powiedzenia – ich ziemię orały „dwa woły przed i jeden wół za pługiem”. W konsekwencji Meklemburgia miała wyraźnie ponadproporcjonalny udział w wielkiej emigracji do Ameryki. „Fri sall hei sin!” („Ma być wolny!”) – mówi parobek Johann, kiedy wyrusza tam z synem; tak kończy się wielki epos *Kein Hüsung* Fritza Reutera¹⁴. Cechą Meklemburczyków był pewien upór i krnąbrność, immanentna nieufność wobec władzy i Kościoła, „pierwotna antyfeudalność”, która torowała sobie drogę w niepokojach i tumultach w okresach rewolucyjnych takich jak rok 1848¹⁵. Czy był to element wenedzkiej spuścizny?

Narodowi socjaliści daremnie próbowali przysłonić wenedzko-słowiański aspekt meklemburskich dziejów swoim mitem Germanów¹⁶. Intensywne badania archeologiczne Akademii Nauk NRD pod kierunkiem Joachima Herrmanna w ścisłej współpracy z polskimi archeologami i badaczami historii starożytnej ukazały wreszcie w pełnym świetle dzieje Słowian między Łabą a Odrą¹⁷. Jan Potocki byłby zachwycony dzisiejszą dokładną wiedzą o tak wielu grodach, wsiach i świątyniach, łącznie z życiem codziennym i kultem religijnym. Jego pełne intuicji badania należą do początków. Do dziś nie wiemy jednak, gdzie leżała Retra. Czy znajdowała się na owej wyspie rybackiej na jeziorze Tollense, gdzie niektórzy archeolodzy podejrzewali istnienie sanktuarium¹⁸? Czy też ani tam, ani w żadnym z licznych innych miejsc, gdzie prowadzono wykopaliska, nie uzyskując pewności? Retra pozostaje owiana legendami jak Wineta, ale była niewątpliwie realna.

Tłumaczenie z języka niemieckiego: Adam Peszke

14 Fritz Reuter: *Kein Hüsung*, Wismar: Hinstorffsche Hofbuchhandlung, 1900.

15 Ulrich Bentzien: *Volkskultur in Mecklenburg* [w:] tenże, Siegfried Neumann (red.): *Mecklenburgische Volkskunde*, przy współpracy Karla Baumgartena, wydanie 1, Rostock: Hinstorff, 1988, s. 10–120 (43).

16 Ernst Münch: *Von Bauernherzögen, Dorffürsten, Edelmannskehlen, kleinen Herren und adligen Bauern* [w:] Wolf Karge (red.): *Adel in Mecklenburg. Wissenschaftliche Tagung der Stiftung Mecklenburg in Zusammenarbeit mit der Historischen Kommission für Mecklenburg am 26. und 27.11.2010 in Schwerin*, wydanie 1, Rostock: Hinstorff, 2012, s. 146–172; Paul Steinmann: *Siedlungsgeographische und wirtschaftsgeschichtliche Probleme in der Kieler Dissertation von Franz Engel (Schwerin) über deutsche und slawische Einflüsse in der Dobbertiner Kulturlandschaft*, „Mecklenburgische Jahrbücher” 99, 1935, s. 219–238.

17 Joachim Herrmann (red.): *Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neißة vom 6. bis 12. Jahrhundert. Ein Handbuch*, Berlin: Akademie-Verlag, 1985.

18 Sven Wichert: *Vademecum Rethram – Eine Revision*, „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern” 56, 2008, s. 103–113.

Notki biograficzne

Wadym Adadurow od ponad 20 lat bada wpływy francuskie na Europę Wschodnią w epoce Oświecenia, zwłaszcza w czasach napoleońskich. Studiował w École Pratique des Hautes Études w Paryżu, a następnie realizował we francuskim Narodowym Centrum Badań Naukowych projekt na temat transferów interkulturowych, głównie w dziedzinie religii i języków. Uczestniczył w projektach badawczych w archiwach we Francji, Austrii, Niemczech, Watykanie, Polsce, na Litwie i Ukrainie, których efektem były edycje źródeł. Od czasu habilitacji w roku 2008 jest profesorem historii Europy współczesnej na Ukraińskim Uniwersytecie Katolickim we Lwowie.

Marek Dębowski, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, jest teatrologiem i romanistą. Studiował w krakowskiej PWST, na Uniwersytecie Jagiellońskim i w Centre Européen Universitaire w Nancy we Francji. Od 2012 roku jest profesorem w Katedrze Teatru i Dramatu Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego. Wykłada również jako *professeur étranger* w CEU Uniwersytetu Lotaryńskiego w Nancy oraz na Uniwersytecie Grenoble Alpes. Członek dwóch francuskich towarzystw naukowych oraz Polskiego Towarzystwa Badań nad Wiekiem Osiemnastym, którego jest wiceprzewodniczącym oraz delegatem do Międzynarodowego Towarzystwa Badań nad Wiekiem Osiemnastym (ISECS). Jego zainteresowania obejmują dzieje teatru polskiego i francuskiego XVIII i początków XIX wieku.

Alexandra Gittermann studiowała historię i filologię romańską w Heidelbergu, Madrycie i Hamburgu. W rozprawie doktorskiej analizowała wpływ neapolitańskiego Oświecenia na idee polityczne i ekonomiczne w osiemnastowiecznej Hiszpanii, zwłaszcza na politykę reform Karola III. Obecnie przygotowuje projekt postdoktorski w dziedzinie badań nad migracjami. W pracy naukowej koncentruje się na myśleniu ekonomicznym w epoce wczesnonowożytnej, na dziejach i kulturze Hiszpanii oraz na historii niemieckiej emigracji w XVIII wieku.

Kirsten von Hagen studiowała filologię romańską, angielską i germańską oraz komparatystykę w Bonn, Oksfordzie i Reims. Liczne stypendia badawcze zaprowadziły ją do Paryża, Salamanki i Grenady. W 2002 roku doktoryzowała się na podstawie pracy poświęconej rozmaitym adaptacjom powieści Lacaosa *Les liaisons dangereuses*, a w roku 2006 napisała rozprawę habilitacyjną pt. *Insenierte Alterität* na temat postaci Cyganów w literaturze, operze i filmie. Od 2013 roku

jest profesorem literatury francuskiej i hiszpańskiej na Uniwersytecie w Gießen. Jej priorytety badawcze to literatura oraz kultura hiszpańska i francuska w XIX i XX wieku, badania nad intermedialnością, poetyka powieści epistolarnej, postać Cyganki, literatura a opera oraz dyskursy medyczne w literaturze.

Erik Martin jest pracownikiem naukowym w Katedrze Literatur Wschodnioeuropejskich na Uniwersytecie Europejskim Viadrina we Frankfurcie nad Odrą. Studiował filozofię, matematykę i filologię wschodniosłowiańską na Uniwersytecie w Tybindze, a doktoryzował się na podstawie pracy o formach negacji u Lwa Tołstoja. Jego priorytety badawcze dotyczą dziewiętnastowiecznej literatury rosyjskiej i polskiej, zwłaszcza pod kątem wzajemnego oddziaływania literatury i filozofii, a także literackich i estetycznych teorii awangardy.

Agnieszka Pufelska jest historyczką sztuki i pracowniczką naukową w Instytucie Północno-Wschodnim (IKGN e.V.) Uniwersytetu Hamburgskiego z siedzibą w Lüneburgu. Po studiach historii i kulturoznawstwa we Frankfurcie nad Odrą i Tel Awiwie obroniła doktorat na temat polskiego antysemityzmu w latach trzydziestych i czterdziestych XX wieku. Potem pracowała jako *junior fellow* w Alfred Krupp Wissenschaftskolleg w Greifswaldzie, a następnie jako pracowniczka naukowa na Uniwersytecie Poczdamskim. W 2015 roku habilitowała się na temat polskiego wizerunku Prus w dobie Oświecenia. Jej priorytety badawcze to historia kultury i idei w okresie Oświecenia, polsko-niemiecka historia wzajemnych oddziaływań, dzieje kultury żydowskiej.

Emiliano Ranocchi studiował slawistykę i germanistykę w Urbino. Uzyskał doktorat w dziedzinie filologii polskiej na Uniwersytecie La Sapienza w Rzymie. Wykładał literaturę niemieckiego klasycyzmu i romantyzmu na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie. Od 2008 roku wykłada literaturę polską na Uniwersytecie w Udine. Jest zastępcą redaktorki naczelnej kwartalnika „Autoportret” (Kraków) oraz członkiem redakcji rocznika Stowarzyszenia Włoskich Polonistów „PL.IT rassegna italiana di argomenti polacchi”. Zainteresowania badawcze: staropolska translatoologia, historia idei na przełomie XVIII i XIX wieku, polski modernizm i awangarda.

François Rosset jest profesorem literatury i kultury francuskiej na Uniwersytecie w Lozannie (Szwajcaria). Po studiach na Uniwersytecie we Fryburgu (Szwajcaria) uzyskał w 1988 roku stopień doktora na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie, a habilitował się w roku 2000 na Uniwersytecie w Montpellier. Jest autorem ponad 200 publikacji poświęconych głównie formom powieści w długim

wieku XVIII, Oświeceniu w Szwajarii oraz literackiej imagologii. Jest specjalistą od dzieł Jana Potockiego, Benjamina Constanta i Germaine de Staël. Ostatnio ukazały się jego dwie książki poświęcone utopiom w okresie Oświecenia oraz światu literackiemu francuskojęzycznej Szwajcarii w XVIII wieku.

Helga Schultz (1941–2016) studiowała historię i filologię germańską, a doktoryzowała się na Uniwersytecie w Rostocku, badając feudalny ustrój polityczny Rostocku w XVIII wieku. Tematem jej rozprawy habilitacyjnej było rzemiosło wiejskie w fazie przechodzenia do gospodarki kapitalistycznej. W latach 1977–1991 była najpierw pracowniczką naukową Akademii Nauk NRD, a następnie dyrektorem Zakładu Badań Historii Regionalnej tejże Akademii. Rozpoczętą w 1991 roku likwidację instytutów historycznych i socjologicznych Akademii Nauk omawiała we własnych publikacjach. W latach 1993–2003 była profesorem historii gospodarczej i społecznej na Uniwersytecie Europejskim Viadrina. Jej ostatnia książka (2014) prezentuje wybranych socjalistów i niedogmatycznych marksistów w dwudziestowiecznej Europie.

Lena Seauve studiowała filologię francuską, germańską i kulturoznawstwo na Uniwersytecie w Zurychu oraz na Uniwersytecie Humboldtów w Berlinie, gdzie od 2008 roku jest pracowniczką naukową w Instytucie Romanistyki. Po obronie doktoratu poświęconego Janowi Potockiemu jako przedstawicielowi Oświecenia pracuje obecnie nad projektem habilitacji na temat wstępu i przemocy we współczesnych powieściach francusko- i hiszpańskojęzycznych z perspektywy sprawców. Jej główne zainteresowania badawcze i dydaktyczne to teoria narracji i recepcji, literatura narracyjna XVIII–XXI wieku, literatura Shoah i literatura świadectwa oraz przedstawianie przemocy w literaturze.

Paweł Świątek jest absolwentem reżyserii krakowskiej PWST, uczniem m.in. Krystiana Lupy i Mikołaja Grabowskiego, asystentem René Pollescha. Od 2010 roku trzykrotny stypendysta Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, a w roku 2013 także Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Realizuje głównie adaptacje powieści współczesnych i nowe inscenizacje klasyki. Od 2013 roku etatowy reżyser Teatru Polskiego we Wrocławiu. W 2014 roku zrealizował adaptację *Rękopisu znalezionej w Saragossie* w Teatrze im. Jana Kochanowskiego w Opolu.

Klaus Weber badał w swojej rozprawie doktorskiej na Uniwersytecie w Hamburgu (2001) transatlantyckie transakcje kupców niemieckich w Kadyksie i Bordeaux (ok. 1680–1830). Następnie pracował jako *research fellow* na National University of Ireland (Galway) i w Rothschild Archive w Londynie, a następnie w Instytucie

Historii Niemieckich Żydów w Hamburgu. Od 2011 roku jest profesorem europejskiej historii gospodarczej i społecznej na Uniwersytecie Europejskim Viadrina. Intensywnie zajmuje się więziami gospodarczymi wczesnonowoczesnej Europy Środkowej z obszarem atlantyckim. Innym ważnym zagadnieniem są dla niego dzieje ustrojów pracy i ustrojów państwa opiekuńczego od wczesnej nowożytności po współczesność.

Annette Werberger studiowała slawistykę, historię i filologię germańską na Uniwersytecie w Tybindze. Jej rozprawa doktorska była poświęcona postsymbolicznej twórczości Osipa Mandelsztama. Następnie odbyła studia postdoktorskie w kolegium doktoranckim „Postać trzeciego” na Uniwersytecie w Konstancji. W 2011 roku habilitowała się na Uniwersytecie w Tybindze na temat żydowskich dynamik kulturalizacji w Cesarstwie Rosyjskim i w Austro-Węgrzech. Od 2012 roku jest profesorem literatur wschodnioeuropejskich na Uniwersytecie Europejskim Viadrina. W swojej pracy skupia się na teorii literatury światowej, historii wzajemnych oddziaływań, historii naukowej badań nad literaturą i folklorem oraz na komparatystyce ze szczególnym uwzględnieniem literatury rosyjskiej, polskiej, ukraińskiej i jidysz.

**Jean Potocki (1761–1815) :
au-delà des frontières entre
disciplines et cultures**

Avant-propos

Ce volume est issu d'une conférence internationale qui s'est déroulée du 3 au 5 décembre 2015 à l'occasion du 200ème anniversaire de la mort du comte Jean Potocki (1761-1815) au Centre d'études interdisciplinaires polonaises (ZIP) de l'Université européenne Viadrina de Francfort-sur-l'Oder. Les partenaires ayant collaboré au projet étaient l'Université Jagellonne de Cracovie (Faculté de théâtre) et l'Université Humboldt de Berlin (Institut d'études romanes).

La diversité des talents et des intérêts de Potocki s'avère être à la fois une bénédiction et une malédiction pour l'examen de son œuvre dans sa globalité, car elle exige ce que les études culturelles promettent parfois trop à la légère, à savoir une véritable transdisciplinarité. Potocki est toujours perçu comme un marginal dans les disciplines qui sont au cœur de son travail : dans les études romanes en raison de son origine polonaise et dans les études polonaises en raison de son choix d'écrire presque exclusivement en français. Enfin, la guerre froide et les décennies d'avant 1945, marquées par le nationalisme et les deux guerres mondiales, n'offraient pas les conditions propices à l'étude d'un personnage cosmopolite européen. Dans ce contexte, il n'est pas surprenant que la recherche sur Potocki soit très dynamique, mais n'atteigne qu'un public restreint.

Avec la conférence et les actes présentés ici (qui contiennent également des textes non présentés à la conférence), le souci des éditeurs est de faire sortir la recherche sur Potocki de ce cercle étroit. Cela est particulièrement vrai en Allemagne et en Pologne car, en France et en Suisse, elle est tout au moins bien établie dans le domaine des études littéraires. Pour la première fois, une publication intégralement trilingue est publiée sur Jean Potocki et son œuvre, à laquelle ont participé des chercheurs de différentes disciplines et de différents pays.

Nous sommes reconnaissants à Dagmara Jajeśniak-Quast, qui nous a apporté un soutien important en tant que directrice du Centre d'études polonaises interdisciplinaires (ZIP) dans le cadre de la préparation et du déroulement de la conférence et à Gero Lietz, rédacteur en chef de la série *Interdisciplinary Polish Studies* (IPS), sans l'aide, la patience et la minutie duquel ce livre n'aurait jamais été publié sous cette forme, surtout pas en édition trilingue. Nous remercions Agata Kozak, Torsten Lorenz, Adam Peszke et Claire Soulié qui ont traduit les contributions et à la minutie desquels nous devons de nombreuses corrections apportées au texte. Nos remerciements vont également à Małgorzata Bień-Lietz, à Juliette Marchet, à Katarzyna Śliwińska et à Felix Töppel pour leur coopération rédactionnelle ainsi qu'à Aleksandra Wągrodzka pour la production de l'ouvrage.

Enfin, nous souhaitons remercier la Fondation scientifique germano-polonaise et le Viadrina Center B/ORDERS IN MOTION pour la promotion de la conférence, la Fondation Jan Michalski pour l'écriture et la littérature pour le financement des traductions et la Faculté d'études culturelles de l'Université européenne Viadrina pour son soutien financier.

Francfort-sur-l'Oder, en janvier 2019

Erik Martin, Lena Seauve et Klaus Weber

Introduction

Erik Martin, Lena Seauve, Klaus Weber

Jean Potocki : au-delà des frontières entre disciplines et cultures

En décembre 1815, quelques mois après le partage du continent par les grandes puissances européennes au Congrès de Vienne, le comte Jean Potocki se donna la mort d'une manière spectaculaire dans sa propriété d'Uładówka, aujourd'hui en Ukraine : il se tira une balle d'argent dans la tête, qu'il avait auparavant limée de manière à la faire tenir dans le canon de son arme. Ce suicide était-il le produit d'une dépression ? L'excentrique jouait-il avec les restes d'une vieille croyance populaire slave selon laquelle les balles d'argent étaient utilisées pour tuer les revenants ? Dans tous les cas, les circonstances de sa mort concordent tout à fait avec le voile mythique qui entourait sa vie et son œuvre.

Le comte Jean Potocki, fils de la haute noblesse polonaise né en 1761, était ethnographe, historien, géographe, linguiste, antiquaire, acteur politique, prosateur et dramaturge. En tant qu'officier au service des Habsbourg et de Malte, en tant que chercheur et en tant que diplomate, ce personnage cosmopolite voyagea dans toute l'Europe, la Méditerranée, le Maroc et l'Égypte, et enfin la Sibérie et la Mongolie. Ayant étudié l'ethnographie et la linguistique de la région du Mecklembourg, du Caucase ou des régions situées à la frontière russo-ottomane, il rechercha des traces et formes passées et présentes de cultures slaves. Mais c'est en tant que romancier qu'il se fit une renommée avec le labyrinthique *Manuscrit trouvé à Saragosse* qu'il écrivit en langue française, tout comme ses autres œuvres et sa correspondance.

La vie et l'œuvre Potocki doivent être resituées au sein d'un espace de tension entre les Lumières et le romantisme, entre le cosmopolitisme et le début du nationalisme, entre l'origine aristocratique et l'ouverture républicaine. Enfant et adolescent, en Suisse, il avait pu apprécier l'éducation éclairée qu'un pasteur de langue française lui avait prodiguée, à lui et à son frère. Comme nombre de ses contemporains, il était fasciné par le fantastique lugubre qui pouvait se dégager d'une rationalité non décodée. Jean Potocki doit également être classé parmi les

auteurs qui se réclamaient moins d'une nation que de la république des lettres et qui ne constataient aucun écart civilisationnel entre l'Europe et les mondes non européens. Au contraire, il décelait chez les gens de ces pays des qualités qui manquaient eux Européens. Cependant, dans le contexte de l'affaiblissement croissant de la Pologne, Potocki participa lui aussi à la construction romantique d'une identité nationale historiquement légitime de ce pays. Il assista aux clubs politiques du Paris révolutionnaire, notamment ceux des Jacobins, mais s'appuya également au cours de sa vie sur les privilèges d'un aristocrate polonais et prit ainsi certaines décisions en fonction des opportunités qui lui étaient offertes. Même si l'ancien système d'états n'avait pas encore disparu, les frontières entre les différents états étaient déjà plus perméables en son temps. Ceci entraîna l'émergence du problème moderne du mode de vie individuel, un problème qui se posait également à lui, contrairement à nombre de ses pairs.

La recherche sur Potocki pose un certain nombre de défis puisqu'elle nécessite une connaissance approfondie de la langue et de la littérature françaises ainsi que de l'histoire de la Pologne, une certaine assurance dans le maniement des sources et, compte tenu de l'histoire éditoriale complexe de ses œuvres, une attention à la philologie, l'interdisciplinarité et la transculturalité. Au temps de Potocki, l'ordre moderne et discipliné des sciences n'était pas tout à fait aussi rigide que nous le connaissons aujourd'hui. Une certaine affinité pour les théories des sciences humaines peut donc contribuer à la compréhension de son monde encore indiscipliné. Compte tenu de ces défis méthodologiques et herméneutiques, les publications de Potocki se révèlent toujours par le biais d'une médiation. Le présent volume vise donc à atteindre le public le plus large possible, tant par le multilinguisme des contributions que par leur interdisciplinarité.

Dans l'espace germanophone, la romanistique, la science historique, l'ethnologie et d'autres domaines pertinents se sont peu intéressés aux travaux de Potocki, ce qui peut s'expliquer en partie par la disponibilité fragmentaire de ses œuvres en langue allemande. Seul son roman a été publié dans une traduction allemande, mais sous différents titres (*Die Handschriften von Saragossa*, *Die Abenteuer in der Sierra Morena*) et toujours dans des versions abrégées ou complétées. Tout au plus, un petit nombre d'ouvrages collectifs consacrent un ou plusieurs

chapitres au *Manuscrit trouvé à Saragosse*¹, et deux monographies traitent spécifiquement du *Manuscrit*².

En revanche, la recherche francophone sur Potocki, qui s'est considérablement intensifiée depuis 2004 avec l'édition scientifique de l'œuvre complète en six volumes par Dominique Triaire et François Rosset³, est très dynamique. L'édition comprend également la première mouture des deux versions du *Manuscrit trouvé à Saragosse* (2006), qu'a rendu possible l'examen des manuscrits originaux redécouverts. Dans le présent volume, les citations figurant dans les textes en français renvoient à cette édition.

D'après des tirages inédits de Saint-Pétersbourg, une traduction en allemand des treize premiers chapitres du roman a été publiée par Friedrich Adelung à Leipzig en 1810 sous le titre *Abentheuer in der Sierra Morena. Aus den Papieren des Grafen P.*⁴ Des parties du roman en français, la langue de l'original, ont été publiées pour la première fois en 1813 et 1814, uniquement sous les initiales de l'auteur, par l'éditeur Théophile Étienne Gide à Paris. Possiblement à cause de l'anonymat de leur créateur, ces fragments firent l'objet de multiples plagiat, par exemple par Charles Nodier en 1822. Les deux publications partielles de 1813 et 1814 sont les seules éditions en langue française du *Manuscrit* publiées du vivant de l'auteur. Une première version du texte intégral du roman est parue à nouveau à Leipzig en 1847. Il s'agit d'une traduction en polonais par Edmund Chojecki, substantiellement modifiée et complétée par le traducteur. Le fait que cette version dénaturée ait, par la suite, servi de point de départ à de nombreuses éditions et traductions ultérieures en raison de la transmission difficile de l'œuvre originale a eu un impact sur l'incertitude de la situation du *Manuscrit* pendant au moins un siècle. Il existe désormais plusieurs traductions du *Manuscrit* en allemand, dont aucune

-
- 1 Citons *Ulrich Döring* : *Reisen ans Ende der Kultur. Wahrnehmung und Sinnlichkeit in der phantastischen Literatur Frankreichs*, Frankfurt (M.) : Lang 1987 ; *Mona Körte* : *Die Uneinholbarkeit des Verfolgten. Der ewige Jude in der literarischen Phantastik*, Frankfurt (M.) : Campus 2000 ; *Volker Klotz* : *Erzählen. Von Homer zu Boccaccio, von Cervantes zu Faulkner*, München : C. H. Beck 2006 ; *Kirsten von Hagen* : *Inszenierte Alterität. Zigeunerfiguren in Literatur, Oper und Film*, München : W. Fink 2009.
 - 2 Les thèses de *Günter von Kirn* : Jan Potockis « Die Abenteuer in der Sierra Morena ». Ein Roman zwischen Aufklärung und Romantik, zwischen Revolution und Restauration, Hannover : Univ. Diss. 1982 et de *Lena Seauve* : *Labyrinthe des Erzählens. Jean Potockis « Manuscrit trouvé à Saragosse »*, Heidelberg : Universitätsverlag Winter 2015.
 - 3 Rosset et Triaire sont également les auteurs de nombreuses monographies et de dizaines d'essais sur Potocki et son œuvre.
 - 4 Cf. *Dirk Sangmeister* : Die Linckesche Leihbibliothek in Leipzig. Zu Geschichte und Beständen eines früheren Leseinstituts und einer heutigen Sondersammlung, in : *Björn Biester/Carsten Wurm* (éd.) : *Archiv für die Geschichte des Buchwesens*, Bd. 72, Berlin : De Gruyter 2017, p. 23–128 (à partir de la p. 44).

n'est basée sur la nouvelle édition de Rosset/Triaire. Le présent volume cite la traduction de Werner Creutziger publiée par Aufbau-Verlag⁵.

C'est en 1958 que Roger Caillois finit par publier, sur la base des textes de Paris et de Saint-Petersbourg et des fragments en découlant publiés à Paris en 1813 et 1814 (*Avadoro, histoire espagnole* et *Quatorze journées d'Alphonse van Worden*) une première version volontairement incomplète en français, qui n'était pas basée sur la version de Chojecki. Cette édition fragmentaire et la préface de Caillois se sont chargées de populariser ce roman, en particulier dans le contexte du fantastique. En 1989, Radrizzani a finalement entrepris l'élaboration d'une édition française complète, aussi indépendante que possible de la traduction de Chojecki. Elle reste aussi fidèle que possible aux manuscrits qui étaient disponibles à l'époque et ne recourt à la traduction polonaise que pour les passages non disponibles en version originale. Cette version, qui comporte soixante-six jours, est donc une combinaison de différentes versions du texte de Potocki et de passages qui, clairement, n'ont pas été écrits de sa plume⁶.

Ce n'est qu'en se basant sur les mises en valeur successives et l'édition philologiquement minutieuse d'écrits scientifiques, de la correspondance et d'autres textes à la fois connus et nouvellement découverts qu'il a été possible de créer une image globale de l'œuvre variée et pas seulement littéraire du comte polonais. La biographie complète de Potocki proposée par François Rosset et Dominique Triaire, y contribue⁷. Ces dix dernières années, de nombreux ouvrages collectifs témoignent d'un intérêt accru de la recherche francophone pour cet esprit éclairé polonais⁸.

La découverte par Triaire et Rosset des manuscrits originaux du *Manuscrit* en langue française ainsi que la première édition du roman suffisamment exigeante en termes philologiques qui en a résulté, a donné un nouvel élan à la recherche sur Potocki. Au cours des années qui ont suivi, un groupe de recherche informel s'est constitué autour des deux éditeurs méritants, qui a depuis examiné l'œuvre de Potocki de manière plus systématique. Il arrive encore que l'on découvre des lettres et correspondances inédites ou manquantes de Potocki dans des bibliothèques et archives de toute l'Europe. Tout comme le présent volume,

5 *Jan Potocki* : Die Handschriften von Saragossa oder Die Abenteuer in der Sierra Morena. Aus dem Französischen und mit Anmerkungen von Werner Creutziger, éd. Leszek Kukulski, Berlin : Aufbau-Verlag 2005.

6 René Radrizzani : *Manuscrit trouvé à Saragosse*, Paris : Corti 1989.

7 François Rosset/Dominique Triaire : *Jean Potocki. Biographie*, Paris : Flammarion 2004.

8 À cet égard, on peut citer *Émilie Klene* (éd.) : *Jean Potocki à nouveau*, Amsterdam : Rodopi 2010 ; *François Rosset/Dominique Triaire* (éd.) : *Jean Potocki ou Le dédale des Lumières*, Montpellier : Presses universitaires de la Méditerranée 2010 ; *François Rosset* (éd.) : *Entretiens sur le Manuscrit trouvé à Saragosse*, Lausanne : Univ., Faculté des lettres 2012 ; *Kinga Miodońska-Joucaviel* (éd.) : *Jean Potocki. Pèrègrinations*, Toulouse : Presses universitaires du Mirail 2013 ; *Émilie Klene* (éd.) : *Sur les traces de Jean Potocki*, Oxford : Voltaire Foundation 2018.

elles permettent de compléter le tableau général. Récemment, plusieurs monographies ont émergé de cet environnement informel, généralement des thèses mettant en lumière des aspects individuels de l'œuvre de Potocki, telles que la thèse de Marius Warholm Haugen sur l'esthétique et la philosophie de l'errance dans l'œuvre de Potocki, celle d'Émilie Klene sur le concept de relativité chez Potocki, celle de Lena Seauve sur les stratégies narratives du *Manuscrit* et celle de Lorenz Frischknecht sur les différentes variantes du *Manuscrit*⁹.

Bien que Potocki soit indéniablement présent dans la mémoire culturelle de la Pologne, en particulier grâce à l'adaptation cinématographique par Wojciech Has du *Manuscrit* (ayant depuis acquis un statut culte international) en 1964, les chercheurs polonais lui ont manifesté un intérêt plutôt limité. À l'occasion du bicentenaire de la mort de Potocki, Paweł Świątek a adapté le *Manuscrit* au théâtre et Anna Wasilewska a réalisé une nouvelle traduction du roman, qui découle de l'édition de Rosset et Triaire et est généralement citée dans les essais du présent volume en langue polonaise¹⁰. Certaines monographies récentes couvrent différents aspects de l'œuvre de Potocki, tels que le *Manuscrit* ainsi que, par exemple, son activité en tant qu'éditeur et qu'explorateur¹¹.

Le présent volume met l'accent sur trois thèmes concernant Potocki : sa personnalité publique (au sens du *self-fashioning*) dans le contexte de son époque, son œuvre littéraire et ses récits de voyage (scientifiques).

Potocki dans le contexte de son époque

Comme pour tant d'autres personnalités du 18ème siècle (il suffit de mentionner Casanova, le comte de Saint-Germain ou Alessandro Cagliostro), on ne peut

9 Cf. *Marius Warholm Haugen* : Jean Potocki. Esthétique et philosophie de l'errance, Trondheim : Université des sciences et techniques de Norvège, Faculté des lettres, Département de lettres modernes 2012 ; *Émilie Klene* : Jean Potocki. L'Homme à l'épreuve du relatif, Montpellier : Presses Universitaires de la Méditerranée 2016 ; *Seauve* (note 2) ; *Lorenz Frischknecht* : Jean Potocki. Romancier au travail. Les variantes dans les trois versions du *Manuscrit* trouvé à Saragosse (1794, 1804, 1810), Paris : Honoré Champion 2018.

10 *Jan Potocki* : Rękopis znaleziony w Saragossie, édité par François Rosset et Dominique Triaire, traduit par Anna Wasilewska, Kraków : Wydawnictwo Literackie 2015.

11 Cf. *Janusz Ryba* : Motywy podróźnicze w twórczości Jana Potockiego, Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1993 ; *Józef Szczepaniec* : Drukarnia Wolna Jana Potockiego w Warszawie : 1788–1792, Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 1998 ; *Michał Otorowski* : Jan Potocki. Koniec i początek. Wprowadzenie do badań nad *Rękopisem znalezionym w Saragossie*. Warszawa : Lampa i Iskra Boża 2008. Il convient ici de mentionner les nombreux articles bilingues (en français et en polonais) sur Potocki dans la publication « *Studia Pragmalingwistyczne* » de l'Institut de philologie polonaise appliquée de l'Université de Varsovie (n° IX, 2017), éd. *Agata Wdowik*.

séparer Jean Potocki de sa légende, ni sa vie de la fiction. Le premier volet thématique de ce volume traite de ce « texte biographique ».

François Rosset aborde la question de la liberté personnelle et méthodique dans la vie et l'œuvre de Potocki. Rosset déduit de l'ouvrage de Potocki intitulé *Essay d'aphorismes sur la liberté* (1790) que le concept de « liberté dorée » (złota wolność) de la noblesse polonaise, à comprendre au sens politique, ne conduit pas automatiquement à la liberté individuelle de l'esprit. Potocki qui, lui-même, ignore de nombreuses conventions de son rang, parle de la liberté comme d'« un art malaisé » et ouvre un espace de tension qui restera tout aussi pertinent pour son travail littéraire que pour son œuvre scientifique, une œuvre qui oscille entre l'esquisse et le systématisme, la science et l'art.

Potocki avait conscience des problèmes inhérents à la recherche du systématisme et de la théorisation et considérait l'observation impartiale des phénomènes comme un moyen efficace pour lutter contre l'étroitesse des systèmes et des théories. Ainsi s'explique son intérêt pour les preuves archéologiques, anthropologiques, historiques, littéraires et artistiques de toutes sortes. Constatant l'immense variété des peuples et des individus (et des artefacts créés par eux), il développa une conception relativiste : aucun système scientifique n'est capable d'appréhender ni d'expliquer la diversité des choses.

François Rosset montre comment Potocki donna corps à cette dichotomie entre système et hasard dans deux des personnages du roman *Manuscrit trouvé à Saragosse* : d'abord l'encrier pédant Felipe de Avadoro dont les journées suivent toutes le même déroulement mécanique que l'encre, mais dont les encres sont finalement si parfaites que les écrivains de Madrid ne jurent que par elles, comme si elles étaient la source des livres réussis. Et puis son fils qui, à l'adolescence, chuta dans l'énorme encrier de son père et manqua de se noyer dedans. Le fils connut ensuite la vie sans règles d'un noble farceur et vagabond, vit et entendit d'innombrables récits d'aventures et put ainsi les raconter à d'autres personnes. Sa vie tortueuse devient pour ainsi dire une trace fantastique de l'encre fabriquée par son père si pédant.

Moins connues que le *Manuscrit*, mais importantes pour son développement littéraire, les pièces de théâtre de Potocki présentées par **Marek Dębowski** s'inspirent du genre populaire des *parades*, de petites pièces burlesques jouées devant les théâtres depuis le début de la période baroque, surtout en France, pour attirer le public. À la faveur du goût de plus en plus développé de la noblesse pour la « culture populaire » au 18ème siècle, les *parades* s'adressaient désormais à un public aristocratique. Les *Six Parades* de Jean Potocki font partie des premières pièces de ce genre créées pour un public polonais, mais également en langue française. Elles furent jouées à partir de 1792/93 dans les théâtres des résidences

de nobles polonais, où les aristocrates eux-mêmes se produisaient, comme par exemple la princesse Izabela Czartoryska dans les *Bohémien d'Andalousie*. Dans ces pièces, Potocki pratiquait la libre critique des différents états : de l'aristocratie, du clergé catholique et de son fanatisme, de la petite noblesse terrienne et des paysans dotés d'idées conservatrices et de superstitions. Les dramaturges romantiques polonais, en particulier Aleksander Fredro, s'inspirèrent des thèmes et personnages de ses œuvres et les modifièrent.

Outre la littérature, Potocki nourrissait des ambitions politiques, en particulier pendant la période agitée de la Grande Diète (1788–1792), au cours de laquelle il devint à la fois un réformateur militaire, un homme politique et un éditeur. **Agnieszka Pufelska** a interprété l'excentricité qu'il affichait à la fois dans ses missions de représentation publique et dans le ton de ses publications comme une caractéristique d'un type particulier de personnage public, qu'elle qualifia de « Störenfried » (trouble-fête) en reprenant le terme de Dieter Thomä. Pufelska met l'accent sur l'un des nombreux projets ayant fleuri à cette période, qui consistait à équiper les agriculteurs pour un combat partisan face à une invasion prussienne imminente. Ce plan reposait sur une étude intensive des récents développements dans l'armée, en particulier pendant la guerre d'indépendance américaine au cours de laquelle les révolutionnaires avaient mis en place et déployé avec succès ce type de milice. Même si cette idée tomba à l'eau en raison du peu de préoccupation de Potocki pour les traditions et pratiques militaires, son attitude non conformiste (et même souvent contradictoire) ébranlait, en définitive, l'assurance de l'élite politique.

Après la partition de la Pologne, Potocki s'engagea différemment en tentant de gagner en influence dans la politique de cabinet. **Emiliano Ranocchi**, par exemple, présente une liasse de lettres qu'il a découvertes dans les Archives de la politique étrangère de l'Empire russe à Moscou (AVPRI). Une partie de ces lettres est adressée à Andreas von Budberg (Andrej Jakovlevič Budberg, en russe), le successeur d'Adam Czartoryski au poste de ministre des Affaires étrangères de l'Empire russe sous Alexandre I. Dans ces lettres, éditées en annexe de ce volume, Potocki invoque des arguments géopolitiques (le soi-disant « système asiatique ») pour étendre la sphère d'influence de la Russie à l'est et au sud. On peut déduire du fait que Budberg ait transmis ces lettres (secrètes) à Alexandre I que Potocki tentait d'influencer directement la politique étrangère au plus haut niveau.

Ranocchi accorde une attention particulière à trois lettres rédigées en décembre 1806. Sous le titre *Réflexions sur l'influence de la politique asiatique dans les circonstances actuelles*, un changement d'orientation est suggéré pour la politique étrangère russe. Potocki fait valoir que les puissances européennes tendent à promouvoir un équilibre dynamique et que s'établissent par conséquent des « succès

balancés » à intervalles réguliers sur le continent. Si la France et la Russie (les plus grandes puissances terrestres européennes) trouvent cet équilibre dynamique, une suprématie inquiétante ne pourrait s'installer que sur un terrain non-européen. En raison de l'engagement français en Égypte, Potocki recommande donc une intervention plus active de la Russie en Turquie. Bien que ces lettres ne décrivent pas en détail le « système asiatique » de Potocki, les documents découverts mettent substantiellement en lumière ses ambitions politiques.

Manuscrit trouvé à Saragosse

L'incroyable modernité de l'écrivain Jean Potocki apparaît de manière particulièrement évidente dans ses techniques de représentation à multiples perspectives : dans le *Manuscrit*, ceci se manifeste par les différents points de vue des protagonistes, mais également par le jeu astucieux entre la fiction et les références à la réalité historique. Même ceux qui connaissent bien le roman ne peuvent pas toujours démêler immédiatement les épisodes individuels imbriqués les uns dans les autres¹².

Lena Seauve évoque les narratrices féminines dans le *Manuscrit* de Potocki. Elle démontre que les narratrices fictives du roman de Potocki, comme dans d'autres textes du 18ème siècle, par exemple *La Religieuse* de Diderot, interviennent non seulement comme des témoins apparemment passifs qui ne fabriquent pas activement leur propre récit, mais également comme poursuivant un objectif clair, c'est-à-dire séduire l'auditeur et les destinataires du récit. Les narratrices adressent toujours leur récit, dans la tradition du roman érotique des Lumières, à un destinataire particulier. Cependant, la naïveté des narratrices en matière érotique n'est que simulée. Chez Potocki, les récits fictifs féminins suivraient, selon Seauve, une quadruple structure de séduction : Leurs récits traitent de rencontres érotiques, ils les reflètent dans une situation de médiation fictionnelle (les femmes exposent leurs récits aux hommes afin de les séduire), ils font référence aux textes érotiques de manière intertextuelle et ils offrent à leur destinataire le plaisir du texte. Il n'en reste pas moins, cependant, qu'il s'agit d'une simulation de perspective narrative féminine. L'impuissance réelle des narratrices se manifeste finalement à travers la confirmation de la position de pouvoir des Gomez, qui avaient utilisé les narratrices comme des actrices à leurs propres fins.

12 Pour s'orienter, des aperçus de la structure narrative du roman sont disponibles, voir p. ex. <https://jean-potocki.com/index.php/oeuvres/travaux-en-ligne>, 30/01/2019 ; https://opus4.kobv.de/opus4-euv/files/413/Sprute_Weber-Narrative_Structure_of_Manuscript.pdf, 7/02/2019.

Kirsten von Hagen évoque également le brillant et l'hybride dans le roman de Potocki en analysant la liminalité des personnages de vampire dans le *Manuscrit*. La figure du vampire transcende non seulement les frontières entre la vie et la mort, mais également celles de différents domaines de connaissance : la médecine, la théologie, l'histoire et la littérature sont des systèmes de référence centraux pour les déterminer. En même temps, la figure du vampire reflète de manière auto-référentielle ces passages de frontière entre les nouveaux types de texte et systèmes médiatiques.

Selon Hagen, le mythe du vampire devient l'expression de la pensée scientifique et des différentes cultures scientifiques : le vampire représente en même temps ce qui est et ce qui n'est pas, laissant des traces dans l'imaginaire culturel sans pouvoir être appréhendé par des moyens conventionnels, et devient ainsi une forme de connaissance elle-même ainsi qu'une figure réflexive de la science et des domaines de connaissance.

Alexandra Gittermann montre que le *Manuscrit* permet également des lectures factuelles passionnantes. Elle examine d'un point de vue historique l'un des lieux principaux de l'intrigue du *Manuscrit*, la Sierra Morena. De fait, jusqu'au 18ème siècle, cette chaîne de montagnes était l'une des nombreuses régions d'Espagne qui ne se traversaient qu'aux risques et périls des voyageurs. Les bandits et contrebandiers rendaient cette région montagneuse et peu peuplée incertaine. Sa topographie labyrinthique et sa réputation de zone de non-droit en faisaient un lieu de repli pour les hors-la-loi et les marginaux, ce qu'évoquèrent les auteurs bien antérieurs à Potocki, tels que Cervantes.

Dans les années 1760, la Couronne entreprit de défricher cette zone et de la peupler en y attirant des populations contrôlables et assujetties à l'impôt. La Sierra Morena devait également faire l'objet d'une réévaluation et d'une nouvelle exploitation par la pensée rationnelle des Lumières et acquérir ainsi une nouvelle signification culturelle : elle ne pouvait plus être le théâtre mythique du système de pensée universelle que Potocki avait conçu dans son *Manuscrit trouvé à Saragosse*. Néanmoins, il fit en sorte que l'action se déroule dans la chaîne de montagnes par un truchement chronologique assez explicite lui permettant de la placer dans la première moitié du 18ème siècle, avant la colonisation.

Klaus Weber examine également une scène factuelle du roman ainsi que son contexte historique : la ville portuaire de Cadix, dans laquelle toutes les richesses de l'Amérique espagnole étaient acheminées, en particulier l'argent du Mexique et du Pérou. La motivation centrale de nombreux acteurs de la fiction du *Manuscrit* est le souci de préserver leur honneur. Cela s'applique en particulier aux officiers nobles, incarnés par le protagoniste Alphonse van Worden ainsi qu'aux marchands, incarnés par les Soares, les plus riches marchands de Cadix.

L'officier van Worden, qui choisit l'itinéraire le plus court pour se rendre à Madrid depuis la ville portuaire (à travers la Sierra Morena), montre ainsi qu'il ne craint ni la mort ni le diable et souligne en conséquence son honneur. Les marchands, eux, tirent leur honneur de la satisfaction de leurs obligations financières ou de leur crédit. En même temps, les marchands et les aristocrates du roman attachent une grande importance à se distinguer de l'habitus de l'autre groupe, et Potocki ironise sur ces comportements respectifs en les exacerbant pour produire un effet comique. Cette ironie repose sur une réalité bien présente : dans le fertile arrière-pays de Cadix, un agro-capitalisme tourné vers l'exportation s'était développé depuis le 16ème siècle, dans lequel se mêlaient de plus en plus les représentants les plus prospères des deux groupes. Le nombre croissant de marchands participant au commerce maritime ayant obtenu un titre de noblesse en est une indication. Les moqueries de Jean Potocki à l'égard de ses pairs et des marchands pouvaient être comprises dans toute l'Europe car ces fissures et contradictions de l'ancienne structure sociétale n'étaient pas seulement présentes en Espagne.

La contribution de **Paweł Świątek** occupe une place particulière dans ce volume : En tant que réalisateur, Świątek, en collaboration avec Mateusz Pakuła, a adapté certains thèmes du roman de Potocki pour la scène, qu'il a présentés pour la première fois en 2014 au théâtre Kochanowski à Opole. Les niveaux métapoétiques du texte, habilement construits, lui apparaissent comme un objet de fascination dans lequel il identifie des analogies avec les mécanismes de la culture pop (postmoderne). Il s'agit moins là des moments thématiques ou esthétiques du *Manuscrit* que du mouvement d'enchevêtrement (médial) des niveaux diégétiques, des constructions identitaires non-essentialistes, de la narration à multiple perspectives et des possibilités d'interprétation polyvalentes qu'offre le texte au lecteur.

Récits de voyage et travaux historiques

Outre les ouvrages de fiction et les écrits politiques, les récits de voyage teintés de considérations ethnographiques occupent une place essentielle dans l'œuvre de Potocki. Ceci est développé dans la dernière partie du volume.

Vadym Adadurov examine certains aspects du discours orientaliste de la fin du 18ème siècle à partir de deux récits de voyage : le *Voyage en Égypte et en Syrie* (1787) de Constantin-François Volney, philosophe français, et le *Voyage en Turquie et en Égypte* (1788) de Jean Potocki. Les deux textes ont été écrits indépendamment l'un de l'autre mais sont parus presque simultanément et peuvent donc être considérés comme l'expression typique de la mode de l'Orient qui s'était répandue dans toute l'Europe au moins depuis les *Lettres persanes* de

Montesquieu (1721). Dans son étude, Adadurov souligne en particulier les passages des deux textes qui s'opposent aux topoï typiques de l'orientalisme. Ainsi, il souligne que les deux explorateurs étaient très intéressés par le présent musulman des pays visités et ne les représentaient pas exclusivement comme un produit de la décadence sur fond d'anciens bâtiments égyptiens (ce qu'Edward Said considérait, par exemple, comme une caractéristique de l'orientalisme). L'intérêt des deux auteurs pour l'ethnographie correspond à leur souci d'objectivité, même si elle s'avère parfois être une contestation purement esthétique des représentations littéraires existantes de l'Orient. Mais c'est précisément cette ouverture littéraire et cette quête de descriptions nouvelles et originales qui permet aux deux auteurs de souligner les correspondances extraordinaires entre « Orient » et « Occident ». Volney et Potocki échappent ainsi aux schémas asymétriques répandus et aux descriptions orientalistes déjà développées. Néanmoins, selon Adadurov, les deux textes reproduisent certains topoï de l'orientalisme, par exemple lorsque la science ou le rationalisme occidental sont opposés à la superstition orientale. Adadurov note que Potocki semble être fondamentalement plus critique que Volney, notamment en raison de sa double identité en tant que Polonais et Français.

L'analyse que fait **Annette Werberger** du journal de voyage de Potocki à travers le Maroc en 1791, le dernier de ses trois voyages en Afrique, est également axée sur le discours orientaliste. Potocki souligne avec assurance que son voyage est sans but et que son rapport n'est donc « pas totalement dépourvu d'intérêt » : Il n'était pas intéressé par la recherche de terrain et l'accumulation de connaissances (comme ses contemporains, à l'image d'Alexander von Humboldt) ni par l'exploration et la cartographie (comme Mungo Park et les Européens ayant plus ou moins explicitement préparé le développement colonial du continent). Le point de vue de Potocki sur les peuples, les coutumes et les mœurs était complété par celui des Marocains musulmans et séfarades sur l'Europe. Ainsi, il repart le thème des *Lettres persanes* de Montesquieu (1721) ou des *Lettres marocaines* de Johann Pezzl (1784), à la différence que ses sources n'étaient pas fictives, mais bien réelles. Dans une certaine mesure, Potocki était immunisé contre l'eurocentrisme car les Polonais se considéraient eux-mêmes à la périphérie de l'Europe et que des territoires alors très étendus au sud du pays chevauchaient des régions à domination musulmane. Au Maroc, Potocki apprécia, par exemple, la lenteur apaisante avec laquelle la vie se déroulait. Les musulmans ne connaissaient pas l'impatience, un vice des « indigènes d'Europe ». Il en allait de même pour l'ennui, que seuls les Européens ressentaient, car l'activité et l'agitation leur étaient déjà enseignées à l'école comme un besoin insatiable. Ainsi, Potocki ne versait pas dans l'essentialisation, mais il expliquait les caractéristiques collectives et,

dans une certaine mesure, sociologiques, comme des effets du système éducatif européen.

Erik Martin considère les récits de voyage de Jean Potocki au nord de l'Allemagne (*Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe*, 1794) et dans l'Empire russe (*Voyage dans les étapes d'Astrakhan et du Caucase*, 1797) comme faisant partie d'un projet politique. Il oppose la slavophilie plutôt idyllique d'un Aleksei Chomjakov ou d'un Ivan Kireevskij au panslavisme teinté d'impérialisme, qui, malgré une forte composante russe, trouvait également un soutien en Pologne, notamment chez le prince Adam Czartoryski, un contemporain de Potocki. Ces deux courants du 19ème siècle, parallèles et, tout au moins du point de vue de leur source, non liés, sont imbriqués dans les écrits de Potocki. Les *Idées pour la philosophie de l'histoire de l'humanité* de Herder sont généralement citées comme source de la slavophilie. Cependant, le sarmatisme, qui remonte au 15ème siècle, est un mythe historique ou idéologique qui confère à l'ancienne Pologne, région hétérogène sur le plan ethnique et culturel, une identité semi-européenne qui en atténue généralement les différences. Potocki décrit de manière évocatrice un espace sarmate allant de l'Elbe au Dniestr, caractérisé par une humeur pacifique et idyllique attribuée aux Sarmates depuis des temps immémoriaux. Lorsque les découvertes archéologiques (telles que les idoles de Prillwitz) ou d'autres preuves historiques de cette construction s'avèrent incertaines, Potocki utilise un argument esthétique souvent lié au paysage mais qui, souligne Martin, ne peut être perçu que subjectivement. Dans une large mesure, cette Sarmatie se superpose, chez Potocki, à un espace impérial russe qui, en même temps, atteint l'Asie et le Caucase en traversant des frontières fluides et représente une condition de la diversité étudiée par Potocki. L'ethnographie de Potocki offre une légitimité véritable à un impérialisme non essentialiste.

In memoriam Helga Schultz

Comme Erik Martin, Helga Schultz a examiné les recherches de Jean Potocki sur l'histoire ancienne et l'ethnogenèse des peuples slaves. Elle souligne avec insistance l'intérêt de ces recherches : compte tenu de la menace posée par des voisins puissants, l'identité historique de la Pologne et son estime de soi nationale devaient être renforcées, voire créées. C'est ainsi que Potocki entreprit en 1794 un voyage dans le Mecklembourg (et non en Basse-Saxe, comme le titre de l'ouvrage qui en est tiré le suggère *Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe*). Avec une ironie qui fait écho à celle de Potocki lui-même, Schultz décrit comment le discours slavophile avait tendance à prendre ses désirs pour des réalités, pas

seulement chez le comte polonais. Lors de son « Voyage » dans le Mecklembourg, Potocki n'avait pas vérifié de manière suffisamment minutieuse les « différents récits inventés », tout au moins pas autant qu'il avait décrit et dessiné lui-même les statuettes de bronze de la collection ducale. Ses contemporains émettaient déjà des doutes sur le fait qu'il s'agisse bien là d'anciennes idoles païennes, mais le zèle de Potocki ne pouvait être contenu. Ce n'est que dans les années ayant suivi sa mort que l'on s'est aperçu qu'il avait été trompé par un orfèvre de la région, qui avait lui-même coulé les statuettes. À l'aide de borax, on parvint à révéler la patine qui indiquait l'âge des pièces. En dépit de ces erreurs de jugement, Potocki avait d'ores et déjà, selon Helga Schutz, donné une impulsion à l'étude de l'histoire des Vendes et des Slaves.

Traduit de l'allemand par Claire-Amandine Soulié

Potocki dans le contexte de son
époque

François Rosset

« Un art malaisé » : Jean Potocki et la liberté de penser

Dans une perspective statistique, il aurait été bien plus probable, pour Jean Potocki, de voir le jour parmi ceux qui, dans la Pologne orientale du 18ème siècle, vivaient sous l'absolue dépendance de leurs maîtres, abrutis par le labeur, épuisés par l'effort constant de survivre, humiliés par la misère. Loin, très loin d'eux le temps, la possibilité même de s'instruire et le loisir de penser, ne fût-ce qu'à leur propre et lamentable condition. Il fallait, pour cela, naître sous d'autres étoiles, le dos droit et la tête dressée pour pouvoir les regarder et, à leur lumière, suivre des chemins, observer le monde, lire et écrire, pratiquer l'échange de vues avec ses semblables, remplir d'images et d'idées les moments d'inaction. Jean Potocki, on le sait, est né dans ce panier doré, et même tout en haut. Mais cela en faisait-il pour autant un homme libre ? Au sens légal, assurément, de même qu'au sens matériel. Cependant, à le lire, on constate rapidement que la liberté n'est pas un bien patrimonial, ni une qualité anthropologique inscrite dans les gènes des nobles. Elle est une valeur dont il s'agit de prendre conscience pour se mesurer à elle, l'interroger et, si possible, l'intérioriser. C'est pourquoi tant d'hommes et de femmes nés libres n'ont en réalité jamais vécu la liberté.

On a souvent relevé, chez Potocki, sa capacité à tenir son rang, tout en s'écartant des modèles de comportement imposés par son milieu. Aristocrate et grand propriétaire, il dédaigna la conduite des affaires pour s'épuiser dans des projets intellectuels réservés en principe à des bourgeois ou à des prêtres, ces inférieurs reconnus comme tels au motif, parmi d'autres, qu'ils s'adonnaient régulièrement au travail. C'est ainsi qu'au bénéfice d'une immense fortune, il fut souvent contraint de puiser dans la bourse que ses proches lui tendaient avec plus ou moins de complaisance.

Son engagement politique, par ses aspects excessifs et théâtraux autant que par son intermittence et son inconséquence, n'était pas du tout ajusté au parcours ordinaire suivi régulièrement par son frère, ses beaux-frères et ses cousins. Dans les grandes maisons de l'Europe qu'il fréquenta avec assiduité, on l'appréciait autant comme représentant de son illustre caste que pour son originalité et pour le divertissement qu'il apportait sans le vouloir par sa distraction et ses écarts. Comme militaire, il fut sous-officier de cavalerie dans l'armée autrichienne, mais

on ne sait s'il a jamais tiré un coup de fusil ; on se demande également s'il a vraiment participé à la traque des pirates comme aspirant chevalier de Malte en Méditerranée. On ignore presque tout de ce chapitre qui aurait pu, vraisemblablement, se déployer en un captivant roman d'aventures. Un peu plus tard, son roi le fait lieutenant dans le génie, mais au lieu d'agir sur le terrain agité de la Pologne de 1788, il esquisse les recommandations pratiques qu'il faudrait suivre pour mener « une guerre de chicanes »¹, la seule tactique recommandable face à des puissances infiniment supérieures en forces et en habileté militaires. Dresser des abbatis et des palankas², équiper d'une boussole et d'un couteau les chasseurs dans les forêts : voilà l'essentiel des visions du stratège en chambre. Le ridicule n'est pas loin.

Du côté de la franc-maçonnerie, autre béguin de ce milieu à cette époque, on trouve son nom dans tel registre³ de loge et son engagement se limite pratiquement à cela, son activité maçonnique ayant été dans les faits proche du néant. Mais ils auront été bien peu nombreux, les frères initiés et actifs en franc-maçonnerie qui, au lieu de se réunir et de gesticuler conformément au protocole, auront produit un roman dont plus d'une page présente des variations ludiques sur les codes en vigueur dans les loges. Potocki l'a fait dans le *Manuscrit trouvé à Saragosse*, c'est bien connu.

Il a reçu avec fierté et reconnaissance l'ordre de Saint-Stanislas et l'ordre de Saint-Vladimir que le roi de Pologne, respectivement le tsar Alexandre lui décernèrent comme il se devait pour un Potocki et il s'est fait plusieurs fois portraiturer en arborant ces décorations. Là encore, il était dans le respect le plus absolu des codes en vigueur, mais ces portraits ont tous quelque chose de déviant : soit dans le regard vague et fuyant, comme absent, soit dans le maintien peu apprêté, soit dans une mise en scène qui attire autant l'attention sur le fond du tableau que sur le motif central⁴.

-
- 1 *Jean Potocki : Œuvres III* (éd. François Rosset et Dominique Triaire), Louvain : Peeters 2004, p. 253. Désormais, les références à la série des Œuvres seront données en raccourci entre parenthèses à la suite des citations, avec mention du tome et de la page concernée. Les tomes I, II et III ont été publiés en 2004 ; les tomes IV.1, IV.2 et V en 2006. Voici l'aperçu de tous les volumes : Œuvres I : Voyage en Turquie et en Égypte, Voyage en Hollande, Voyage dans l'Empire de Maroc, suivi du Voyage de Hafez, Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe ; Œuvres II : Voyage à Astrakan et sur la ligne du Caucase, Mémoire sur l'ambassade en Chine, Objets de recherche, Sophio-polis ; Œuvres III : Théâtre, Histoire, Chronologie, Écrits politiques. Œuvres IV.1 : Manuscrit trouvé à Saragosse. Version de 1810. ; Œuvres IV.2 : Manuscrit trouvé à Saragosse. Version de 1804 ; Œuvres V : Correspondance, Varia.
 - 2 « Un Abbatis est un rempart d'arbres renversés les uns sur les autres » ; « Palanka vieux mot slavon veut dire une enceinte de pieux » : *Jean Potocki* : Ne quid detrimenti respublica capiat, in : *Potocki : Œuvres III* (note 1), p. 250–251.
 - 3 *Dominique Triaire* : Jean Potocki franc-maçon, in : *Ars Regia II*, 1993, 3/4 (4/5), p. 203–210.
 - 4 Les portraits connus de Potocki sont reproduits sur le site <https://jean-potocki.com> ; voir aussi le catalogue de l'exposition réalisée au Château de Łańcut : *Aldona Cholewianka-Kruszyńska* (éd.) : Jubileusz Jana Potockiego, Łańcut : Muzeum-Zamek 2015.

Jean Potocki aura donc suivi tous les préceptes qui régulent les postures et les agissements de son milieu, mais il l'aura fait comme personne, à sa façon, en étrange soliste. Ou en homme libre⁵.

1. Considérations de politique

Comment un intellectuel raffiné et curieux du monde, sillonnant dans tous les sens les routes de l'Europe jusqu'à ses confins au temps des révolutions aurait-il pu omettre de se prononcer sur le sujet de la liberté ? Potocki l'a fait à plus d'une reprise, notamment dans l'*Essai de logique* de 1788 (dont la publication ne sera pas autorisée par le roi) et dans l'*Essay d'aphorismes sur la liberté* de 1790 (III, 254–258, 305–311). Plusieurs distinctions sont immédiatement opérées par lui. Le titre du premier paragraphe de l'*Essai de logique* précise qu'il ne sera ici question que de la « liberté publique ». Celle qui concernerait les individus et qui devrait s'appeler alors « liberté privée » est le sujet d'un autre chapitre qui ne relève pas, semble-t-il, de la pensée politique. Mais nous verrons que c'est à cette dimension privée qu'il faudra néanmoins remonter en dernier ressort ; les réflexions politiques de Potocki nous y orientent déjà imperceptiblement.

Chez les peuples et chez les gouvernants, il y a deux facettes à considérer : la *conscience* de la liberté, celle qu'un peuple acquiert dans certaines circonstances, comme les Français au moment où Potocki rédige ses notes, et la *science* de la liberté qui est bien autre chose puisqu'il s'agit non plus seulement de sentir la liberté, mais de savoir en faire bon usage. Et, ajoute-t-il, « si la liberté est une science, il en résulte qu'on doit l'étudier » (III, 305). La suite de la réflexion, comme si elle s'engageait elle-même dans une étude plus approfondie, conduit Potocki à réviser ses affirmations initiales : « J'ai dit que savoir être libre était une science, peut-être aurais-je dû dire que c'était un art » (III, 310). Pourquoi un art ? Pourquoi pas une science ? C'est que Potocki s'est bientôt rendu compte que la science supposait une approche abstraite et générale des objets qu'elle traite. Dans le cas de la liberté, à plus forte raison en 1790, cela voudrait dire se réfugier dans le champ de la théorie en tournant le dos à l'actualité si brûlante : « Les amateurs de théorie ont adopté une méthode aisée ; ils négligent dans leurs calculs le temps présent, disant qu'ils ne s'occupent que du bonheur des générations futures » (III, 310). Or il y a bien des motifs pour préférer l'examen du présent à la projection vers le futur, motifs que Potocki expose en trois points que l'on peut résumer ainsi (en perdant malheureusement toute la saveur de son ironie

5 Pour des éclaircissements sur les éléments de biographie évoqués ici, voir *François Rosset / Dominique Triaire* : Jean Potocki. Biographie, Paris : Flammarion 2004.

coutumière) : 1. Il n'y a pas de raison que les hommes du présent aspirent moins au bonheur que les hommes de l'avenir. 2. On ne dispose pas dans le présent des données et des connaissances propres à l'avenir ; c'est seulement demain que l'on saura ce qui est adéquat pour demain. 3. Il est probable que ce que l'on aura échafaudé dans le présent pour l'avenir suscitera le désaveu des hommes de demain. Autre élément propre à inspirer la méfiance à l'égard de la théorie : la diversité du monde et des peuples auxquels seraient censés s'appliquer les principes généraux d'une science de la liberté. « Les théoristes disent que c'est le gouvernement qui fait les nations, mais [...] on peut dire avec encore plus de raison que ce sont les nations qui font leur gouvernement » (III, 310).

Cette réflexion sur la liberté politique est très caractéristique du mouvement habituel de la pensée chez notre auteur. Il y a tout d'abord la tentation de capter les objets par l'esprit et la raison, d'où une attirance pour les systèmes de tous ordres qu'on voit se manifester par exemple dans la science universelle de la chronologie (III, 143–238), dans la cartographie de l'histoire générale que représente la collection des 37 cartes cyclographiques (III, 123–124), dans la mise en équations des données de la connaissance qui apparaît dans les marges de beaucoup de ses brouillons, dans le « système asiatique » proposé au tsar de Russie (V, 70–82) ou encore dans le « système » de Velasquez qui se développe dans le *Manuscrit trouvé à Saragosse*, jusqu'à prendre une ampleur considérable dans la version de 1810 (IV.1, 490–513).

Mais bientôt, l'expérience des hommes et du monde établit dans la perception et la compréhension des objets la distance d'un certain relativisme qui s'impose au vu de la complexité irréductible du réel et de l'inépuisable diversité des phénomènes singuliers. Plus Potocki l'arpente, plus il l'observe, plus il l'analyse et plus la réalité du monde et des hommes lui montre les limites et bientôt l'insuffisance de l'appréhension théorique et systématique. Ainsi, c'est sur ce constat quelque peu désabusé que se termine l'*Essay d'aphorismes sur la liberté* : « En général la théorie explique tout et ne doute de rien, et la pratique est pleine d'hésitations, parce qu'elle a vu mille fois la théorie en défaut. Donc savoir être libre est un art, et un art malaisé » (III, 311).

2. Un discours de la méthode

Quand il exposait ses considérations politiques, Potocki n'avait que débuté dans la carrière de savant qui l'occupera de façon dominante pendant tout le reste de sa vie. Il travaillait à sa première contribution significative d'historien, l'*Essay sur l'histoire universelle et Recherches sur celle de la Sarmatie* – 1789–1792 (III, 105–134),

le premier d'une longue série d'ouvrages tous aussi déconcertants pour le lecteur qui s'étonne sans cesse de la contradiction qu'il constate en permanence entre l'ambition monstrueuse du propos et la lucidité modeste de l'historien. Mais cette contradiction ne résulte pas d'un constat de lecteur exigeant et critique ; elle est exposée on ne peut plus clairement par l'auteur lui-même dans des propos qui reprennent, dans le champ de l'histoire, le fondement relativiste de la pensée politique :

Telles étaient les formes idéales que mon esprit prêtait aux perfections de l'histoire universelle lorsque j'en ai fait l'objet de mon étude ; mais qui dit universelle trace une enceinte de bornes difficiles à toucher ; et qui dit perfection indique un terme auquel il est impossible d'atteindre. Je dois donc me hâter d'avertir que ce n'est que par approximation que j'espère résoudre le problème de cette perfectibilité. Je ne proposerai point de solution, mais des formules pour rendre l'ignorance moindre qu'aucune quantité donnée. Je n'ai point de système qui puisse faire face à toutes les objections, je n'offre point l'épée d'Alexandre pour trancher le nœud des difficultés ; je prouverai seulement que la patience peut en démêler toutes les lanières ; et je n'oublierai pas que ce travail doit être fait en présence de ceux qui me liront. (III, 125)

C'est donc sur l'acharnement au travail et sur le concours du temps et non pas sur l'autorité d'une théorie ou d'une méthode que Potocki compte pour déjouer les impossibilités intrinsèques de son projet ; et en effet, on ne peut pas lui reprocher d'avoir abandonné cette mission bizarre qu'il s'était assignée en dehors de toute contrainte extérieure, en suivant seulement les injonctions de son inextinguible désir de savoir. Le reproche serait d'autant plus injuste que l'historien autodidacte a bien conscience de ne pas disposer des instruments méthodologiques qui lui permettraient d'établir une cohérence dans sa démarche :

L'art des recherches est encore dans son enfance ; on ne l'a soumis à aucune règle, on n'a point fixé ses principes ; sa définition n'a point été faite, et ceux qui se sont consacrés aux travaux qu'il enseigne n'ont pu suivre jusqu'à présent que des sentiers obscurs et incertains. Je suis loin de prétendre aux lumières qu'il faudrait pour diriger leur marche et éclairer le terme où ils doivent arriver. Mais j'ai cru que des feux allumés au hasard pouvaient encore jeter une lueur utile et c'est à répandre ce faible éclat que je borne la prétention de cet ouvrage. (III, 125)

La question ici n'est pas tellement de savoir si Potocki refuse de se positionner par rapport à des modèles qu'il connaît pourtant bien, comme ceux du Voltaire de *l'Essai sur les mœurs* ou du Montesquieu de *De l'esprit des lois*, ni de lui reprocher de ne pas avoir su tirer les leçons de penseurs qu'il ne cite jamais comme Giambattista Vico, Johann Jakob Brucker ou même, plus près de lui, Edward

Gibbon. S'il défend cette position du modeste serviteur de la science juste bon à apporter à l'édifice du savoir universel quelques pierres opportunes, c'est qu'elle est parfaitement ajustée à son épistémologie toute intuitive. Certes, il a intégré des convictions qu'on peut qualifier de « modernes », comme le principe de la critique des données, mais il se méfie de tout ce qui pourrait l'enfermer dans une posture intellectuelle :

La critique est l'âme des recherches qui, sans elle, ne seraient que de vaines compilations. Elle rejette les témoignages douteux ou ne les admet qu'en partie ; c'est un sable épuratoire, qui filtre les sources où puise l'érudition. Mais si la critique est nécessaire, l'abus en est dangereux ; l'esprit de système s'en sert d'une manière mortelle, pour frapper de son faux scepticisme les témoignages les plus formels lorsqu'ils lui sont contraires. L'esprit qui manque de justesse et d'aplomb, une critique trop subtile, l'éloigne souvent de toute décision, et dans ces balancements, lui fait perdre le fruit d'un long travail. (III, 126)

Cet « esprit de système », déjà pointé pour ses dangers dans le contexte des considérations politiques, révèle aussi ses tares dans la perspective des recherches historiques. Potocki insiste, il s'acharne même sur cet ennemi complètement abstrait qui, à cause de son abstraction même, pourrait l'enfermer dans la nasse de l'idéologie ou dans le dogmatisme intellectuel :

L'esprit de système pris dans un sens défavorable consiste à vouloir expliquer beaucoup d'après un nombre de faits qui ne suffit pas à l'explication. [...] Observez que les auteurs systématiques ont tous fait quelque découverte dont ils ont ensuite trop étendu les conséquences. De là vient que chaque système présente au premier coup d'œil un grand nombre de vérités qui se perdent ensuite dans les fausses explications. (III, 140)

Tant de prévention à l'égard de la théorie et de la méthodologie mettent ce grand lecteur qu'est Potocki dans une position inconfortable. Ainsi, quand il est mis en face des objets de la connaissance, il se profile en disciple de Bacon ou de Descartes en postulant *a priori* le pas en arrière de celui qui veut d'abord considérer une fois encore cet objet, le relire, l'examiner dans le contexte particulier du moment pour s'assurer que sa perception n'est pas biaisée par des leçons apprises ou des opinions reçues :

On s'étonnera de ce que je vais dire, mais mon premier soin en commençant des recherches sur l'histoire de la Sarmatie fut d'oublier tout ce que j'en avais appris chez les anciens et surtout chez les modernes ; craignant de prendre pour vérités des erreurs convenues, je me supposai un homme nouveau : c'est ainsi que les pères de la logique moderne comparent leur entendement à une table rase et ne permettaient aux idées de s'y dessiner qu'après avoir scrupuleusement examiné le degré de leur certitude. Parti de cette ignorance

hypothétique, je commençai à étudier l'état actuel des contrées dont je voulais décrire l'état ancien et les révolutions. (III, 131)

Quand il publiera, beaucoup plus tard, ses principes de chronologie pour les temps antérieurs aux olympiades, Potocki semble avoir intégré toute la contradiction dans laquelle devait le conduire fatalement cet acharnement à la recherche pour l'établissement d'un système de chronologie universelle qui fût plus convaincant que ceux de ses nombreux et illustres prédécesseurs en chronographie. Dans l'avant propos à cet ouvrage qu'il publie à Saint-Pétersbourg en 1810, il ne parle pas d'autre chose que d'un système :

Les pages que je publie offrent à la classe des lecteurs éclairés un aperçu complet de mon système. Elles sont le système lui-même pour les chronologistes qui pourront facilement en développer et vérifier toutes les durées. (III, 195)

Mais ce système n'est pas forcément fiable ; il devra supporter la confrontation avec d'autres systèmes et l'enjeu de cette confrontation est immense, puisqu'il s'agit non moins que de valider ou non le projet même d'établissement d'une chronologie, c'est-à-dire, pour Potocki, le projet de toute une vie :

De la comparaison des systèmes il doit résulter ou qu'une seule chronologie sera généralement adoptée, ou bien que les questions chronologiques (comme susceptibles de plusieurs solutions) seront mises au nombre des problèmes indéterminés et les bons esprits cesseront de s'en occuper. (III, 195)

On sait bien aujourd'hui que c'est cette deuxième option qui se vérifiera, mais il y a quelque chose de pathétique à constater que Potocki continuera, jusqu'à sa mort, à réviser, compléter, amplifier sa chronologie, son système exclusif et excluant, alors qu'il portait au fond de lui-même ce bacille très actif d'autonomie et de liberté intellectuelle, cultivé dans la méfiance qu'il éprouvait lui-même devant les modèles préétablis en général.

3. Al'épreuve du voyage : entre insolation et bonhomie d'érudition

Dans les propos liminaires à *l'Essay sur l'histoire universelle*, on trouve encore une réflexion de méthode, réflexion évidemment critique. En dépit de toute la tradition historiographique, Potocki s'insurge contre l'approche classiquement chronologique qui part des temps les plus reculés pour aboutir au moment présent. Adeptes de l'expérience, il défend le point de vue selon lequel il conviendrait toujours d'aller du plus certain vers le moins sûr. Et s'agissant de la succession des temps, il est évident que nous avons toujours plus de certitudes par rapport

au monde qui nous entoure qu'envers les temps reculés qui ne nous sont connus que de manière incomplète et indirecte. C'est donc dans l'autre direction qu'il faut aller : établir des bases de certitude grâce à l'examen minutieux de ce que nous pouvons percevoir aujourd'hui pour, à la lumière de ces acquis incontestables, revisiter les monuments du passé, qu'ils soient littéraires, historiographiques, artistiques, archéologiques ou ethnologiques. C'est pourquoi les bibliothèques que Potocki fréquentait pourtant avec beaucoup d'assiduité ne sauraient jamais remplacer l'observation du monde lui-même. D'où chez lui cette passion ou plus exactement cette nécessité du voyage qui ne vise pas seulement à satisfaire la curiosité, mais, plus essentiellement, à fonder la connaissance.

Avec son précepteur Louis Constançon, disciple du naturaliste Elie Bertrand, il avait appris à extrapoler des leçons à valeur générale à partir des observations géologiques, botaniques, climatiques effectuées dans les contrées alpines. Peu après, rentrant de Malte et d'Italie, il s'arrête en Carniole pour considérer des phénomènes particuliers, comme le siphon naturel du lac de Czernitz (en slovène : Cerknjško jezero), rendu célèbre par l'*Encyclopédie* et plus tard par Casanova dans l'*Icosaméron* (1788) – étrange roman utopique à tendances totalisantes que n'aurait sans doute pas renié Potocki. Dès lors, dans ses voyages, il cherchera toujours et partout à recueillir et identifier sur le terrain et au milieu des hommes des données locales et conjoncturelles, mais propres à nourrir une pensée historique, anthropologique ou politique à dimension universelle.

Un des très nombreux exemples qu'on peut alléguer pour illustrer cela se trouve dans le *Voyage en Turquie et en Egypte fait en l'année 1784* (I, 1–58). Arrivé au Caire, le voyageur est confronté à une situation particulièrement tendue qui suscite chez lui beaucoup de compassion : des corps de mourants jonchent les rues en grand nombre, conséquence d'une famine très sévère résultant des exactions des beys qui étaient censés exercer le pouvoir au nom du sultan de Constantinople. Voilà pour la dimension conjoncturelle et événementielle de l'histoire. Or, une fois placé au pied des pyramides et après avoir élaboré quelques savants calculs pour tenter d'objectiver la mesure de leur grandeur, il se laisse entraîner dans des considérations sur la profondeur des temps :

Trente siècles en ont à peine ébréché quelques saillies. Les tremblements de terre n'en ont pas déjoint une assise. L'angle de leur inclinaison fait servir à leur stabilité cette même force de gravité qui détruit tous les monuments des hommes. Les efforts réunis de toute la population actuelle de l'Egypte ne suffiraient plus pour les égaliser au sol qui les supporte ; et qui sait si la nature elle-même, jalouse de voir les ouvrages de l'art atteindre à la durée des siens, aurait des moyens pour les anéantir ? Telle est l'impression que m'a faite la vue des pyramides. (I, 53–54)

Voilà pour l'histoire comme pensée du temps dans sa plus grande amplitude. Potocki poursuit alors son discours en lui donnant une nouvelle direction : encore affaibli par les séquelles d'une fièvre qui l'avait terrassé lors de son voyage, il avoue n'avoir pas eu la force de monter au sommet de la plus haute pyramide, comme il l'aurait souhaité. Il s'est contenté de passer de longues heures à la dessiner, ce qui lui valut une insolation qui raviva cette ancienne fièvre. Voilà donc pour les aléas de la perception subjective des objets historiques.

On peut citer un autre exemple : celui du *Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe pour la recherche des antiquités slaves ou vendes fait en 1794* (I, 201-294). Comme son titre le laisse déjà penser, c'est un voyage assez différent des autres que nous connaissons, un voyage dans le temps, plutôt que dans un espace à découvrir, un voyage de savant plutôt que de voyageur. C'est l'historien qui, fidèle à ses intuitions les plus sûres, sort de ses lectures et de son cabinet pour examiner le monde par ses sens avant de passer les données ainsi récoltées par le filtre de son intelligence et de ses connaissances. Méthode salutaire et trop rarement suivie, qui inspire des trouvailles et libère le savant du poids des autorités établies. Les certitudes sont à revoir, les livres à relire :

[...] ce que je dis sérieusement, c'est qu'il y aurait un grand et nouveau parti historique à tirer des anciens, en général, et d'Hésiode en particulier, si l'on voulait substituer à la subtilité des explications, une sorte de bonhomie et de bon sens grossier. Et il faudrait alors renoncer aussi à ces systèmes, qui semblables à l'épée d'Alexandre coupent tous les nœuds d'un seul revers de leur tranchant ; la vérité est que chaque nœud est compliqué d'une manière différente. (I, 215)

Nous retrouvons cette épée d'Alexandre qui, dans les mains des faiseurs et suiveurs de systèmes, sert trop facilement à dénouer les problèmes liés aux lacunes du savoir, à la contradiction des données ou à la fragilité des sources. Au lieu de cet armement qui est certes noble (surtout quand il est associé à Alexandre), mais inapproprié face à la variété et à la complexité des informations qui assaillent l'historien, Potocki fait la promotion paradoxale du bon sens, qualité roturière, voir paysanne s'il en est. Et quelques phrases plus loin, il reformulera la même idée avec encore plus de vigueur :

[...] le but de mon voyage est de parler de l'histoire des Slaves, et ceci est une apologie de la bonhomie d'érudition, que j'ai cherché à mettre, dans la recherche de leurs antiquités et qui serait de mise dans l'étude de bien des sciences. (I, 216)

J'avoue un faible tout particulier pour cette étrange expression de Potocki : *bonhomie d'érudition* ! Cet oxymore exprime à la perfection toute cette

contradiction qui ne signifie pas, chez Potocki, le terme d'un raisonnement réduit à l'échec, qui n'est pas le révélateur impitoyable d'un défaut de pensée ou de méthode, mais qui est reconnue en toute humilité comme une composante anthropologique essentielle et irréductible.

« On ne saurait assez répéter que l'histoire des contradictions serait celle de l'esprit humain. » (I, 211), affirme-t-il au début de cette relation de voyage en Basse-Saxe. Il avait écrit la même chose trois ans plus tôt, en des propos plus développés qui apparaissent au fil de son *Voyage dans l'empire de Maroc* :

Je ne sais comment mes lecteurs s'accorderont de cette incohérence dans mes relations : mais les peuples sont un composé d'hommes, ceux-ci un composé de contradictions, et s'il n'y en a pas dans les relations d'un voyageur, à coup sûr, elles ne ressembleront point. Je sais que bien des auteurs n'y font pas tant de façon : ils vous rangent sur une ligne toutes les vertus d'une nation, et sur l'autre tous ses vices. A peu près comme certains peintres, qui croient avoir fait à merveille, lorsqu'ils ont mis toute la lumière d'un côté, et toutes les ombres de l'autre : mais bon Dieu ! Où ces gens ont-ils les yeux ? que font-ils de cette multitude de reflets, d'ombres portées, de clairs obscurs, et de nuances ? (I, 115)

Potocki ne se contente pas de prendre acte de cet empire embarrassant de la contradiction. Il l'accepte non pas tant par résignation, mais parce qu'il est profondément convaincu que toutes les tentatives humaines visant à déjouer la contradiction finissent par imposer un autre règne, celui du système, qui n'est pas moins impérieux et qui a le désavantage majeur de nous éloigner de la réalité humaine. Il faut de l'humilité et beaucoup d'indépendance d'esprit, de liberté, pour se lancer dans des travaux scientifiques tout en acceptant le handicap de la contradiction. Car il est vrai que dans la science, non moins que dans la politique, « savoir être libre est un art, et un art malaisé » (III, 311). Potocki l'aura éprouvé à ses dépens, lui qui dut bien constater que fort peu nombreux étaient les savants de son temps prêts à respecter le postulat méthodologique provocateur et même déviant de la bonhomie d'érudition.

4. La rédemption dans le roman

C'est pourquoi son œuvre d'historien, déjà peu remarquée de son vivant, est tombée très vite dans l'oubli le plus complet. Il n'en alla pas de même pour son roman, le *Manuscrit trouvé à Saragosse*, qu'on pourrait proposer de lire comme une fable à la gloire de tout ce qui fonde le primat de la contradiction chez l'homme : son ambivalente condition en tant qu'être de pensée et d'imagination, son

environnement toujours pluriel et mobile, ses connaissances jamais suffisantes, aussi étendues soient-elles, son instrument de communication, le langage verbal, étranger par sa nature même aux réalités qu'il est censé désigner, l'héritage pléthorique et confus que charrient les siècles de « culture ». Et sans doute, parce qu'elle est elle-même impliquée dans un rapport si ambigu avec le réel, la fiction est-elle la moins inapte à dire cette insaisissable condition et à préserver, chez le romancier comme chez les lecteurs, cette difficile liberté de penser dans l'incertain et de penser l'incertain.

Prenons deux exemples pour donner un peu de consistance à ces propos encore bien abstraits. Celui, tout d'abord, d'un des personnages fondamentaux du roman, Avadoro, le chef des Bohémiens. Au début de son histoire, on le voit décrire les habitudes systématiques de son père, caricature de l'homme méthodique dont la méthode ne porte en réalité que sur des vétilles : ordonner quelques activités des plus insignifiantes (sortir sur le balcon, compter les tuiles du palais d'en face), confectionner les vingt-quatre cigares qui seront fumés dans la journée, faire la promenade en suivant immuablement les mêmes chemins, jusqu'au jour où il se lancera, toujours avec autant de régularité et de minutie, dans la fabrication d'une encre qui s'imposera bientôt comme la meilleure de la ville et que tous les écrivains s'efforceront d'acquérir. Comme si Avadoro père était devenu l'origine même de toute littérature.

Mais encore faut-il que la littérature ait un objet, de la matière à transmettre ou à raconter. Et c'est là qu'intervient le fils, antithèse de son père :

Hélas, il semble que mon père, en m'éloignant ainsi de lui, ait eu quelque pressentiment de la prodigieuse différence que la nature avait mise entre nos caractères. On a vu combien il était méthodique, et je puis assurer qu'il serait impossible de trouver un homme plus inconstant que moi. (IV.1, 146)

Le fils vivra donc une existence errante et ordonnée selon les seuls caprices du hasard, mais une vie tellement remplie qu'elle peut faire l'objet d'un récit prodigieux. Car il faut dire qu'avant d'être séparé définitivement du père, le fils était tombé dans la jarre d'encre érigée dans la demeure paternelle comme un sanctuaire. Absorber l'encre pour la restituer sous forme d'un récit de vie foisonnant et tissé de bifurcations, telle est la destinée du fils qui n'offrirait pas une figure aussi clairement marquée sans l'ombre antithétique du père. La faculté d'observation et la créativité des esprits libres n'aboutirait à rien de communicable sans le socle de la raison et des systèmes qu'on ne pourrait pas revisiter ni contester s'ils n'étaient pas là – à commencer par le système de la langue.

L'autre exemple est un peu différent et il nous ramène à la dimension individuelle du penseur confronté au problème de la liberté, c'est-à-dire à la question

de son rapport aux contraintes à la fois sociales, culturelles et épistémologiques qui déterminent ses actions. Il s'agit de l'histoire du géomètre Pedre Velasquez qui raconte comment, enfant, il avait acquis le goût du calcul et, plus généralement, de l'effort intellectuel dans les conditions apparemment les plus défavorables, puisque son père avait résolu de le préserver de tous les malheurs qui ne manqueraient pas de lui arriver si Pedre devenait savant en suivant les mêmes traces que lui. Pour ce faire, il avait décidé d'enfermer le jeune garçon dans une salle basse et isolée, au fond de la cour. Voici comment Pedre raconte, rétrospectivement, cette expérience de claustration :

Accoutumé comme je l'étais à la plus grande liberté, la prison me parut d'abord insupportable : je pleurai longtemps et tout en pleurant, je tournai les yeux vers une grande fenêtre carrée, la seule qu'il y eût dans cette salle basse, et je me mis à en compter les vitres qui étaient petites et carrées. Il y en avait vingt-six dans la hauteur et autant dans la largeur. Je me rappelai les leçons du bon père Anselme dont la science n'allait pas au-delà de la multiplication.

Je multipliai les carreaux de la hauteur par ceux de la base et je vis avec surprise que j'avais le nombre général de mes vitres. Mes sanglots furent moins fréquents, ma douleur moins vive. Je refis mon calcul en omettant tantôt une bande de vitres, tantôt deux, soit de la hauteur, soit de la base. Je compris alors que la multiplication n'était qu'une addition répétée et que les surfaces pouvaient se mesurer aussi bien que les longueurs.

Je répétei mon opération sur les carreaux de pierre dont la salle était pavée ; elle me réussit également bien. Je ne pleurais plus, mon cœur palpitait de joie ; aujourd'hui même, je n'en parle point sans ressentir quelque émotion. (IV.1, 467)

De jour en jour, le jeune captif développe et complexifie ses observations ; il invente un système de notation qui s'avérera aussi efficace, pour figurer les opérations, que le langage codé des mathématiques. Il finira par adopter ce dernier lorsque son père l'aura autorisé à revenir dans le monde, mais son expérience première aura été de découvrir d'abord les choses elles-mêmes et non pas les signes qui les désignent. Et cela grâce à sa situation d'isolement. Nous le disions déjà tout à l'heure : ce n'est pas toujours celui qui croit être libre qui l'est le plus profondément.

Bien sûr, Jean Potocki n'a jamais eu à vivre dans des circonstances d'enfermement au sens propre ; c'est une expérience qu'il a réservée à son personnage auquel on a d'ailleurs souvent prêté le statut de représentant de l'auteur dans le roman. Mais sa tendance à promouvoir cette tactique de la table rase consistant à débarrasser l'esprit de toutes les connaissances acquises préalablement pour

permettre une perception plus immédiate des objets revient d'une certaine manière à cela. La prison n'est pas toujours là où on le croit. Elle peut être même une condition impérative pour l'éclosion d'une pensée libre, lorsque cette éclosion est empêchée par le bruit confus du monde, le poids des acquis et des préjugés, l'autorité rigide des modèles constitués et des systèmes convenus.

La liberté de penser, comme la liberté tout court, est un « art malaisé ». Elle n'est pleinement possible que dans des conditions d'asepsie absolue comme celles qui furent brièvement aménagées au jeune Pedre Velasquez. Mais Potocki l'a toujours placée comme un idéal, au risque de perturber les attentes assignées par la société aux différents rôles qu'elle permet de tenir en son sein. Au risque alors de passer auprès de ses contemporains pour un excentrique : piètre savant, politique irresponsable, voyageur imprévisible. Et cependant, génial romancier. Car c'est dans le champ de la fiction que Potocki aura trouvé la latitude dont il avait besoin non seulement pour exercer sa liberté de penser, mais pour en représenter toute la problématique profondeur.

Marek Dębowski

Le contexte polonais dans l'œuvre théâtrale de Jean Potocki

Les rapports de Jean Potocki avec le théâtre n'ont été mis en évidence que récemment¹. Ce n'est qu'au milieu du 20ème siècle, après la découverte, dans des circonstances exceptionnelles, d'un exemplaire du *Recueil de Parades représentées sur le théâtre de Łancut dans l'année 1792*, que sa carrière d'auteur dramatique francophone connut un nouveau sursaut. Comme nous le savons aujourd'hui, ce volume avait été imprimé en une centaine d'exemplaires par la Librairie libre de Potocki en 1793. Il fut trouvé en bon état (ses pages n'étant même pas abîmées), dans les ruines de caves jusqu'alors ignorées par les architectes, après le bombardement de la bibliothèque de l'Université de Varsovie en 1944.

Les *Parades*, traduites par Józef Modrzejewski et préfacées par l'éminent théâtrologue polonais Julian Lewański, parurent en août 1958 dans la revue *Dialog*². L'année suivante, Roger Caillois, qui avait édité en 1958 d'importants fragments du *Manuscrit trouvé à Saragosse*, publia dans la revue parisienne *Le Théâtre populaire* (n° 34) les *Six Parades* dans leur version originale, en remerciant en ces termes celui qui les avait tirées de l'oubli : « Je les publie d'après une photocopie de l'édition privée que je dois à l'amabilité de M. J. Modrzejewski. Je le prie de trouver ici l'expression de ma très vive gratitude³. » La première représentation scénique des *Parades* en polonais eut lieu le 18 novembre 1958 au Théâtre dramatique de Varsovie. Au printemps 1959, elles furent accueillies avec enthousiasme à Paris par le public du Festival du Théâtre des Nations. Le succès des *Parades* dans les capitales polonaise et française et leur rapide carrière sur des scènes internationales ainsi qu'à la télévision, suscitèrent l'inspiration d'un autre écrivain, Jerzy Zagórski, qui rédigea une traduction polonaise de la deuxième pièce de Potocki que nous connaissons, *Les Bohémiens d'Andalousie*. Ayant attiré l'attention de plusieurs metteurs en scène polonais, cette pièce fut d'abord jouée en 1964 au théâtre radiophonique avant d'être présentée le 10 janvier 1967 sur la scène du Théâtre de Wanda Siemaszkowa à Rzeszów. Le texte parut en 1982 dans la revue

1 Ce texte est une version enrichie de mon article, cf. *Marek Dębowski* : *Parades de Jan Potocki au château de Łancut / Parady Jana Potockiego na zamku w Łańcucie*, in : *Studia Pragmalingwistyczne* IX, 2017, p. 89–97 et p. 183–192.

2 *Jean Potocki* : *Parady*, trad. par Józef Modrzejewski, in : *Dialog* 8, 1958, p. 6–26.

3 *Id.* : *Six Parades*, in : *Le Théâtre populaire* 34, 1959, p. 51–79.

*Dialog*⁴. À ma connaissance, la dernière mise en scène des *Bohémien*s fut présentée au Théâtre de Norwid de Jelenia Góra le 16 mai 1993. Quant à *L'Aveugle*, proverbe dramatique de Potocki découvert aux archives de Kiev par Dominique Triaire, il fut publié en 1993 dans la revue *Dix-huitième siècle* et, la même année, sa traduction polonaise par Piotr Szymanowski parut dans *Dialog* avec une préface de Dominique Triaire⁵. Il semblerait en revanche qu'outre quelques fragments de texte utilisés par le metteur en scène Tadeusz Bradecki pour son spectacle de décembre 1992 sur Potocki au Vieux théâtre de Cracovie, cette pièce ne fût jamais mise en scène en polonais dans sa version intégrale. Enfin, grâce à une enquête récemment menée à Kiev par Przemysław Witkowski, il apparut que Potocki, vers 1802, avait écrit une septième parade, *Gile en ménage suite de Gile amoureux*. Elle fut publiée en 2010 dans sa version originale d'après le manuscrit de Kiev, et sa traduction en polonais parut la même année.

Les liens que tissa Potocki avec la vie théâtrale de son époque présentent un intérêt à la fois historique, scénique et littéraire. Commençons par ses liens avec la vie théâtrale polonaise. Bien que nos connaissances dans ce domaine soient limitées, nous savons que dans le milieu polonais dans lequel évoluait Potocki, à la cour du Roi et dans les palais des aristocrates, le goût pour le théâtre était très vif. Le roi Stanislas Auguste Poniatowski avait son propre théâtre à Varsovie et des spectacles étaient donnés en son château et dans sa résidence d'été de Łazienki. Łazienki proposait plusieurs scènes de spectacle : le petit théâtre, l'amphithéâtre sur l'île et l'orangerie. Potocki et son épouse y étaient bien souvent présents. Nous disposons même d'un compte rendu de la représentation dans laquelle joua, en septembre 1788, Julie Potocka. En voici un petit fragment :

Les dames voulant donner une fête au Roi, le 6 de ce mois, ont proposé de faire l'ouverture du théâtre de Łazienki par *La Partie de chasse d'Henri IV*. Le rôle de Margot a été rempli par Madame Julie Potocka, née Lubomirska, celui de Cateau par Madame de Ligne et celui d'Agathe par Madame Krasicka. Mr. Voyna s'est chargé du rôle de Michau, Mr. de Maisonneuve, de celui d'Henri IV. La pièce a parfaitement réussi⁶.

Le nom de Joseph de Maisonneuve revient souvent dans les documents concernant la vie théâtrale de l'époque stanislavienne et des époques ultérieures.

4 *Id.* : *Cyganie z Anadaluzji*, trad. par Jerzy Zagórski, in : *Dialog* 8, 1982, p. 5–25.

5 *Id.* : *L'Aveugle*, in : *Dix-huitième siècle* 25, 1993, p. 295–303 ; *Id.* : *Ślepiec*, trad. par Piotr Szymanowski, in : *Dialog* 8, 1993, p. 14–20.

6 *Ludwik Bernacki* : *Teatr, dramaty i muzyka za Stanisława Augusta*, t. I, Lwów : Wydawnictwo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich 1925, p. 433. *La Partie de chasse d'Henri IV* est une comédie mêlée d'ariettes de Charles Collé (1709–1783). Madame de Ligne est la princesse Hélène, née Massalska.

Ce gentilhomme français, qui termina sa carrière comme maître des cérémonies à la cour du tsar Paul Ier de Russie, vécut pendant longtemps à la cour des princes Czartoryski. Il était très apprécié d'Isabelle Czartoryska, qui admirait ses talents de comédien. Joseph de Maisonneuve officia dans plusieurs théâtres privés de Varsovie. Par exemple, en décembre 1785, sur la scène du palais des princes de Nassau et en présence du roi, il joua le rôle de Figaro dans le fameux vaudeville de Beaumarchais *La Folle Journée ou le Mariage de Figaro*. Jan Potocki devait bien connaître Maisonneuve pour ses talents scéniques, car en mars 1793, il se produisit à ses côtés sur la scène du Château royal dans le rôle de Mirobolan, interprétant une comédie de Noël Lebreton de Hauteroche (*Le Crispin médecin*). Maisonneuve y tenait le rôle de Crispin. Mettant en évidence le lien de Potocki avec le Théâtre royal de Varsovie, les parades jouées au Petit théâtre du roi de Łazienki furent montées à l'été 1786, quand Potocki pouvait encore séjourner à Varsovie. La lettre de Madame Szaniawska à Isabelle Czartoryska, rédigée la même année dans un étrange volapük franco-polonais, en fait mention :

À Łazienki deux pièces et Cassandre aux Indes [...] Le prince connaît cette parade et peut [sic] vous donner l'analyse. Ambassador Stackelberg wmawiał w Byszewską, że ta parada jest jej kompozycji, czego się szczerze wypierała⁷. [L'ambassadeur Stackelberg imputait à Ludwika Byszewska la composition de cette parade, ce qu'elle niait sincèrement.]

Six ans plus tard, en 1793, Potocki fit jouer ses *Parades* au château de sa belle-mère, la maréchale Lubomirska, à Łańcut, et les fit publier à Varsovie par sa Librairie libre. L'une de ces parades jouées en 1793 est intitulée *Cassandre aux Indes*.

Les circonstances présentées ci-dessus nous renseignent sur les liens thématiques et formels entre les *Parades* de Potocki et celles que l'on composait en France à la même époque⁸. Rappelons en effet que la parade, en tant que genre théâtral, n'était pas pratiquée en Pologne au 18ème siècle, ni sur les scènes professionnelles ou de foire, ni sur les scènes privées (*Cassandre aux Indes* ainsi que les autres parades peut-être jouées à Łazienki en 1786, dont nous ignorons les titres, sont une exception). D'un point de vue historique, les parades françaises sont des « scènes burlesques données par les bateleurs à la porte de leur théâtre pour piquer la curiosité des passants et s'attirer des spectateurs⁹ ». Il existe peu

7 Cité d'après Marek Dębowski : Francuskie konteksty teatru polskiego w dobie oświecenia, Kraków : Societas Vistulana 2001, p. 102.

8 Gilbert Sigaux indique en 1972 « une direction de recherches » concernant les liens entre les parades parisiennes et celles de Jean Potocki. Voir Gilbert Sigaux : Les Parades de Jean Potocki dans la tradition du théâtre de la foire, in : Les Cahiers de Varsovie 3, 1972, p. 221-229 (225). La suggestion de Sigaux paraît juste. L'analyse de textes de Thomas-Simon Gueulette ne laisse aucun doute. Ces liens sont indéniables.

9 Cité d'après Pierre Augustin Caron de Beaumarchais : Beaumarchais. Parades – édition critique

d'informations sur les premières formes de parades, dans la mesure où celles-ci n'ont pas été écrites, mais nous savons que ce genre commença à susciter l'enthousiasme du public au cours de la seconde moitié du 17ème et au début du 18ème siècle, quand il fit irruption dans les foires de Saint-Germain et Saint-Laurent. Il semblerait qu'au milieu du 18ème siècle, la parade commençât à exister en tant que spectacle populaire autonome plus élaboré et à perdre son caractère initial d'appât commercial. L'année 1756 vit la parution du recueil de parades de Thomas-Simon Gueullette¹⁰, qui peut être considéré comme l'un des premiers exemples de parade littéraire. Ces parades littéraires écrites vers le milieu du 18ème siècle n'avaient plus de visée commerciale et leur public n'avait rien de commun avec les publics de foire. Elles étaient des représentations pseudo-populaires, ou plus exactement des pastiches du spectacle populaire, créées pour amuser l'aristocrate raffiné qui prenait plaisir à « s'encanailler », conformément à la mode de l'époque. La parade littéraire était une sorte de théâtre intime, un café-cabaret privé transporté dans les salons et théâtres du duc d'Orléans, du prince de la Vallières, du comte de Clermont, de la duchesse du Maine et, s'agissant principalement des parades de Beaumarchais, au château d'Étiolles de Madame de Pompadour.

En mettant en évidence les liens entre les parades de Potocki et les autres parades du 18ème siècle, il est possible de remonter directement vers leurs sources d'inspiration directe. On y décèle, en effet, une certaine ressemblance avec les parades de Thomas Simon Gueullette¹¹. En outre, Potocki n'ignorait certainement pas les parades de Beaumarchais (elles furent présentées à Étiolles dans les années 1760–1775¹²), celles-ci étant peut-être connues des invités français et polonais de la maréchale Lubomirska à Łańcut. Cependant, Potocki préféra sans doute s'appuyer sur une source moins connue.

Néanmoins un événement important peut expliquer pourquoi Potocki, en composant ses *Six parades* en 1792, tira son inspiration de sources parisiennes : à cette époque, la maréchale Lubomirska hébergeait dans sa somptueuse résidence de Łańcut plusieurs aristocrates français qui, pendant la Révolution de 1789, y avaient trouvé refuge. On peut souligner par ailleurs qu'en 1792, la situation de la Pologne était loin d'être paisible. Jean Potocki regagna Varsovie au printemps 1792, au moment où Catherine II de Russie, inquiète de l'adoption de

(éd. Pierre Larthomas), Paris : Société d'édition d'enseignement supérieur 1977, p. 16.

10 Thomas Simon Gueullette : Théâtre des boulevards, Paris : E. Rouveyre 1881. Réédition des extraits : *Id.* : Parades, extraites du Théâtre des boulevards (éd. Dominique Triaire), Montpellier : Éditions espaces 34, 2000.

11 Plusieurs fragments de cette présentation sont parus pour la première fois en polonais, voir Marek Dębowski : Oryginalność « Parad » Jana Potockiego, in : Przegląd Humanistyczny 3, 1981, p. 159–178 (162–171).

12 David Trott : Théâtre du XVIIIe siècle. Jeux écritures, regards, Montpellier : Éditions espaces 34, 2000, p. 171–175.

la Constitution du 3 Mai par la Grande Diète de Pologne et le roi Stanislas Auguste, donna l'ordre à ses troupes d'envahir le pays. Potocki adopta tout d'abord une position patriotique en tentant de repousser les Russes en Lituanie, mais ses initiatives ne furent pas soutenues par le roi. Finalement, en juillet 1792, Potocki écrivit au roi qu'il renonçait à la politique. Il se réconcilia alors avec sa belle-mère, la princesse maréchale Lubomirska, et se retira dans son château de Łańcut. Loin de Paris, la vie mondaine, les jeux de salons, les représentations théâtrales, dans lesquelles les nobles jouaient eux-mêmes les rôles de valets, lui permettaient d'imaginer que Louis XVI régnait imperturbablement à Versailles. Il n'en était rien : celui-ci fut emprisonné quelques mois plus tard.

Après avoir décrit¹³ de manière détaillée les sources littéraires et théâtrales des *Six Parades* de Potocki, leur contexte historique et esthétique ainsi que les modifications apportées par l'auteur pour remettre ce genre au goût du jour, il convient de se pencher sur l'une de ces parades, qui met en avant le contexte polonais de cette série.

Dans le *Calendrier des vieillards*, Potocki évoquait Stéphanie-Félicité de Genlis, qu'il connaissait personnellement et qui était également connue du public du château de Łańcut, qui avait assisté à ses représentations au cours de l'été 1792. Le nom de Mme de Genlis apparaît dans le sous-titre de la version du *Calendrier* imprimée à Varsovie en 1793 : *Parodie de la « Cloison », comédie du Théâtre de Madame de Genlis*. Ce titre est trompeur, car *Le Calendrier des vieillards* rappelle plutôt La Fontaine et sa nouvelle du même titre (elle-même tirée de celle de Jean Boccace). Dans les recueils de pièces de Mme de Genlis intitulés *Théâtre d'éducation à l'usage des jeunes personnes* et *Théâtre de société*, rien ne laisse entrevoir un quelconque parallèle avec le *Calendrier* et encore moins avec des vieillards dupes et impuissants. Même si le théâtre de Mme de Genlis était assez célèbre dans les milieux catholiques des années 1780 et si, après être paru en France, son recueil fut rapidement traduit en polonais par un prêtre piariste, Remigiusz Ładowski, puis édité à Varsovie en 1793¹⁴, les comédies de Mme de Genlis, à une exception près (*Zelie*), ne furent jamais présentées sur une scène publique. On les jouait dans les collèges. Ainsi, pour Potocki, *La Cloison* de Mme de Genlis n'est visiblement qu'un prétexte, un clin d'œil malicieux. De cette comédie, l'écrivain polonais n'a gardé que l'artifice de la cloison. Tout le reste est différent. Il s'agissait pour lui, en vérité, de faire allusion à Mme de Genlis en tant que personne, elle, comme l'écrit Marie-Emmanuelle Plagnol-Diéval, « qu'on appela la Mère de l'Église, celle qui professe une morale issue du catholicisme, mais adaptée aux exigences de la vie

13 Voir le chapitre *Originalité du théâtre de Potocki* dans Marek Dębowski : Jean Potocki et le théâtre polonais. Entre Lumières et premier romantisme, Paris : Classiques Garnier 2014.

14 *Stéphanie-Félicité de Genlis* : Teatr dla społeczności czyli komedye pani Genlis tłumaczone przez X. Ładowskiego S.P., Warszawa : P. Dufour 1793.

contemporaine et du public¹⁵ ». Dans ses pièces, Mme de Genlis jetait l'anathème sur tous les dérèglements moraux présumés du siècle des Lumières : le libertinage, le marivaudage, la passion, en un mot, tout ce qui suscite le désir. D'après elle, les relations entre les hommes et les femmes, notamment leurs relations conjugales, devaient reposer sur la vertu et non sur l'amour. C'est cette éducation conjugale catholique à la manière de Mme de Genlis que Potocki tournait en dérision. Dans la parade *Le Calendrier des vieillards*, dont la trame rappelle un fragment de la nouvelle en vers de La Fontaine, Monsieur Anselme Cassandre part chercher son épouse enlevée et retenue en otage sur un navire corsaire. Il arrive en barque et, soudain, entend ses gémissements. Il ne la voit pas, car elle se trouve de l'autre côté d'une cloison. Or, il prend ces gémissements pour un signe de souffrance, alors qu'il s'agit de cris de jouissance :

Eh ! Qu'est-ce que j'entends là, il me semble que c'est la voix de Zerzabelle...
ah !

[...]

Elle n'en peut plus – Ouais, qu'est-ce que toutes ces voix ? Je vous aime tous les trois également – mais à qui parle-t-elle donc si je pouvais voir – Je crois voir là-haut un trou. Montons sur cette chaise, ai. Zerzabelle, ai ai. (*il tombe de sa chaise*) [...] Zerzabelle se fait...se fait pirate, & par conséquent je suis...¹⁶

On peut imaginer que l'ironie acerbe de Potocki visait également une autre cible : l'éducation conjugale à la polonaise. Car le titre de la parade de Potocki, *Le Calendrier des vieillards*, peut s'expliquer par une allusion aux fameux calendriers et almanachs qui, au 18ème siècle, constituaient la seule lecture de la majorité des Sarmates, c'est-à-dire les nobles polonais mal éduqués et provinciaux. Ces calendriers étaient une source inépuisable de préjugés, de xénophobie et d'obscurantisme catholique. C'est dans ces calendriers que l'on trouvait des enseignements concernant les vertus du mariage catholique, s'appuyant sur le commandement biblique « Croyez et multipliez » (*Genèse* 1,28). Cette vision traditionnelle de l'union conjugale, présente en germe dans plusieurs comédies polonaises des années 1760, est nettement exposée dans *Le Mariage du calendrier*¹⁷, la plus célèbre pièce de l'abbé Bohomolec, jésuite déjà connu pour ses comédies jouées dans les

15 Marie-Emmanuelle Plagnol-Diéval : Le théâtre de Mme de Genlis, in : Dix-Huitième Siècle 24, 1992, p. 367-382 (367) ; voir aussi *Id.* : Madame de Genlis et le théâtre d'éducation au XVIIIe siècle, Oxford : Voltaire Foundation 1997, p. 350.

16 Jean Potocki : *Le Calendrier des vieillards*, in : *Id.* : Œuvres III. Théâtre, Histoire, Chronologie, Écrits politiques (éd. François Rosset et Dominique Triaire), Louvain : Peeters 2004, p. 18.

17 Voir le compte rendu du *Mariage du calendrier* dans le chapitre suivant : *Éducation intime dans la comédie polonaise des Lumières*, dans Dębowski : Jean Potocki et le théâtre polonais... (note 13).

écoles et qui fut le premier dramaturge « officiel » du Théâtre national. *Le Mariage du calendrier* remporta un franc succès au regard du scandale qu'il provoqua en mars 1766 au sein du théâtre public de Varsovie, puis dans les théâtres de province, en raison de la ressemblance de l'un de ses personnages principaux, Anzelmowicz, au banquier du roi Symonowicz. La pièce resta inscrite au répertoire de ces théâtres jusqu'à la fin des années 1780. Potocki connaissait sans doute la comédie de Bohomolec jouée à Cracovie en 1781-1782 et à Varsovie en 1785-1786 et, par conséquent, comprenait fort bien la fonction emblématique du calendrier dans la lutte contre les mentalités catholiques rétrogrades. C'est ainsi qu'il fait dire à Gile, dans sa parade :

Quoi sérieux vous par hasard, Anselme ha, ha, ha.

CASSANDRE :

Sans doute.

GILE :

Anselme Cassandre.

CASSANDRE :

Mais oui vraiment.

GILE :

L'homme au Calendrier ha, ha, ha. (*il s'en va.*)

CASSANDRE (*Seul*) :

Ouais qu'est ce qu'il veut dire avec son calendrier. D'ou pourroit il savoir, ce qui se passoit entre ma petite & moi ? Pauvre chère enfant, lors que je lui disois, « Aujourd'hui la lune entre dans son second quartier, & le jour n'est point favorable¹⁸ ».

Ainsi parlait M. Staruszkiewicz (Vieillardski), un Sarmate rétrograde servant de personnage principal à la comédie *Le Mariage du calendrier*, qui donnait à sa fille des leçons sur le mariage après avoir lu les indications du calendrier sur les cycles lunaires soi-disant favorables à la fertilité du couple. Il y aurait donc deux caricatures dans *Le Calendrier des vieillards* de Potocki, la première visant la morale conjugale bigote proposée par Mme de Genlis et la seconde concernant l'obscurantisme polonais, pour lequel le mariage servait exclusivement à la reproduction.

18 *Potocki* : *Le Calendrier* (note 16), p. 17-18.

Les autres textes dramatiques de Potocki, *Les Bohémiens d'Andalousie*¹⁹ et les deux textes retrouvés récemment à Kiev (*L'Aveugle* et *Gile en ménage suite de Gile amoureux*) ne présentent pas le même niveau scénique ou littéraire que le *Recueil* imprimé par Potocki en 1793. Leur lecture est moins intéressante d'un point de vue artistique. Ces textes retiennent avant tout l'attention du sociologue ou, si l'on veut, de l'observateur, car les circonstances de leur rédaction montrent que l'auteur du *Manuscrit trouvé à Saragosse* considérait toujours le théâtre comme un élément important de la vie en société.

Potocki, entre les années 1792 et 1794, passa beaucoup de temps à Varsovie et à visiter sa famille dans différents châteaux de Pologne. Parmi les théâtres qu'il pouvait fréquenter alors, celui de Varsovie, appelé Théâtre national, était le plus connu. C'est là qu'en mars 1794, un événement très important de l'histoire théâtrale polonaise eut lieu : la première représentation des *Cracoviens et Montagnards*, vaudeville en apparence bien innocent. Son auteur, Wojciech Bogusławski, était aussi directeur du Théâtre national. En montant sa pièce au moment où se préparait en Pologne l'insurrection de Kościuszko contre l'occupation russe, il lui avait conféré une dimension artistique et politique comparable à celle du *Mariage de Figaro*²⁰. Nous ne savons pas si Potocki put assister à cette pièce en mars 1794 (c'est-à-dire avant de se rendre à Rheinsberg en avril de la même année), mais il avait certainement eu vent du succès extraordinaire de ce premier opéra-comique national à Varsovie.

Parmi les scènes privées polonaises, c'est le théâtre royal de Łazienki, déjà évoqué, qui constituait d'une certaine manière un point de référence pour l'aristocratie. Cette scène donna une forte impulsion au développement de nombreux théâtres dans les résidences des magnats polonais. Deux de ces théâtres retiennent l'attention : tout d'abord celui de Siedlce, dans lequel Aleksandra Ogińska (née Czartoryska) et son mari Michał Kazimierz Ogiński, hetman (connétable) lituanien et compositeur de talent, proposaient en leur palais une scène de qualité dès la fin des années 1770, puis celui de Tulczyn, créé au début des années 1780 par Joséphine et Szcześny (Félix) Potocki, devenu en 1799 le beau-père de Jean Potocki.

C'est, en effet, au théâtre de Siedlce qu'en 1786 et 1788 (?) fut joué l'opéra-comique *Les Bohémiens (Cyganie)*²¹ de Franciszek Dionizy Kniaźnin (1749–1807),

19 L'édition contemporaine du texte *Les Bohémiens d'Andalousie* est paru dans Jean Potocki :

Parades, *Les Bohémiens d'Andalousie*. Théâtre (éd. Dominique Triaire), Arles : Actes Sud 1989.

20 Voir, à propos des *Cracoviens et Montagnards*, mon article Marek Dębowski : La transition de l'opéra-comique à l'opéra national dans le théâtre polonais à la fin de l'époque des Lumières, in : Muriel Plana/Frédéric Sounac (éd.) : *Les Relations musique-théâtre, du désir au modèle*, Paris : L'Harmattan 2010, p. 169–180. L'article (avec quelques changements) est repris dans la présente édition.

21 Le livret de *Cyganie* a été publié en 1787 à Varsovie dans : Franciszek D. Kniaźnin : *Poezje*.

auteur du livret et de Kazimierz Ogiński (1731–1803), compositeur²². Cet opéra remporta un franc succès et le livret des *Bohémien*s de Książnin est aujourd'hui considéré comme premier texte dramatique polonais où apparaît la thématique tzigane²³. Comme l'écrivait Książnin dans la préface de son livret de 1787, ce thème lui avait été suggéré par Isabelle Czartoryska, tante de Julie Potocka. Dans cet opéra-comique, Isabelle Czartoryska, qui était férue de théâtre, jouait (à l'âge de 40 ans) le rôle de Jawnuta, bohémienne honnête et sentimentale qui, après avoir élevé deux enfants volés par ses comparses, les rendit à ses parents paysans plusieurs années plus tard. Quant aux liens entre *Les Bohémien*s de Książnin et les *Bohémien*s d'Andalousie, ils ne sont pas aussi nets qu'entre les *Parades* de Potocki et celles de Thomas-Simon Gueullette. Il est vrai que le mythe des Tsiganes voleurs d'enfants, tenace en Pologne comme partout en Europe, était évoqué à la fois dans le livret de Książnin et dans l'œuvre de Potocki. Dans les deux cas, les éléments positifs de la tradition bohémienne sont également bien présents : la musique tzigane, les danses, le goût du spectacle et du voyage. En revanche, dans le cas des *Bohémien*s de Potocki, ces éléments ont une influence sur un seul personnage : la bohémienne Zerbine d'Andalousie qui, comme Jawnuta, la Tzigane polonaise, joue les intermédiaires pour obtenir un accord entre deux groupes et ressemble à Jawnuta d'un point de vue psychologique. En effet, Zerbine est le seul personnage de l'opéra-comique de Potocki qui agisse de manière droite, spontanée et conforme à la tradition de la justice tzigane. Il convient également de rappeler que Jawnuta, le personnage de Książnin, inspira le plus grand compositeur d'opéra polonais du 19ème siècle, Stanisław Moniuszko. En 1860²⁴, celui-ci présenta à Varsovie une nouvelle version de son opéra sur les Bohémien intitulée *Jawnuta*.

Le lien de Potocki avec le théâtre de Tulczyn de son beau-père Stanisław Szczęsny Potocki est d'une toute autre nature car en mai 1799, Jean Potocki épousa Konstancja Potocka, fille de Stanisław Szczęsny Potocki et Józefina Mniszech. Avec le proverbe dramatique *l'Aveugle*²⁵, rédigé, selon Dominique Triaire, vers

Edycja zupełna, t. 2, Varsovie : Drukarnia uprzywilejowana Michała Grölla 1787, p. 173–242. Pour une édition contemporaine, on se reportera à *Franciszek D. Książnin* : Utwory dramatyczne, antologie (éd. Augustyn Jendrysik), Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy 1958, p. 101–159.

22 *Cyganie* de Książnin a été mis en musique par deux autres compositeurs : en 1792 à Puławy (résidence des Czartoryski) le spectacle a été joué sur une musique de Wincenty Lessel et en 1822, au Théâtre national de Varsovie, sur une musique de Franciszek Mirecki.

23 Les Tsiganes (*Cyganie*) en Pologne du 18ème siècle, selon l'opinion assez généralement répandue, n'avaient pas d'autre ressource que la mendicité ou les larcins. Voir *Ambrozy Grabowski* : Starożytności historyczne polskie. Ojczyste spominki do dziejów dawnej Polski, Kraków : Drukarnia Józefa Czecha 1840 ; *Stefania Ulanowska* : Zbiór wiadomości do Antropologii Krajowej, Kraków : Wydawnictwo Akademii Umiejętności 1888.

24 Moniuszko l'a composé en 1852.

25 L'analyse de ce texte traduit en polonais a été effectuée par *Magdalena Wróbel* : « Ślepiec » Jana Potockiego, in : *Ruch literacki* 3, 2007, p. 253–268.

1800 et joué par les six filles de Szczęsny, ainsi qu'un petit texte prenant quasiment la forme de la parade²⁶, *Gile en ménage*, écrit à peu près à la même époque, Potocki entraînait dans l'espace théâtral et dramatique du début du 19ème siècle, bouleversé par la nouvelle esthétique anticlassique. Le théâtre romantique, avec toute l'ironie amère des proverbes dramatiques d'Alfred de Musset, ne pouvait ignorer ces développements.

Certes, un sous-genre dramatique appelé « proverbe » existait déjà comme sorte de jeu ou d'improvisation dans les salons du milieu du 18ème siècle. Un article de mars 1771 paru dans *La correspondance littéraire*, un journal lu par toutes les grandes figures de l'Europe des Lumières, évoquait ainsi « la fureur de jouer des proverbes qui s'est répandue dans les sociétés de Paris ».

De longueur variable, les proverbes, en se complexifiant, pouvaient se transformer en de brèves comédies spirituelles, d'une part, ou de petits drames moraux, de l'autre. Faciles à mettre en scène, même dans un coin du salon séparé par un rideau du reste de la pièce, ils ne nécessitaient, pour se monter, qu'un brin de finesse et d'ingéniosité. Ainsi, Potocki composa ces petites pièces de salon pour sa deuxième femme Constance et pour sa belle-famille. Mais le proverbe dramatique, que Potocki fut l'un des premiers à pratiquer en Pologne, ou plus exactement en Ukraine russe si l'on se fie aux dates, donna le ton aux dramaturges de l'époque suivante. Le plus remarquable auteur polonais de comédies romantiques, le comte Aleksander Fredro (1793-1876), dont la première pièce fut mise en scène en 1817 à Lwów, sut deviner ce que ce genre avait à offrir. C'est pourquoi *Monsieur Jowialski*, *La Vengeance* et *Les Serments de demoiselles*, ses comédies à succès jouées à partir de la fin des années 1820 à Lwów et à Cracovie, remportèrent un succès à la fois extraordinaire et pérenne. Grâce à son génie consistant à évoquer la Pologne historique en mettant en scène des personnages hauts en couleurs, qui employaient des proverbes pittoresques et des expressions savoureuses, Fredro reste l'auteur polonais le plus joué dans son pays.

Enfin, pour finir d'évoquer le contexte polonais dans le théâtre de Jean Potocki, il convient de souligner que sa vision du monde réel, présentée dans tous ses écrits narratifs, dévoile son irrésistible penchant pour la mise en scène. *La mise en scène du monde* le fatiguait ; il en parla à plusieurs reprises dans ses œuvres. Il convient peut-être d'en déduire qu'il trouvait dans le théâtre, seul lieu où la mise en scène n'est pas contestée, un exutoire.

26 Cette parade fait plutôt penser à une ébauche de la « comédie larmoyante » dans le style de Pixérécourt. La rédaction de ce texte ressemble peu au langage intelligent et plein d'humour des *Parades* éditées en 1793. Il faut signaler par ailleurs que ce texte nous est parvenu sous forme de copie.

Agnieszka Pufelska

Une épine d'excentricité dans le pied du politique : la carrière de réformateur militaire, homme politique et éditeur de Jean Potocki

Varsovie n'avait jamais rien connu de tel : le 14 mai 1790, alors que la Grande Diète débattait de la réforme de la Constitution polonaise, un appel désespéré retentit dans le ciel de la ville : « Allah ! Allah ! »¹ Dans la capitale de la Pologne catholique, cependant, quasiment personne ne s'en inquiéta car un simple regard vers le ciel permit de s'assurer que la voix, loin d'avoir une origine surnaturelle, provenait d'une montgolfière dont le passage avait fait l'objet d'une annonce préalable. Jean-Pierre Blanchard, célèbre aéronaute et forain français et Jean Potocki, flanqué d'un certain Ibrahim, le serviteur turc qui l'accompagnait et souffrait, du reste, d'une attaque de panique, étaient à l'origine de ce spectacle. Le voyage en montgolfière, organisé et financé par Potocki, ne dura qu'une demi-heure. À cela, selon le rapport de Blanchard, il y avait une raison valable :

Nous aurions pu faire un voyage d'un plus long cours, mais Mr. le Comte m'ayant dit en l'air qu'il devait être au parlement le même jour, parce qu'on y traitait une affaire d'importance, je procédai aussitôt à la descente de la machine².

La Grande Diète ou Diète de quatre ans (1788-1792), qui en 1791 proclama la fameuse Constitution du 3 mai, représente un événement historique dans l'histoire de l'Union polono-lituanienne et marque à la fois l'apogée et le point final des réformes polonaises à l'ère des Lumières. Il est certain que Potocki n'avait pas anticipé l'ampleur de ce processus de réforme, instrumentalisé par les puissances voisines pour légitimer leur politique annexionniste (deuxième et troisième partages) à l'encontre de l'union polono-lituanienne. Bien au contraire, il fut lui aussi saisi par la mobilisation politique générale de son époque. Les troupes

1 *Michał Czacki* : *Wspomnienia z roku 1788, po 1792*, Poznań : Jan Konstanty Żupański 1862, p. 118.

2 *Jean-Pierre Blanchard* : *Analyse de la nouvelle machine aërostatique que j'ai inventée et exécutée à Varsovie pendant l'année 1789 et 1790*, Berlin : Decker 1790, p. 13. (Orthographe simplifiée par les éditeurs).

prussiennes et russes stationnées à la frontière polonaise incarnaient clairement les menaces pesant sur l'État. Compte tenu de la menace extérieure, tous les camps politiques reconnaissaient que la réforme du système gouvernemental et le renforcement militaire de la Pologne étaient indispensables. La Grande Diète réunie devait désormais poser les bases constitutionnelles de la réforme envisagée. Dans ce parlement, Potocki joua un rôle double : en août 1788, il fut élu à la Diète de Grande-Pologne et choisi pour représenter Poznań avec le mandat de « Poseł » (messager des campagnes). Un mois plus tard, il fonda la maison d'édition Drukarnia Volna, considérée comme porte-parole de la Grande Diète convoquée en octobre 1788 à Varsovie.

Pour Potocki, les mandats politiques et activités de publication présentaient de nouveaux défis. Du haut de ses 27 ans, sans parler le polonais, il osait, avec aplomb, exercer une influence à la fois sur un processus de réforme chancelant et sur l'opinion publique polonaise. Son enthousiasme pour la politique polonaise, cependant, se dissipa rapidement. Deux ans plus tard, en 1790, avant même la fin de la Grande Diète, Potocki renonça à diriger sa maison d'édition, démissionna et continua son chemin vers Paris pour assister aux travaux d'élaboration d'une nouvelle constitution par l'Assemblée nationale française. Il s'intéressait davantage aux controverses parlementaires de la France révolutionnaire qu'aux féroces débats constitutionnels du parlement polonais. Mais Potocki ne s'attarda pas longtemps à Paris. Un an plus tard, il était déjà en route pour l'Espagne, puis le Maroc, le Portugal et l'Angleterre. Il retourna en Pologne en 1792, alors que la décision de la Prusse et de la Russie de repartager l'Union polono-lituanienne était pratiquement scellée. Dépassé et largement exclu du processus politique, Potocki vendit sa maison d'édition et se consacra à la recherche scientifique. Une fois de plus, Potocki exprima l'un de ses traits de caractère les plus fondamentaux : non-conformiste et caractérisé par une forme d'hédonisme noble, il poursuivait principalement des intérêts et préférences individuels. Cette étude s'emploie à démontrer que ce repli sur soi n'allait pas nécessairement à l'encontre de l'intérêt général, mais, au contraire, avait tendance à lui correspondre.

Un réformateur militaire ridiculisé

Edith Sitwell, observatrice attentive de la société anglaise connue elle-même pour son excentricité, considère la fierté et l'indépendance comme des éléments centraux de l'excentricité. Selon elle,

[l'excentricité] n'est pas, comme cherchent à nous le faire croire les gens obtus, une forme de folie, mais souvent une forme de fierté innocente. Le génie,

comme l'aristocrate, est souvent considéré comme un excentrique, car ni l'un ni l'autre ne craint l'opinion et l'humeur changeante des masses, ni ne se laisse influencer par elles³.

S'il est certain que l'excentrique se caractérise, entre autres, par un amour farouche de la liberté, on peut douter du fait qu'il ne se laisse pas influencer par « l'humeur des masses ». Après tout, une attitude non-conformiste ne surgit pas dans le vide ; elle consiste plutôt à résister aux points de vue généralement acceptés. Elle se réfère inévitablement à l'ordre existant, tout en étant en tension avec lui. Potocki, de même, se référait à l'ordre politique dominant, mais la forme de son engagement contredisait le consensus contemporain et enfreignait les règles de la diplomatie en vigueur. Il était impertinent, mal à l'aise, nonchalant. Peu admiré, peu célébré pour son attitude, il était plutôt considéré comme un fauteur de troubles. Par son manque d'à-propos, Potocki se moquait de l'assurance de l'élite politique en ignorant souvent les conventions de cour et poussait à la réflexion, devenant ainsi un « fauteur de troubles moderne »⁴.

Potocki fit ses premiers pas en politique en 1788, juste après avoir entendu à Vienne que la Prusse préparait une invasion de la Pologne. Sans vérifier la rumeur ni discerner la propagande autrichienne contre la Prusse qui se cachait derrière, il regagna rapidement Varsovie en passant par Paris pour prêter main forte à la résistance polonaise à ses voisins occidentaux. Nous ne savons pas précisément comment cette nouvelle provoqua l'engagement politique de Potocki. Manifestement, comme souvent, il passa spontanément d'idée en idée et se découvrit la vocation de défendre la souveraineté polonaise. Le tout Varsovie s'émerveilla de la passion avec laquelle Potocki militait pour un soulèvement national contre la Prusse⁵. Dans une ville pourtant habituée aux extravagances, les langues ne se déliaient pas tant sur le fond de son engagement que sur la forme et l'intensité de sa mobilisation. C'est l'apparition publique de Potocki qui représenta un obstacle majeur. Même s'il ne possédait que des rudiments de polonais, ce voyageur et chevalier de l'Ordre de Malte se présenta à son retour comme un noble conservateur, au-dessus de toutes les influences étrangères. La jupe d'écaillés sarmate traditionnelle devait souligner son nouvel engagement et mettre en lumière son statut de véritable patriote polonais. C'est dans cet accoutrement que Potocki fit ses premiers pas d'homme politique à la cour du roi de Pologne Stanislas Auguste Poniatowski. Joseph Aubert, émissaire de la France en Pologne et témoin de cette visite, le décrit comme suit :

3 *Edith Sitwell* : *Mein exzentrisches Leben*, Frankfurt (M.) : Fischer 1997, p. 195.

4 *Dieter Thomä* : *Puer Robustus. Eine Philosophie des Störenfrieds*, Berlin : Suhrkamp 2016, p. 12.

5 *Emanuel Rostworowski* : *Debiut polityczny Jana Potockiego w roku 1788*, in : *Przegląd Historyczny* 47, 1956, p. 685-711 (691).

Voici [la mascarade] qui occupe aujourd'hui la ville et la cour. Un certain comte Jean Potocki, arrivé tout fraîchement de France, de Hollande et d'Angleterre, faisait ici depuis son retour l'objet de l'attention de toutes les sociétés. Le roi lui témoignait un empressement dont il est bien difficile ailleurs de se faire une idée. [...] Hier encore, j'en suis le témoin en soupant avec lui chez Sa Majesté, lorsque ce matin, au grand étonnement de tout le monde, ce même Adonis, la tête dépouillée de l'ample frisure qu'il avait la veille, ceint d'un grand sabre et affublé de l'habit des anciens Sarmates, se présente dans ce costume, demandant audience au roi, l'obtient et remet à se prince une manifeste ou une proclamation qui ne respire que la guerre et qui ne tient à rien moins qu'à faire prendre les armes à tout le monde pour attaquer le roi de Prusse. Grâce à son auteur, des copies du document sont déjà parvenues à de nombreux jeunes gens et ces idées fermentent dans toutes les têtes. On peut difficilement imaginer quelque chose de plus fou que les moyens et motifs contenus dans ce document extravagant. Il est à désirer que la cour de Berlin ne donne aucune importance à cet acte de démente [...]⁶.

Le document redouté, intitulé *Ne quid detrimenti res publica capiat* (Pour que la république ne soit pas lésée), fut le premier écrit politique de Potocki. Sans s'encombrer de la réserve diplomatique pourtant nécessaire en l'espèce, il y présentait la Prusse comme le plus grand ennemi de la Pologne, ne pensant qu'à ses prochaines annexions. Pour éviter ce danger, les Polonais devraient se préparer à la résistance active ; la Russie et l'Autriche pouvaient les y aider. Mais loin d'attendre passivement le soutien de ces puissances, le comte rebelle proposait une campagne partisane dans le cadre de laquelle la noblesse et les paysans s'uniraient contre la Prusse⁷. Cependant, il n'attendait de cette alliance aucune expérience en matière de guerre, et il ne lui importait pas de savoir si les paysans pouvaient manier les armes. Selon lui, il était suffisant qu'ils puissent habilement manipuler la hache. Les troupes de paysans, menées par des nobles, considéraient Potocki comme un complément à l'armée régulière et lui assignaient la tâche de mener « une guerre de chicane », c'est-à-dire sécuriser les avant-postes établis au moyen d'abattis, de tranchées et de bastions. Convaincu du bien-fondé de sa méthode de défense, il proposa ainsi au roi de Pologne « de parcourir le pays avec la mission apostolique d'armer les paysans et de bâtir des remparts dans les bois »⁸.

Consterné, hostile et impuissant, Stanislas Auguste réagit à l'activisme incontrôlé de Potocki. Avec beaucoup de patience et de bienveillance, il s'efforça de lui expliquer que son action de mobilisation ne pouvait réussir que si elle était

6 Cit. d'après *François Rosset/Dominique Triaire* : Jean Potocki. Biographie, Paris : Flammarion 2004, p. 140–141.

7 *Jean Potocki* : *Ne quid detrimenti Res publica capiat*, in: *Jerzy Michalski/Emanuel Rostworowski/Janusz Wolański* (éd.) : *Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego*, t. 6, Wrocław : Zakład im. Ossolińskich 1955, p. 3–10.

8 Lettre de Stanislas Auguste à Antoni Debolí du 19/4/1788, citée par *Rostworowski* (note 5), p. 692.

tenue secrète et que son engagement serait diamétralement opposé aux efforts diplomatiques actuels de la Pologne pour ne pas provoquer la Prusse⁹. Pour éviter la provocation politique, le roi interdit l'impression de la lettre de Potocki. Mais il était déjà trop tard : comme le soulignait l'ambassadeur français Aubert, la note avait déjà été diffusée en plusieurs exemplaires dans la ville. Qui plus est, deux jours après son passage en scène démonstratif, Stanislas Auguste reçut un courrier dans lequel Potocki informait le roi qu'il était parti explorer la topographie des voïvodies à la frontière avec la Prusse. En même temps, il lui assurait, confiant : « Votre Majesté peut être tranquille, j'éviterai toute maladresse »¹⁰. Et en effet : sans causer de remous mais sans avoir renoncé à ses plans et stratégies de résistance, Potocki regagna Varsovie dix jours plus tard.

Dans *Essai de logique*, sa lettre publiée le 1er mai 1788, Potocki décrivait ce qu'il avait observé au cours de son voyage et évaluait l'état de préparation des paysans pour une guerre de partisans à la frontière polono-prussienne¹¹. Le titre peut sembler ironique, car Potocki, plutôt déçu que satisfait, y rapportait que dans cette province, il s'était davantage fait remarquer pour ses vêtements que pour sa stratégie de défense. Sans même approfondir la question essentielle de la volonté omniprésente d'en découdre, Potocki essayait de présenter ses vêtements ostentatoires comme modèle d'uniforme de la compagnie de fusiliers devant être établie. Le fait que cet attirail fasse davantage penser au costume des Cosaques ou des Circassiens qu'à des uniformes polonais ne le perturbait guère. Encore une fois, Potocki ne se souciait pas des traditions, des pratiques militaires passées ou des orientations politiques existantes. Il développait une idée, puis tentait de la mettre en œuvre sans l'aide et sans l'approbation de son milieu.

Le plan de défense élaboré par Potocki n'était pas du tout étranger à la réalité, mais basé sur des recherches intensives ainsi que des lectures et analyses des tendances actuelles dans les affaires militaires. Par conséquent, sa proposition d'établir, armer et équiper des compagnies de fusiliers était très moderne. Lors des guerres d'indépendance américaines, les paysans et milices avaient activement participé aux combats, et la nouvelle de leur déploiement réussi s'était propagée à une vitesse extraordinaire dans le monde entier. Par conséquent, de plus en plus d'armées décidaient d'établir des unités stratégiques de fusiliers pour jouer le rôle de garnison au début de la guerre¹². Potocki suivait une stratégie similaire. Très informé de la faiblesse de l'armée polonaise, il établit un corps de fusiliers volontaires qu'il comptait utiliser principalement dans les villages et forêts

9 Voir à ce sujet, Lettre de Stanislas Auguste à Szymon Corticelli du 19/04/1788, in : *ibid.*

10 Lettre de Jean Potocki à Stanislas Auguste du 20/04/1788, citée par *ibid.*

11 *Rostworowski* (note 5), p. 692.

12 Voir à ce sujet *Jeremy Black* : *Die Kriege des 18. Jahrhunderts*, Berlin : Brandenburgisches Verlagshaus 2001, p. 113-118.

éloignés. L'uniforme conçu par lui, présenté au public en personne et si ridiculisé en public, était censé assurer la mobilité et l'efficacité des fusiliers.

Le versement d'un impôt pour l'entretien du corps de fusiliers devait également être volontaire. Même si Potocki préconisa initialement un impôt obligatoire, il se rendit compte rapidement qu'aucune famille noble et riche n'était disposée à payer des impôts réguliers ou à soutenir l'établissement de l'armée. La collecte de l'impôt ou l'expansion de l'armée (même si elle comportait à peine 12 000 hommes) signifiait, pour la noblesse polonaise, une augmentation du pouvoir du roi. Dans la *Respublica Poloniae*, toutefois, le roi était considéré comme un égal et ne pouvait pas agir de manière « absolue ». La noblesse polonaise était fière du fait que la « nation », comme l'appelait la noblesse, ait un roi, alors qu'à l'étranger, les rois dominaient les nations¹³. Après en avoir discuté avec sa famille, Potocki révisa son plan et commença à évoquer un « impôt patriotique » sur la base du volontariat. Par « impôt patriotique », il entend « une contribution établie non par force de loi, mais par zèle civique. » Celle-ci doit « être la marque distinguant le Trésor des nations libres, de la collecte de ces impôts payés à l'absolutisme après un usage menaçant »¹⁴. Pour donner l'exemple, le comte offrit à Stanislas Auguste une partie de ses revenus.

Un homme politique incontrôlable

D'un point de vue politique également, Potocki était bien informé. Son appel à un soulèvement général contre la Prusse correspondait exactement à l'humeur qui régnait généralement parmi la noblesse polonaise. La participation de la Prusse au premier partage de la Pologne-Lituanie (1772) eut pour effet de dégrader considérablement la réputation de cette puissance dans l'esprit du public polonais¹⁵. Le conflit russo-ottoman, qui n'en finissait plus d'enfler depuis les années 1780, eut également un impact sur la perception de la Prusse par la Pologne. Tandis que le gouvernement de Berlin se rangeait aux côtés des Ottomans, Stanislas Auguste prit le parti de Catherine, l'impératrice de Russie. Il lui proposa également une alliance visant à assurer l'intégrité des frontières des deux puissances en Europe¹⁶. De cette nouvelle alliance, le roi, qui dépendait de toute façon de la Russie,

13 Klaus Zernack : Stanislaus August Poniatowski. Probleme einer politischen Biographie, in : Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 15, 1967, p. 371–392 (380).

14 Cit. d'après Rosset/Triaire : Jean Potocki. Biographie (note 6), p. 146.

15 Concernant la perception de la Prusse en Pologne au 18ème siècle, voir Agnieszka Pufelska : Der bessere Nachbar ? Das polnische Preußenbild zwischen Politik und Kulturtransfer (1764–1795), Berlin : De Gruyter 2017.

16 Détails sur l'Alliance par Valerian Kalinka : Der vierjährige Polnische Reichstag, 1788 bis 1791, t. 1, Berlin : E. S. Mittler 1896, p. 59 ; voir également à ce sujet Pamiętniki Stanisława Augusta

n'attendait pas seulement le renforcement de son pouvoir. Il espérait également mettre fin aux revendications territoriales de la Prusse, car l'installation de l'armée prussienne à la frontière polonaise suscitait des craintes que cette puissance puisse tirer parti de la prochaine guerre russo-ottomane pour annexer l'Union polono-lituanienne¹⁷. À Varsovie, des rumeurs circulaient même selon lesquelles la Prusse aspirait à un nouveau partage¹⁸.

Bien que Stanislas Auguste se soit clairement positionné contre l'Empire ottoman et ait cherché une alliance avec la Russie, il était suffisamment prudent et diplomate pour ne pas trop se réjouir de la situation tendue en Prusse. Il savait également que le gouvernement prussien avait conclu un pacte avec Catherine II et que toute provocation antiprussienne de la part de la Pologne serait susceptible d'affaiblir sa position initiale dans les négociations avec la Russie. C'est pour cette raison qu'il adopta officiellement une position neutre et tenta de désamorcer le sentiment anti-prussien. Par conséquent, l'action politique isolée de Potocki sur le partage envisagé se heurta aux positions du roi polonais. Les mots de l'émissaire prussien à Varsovie, Ludwig von Buchholtz, qui prétendait que la propagande de Potocki était inefficace et ne devait pas être prise trop au sérieux, apaisèrent Stanislas Auguste¹⁹. De fait, Potocki ne pensait guère aux conséquences de ses activités politiques. Au lieu de faire preuve de recul, de prudence et de circonspection en tant que membre d'une famille engagée politiquement et partiellement responsable du sort de la Pologne, il agissait souvent sans diplomatie et se laissait aller, plus ou moins consciemment, à certains excès.

Aux yeux des membres de sa famille engagés dans la vie politique ainsi que du roi de Pologne, Potocki était perçu comme un fauteur de troubles, qu'on ne pouvait ni traiter de manière méprisante ni intégrer facilement. Car contrairement à eux, sa position n'était pas clairement pro-russe. Bien que ses premiers écrits étaient dirigés contre la Prusse, il prit aussitôt la plume contre la Russie, principalement contre l'émissaire russe en Pologne, Otto Magnus von Stackelberg. Encore une fois, l'imprévisible comte suscita l'embarras de Stanislas

Poniatowskiego Króla Polskiego i jego korespondencje z cesarzową Katarzyną II. / Mémoires de Stanislas Auguste Poniatowski roi de Pologne et sa correspondance avec l'impératrice Catherine II., Poznań/Posen : *Żupański* 1862, p. 94–98.

17 Cette crainte était principalement présente à Dantzig et Thorn, p.ex. *Jerzy Dutkiewicz* : Sprawa Gdańska w dobie Sejmu Czteroletniego w oświetleniu korespondencji dyplomatycznej pruskiej, in : *Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu* 20, 1955, p. 337–393 (345) ; *Maciej Kucharski* : Działalność dyplomacji polskiej w Berlinie w latach 1788–1792, Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2000, p. 19 ; *Bronisław Dembiński* : Polska na przełomie, Warszawa : H. Altenberg, E. Wende, W. Tempłowicz 1913, p. 81–83.

18 Lettres de Stanislas Auguste à Antoni Deboli des 9/2/1788 et 13/2/1788, in : *Archiwum Główne Akt Dawnych* (archives centrales des documents historiques), Zbiór Popielów, 417, K. 433 et 435.

19 Lettre de Stanislas Auguste à Szymon Corticelli du 24/4/1788, cit. d'après *Rostworowski* (note 5), p. 696.

Auguste quand, le 14 mai 1788, il lui remit la publication *Des intérêts de la Russie et de la Pologne*. Dans ce feuillet, le roi, qui cherchait à conclure une alliance avec Catherine de Russie, pouvait lire entre autres :

Donc il n'est pas de l'intérêt de la Russie d'avoir un ambassadeur à Varsovie, d'abord parce qu'on a remarqué que sa présence gênait toujours un peu l'entière liberté des délibérations, ensuite parce que son faste en imposait au peuple qui ne savait plus en quelles mains était le pouvoir et que même à l'étranger, il s'élevait des doutes sur la liberté de ce qui reste des Polonais²⁰.

Toutefois, cette attaque directe contre l'émissaire russe ne s'arrêta pas là. Trois jours plus tard suivit un autre écrit intitulé *Civilité puérile et honnête*, dans laquelle Potocki attaquait de nouveau Stackelberg, l'avisant qu'il n'était qu'invité en Pologne et devait donc avoir plus d'égard pour la générosité de ses hôtes²¹. De la même manière que l'émissaire prussien Buchholtz, Stackelberg ne se laissa pas insulter et avertit le roi de Pologne que la Russie prendrait des mesures contre le comte agressif. Comme Stanislas Auguste ne pouvait en aucun cas se permettre une escalade du conflit russo-polonais, il décida brusquement de se débarrasser du trublion excentrique. Ses espoirs reposaient alors sur la famille Potocki, en particulier Stanislas-Félix Potocki, de Toulchine en Ukraine, la mère du comte, Anna Teresa Potocka, et sa première épouse Julia Lubomirska qui séjournaient déjà à Vienne. Tous devaient persuader Potocki de quitter Varsovie le plus tôt possible. « Son départ », écrivait le roi, « m'ôtera une épine du pied »²².

La position politique de Potocki n'était pas sans danger. Avec sa spontanéité et son audace, il sapait, au grand dam du roi, les efforts des diplomates de salon et de cabinet, ce qui se manifestait notamment au cours des négociations sur la politique étrangère. Mais ces qualités pourraient également être considérées comme des compétences clés en matière de conflit politique. Contrairement à la plupart des hommes d'État, Potocki agissait librement et ne représentait aucun parti ni aucune faction dirigée par les puissances voisines. Au lieu de s'adapter au protocole diplomatique et aux règles sociales en vigueur, il les dynamitait : avec son uniforme circassien qu'il avait conçu lui-même, il s'opposait au style de vêtement en vogue et à la mode française ; alors que les négociations avec les cours voisines allaient bon train, il essayait de provoquer un soulèvement populaire contre elles. Potocki ne souhaitait pas non plus se définir politiquement à cette période : même s'il ne connaissait guère la réalité polonaise et avait de l'estime pour Stanislas Auguste, il reprit certains arguments de l'opposition conservatrice, qui se

20 Cit. d'après Rosset/Triaire : Jean Potocki. Biographie (note 6), p. 146.

21 Ibid., p. 140.

22 Lettre de Stanislas Auguste à Maurycy Glayre du 21/5/1788, cit. d'après Rostworowski (note 5), p. 698.

positionnait ouvertement contre le roi et se souvenait des vieilles traditions polonaises ou républicaines-sarmates.

Ce non-conformisme apparut de manière manifeste dans un mémorandum adressé à Stanislas Auguste, qui débutait par la phrase : « Réveiller notre nation assoupie ». L'ensemble du mémorandum se lisait comme une instruction : sans témoigner davantage de respect ou de crainte à l'égard de Sa Majesté le roi, Potocki y énumérait toutes les prétendues faiblesses de Stanislas Auguste et se permettait même de lui donner des conseils sur ce qu'il devait faire pour y remédier. En particulier, en plus de l'asservissement aux puissances voisines, Potocki l'accusait d'abus de pouvoir. Il insinuait que le roi de Pologne avait acheté sa réputation et sa position dans le pays en distribuant des postes et en faisant preuve de népotisme. Par conséquent, la nation (c'est-à-dire la nation aristocratique) se sentait abandonnée et isolée par le roi. Sa tâche la plus urgente consistait donc à rétablir la confiance perdue et à éviter l'intrusion d'usages et de coutumes étrangers. Ce n'est qu'en cultivant les valeurs polonaises traditionnelles que la cohésion interne nécessaire pouvait se développer et que les divisions dominant la scène politique pouvaient diminuer²³. En d'autres termes Stanislas Auguste devrait rencontrer ses adversaires antiroyalistes et suivre leurs orientations de politique intérieure et extérieure. Il est indéniable que Stanislas-Félix Potocki, le cousin, puis beau-père de Potocki, exerça une forte influence sur cette note. En tant qu'adversaire acharné de Stanislas Auguste, il cherchait à renverser le roi de Pologne et à mettre en place, avec l'aide de la Russie, un nouveau gouvernement²⁴.

Potocki n'alla pas aussi loin. Il ne prit pas parti, mais ne souhaita pas non plus se dresser au-dessus de l'un de ces camps. Manifestant son ambition de faire évoluer la situation actuelle de l'État polono-lituanien, il agit comme un partisan du roi, du camp de l'opposition. Ses piques contre le statu quo promu par les deux partis firent bouger la vie politique polonaise. Les idées individualistes de Potocki restaient étroitement liées à l'ordre existant, et ce de deux manières. Tout d'abord, son grand talent résidait non seulement dans sa créativité, mais également dans sa réceptivité, c'est-à-dire son ouverture aux problèmes et besoins actuels. Deuxièmement, cette préoccupation et cette vigilance le plaçaient dans une position susceptible de bousculer les conditions et structures établies. Ses stratégies d'exclusion et d'influence, de rejet et de participation ne se limitèrent pas aux confrontations politiques, mais marquèrent également une transition

23 Extraits plus longs de la note du 1er mai 1788, in : *Rostworowski* (note 5), p. 703.

24 Explications détaillées dans *Waleryan Kalinka* (éd.) : *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta. Dokumenta do historyi drugiego i trzeciego podziału*, Poznań : Księgarnia Jana Konstantego Żupańskiego 1868, p. 100-110.

historique dans laquelle « l'empêcheur de tourner en rond revenait de l'exil de la folie où on l'avait relégué »²⁵.

Cette faculté d'adaptation de Potocki dérangerait bien davantage Stanislas Auguste que ses attaques moralisatrices. Le plan pour le persuader de quitter Varsovie était en cours d'élaboration lorsque Potocki quitta la ville soudainement et sans l'annoncer. Mais le calme ne dura pas longtemps, car quelques jours plus tard, le comte agité écrivit sans ambages au roi de Pologne qu'il avait décidé de ne pas se rendre en Ukraine chez Stanislas-Félix Potocki, comme initialement prévu, mais d'aller en Grande-Pologne pour y briguer un mandat de député²⁶. Initialement, le projet échoua, car Potocki rencontra sa femme sur le chemin de Poznań, qui revenait de Vienne. Il retourna avec elle à Varsovie. À la stupéfaction de la cour, l'apparence de Potocki avait changé à son retour. Séverin, le frère de Potocki, déclara, visiblement soulagé : « il avait complètement renoncé à certaines des bizarreries de son costume. Et même si ses points de vue ne sont pas totalement conformes à nos coutumes, j'ai le sentiment qu'il saura s'acclimater »²⁷. Cette soudaine intégration du comte à la cour s'inscrivait dans une stratégie. Sachant qu'il n'était pas pris au sérieux et considéré comme un marginal, Potocki décida d'accepter l'ordre existant. Il ne pouvait espérer représenter Poznań en tant que député de la Grande Diète que s'il s'adaptait. Cette soumission s'avéra payante dans un premier temps car avec l'aide de sa famille et moyennant une campagne de publicité judicieuse, il obtint le mandat désiré.

L'éditeur rebelle

Il semblerait que Potocki ait été submergé par son mandat de député car après la convocation de la Grande Diète du 6 octobre 1788, il négligea son activité politique de manière manifeste. Son nom apparaît à peine dans les procès-verbaux des séances. On ne sait pas non plus s'il prononçait des discours ou présentait des projets de réforme. On peut citer plusieurs raisons, la plus importante étant peut-être le fait que Potocki ne parlait pas le Polonais. Son art rhétorique et son éloquence se heurtaient à la grammaire polonaise. Il semblerait en outre que Potocki ait souffert de dépression tout au long de sa vie, de sorte que les phases de vitalité et d'enthousiasme étaient toujours suivies de périodes de fatigue et d'épuisement. Son apathie eut également pour effet d'intensifier les divisions politiques au sein de la Grande Diète et de sa famille. Tandis que le parti de son

25 Thomä (note 4), p. 162.

26 Lettre de Jan Potocki à Stanislas Auguste du 11/06/1788, cit. d'après Rostworowski (note 5), p. 699.

27 Lettre de Séverin Potocki à Stanislas-Félix Potocki du 3/06/1788, cit. d'après *ibid.*

puissant cousin Stanislas-Félix Potocki adoptait un discours anti-réformateur et pro-russe, il rejoignit les réformistes autour de son parent Ignacy Potocki, qui mettaient en avant un programme de modernisation avec l'aide de la Prusse. Incapable de communiquer par oral, déchiré entre sa famille et ses convictions et connaissant à peine la loi et l'organisation polonaises, Potocki décida de se retirer de la Grande Diète pour se concentrer sur ses activités éditoriales. Ce changement d'orientation s'imposa rapidement, car deux semaines avant l'ouverture de la Grande Diète, il fonda une imprimerie à Varsovie avec l'aide d'Ignacy Potocki dans le but de publier les journaux parlementaires.

Pendant quatre ans (jusqu'en 1792), Potocki fut le propriétaire des Presses libres (Drukarnia Wolna). Le terme « libres » manifestait sa ferme intention de ne pas s'engager politiquement et d'accepter uniquement la censure de l'Église. Il fut soutenu dans cette entreprise par Antoni Czerniawski, qui prit en charge la direction de l'imprimerie, et par plusieurs éditeurs et correcteurs polonais et français²⁸. Potocki écrivait uniquement en français. Ses textes devaient être traduits en polonais, même si seulement quelques-uns de ses écrits parurent en polonais. Il écrivait principalement pour le *Journal hebdomadaire*, considéré comme l'organe de la Grande Diète, et se fixait pour objectif de fournir aux pays étrangers des informations sur les événements ayant lieu à Varsovie. En plus des comptes rendus des séances de la Grande Diète, le *Journal hebdomadaire* se concentrait principalement sur la publication de notes diplomatiques et de traités internationaux. Loin de faire la chronique quotidienne des événements survenus à la Grande Diète, les articles de Potocki étaient réfléchis et subjectifs, ce qui conférait également au journal un caractère polémique. Dans la série *Réflexions sur les progrès de l'esprit*, il traitait par exemple de la perception des affaires polonaises par les organes de presse étrangers et soulignait l'importance de l'opinion publique. Presque tous les articles de Potocki paraissaient anonymement ; sa *Seconde lettre à l'Auteur du Journal*, une deuxième série d'articles fortement orientée vers la politique et publiée en 1790, resta également anonyme²⁹. Bien évidemment, Potocki s'attachait à accorder à ses opinions une portée générale et à ne pas mettre en péril sa situation personnelle pour faire valoir un certain positionnement politique.

Il est difficile de qualifier les opinions de Potocki sur les événements politiques comme novatrices ou originales. Ces opinions étaient profondément ancrées dans l'expérience et la pensée de la noblesse réformatrice de l'époque. Sans grande conscience historique, il décrivait la Révolution française comme une « folie », minimisait la situation désastreuse des agriculteurs polonais et

28 Pour une histoire de la maison d'édition *Józef Szczepaniec* : Drukarnia Wolna Jana Potockiego w Warszawie 1788–1792, Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 1998.

29 Ibid., p. 54–55.

critiquait la noblesse, selon lui conservatrice et hostile à la réforme. De même, les déclarations de politique étrangère de Potocki n'étaient pas très novatrices. La seule surprise fut son rapide changement d'opinion concernant les nouvelles formations politiques ; ainsi, en quelques semaines, il se départit de son sentiment anti-prussien à la fois intense et ostentatoire pour se ranger du côté du Parti réformiste, qui recherchait une alliance avec Berlin contre la Russie.

Le gouvernement prussien se montra reconnaissant pour l'aide offerte, en particulier de la part de ses anciens adversaires. L'alliance russe prévue avec Stanislas Auguste, qui devait garantir l'intégrité territoriale de la Pologne, fut interprétée à Berlin comme une étape supplémentaire vers l'affaiblissement de la position prussienne à l'est ou même comme une tentative russo-polonaise de contrecarrer les plans d'annexion prussiens sur Dantzig et Thorn et ainsi de renforcer la puissance de la Russie aux dépens de la Prusse³⁰. Dans ce contexte, le roi de Prusse Frédéric-Guillaume II ordonna à Buchholtz de mobiliser l'opinion publique polono-lituanienne en faveur de la Prusse et contre la Russie. Cet ordre fut bientôt suivi d'une déclaration officielle du roi de Prusse, dans lequel il décrivait l'alliance russo-polonaise comme un danger pour la Pologne. Pour éviter ce danger, il proposa une alliance défensive polono-prussienne et s'engagea à « libérer la sainte nation polonaise de toute oppression étrangère »³¹. La déclaration prussienne eut un impact très important, car c'était la première fois dans leur histoire commune que la puissance voisine, qui était elle-même impliquée dans le partage, faisait entendre sa voix de manière aussi forte contre la Russie et la Pologne-Lituanie.

La note prussienne fut accueillie avec enthousiasme par le Parti réformiste dirigé par Ignacy Potocki, qui restait sceptique à l'égard du roi de Pologne. Avec le soutien prussien, il espérait contenir l'influence de la Russie sur la Pologne et, par conséquent, mettre en œuvre les réformes nécessaires. Pour atteindre cet objectif, il organisa une intense campagne pro-prussienne qui modifia de manière radicale le sentiment politique. Un secrétaire de Stanislas Auguste formula la critique suivante : « La note a électrisé tous les esprits qui prennent la flatterie prussienne pour une preuve de lien véritable [...]. À présent, tous se dressent contre la Russie comme un seul homme »³². Jean Potocki faisait partie de ces hommes, tout comme la majorité des membres de la Grande Diète alors rassemblé. En

30 Voir à cet égard, lettre de Frédéric-Guillaume II à Ludwig von Buchholtz du 2/09/1788, in : GStA (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz), I. HA, Rep. 9, Geheimer Rat Beziehungen zu Polen, no. 27-224, c. 13.

31 Cit. d'après *Waleryan Kalinka* : *Sejm Czteroletni*, vol. 1, Kraków : Nakładem i czcionkami drukarni « Czasu » 1880, p. 150.

32 Cit. d'après *Zdzisław Janaczek* : *Polityczna rola marszałka litewskiego Ignacego Potockiego w okresie Sejmu Wielkiego 1788-1792*, Katowice : Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Karola Adamickiego 2005, p. 41.

définitive, la conclusion de l'alliance polono-prussienne en mars 1790 et la rupture avec la Russie scellèrent sa position pro-prussienne. La confiance qu'accordait le Parti réformiste au roi de Prusse et à ses expressions d'amitié était si inébranlable qu'il envisagea même de céder Dantzig et Thorn à la Prusse dans l'espoir de satisfaire aux attentes prussiennes et de résoudre ainsi des problèmes économiques complexes à l'intérieur du pays³³. C'est exactement ce message que véhiculait Potocki dans ses articles pour le *Journal hebdomadaire*, dans lesquels il soutenait que l'annexion de Dantzig par la Prusse permettrait d'abolir les tarifs coûteux sur la Vistule et ainsi d'améliorer considérablement la situation économique de la Pologne³⁴. Pour un personnage qui, à peine deux ans plus tôt, souhaitait susciter un soulèvement populaire et bâtir une armée de partisans contre les revendications territoriales prussiennes, cette proposition était pour le moins inhabituelle. Et puisque le *Journal hebdomadaire* s'adressait en particulier à un lectorat étranger, il est peut-être moins surprenant que l'annexion ultérieure de Dantzig par la Prusse n'ait suscité aucune critique importante en Europe.

S'il ne faut pas attacher trop d'importance à l'influence des articles de Potocki sur le public européen, il convient de souligner que Potocki représentait la position de l'un des partis les plus puissants, celui du roi de Pologne ainsi que de plusieurs hommes d'État. Tous espéraient que la Prusse accepte la nouvelle réforme du gouvernement afin d'obtenir le soutien nécessaire au conflit prévu avec la Russie. La complaisance de ce parti vis-à-vis des prétentions annexionnistes du roi de Prusse et son rapide changement d'opinion montrent clairement que les avis politiques de ses membres étaient cycliques et ne se limitaient pas à une pensée simpliste relevant des catégories nationales. De même, le patriotisme de Potocki revêtait des traits cosmopolites et reposait moins sur une dichotomie ami-ennemi à long terme qui aurait fondé une orientation politique que sur les exigences éthiques dominantes et la représentation idéalisée que se faisait la noblesse éclairée de la prospérité des peuples. De ce point de vue, lui et son milieu politique considéraient la Prusse soit comme une ennemie, soit comme une amie, en fonction de ce qu'ils souhaitaient obtenir ou du sentiment politique dominant à l'intérieur du pays.

En janvier 1789, Potocki publia à Paris la deuxième édition complétée et corrigée de son premier carnet de voyage *Voyage en Turquie et en Égypte*. En France, les deux éditions avaient été publiées de manière anonyme, mais leur traduction polonaise, publiée aux Presses libres et réalisée par Jan Ursyn Niemcewicz, l'un des plus grands érudits polonais des Lumières, mentionnait le nom

33 Dutkiewicz (note 17), p. 354 ; Felix Salomon : Das politische System des jüngeren Pitt und die zweite Teilung Polens, Berlin : J.S. Preuss 1895, p. 48-57.

34 Note à cet égard dans : *Szczepaniec* (note 28), p. 55.

de Potocki comme auteur. La même année, l'éditeur publia ses premiers travaux scientifiques sous le titre *Essai sur l'histoire universelle et les recherches sur celle de la Sarmatie*. L'ensemble de l'ouvrage se composait de six livres en quatre volumes, le dernier ayant paru en 1792 alors que Potocki regagnait Varsovie après un voyage de deux ans et ne souhaitait plus travailler comme éditeur.

L'intérêt de Potocki pour l'histoire des Sarmates, qui furent les premiers Slaves et donc les ancêtres de la nation polonaise, a sans doute été suscité par des considérations politiques. Lors de la période de consolidation politique interne contre la violence et les revendications des puissances voisines, il convenait de faire appel, de toute urgence, à des mythes mobilisateurs qui glorifiaient l'histoire de la Pologne. Potocki le savait aussi bien que Friedrich Nietzsche, qui comprit ce besoin presque 100 ans plus tard quand il déclara : « C'est un effort pour s'attribuer, en quelque sorte *a posteriori*, un passé d'où l'on aimerait bien tirer son origine, en opposition avec celui d'où l'on descend véritablement »³⁵. On peut douter, cependant, que Potocki ait considéré son travail sur les Sarmates uniquement comme un acte patriotique, comme le postule la littérature nationale et l'historiographie polonaises. Au contraire, il suivit la tendance de la recherche scientifique, dans l'historiographie européenne contemporaine, à être influencée par les développements politiques. Bien avant que Potocki ne se consacre à cette question, plusieurs essais parurent pour mettre en lumière l'origine des Slaves³⁶. C'est précisément parce que ce sujet fit l'objet d'intenses discussions à l'époque des Lumières que Potocki trouva la motivation d'y apporter sa propre contribution. En tant que connaisseur de la littérature polonaise souvent mythifiée et de la littérature européenne qui s'en éloignait, il tenta d'analyser les différents axes de recherche et d'établir une nouvelle approche de l'étude des tribus slaves. Cependant, sa représentation partiellement et indubitablement spéculative avait peu de choses en commun avec le mythe du Sarmatisme, qui est encore vivant aujourd'hui dans la conscience nationale³⁷.

35 Friedrich Nietzsche : De l'utilité et de l'inconvénient des études historiques pour la vie, in : Œuvres complètes de Frédéric Nietzsche. Considérations inactuelles. T. 1 ; traduit par Henri Albert. Paris : Mercure de France 1907-1922, p. 117-256 (157).

36 Par exemple *Joseph Alexandre Jablonowski* : L'empire des Sarmates : aujourd'hui royaume de Pologne, Halle : Jean Chretien Hendel 1742 ; *August Ludwig Schlözer* : Abhandlung über die Aufgabe aus der polnischen Geschichte « könnte nicht die Ankunft des Lechs in Polen zwischen den Jahren 550 und 560 u.s.w. », welcher von der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig 1766 den 19. August der Fürstl. Jablonowskische Preis zuerkannt worden, Danzig : Daniel Ludewig Wedel 1767 ; *Johann Gotthelf von Stritter* : Memoriae populorum, olim, ad Danubium, Pontum Euxinum, Paludem Maeotidem, Caucasum, Mare Caspium, et inde magis ad septemtriones incolentium, t. 2, Petropolis : Impensis Academiae Scientiarum, 1774 ; *Karl Gottlob Anton* : Erste Linien eines Versuches über der alten Slawen Ursprung, Sitten, Gebräuche, Meinungen und Kenntnisse, Leipzig : Böhme 1783-1789 ; *Johann Gottfried Herder* : Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit. Partie IV, livre 16 : Slawische Völker, Riga : Hartknoch 1791.

37 Longuement évoqué par *Martin Faber* : Das Streben des polnischen Adels nach dem Erhalt sei-

Conclusion

Dans cette étude, nous avons mentionné les recherches scientifiques de Potocki sur des sujets facilement transposables aux problématiques politiques pour montrer que sa personnalité et son engagement politique ne pouvaient être mesurés à l'aune de la norme habituelle selon laquelle « Polonais = catholique ». Jean Potocki n'avait pas de vision équilibrée des intérêts nationaux, donc pas non plus de vision équilibrée de la question du partage alors si virulemment débattue. Son activité politique ainsi que son travail journalistique étaient cosmopolites et n'avaient rien à voir avec le patriotisme enflammé du 19ème siècle, qui exigeait des intellectuels et hommes d'État qu'ils réconcilient leur mode de vie avec les idéaux propagés. Déjà en 1788, Potocki admit ouvertement qu'il connaissait à peine son pays, mais qu'il connaissait bien les autres³⁸. Après la dissolution de l'État polonais (1795), il se rangea du côté de la Russie et, en tant que membre du ministère russe des Affaires étrangères, il soutint l'empereur Alexandre Ier dans sa politique expansionniste en Asie. Cependant, l'espoir de Potocki de mettre en œuvre ses plans scientifiques, matériels et politiques avec l'aide de la Russie ne devait pas se réaliser. Même si Potocki était prêt à couper les têtes de « l'hydre toujours renaissance de nos affaires polonaises », le gouvernement russe lui témoignait peu de sympathie³⁹. En fin de compte, déçu, il prit congé de la vie politique et se concentra sur son travail littéraire et scientifique.

Le rejet de la Russie confirme la thèse de l'échec de toutes les tentatives de Potocki de s'établir en tant que réformateur militaire, politicien et éditeur. Bien qu'il ait toujours essayé de prendre part au processus politique, les gouvernements, partis ou hommes d'État au pouvoir répondirent à son engagement avec une indifférence bienveillante. Ses propositions semblaient trop peu diplomatiques, trop excentriques, trop irréalistes pour influencer concrètement la vie politique. La thèse prédominante d'aujourd'hui selon laquelle les projets interventionnistes et non réalisables de Potocki étaient dus à son attitude apolitique, en définitive, ou aux idées spontanées d'un excentrique en contradiction avec lui-même n'est pas très convaincante dans ce contexte⁴⁰. Certes, Potocki siège au panthéon des

ner Privilegien. Zur ursprünglichen Bedeutung des Wortes « Sarmatismus », in : *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 57, 2009, p. 374–401 ; *Hans-Jürgen Bömelburg* : Imaginationskonzepte und Nationskonstrukte zwischen Sarmatismus und Romantik : Jan Paweł Woronicz und Julian Ursyn Niemcewicz, in : *Alfred Gall* et al. (éd.) : *Romantik und Geschichte. Polnisches Paradigma, europäischer Kontext, deutsch-polnische Perspektive*, Wiesbaden : Harrassowitz 2007, p. 66–89.

38 *Jean Potocki* : Œuvres III. Théâtre, Histoire, Chronologie, Écrits politiques (éd. *François Rosset* et *Dominique Triaire*), Louvain : Peeters 2004, p. 275.

39 Cit. d'après *Rosset/Triaire* : *Jean Potocki* : Biographie (note 6), p. 264.

40 À cet égard, voir *Rostworowski* (note 5), p. 686 ; *Teresa Kostkiewiczowa* : « Comme une truite parmi les carpes » : Jean Potocki dans le paysage intellectuel des Lumières européennes, in :

intellectuels non conventionnels et cosmopolites, qui sont à la fois subjugués et débordés par le quotidien de la vie politique et la bureaucratie qui lui est associée, ce qui en fait un outsider classique. Mais même si, en grande partie, les hauts lieux du pouvoir lui sont restés fermés, on ne peut nier qu'il ait essayé à plusieurs reprises de participer à la vie politique. Et c'est son environnement, en définitive, qui l'a empêché de trouver suffisamment d'opportunités pour se faire entendre et s'engager.

Traduit de l'allemand par Claire-Amandine Soulié

Emiliano Ranocchi

Jean Potocki, conseiller privé. Les lettres inconnues de Jean Potocki à Andrej Jakovlevitch Budberg de la fin de l'année 1806 au début de l'année 1807

Parmi les archives moscovites, l'AVPRI (Archiv vnieshnieï politiki rossiskoï imperii / Archives de la politique étrangère de l'Empire russe) fait sans aucun doute partie des plus élitistes et des plus difficiles d'accès. Tous ceux qui sont parvenus à y entrer le savent. Grâce aux recherches de François Rosset et Dominique Triaire, il a été possible de tirer de son fonds opulent une série de documents importants qui ont jeté un nouvel éclairage sur l'activité de Jean Potocki en tant que conseiller politique. Il s'agit notamment de sa correspondance avec Adam Jerzy Czartoryski et son successeur Andrej Jakovlevitch Budberg, du journal de voyage en Mongolie et d'un certain nombre de documents plus ou moins liés à ce que l'on appelait le « système asiatique », écrits à une époque où Potocki aspirait à diriger le département des affaires asiatiques. Comme on le sait, ses aspirations ne se sont pas réalisées.

Les dernières recherches auxquelles j'ai pu procéder moi-même ont abouti à la découverte d'une série de lettres de Potocki inconnues jusque-là. Elles sont conservées dans deux dossiers différents, qui portent les cotes 7852 op. 468 et 7905 op. 468.

Le premier dossier contient des lettres manuscrites de Potocki datant de 1803, toutes adressées au prince Adam Jerzy Czartoryski, deux lettres de Czartoryski à Potocki et une lettre d'Alexandre Ier le remerciant de lui avoir dédié *L'Histoire primitive des peuples de la Russie*. Cette découverte est importante dans la mesure où la correspondance de Potocki connue jusqu'à présent présentait une grave lacune pour l'année 1803. Ces lettres la comblent en partie : puisqu'elles datent de février à décembre, elles recouvrent l'année entière¹.

¹ Ces lettres viennent de paraître, cf. *Emiliano Ranocchi* : Trois lettres inconnues de Jean Potocki à Adam Jerzy Czartoryski de l'année 1803, in : *Emilie Klene* et al. (éd.) : *Sur les traces de Jean Potocki*, Oxford : The Voltaire Foundation 2018, p. 245-252.

Le deuxième dossier ne contient que les lettres manuscrites de Potocki à Budberg. Seules cinq d'entre elles datent de la première moitié de décembre (du 1er au 12) 1806. Une analyse plus approfondie du contenu des autres lettres suggère qu'elles datent des premiers mois de 1807. Parmi les lettres qui ont été conservées, certaines composent collectivement un vaste mémoire.

L'Europe connaît alors une période mouvementée : la Confédération du Rhin vient d'être créée, la quatrième coalition est entrée en guerre (après la défaite de la Prusse aux batailles d'Iéna et d'Auerstedt, le poids de la lutte contre Napoléon repose principalement sur les épaules de la Russie). Dans le même temps, le sultan Selim III, en accord avec la France (en la personne du député-général Sebastiani), révoque les hospodars de Valachie (Constantin Ypsilantis) et de Moldavie (Alexandre Morouzi), considérés comme soumis au tsar russe, tandis que la France occupe la Dalmatie. Confrontée à la menace d'une attaque française, la Russie envahit la Valachie et la Moldavie. En réaction, le 18 décembre, la Turquie déclare la guerre à la Russie. C'est le début d'une nouvelle guerre russo-turque qui durera jusqu'en 1812.

Déçu par la politique pro-prussienne d'Alexandre, le prince Adam Jerzy Czartoryski, ministre des Affaires étrangères en qui Potocki (et pas seulement lui) avait placé tant d'espoir, pose sa démission à la fin du mois de juin 1806. Andrej Jakovlevitch Budberg (1750–1812), un Allemand balte, le remplace dans cette fonction. C'est précisément à Budberg que l'écrivain adressa ses lettres à son retour de Mongolie, où fut arrêtée la mission envoyée en Chine à laquelle Potocki participa en qualité de responsable scientifique. C'est une période de travail intense sur ce que l'on appelle le « système asiatique », un dossier portant sur les possibilités de développement politique et économique de la Russie à l'est et au sud. Selon les informations contenues dans une lettre à Roumiantsev datée d'octobre 1807², ce dossier devait être composé de trois mémoires conséquents. Jusqu'à présent, cependant, un seul d'entre eux a pu être retrouvé, dont le sujet ne coïncide avec aucun des titres communiqués à Roumiantsev.

Mentionnons encore que Potocki écrit à Budberg à la veille de sa nomination au poste de rédacteur en chef (comme on l'appellerait aujourd'hui) de l'hebdomadaire anti-napoléonien *Le Journal du Nord* et juste après. Par conséquent, ces lettres portent aussi bien sur l'hebdomadaire, que mentionne brièvement la huitième lettre, que sur le système asiatique.

Il est tout à fait possible que la réponse de la chancellerie du tsar, datée du 4 décembre, se rapporte justement au mémoire intitulé *Reflexions sur l'influence*

2 Jean Potocki : Œuvres, éditées par François Rosset et Dominique Triaire, Louvain : Peeters 2006, in : Œuvres V, p. 216–217 [ci-après Œuvres].

de la politique Asiatique dans les Circonstances actuelles (n° 209), joint aux lettres écrites au cours des premiers jours de décembre 1806 :

Au comte Potocki / J'ai lu avec plaisir le Mémoire intéressant que vous avez bien voulu me communiquer, et je ne manquerai pas de le mettre sous les yeux de S. Mté l'Empereur. / Désirant profiter de votre conversation sur cet objet, J'offre à V. E. le peu de moment dont je peu disposer demain Mercredi dans la matinée [...]³.

Ceci, bien sûr, ne résout pas l'énigme de la structure prévue pour le « système asiatique », car ce que l'auteur et le destinataire de la lettre, Budberg, appellent « mémoire », n'est pas une œuvre achevée, mais une réflexion écrite à vif et jetée sur papier (de l'aveu de l'auteur) sans faire de brouillon, ce dont témoigne une orthographe très approximative. L'auteur remarque souvent qu'il « fait courir sa plume » et confesse avoir une connaissance incomplète de diverses matières. Ainsi, tout porte les traces du provisoire et de l'urgence : ce n'est pas une œuvre, ce n'en est même pas une ébauche. En revanche, ce sont des lettres réellement confidentielles qu'il convient de lire dans le contexte d'autres lettres à Budberg datant de cette période, déjà connues et publiées. Par ailleurs, ces lettres montrent que si le « système asiatique » a été conçu comme une étude complète (ce dont nous ne possédons pas la preuve pour l'instant, ne connaissant pas sa forme définitive), cela s'est produit sur fond de réflexions extrêmement riches, exprimées tant dans la correspondance privée (et même, en l'occurrence, secrète), que dans l'hebdomadaire et d'autres ébauches, en partie retrouvées et publiées dans le troisième volume des œuvres complètes⁴. Nous le savions déjà mais la partie récemment découverte de la correspondance secrète avec Budberg complète l'image que nous en avons qui, malgré cela, reste fragmentaire. Or, ces lettres confirment le point de vue de Potocki non seulement en tant que conseiller aux affaires asiatiques (ce qui n'est pas nouveau), mais aussi en tant que conseiller privé discutant, sur un mode confidentiel, des questions majeures de politique internationale de l'époque. Rarement dans sa vie avait-il été si proche du pouvoir, et surtout, rarement le pouvoir l'avait-il écouté aussi attentivement qu'en ce temps-là. Il est évident que le simple intérêt du Tsar pour le point de vue de Potocki sur la politique internationale de la Russie ne l'engageait à rien, ni vis-à-vis de Potocki lui-même (qui, de toute façon, n'avait pas obtenu le poste tant convoité de directeur des affaires asiatiques), ni à l'égard de ses propositions politiques. Mais l'affaire reste incontestablement marquée d'un rare prestige et

3 Citation d'après : *Jean Potocki : Œuvres III* (note 2), p. 349.

4 Ibid., p. 337-359.

le fait est que certaines de ses suggestions furent appliquées (sciemment ou non) par le tsar Alexandre et ses successeurs pendant des décennies.

1. Le contenu de la correspondance – lettres I à V : relations avec Napoléon et politique russe à l’est

Tout d’abord, il nous a fallu mettre de l’ordre dans les lettres qui, dans le fonds d’AWPRI, sont classées selon l’ordre ancien des cotes et ne correspondent pas du tout à l’ordre chronologique [de leur rédaction]. La version éditée présentée ici est une proposition basée en partie sur les dates figurant sur ces lettres, et en partie sur les hypothèses tirées de leur comparaison avec d’autres lettres à Budberg datant de la même période.

Le recueil s’ouvre donc sur une longue lettre, écrite, comme le texte lui-même l’indique, le 1er décembre (n° II dans la présente édition). C’est la plus longue de toutes les lettres. Intitulée *Reflexions sur l’influence de la politique Asiatique dans les Circonstances actuelles* (le titre est inscrit sur une page à part, ce qui manifeste l’intention de distinguer le texte qui suit d’une simple lettre), elle est précédée d’une lettre d’introduction séparée (I). Dans cette dernière, Potocki remarque que dans les circonstances présentes, la paix ne peut résulter de l’envoi d’une quelconque mission diplomatique, même si celle-ci était confiée à un personnage d’une autre envergure que Pierre d’Oubril qui, le 20 juillet 1806, avait négocié avec Napoléon une paix très défavorable pour la Russie, qui ne fut jamais signée par Alexandre. Il faut des trêves, des négociations, des batailles. Les négociations pourraient durer 10 ans, mais il faut qu’elles s’engagent.

Les intentions sérieuses de l’auteur se manifestent dès son introduction, dans laquelle Potocki définit la méthode qu’il suivra pour son argumentation. Or, il convient de commencer par ce que l’on sait, par ce qui est certain ; comme il l’écrit lui-même, « il faut d’abord savoir ». C’est un principe auquel il adhère dans tout travail intellectuel, en particulier le travail d’historien, et que l’historiographie appelle « méthode régressive » : en reconstruisant le passé, nous sommes condamnés à faire des suppositions et ne pouvons reculer que jusqu’à la dernière information considérée comme certaine. Dans le cas d’un essai politique, ce que nous savons se ramène à observer honnêtement l’état actuel des choses, alors que toutes les hypothèses relatives à l’avenir sont incertaines.

La Vistule sépare alors la zone d’influence russe de la zone d’influence française. Les forces sont uniformément réparties des deux côtés, aussi faut-il s’attendre à des succès *balancés*. Ce terme fait partie des inventions linguistiques par lesquelles Potocki parvenait à exprimer d’une manière très simple et concise un

point de vue complexe et détaillé. Dans ce contexte, les succès balancés désignent ce qui attend les deux parties si aucun imprévu ne se produit. Il s'agit d'une notion empruntée à la physique, exprimant un état d'équilibre dynamique qui se maintient dans un système fermé lorsque des forces égales et opposées y agissent. Quelles prévisions peut-on faire dans le cas d'un tel équilibre des forces ? Napoléon envahira certainement le Danemark, mettra de l'ordre en Prusse, peut-être en Autriche. Pendant ce temps, la Russie utilisera ses ressources et celles de son allié (c'est-à-dire l'Autriche) sur le territoire duquel se déroulera la guerre. Enfin viendra le moment où Napoléon (désigné ici comme Gengis Khan – Machiavel)⁵ n'aura plus rien à annexer en Europe et se contentera de « tenir en échec les forces de la Russie »⁶ et de mettre en œuvre ses plans en Turquie. S'ensuit une description concise mais très pertinente de la situation politique en Turquie. Potocki, on le sait, était un grand connaisseur du pays.

L'attitude de Potocki concernant la politique russe à l'égard de la Turquie est intéressante. La Russie avait intérêt à ce que les vestiges de l'ancienne puissance ottomane, amputée de tous les territoires devenus *de facto* indépendants ou passés dans une autre sphère d'influence, continuent d'exister. Avant tout, la Russie devait veiller à la viabilité du canal, c'est-à-dire le Bosphore. Il est vrai que laisser les Français accéder à l'Asie ne ferait pas plaisir aux Anglais, mais il valait la peine de partager son influence à l'est en échange de la paix en Europe, d'autant plus qu'il était possible d'offrir aux Anglais des garanties suffisantes sur leur influence en Inde (la Russie devant conserver son influence sur la Mésopotamie). Pour sauver la Prusse, il était peut-être nécessaire de sacrifier la Grèce. Dans l'éventualité où Napoléon aurait déjà décidé d'anéantir l'Autriche, la compensation territoriale serait, selon Potocki, le seul moyen d'entraver ce projet.

Si la proposition de Potocki plaisait à l'empereur, il suggérait de procéder comme suit : déclarer une trêve de quatre mois, négocier une sphère d'influence en Valachie et enfin, introduire, un par un, tous les sujets de négociation susceptibles de conduire à une paix générale. L'Europe ne retrouvera jamais son équilibre, mais il serait bon de définir dès maintenant les limites des sphères d'influence des trois puissances. À ce stade, il propose sa candidature pour le département des affaires asiatiques en usant de deux arguments : 1. il s'agit des affaires asiatiques ; 2. dans sa jeunesse, il a fait connaissance avec Talleyrand qui l'a apprécié, si bien qu'il s'attend à un accueil favorable de sa part.

Une pause est marquée ici, et la partie suivante de l'essai, écrite le 2 décembre, comme l'indique la date apposée à la fin (n° III dans la présente édition),

5 Potocki se montre assez inventif pour affubler Napoléon de qualificatifs divers. Dans la lettre suivante, il l'appellera « météorite ».

6 Lettre du 1/12/1806, éditée dans le présent volume, p. 567.

est précédée d'une courte introduction. Cette fois, il ne s'agit pas d'une lettre distincte. Dans la suite de son raisonnement, afin de rendre son argument plus clair, Potocki partira à chaque fois d'un principe correspondant à une lettre de l'alphabet latin. Le premier principe considère l'Europe comme un système qui, de par sa nature, tend vers la stabilité. La période actuelle, celle des révolutions, sera suivie d'une période plus calme, sanctionnée par d'importants traités, comparables à ce que furent en leur temps les traités de Westphalie. Potocki semble pressentir l'importance du Congrès de Vienne pour le rétablissement de l'équilibre politique en Europe. Tout en annonçant ce principe, il émet une réserve : le temps n'est pas encore venu. D'emblée, il s'interroge sur les signes qui permettront de reconnaître que la situation est suffisamment mûre pour jeter les bases d'un nouveau droit international. La réponse reproduit dans une certaine mesure le raisonnement qui accompagne les *succès balancés* : en dehors de la survenue d'événements inattendus comme l'assassinat de Napoléon ou une nouvelle révolution, on peut s'attendre à l'avenir à des effets causés par les mêmes facteurs que ceux qui sont à l'œuvre aujourd'hui. Il s'agit ici d'un transfert à la sphère politique du principe des *causes actuelles*, caractéristique d'un courant géologique dit « actualisme » dont le principal représentant était James Hutton. Ce principe soutient que les processus qui ont façonné la Terre par le passé ne diffèrent pas de ceux qui sont à l'œuvre actuellement. Pour l'Angleterre, le temps sera donc venu de faire la paix lorsqu'elle aura conquis tous les territoires qu'elle convoite, c'est-à-dire l'Amérique du Sud et les « îles françaises ». Il en va de même pour Napoléon : il ne sera prêt pour la paix que lorsqu'il aura remplacé tous les Bourbons par ses frères et lorsque la France aura annexé l'Égypte, où un excédent de population pourra être transféré. De là, on en arrive au deuxième principe : il est nécessaire de cacher nos intentions à Napoléon pour éviter qu'il ne concentre toutes ses ressources sur la lutte contre la Russie. Au contraire, il convient de saisir toutes les occasions pour afficher une attitude pacifique sans pour autant lui offrir la paix. Dans ce contexte, Potocki propose des pourparlers secrets entre les ministres russe et français à Copenhague et à Constantinople afin de simuler une certaine ouverture du côté russe, sans s'engager à quoi que ce soit.

Dans la lettre suivante (n° IV), il revient sur le sujet de la Turquie, l'un des lieux où les intérêts de la France et de la Russie s'affrontent. Il commence par rejeter le point de vue courant (qualifié de « projet favori des politiques des cafés et des tavernes »⁷), selon lequel les Turcs devraient être repoussés jusqu'en Asie, et rappelle ce qui s'est passé au Caire après l'expulsion des Français pendant la campagne d'Égypte. Il oppose à ce point de vue le principe suivant (en renvoyant à ce qu'il avait déjà écrit dans sa lettre du 1er décembre) : la Russie devrait tout

7 Lettre écrite après le 2/12/1806, éditée dans le présent volume, p. 572.

d'abord garantir à la Sublime Porte son existence et, ensuite, lui accorder toutes les provinces dans lesquelles la religion musulmane est majoritaire. Néanmoins, il ne développe pas immédiatement ce principe et choisit plutôt de passer aux changements survenus dans la géographie économique de la région frontalière entre la Russie et la Turquie à la suite du traité de Jassy (9 janvier 1792), qui mit fin à la septième guerre russo-turque. Il est question de la Podolie, un pays dépeuplé pendant de longs siècles, mais que la Russie s'était mise à repeupler depuis un certain temps ; il est question d'Odessa, que Potocki connaît bien et qui, grâce à son gouverneur, le prince Richelieu⁸, se développe à un rythme vertigineux. Selon Potocki, la Russie ne peut pas se permettre d'exposer ses provinces les plus riches à un saccage par les Turcs en cas de guerre (l'auteur tente ici de préserver ses intérêts patrimoniaux), ce qui devrait être pris en compte dans les négociations avec la France. Pour la troisième fois, il propose de faire jouer à la Russie le rôle de garant de l'inviolabilité des territoires turcs où domine la religion musulmane d'obédience sunnite, au prix de certaines concessions en faveur des puissances européennes dans les régions actuellement considérées comme faisant partie de l'Empire ottoman, mais culturellement et confessionnellement liées à l'Europe. Pour y parvenir, il faudrait une trêve qui laisserait du temps pour mener les négociations nécessaires tant que les Français n'auront pas encore franchi la Vistule.

2. Le contenu de la correspondance – lettre V : relations avec l'Autriche et réflexions sur la Pologne

Dans sa lettre du 12 décembre (n° V), Potocki, tout en revenant à sa proposition de pourparlers diplomatiques confidentiels à Copenhague et à Constantinople, mentionne également une autre stratégie possible, fondée sur l'hypothèse de la neutralité de l'Autriche. Partant de là, il énonce le dernier principe, d), selon lequel la « frontière intégrante » de la Russie ne devrait pas aller au-delà de la rivière Siret. L'Autriche a besoin d'être rassurée sur l'occupation de la Valachie, qu'il faudrait présenter comme une simple mesure de précaution contre le risque d'une entente entre la France et la Sublime Porte, susceptible de troubler l'équilibre politique dans les Balkans. La Russie a l'intention de remettre la Valachie entre les mains de l'Autriche jusqu'à la conclusion d'une paix générale. De fait, la Russie se retirera de Valachie et de la Moldavie en vertu du traité de Tilsit. Une fois de plus, Potocki utilise un concept inventé par lui, à savoir la notion de *système de concentration*, logiquement lié à l'idée de « frontière intégrante ». Il avait

8 Cf. *Elena Polevchtchikova/Dominique Triaire (éd.) : Lettres d'Odessa du Duc de Richelieu 1803-1814, Ferney-Voltaire : Centre International d'Étude du XVIIIe siècle 2014.*

déjà fourni une explication plus globale du système de concentration dans l'un des fragments politiques, également retrouvés à l'AVPRI et publiés dans le troisième volume des œuvres complètes de Potocki⁹. Un pays guidé par le principe de concentration ne cherchera pas à étendre ses frontières au-delà d'une zone qu'il est capable de contrôler et s'efforcera d'améliorer les conditions sur son territoire plutôt que d'élargir son espace. Par conséquent, la Russie, ne franchissant pas le Siret, obéira aux règles d'un tel système.

La lettre se termine par une réflexion sur la Pologne. Bien que Potocki admette qu'il n'est pas au courant de ce qui s'y passe, il fournit une description très pertinente et perspicace de la situation dans un pays divisé, faisant preuve d'une compréhension loin d'être superficielle de la spécificité du Grand-Duché de Lituanie. Il propose qu'Alexandre se déclare grand-duc de Lituanie avec la promesse de restaurer aux habitants du Grand-Duché leur ancienne constitution dans un délai de deux ans. Alexandre mettra plus tard cette suggestion en pratique. La proposition de Potocki, comme il l'explique lui-même par la suite, est fondée justement sur le concept de système de concentration. La Russie ne peut pas imposer ses droits au-delà de la Vistule, sauf en présence de circonstances exceptionnelles. Compte tenu de l'impossibilité de prévoir ce qui pourrait arriver, elle devrait prendre des mesures pouvant être adaptées à différentes configurations :

Vouloir que tout ce qui a été, soit tout comme il a été. C'est faire preuve de prévention et non de Politique. Faire des démarches marquantes, et qui pourtant ne compromettent point c'est de la Politique. C'est ainsi qu'un cabinet acquière de la considération¹⁰.

La Russie devrait ainsi faire passer sa « frontière intégrante » par la Dvina occidentale. Ainsi, elle fera entendre que l'expansion n'est pas son objectif et qu'elle s'inspire du système de concentration.

3. Le contenu de la correspondance – lettres VI à VIII : affaires privées

Les trois lettres suivantes (n° VI à VIII) revêtent un caractère purement biographique. Dans la lettre n° VII, Potocki s'occupe de la délivrance d'un passeport pour son beau-frère qui souhaite se rendre dans une ville thermale. La lettre n° VIII se comprend dans le contexte des lettres 96 et 99 d'après la numérotation des

9 Cf. *Jean Potocki* : Œuvres III (note 2), p. 339.

10 Lettre du 12/12/1806, éditée dans le présent volume, p. 578.

œuvres complètes de Potocki¹¹. L'expéditeur tente de se renseigner pour savoir si la promesse d'avancement de son beau-frère, Jarosław Potocki, a une chance quelconque d'aboutir. Dans sa réponse, Budberg lui fait comprendre qu'il n'est pas du tout au courant de l'affaire, ce que Potocki, à son tour, interprète comme un signe que Budberg ne souhaite pas s'en mêler (autrement dit, qu'il refuse de jouer les intermédiaires). En réalité, tout cela ressemble à un malentendu. Budberg promet de s'intéresser au cas du beau-frère de Potocki et cette lettre contient des remerciements pour l'attitude positive de Budberg dans cette affaire.

4. Le contenu de la correspondance – lettres IX à X : projet de création d'une ligue antinapoléonienne

La collection se termine enfin par une série de lettres (n° IX à X) formant un vaste mémoire, dont plusieurs parties sont secrètes et qui se poursuit dans les lettres déjà publiées au volume V des œuvres complètes¹². Potocki passe immédiatement *in medias res*, avoue posséder des renseignements parcellaires au sujet de la médiation que la France aurait, paraît-il, demandé à l'Autriche concernant la cessation de la guerre avec la Prusse. Bien qu'il ne voie aucune raison de reconnaître l'usurpateur, on ne saurait, d'après lui, s'attendre à ce que la Prusse continue de faire la guerre à ce dernier. Par conséquent, il propose la création d'une ligue anti-napoléonienne avec la participation de l'Angleterre, de la Russie et de la Suède mais déjà sans la quatrième grande puissance. Dans la suite de sa lettre, il donne à cette ligue le nom d'Alliance du Nord, tout en ajoutant qu'il ne tient pas à cette appellation ; on pourrait tout aussi bien la nommer ligue de Königsberg, de Stockholm ou de Riga. Une trêve avec la Prusse déplacerait automatiquement le théâtre de la guerre en Turquie où la Russie est davantage chez elle, écrit-il, que sur les rives de la Vistule. Elle peut compter sur le soutien des Grecs des forteresses (Bender et Khotyn) et y dispose de moyens autrement plus grands. Une fois arrivée en Turquie, elle pourrait aussi commencer à réfléchir à une intervention dans le sud de l'Italie. Il poursuit en indiquant que les Français devraient se voir proposer un prince légitime, sans toutefois que l'Angleterre ne joue les intermédiaires, car les Français mépriseraient un Bourbon proposé par les Anglais. Avant toute chose, il est indispensable de donner des garanties aux généraux prêts à s'élever contre l'usurpateur ainsi que de mettre en place un comité pour les accords secrets.

Dans la suite du mémoire secret, Potocki souligne que l'Alliance du Nord ne vise pas à entraîner la chute de Napoléon ; ses objectifs sont la défense des États

11 *Jean Potocki : Œuvres V* (note 2), p. 161–163.

12 Cf. en particulier les lettres n° 102, 104, 105, 106, 109, 111, 116, 122, 133, 134.

respectifs et le bien de leurs sujets. Néanmoins, dans l'hypothèse où la chute serait possible, il faut s'y préparer et disposer d'un système complet en prévision du moment où apparaîtraient les premiers signes de déclin. Il est nécessaire d'avoir des choses à proposer à ceux qui ont placé leurs espoirs en Napoléon : Talleyrand, Masséna, le Sénat français, la Bavière et même les Polonais sur les terres occupées par la Prusse. Une information sur les relations personnelles avec les membres de la Commission gouvernementale (mise en place le 14 janvier 1807) suggère que la lettre pourrait dater de la deuxième moitié de janvier 1807 au plus tôt. Potocki formule des conseils intéressants sur la manière de gagner la sympathie des Polonais de la Pologne prussienne : le roi de Prusse devrait se proclamer roi de Grande-Pologne et grand-duc de Mazovie et adopter une constitution similaire à la Constitution du 3 mai, à laquelle les Polonais sont si attachés. Suite à cet acte, les légions se détourneraient de Napoléon, ce qui, d'après lui, en serait la conséquence directe la plus probable. Il est intéressant de noter qu'au même moment, le prince Antoine Henri Radziwiłł soumit à Frédéric Guillaume III un mémoire similaire, où il conseillait à ce dernier de se proclamer roi de Grande-Pologne, tandis qu'Alexandre Ier devait, selon lui, devenir roi de Lituanie et grand-duc de Podolie et de Volhynie ; quant à l'empereur d'Autriche François Ier, il le voyait en roi de Galicie et de Lodométrie. Comme indiqué plus haut, dans sa lettre du 12 décembre, Potocki suggère qu'Alexandre se proclame grand-duc de Lituanie. Ces analogies permettent-elles de supposer l'existence d'un lien entre les conseils diplomatiques d'Antoine Henri Radziwiłł et ceux de Jean Potocki (qui se connaissaient personnellement depuis au moins dix ans, même si nous ne disposons jusqu'à ce jour d'aucune trace écrite de leurs contacts), ou bien faut-il les considérer comme une coïncidence résultant d'une évaluation similaire de la situation ? En tout état de cause, d'autres propositions de ce genre circulaient dans les bureaux diplomatiques de l'époque.

La partie restante de la lettre est presque entièrement consacrée à la description du système anti-napoléonien, élaboré, selon Potocki, grâce à des mesures qui ne coûtent rien et n'obligent à rien : des promesses faites aux généraux français et des opinions diffusées par les Américains, qui font d'excellents espions. Enfin, il convient de veiller à ce que les déclarations publiques fassent toujours mention des ambitions de Napoléon plutôt que de celles de la France. Aux Français, il faudrait indiquer une troisième voie entre l'anarchie et Napoléon, aux Wurtembergeois et aux Bavares, qui se mettent toujours du côté de la France, une France séparée de Napoléon. Potocki préconisera résolument cette stratégie dans le *Journal du Nord*. Enfin, une ligue pour la Saxe, Hanovre, la Hesse et les villes hanséatiques devrait voir le jour pour agir aux côtés de l'Alliance du Nord. À ce stade, Potocki prévoit également la participation de la Prusse à l'Alliance du Nord.

Il convient de souligner le ton empreint d'un respect craintif que Potocki adopte en s'adressant au ministre du tsar, élément déjà remarqué par Rosset et Triaire dans leurs commentaires sur les autres lettres de Potocki à Budberg, publiées plus tôt. L'intimité et la complicité intellectuelle à laquelle nous avaient habitués les missives destinées à Czartoryski ont disparu. Ici, il écrit à un fonctionnaire qui, tout en gardant une apparence de courtoisie, veut sciemment tirer de lui le maximum d'avantages pour la politique d'Alexandre. D'ailleurs Alexandre n'est plus l'empereur auquel Potocki a dédié son ouvrage historique majeur. Tout a changé, et d'autres changements se préparent. Toutefois, avant que son étoile déclinante ne s'éteigne et qu'il ne s'éloigne définitivement du centre du pouvoir, il aura encore l'occasion de briller quelques instants.

5. Potocki : un conservateur ?

L'image de Potocki qui émerge des lettres à Budberg, aussi bien de celles qui viennent d'être découvertes que des autres, semble correspondre aux caractéristiques d'un conservateur tel que Michel Houellebecq en a dressé le portrait dans un article de presse assez connu, publié le 8 novembre 2003¹³. L'adhésion de Potocki à la position russe et son service à la cour du tsar, envisagés dans le contexte des soulèvements patriotiques de ses concitoyens, ont posé quelques problèmes aux historiens, surtout d'origine polonaise. Il est probable que le personnage du jeune rebelle et fervent patriote durant la Grande Diète corresponde davantage à nos goûts. En revanche, Potocki-conseiller affiche les caractéristiques d'un véritable conservateur (conservateur mais pas réactionnaire) : il garde ses distances par rapport à toutes les idéologies (de là, il n'y a qu'un pas vers le *pensiero debole*), sa pensée politique a une dimension économique, ce qui signifie qu'il compte les profits et les pertes avant chaque action et, comme tout conservateur,

il a tendance à idéaliser la société sous la forme d'une machine parfaite, où le passage d'une génération à l'autre s'effectue moyennant un effort minimal, où l'on cherche à minimiser les souffrances et les contraintes de la même manière que l'on cherche, en mécanique, à minimiser les frottements¹⁴.

Fréquentes dans ses lettres, les exhortations à simuler une action, à se prétendre ouvert aux arguments de la partie adverse, sans s'engager à rien, permettent de rapprocher la pensée politique de Potocki du concept taoïste de *wu*

13 Michel Houellebecq : Le conservatisme, source de progrès, *Le Figaro*, 8/11/2003, http://www.houellebecq.info/presse/168_Le%20conservatisme-%20Michel%20Houellebecq.doc, 17/01/2017.

14 Ibid.

wei. La preuve en est l'idée même de système de concentration que Potocki préconise ouvertement dans l'un des fragments conservés à l'AVPRI : plutôt gérer prudemment ce que l'on possède que rechercher l'expansion. Enfin, ses appels constants au compromis le placent dans la même catégorie que ce lord anglais, évoqué par Houellebecq, qui en 1940 écrit au *Times* une lettre proposant de mettre fin à la guerre par voie de compromis.

Conscient que la vie des hommes se déroule dans un environnement biologique, technique et sentimental (c'est-à-dire très accessoirement politique), conscient qu'elle a pour objectif la poursuite d'objectifs privés, il [un conservateur - E.R.] aura pour toute conviction politique marquée un rejet instinctif. L'homme révolté, le résistant, le patriote, le fauteur de troubles lui apparaîtront avant tout comme des individus méprisables, mus par la stupidité, la vanité et le désir de violence. Contrairement au réactionnaire, le conservateur n'aura ainsi ni héros ni martyrs ; s'il ne sauve personne, il ne fera, non plus, aucune victime ; il n'aura, en résumé, rien de particulièrement héroïque ; mais il sera, c'est l'un de ses charmes, un individu très peu dangereux¹⁵.

Traduit du polonais par Agata Kozak

¹⁵ Houellebecq (note 13).

Mosaïque et labyrinthe :
Manuscrit trouvé à Saragosse

Lena Seauve

La narration féminine simulée dans le *Manuscrit trouvé à Saragosse* de Jean Potocki

Lorsque les auteurs masculins écrivent « je » dans des textes narratifs, cela ne signifie pas nécessairement que le narrateur concerné est un homme. Depuis l'Antiquité, il existe des narrateurs dont l'identité sexuelle n'est pas celle de l'auteur : on peut citer les *Héroïdes*, lettres d'héroïnes attribuées à Ovide ou, plus récemment, *Histoire de Juliette* du marquis de Sade. Dans ces textes, l'auteur masculin attribue un genre féminin au narrateur homodiégétique, adoptant ainsi une perspective féminine imaginaire. Ce phénomène est démultiplié dans les textes qui travaillent sur des fictions d'éditeurs et/ou des imbrications métadiégétiques, ce qui est le cas du *Manuscrit trouvé à Saragosse* de Jean Potocki¹.

1. Les points de vue féminins simulés et le plaisir du texte

Cette étude a pour objet d'examiner les récits métadiégétiques des narratrices féminines dans le roman de Potocki. Elle se penche sur les circonstances dans lesquelles les personnages féminins du *Manuscrit* racontent des histoires, le type d'histoire dont il s'agit, la manière dont elles sont racontées, le but poursuivi et la question à savoir si ces narratrices parviennent ou non à leurs fins. Avant de répondre à ces questions, il convient de poser l'hypothèse que les femmes narratrices et leurs récits se distinguent radicalement de ceux des hommes. Cette réflexion repose sur la thèse selon laquelle les textes qui adoptaient une perspective narrative féminine simulée, en particulier au 18ème siècle, présentaient des formes, contenus et fonctions narratifs récurrents. Ces points communs se manifestent de quatre manières spécifiques : tout d'abord, les destinataires des récits intérieurs sont explicitement masculins ; deuxièmement, le contenu des récits est autobiographique ; troisièmement, la manière de raconter de la narratrice

1 *Jean Potocki* : *Manuscrit trouvé à Saragosse* (version de 1810). Texte établi par François Rosset et Dominique Triaire, Paris : Éditions Flammarion 2008 ; *Id.* : *Manuscrit trouvé à Saragosse* (version de 1804). Texte établi par François Rosset et Dominique Triaire, Paris : Éditions Flammarion 2008.

féminine est prétendument passive et elle ne fournit aucune interprétation du récit ; et quatrième, le récit a un but spécifique.

Dans sa monographie sur le roman érotique, Hiltrud Gnüg constate qu'en particulier, les romans libertins du 18ème siècle « sont presque toujours écrits avec une perspective féminine imaginaire »². On pense notamment, à cet égard, à *La Religieuse* de Diderot ou, encore une fois, à la *Juliette* de Sade. Les narratrices féminines simulées racontent à un homme leur histoire personnelle. Leur récit prend la forme d'une confession qui se concentre sur leurs errements érotiques réels ou imaginaires. Mais quelle est l'intention des auteurs masculins lorsqu'ils font avouer aux narratrices leurs expériences érotiques ? La formulation de l'objectif de l'auteur fait inévitablement penser au concept d' « intention auctoriale », relancé depuis quelques années, en particulier dans les sciences affectives³. Au 18ème siècle, comme nous le montrerons dans l'exemple du *Manuscrit*, les auteurs masculins mettent en scène des narratrices féminines qui séduisent à la fois un public masculin fictif ainsi que le destinataire du texte.

Mais comment la séduction fonctionne-t-elle à travers un récit, ou, comme se le demandait déjà Roland Barthes dans *Le plaisir du texte* : « comment prendre plaisir à un plaisir rapporté ? »⁴. Barthes considérait le caractère lacunaire d'un texte comme une condition du plaisir qu'il procure : « c'est l'intermittence [...] qui est érotique »⁵.

Ceci crée une complicité particulière entre l'érotique et le suspense :

[...] nous ne lisons pas tout avec la même intensité de lecture ; un rythme s'établit, désinvolte, peu respectueux à l'égard de l'intégrité du texte ; l'avidité même de la connaissance nous entraîne à survoler ou à enjamber certains passages [...] pour retrouver au plus vite les lieux brûlants de l'anecdote [...] : nous sautons impunément (personne ne nous voit) les descriptions, les explications, les considérations, les conversations; nous sommes alors semblables à un spectateur de cabaret qui monterait sur la scène et hâterait le strip-tease de la danseuse, en lui ôtant prestement ses vêtements [...]⁶.

La stratégie centrale d'incomplétude du texte, de génération d'une tension et, par conséquent, de séduction, est attribuée à l'ignorance de la narratrice vis-à-vis de ce qu'elle voit ou de ce qui lui arrive. Le lecteur comble ces pauses et ambiguïtés par sa propre expérience. Le concept d' « espace vide » de Wolfgang Iser

2 Hiltrud Gnüg : *Der erotische Roman. Von der Renaissance bis zur Gegenwart*, Stuttgart : Reclam 2002, p. 183.

3 Voir par exemple Thomas Anz : *Kulturtechniken der Emotionalisierung. Beobachtungen, Reflexionen und Vorschläge zur literaturwissenschaftlichen Gefühlsforschung*, in : Karl Eibl/Katja Mellmann/Rüdiger Zymner (éd.) : *Im Rücken der Kulturen*, Paderborn : Mentis 2007, p. 207-239 (215).

4 Roland Barthes : *Le plaisir du texte*, Paris : Seuil 1973, p. 30.

5 Ibid., p. 17.

6 Ibid., p. 18.

se prolonge donc, en conséquence, par la proposition de Barthes sur l'érotisme de l'incomplétude du discours : Iser décrit la participation du lecteur à la construction d'un sens par le remplissage des espaces vides par sa propre expérience comme une condition préalable pour juger le texte non seulement probable, mais aussi « réel »⁷.

Dans *Against Interpretation* (1966)⁸, Susan Sontag parle de la nécessité de remplacer l'herméneutique par l'érotisme, ce que citera déjà Roland Barthes quelques années plus tard dans *Le plaisir du texte*. Pour les deux théoriciens, l'élément d'érotisme est certainement à considérer comme une métaphore de ce que l'on pourrait appeler le désir herméneutique, c'est-à-dire le besoin du lecteur de comprendre ce qu'il a lu et de lui donner un sens. Chez Sontag et Barthes, la relation érotique entre le lecteur et le texte consiste en principe en une lecture de textes littéraires, quel que soit leur contenu. Ni l'un ni l'autre ne fait exclusivement référence à des textes explicitement érotiques. Comment, exactement, le contenu sensuel-érotique d'un texte adoptant une perspective narrative féminine simulée influence-t-il l'émergence de ce « plaisir du texte » chez son destinataire ?

Dans son étude des romans anglais des 18ème et 19ème siècles, Alison Case élabore une théorie de la narration féminine :

La narration féminine se caractérise par le fait que la narratrice féminine en est réduite au rôle de témoin racontant, c'est-à-dire par son exclusion de la construction active de la forme narrative et de sa signification [...], de ce que je qualifierais de comploter et prêcher⁹.

Le concept de témoignage féminin est mis en opposition avec le discours et le prêche activement construits du narrateur masculin. Case souligne la différence entre une restitution supposée factuelle, ingénue et souvent naïve des événements et un récit artistique et littéraire construit à dessein, dont l'interprétation découle naturellement de la manière dont il est raconté. La *narration féminine* elle-même ne propose aucune perspective interprétative ; elle se contente de fournir la matière première du récit. Le contraste introduit par Case entre la narration féminine passive et la narration masculine active représente une construction heuristique, que Case précise elle-même au cours de son analyse.

7 Wolfgang Iser : *Die Appellstruktur der Texte. Unbestimmtheit als Wirkungsbedingung literarischer Prosa*, Konstanz : Universitätsverlag 1971, p. 16.

8 Susan Sontag : *Against Interpretation and Other Essays*, New York : Farrar, Straus and Giroux 1961.

9 « Feminine narration is characterized by the restriction of the female narrator to the role of narrative witness; that is, by her exclusion from the active shaping of narrative form and meaning [...] from what I shall term plotting and preaching. » Alison Case : *Plotting Women. Gender and Narration in the Eighteenth- and Nineteenth-Century British Novel*, Charlottesville : University Press of Virginia 1999, p. 4.

Si le lecteur se rend compte, en définitive, qu'il est victime d'une manipulation rhétorique par le biais d'une narration prétendument naïve visant à le séduire, il peut l'attribuer soit à l'auteur, soit à la narratrice :

[...] nous avons le choix entre attribuer « l'intention » à l'auteur uniquement, et de préserver ainsi la réputation de la narratrice contre les accusations de naïveté, ou de l'attribuer à la narratrice elle-même, en en faisant par là-même une figure manipulatrice et éventuellement négative¹⁰.

La décision de reprocher des arrière-pensées manipulatrices à l'une plutôt qu'à l'autre revêt une importance capitale pour la réception des textes adoptant une perspective féminine simulée, tout en exprimant un point de vue sur l'attribution d'intentions spécifiques aux différents sexes.

Dans le roman de Jean Potocki *Manuscrit trouvé à Saragosse*, on trouve, aux côtés de narrateurs masculins dominants, une série de narratrices métadiégétiques féminines dont les récits sont restitués par l'entremise d'un ou plusieurs narrateur(s) métadiégétique(s). Contrairement à d'autres textes du 18ème siècle, le *Manuscrit* ne cache pas le fait que les narratrices féminines ont été pour ainsi dire « déformées », car potentiellement corrigées, par la médiation des hommes. Le roman ne cherche pas, comme le fait par exemple *La Religieuse* de Diderot, à affirmer une authenticité supposée des récits féminins par le biais de fictions d'éditeur, car il est clair que c'est le protagoniste, Alphonse, qui transpose tous les récits intérieurs dans son journal. En principe, la position médiatrice d'Alphonse n'est pas discutée ou problématisée. Il apparaît comme une évidence qu'Alphonse est en mesure de restituer en mots ce qui est dit et lu, sans y ajouter ce qu'il pense.

2. L'histoire des jumelles Émina et Zibbedé

Les sœurs Émina et Zibbedé sont les premières narratrices à rencontrer Alphonse, protagoniste inexpérimenté dans les choses de l'amour, au tout début de son voyage à travers la Sierra Morena. Elles l'accompagnent ensuite en tant qu'amantes plus ou moins imaginaires lors de son séjour dans la région. Initialement, elles lui apparaissent comme des êtres étranges et séduisants, voire chimériques, qui lui racontent d'abord leur propre histoire et ensuite celle des Gomelez. Ceux-ci s'avérant être leurs cousins, ils font partie de leur histoire familiale commune. L'histoire de ces sœurs inséparables porte sur leur inexpérience sexuelle

10 « [...] we have a choice between attributing the ‚design‘ to the author only, thereby rescuing the feminine narrator's reputation of artlessness, and attributing it to the narrator herself, thereby converting her into a manipulative, possibly negative, figure. » Ibid., p. 28.

et leur projet de trouver un mari commun. Comme elles s'empressent de le rapporter, cet objectif a déjà été approuvé par le chef de famille : « Il nous a autorisé à nous marier avec le même homme à condition qu'il fasse partie de la lignée des Gomelez »¹¹. Au fil de leur récit, il devient clair qu'elles considèrent Alphonse, lui-même descendant des Gomelez, comme étant le candidat idéal pour diverses raisons. Le seul obstacle à ce mariage est la religion : les sœurs sont musulmanes alors qu'Alphonse est chrétien.

Dans quelle mesure leur récit est-il, lui aussi, mis au service de la séduction ? Par quel moyen narratif poursuivent-elles leur objectif de faire d'Alphonse leur mari, et ce récit leur permet-il de l'atteindre ? Ayant grandi dans un sérail, les deux filles, comme elles le soulignent elles-mêmes à quatre reprises, ne connaissent aucun homme¹². Les seuls hommes qu'elles aient rencontrés jusqu'alors sont des héros de littérature. Le texte central de référence (Émina parle des « enseignements de son auteur »¹³), est Majnoun Leïla, une histoire d'amour bien connue dans la tradition orientale. Dans cette histoire, un jeune homme est si amoureux de Leïla (qu'il n'a pas le droit d'épouser) et idéalise tant sa bien-aimée qu'il lui demande de quitter les lieux lorsqu'elle apparaît enfin à sa porte, car sa présence réelle pourrait l'empêcher de rêver d'elle. La folie amoureuse déjà évoquée dans le titre (celui-ci, et le nom du jeune homme, se traduisant par « fou (amoureux) de Leïla ») s'exprime donc par son idéalisation excessive, qui le détourne de la réalité. Cependant, Émina se contente de faire allusion à l'histoire, et on ne sait pas si et dans quelle mesure Alphonse ou le lecteur peut connaître les détails de l'intrigue.

Plus précisément, en raison du caractère allusif de la référence et du fait qu'il s'agisse-là d'une lecture interdite (« des livres que ma mère nous cachait avec soin », « armoire défendue »)¹⁴, le lecteur éduqué, même s'il ne connaît pas le texte oriental, pense spontanément à des représentations érotiques. Cette hypothèse est renforcée par le fait que les sœurs rejouent des scènes d'amour passionnées basées sur leur lecture interdite : « nous répétions ses expressions, nous parlions le langage des amants, enfin nous voulûmes nous aimer à leur manière »¹⁵. Malgré toute cette ardeur imitée, décrite en détail, l'essentiel de l'amour physique échappe bien entendu aux deux sœurs, comme elles l'admettent dans une formulation habilement innocente : « En vérité, nos âmes semblaient se confondre et

11 *Potocki* (note 1), p. 23.

12 *Ibid.*, « vous êtes à peu près le premier homme que nous avons vu » (p. 20), « nous n'avions aucune idée de votre sexe » (p. 20), « nous n'avions point vu d'êtres de votre sexe » (p. 21), « nous n'avions jamais vu d'homme ni jeune ni vieux » (p. 23).

13 *Ibid.*, p. 21.

14 *Ibid.*, p. 20.

15 *Ibid.*, p. 21.

même j'ignore encore ce qui pourrait nous rendre plus heureux que nous l'étions alors »¹⁶ Le terme *encore* employé dans cette phrase confirme d'ailleurs la virginité d'Émina et Zibbedé, actuellement encore préservée. L'idéalisation et la dévotion décrites dans la narration constituent, comme l'expliquent les deux sœurs à Alphonse, le modèle de comportement qu'un mari doit adopter vis-à-vis de sa femme, de la même manière que les héros de la chronique familiale des Gomelez où est question de combattants intrépides, hors-la-loi et martyrs, ont marqué plus que tout leur idéal masculin : « De pareils caractères nous firent aimer les hommes »¹⁷. Les sœurs expriment clairement qu'Alphonse n'avait pu les rencontrer qu'après avoir passé une épreuve de courage : « il est inutile de vous le cacher : ce n'est pas le hasard qui vous amène ici. Nous vous attendions ; si la crainte vous eût faite prendre une autre route, vous perdiez à jamais notre estime »¹⁸.

L'objectif poursuivi par les narratrices dans la mise en scène de leur narration (qui comprend également la situation libertine marquée dont il est question) est clair : elles voulaient inciter Alphonse à se convertir à l'islam pour les épouser et ainsi assurer la perpétuation de la lignée des Gomelez. Cependant, elles entendaient également faire l'expérience avec lui d'une histoire d'amour explicitement érotique correspondant à celles décrites dans la littérature : « Cher Alphonse, que n'êtes-vous musulman ! Quel serait mon bonheur de vous voir dans les bras d'Émina, de m'unir à vos étreintes »¹⁹. Au contenu et à la forme du récit du *Manuscrit* viennent aussi s'ajouter les circonstances dans lesquelles le plan est évoqué. Par exemple, Alphonse décrit en détail l'environnement particulier dans lequel l'histoire est racontée, ainsi que l'apparence et les vêtements des narratrices :

La chemise était de toile jusqu'au-dessous de la ceinture, mais plus bas, c'était une gaze de Meknès, sorte d'étoffe qui serait tout à fait transparente si de larges rubans de soie mêlés à son tissu ne le rendaient plus propres à voiler des charmes qui gagnent à être devinés²⁰.

Dans ces robes exotiques oscillant entre la dissimulation et le dévoilement se cachaient deux « beautés parfaites : l'une grande, svelte, éblouissante, l'autre touchante et timide »²¹. Ce n'est pas seulement leur récit, mais également leur apparence et leur comportement qui sont séduisants : Elles dansent pour Alphonse et l'effleurent encore et encore. L'art de la séduction verbale des sœurs renvoie clairement à un répertoire littéraire ; elles se définissent explicitement comme

16 *Potocki* (note 1), p. 21.

17 *Ibid.*, p. 22.

18 *Ibid.*, p. 19.

19 *Ibid.*, p. 23.

20 *Ibid.*, p. 16.

21 *Ibid.*

des lectrices, et même comme des conteuses potentielles de récits. Inversement, il est évident qu'une telle stratégie de séduction ne peut être mise en œuvre que sur une « victime » instruite d'un point de vue littéraire. Cependant, les sœurs sont des lectrices naïves qui ont du mal à faire la différence entre la fiction et la réalité : ce thème est omniprésent dans le *Manuscrit* de Potocki.

Inversement, dès le début du roman, Alphonse se montre soupçonneux et suspecte, derrière les avances et récits des sœurs, une manipulation diabolique : « Ceci me parut ressembler si fort à une insinuation de Satan que je croyais déjà voir des cornes sur le joli front de Zibbedé »²². Alors que les deux sœurs l'entre-tiennent, au départ, des richesses de la famille Gomelez, il en tire des conclusions similaires : « Ceci ressemblait encore tout à fait à l'esprit de ténèbres qui, n'ayant pu m'induire en tentation par la volupté, cherchait à me faire succomber par l'amour de l'or »²³.

Alphonse s'avère ici être un destinataire ou un auditeur plus expérimenté et prudent des histoires qui lui sont racontées. Il connaît les stratégies par lesquelles les hommes peuvent se laisser séduire et il y est attentif. Lorsqu'Alphonse raconte sa propre vie plus tard dans le récit, le lecteur du *Manuscrit* apprend que cela est lié à son éducation, qui l'a confronté dès le départ aux dangers de la fiction. Le récit de l'histoire de la famille Gomelez sert finalement à exprimer les attentes qui sont placées sur Alphonse : le récit s'organise autour du secret que la famille semble garder dans son château de la Sierra Morena depuis des siècles, un secret qui pourrait expliquer la richesse du clan. Cependant, cette histoire racontée par Émina est interrompue et le secret de famille relégué à la fin du roman, des centaines de pages et des dizaines d'histoires plus tard. Il en résulte une sorte de vide narratif de plusieurs centaines de pages et la tension est ainsi maintenue sur toute la longueur du roman. Cette partie de l'histoire des sœurs fonctionne donc comme une stratégie de séduction au sens de Barthes et Iser.

La *Conclusion de tout l'ouvrage*²⁴, qui termine le roman dans sa version française de 1810, informe les lecteurs que les deux sœurs portent chacune un enfant d'Alphonse, montrant que leurs tentatives de séduction ont porté leurs fruits (et pas seulement dans les rêves d'Alphonse) et que la perpétuation de la lignée est assurée. En dépit de son scepticisme vis-à-vis des stratégies de ses cousines, Alphonse se laisse ultimement séduire. En outre, le destinataire du récit tombe sous le charme de la stratégie narrative des sœurs, riche en suggestions. Pour le lecteur, cet attrait s'intensifie encore à travers l'histoire lacunaire d'Alphonse, qui décrit toujours ses rencontres érotiques avec ses cousines en se contentant de

22 Ibid., p. 24.

23 Ibid., p. 27.

24 Ibid., p. 825–831.

les suggérer et en laissant toujours le lecteur deviner s'il s'agit de rêves ou d'événements réels.

3. Histoire de Rébecca

La Kabbaliste Rébecca se distingue des autres personnages féminins du roman non seulement par ses connaissances scientifiques exceptionnelles et son intelligence, mais également par la fonction particulière qu'elle remplit au sein de la communauté narrative en tant que narratrice et commentatrice.

Dès leur première rencontre, Alphonse décrit l'attrait érotique qui émane de Rébecca du fait de sa beauté, de ses vêtements involontairement séduisants et de son comportement naturel :

L'aimable Rébecca qui nous reçut à la porte du château était la plus aimable et touchante blonde qu'il soit possible d'imaginer ; ses beaux cheveux dorés tombaient sans art sur ses épaules, une robe blanche la couvrait négligemment, mais elle était fermée par des agrafes d'un prix inestimable. Son extérieur annonçait une personne qui ne s'occupait jamais de sa parure, mais en s'en occupant davantage, il eût été difficile de mieux réussir²⁵.

Rébecca rougit quand Alphonse la regarde et plus tard, elle recherche en permanence sa proximité physique en l'effleurant (« Rébecca serra ma main »²⁶) ou en prenant place, avec confiance, au bord de son lit : « [...] Rébecca s'assit sur mon lit, mais elle s'y assit pour s'asseoir [...] »²⁷. Elle lui avoue qu'en réalité, elle ne cherche qu'un mari : « Je me serais contenté de régner sur le cœur d'un époux »²⁸. Initialement, de nombreux signes montrent qu'Alphonse pourrait être cet époux et lui-même semble ne pas exclure cette éventualité. Enfin, le quatorzième jour du voyage d'Alphonse à travers la Sierra Morena, Rébecca lui raconte, et seulement à lui, l'histoire de sa vie.

Des parallèles entre cette situation et le premier exemple, l'histoire des jolies jumelles, apparaissent clairement : Dans chaque cas, Alphonse est le seul destinataire du récit et les femmes parviennent à peine à dissimuler qu'elles le considèrent comme un mari convenable. Cependant, il existe des différences qu'on ne peut occulter. Dès le début, par exemple, le degré de réalité des deux cousines n'est pas clair : au cours du roman, Alphonse se demande à maintes reprises si les deux femmes sont de chair et de sang ou si ses rencontres nocturnes et érotiques

25 *Potocki* (note 1), p. 139.

26 *Ibid.*, p. 142.

27 *Ibid.*, p. 141.

28 *Ibid.*, p. 142.

avec elles ne sont qu'imaginées ou rêvées ou encore s'il s'agit de suppôts de Satan qui cherchent à l'écartier du droit chemin.

L'histoire de Rébecca, qui prend pour thème, uniquement à première vue, une invocation kabbalistique des jumeaux célestes Castor et Pollux jouant le rôle de ses maris, peut également être perçue comme l'histoire de son initiation sexuelle encore inachevée. Il s'agit là de l'aveu de ses propres expériences érotiques, qui culmine dans la confirmation de sa virginité ; c'est la condition du mariage avec Alphonse, le destinataire de son récit. Là aussi, il est possible de faire un parallèle avec Émina et Zibbedé : Les narratrices soulignent toutes leur inexpérience sexuelle, qui doit finalement être une indication de leur innocence et de leur vertu. En même temps, elles laissent entendre, de manière apparemment involontaire, qu'elles ont déjà acquis de vastes connaissances en matière érotique.

Par exemple, Rébecca observe sa servante Zulica, dont elle loue la beauté à Alphonse, qui envoie des baisers à son amant par la fenêtre ouverte :

Je rougis aussi, puis je pâlis ; j'étais prête à défaillir. Zulica me reçut dans ses bras, et son cœur, que je sentis palpiter contre le mien, y fit passer le désordre qui régnait dans ses sens²⁹.

Sa réaction physique l'amène au seuil de l'évanouissement et il s'opère un transfert immédiat de l'excitation physique de cette autre femme à elle-même. Rébecca, plus tard, en regardant par le trou de la serrure, devient le témoin secret d'une autre rencontre entre sa servante et son amant :

Je vis distinctement Zulica éprouver dans tous ses membres un frémissement qu'il [Tanzaï] me parut ressentir avec elle. Elle tomba dans les bras de Tanzaï, et j'allai dans mon lit cacher ma faiblesse et ma honte³⁰.

Encore une fois, le sujet de la contagion est évoqué, Zulica transmettant d'abord un frémissement à son amant, qui se propage ensuite à Rébecca, l'observatrice.

À nouveau, la restitution de la scène érotique est mise en scène de manière incomplète à travers les yeux de Rébecca, observatrice naïve, et laisse aux lecteurs et à Alphonse, son destinataire, le soin de l'interpréter. Suite à cette scène, Rébecca se trouve pendant des jours dans un état d'excitation maladive, avant d'assister enfin à une troisième scène érotique :

Ma chambre était sombre et je vis par les fentes de la porte que Zulica avait chez elle de la lumière. Je l'entendis se plaindre et la crus malade. J'aurais dû l'appeler, je ne le fis point. Je ne sais quelle étourderie me fit encore avoir

29 Ibid., p. 210.

30 Ibid.

recours au trou de la serrure. Je vis le mulâtre Tanzaï prenant avec Zulica des libertés qui me glacèrent d'horreur ; mes yeux se fermèrent et je tombai évanouie³¹.

Puisque la narratrice ne peut ou ne veut pas nommer ou interpréter ce qu'elle a vu, notamment à cause de l'évanouissement évoqué, elle laisse à son auditeur / son destinataire le soin de déduire et de remplir les espaces vides de son récit par ses propres expériences. L'événement, décrit comme une forme de contagion, peut être mis en parallèle avec l'expérience de lecture des deux sœurs : Ici aussi, quelque chose d'inconnu est « vécu », avant d'être transmis à la lectrice / à l'observatrice. Le récit de Rébecca se termine par une confirmation implicite de sa virginité : « un sentiment interne m'avertit que je n'ai rien perdu de ce qu'il m'importe de conserver »³².

Le récit de Rébecca fait clairement ressortir la fabrication intentionnelle d'une tension érotique à l'aide de *topoi* bien connus du roman libertin (regarder par le trou de la serrure³³, des protagonistes ayant une origine exotique) : Du simple baiser à l'acte sexuel réel (même s'il n'est pas décrit en détail), la narratrice, de toute évidence formée à l'art rhétorique, se sert d'une stratégie intensification constante. Cependant, contrairement à l'histoire des deux sœurs, elle semble totalement rater son objectif auprès de son destinataire. Distantié et méfiant, celui-ci interprète son récit comme une plaisanterie : « ma première idée fut qu'elle s'était moquée de moi d'un bout à l'autre et qu'elle n'avait eu d'autre but que d'abuser de ma crédulité »³⁴.

Comme il l'avait fait pour les sœurs Émina et Zibbedé, le destinataire du récit prête à la narratrice métadiégétique une intention manipulatrice. Cette réaction de l'auditeur fictif peut s'expliquer par le caractère explicite de la citation en termes de contenu érotique : les *topoi* des romans érotiques, exacerbés par le caractère burlesque, font passer l'histoire de Rébecca pour une parodie, un jeu littéraire. Ceci permet également à l'auteur de démontrer comment la séduction aurait pu s'opérer sur l'auditeur ou le lecteur, alors que la tentative de séduction des sœurs, qui s'appuie sur des références intertextuelles, fonctionne malgré les difficultés. La différence entre les deux histoires, qui renvoient autant l'une que l'autre à l'érotisme littéraire, repose, en quelque sorte, sur le mode de l'intertextualité : alors qu'Émina s'appuie sur un texte de référence explicitement cité et qu'elle prend ouvertement au sérieux le discours amoureux qui y est déroulé, Rébecca ne cite jamais ses sources, ni ne les prend au sérieux. En tant que lectrice perspicace puisqu'elle est une femme instruite et kabbaliste, elle pose sur elles

31 Potocki (note 1), p. 216.

32 Ibid., p. 222.

33 Voir *Gnüg* (note 2), p. 182.

34 Potocki (note 1), p. 223.

un regard ironique sur un mode serein. Les deux modes de séduction narrative produisent des résultats différents. Tandis que l'histoire des jumelles trouble profondément Alphonse tout en lui permettant, en fin de compte, de tenter de les séduire et d'engendrer deux enfants, il interprète l'histoire de Rébecca, même si elle est explicitement érotique, comme une plaisanterie. En conséquence, sa séduction ne la mène nulle part, et elle épouse finalement un autre homme.

4. La séduction à quatre sens

L'innocence et le témoignage passif des narratrices féminines sont simplement mis en scène ou cités dans le *Manuscrit* comme une stratégie narrative. L'innocence érotique présumée des deux sœurs d'une part et de Rébecca de l'autre contraste avec leur expérience en tant que narratrices et séductrices, qu'elles expriment en maniant les références littéraires de manière virtuose. Par ailleurs, cette sérénité laisse supposer que les narratrices en savent autant sur la signification et l'effet des scènes érotiques qu'elles décrivent et des états physiques dans lesquels elles se trouvent que sur leur virginité et son rôle central dans la société patriarcale dans laquelle elles vivent. L'hybridité de cette méthode narrative choisie par Potocki, par laquelle la naïveté érotique feinte de la narratrice féminine se mêle à ses connaissances littéraires, fait ressortir, en particulier, le caractère parodique des différents passages. C'est ainsi que le *Manuscrit* sauve le « plaisir du texte ». Cependant, ce plaisir ne résulte plus de la connaissance (de l'expérience) érotique du destinataire, mais d'un processus intertextuel. C'est le recours à l'expérience du lecteur en matière de textes érotiques qui produit le plaisir (du lecteur).

La narration féminine simulée, chez Potocki, adopte une structure de séduction quadruple : 1. les histoires traitent de rencontres érotiques, 2. elles les reflètent dans une situation de médiation fictive et mise en scène (les femmes racontent des histoires aux hommes pour les séduire), 3. elles font référence à des textes érotiques et, par leur intertextualité, 4. elles suscitent chez le bénéficiaire le plaisir du texte.

Ce processus de séduction à quatre sens est sous-tendu par un mélange narratologique des genres, une hybridation de différentes stratégies stéréotypées spécifiques au sexe du narrateur. L'auteur fait appel à des stratégies narratives prétendument féminines et simule la passivité « féminine » (de *témoin*), qu'il mêle cependant, pour atteindre ses objectifs narratifs, à la volonté créatrice « masculine » (*l'intrigue*) afin de provoquer une hybridation plus ou moins efficace en termes de but recherché par la narratrice. Case souligne que l'une des fonctions

de la narration féminine, que n'offre pas la narration masculine, est d'autonomiser le lecteur :

L'un des plaisirs qu'offre la narration féminine et, par conséquent, l'une de ses fonctions, est l'autonomisation apparente du lecteur. En semblant n'offrir que la matière première du récit, la narration féminine la plus pure offre au lecteur une sorte de kit à monter soi-même, à la différence de l'article prêt à être utilisé que propose un narrateur plus conventionnel et autoritaire³⁵.

Ce faisant, la perte de pouvoir de la narratrice sur sa propre histoire n'est nullement abolie, mais plutôt confirmée, par la structure immanente du texte. Dans le *Manuscrit* de Potocki, l'impuissance de tous les narrateurs (pas uniquement des femmes), considérés comme des marionnettes, est scellée par l'affirmation finale de la puissance des Gomelez, que les narratrices mettent en avant, comme des comédiennes, pour parvenir à leurs fins.

En particulier, la naïveté attribuée aux narratrices permet indubitablement de dire que l'art de la séduction opère à travers le discours lacunaire et la contribution personnelle du lecteur, d'un côté mais, de l'autre côté, rend possible la révélation de ses mécanismes et, en définitive, ruine le « plaisir du texte » en faveur d'une analyse de ce qui le suscite. Le contenu narratif érotique participe à ce dévoilement car il reflète et fait ressortir l'intention de séduction et son potentiel de manipulation sur le contenu du récit. Par conséquent, il attire l'attention du destinataire sur la séduction érotique des personnages et du public fictif et avertit le lecteur du fait qu'il pourrait, lui-même, être séduit par le texte.

Traduit de l'allemand par Claire-Amandine Soulié

35 « One of the pleasures feminine narration offers, and hence one of its functions, is its apparent empowerment of the reader. By appearing to offer only the raw material of narrative, feminine narration at its most pure provides the reader with a kind of do-it-yourself kit for narrative, in contrast to the ready-made article offered by a more conventionally authoritative narrator. » Case (note 9), p. 32.

Kirsten von Hagen

Fantômes, vampires, bandits et Tsiganes : le jeu des identités et des cultures (du savoir) dans le *Manuscrit trouvé à Saragosse*

Le *Manuscrit trouvé à Saragosse* de Jean Potocki est à la fois un roman d'horreur, un roman picaresque et une encyclopédie. D'un côté, ce roman devenu culte revêt encore les traits des Lumières, de l'autre, il préfigure déjà les époques romantique et moderne. L'hybridité du texte, qui associe judicieusement différents genres, est constamment mise en avant¹. Le fait que dans cet ouvrage, des figures de marginaux habituelles comme les Juifs, les Tsiganes ou les bandits côtoient les spectres et les revenants, préfigure l'essor, au 19ème siècle, des créatures hybrides monstrueuses, en particulier les vampires. En particulier, ce n'est pas seulement dans cet ouvrage emblématique de l'auteur que l'on peut entrevoir la figure du vampire évoquée par les chercheurs. Il semblerait au contraire que la manière spectaculaire dont il mit fin à sa vie, c'est-à-dire, selon la tradition, d'une balle sculptée dans la boule d'un sucrier en argent, renvoie également au mythe du vampire². Par ailleurs, dans le *Manuscrit*, le vampire n'est en aucun cas une figure marginale, comme le montre l'analyse qui suit. En tant que figure « frontalière », il joue un rôle fondamental dans le texte.

La genèse du mythe du vampire

La figure liminale du vampire remonte à 1728, lors de la publication des premiers rapports sur les morts-vivants suceurs de sang³. Le plus connu est sans aucun

- 1 Jean Fabre : Jean Potocki, Cazotte, et le roman noir, in : *Elżbieta Grabska-Wallis/Barbara Grochulska/Claude Jean* (éd.) : Jean Potocki et le *Manuscrit trouvé à Saragosse*, Actes du Colloque organisé par le Centre de Civilisations Française de l'Université de Varsovie (avril 1972), Warszawa : Le Centre 1981, p. 139–169 (158).
- 2 *Kaja Antonowicz* : La tresse et la corde : les vampires du *Manuscrit trouvé à Saragosse* de Jean Potocki, in : *Michel Porret/François Rosset* (éd.) : *Le Jardin de l'esprit*, Genève : Droz 1995, p. 11–25 (11).
- 3 *Raul Calzoni* : Liminal Figurations of the Vampire in the German Enlightenment, Sturm and Drang and Romanticism, in : *Id./Greta Perletti* (éd.) : *Monstrous Anatomies: Literary and Scientific Imagination in Britain and Germany during the Long Nineteenth Century*, Göttingen : V&R unipress 2015, p. 41–60 (41).

doute la thèse de Michael Ranft soutenue en 1725 et intitulée *De masticatione mortuorum in tumulis* (De la mastication des morts dans leur tombeau), dont le sujet devait être traité à nouveau neuf ans plus tard dans une version augmentée. Dans cet ouvrage, le diacre protestant de Nebra décrivait des cas de vampirisme qui, en 1725, restaient un mystère pour les habitants de la partie est de l'Empire des Habsbourg ; les versions ultérieures du texte comprenaient également des cas plus récents recensés en 1731 et 1732. Par exemple, les cas fréquemment évoqués de Peter Plogojowi(t)z et de l'Albanais Pavle (Paole), repris il y a quelques années, associés à une série de meurtres, dans le roman policier de Fred Vargas *Un lieu incertain* (2008), y étaient déjà cités.

Le 21 Juillet 1725, on pouvait lire dans un article du Proviseur de la Chambre Impériale du district de Gradiska en Hongrie, paru dans le journal officiel autrichien *Wienerisches Diarium*, qu'une épidémie étrange avait éclaté trois mois après la mort du cordonnier Peter Plogojoviz dans le village de Kisolova⁴. La veuve du défunt aurait déclaré que son défunt mari lui avait rendu visite plusieurs fois afin de venir chercher ses chaussures. Lorsque l'on ouvrit la tombe du revenant maléfique⁵, on y trouva un cadavre non décomposé, que les villageois appelèrent *Vampyri*, et qui put enfin être transporté dans le royaume des morts à l'aide d'un pieu. La mise à mort nous rappelle celle du *Dracula* de Bram Stoker (1897), la plus célèbre histoire de vampire, même si ce cas était par ailleurs très éloigné des nobles revenants campés par les auteurs anglo-saxons. La note parue dans le journal est intéressante dans la mesure où elle évoque pour la première fois le concept flamboyant de *vampire* pour décrire des morts maléfiques, ce qui a inspiré Ranft pour rédiger sa thèse *De masticatione mortuorum in tumulis*. Le second cas sur lequel Ranft s'est penché dans ses écrits ultérieurs concerne le revenant Arnond Pavle, dépeint en vampire prototypique qui, avant son accident mortel (une chute d'un chariot de foin), avait été tourmenté par un vampire au Kosovo et, pour se protéger, s'était enduit de sang et avait mangé la terre de sa tombe. Après sa mort, il rendit visite aux habitants du village et à leur bétail. Aux côtés d'autres cas d'épidémie attribués aux vampires, le cas fut décrit par le chirurgien-major des régiments viennois Flückinger dans son texte *Visum et Repertum. Über die sogenannten Vampyrs, oder Blut-Aussauger* (1732) ainsi que dans une série de traités sur les vampires⁶.

4 Thomas Bohn : *Der Vampir : Ein europäischer Mythos*, Köln : Böhlau Verlag 2016. Bohn fait remarquer qu'il s'agissait probablement d'un fermier slave méridional du nom de Petar Blagojević, dans le village susmentionné, situé vraisemblablement autour de Kisiljevo à la frontière serbo-roumaine ; voir *ibid.*, p. 109.

5 Thomas Bohn souligne que les premiers revenants de l'histoire étaient principalement associés à des maléfices, et utilise à cet égard le terme de « mort-vivant maléfique » ou revenant ; voir *ibid.*, p. 49 et p. 89.

6 Il est intéressant, concernant les vampires mis en scène par Potocki, que les Roms soient

Le traité de Ranft de 1734 *De la mastication des morts dans leur tombeau* peut être décrit comme point culminant du débat dit « de Leipzig » sur les vampires, dans lequel des médecins, théologiens et scientifiques contestèrent la suprématie herméneutique des cas de Plogojowitz et Paole et qui fut fondamental pour l'émergence de la figure du vampire dans la culture de l'Europe occidentale à l'ère des Lumières en Allemagne⁷.

Thomas Bohn a démontré de manière convaincante que ces signalements de morts ensanglantés ou de vampires devenaient rapidement des événements médiatiques transnationaux et étaient liés à la sphère d'influence balkanique de l'Empire ottoman⁸. Comme le démontre Bohn, la popularité des morts-vivants désormais décrits sous des traits de vampires, témoignait des clichés adoptés en Europe occidentale vis-à-vis d'une Europe de l'Est non civilisée. Au sujet du second texte de Ranft paru en 1734, Bohn écrit :

Dans ces conditions, le phénomène du vampire se présentait comme un produit de l'imagination ou de la superstition, qui ne jouait aucun rôle au-delà de l'horizon protestant de Ranft dans la sphère d'influence hongroise de l'Empire ottoman⁹.

Le savoir du vampire

À bien des égards, la figure du vampire transcende non seulement les limites de la vie et de la mort, mais aussi les frontières des différentes cultures du savoir : la médecine, la théologie, l'histoire, la littérature jouent un rôle central en tant que systèmes de référence. En même temps, elle reflète les transgressions des genres existants et les nouveaux types de textes et de médias. Déjà au 18ème siècle, le vampire devint une figure de l'imaginaire collectif¹⁰.

La première définition du vampire apparaît en France en 1746 sous la plume d'Augustin Calmet, qui souligne le caractère unique du phénomène des suceurs de sang. Selon lui, ce phénomène ne se produirait qu'en Europe de l'Est et représenterait donc un phénomène exotique. Cet ouvrage souligne leur proximité avec les strigae (une forme vulgaire des *striges* latines, pluriel de *strix*), des démons féminins, moitié oiseau, moitié femme apparaissant également dans la culture

déjà mentionnés dans ce contexte. Marginalisés, ils étaient chargés de la tâche dangereuse et peu respectée d'exécuter les morts maléfiques à titre posthume afin de rétablir l'ordre ; voir *ibid.*, p. 128-129.

7 *Calzoni* (note 3), p. 42.

8 *Bohn* : *Der Vampir* (note 4), p. 128.

9 *Ibid.*, p. 132.

10 *Florent Montclair* : *Le vampire dans la littérature française 1820-1868*, Besançon : Presses universitaires de Franche-Comté 2010, p. 9.

arabe sous le nom de *ghoules*¹¹. Le texte de Calmet représenta sans doute l'une des sources d'inspiration de Potocki pour ses personnages de sœurs orientales qui rejoignent sans cesse le lecteur dans de nouvelles mascarades¹².

On peut également citer d'autres textes célèbres du 18ème siècle comme l'*Encyclopédie* de Diderot et d'Alembert, en particulier l'article sur les « Vampires » du chevalier de Jaucourt et l'article éponyme de Voltaire dans le *Dictionnaire philosophique*, dans lequel il attaque Calmet et souligne que le 18ème siècle est l'époque des Lumières, pas de la superstition. Le moine bénédictin Augustin Calmet fait appel à d'anciens ouvrages comme le traité de Ranft *De la mastication des morts dans leur tombeau* et attaque également les attaques blasphématoires sur la sainte communion¹³. Il s'agit ainsi pour lui de soutenir la position du pape Benoît XIV et, en transmettant son savoir, de contrer les représentations qui entraînaient, selon lui, une indécision entre le profane et le sacré : La profanation de la sainte communion, le renversement de la thèse de l'immortalité des saints et la remise en cause de la résurrection des morts. Ce texte ramène le terme de *vampire* au terme allemand *Vampir* qui, à son tour, remonte au mot serbe *Vámpir*¹⁴. Ceci révèle un glissement dans la terminologie et des chevauchements avec d'autres représentations des figures « frontalières ». D'autres auteurs de l'époque tels que Trévoux (1752) ou Moreri (1752) sont moins précis et amenuisent les différences entre *striges* et *vampires* ; seul Pierre Larousse assure le triomphe du mot *vampire* en 1866¹⁵. Chez Calmet, c'est l'attribut de « suceur de sang » qui marque la distinction centrale entre ces créatures ; le moine bénédictin fait du vampire une manifestation de l'Europe orientale, ce qui montre bien que diverses représentations de l'étranger se superposent, lesquelles sont souvent associées à une ambition hégémonique¹⁶. Les morts-vivants, dans un sens, renvoient aux saints (il suffit de penser à la résurrection du Christ), mais ils suscitent avant tout la maladie et la mort en suçant le sang des humains et des animaux. La peur de la contamination est à replacer dans le contexte de cette époque où des épidémies survenaient souvent à la suite de conflits armés, et sert d'explication à la persécution cruelle des vampires :

11 *Augustin Calmet* : *Dissertations sur les apparitions des anges, des démons et des esprits. Et sur les revenants et vampires*, Paris : De Bure l'aîné 1746, p. 451 ; *Montclair* (note 10), p. 10.

12 Kaja Antonowicz souligne également que Potocki connaissait probablement le texte de Calmet. Voir *Antonowicz* (note 2), p. 15.

13 *Thomas Bohn* : *Vampirismus in Österreich und Preußen. Von der Entdeckung einer Seuche zum Narrativ der Gegenkolonisation*, in : *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 56/2, 2008, p. 161–177 (164).

14 *Montclair* (note 10), p. 8.

15 *Ibid.*, p. 9.

16 *Ibid.*, p. 9 ; *Bohn* : *Vampirismus in Österreich* (note 13), p. 164.

Dans ce siècle, une nouvelle scène s'offre à nos yeux depuis environ soixante ans dans la Hongrie, la Moravie, la Silésie, la Pologne : on voit, dit-on, des hommes morts depuis plusieurs mois revenir, parler, marcher, infester les villages, maltraiter les hommes et les animaux, sucer le sang de leurs proches, les rendre malades, et enfin leur causer la mort ; en sorte qu'on ne peut se délivrer de leurs dangereuses visites et de leurs infestations, qu'en les exhument, les emplant, leur coupant la tête, leur arrachant le cœur, ou les brûlant¹⁷.

À l'instar d'autres tentatives de définition de l'époque, la description de Calmet illustre la manière dont la figure du vampire représente une hybridation de différents mythes, c'est-à-dire un assemblage de mythes qui relève du bricolage¹⁸. Ainsi, le vampire peut également être considéré comme une contre-figure de la culture chrétienne (il suffit de penser à la fonction du sang dans les représentations de la transsubstantiation), comme une manifestation d'altérité ou même comme un visage de la barbarie dans le contexte de la politique de conquête coloniale. Cette notion est également documentée dans un article du naturaliste Buffon qui, en 1763, donna le nom de *vampire* à une chauve-souris du nouveau monde, pour décrire, en convoquant la strige d'Hérodote et les harpies de Pline, un animal profondément repoussant et hématoophage symbolisant le côté obscur d'une nature dégénérée, « vampirisée » par un climat malsain et un environnement hostile¹⁹.

Les vampires mis en scène par Potocki

Dans un contexte historique où la figure du vampire gagne en popularité, l'euro-péanisation de l'Europe médiane est un facteur central²⁰. Ceci renvoie également à l'histoire des traditions, des transmissions et des incompréhensions culturelles. En même temps, le *Manuscrit* de Potocki semble s'inscrire en faux contre tous les raccourcis intellectuels et schémas de pensée rigides. Le mythe du vampire est une expression de la pensée scientifique et des différentes cultures scientifiques : le vampire symbolise ce qui est et, en même temps, ce qui n'est pas, ce qui laisse des traces dans l'imaginaire culturel, mais ne peut pas être prouvé par des moyens conventionnels. Il devient ainsi, lui-même, une forme du savoir ainsi

17 Calmet (note 11), p. 249.

18 Pour une définition du concept, voir Rainer Warning : Narrative Hybriden : Mittelalterliches Erzählen im Spannungsfeld von Mythos und Kerygma, in : Udo Friedrich/Bruno Quast (éd.) : Präsenz des Mythos : Konfigurationen einer Denkform in Mittelalter und Früher Neuzeit, Berlin : De Gruyter 2004, p. 19-33 (26).

19 Georges Louis Le Clerc de Buffon : Histoire naturelle générale et particulière, t. 10, Paris : Imprimerie nationale 1763, p. 55-57.

20 Bohn : Der Vampir (note 4), p. 125.

qu'une sorte de miroir de la science et des systèmes de connaissance. Potocki mit en scène la figure littéraire du vampire avant même qu'elle ne devienne à la mode. Les grandes et célèbres histoires de vampires de Polidori, Le Fanu, Gautier ou Dumas parurent beaucoup plus tard. Potocki présentait le vampire avant tout comme une figure du savoir, c'est-à-dire de différents discours de savoir (qu'ils soient théologiques, médicaux ou politiques) tentant d'expliquer les événements étranges liés au mythe émergent du vampire et revendiquant toujours pour eux-mêmes une certaine suprématie herméneutique.

Ceci est particulièrement édifiant dans le contexte d'un roman qui peut être décrit comme encyclopédique. Dans le roman du polymathe polonais, une analyse comparative du christianisme et de l'islam est présentée, comme l'écrit le magazine allemand *Literaturen*, afin de préparer à « une concordance des cultures européennes et orientales »²¹. La mise en scène des différents savoirs joue un rôle tout aussi important que les asymétries dans la répartition de ces savoirs et des compétences pratiques qui leur sont associées (ici, on pense avant tout à Alphonse, le protagoniste). Il convient de souligner que la diffusion des connaissances dans les classes populaires a toujours accompagné et participé à l'épistémologie européenne. Ici, le savoir est à prendre au sens de Ralf Klausnitzer : un ensemble de connaissances justifiées et justifiables acquis et transmis par l'observation et la communication au sein des systèmes culturels, par le biais duquel un stock reproductible d'actions, d'orientations et de pensées possibles est mis à disposition. Dans cette perspective, le savoir désigne à la fois une somme de connaissances et le processus par lequel les identités se forment et se circonscrivent et les systèmes de connaissances se différencient²².

Dans l'analyse qui suit, nous examinerons tout d'abord la relation entre le texte et d'autres textes ou discours de la même période et les relierons aux connaissances sur lesquelles ils s'appuient. Il s'agira par ailleurs d'explorer, dans le texte lui-même, quelles sont les connaissances de chaque personnage et comment ce (non-)savoir est représenté dans le texte. La littérature fonctionne ici à la fois comme un moyen d'enregistrement et de diffusion, de vulgarisation et d'esthétisation de la connaissance. Elle permet également une remise en question à un métaniveau : la relation précaire entre savoir et non-savoir se manifeste constamment dans le texte, comme le montre la scène de la bibliothèque du Kabbaliste²³. Le texte de Potocki présente, comme le feront plus tard les récits de

21 *Editorial*, in : *Literaturen* 12, 2003 (supplément au journal Cicero), <https://www.cicero.de/kultur/es-gibt-nichts-schoeneres-liebe-leserin-lieber-leser/46906,14/06/2017>.

22 Ralf Klausnitzer : *Literatur und Wissen: Zugänge – Modelle – Analysen*, Berlin : De Gruyter 2008, p. 12.

23 Je propose ici une extension du modèle de Tillmann Köppe, qui insiste davantage sur la fonction de l'auteur et exprime ainsi ce que l'auteur sait ou sur quelles connaissances il peut s'appuyer. Je souhaite plutôt mettre l'accent sur la dimension intertextuelle, que j'examine

vampires français du 19ème siècle, par exemple le roman fantastique de Théophile Gautier *La morte amoureuse* (1836) ou le texte initiatique et d'exploration de Jules Verne *Le château des Carpathes* (1892), à la fois une mise en scène des nouvelles inventions et une popularisation des connaissances²⁴.

Il convient également de souligner que tout en mettant en scène des vampires, poursuivant ainsi le modèle du *roman gothique*, Potocki contribue en même temps à leur déconstruction en montrant le caractère fallacieux de la figure du vampire ainsi que des autres modèles culturels stéréotypés. Il aborde un genre qui connaît à cette époque un premier essor, bien que les premiers textes les plus connus ne seraient rédigés que vingt ans plus tard : *Frankenstein* de Mary Shelley (1818) et *The Vampire* de Polidori (1819). Pour cette forme d'intertextualité également, le décor (des châteaux sombres, paysages pittoresques et monastères isolés) est emprunté au roman gothique. Cependant, les histoires et épisodes individuels, racontés comme des nouvelles, revêtent une autre signification. Le panel de personnages (une victime féminine, un méchant diabolique, un noble sauvant des vies) est tout aussi varié que les éléments centraux de l'intrigue : la capture, la libération, la fuite et la poursuite. Dans ce contexte, rappelons que les Juifs des territoires du Reich étaient diffamés et traités de vampires au 18ème siècle tout comme au siècle des Lumières, d'aucuns soulignant une analogie supposée entre la circulation sanguine et la circulation de l'argent²⁵.

Chez Potocki, il est évident que la figure du vampire est convoquée, comme d'autres figures terrifiantes du *roman gothique*, pour être finalement déconstruite en tant que pure mascarade. De même, la forme du récit déambulatoire²⁶ et la mascarade sont au centre du projet esthétique du roman.

comme une forme particulière du contexte. C'est sur la base du niveau textuel façonné à partir du modèle de Köppe que je vais examiner la relation entre savoir et non-savoir. Voir Tillmann Köppe : *Literatur und Wissen : Zur Strukturierung des Forschungsfeldes und seiner Kontroversen*, in : *Id.* (éd.) : *Literatur und Wissen : theoretisch-methodische Zugänge*, Berlin : De Gruyter 2011, p. 1-28 (3).

24 Kirsten von Hagen : *Der Vampir als Figur des Wissens – Anmerkungen zu Gautiers *La morte amoureuse* et Jules Vernes *Le château de carpathes**, in : Thomas Bohn/*Id.* (éd.) : *Mythos Vampir – bissige Lektüren*, Bonn : Romanistischer Verlag 2018, p. 83-98.

25 Bohn : *Der Vampir* (note 4), p. 132.

26 Concernant ce terme, je m'appuie sur des réflexions de Friedrich Wolfzettel. Celui-ci a constaté, concernant la fin-de-siècle, une tendance à exprimer clairement l'épuisement des modèles narratifs anciens dans des formes de discours fragmentées ou ressemblant à des essais et, en même temps, à fonder une forme de roman réflexive. Les signes de ce type de récit « déambulatoire », à la fois variable et ouvert, sont la résolution de l'intrigue du roman et la disparition progressive des structures temporelles, ainsi que le remplacement du héros principal par un protagoniste plus réfléchi, devenu spectateur des points de vue du monde en mutation. Surtout, Wolfzettel définit ce type de héros comme « déambulatoire » dans un sens aussi bien spirituel que physique, et son mouvement constant et sans but précis nous rappelle certaines formes de « flâneries » du 19ème siècle. Wolfzettel fait de Don Quichotte de Cervantes et de Tristram Shandy de Sterne des archétypes de ce modèle déambulatoire et également des

Le récit déambulatoire dans *Manuscrit trouvé à Saragosse*

Si l'on compare les versions du roman de 1804 et 1810, on constate de manière évidente que la première, inachevée, semble clairement influencée par l'esprit des Lumières, où de nombreuses voix coexistent, tandis que la seconde est davantage dominée par le désir d'ordre de son auteur. Cependant, comme Rosset et Triaire l'ont constaté à juste titre, il ne faut pas considérer que ces deux versions s'inscrivent dans une progression linéaire, mais plutôt qu'elles représentent deux pôles distincts : la figure nomadisante d'une part, et le géomètre Velasquez de l'autre²⁷. La genèse des deux versions est intéressante car elle semble trahir un désir de récit déambulatoire. Ceci se manifeste en particulier, selon moi, dans les commentaires métatextuels de la première version du roman, et dans les personnages du vampire, du « Juif errant » et du « chef bohémien », auxquels une existence nomade est attribuée selon les représentations de l'époque²⁸.

La structure en puzzle du texte apparaît clairement dans l'édition complète des 61 journées de la version de 1810. Le roman se compose de nombreux cadres qui permettent d'imbriquer constamment de nouveaux récits les uns dans les autres (comme dans une mise en abîme) et où ce sont les cadres dans les cadres qui dominent (jusqu'à quatre niveaux et plus). La continuité est assurée par les structures narratives et les thèmes récurrents ainsi que par des récits qui se répètent (tels que Pandesowna/Avadoro, le « chef bohémien » et le héros Alphonse van Worden, pour qui l'ensemble des événements surnaturels est mis en scène). Le principe narratif et les cadres performatifs du texte font à la fois référence à la métatisation du texte et à l'autoréflexivité, étroitement liées à la question de la production et de la communication du savoir²⁹.

Le roman s'emploie à présenter les souvenirs de voyage de l'officier Alphonse van Worden, capitaine du roi d'Espagne. Dès le premier cadre du texte, l'*Avertissement*, on se rend compte qu'il s'agit d'un récit où les différents cadres sont imbriqués

exemples permettant d'expliquer les parallèles intéressants avec les écrits de Potocki. Voir Friedrich Wolfzettel : Der « deambulatorische » Roman: Überlegungen zu einer spezifischen Modernität des Romans im Fin de Siècle, in : Rainer Warning/Winfried Wehle (éd.) : Fin de Siècle, München : Fink 2002, p. 429–488 (429).

27 François Rosset/Dominique Triaire : Présentation, in : Jean Potocki : Œuvres IV.1. Manuscrit trouvé à Saragosse (version de 1810) (éd. François Rosset et Dominique Triaire), Louvain : Peeters 2006, p. 1–10 (8).

28 Le vampire les remplit en restant à la frontière du royaume des morts et du royaume des vivants.

29 De cette manière, le roman révèle non seulement son propre processus de création, mais discute également de la matérialité de l'écriture elle-même. Par conséquent, il doit être compris comme un commentaire de la production, l'édition et la réception du texte. Ainsi, il commence par un manuscrit trouvé et se termine par l'histoire de sa création, c.-à-d. par le début. C'est un récit cyclique à multiples perspectives qui se déroule ici.

les uns dans les autres. Un officier de l'armée française participant au siège de Saragosse par Napoléon, trouve un manuscrit espagnol qui lui apparaît comme un « curieux roman » dans une maison isolée³⁰. Il s'empare du manuscrit même s'il ne parle pas espagnol. Peu de temps après, il est capturé et rencontre un capitaine qui prétend que le livre raconte l'histoire de l'un de ses ancêtres et le traduit à l'auteur, qui l'enregistre. Le début rappelle l'histoire éditoriale complexe du roman lui-même. Les histoires sont aussi complexes que les couloirs du labyrinthe souterrain de l'empire des Gomelez, un royaume magique où l'art et la nature se mélangent de manière miraculeuse³¹. Le début du roman rappelle d'autres textes célèbres de la littérature mondiale, tels que le récit d'E.T.A. Hoffmann *Die Bergwerke zu Falun* (1820), le roman gothique orientalisant *Vathek* (1786) de William Beckford ou le *Voyage en Orient* (1851) de Gérard de Nerval, où l'Orient joue également un rôle important en tant que source d'inspiration. Le fait que l'élément oriental assure la cohésion interne du roman est intéressant à plusieurs égards. Tout d'abord, le roman s'appuie sur une mise en scène du récit inspirée des traditions orales dans le style des *Mille et une nuits*. Par ailleurs, il souligne un penchant pour l'Orient que les textes du 19ème siècle ne démentiront pas. Si la figure du vampire s'appuyait souvent, encore au 18ème siècle, sur un stéréotype oriental, elle devint, à l'époque romantique, un cliché slavophobe³². Potocki et son roman se situent entre ces deux époques, ce qu'illustre notamment sa mise en scène du mythe du vampire.

Cette rupture des schémas de pensée et des concepts existants correspond aux cadres performatifs du texte et à la mise en scène de figures narratives nomades. En 1739, le capitaine wallon Alphonse van Worden rejoint Madrid pour prendre ses fonctions au service de la cour royale. Ses pas le conduisent à travers la Sierra Morena. Selon la rumeur, des fantômes et vampires sévissent dans cette zone de passage, et il faut craindre les vols de brigands et les contrebandiers tziganes. Cette région marque à la fois la transgression des limites spatiales et celle des frontières entre le surnaturel, le fantastique, l'onirique et le réel.

Le vampire comme personnage-miroir des cultures du savoir

En mettant en scène une région frontalière, Potocki fait appel au modèle du roman d'horreur, le *Gothic novel* anglo-saxon, comme l'a montré Lena Seauve³³.

30 Le mot « curieux » est discuté à maintes reprises au cours du roman et, comme le souligne Jan Herman, il paraît très adapté pour décrire l'ambiance de l'ensemble du roman ; voir *Jan Herman* : La désécriture du livre, in : Europe : Revue littéraire mensuelle 79/863, 2001, p. 105-120.

31 Ibid., p. 106.

32 *Bohn* : Der Vampir (note 4), p. 20.

33 *Lena Seauve* : Labyrinthe des Erzählens. Jean Potockis « Manuscrit trouvé à Saragosse »,

Comme dans le *Gothic novel*, des vampires, diables ou fantômes échappant à toute explication rationnelle traversent ici un monde exotique, mais décrit avec réalisme³⁴. En particulier, les vampires ne font, à cette époque, généralement pas partie du panel de personnages du *Gothic novel*. Ils sont plutôt des figures « liminales » romantiques³⁵. À la fin du 18ème siècle, les représentations littéraires les plus connues des vampires sont de nature lyrique, comme le montrent les textes de Gottfried August Bürger (*Lenore*, 1773), de Heinrich August Ossenfelder (*Der Vampir*, 1748) ou de Johann Wolfgang von Goethe, qui mettent en scène des personnages de vampires comme figures liminales. Grâce à Goethe, dont Potocki connaissait probablement le texte³⁶, l'analogisation topique ultérieure du vampire s'insère également, avec le sang, dans le mythe du vampire. Implicitement, dans la célèbre ballade de Goethe de la *Braut von Korinth* (*La fiancée de Corinthe*, 1798) tout comme dans ses deux autres poèmes de vampires, on décèle une histoire d'amour érotique, mais déjà transgressive, que reprend également Potocki³⁷. Chez Potocki, l'ambiguïté du concept de vampire reste centrale. Vers 1800, ses contours sont encore flous et elle permet une mobilité des personnages, des identités et des corps caractéristique du *Manuscrit*.

Tout comme pouvait s'y attendre le lecteur de cette supposée histoire d'horreur, une auberge solitaire devient le théâtre d'une rencontre nocturne et de ses circonstances énigmatiques. Le récit de la première journée est dominé par une expérience érotique entre le rêve et la réalité. Dans une auberge abandonnée, Alphonse rencontre deux sœurs mauresques. La mise en scène de cette première rencontre place le récit dans le domaine du fantastique tout en utilisant des représentations exotiques.

Les deux sœurs Émina et Zibeddé, qui se décrivent comme ses cousines mauresques et lui apparaissent par la suite en tant que Tsiganes ou vampires, embarquent d'abord le héros dans leur histoire et celle du château Cassar-Gomelez, puis dans un fantasme érotique qui abolit les frontières entre rêve et réalité. Quand il se réveille le lendemain matin sous une potence entre deux pendus, une mystérieuse recherche commence, dans le cadre de laquelle les identités et épisodes sont organisés comme dans un miroir déformant. Au total, plus de 30 narrateurs différents apparaissent dans le roman, régaland le héros de leurs histoires souvent fantastiques. Suivant le modèle du *Décameron*, les histoires sont divisées en journées.

Heidelberg : Universitätsverlag Winter 2015, p. 207.

34 Carol Margaret Davison : *History of the Gothic*. Gothic Literature 1764–1824, Cardiff : University of Wales Press 2009, p. 128.

35 Calzoni (note 3), p. 41.

36 Antonowicz (note 2), p. 17.

37 Calzoni (note 3), p. 50.

Malgré des événements apparemment surnaturels qui mettent constamment ses sens au défi, Alphonse reste ferme et ne croit pas aux pouvoirs surnaturels. Dès la dixième journée, il soupçonne qu'il va être mis à l'épreuve, et bien que les objectifs de ce jeu ne soient pas encore élucidés, il se laisse faire. Ici, l'auteur souligne déjà le caractère ludique de la mise en scène car au cours d'un récit qui ressemble davantage à un cours magistral, Alphonse van Worden explique dans la bibliothèque du Kabbaliste qu'il suspecte les sœurs d'être des sortes d'elfes ou, pire encore, des vampires animant les corps des pendus :

[...] accoutumés à se jouer des mortels en prenant toutes sortes de formes, des sorcières peut-être ou, ce qu'il y aurait de plus exécrable, des vampires à qui le ciel aurait permis d'animer les corps hideux des pendus de la vallée ? Il me semblait bien que tout ceci pouvait s'expliquer naturellement, mais maintenant je ne sais plus qu'en croire³⁸.

Les soupçons d'Alphonse selon lesquels les sœurs s'adonneraient à la magie noire ou prendraient possession vampirique du corps des pendus reflètent les différentes controverses qui entourent la figure du vampire, alimentées tout autant par les traités théologiques que les ordonnances judiciaires, les rapports ministériels et les récits mythiques. Le lecteur devient un co-auteur qui, comme le héros, réfléchit sur le statut de ce qui est vu et qui est finalement happé dans le jeu complexe des identités³⁹. À cet égard, il est intéressant que le protagoniste, lorsqu'il aperçoit ensuite les sœurs mauresques qui se manifestent cette fois sous les traits de Tsiganes, se demande s'il s'agit de fantômes ou de vampires. Par la suite, il verra dans la bibliothèque une page du livre de Happel qui déclenchera une recherche d'indices intertextuellement motivée par le lecteur instruit. De cette manière, comme dans une *mise en abîme*, le mythe du vampire est étroitement orienté par la mise en scène de différentes cultures, ce qui renvoie directement à la lecture du livre et au savoir livresque ainsi accumulé. En même temps, ceci est remis en question dans un jeu de confusion créé de manière intertextuelle⁴⁰. La bibliothèque peut être considérée comme un endroit aussi mystérieux que le royaume souterrain et labyrinthique des Gomelez. Puisque différents types de lecteurs et manières de recevoir un texte (que ce soit par écrit

38 Jean Potocki : Œuvres IV.2. Manuscrit trouvé à Saragosse (version de 1804) (éd. François Rosset et Dominique Triaire), Louvain : Peeters 2006, p. 101.

39 Voir Nicole Hafid-Martin : L'Hommage caché de Potocki à François de Rosset dans l'histoire de Thibaud de la Jacquièrre, in : Jan Herman/Paul Pelckmans/François Rosset : Le manuscrit trouvé à Saragosse et ses intertextes. Actes du colloque international, Louvain : Peeters 2001, p. 131-138 (131).

40 Hafid-Martin (note 39), p. 137.

ou dans la tradition orale) sont évoqués à plusieurs reprises dans le *Manuscrit*, la signification de cette scène s'en trouve encore accentuée.

Le fait que les vampires se manifestent toujours dans le cadre d'une mascarade, une mise en scène dans laquelle ils se muent à la manière d'un puzzle (les sœurs étant parfois tsiganes, parfois mauresques), montre qu'ils sont principalement présentés ici comme des figures reflétant la connaissance⁴¹. En revanche, comme le souligne L. Seauve, ils n'agissent pas comme des vampires car on ne savait pas encore exactement ce qu'était un vampire⁴².

L'objectif principal est de faire de cette incertitude-même une réflexion sur le statut du savoir accumulé en général et sur le statut du savoir livresque en particulier, qui est reprise dans la seconde version, pourtant beaucoup moins ludique. Comme les identités sont plus fermement établies ici, les allusions aux vampires, qui remettent constamment en question le statut des savoirs traditionnels, le sont aussi. Dans la scène déjà citée, lorsque Alphonse pense apercevoir les deux sœurs mauresques depuis la terrasse, il n'est plus question du surnaturel, et donc des revenants comme les vampires : on assiste ici à une mise en scène délibérée, les deux sœurs voulant lui jouer un tour⁴³.

S'agissant des vampires, il est donc toujours question d'un « phénomène moderne », comme l'exprime Ben Mamoun, le Kabbaliste, dans l'une de ses déclarations : « Mais j'avoue qu'il y a eu d'ailleurs de grands changements dans le monde démonagogique. Et les vampires, entre autres, sont une invention nouvelle, si j'ose m'exprimer ainsi »⁴⁴.

Seules les neuf premières journées du récit font apparaître les vampires comme des revenants. Par la suite, l'auteur fait davantage appel à eux en tant qu'adversaires des expériences cabalistiques de Ben Mamoun et de Rébecca, jusque dans l'histoire de Padesowna, chef des Tsiganes, sur Giulio Romati, qui peut être interprétée comme une récurrence des histoires de revenantes du début de l'ouvrage. Ces revenantes, toutefois, ne sont pas décrites comme des vampires, même si elles se comportent comme des vampires (c'est-à-dire même si elles se conforment au répertoire des comportements décrit précédemment)⁴⁵. Ceci est intéressant dans la mesure où elles se dissolvent dans un modèle d'interprétation religieuse, qui semble se référer à la tradition du vampire lui-même. En même temps, le mythe du vampire se traduit dans la réalité : avec le comte de

41 Voir la mise en scène ultérieure d'un personnage de vampire féminin par Jules Verne, qui en parle principalement comme un effet des nouveaux médias ; voir *von Hagen* (note 24).

42 *Seauve* (note 33), p. 212.

43 *Potocki* : Œuvres IV.2 (note 38), p. 100 sq. et *Id.* : Œuvres IV.1. *Manuscrit trouvé à Saragosse* (version de 1810) (éd. *François Rosset et Dominique Triaire*), Louvain : Peeters 2006, p. 125.

44 *Potocki* : Œuvres IV.1 (note 43), p. 140.

45 *Antonowicz* (note 2), p. 15.

Peña Velez, un personnage dont l'amour s'avère tout aussi mortel que transgressif entre en scène. Après la mort d'Elvire de Noruña, il devient un homme puissant au Mexique, qui tente d'exploiter son pouvoir pour épouser la fille de son premier amour⁴⁶.

Tout comme les histoires individuelles et la manière dont elles sont transmises sont imbriquées les unes dans les autres, le style et le contexte des phénomènes de vampires varient également, ce qui semble refléter la transmission précaire du mythe lui-même. Par exemple, l'histoire de la revenante Elfrida de Monte Salerno, qui ne veut pas se marier, prend les traits séduisants de la duchesse d'Avila. Antonowicz parle même d'une déformation grotesque du thème du vampire lorsque le jeune Pandesowna lui-même est transformé en cadavre ambulante⁴⁷, en précisant que ce mythe est simultanément déconstruit. Il s'agit ici de l'histoire du cadavre ambulante, qui est d'abord dérobé par les médecins à la morgue (en fait, il est libéré par le médecin Sangre Moreno) avant de trouver refuge dans un sous-sol, où le cadavre d'un martyr lui tient compagnie⁴⁸. Ceci est renforcé par le caractère déambulatoire du récit du Manuscrit, dans lequel Pandesowna, le « chef bohémien », acquiert un rôle central. Comme l'écrit Kaja Antonowicz, le vampire est « le thème de départ »⁴⁹ (ou même « le fait générateur » de l'intrigue), c'est-à-dire une énigme qui définit l'intrigue en cours tout en exigeant sa résolution.

En même temps, la figure du vampire, incohérente mais flamboyante et, à cette époque, encore mal définie, produit un effet de puzzle qui apparaît plus clairement dans la première version que dans celle de 1810. Il faudra attendre la soixante et unième journée pour que le lecteur apprenne avec le héros le dénouement des histoires mystérieuses qui revêtaient un caractère déconcertant à cause des nombreuses allusions aux revenants et aux vampires et assuraient la rémanence, dans le texte, du thème du partage des connaissances. Donc Alphonse, après que Pandesowna l'eut abandonné, fut convoqué par le Cheikh des Gomelez en son palais souterrain, lequel lui expliqua qu'il était responsable de tous ces événements étranges, dans le but de le mettre à l'épreuve. Le carrousel des mascarades et identités du roman ne s'est mis à tourner que dans ce but et le roman entier se révèle ainsi, rétrospectivement, comme une mise en scène. Ici, comme dans un trompe-l'œil⁵⁰, la figure du vampire soutient la polyphonie du roman, pointant vers la polysémie et l'ouverture aux autres cultures (du savoir).

46 Potocki : Œuvres IV.1 (note 43), *Histoire de Marie de Torres*, p. 182–187, p. 189–197, p. 198 et *Histoire du comte de Penna Velez*, p. 205–213. Ceci renvoie aux premiers cas historiques de vampires, qui peuvent également être interprétés comme des histoires réelles de dissimulation de meurtres et d'escroqueries, comme l'indique Thomas Bohn ; voir *Bohn* : *Der Vampir* (note 4), p. 122.

47 Antonowicz (note 2), p. 16.

48 Potocki : Œuvres IV.1 (note 43), p. 229–233.

49 Antonowicz (note 2), p. 17.

50 Antonowicz (note 2), p. 20.

En conséquence, cette œuvre n'est rien d'autre qu'un substrat textuel qui prend en compte la multitude des cultures européennes et leurs mythes, un texte qui met toujours l'accent sur l'élément transgressif et fait apparaître à plusieurs reprises un événement surnaturel dans l'ordre du monde tel qu'on le connaît. Le fantastique se manifeste également par une rupture avec les règles du monde connu⁵¹ : un genre de transition, un phénomène marginal, sans cesse menacé par une résolution possible. Dans l'ouvrage de Potocki, les structures fantastiques sont un principe narratif dominant ; il reste l'indécision, qui perturbe le lecteur jusqu'à la fin du roman. Ce n'est qu'à la fin du roman que les curieuses aventures subies par Alphonse van Worden se révèlent être uniquement une mise à l'épreuve. Même si, selon la définition minimaliste de Todorov, le roman ne peut être décrit, au sens strict, comme un roman fantastique, le fantastique y revêt une importance capitale⁵² qui reflète toujours, en tant que phénomène marginal, le statut précaire du savoir traditionnel. Le lecteur est invité de manière récurrente à remettre en question ses certitudes pour aller lire de lui-même dans le livre du monde, tout comme Pandesowna avait lu le livre de Happel dans la bibliothèque du kabbaliste.

Traduit de l'allemand par Claire-Amandine Soulié

51 Selon Tzvetan Todorov, ceci est une caractéristique du fantastique tel qu'il le décrit dans son « Introduction à la littérature fantastique » parue en 1970 ; voir *Tzvetan Todorov : Introduction à la littérature fantastique*, Paris : Seuil 1970. Pour que le fantastique puisse porter ses effets, il faut avoir une vision fermée du monde, dans laquelle certaines choses ne peuvent plus être perçues comme possibles. Todorov estime que sans l'émergence d'un ordre nouveau, d'un système dans lequel certains phénomènes n'ont pas leur place, il n'existe aucun espace pour le fantastique. « Die phantastische Literatur setzt Newton voraus » (la littérature fantastique présuppose Newton) : c'est tout au moins ce qu'en déduit *Peter von Matt : Wie Hoffmanns stolpernde Gestalten Sir Newton überlisten. Zürcher Abschiedsvorlesung über die Theorie und Tradition der phantastischen Literatur*, in: *Neue Zürcher Zeitung*, 7 septembre 2002, p. 68. Même si le texte n'obéit pas à la définition minimaliste du fantastique adoptée par Todorov, la dimension énigmatique qui se révèle dans le « moment d'hésitation », s'explique rationnellement à la fin du roman.

52 « Le fantastique occupe le temps de cette incertitude ; dès qu'on choisit l'une ou l'autre réponse, on quitte le fantastique pour entrer dans un genre voisin, l'étrange ou le merveilleux. » citation de *Todorov* (note 51), p. 29. En revanche, selon Todorov, le fantastique pur n'est présent que lorsque l'incertitude persiste jusqu'à la fin de l'histoire, même si le lecteur ne sait pas, après avoir lu le livre, comment organiser ce qu'il a lu. Le roman de Potocki organise le *fantastique-étrange* selon le modèle de Todorov. M. Wunsch parle de structures fantastiques qui peuvent être plus ou moins dominantes dans un récit. Voir également *Marianne Wunsch : Die Fantastische Literatur der Frühen Moderne (1890–1930). Definition, denkgeschichtlicher Kontext, Strukturen*, München : Fink 1991, p. 50.

Alexandra Gittermann

La Sierra Morena, scène du *Manuscrit trouvé à Saragosse*, et ses connotations culturelles et historiques à l'époque de Potocki

« Le comte d'Olavidès n'avait pas encore établi des colonies étrangères dans la Sierra Morena » : c'est par ces mots que commence la première *Journée* du *Manuscrit trouvé à Saragosse* de Jean Potocki¹. Ces « colonies » désignaient un groupe de sept communes conçues en 1767 sur une planche à dessin et peuplées d'immigrants attirés vers cette zone inhospitalière par le gouvernement espagnol, qui leur promettait des terres fertiles et une vie meilleure. Ils provenaient principalement de territoires allemands, mais également de Flandre, d'Italie et, par la suite, de différentes régions d'Espagne². Pourquoi était-il si important pour Potocki de localiser l'intrigue de son roman dans cette région, mais à une époque antérieure à ces événements ? L'établissement de ces villages, qui pourtant n'était pas si nombreux, avait-il tellement changé la Sierra Morena qu'il n'aurait pas pu raconter l'histoire qui le hantait depuis si longtemps de la même manière si elle s'était passée à une époque postérieure ? Cette réflexion s'attache à démontrer que ce sont davantage les connotations culturelles liées à la Sierra Morena que le changement des réalités sur le terrain qui poussèrent Potocki à établir l'intrigue du *Manuscrit trouvé à Saragosse* au 18ème siècle, mais clairement avant 1767.

1 *Jean Potocki* : *Manuscrit trouvé à Saragosse* (version de 1810). Texte établi par François Rosset et Dominique Triaire, Paris : Éditions Flammarion 2008, p. 59.

2 D'autres colonies ont été créées près de Cordoue. Ensemble, ces communautés forment ce que l'on appelle les *Nuevas Poblaciones*, qui, en raison de leur importance historique dans le contexte de la politique de réforme de Charles III, ont fait l'objet d'une attention soutenue par les historiens de l'Espagne. Parmi l'abondante littérature on peut citer les ouvrages suivants : *Marcelin Defourneaux* : *Pablo de Olavide ou l'Afrancesado (1725–1803)*, Paris : Presses Universitaires de France 1959 ; *Manuel Capel* : *La Carolina, capital de las Nuevas Poblaciones (Un ensayo de reforma socio-económica de España en el siglo XVIII)*, Jaén : CSIC Instituto de Estudios Giennenses 1970 ; *Luis Perdíces de Blas* : *Pablo de Olavide, el ilustrado (1725–1803)*, Madrid : Editorial Complutense 1995. Concernant le contexte dans l'histoire des idées, citons *Alexandra Gittermann* : *Die Ökonomisierung des politischen Denkens. Neapel und Spanien im Zeichen der Reformbewegungen des 18. Jahrhunderts unter der Herrschaft Karls III.*, Stuttgart : Franz Steiner Verlag 2008, p. 267.

Malheureusement, le journal espagnol de Potocki n'a pas été retrouvé, donc son point de vue personnel sur la région et les localités déjà établies à son époque ne nous est pas parvenu. Nous connaissons uniquement les circonstances de son voyage : en 1791, il accompagna le comte Tadeusz Morski en Espagne. Cette mission diplomatique avait pour but d'intensifier les relations entre la Pologne et la cour d'Espagne. Nous disposons de quelques impressions de Morski datant de cette période qui, bien qu'elles ne permettent pas directement de tirer des conclusions concernant le point de vue de Potocki, témoignent avec éloquence de la fascination que le mode de vie des gens ordinaires exerçait sur de nombreux nobles. Le 30 mars, Morski écrivait au père de Potocki :

M. Jean se porte à merveille ; il a écrit un petit journal de notre voyage qu'il a envoyé à Séverin ; [...] Quel étrange pays ! Quelles gens ! Quels costumes ! Quels équipages ! Tout est vraiment digne d'être vu : c'est le XVe siècle qui apparaît dans les mœurs et les vêtements ; tout ce qui n'est pas misérable est magnifique et somptueux, il n'y a pas de milieu³.

Après des séjours à Madrid et à Aranjuez, Potocki s'aventura en mai, sans Morski, vers le sud de la péninsule ibérique en passant par Ocaña et Cordoue, et visita Grenade avant d'effectuer une traversée vers le Maroc⁴. La route habituelle pour ce voyage était ce que l'on appelait le « Camino Real », chemin royal qui traversait la Sierra Morena ainsi que La Carolina, capitale des « Nouvelles colonies » baptisée en l'honneur de son fondateur Charles III. Les impressions de Potocki sur les montagnes (un massif de 400 kilomètres qui sépare la Castille de l'Andalousie) sont distillées dans certains passages du *Manuscrit trouvé à Saragosse*, comme les première et cinquième *Journées*. Le narrateur décrit la descente dans des « creux vallons ou plutôt [...] des précipices qui semblaient atteindre aux

3 François Rosset/Dominique Triaire : Jean Potocki. Biographie, Paris : Flammarion 2004, p. 198. On peut citer de nombreux exemples qui illustrent cette fascination de la noblesse pour la vie des gens ordinaires, comme le *Hameau* de Marie-Antoinette à Versailles, ou, dans le contexte espagnol, la représentation de la Duchesse d'Alba en *Maja* par Goya. Potocki a assouvi l'intérêt de son public pour ces thèmes avec, par exemple, la représentation pittoresque des Gitans dans les *Bohémiens d'Andalousie* et en partie, également, dans le *Manuscrit trouvé à Saragosse*.

4 Ibid., un témoignage ultérieur nous indique qu'il est revenu en Espagne le 7 septembre 1791. Dans sa *Second lettre sur l'Histoire de notre tems* [sic] parue en 1792 dans le *Journal Hebdomadaire*, il dépeint la méfiance ressentie à l'égard des étrangers, en particulier des Français, dans le cadre des tentatives espagnoles de se préserver contre les idées révolutionnaires du pays voisin, et ses difficultés à obtenir un ouvrage qui comparait la constitution française avec la constitution polonaise, malgré l'aide du gouverneur de Cadix. Compte tenu de l'intérêt préoccupant que le public espagnol portait à cet ouvrage publié récemment, le gouvernement espagnol décida de ne pas imprimer de seconde édition. Ceci montre clairement comment Potocki pouvait se mouvoir dans les cercles officiels espagnols et à quel point il s'intéressait à la situation politique. Il est intéressant que dans ses écrits politiques, il ait traité de nombreux pays, mais que dans son œuvre littéraire, ce soit le seul passage où il traite de l'Espagne ; p.ex. *Jean Potocki : Écrits politiques* (éd. Dominique Triaire), Paris : H. Champion 1987, p. 89.

entrailles de la terre » et qui « coupaient la chaîne des monts sur tant de directions différentes qu'il était impossible de s'orienter ni de savoir de quel côté l'on allait »⁵.

Campé au sommet d'une montagne, le héros de Potocki, Alphonse van Worden, observe le massif et décrit ses impressions, qui ne s'écartent guère de celles que pourrait formuler un observateur aujourd'hui :

[...] je ne vis rien que la plaine déserte et sauvage, nulle trace d'hommes, d'animaux ou d'habitants, nulle route que le grand chemin que j'avais suivi, et personne n'y passait. Partout le plus grand silence⁶.

À la vue de cette nature spectaculaire, que traversait seulement une « route désastreuse » jalonnée de quelques auberges, Potocki fut rattrapé par des légendes de contrebandiers, de gitans cannibales, de fantômes et de « mille terreurs capables de glacer les plus hardis courages »⁷.

Même si la Sierra Morena faisait partie des régions d'Espagne peu peuplées et dangereuses à parcourir, elle a toujours occupé une place prépondérante parmi elles. De fait, elle était parée d'un voile mythique non seulement dans les récits de voyage, mais également dans de nombreux écrits littéraires. Elle a toujours résisté à l'établissement de colonies permanentes et donc à une appropriation effective par l'État. Déjà à l'époque romaine, les routes commerciales reliaient les régions minières du nord de la péninsule ibérique aux mines de la Sierra, et se prolongeaient jusqu'aux villes portuaires du sud⁸. En 43 av. J.-C., un légat romain regrettait déjà que son courrier fût toujours intercepté dans ces montagnes où le vol était largement répandu⁹.

Le défilé de Despeñaperros, partie la plus menaçante de la route nord-sud sur environ quatre kilomètres, « point où les rochers se rapprochent tellement, qu'ils semblent prêts à former une voûte sur la tête du voyageur », est tout aussi mythique¹⁰. La connotation historique de cette porte de sortie au sud de la Sierra ne pouvait pas échapper à ceux qui la traversaient : pendant des siècles, les montagnes ont constitué une frontière entre les royaumes chrétiens du nord et Al-Andalus, et aucune des deux parties n'est parvenue à s'accaparer ces terres escarpées. Seules la percée d'une armée castillane à travers le défilé et la bataille de

5 *Potocki* : *Manuscrit* (note 1), p. 128.

6 *Ibid.*, p. 64.

7 *Ibid.*, p. 59–60.

8 José María Blázquez Martínez : *Las explotaciones mineras en la España romana*, in : *Id.* (éd.) : *Historia económica de España en la Antigüedad*, Madrid : Real Academia de la Historia 2011, p. 129–191.

9 José Santos Torres : *El bandolerismo en España. Una historia fuera de la ley*, Madrid : Temas de Hoy 1995, p. 72.

10 *Jean François de Bourgoing* : *Nouveau Voyage en Espagne ou Tableau de l'État actuel de cette Monarchie*, 3 vol., Paris : Regnault 1784, ici : vol. 3, p. 139.

Las Navas de Tolosa qui s'en est suivie en 1212 ont ouvert la voie à la reconquête chrétienne du sud. Selon la légende, le défilé porte le nom problématique de Despeñaperros car les soldats chrétiens y chassaient les Maures défaits comme des chiens (de l'espagnol *despeñar* : précipiter ; *perros* : chiens).

Les ruines de forteresses médiévales témoignent aussi d'un peuplement temporaire ou ponctuel. Ainsi, dès lors que ces montagnes étaient avant tout une région frontalière contestée entre le nord chrétien et le sud dominé par les musulmans, les villages et les routes tombaient en décrépitude, de sorte que les soldats chrétiens devaient souvent frayer leurs propres chemins¹¹.

L'importance de la Sierra Morena en tant que zone de transit entre nord et sud au cours des siècles suivants contrastait fortement avec son dépeuplement et l'état des routes qui la traversaient. Au 18ème siècle, un voyageur français décrit encore la montagne comme « l'effroi des voyageurs », que l'homme empruntant la route habituelle « franchissoit presque au péril de sa vie, dans une de ses parties les plus escarpées »¹². Le héros de Potocki Alphonse van Worden reçut de la part d'un tavernier, qui lui recommanda d'emprunter un autre itinéraire, les mêmes mises en garde concernant la route périlleuse et les phénomènes surnaturels dans la Sierra Morena. Cependant, un orgueil marqué, souligné avec ironie dans le roman, le lui interdit :

Je lui répondis que ce choix pouvait convenir à des voyageurs ordinaires, mais que le roi don Philippe Quinto ayant eu la grâce de m'honorer d'une commission de capitaine aux gardes wallonnes, les lois sacrées de l'honneur me prescrivaient de me rendre à Madrid par le chemin le plus court, sans demander s'il était le plus dangereux¹³.

À cause de l'état déplorable de ces routes, même les voyageurs les plus distingués d'Espagne étaient obligés, à la frontière, de descendre de leur carrosse pour monter dans des véhicules inconfortables généralement remorqués par des mulets. En de nombreux endroits, il était inévitable d'emprunter soi-même une monture. Cependant, dans les ravins et les pentes d'une Sierra Morena peuplée de brigands, cet inconvénient se transformait en véritable péril¹⁴.

L'expansion coloniale espagnole des 16ème et 17ème siècles avait provoqué l'augmentation régulière des flux de marchandises des ports atlantiques andalous vers le nord à travers les montagnes, mais les sentiers sinueux des pentes

11 *Gonzalo Menéndez Pidal* : Los caminos en la historia de España, Madrid : Ed. Cultura Hispánica 1951, p. 69.

12 *Bourgoing* (note 10), p. 138.

13 *Potocki* : Manuscrit (note 1), p. 60.

14 *José Jurado Sánchez* : Los caminos de Andalucía en la segunda mitad del siglo XVIII (1750–1808), Cordoue : Servicio de Publicaciones de la Universidad de Córdoba 1988, p. 60.

escarpées de la Sierra Morena n'avaient pas encore été aménagés en voies praticables. En 1779, l'ingénieur Carlos Lemaur, chargé du développement du défilé de Despeñaperros, souligna l'importance d'aménager une route praticable entre Madrid et Cadix, « le trésor de toutes les richesses qui viennent d'Amérique »¹⁵.

Le transfert et le transbordement sur des montures et des animaux de bât, qui ralentissaient la progression à travers les montagnes, faisaient de tous les voyageurs des proies faciles pour les brigands. La Sierra Morena, et en particulier le défilé de Despeñaperros, ont toujours été des terrains de prédilection pour les *bandolerismo* de la péninsule ibérique. Les nombreuses grottes offraient aux brigands des cachettes et repaires idéaux, et stimulaient l'imagination des voyageurs¹⁶. Au fil du temps, les marchands et voyageurs commencèrent à attendre dans les grandes villes des comparses ayant le même chemin à effectuer pour traverser les zones menaçantes en caravane escortée, une pratique qui devait se prolonger bien au-delà de l'époque de Potocki¹⁷.

Au 18ème siècle, le dépeuplement de larges territoires fut constaté par tous ceux qui s'aventuraient en Espagne, surtout lorsqu'ils tentaient de déterminer de manière éclairée les causes du retard économique et culturel de l'empire¹⁸. Selon eux et les réformateurs espagnols de l'époque, l'une de ces causes était la concentration de la propriété foncière entre les mains de quelques personnes, ce qui entraîna, surtout en Andalousie, un appauvrissement de larges couches de la population. Inversement, ceci est considéré comme l'une des principales causes de l'augmentation spectaculaire des vols et des larcins sur les routes andalouses

15 *Defourneaux* (note 2), p. 177.

16 On en trouve un exemple dans *C. Bernaldo de Quirós/Luis Ardila : El bandolerismo andaluz*, Madrid : Ediciones Turner 1978, p. 65 ; ainsi que dans *Santos Torres* (note 9), p. 256-257.

17 *Santos Torres* (note 9), p. 256-257. Un voyageur anglais propose une description détaillée d'un groupe de touristes ayant bénéficié, dans les années soixante-dix, d'une escorte entre Lorca et Grenade en Andalousie : « Cette escorte n'est pas inutile dans un pays de montagnes inhabitées, où l'on fait quelquefois trente milles de chemin sans rencontrer ni hommes, ni habitations ; et où quelquefois il rode des bandits, marchant en troupes de douze jusques à trente, qui attaquent les voyageurs, et les dépouillent après les avoir assassinés, laissant les cadavres avec les voitures sur les chemins, et emportant le butin sur les mules des voyageurs. Ces bandits habitent des cavernes dans les montagnes ; [...] Il est vrai que l'on est ordinairement averti du temps de leurs courses et toute la province étant alerte, on est sur les gardes, et les voyageurs prévenus restent une semaine davantage dans quelque ville, en attendant l'escorte de quelques soldats, et d'un plus grand nombre d'équipages qui font le même chemin ; de sorte qu'on voit souvent entrer dans la ville de Grenade quatorze à quinze voitures à la fois, qui font une espèce de caravane ; [...] Nous ne laissâmes pas de voir quelquefois des gens armés de fusils, qui guettoient derrière les montagnes, et venoient nous joindre, marchaient une lieue ou deux avec nous, et après nous avoir reconnus, restoient en arrière. » Tiré de *Richard Twiss : Voyage en Portugal et en Espagne fait en 1772 et 1773*, traduit de l'anglois, vol. 1, Berne : Société Typographique 1776, p. 256-257.

18 *Rocío Plaza Orellana : Los caminos de Andalucía. Memorias de los viajeros del siglo XVIII*, Séville : Universidad de Sevilla 2008 ; *Ana Clara Guerrero : Viajeros británicos en la España del siglo XVIII*, Madrid : Aguilar 1990.

depuis le début du 17ème siècle¹⁹. Cependant, il ne s'agissait pas seulement de vols de marchandises, mais aussi de contrebande, une pratique ayant pris une ampleur considérable après l'occupation anglaise de Gibraltar. Les contrebandiers et les *bandoleros* allaient donc généralement de pair. Lorsque Potocki fait cacher par la troupe autour d'Avadoro les biens de contrebande dans les montagnes andalouses, ceci est tout aussi réel que la protection des voleurs par des soldats corrompus et d'autres personnalités encore plus éminentes. Dans la douzième *Journée* du *Manuscrit*, le vieux capitaine tzigane minaude avec van Worden en lui expliquant que la contrebande fait les affaires de nombreuses personnes :

Seigneur cavalier, voilà des marchandises d'Angleterre et du Brésil, de quoi en fournir les quatre royaumes de l'Andalousie, Grenade, Valence et la Catalogne. Le roi souffre un peu de notre petit commerce, mais cela lui revient d'un autre côté ; et un peu de contrebande amuse et console le peuple. D'ailleurs en Espagne, tout le monde s'en mêle. Quelques-uns de ces ballots seront déposés dans les casernes de soldats, d'autres dans les cellules des moines, et jusque dans les caveaux des morts. Les ballots marqués en rouge sont destinés à être saisis par les *alguazils* qui s'en feront un mérite à la douane et n'en seront que plus attachés à nos intérêts²⁰.

De surcroît, il n'était pas rare que certains membres de la basse noblesse mènent les raids eux-mêmes²¹.

Comme ces événements avaient tenu de vastes régions d'Espagne en haleine depuis la première moitié du 17ème siècle, il n'est pas surprenant que les écrivains espagnols de l'époque se soient emparés du sujet. Toujours prêts à s'approprier les thèmes de la culture populaire, ils n'ont pas manqué cette occasion trop belle de mettre en scène l'aventure, le drame et les carnages, et il n'était pas rare que la Sierra Morena serve de toile de fond à leurs ouvrages. Cervantes, Lope de Vega ou Tirso de Molina font partie des nombreux auteurs ayant pris les *bandoleros* comme sujet dans leur œuvre²². Souvent, la littérature du *Siglo de Oro* met en scène des *bandoleros* soi-disant nobles ou généreux qui se sont retirés du monde à cause d'une injustice qui leur était infligée et qui, du fait de leurs motifs vertueux, s'élèvent moralement au-dessus des autres bandits²³.

19 *Quirós/Ardila* (note 16), p. 65.

20 *Potocki* : *Manuscrit* (note 1), p. 218.

21 *Antonio Domínguez Ortiz* : *Precedentes del bandolerismo andaluz*, in : *Id.* (éd.) : *La esclavitud en Castilla en la edad moderna y otros estudios de marginados*, Grenade : Comares 2003, p. 171–183 (171) ; *Julio Caro Baroja* : *Realidad y fantasía en el mundo criminal*, Madrid : CSIC 1986, p. 131.

22 *Emilio Palacio Fernández* : *El teatro popular español del siglo XVIII*, Lleida : Milenio 1998, p. 145.

23 *Antonio Rey Hazas* : *El bandolero en la novela del Siglo de Oro*, in : *Juan Antonio Martínez Comanche* (éd.) : *Le bandit et son image au Siècle d'Or*. *Actas del Coloquio Internacional*, Madrid : Casa de Velázquez 1989, p. 201–215. Le fait que Potocki se soit intéressé à ce thème est démon-

Dans la littérature espagnole, ces brigands « ordinaires » étaient pour la plupart des Tsiganes. Après l'expulsion des Juifs (en 1492) et des Maures (en 1609) d'Espagne, ils représentaient le troisième plus grand groupe de population qui ne pouvait s'inscrire dans le modèle de société homogénéisant préconisé par la Couronne, notamment en raison des stéréotypes négatifs auxquels ils étaient exposés. Exclus de l'exercice de nombreuses professions, ils s'en trouvaient d'autant plus marginalisés et leur situation d'autant plus précaire. Depuis le début du 17ème siècle, en raison d'une situation économique tendue dans l'arrière-pays espagnol, les signalements de vols de rue par des groupes tsiganes armés s'accumulaient dans diverses régions du Royaume²⁴. Au fil des décennies, les lois royales portaient de plus en plus sur les nombreux Tsiganes qui, avant d'être envoyés aux galères, menaçaient la population, violaient les nombreuses règles édictées par le gouvernement, et fuyaient dans les montagnes, notamment la Sierra Morena, où ils rejoignaient souvent, sur place, les *bandoleros*²⁵.

Ces règles ont été énoncées dans de nombreux décrets, notamment aux 17ème et 18ème siècles, et comprenaient principalement une exigence de sédentarité (dans les grandes villes, afin d'obtenir une meilleure assimilation), l'exercice d'une activité jugée utile et l'adaptation des vêtements et de la langue à ceux du reste de la population. Mais la promulgation fréquente de ces décrets prouve leur succès limité. Malgré toute l'hostilité dont ils étaient la cible, les Tsiganes étaient indispensables dans la culture populaire espagnole et ils jouissaient, comme les *bandoleros*, de la protection de personnalités influentes²⁶.

La Sierra Morena était donc, en raison de son emplacement et de sa structure, un lieu de refuge pour les personnes exclues et marginalisées bien avant l'époque de Potocki, aussi bien dans la réalité que dans la fiction. Sa topographie labyrinthique, désertique et donc soustraite aux normes sociales communes et sa réputation en tant que zone de non-droit avaient déjà inspiré Cervantes, qui y mit en scène une grande partie de l'intrigue du premier volume de *Don Quichotte*.

tré par un passage de l'article sur l'Espagne susmentionné, dans lequel il raconte au sujet de la dure répression subie par les *bandoleros* qu'ils « sont les héros et l'amour du peuple » ; voir *Potocki* : Écrits politiques (note 4), p. 90.

24 Javier Aguirre Felipe : *Historia de las itinerancias gitanas. De la India a Andalucía*, Saragossa : Instituto Fernando el Católico 2006, p. 366 ; Santos Torres (note 9), p. 261.

25 Richard J. Pym : *The Gypsies of Early Modern Spain, 1425–1783*, New York : Palgrave Macmillan 2007, p. 134 ; Aguirre Felipe (note 24), p. 403.

26 Julio Caro Baroja : *Temas castizos*, Madrid : Istmo 1980, p. 121 ; voir également Pym (note 25), p. 73–74. Il était rare d'assister à une fête, même religieuse, qu'ils ne venaient pas égayer par leur musique, leurs danses et leurs acrobaties sensationnelles. Et ils avaient également leur place dans la littérature et le théâtre. *La gitanilla* de Cervantes est vraisemblablement l'exemple le plus célèbre de représentation d'une femme gitane. Ici encore, l'être s'écarte des apparences, et Potocki ne déroge évidemment pas à cette tradition lorsqu'il fait danser Émina et Zibbedé habillées en Gitanes devant le château du Kabbaliste.

Lui aussi se retira dans les montagnes pour échapper à la loi. Comme indiqué au chapitre 23, « Don Quichotte marchait au pas, et s'enfonçait de plus en plus dans la montagne, en se réjouissant », car ces régions solitaires et rugueuses semblaient particulièrement propices à de « merveilleuses expériences de vie »²⁷. Et en effet, dans l'intrigue qui se déroule ensuite, l'être et les apparences sont rarement en accord et la Sierra Morena est un lieu de confusion et de déguisement, où les signes habituels d'appartenance sociale n'ont plus aucune espèce de validité au sein du groupe hétérogène rassemblé sur ces terres²⁸.

François Rosset et Dominique Triaire ont mis en évidence ces parallèles et d'autres similarités entre Don Quichotte et le *Manuscrit trouvé à Saragosse*. On citera ici le bandit Ginés de Pasamonte, personnage de Cervantes déguisé en Tsigane, et la Sierra Morena comme lieu de mascarade, d'illusion et d'abolition des structures linéaires, qu'elles soient temporelles, spatiales ou narratives²⁹. Yves Citton observe à ce sujet qu'Alphonse van Worden, le personnage principal de Potocki, est contraint, dans cet environnement où de nombreuses certitudes sont mises à mal, de relativiser ses stricts principes moraux du bien et du mal et surtout, en rencontrant Zoto, le « bandit honorable », de se remettre lui-même en question. Selon Citton, ceci conduit finalement à une forme de rééducation et à l'acceptation de différentes subjectivités, qui pourraient permettre leur coexistence pacifique dans une société³⁰.

Du temps de Potocki, cette coexistence pacifique et l'acceptation des groupes religieux et sociaux les plus divers n'étaient guère plus qu'une utopie malgré toute la rhétorique de tolérance et d'émancipation des Lumières, et ces groupes devaient se tenir à l'écart des structures sociales et juridiques « normales ». Potocki a donc vu en la Sierra Morena, compte tenu des nombreuses références culturelles et historiques qui y étaient attachées, un cadre idéal pour cette utopie, et trouvé dans les cultures et l'histoire de l'Espagne une inspiration autant qu'une remise en question de ses idées. En plus de la présence et du traitement littéraire des groupes marginalisés mentionnés ci-dessus dans la Sierra Morena, il convient d'évoquer les deux autres groupes forcés à la sédentarisation

27 *Miguel de Cervantes Saavedra* : Don Quichotte de la Manche, traduit par Jean Florian, Paris : Librairie de Firmin Didot Frères 1847, p. 114

28 Voir par exemple *Encarnación Juárez-Almendros* : Travestismo, Transferencias, Trueques e inversiones en las aventuras de Sierra Morena, in : Cervantes : Bulletin of the Cervantes Society of America, 24/1, 2004, p. 39–64.

29 *François Rosset/Dominique Triaire* : De Varsovie à Saragosse. Jean Potocki et son œuvre, Louvain : Édition Peeters 2000, p. 169–170 et p. 193–194.

30 *Yves Citton* : Une machine utopique à tordre le droit. Justice, Spectacle, Métissage et ironie dans le *Manuscrit trouvé à Saragosse*, in : *François Rosset/Dominique Triaire* (éd.) : Jean Potocki ou le Dédale des Lumières, Monts : Presses universitaires de la Méditerranée 2010, p. 205–239.

en Espagne, puis déplacés ou contraints à s'adapter, que Potocki évoque dans son œuvre.

En premier lieu, les Maures. Nombre d'entre eux échappèrent à l'ordre d'expulsion de 1609, qui révélait l'échec de la politique assimilationniste de la Couronne au cours des décennies précédentes, grâce à la protection de citoyens et autorités locales, en revenant clandestinement après avoir été expulsés ou en se retirant dans des régions montagneuses reculées³¹. Comme pour les *gitanos*, une grande partie de la population mauresque vit ses moyens de subsistance s'amoin-drir en raison de nombreuses lois discriminatoires. Néanmoins, la représentation littéraire et légendaire de Maures retirés dans les montagnes où ils dissimulaient leurs richesses persista jusqu'au 18ème siècle, alors que des Musulmans convertis travaillaient encore comme esclaves dans les villes de commerce³².

De même, la présence des Juifs dans la péninsule ibérique était négligeable à l'époque de Potocki. Bien que le gouvernement envisageât, principalement pour des raisons économiques, d'admettre officiellement l'installation de marchands et artisans non-catholiques, les débats sur l'émancipation ne prirent jamais

31 *Antonio Domínguez Ortiz* : *Moriscos* : La mirada de un historiador, Grenade : Universidad de Granada 2009, p. 85 ; *Id.* / *Bernard Vincent* (éd.) : *Historia de los moriscos. Vida y tragedia de una minoría*, Madrid : Ed. Revista de Occidente 1978, p. 248-249.

32 *Julio Caro Baroja* : *Los moriscos del Reino de Granada (Ensayo de historia social)*, Madrid : Diana 1957, p. 250. Une fois de plus, Cervantes se fait l'interprète des stéréotypes populaires lorsqu'il écrit dans son « Dialogue entre Scipion et Berganza, chiens de l'hôpital de la Résurrection » : « Tout leur but est de battre monnaie et de garder l'argent monnayé ; pour l'acquérir, ils travaillent mais ne mangent pas. [...] Gagnant toujours et ne dépensant jamais, ils rassemblent et amassent la plus grande partie de l'argent qui circule en Espagne » ; citation d'après *Miguel de Cervantes Saavedra* : *Nouvelles*. J.-J. Dubochet (Paris, 1838), p. 337. L'exemple de rapatrié le plus connu est probablement un autre protagoniste cervantin, le Maure Ricote. Dans la deuxième partie de *Don Quichotte*, il effectue un pèlerinage de l'Allemagne, sa nouvelle patrie, vers l'Espagne, pour déterrer son trésor caché près de son village avant son expulsion (p. ex., chap. 54). Dans son « Voyage dans l'Empire de Maroc fait en l'année 1791 » et son récit « Le Voyage de Hafez », Potocki évoque à plusieurs reprises la nostalgie de nombreux Marocains pour leur empire perdu en Andalousie ; voir *Jean Potocki* : *Œuvres I. Voyage en Turquie et en Égypte, Voyage en Hollande, Voyage dans l'Empire de Maroc, suivi du Voyage de Hafez, Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe* (éd. *François Rosset* et *Dominique Triaire*), Louvain : Édition Peeters 2004, p. 91-197 (en particulier p. 102-103 et p. 192-193). Ses visites quotidiennes au domicile de l'ambassadeur marocain à Madrid jouèrent peut-être un rôle important dans la vision qu'avait Potocki du passé maure de l'Espagne, dont il affirma : « l'interprète étoit si bien fait à notre conversation, que c'étoit à peu-près comme si nous eussions parlé la même langue, au point même qu'il me faisoit des longs récits dans le goût Oriental [...] » ; *Ibid.*, p. 94. Il était également influencé par la « maurophilie » de la littérature française du XVIIIe siècle ; voir par exemple : *André Stoll* : « Abindarráez und die schöne Jarifa ». *Der abenteuerliche Weg der Granadiner Mauren durch die Imaginationsräume des Siglo de Oro*, in : *Id.* (éd.) : *Sepharden, Morisken, Indianerinnen und ihresgleichen. Die andere Seite der hispanischen Kulturen*, Bielefeld : Aisthesis 1995, p. 101-134 (124) ; *Gerhard Hoffmeister* : *Exoticism : Granada's Alhambra in European Romanticism*, in : *Id.* (éd.) : *European Romanticism. Literary Cross-Currents, Modes and Models*, Detroit : Wayne State University Press 1990, p. 113-126 ; *Gertraud Strohm-Katzer* : *Feuerwerker in einer alten Welt im andalusischen Zwischenreich von Jan Potockis « Manuscrit trouvé à Saragosse »*, in : *André Stoll* (éd.) : *Sepharden, Morisken...* (note 32), p. 177-218 (178-179).

la même ampleur que dans les autres pays européens à cette époque. En dépit de la promulgation d'une loi en 1797, très peu de non-catholiques vinrent s'installer en Espagne : le souvenir de l'Inquisition suscitait encore des craintes³³. Le regard sur les Juifs restait empreint de topoï négatifs, auxquels ils étaient confrontés, tout comme leurs descendants, après avoir été convertis de force en 1492. La méfiance à l'égard des *conversos*, qui se manifesta entre autres, au cours des années suivantes, par l'obsession généralisée de la « pureté du sang », se retrouve dans la production culturelle du 18ème siècle. On peut citer l'exemple du drame *Raquel* par Vicente García de la Huerta (vers 1772)³⁴.

Avant même que le romantisme européen ne s'emploie à idéaliser l'Espagne comme un lieu de coexistence prétendument pacifique des trois principales communautés religieuses, Potocki, influencé par ses voyages et les discours européens de son temps sur la tolérance, s'imagina une société dans laquelle divers groupes ne se contentaient pas de coexister, mais étaient reconnus et respectés pour leurs particularités. Car, malgré toute la rhétorique sur la tolérance, les discours « éclairés » sur l'émancipation juive et l'orientalisme du 18ème siècle incluaient des exigences tacites d'« européanisation » et d'assimilation³⁵, ainsi qu'une démythification et une classification rationnelle conduisant, par conséquent, à l'établissement de stéréotypes nationaux et également racistes.

L'approche de Potocki était fondamentalement différente :

[...] les Peuples sont un composé d'hommes, ceux-ci un composé de contradictions, & s'il n'y en a pas dans les relations d'un voyageur, à coup sûr, elles ne ressembleront point. Je sais que bien des auteurs n'y font pas tant de façon : Ils vous rangent sur une ligne, toutes les vertus d'une Nation, & sur l'autre, tous ses vices. A peu près comme certains peintres, qui croient avoir fait à merveille, lorsqu'ils ont mis toute la lumière d'un côté, & toutes les ombres de l'autre : mais bon Dieu ! où ces gens-là ont-ils les yeux ? que font-ils de cette multitude de reflets, d'ombres portées, de clairs obscurs, & de nuances³⁶ ?

33 *Joaquín Álvarez Barrientos* : Los judíos y su cultura en la producción literaria española del siglo XVIII : La construcción del tópico « judeo-masón-liberal » durante la Ilustración y el Romanticismo, in : *Iacob M. Hassán/Ricardo Izquierdo Benito* (éd.) : Judíos en la literatura española. IX Curso Cultural Hispanojudía y Sefardí de la Universidad de Castilla-La Mancha, Cuenca : Ediciones de la Universidad Castilla-La Mancha 2001, p. 267-300 (268-269).

34 *Alejandro García-Reidy* : Los « hebreos » en el teatro de Lope de Vega (mito, historia e imperio), in : *Felipe B. Pedraza Jiménez/Rafael González Cañal/Elena E. Marcello* (éd.) : Judaísmo y criptojudaismo en la comedia española, Cuenca : Ediciones de la Universidad Castilla-La Mancha 2014, p. 17-37 ; *Álvarez-Barrientos* (note 33), p. 274-275 ; *René Andioc* : Teatro y Sociedad en el Madrid del siglo XVIII, Madrid : Castalia 1987, p. 259-260.

35 Voir par exemple *Strohm-Katzer* (note 32), p. 178 ; *Peter R. Erspamer* : The Elusiveness of Tolerance : The « Jewish Question » from Lessing to the Napoleonic Wars, Chapel Hill/London : University of North Carolina Press 1997, p. 98-99.

36 *Potocki* : Voyage dans l'Empire de Maroc (note 32), p. 115.

Concernant le regard que portait Potocki sur d'autres cultures, sa confrontation intellectuelle avec Herder, mise en lumière à plusieurs reprises dans la recherche de ces dernières années mais encore jamais étudiée en détail, est intéressante. Herder est en grande partie responsable de la valorisation du patrimoine mauresque dans les pays germanophones³⁷. Cependant, la tentative de comprendre et de respecter chaque culture hors de son contexte est peut-être plus évidente dans le travail de Potocki que dans celui de Herder³⁸.

Quand, dans son *Manuscrit trouvé à Saragosse*, Potocki rassemble des Chrétiens, des Musulmans, des Kabbalistes, des scientifiques, des Tsiganes et, à ce propos, décrit les origines et vicissitudes des anciennes croyances égyptiennes quasiment comme une parabole illustrant la conditionnalité historique de la religion tout en relativisant les convictions morales et éthiques de l'Occident, nous avons affaire à une remise en question de la théorie des Lumières selon laquelle tous les phénomènes du monde peuvent être appréhendés par la Raison. La recherche éclairée d'une vérité unique et rationnellement compréhensible est confrontée ici à une série de vérités, ce qui préfigure d'ailleurs l'occultisme et la métaphysique comme mouvements d'opposition à la « pression de réalité »³⁹ des Lumières ainsi que le refus d'exalter une religion plutôt que les autres⁴⁰.

Cette pluralité de croyances et d'idées trouvait là un théâtre idéal compte tenu des nombreuses références historiques et culturelles de la Sierra Morena. C'était un lieu de transit et de solitude à la fois, où la rencontre de représentants des différents groupes semblait possible en dehors des normes sociales et

37 *Anselm Maier* : Friedrich Maler und Ferdinand Thierry : Eine späromantische Kunstreise nach Spanien, in : *Christian Wenzlaff-Eggebert* (éd.) : Spanien in der Romantik, Köln : Böhlau 1994, p. 111–127 (112–113). Concernant la rencontre de Potocki avec Herder en personne, voir *Emiliano Ranocchi* : Une rencontre oubliée : Potocki et Herder à Karlsbad, in : *Rosset/Triaire* : Jean Potocki ou le Dédale des Lumières (note 30), p. 29–43.

38 Voir par exemple, au sujet de l'attitude partiellement négative de Herder à l'égard des Juifs : *Wolf-Daniel Hartwich* : Romantischer Antisemitismus. Von Klopstock bis Richard Wagner, Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht 2005, p. 69–70 et des Tsiganes, in : *Emmanuel Filhol* : L'apport tzigane à la culture cosmopolite dans l'Europe des Lumières : Les Bohémiens d'Andalousie (1794) de Jean Potocki, in : *Rosset/Triaire* : Jean Potocki ou le Dédale des Lumières (note 30), p. 83–108 (90–91).

39 *Hans-Günther Schwarz* : Der Orient und die Ästhetik der Moderne, München : Iudicium 2003, p. 10. Concernant le renoncement aux Lumières par les premiers Romantiques, voir également *Isaiah Berlin* : The Roots of Romanticism, Princeton : Princeton University Press 1999 ; *Strohm-Katzer* (note 32), p. 200–201. Voir par exemple la représentation des Tsiganes par Filhol comme contrepied aux points de vue rigides de Señor Alvar dans les Bohémiens : *Filhol* (note 38). Également dans *Rosset/Triaire* : De Varsovie à Saragosse (note 29), p. 152–153.

40 Ce n'est pas pour rien que l'œuvre de Potocki a souvent été interprétée comme une réponse à Chateaubriand. À ce sujet, voir par exemple *Michael Rohrwasser* : Marranen und Morisken in Jan Potockis Roman « Die Handschrift von Saragossa », in : *Anna-Dorothea Ludewig/Hannah Lotte Lund/Paola Ferrutta* (éd.) : Versteckter Glaube oder doppelte Identität ? Das Bild des Marranentums im 19. und 20. Jahrhundert, Hildesheim : Olms 2011, p. 135–150 (146–147) ; *Strohm-Katzer* (note 32), p. 203.

religieuses et qui autorisait en même temps l'inclusion de critères non-rationnels par le biais de légendes portant sur des phénomènes surnaturels, mais surtout par l'exemple de Don Quichotte⁴¹.

Pour revenir à la question posée en introduction : pourquoi était-il si important pour Potocki de mettre en scène son intrigue sur le versant sud de la Sierra Morena avant l'établissement des nouvelles colonies ? Citton souligne à juste titre que le retard de cette région et le fait qu'elle n'ait pas encore été appréhendée par les Lumières constituaient de bonnes raisons de la choisir comme théâtre⁴². On peut même affirmer que ce projet de colonisation, né entièrement de l'esprit des Lumières, était radicalement opposé aux souhaits de Potocki. Un bref aperçu historique devrait permettre clarifier ce point.

Tout comme les autres projets de peuplement de grande ampleur au lendemain de la guerre de Sept ans (en Prusse, en Russie et dans les territoires est-européens des Habsbourg autrichiens), ce projet était principalement inspiré des théories démographiques du caméralisme allemand. Fondamentalement conçue comme une administration publique, cette école de pensée préconisait l'optimisation de tous les domaines de la vie publique et se mettait, en définitive, au service des besoins du prince. Comme celui-ci, en tant que gardien et défenseur du bien commun, était chargé d'une multitude de tâches, le caméralisme se concentrait également sur ses besoins financiers et donc sur l'augmentation des recettes fiscales. Puisque, comme certains auteurs mercantilistes l'avaient déjà souligné, l'augmentation du nombre d'habitants productifs accroît également les recettes fiscales, les projets de colonisation furent élaborés au cours de ces années aux côtés de nombreuses réformes purement économiques.

C'est surtout à partir du milieu du 18ème siècle, sous la pression démographique croissante dans le sud-ouest de l'Allemagne, que les monarques recrutèrent des colons pour leurs projets sur la Volga, dans le Banat ou même dans la Sierra Morena. L'Espagne put ainsi recruter plus de 6000 colons en très peu de temps. La recherche de « sujets utiles » était le mot d'ordre. Ceux qui n'étaient d'aucune utilité pour les colonies ou pour l'État car ils étaient malades, mutilés ou trop ignorants en matière d'agriculture, étaient rejetés de manière intransigeante à l'issue d'un long périple jusqu'à l'Espagne, quitte à séparer des familles⁴³.

41 Voir également Citton (note 30), p. 219–220.

42 Ibid.

43 Voir la liste des immigrants rejetés, conservée à l'Archivo General de Simancas, AGS, SSH, Legajo 496, feuillet 130 et feuillet 132. On y trouve Christoph Weinmitter, 30 ans, qui n'était pas agriculteur et qui, par conséquent, n'exerçait pas une profession utile à l'État. Stephan Steinbichler, 55 ans, a également été rejeté pour la même raison et parce qu'il paraissait avoir plus de 60 ans. Francesco Perpille, sept ans, était muet et avait les jambes déformées. Il fut rejeté, mais ses parents et frères furent acceptés. Martin Kaus, âgé de 40 ans, fut refusé car il boitait et utilisait des béquilles. Sa femme et ses six enfants furent cependant autorisés à rester.

Les colonies sont nées sur une planche à dessin, les parcelles devant, si possible, jouxter le Camino Real afin de faire revivre cette voie de communication, notamment grâce aux produits des colons, et de la sécuriser grâce à la croissance de la population dans la région. En même temps, les infrastructures de la région connurent des améliorations, culminant en 1783 par l'achèvement d'une liaison routière continue de La Mancha à l'Andalousie, passant par le col de Despeñaperros⁴⁴. Les colons recevaient des terres, une maison, du bétail, du matériel agricole, des semences et, surtout, des privilèges fiscaux substantiels. Mais en retour, ils devaient non seulement cultiver les terres, mais également construire leurs maisons et les bâtiments publics des deux grandes villes, et ce dans des conditions très difficiles. Comme le gouvernement espagnol s'était laissé surprendre par la rapidité avec laquelle les émigrés, sans foi ni loi pour la plupart, avaient quitté leur pays d'origine, les premiers logements construits furent des habitations provisoires, l'approvisionnement étant difficile. Parmi les premiers colons, beaucoup sont tombés malades et sont morts.

Néanmoins, malgré ces conditions, seize nouveaux villages ont vu le jour dans deux régions d'Andalousie en l'espace de quelques années, et ils existent encore aujourd'hui. Leur premier surintendant, Pablo de Olavide, parvint non seulement à y concrétiser ses idées de relance de l'agriculture par le peuplement de petites parcelles, mais il mit également en place un système de gestion hiérarchique clair dans lequel les progrès économiques de chaque colon étaient étroitement surveillés, car après tout, cette entreprise était très coûteuse et toujours exposée à une observation et une critique acérées. Mais la vie religieuse était au moins aussi normalisée. Olavide réduisit les offices religieux à un simple rite et autorisa même aux colons à entonner des chants de leur composition. L'établissement de monastères était interdit dans les colonies, tout comme la coutume consistant à donner de l'argent à l'église. Olavide tenta même de normaliser le code vestimentaire, au moins à La Carolina, la ville principale, en faisant adopter la mode française et, pour l'organisation des fêtes populaires, il fit de son mieux pour que « ses » colonies adoptent le modèle des Lumières⁴⁵.

Il est difficile de s'imaginer que l'intrigue de Potocki puisse se dérouler dans un tel environnement. Bien qu'une grande partie de la Sierra Morena ait été épargnée par ces mesures, les connotations qui y étaient associées étaient

Concernant le principe d'utilité dans la politique de réforme du XVIIIe siècle, voir *José Enrique Covarrubias* : *En busca del hombre útil. Un estudio comparativo del utilitarismo neomercantilista en México y Europa, 1748-1833*, Mexico : Universidad Nacional Autónoma de México 2005 ; *Gittermann* (note 2), p. 241-242.

44 *Juan Enrique Ruiz González/Guillermo Sena Medina* : Carlos Lemaury et el camino de Despeñaperros, in : *Miguel Avilés Fernández/Guillermo Sena Medina* (éd.) : *Carlos III y las « Nuevas Poblaciones »*, Cordoue : Servicio de Publicaciones de la Universidad de Córdoba 1985, p. 23-39.

45 *Defourneaux* (note 2), p. 242-243.

complètement différentes après 1767. Ce lieu de retraite pour les marginalisés et les hors-la-loi, lié à de nombreuses légendes, avait perdu une grande partie de son mythe du fait de son exploitation. Les montagnes andalouses restèrent cependant un topos du théâtre et de la fiction, et le gouvernement ne parvint à maîtriser les *bandoleros* qu'au début du 19ème siècle. Mais les amateurs de théâtre firent également la connaissance d'Allemands joviaux à peine hispanophones, qui se ridiculisaient en tentant de persuader les Espagnoles de les rejoindre dans les nouvelles colonies situées dans les montagnes⁴⁶. De surcroît, avec la colonisation, la Sierra Morena fut soumise à une réinterprétation culturelle et n'était donc plus adaptée, après 1767, au cadre mythique de pensée universelle que Potocki souhaitait véhiculer dans son *Manuscrit trouvé à Saragosse*.

Traduit de l'allemand par Claire-Amandine Soulié

46 Voir à ce sujet *Constancio Bernaldo Quirós* : *Los reyes y la colonización interior de España desde el siglo XVI al XIX*, Madrid : Imprenta Helénica 1929, p. 34–35 sur *La función de la Raboso, pieza de música y Fin de fiesta* de Blas de Laserna (non daté mais publié autour de 1777 à Madrid), qui se moque de la mauvaise prononciation et de la grammaire défaillante d'un immigré plutôt grossier, par rapport à son interlocuteur averti et sûr de lui, et où une chorale d'enfants s'exclame à plusieurs reprises : « nix nax nix nax », apparemment pour imiter, de manière burlesque, l'accent allemand.

Klaus Weber

Croiser le fer ou jouer des coudes : l'honneur de la noblesse et l'honneur de la bourgeoisie dans le *Manuscrit trouvé à Saragosse* de Jean Potocki

Pour les protagonistes du *Manuscrit trouvé à Saragosse* de Jean Potocki, l'honneur est un moteur central d'action. Ces personnages appartenant à différents groupes sociaux, l'auteur a appliqué des concepts d'honneur différents. Il différencie entre les nobles et la bourgeoisie commerciale, laquelle, dans l'Espagne du 18ème siècle, était plus puissante à Cadix – l'un des lieux où se déroule le roman – que partout ailleurs. Des concepts d'honneur distincts sont aussi appliqués aux vagabonds ou hors-la-loi, notamment aux voleurs et aux tueurs à gage. Les concepts d'honneur sont exposés par l'ironie de manière grossière et exagérée, ce qui se manifeste clairement dans l'opposition entre l'honneur de la noblesse et l'honneur des marchands. La répétition de certains thèmes gravitant autour de l'honneur (et s'appliquant par exemple à différentes générations d'une même famille) et les variations autour de ces thèmes renforcent le caractère esthétique du texte. Mais leur fonction ne s'arrête pas là. On peut également y voir une référence à la réalité économique et sociale des principaux lieux où se déroule l'action : l'Andalousie (principalement Cadix) et Madrid. Cette réalité historique a eu de fortes répercussions sur l'évolution des valeurs socioculturelles, qui se sont toutefois manifestées différemment en fonction des groupes sociaux d'alors. En conséquence, des concepts d'honneur spécifiques aux différents groupes se sont développés au fil des siècles et c'est ce que Potocki, qui connaissait les deux villes et leur sociotope, décrit dans son roman avec ironie.

Dans son essai sur l'ironie de Potocki à l'égard de l'honneur, Maria Evelina Żółtowska citait déjà la plupart des exemples tirés du roman et évoqués ici¹. Elle y soulignait l'effet modérateur des Lumières, qui avaient contribué au rapprochement entre les concepts d'honneur aristocratique et bourgeois en raison de l'importance croissante accordée au mérite et à la vertu dans toute l'Europe.

1 Maria Evelina Żółtowska : La démocratisation de l'idée de l'honneur dans le « *Manuscrit trouvé à Saragosse* » de Jean Potocki, in : *Études sur le XVIIIe siècle* XI, 1984, p. 39–52.

Ce constat est complété ici par une perspective économique-historique. Cette approche ouvre également un horizon thématique que les études sur Jean Potocki ont eu tendance à laisser de côté jusqu'à présent : l'économie. Comme les conditions économiques et politiques de l'Espagne prémoderne n'étaient pas favorables au développement de la bourgeoisie, c'est le concept d'honneur de la noblesse qui y domina longtemps. Nous nous demanderons ensuite dans quelle mesure l'Espagne était le lieu adapté pour explorer ce thème ou si c'est ce lieu lui-même qui a amené le comte polonais à développer cette thématique.

1. L'honneur de la noblesse

Alphonse van Worden, jeune héros du roman issu de la noblesse, doit se rendre des Ardennes à Madrid pour y accomplir son service d'officier de la Garde wallonne. Il prend un bateau de Flessingue à Cadix pour y emprunter le chemin le plus court vers la Castille, en passant par Séville et Cordoue, puis par la Sierra Morena. Cette montagne était « habitée uniquement par des contrebandiers, des voleurs et quelques Tsiganes, qui dévoraient les dépouilles des voyageurs assassinés » car les « Tsiganes de la Sierra Morena aimaient la chair humaine » (ou encore la « chair d'homme », comme le suggère le concept espagnol ambigu de « carne de hombres »). L'hôte de la dernière auberge avant la montagne jure « par Saint-Jacques de Compostelle² » que tous ces récits d'horreur sont vrais et recommande au capitaine un chemin plus long, mais plus sûr, à travers l'Estrémadure. La réplique du noble officier peut être considérée comme point de départ des aventures dans la Sierra Morena :

Je lui répondis que ce choix pouvait convenir à des voyageurs ordinaires, mais que le roi don Philippe Quinto ayant eu la grâce de m'honorer d'une commission de capitaine aux gardes wallonnes, les lois sacrées de l'honneur me prescrivaient de me rendre à Madrid par les chemins plus court, sans demander s'il était le plus dangereux³.

Qu'il soit question du choix de l'itinéraire ou de la fidélité à la foi catholique, qu'il refuse de céder lorsque, après une nuit d'amour avec les sœurs mauresques Émina et Zibeddé, il est confronté à un choix entre la mort et la conversion à l'islam, tout est une question d'honneur pour lui⁴. Le père du capitaine Alphonse,

2 *Jean Potocki* : Œuvres IV.1. Manuscrit trouvé à Saragosse (Version de 1810) (éd. François Rosset et Dominique Triaire), Louvain : Édition Peeters 2006, p. 31.

3 *Ibid.*, p. 32.

4 *Jean Potocki* : Œuvres IV.2. Manuscrit trouvé à Saragosse (Version de 1804) (éd. François Rosset et Dominique Triaire), Louvain : Édition Peeters 2006, p. 82.

Don Juan van Worden, présenté par Jean Potocki comme vétéran de la Guerre de Succession espagnole et lieutenant-colonel des gardes wallons, avait surpassé en Espagne le code d'honneur militaire « avec un raffinement exceptionnel », « car l'honneur est l'âme même et la véritable existence d'un soldat ». Il ne perdait aucune occasion de le défendre dans le cadre de duels dont il tenait des registres minutieux. À Madrid, il était le spécialiste en matière de défi d'honneur, prêt à tout moment à « soutenir à la pointe de l'épée la valeur de chacune de ses décisions »⁵. Pour célébrer son mariage avec mademoiselle Uraque de Gomelez, originaire de Grenade, il invita « tous les gens avec qui il s'était battu, s'entend ceux qu'il n'avait pas tués. Il s'en trouva cent vingt-deux à table [...] »⁶ Il inculqua à son fils Alphonse, dès sa plus tendre enfance, l'intrépidité et le mépris pour l'or et l'argent⁷.

Potocki illustre ce mépris en décrivant un aspect du mode de vie des nobles, la prodigalité : lors d'une bataille de la Guerre de Succession, « un nommé van Berg, colonel des bandes wallonnes »⁸, joueur et buveur invétéré, sauva avec ses soldats le régiment du duc de Medina Sidonia, qui se trouvait en grave difficulté. Pour cela, il se vit attribuer par Philippe V (1683-1746) la baronnie de Deulen, dans l'arrondissement de Malines, qu'il vendit le même jour pour 800 000 livres tournois à un citoyen anversois fournisseur de l'armée,

... et il avait déclaré et s'était engagé sur sa parole d'honneur non seulement de dépenser tout cet argent pendant les deux mois que devait durer notre quartier d'hiver, mais encore de faire cent mille francs de dette. Notre prodigue Flamand trouva ensuite que pour satisfaire à sa parole, il lui fallait dépenser quatorze cents pistoles par jour, ce qui n'était pas très facile dans une ville comme Coïmbre. [...] On lui représenta qu'il pouvait employer une partie de son argent à secourir les misérables et faire des heureux ; mais van Berg rejeta cette idée. [...] Il s'était engagé à dépenser et non pas à donner. [...] Son jeu même n'y pouvait entrer pour rien, car il avait la chance de gagner, et l'argent perdu n'était pas un argent dépensé⁹.

Van Berg recruta donc « tout ce qu'il put trouver de cuisiniers, musiciens, comédiens et d'autres personnes d'une profession encore plus joyeuse », et c'est ainsi que Coïmbre devint le théâtre de festins somptueux, de soirées dansantes et de représentations théâtrales devant la porte d'entrée de l'officier. Ce qu'il ne parvenait pas à dépenser aussi rapidement qu'il le souhaitait, il le jetait par la fenêtre

5 *Potocki* : Œuvres IV.1 (note 2), p. 61.

6 *Potocki* : Œuvres IV.2 (note 4), p. 32. C'est par cette dame, une descendante des anciens souverains d'Andalousie, que s'explique la relation d'Alphonse avec les sœurs mauresques Émina et Zibeddé et le cheikh des Gomelez.

7 *Ibid.*, p. 45.

8 *Ibid.*, p. 284.

9 *Ibid.*, p. 285-286.

après s'être longuement demandé si « une pareille action ne dérogeait point à la prodigalité¹⁰ ». Mais avant même de pouvoir pleinement tenir parole, sa vie se termina mal. L'impulsif van Berg traita le duc de Medina Sidonia de lâche sans raison valable et celui-ci, profondément insulté, provoqua le Flamand en duel et choisit une variante « rabaisé jusqu'au niveau d'un jeu de hasard¹¹ », adaptée au joueur qui lui servait d'adversaire :

L'un de nous deux y doit rester et le plus tôt sera le mieux : jetons les dés l'un après l'autre ; celui qui amènera le plus gros point prendra ce poignard et l'enforcera dans le cœur de son adversaire ». « Bravo ! » dit van Berg. « voilà ce qui s'appelle un gros jeu » [... il] jeta les dés et amena double deux. « Diable », dit-il, « j'ai mauvais jeu »¹².

Le duc obtint un cinq et un six et, immédiatement, transperça de sa lame la poitrine du Flamand.

2. L'honneur des marchands

Jean Potocki oppose, d'une part, les van Worden, qui incarnent de manière exagérée le concept d'honneur de la noblesse d'épée, ainsi que le noceur van Berg aux financiers et aux marchands des familles Moro et Soarez, qui lui servent à présenter l'honneur des marchands sous un jour ironique, d'autre part. Cependant, cette présentation n'est pas symétrique, car tandis que Potocki fait de l'humour sur la quête de l'honneur et le mépris de l'argent chez les nobles, il produit un effet comique concernant les marchands en inversant leur quête de la richesse : ni Gaspard Soarez ni Sanche Moro ne veulent accepter deux millions de piastres ; tous deux se passent mutuellement cette énorme somme comme s'il s'agissait d'une patate chaude.

Dans le roman, Lope Soarez, fils unique du plus riche marchand de Cadix, raconte l'histoire de la maison Soarez, récit d'un combat pour l'honneur sur trois générations entre les Soarez et la banque Moro. En envoyant son fils Lope à Madrid pour faire des affaires auprès de la cour et en lui offrant ainsi la possibilité de découvrir la capitale, Gaspard Soarez formule trois interdictions : ne pas faire d'affaires avec des nobles, ne pas se présenter sous le nom de Don Lope Soarez, mais simplement Lope Soarez et ne jamais sortir l'épée de son fourreau, car « l'honneur d'un négociant consiste tout entier dans son exactitude à remplir ses

¹⁰ Potocki : Œuvres IV.2 (note 4), p. 286.

¹¹ Ibid., p. 289. L'opinion de l'expert Juan van Worden, appelé à se prononcer après coup, est qu'il s'agit d'un duel en raison de l'égalité des « armes », même s'il prend une forme très inhabituelle.

¹² Ibid., p. 287.

engagements¹³ ». Il lui adresse également une quatrième interdiction particulièrement importante : ne jamais établir de relations directes ou indirectes avec les Moro, banquiers de la cour. Sinon, il serait menacé par la malédiction paternelle de son grand-père Ruiz et par celle de son arrière-grand-père Inigo (qui avait accumulé sa fortune en prenant des participations dans les mines d'argent de Potosí).

Enfin, Gaspard Soarez explique à son fils Lope les raisons de l'interdiction : de nombreuses années auparavant, une traite donnée par Inigo Soarez, mais (accidentellement) non acceptée par les Moro avait suscité un litige. En raison de l'ouverture (accidentelle) de boîtes scellées contenant des lingots d'argent, le litige s'était aggravé entre les deux maisons. Dans les deux cas, les actions décrites reposaient sur la méfiance, alors même que, chez les commerçants et financiers, la confiance et la bonne réputation (c'est-à-dire un bon crédit) étaient la forme de capital la plus importante. La méfiance, en revanche, ne remettait pas seulement en cause la réputation, mais aussi l'honneur commercial. Un troisième différend, beaucoup plus vif, éclata après que Gaspard Soarez conclut imprudemment un accord avec le marchand madrilène Livardez, un oncle de Sanche Moro, alors directeur de la maison Moro. Livardez souhaitait investir un million de piastres dans les expéditions commerciales organisées par Soarez aux Philippines. Comme il s'agissait seulement d'un parent des Moro, Gaspard Soarez accepta l'argent et l'investit comme il le souhaitait dans un troisième navire, en plus des deux galions régulièrement affrétés par lui. Les navires ne revinrent que deux ans plus tard, mais l'infortuné Livardez perdit la vie au cours de la première année. Sanche Moro demanda alors aux Soarez de verser le million aux Moro, ce qu'ils firent sans informer le banquier des parts alors détenues par l'oncle dans les navires. Mais lorsque les navires rentrèrent à Cadix, ce voyage eut tellement de succès que le capital investi fut triplé et Gaspard Soarez, dans un soupir, expliqua à son fils Lope :

Il fallut bien alors entrer en correspondance avec les Moro. Je leur écrivis que j'avais deux millions à leur remettre. Ils me répondirent que le capital avait été encaissé deux ans auparavant et que c'était une affaire dont ils voulaient plus entendre parler. Vous jugez bien, mon fils, que je ne pus qu'être sensible à un affront aussi sanglant, car c'était absolument vouloir me faire présent de deux millions¹⁴ !

Comme la simple évocation du nom de Moro inspirait un respect si profond que l'on ne pouvait compter sur l'impartialité d'une junta de négociants de Cadix dans cette affaire, Soarez nomma un avocat et s'adressa au tribunal de Séville :

13 *Potocki* : Œuvres IV.1 (note 2), p. 280.

14 *Ibid.*, p. 282.

[...] je plaidai six ans, il m'en coûta cent mille piastres ; malgré tout cela, je perdais mon procès et les deux millions me sont restés¹⁵.

Le renversement ironique de la quête de l'argent chez les commerçants amène Potocki à mettre en lumière un autre aspect du personnage de Lope Soarez : en effet, arrivé à Madrid, celui-ci se soucie à peine des affaires et tombe plutôt sous le charme des « lectures de ces livres amusants, mais dangereux, connus sous le nom de romans »¹⁶.

3. L'honneur des gens sans honneur

Dans le récit, l'un des représentants les plus importants des groupes sociaux marginaux est Zoto, le chef des brigands. Son père était un armurier originaire du duché italien de Bénévent, qui avait besoin d'argent car son épouse avait toujours à cœur de surpasser la somptuosité de sa belle-sœur. Les deux sœurs rivalisaient pour obtenir les plus beaux bijoux en or et les vêtements les plus élaborés et se faisaient accompagner à la messe par des laquais, ce qui leur donnait accès aux bancs à haut dossier, tandis que les épouses des gens du peuple devaient rester debout. En réalité, le laquais de la sœur était son mari, ce qui le couvrait de ridicule et compromettait son honneur. Zoto, lui, n'était pas disposé à mettre en scène une mascarade aussi dégradante et payait un laquais pour son épouse. Cette anecdote est pertinente car elle montre que les couches moyennes et inférieures de nombreuses régions d'Europe remettaient de plus en plus en question l'ordre politique et social en calquant leur mode de consommation sur les habitudes des couches sociales supérieures. Ceux qui pouvaient se le permettre contestaient l'ancienne hiérarchie établie (ce qui se manifestait notamment par les codes vestimentaires) et cela se produisait de plus en plus fréquemment au cours du 18ème siècle.

Certains messieurs haut placés constatèrent l'extraordinaire besoin d'argent de Zoto et lui offrirent de belles sommes pour poignarder l'un ou l'autre de leurs rivaux. Il en fit alors une seconde activité fort juteuse¹⁷. Cependant, lorsqu'il fut conduit dans le château de l'un de ces messieurs pour poignarder l'épouse de dernier, attachée et bâillonnée, contre une somme de 150 sequins, Zoto, endurci par son office, lui rétorqua :

Monsieur, vous vous êtes mépris sur mon compte. J'attends les gens au coin d'une rue ou je les attaque dans les bois ainsi qu'il convient à un homme

15 *Potocki* : Œuvres IV.1 (note 2), p. 283.

16 *Ibid.*, p. 279.

17 *Ibid.*, p. 82-84.

d'honneur, mais je ne me charge point de l'office d'un bourreau ». Après avoir ainsi parler, mon père jeta les deux bourses aux pieds du vindicatif époux¹⁸.

Après tout, la profession de bourreau était l'un des « métiers les plus ignobles », tout comme celle d'équarisseur ou de fossoyeur¹⁹. Le jeune Zoto raconta que cette « action noble et généreuse » conféra à son père « beaucoup d'honneur » parmi les hors-la-loi, les soi-disant « braves ». Même les voleurs de profession entendaient se démarquer des groupes de moindre vertu²⁰.

Bientôt, le vieux Zoto eut l'opportunité d'accroître encore son honneur : le comte Montalto lui offrit 500 sequins pour éliminer le marquis Serra, avec lequel Montalto était en litige. Zoto accepta cette mission à condition de pouvoir procéder sans hâte. Deux jours plus tard, le marquis fit également appel à Zoto. « Zoto, voici une bourse de cinq cents sequins. Elle est à vous, donnez-moi votre parole d'honneur de tuer Montalto ». Zoto prit l'argent en disant : « Monsieur le Marquis, je vous donne ma parole d'honneur de poignarder Montalto, mais il faut que je vous l'avoue : je lui ai donné ma parole de vous faire périr ». En riant, le marquis rétorqua : « J'espère bien que vous ne le ferez pas ». Mais Zoto lui répondit tout à fait sérieusement : « Pardonnez-moi, Monsieur le Marquis, je l'ai promis et je le ferai » et, immédiatement, une balle du pistolet de Zoto transperça le crâne du marquis Serra. Le tueur se rendit immédiatement chez Montalto pour l'informer du trépas de son ennemi. Le comte le serra dans ses bras et lui tendit la poche contenant les 500 sequins. Zoto lui avoua alors, un peu gêné, avoir accepté l'ordre du marquis Serra de l'assassiner. Montalto se montra ravi d'avoir devancé son ennemi. Zoto, imperturbable, lui répliqua : « Monsieur le Comte, [...] cela ne vous servira de rien, car j'ai donné ma parole », et lui porta un coup mortel. « Tous les braves [...] vantèrent à l'envi un attachement aussi religieux à sa parole »²¹.

Si la modernité de la structure du roman de Potocki a été soulignée à maintes reprises, on peut dire la même chose de son contenu. Le sens du travail inébranlable et l'esprit de famille du vieux Zoto rappellent le tueur à gage du film d'Aki Kaurismäki *I Hired a Contract Killer* (1990) ou les protagonistes des séries télévisées *The Wire* (2002-2008) et *Breaking Bad* (2008-2013) : tous ces personnages brisés justifient leurs crimes par une détresse familiale supposée ou réelle²². Même

18 Ibid., p. 87.

19 Friedrich Zunkel : *Ehre, Reputation*, in : Otto Brunner/Werner Conze/Reinhart Koselleck (éd.) : *Geschichtliche Grundbegriffe*, t. 2, Frankfurt (M.) : Klett-Cotta 1975, p. 1-63 (17).

20 Potocki : *Œuvres IV.1* (note 2), citation de la p. 87-88. Voir également Wolfgang Weber : *Ehre*, in : Friedrich Jaeger (éd.) : *Enzyklopädie der Neuzeit*, t. 3, Stuttgart : J.B. Metzler 2006, p. 77-83, en particulier p. 7.

21 Potocki : *Œuvres IV.1* (note 2), p. 87-88, ainsi que les citations clairessemées dans cet épisode.

22 Le héros de Kaurismäki, dont l'employeur avait dû réaliser des coupes budgétaires, fit plusieurs tentatives de suicide qui échouèrent. Il fit donc appel à un tueur à gage. Malheureuse-

Zoto, lorsqu'il dut revenir dans la clandestinité, veilla à ce que sa femme et ses enfants fussent bien nourris et que, l'hiver venu, ils pussent bénéficier d'un *presepio*, une somptueuse crèche napolitaine encore plus belle que celle des voisins et de la belle-sœur.

Zoto, orphelin dès son plus jeune âge, avait suivi les traces du père : de ramoneur, il était devenu pirate, puis chef d'une bande de voleurs avec laquelle il sema le trouble en Sicile jusqu'à son départ pour l'Andalousie, où il rencontra enfin le groupe de voyageurs accompagnant van Worden. Comme pour les officiers van Berg et van Worden, il n'y a pas de lien entre l'exigence d'honneur et la morale chrétienne chez les voleurs de la famille Zoto, même si tous ces protagonistes font à plusieurs reprises référence à Dieu, aux saints ou même au diable.

L'honneur des serviteurs et des palefreniers tels que Lopez et Moschito, qui abandonnent leur maître Alphonse van Worden au pied de la Sierra Morena par crainte des brigands et des fantômes, a peu ou pas d'importance. Pour des raisons de statut, on ne leur accorde aucun honneur et, ainsi, ils n'ont rien à perdre²³.

Le Juif éternel Ahasver et ses ancêtres apparaissent également dépourvus d'honneur. Avec la figure d'Ahasver, Jean Potocki offre une possibilité de voyage dans le temps et d'exploration de l'Égypte de Cléopâtre et de la Judée d'Hérode à une époque de troubles politiques ayant débouché sur l'avènement de César (qui figure également dans cet épisode). Dans le roman, le Kabbaliste de Uzeda, avec ses formules puissantes, fait venir l'inquiétant Ahasver dans le cercle des compagnons de voyage de van Worden et l'oblige à raconter son histoire ainsi que celles de son père Mardochée et de son grand-père Hiskias. Hiskias était joaillier, acheteur de produits de luxe et, en quelque sorte, maître de cérémonie à la cour de Cléopâtre. Il fut trahi par son propre beau-frère Sédékias, un pharisien présenté comme hypocrite, sur la possession d'une magnifique maison à Jérusalem ; son ami Dellius fut grièvement blessé par un criminel apparemment engagé par Sédékias. Le père d'Ahasver, Mardochée, perdit le reste de sa fortune à l'issue de médisances et d'intrigues. Des pyromanes payés par Sédékias réduisirent sa maison d'Alexandrie en ruines et en cendres. Ni le grand-père ni le père n'osèrent se rendre à Jérusalem pour demander des comptes au coupable. Ahasver lui-même, qui était plus jeune, s'y rendit sous un faux nom pour attendre la mort de Sédékias, déjà vieux, puis pour réclamer son héritage. Mais il tomba amoureux

ment, quelques temps plus tard, il tomba amoureux et souhaite alors annuler sa commande. Mais le tueur à gage lui indiqua que, jusqu'à présent, il avait accompli toutes ses missions. Le spectateur apprend alors pourquoi : le tueur, atteint d'une maladie mortelle, voulait laisser une somme coquette à sa fille mineure. De la même manière, c'est surtout pour leurs proches que les héros brisés des deux séries américaines exploitent leur trafic de drogue : l'un est lui-même atteint d'un cancer et souhaite se constituer des réserves, l'autre souhaite offrir à sa famille un moyen de sortir du ghetto.

23 Potocki : *Œuvres* IV.1 (note 2), p. 32-34 ; Zunkel (note 19), p. 16.

de Sara, la jolie petite-fille et seule héritière du vieux Pharisien, qui avait, entre temps, fait fructifier sa fortune grâce à des opérations financières. Ahasver ne se contenta plus d'attendre la mort de Sédékias, mais put se rendre utile au vieil homme, qui ne se doutait pas qu'il avait affaire au petit-fils ou au fils du parent trompé. Ahasver se fit quasiment adopter par le vieil homme, qu'il soutint dans ses opérations de spéculation et ses transactions monétaires complexes. Il chercha désormais à épouser Sara et ainsi à récupérer l'héritage que Sédékias lui avait volé de nombreuses années auparavant²⁴. Le déshonneur d'Ahasver, de son père et de son grand-père, réside dans le fait qu'ils ne vengent pas strictement les méfaits de Sédékias. Chez Ahasver, il est même exacerbé par la confiance accordée à Sédékias et par son séjour sous son toit. Il apparaît également que ces personnages juifs sont dépourvus d'honneur car, à la différence des autres personnages du roman, ils ne l'invoquent jamais pour justifier leurs actions.

Les personnages juifs qui occupent une place plus importante dans le roman (le Kabbaliste Pedro de Uzeda et sa sœur Rébecca) sont placés sur un pied d'égalité avec van Worden et le mathématicien Velasquez, et donc bien au-dessus des trois Juifs rencontrés lors de l'épisode égyptien. Jean Potocki imagine même un couple entre la Juive Rébecca et le Chrétien Velasquez. Il conviendrait toutefois d'examiner de manière plus approfondie, s'agissant de Hiskias (qui, pour Cléopâtre, réalise les activités typiques d'un Juif de cour du dix-huitième siècle) ou des changeurs de monnaie et spéculateurs Ahasver et Sédékias, si Potocki a recours aux stéréotypes négatifs alors couramment attribués aux Juifs²⁵. En tout état de cause, dans de nombreuses régions d'Europe, les Juifs étaient non seulement considérés comme dépourvus de droits, mais également comme sans honneur. De fait, ces deux catégories se confondent car une perte d'honneur était souvent synonyme d'une perte de droits²⁶.

4. L'ermite

C'est principalement l'ermite qui tente de modérer les ardeurs d'Alphonse dans sa recherche d'honneur. Chez lui, Alphonse van Worden trouve refuge, très ébouriffé, après s'être réveillé, suite à sa première nuit avec les jolies sœurs mauresques, sous la potence et entre les cadavres (présumés) des frères Zoto. C'est en effet à lui qu'Alphonse raconte sa vie et cet homme pieux se rend vite compte que son invité

24 Potocki : Œuvres IV.2 (note 4), p. 219–221, 231, 323, 384–386, 389–392.

25 Rotraud Ries/Johannes Friedrich Battenberg (éd.) : Hofjuden – Ökonomie und Interkulturalität. Die jüdische Wirtschaftselite im 18. Jahrhundert, Hamburg : Christians 2002. À ce sujet, voir p.ex. le texte de Rainer Gömmel : Hofjuden und Wirtschaft im Merkantilismus, p. 59–65.

26 Zunkel (note 19), p. 16.

est « possédé par le démon de l'orgueil » : « Je vois avec chagrin que vos vertus reposent sur un point d'honneur beaucoup trop exagéré ». Alphonse, pour sa part, ne peut « concevoir qu'il y eût pour les vertus des bases plus solides que le point d'honneur, qui [selon lui] semblait comprendre à lui seul toutes les vertus²⁷ ». Face au choix de se convertir à l'islam, de mettre fin à sa propre vie ou de mourir d'une mort honteuse, il pense que l'honneur exige le suicide. La foi elle-même et le fait que l'Église interdise le suicide ne sont pas pris en compte²⁸.

Chez Potocki, l'ermitte et le noble wallon incarnent deux concepts d'honneur différents qui, pendant des siècles, s'affrontèrent. Depuis le Moyen Âge, l'Église avait cherché à assouplir les codes d'honneur et à remplacer le duel comme moyen de règlement des différends juridiques ou des blessures d'honneur par des procès hautement formels. En outre, ses représentants avaient toujours mis en avant l'humilité chrétienne contre « les honneurs et la réputation terrestres » en se référant explicitement aux évangiles, par exemple Luc 14,7-9 ou Jean 5,44. Ce processus se poursuivit dans toute l'Europe jusqu'aux 17ème et 18ème siècles, puis sous l'influence du protestantisme. Alors que l'État prémoderne affirmait de plus en plus son monopole sur la force, le duel (un phénomène plus moderne que le « un contre un » médiéval) fit l'objet de critiques de plus en plus vives, même si cette opposition ne commença à porter ses effets qu'au 19ème siècle²⁹. C'est dans ce contexte qu'il faut comprendre le décret espagnol de 1766 interdisant, dans tous les cantons, le port de longs manteaux (sous lesquels il était possible de dissimuler une arme blanche) et jugulant les affrontements à l'épée, alors fréquents. Cependant, des officiers comme van Berg et van Worden ne sont pas du tout ébranlés par ces nouvelles tendances. Ils continuent de considérer l'honneur comme « le cœur même de la pensée et de l'action du chevalier courtois, auquel les commandements chrétiens sont subordonnés »³⁰.

L'ermitte joue un rôle important dans le récit dans la mesure où il souligne les excès de l'orgueil et de la recherche de l'honneur : chez les nobles, ces défauts peuvent conduire au péché mortel d'orgueil ou de vanité, et l'on peut ajouter que la recherche d'un profit chez les commerçants et les financiers peut conduire au péché mortel de la cupidité. Ceci s'intègre au motif général du roman, dont

27 *Potocki* : Œuvres IV.2 (note 4), p. 23-24, citation de la p. 31 et de la p. 46 (voir également la note 6).

28 *Ibid.*, p. 82. La coupe que van Worden vide à ce moment-là ne contient pas de poison, mais un anesthésiant. Il se réveille de nouveau sous la potence.

29 Citation tirée de *Zunkel* (note 19), p. 22. Voir également *Ute Frevert* : *Duell*, in : *Friedrich Jaeger* (éd.) : *Enzyklopädie der Neuzeit*, t. 2, Stuttgart : J.B. Metzler 2005, p. 1165-1168 ; *Victor G. Kiernan* : *The Duel in European History. Honour and the Reign of Aristocracy*, New York : Oxford University Press 1988 ; *François Billacois* : *Le duel dans la société française des XVIe-XVIIe siècles. Essai de psychosociologie historique*, Paris : Éditions EHESS 1986.

30 *Zunkel* (note 19), p. 10, 22-23, 43-44, citation de la p. 7.

les épisodes évoquent toujours un tout : honneur ou honte, vie ou mort, paradis ou enfer.

5. Cadix comme théâtre : le contrepoint de Madrid

Cadix constitue le théâtre historique idéal pour effectuer une comparaison précise entre les idéaux des marchands et ceux de la noblesse : c'est dans cette ville portuaire que la plus grande partie du commerce colonial espagnol fut traitée tout au long du 18ème siècle. Elle était de loin la place commerciale la plus importante du pays. En outre, les milliers de marchands français, italiens, néerlandais, flamands, britanniques, irlandais et allemands qui y étaient établis en faisaient la ville la plus cosmopolite du pays, ou, si l'on préfère, la ville la moins espagnole. Encore aujourd'hui, l'opulence des habitants de la ville transparaît par le style italien, les maisons richement décorées de marbre et le fait qu'à une époque, la ville comportait quatre opéras. Comme les étrangers étaient exclus du commerce direct avec l'Amérique espagnole et les Philippines, ils s'installèrent dans cette ville pour conclure des accords commerciaux avec des Espagnols (dont certains n'étaient que des prête-noms) participant à des activités extrêmement lucratives ou à la contrebande généralisée. Dans le cadre de ces échanges maritimes, on voyait arriver sur les marchés d'Espagne et de ses colonies une quantité beaucoup plus importante de produits industriels du nord-ouest de l'Europe et d'Europe centrale que de produits espagnols.

Les provinces d'Espagne métropolitaine n'y participaient guère ; au mieux, des produits andalous tels que le vin, le vinaigre, l'huile d'olive et les spiritueux, étaient expédiés en grande quantité vers l'Amérique espagnole via Cadix. Les grands propriétaires terriens de la région avaient déjà obtenu des privilèges au 16ème siècle, notamment, par exemple, les ducs de Medina Sidonia. D'ailleurs, l'un d'entre eux est évoqué dans le roman, dans l'une des nombreuses histoires racontées par Avadoro, alias Pandesowna, le chef des Tsiganes. Les places commerciales telles que Cadix et quelques autres villes portuaires, notamment Barcelone, Saint-Sébastien et Bilbao, contrastaient donc fortement avec des provinces telles que l'Aragon ou la Castille, où les anciens métiers pâtissaient des importations et où les structures agraires et féodales avaient été préservées. Les villes castillanes qui faisaient autrefois office de places commerciales (par exemple Tolède, Soria, Ávila, Cuenca, Madrid, Valladolid) ne s'étaient jamais remises de leur défaite lors du soulèvement des Comuneros (1520-1522), où elles s'étaient érigées contre le nouveau souverain Charles Quint³¹. Ainsi, dans l'arrière-pays, mais

31 Horst Pietschmann : Von der Gründung der spanischen Monarchie bis zum Ausgang des Ancien

aussi en Andalousie, aucune protoindustrie notable n'a émergé, contrairement aux arrière-pays catalan et basque de Barcelone et de Bilbao³².

Les structures agraires et féodales favorisaient également la préservation des valeurs sociales de la noblesse. En Espagne, ceci incluait notamment le dénigrement du travail et du profit, le mépris du commerce et la valorisation de l'oisiveté. Le fait que le statut d'aristocrate soit incompatible avec l'activité commerciale était également constaté dans d'autres pays européens³³, mais rarement autant qu'en Espagne. Tout ceci inspira sans doute le comte polonais Potocki, qui en donna une illustration retentissante sous la forme d'Avadoro, le chef des Tsiganes. Même si son origine est plus modeste, il souligne à maintes reprises qu'il est un noble et qu'il ne satisfait donc pas aux conditions requises pour travailler ou réaliser des tâches subalternes. Au lieu de cela, il a choisi de se faire « mendiant parce que c'est un état qui ne déroge point³⁴ ». Les Bourbons, montés sur le trône après la guerre de Succession, notamment Charles III, (1716-1788), engagèrent des réformes administratives et économiques visant, notamment, à favoriser le commerce et à permettre à l'Espagne d'accéder à nouveau aux pays européens prospères. Par exemple, un décret de 1783 transforma tous les métiers auparavant considérés comme déshonorants (comme celui de fourreur) en professions honorables pouvant notamment être exercées par des nobles. Il s'agissait là d'en faire des sujets utiles car, même s'ils vivaient dans la pauvreté, ils considéraient le travail comme une tâche infamante³⁵. Le succès des réformes fut limité et la bourgeoisie espagnole resta faible, surtout dans l'arrière-pays³⁶.

Dans son étude ambitieuse des différentes trajectoires de développement constitutionnel en Europe, Charles Tilly a souligné le contraste entre les villes commerciales portuaires et les provinces centrales, archaïques et féodales de

Régime, in : *Walther Bernecker/Horst Pietschmann* : Geschichte Spaniens. Von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart, Stuttgart : Kohlhammer 2005, p. 13-237 (88-104).

32 *Manuel Bustos Rodríguez* : Cádiz en el sistema atlántico. La ciudad, sus comerciantes y la actividad mercantil (1650-1830), Cádiz : Sílex Ediciones 2005, p. 254-275; *Julián B. Ruiz Rivera/Manuela Cristina García Bernal* (éd.) : Cargadores a Indias, Madrid : Editorial MAPFRE 1992, p. 296-299, 335-338.

33 Voir p.ex. *Barbara Stollberg-Rilinger* : Handelsgeist und Adelsethos : Zur Diskussion um das Handelsverbot für den deutschen Adel vom 16. bis zum 18. Jahrhundert, in : *Zeitschrift für Historische Forschung* 15-3, 1988, p. 273-309 ; *Manfred Tietz* : Der lange Weg vom « Täuscher und Betrüger » zum « ehrbaren Kaufmann ». Das Bild des Kaufmanns in der spanischen Literatur und ihren Kontexten vom 16. bis zum Ende des 18. Jahrhunderts, in : *Christoph Lütge/Christoph Strosetzki* (éd.) : Zwischen Bescheidenheit und Risiko : Der Ehrbare Kaufmann im Fokus der Kulturen, Wiesbaden : Springer 2017, S. 99-124.

34 *Potocki* : Œuvres IV.1 (note 2), p. 272.

35 *Alexandra Gittermann* : Die Ökonomisierung des politischen Denkens. Neapel und Spanien im Zeichen der Reformbewegungen des 18. Jahrhunderts unter der Herrschaft Karls III., Stuttgart : Franz Steiner 2008, p. 321-322.

36 *Antonio García-Baquero González* : Cádiz y el Atlántico (1717-1778). El comercio colonial bajo el monopolio gaditano, t. 1, Cádiz : Diputación Provincial 1988, p. 8-9, 73-79.

Castille, de Navarre et d'Aragon. Il ressort de cette comparaison que dans des situations conflictuelles, la noblesse espagnole, contrairement aux cas britannique et néerlandais, par exemple, préférait s'allier avec la couronne qu'avec la bourgeoisie, ce qui contribua à creuser le fossé entre les deux groupes sociaux³⁷. La première constitution libérale espagnole fut rédigée à Cadix en 1812, moins à cause de la puissance relative de la bourgeoisie dans cette ville qu'en raison du fait que, pendant la guerre, quasiment aucun autre lieu n'avait été envisagé. Mais la « couche bourgeoise que le nouveau système aurait dû favoriser était si étroite au regard de l'état de développement socio-économique du pays » que le Bourbon Ferdinand VII fut en mesure de la déloger en 1814. En outre, comme les villes portuaires avaient subi la perte des colonies américaines et donc de la bourgeoisie libérale, les forces conservatrices prirent le dessus. Ceci contribua à accroître l'influence politique de la noblesse et de l'armée, des nombreux pronunciamientos (coups d'État militaires) du 19ème siècle jusqu'à la fin de la dictature franquiste³⁸.

Jean Potocki était lui-même conscient de ces contradictions, qui se manifestaient également à son époque. Au cours de ses voyages en Espagne, il s'arrêta plusieurs fois à Cadix puis, en 1791, à Madrid³⁹. Il fit de la capitale l'habitus noble par excellence : c'est là que se déroulent les duels de Juan van Worden et c'est également la ville qu'Alphonse van Worden doit rejoindre. Madrid ne devait pas sa grandeur au commerce, mais à la cour, qui, bien entendu, attirait le commerce. En 1561, Philippe II de Habsbourg avait élu domicile dans la ville castillane, qui jusque-là n'était pas remarquable et dont l'expansion ainsi que l'approvisionnement nécessitaient des sommes considérables. Entre les années 1730 et 1760, les Bourbons construisirent le nouveau palais royal. Ces projets de la couronne constituèrent, pour la ville, les impulsions les plus importantes. Il est donc tout à fait cohérent que Potocki y fasse se retrouver les officiers de la garde royale. Cadix, en revanche, était le lieu de l'habitus bourgeois incarné par les Soarez et les Moro. Dans la ville portuaire, Potocki connaissait bien Simon Fornier, un natif de Nîmes qui dirigeait avec son frère Arnail l'une des maisons de commerce de gros les plus prospères de la ville⁴⁰. Il y fut invité à plusieurs reprises, au moins à l'automne 1779⁴¹. Plus tard, Potocki se rendit plusieurs fois à Cadix. Lors de sa

37 Charles Tilly : *European Revolutions, 1492-1992*, Oxford : Blackwell 1993, p. 79-84, 100-102.

38 Walther Bernecker : *Vom Unabhängigkeitskrieg bis heute*, in : *Bernecker/Pietschmann* (note 31), p. 239-478 (245-251, 257-263, citation tirée de la p. 245).

39 François Rosset/Dominique Triaire : Jean Potocki. Biographie, Paris : Flammarion 2004, p. 201-203.

40 Robert Chamboredon : *Négociants languedociens à Cadix au XVIIIe siècle*. Simon et Jaques-Arnail Fornier, in : *Ouvrage collectif* : *Les Français en Espagne à l'époque moderne (XVIe-XVIIIe siècles)*, Paris : C.N.R.S. 1990, p. 197-214 ; Robert Chamboredon : *Une société de commerce languedocienne à Cadix*. Simon et Arnail Fornier et Cie (Nov. 1768-Mars 1786), in : *Antonio García-Baquero González* (éd.) : *La burguesía de negocios en la Andalucía de la ilustración*, t. 2, Cádiz : Diputación Provincial 1991, p. 35-53.

41 Rosset/Triaire : Jean Potocki... (note 39), p. 79-80.

dernière visite en septembre 1791, juste après son retour du Maroc, Potocki apprécia le caractère cosmopolite et l'élégance de la ville : « [...] au spectacle, je vois de belles Espagnoles coiffées de résille, des Françaises portant des foulards de Paris et des Anglaises portant des chapeaux, le tout dans un contexte de ballet, fandangos et castagnettes⁴² ».

Même le choix des deux villes par Potocki (Madrid pour la noblesse royaliste adoptant le concept d'honneur militaire, Cadix pour les grands commerçants dynamiques) peut être compris comme teinté d'ironie, mais cette ironie ne se comprend que si l'on connaît le contexte socio-économique réel des deux lieux. Potocki joue sur un paradoxe car le capitalisme commercial et agricole, qui s'était développé en premier à Cadix et à Séville⁴³, avait déjà contribué à estomper les frontières entre la noblesse et la bourgeoisie commerciale dans cette région au cours du 18ème siècle. À Séville, à partir de la fin du 16ème siècle, on constatait déjà une « symbiose entre les grands marchands et la noblesse »⁴⁴. C'est peut-être l'une des raisons pour lesquelles on soulignait d'autant plus, dans la sphère publique, le vieil antagonisme entre les deux groupes : le commerce ne convenait pas aux nobles. Un terme sans doute péjoratif couramment utilisé pour « faire du commerce » était *varear*, dérivé de la *vara*, coudée espagnole utilisée pour mesurer la longueur des textiles enroulés en balles, la marchandise la plus importante. C'était une activité réservée aux étrangers et aux compatriotes « de catégorie inférieure »⁴⁵. Cependant, en 1622, la couronne avait déjà admis la participation des nobles dans le commerce de gros maritime et les aristocrates investissaient des capitaux dans le commerce maritime. Au cours du 18ème siècle, au moins 75 nobles appartenaient au corps des marchands américains établis à Cadix, le Consulado de Cargadores a Indias, qui avait d'ailleurs une forte influence politique. En même temps, la plupart de ces nobles étaient des exploitants agricoles qui disposaient d'un accès privilégié aux marchés d'outre-mer, tous les *Cargadores* devant réserver une part de la capacité de charge de leur navire aux produits andalous, le *tercio de frutos*⁴⁶. Inversement, les acteurs de ce commerce maritime qui avaient

42 Jean Potocki : Œuvres I. Voyage en Turquie et en Égypte, Voyage en Hollande, Voyage dans l'Empire de Maroc, suivi du Voyage de Hafez, Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe (éd. François Rosset/Dominique Triaire), Louvain : Édition Peeters 2004, p. 173.

43 Javier Maldonado Rosso : La formación del capitalismo en el Marco de Jerez. De la vitivinicultura tradicional a la agroindustria vinatera moderna (siglos XVIII y XIX), Madrid : Hurga y Fierro Editores 2000.

44 Enriqueta Vila Vilar : El Consulado de Sevilla de Mercaderes a Indias. Un Órgano der Poder, Séville : Ayuntamiento de Sevilla 2016, p. 122.

45 Ruiz Rivera/García Bernal (note 32), p. 219.

46 García-Baquero González : Cádiz y el Atlántico... (note 36), p. 469–478. Sur ces 75 nobles, 22 n'avaient acquis leur titre qu'à partir de 1730 ; ils faisaient donc partie des marchands promus. Très peu d'entre eux appartenaient à la « rancia nobleza », la vieille noblesse d'avant 1650. Sur le poids politique du Consulado, voir Vila Vilar (note 44), p. 81–84, 95–98.

réussi dans les affaires cherchaient à obtenir des domaines et des titres aristocratiques depuis le 16ème siècle. Ainsi, à Cadix, le nombre de marchands ayant réussi à intégrer la basse noblesse (*hidalguía*) ou l'un des ordres de chevalerie prestigieux (Santiago, Calatrava ou Alcántara) augmenta⁴⁷. À partir de ce moment-là, ils portèrent un *hábito de órdenes militares*, l'habit, comme on l'appelait, d'un ordre de chevalerie⁴⁸. Certains purent acquérir des titres encore plus importants, avec les domaines associés : En 1757, Agustín Ramírez Ortuño devint Marqués de Villareal, en 1776 López de Carvajal devint Marqués de Atalaya Bermeja et en 1771 Matías de Landáburu devint Vizconde de Biota⁴⁹. Cette recherche de l'anoblissement s'explique également par le fait que les entrepreneurs espagnols ne bénéficiaient pas de la même sécurité juridique que celle qui était accordée aux marchands, notamment en Angleterre et aux Pays-Bas. La couronne fortement endettée imposait aux hommes d'affaires de Cadix et de Séville de plus en plus de prélèvements obligatoires sur les liquidités. La propriété foncière liée aux titres de noblesse n'était, elle, pas imposée et constituait donc un investissement relativement sûr⁵⁰. La vieille aristocratie, bien sûr, se défendit contre ces parvenus. De manière répétée et pendant assez longtemps au 18ème siècle, ses représentants s'opposèrent à l'anoblissement des riches marchands : dans ce pays, il ne s'agissait pas de « jouer des coudes, mais de croiser le fer »⁵¹.

La dichotomie exagérée entre l'aristocratie et la bourgeoisie commerciale dans le *Manuscrit trouvé à Saragosse* peut également être interprétée comme une satire des conflits socio-économiques et culturels au sein des élites andalouses ou entre la bourgeoisie commerciale et la vieille noblesse. Jean Potocki a pu le concevoir comme une satire, car les deux camps se mêlaient déjà dans le cadre du capitalisme agricole, mais continuaient de feindre des querelles. C'est là que continuité et modernisation se rencontrèrent de manière particulièrement brutale. Cependant, le problème de l'honneur lié à un statut particulier constitue un élément central de la crise de l'ancien régime, et ce pas seulement en Espagne. L'ère des bouleversements européens de 1750 à 1850, également connue sous

47 Ruiz Rivera/García Bernal (note 32), p. 180, 337-341.

48 Antonio Domínguez Ortiz : Comercio y blasones : concesiones de hábitos de ordenes militares a miembros del Consulado de Sevilla en el siglo XVII, in : Anuario de Estudios Americanos XVII, 1976, p. 217-256.

49 Carlos Martínez Shaw : Un mercader gaditano del siglo XVIII. Agustín Ramírez Ortuño, in : Archivo Hispalense 196, 1981, p. 29-41.

50 Id. : La burguesía andaluza: actividad económica y proyección institucional, in : García-Baqueiro González (éd.) : La burguesía de negocios... (note 40), p. 15-32 ; Carlos Álvarez Nogal : Sevilla y la Monarquía Hispánica en el siglo XVII : dinero, crédito y privilegios en tiempos de Felipe IV, Sevilla : Ayuntamiento de Sevilla 2000, p. 42-47 ; Mercedes Gamero Rojas : El mercado de la tierra en Sevilla en el siglo XVIII, Sevilla : Universidad de Sevilla 1993, p. 233.

51 Archivo General de Indias (Sevilla), legajo : Consultas Indiferente General, Indiferente 801, sans date ni numéro de page.

le nom de « temps charnière », a été marquée par une « sociétalisation nouvelle » (« neuständische Vergesellschaftung », terme proposé par Reinhard Blänkner), qui n'était plus basée sur les concepts démodés d'honneur, mais sur le talent, l'éducation, l'efficacité et le goût, des qualités pouvant être acquises indépendamment de la naissance⁵². Maria Evelina Żółtowska a évoqué cette dimension européenne dans son essai susmentionné⁵³. Elle a souligné ainsi que Potocki lui-même avait conscience que la fissuration de l'ordre actuel était un phénomène européen. Ainsi, sa satire pouvait être comprise dans toute l'Europe.

Traduit de l'allemand par Claire-Amandine Soulié

52 Reinhard Blänkner : Die « gebildeten Stände ». Neuständische Vergesellschaftungen in Deutschland um 1800, in : Manfred Hettling/Richard Pohle (éd.) : Bürgertum. Bilanzen, Perspektiven, Begriffe, Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht 2019, p. 107–135.

53 Żółtowska (note 1), p. 52.

Paweł Świątek

Le *Manuscrit* dans la nouvelle culture pop ou le roman de Potocki sur scène

1. Littérature et théâtre

Je suis metteur en scène de théâtre. Au quotidien, ma mission consiste donc, dans une large mesure, à lire attentivement les textes littéraires que je présente sur scène. Pour moi, tout spectacle nécessite de « rencontrer la littérature », non seulement en tant que lecteur mais également en tant qu'organisateur chargé de mettre en perspective d'autres points de vue de metteurs en scène et d'acteurs afin de créer une vision cohérente inscrivant le spectacle dans un contexte défini de l'imagination sociale qui, bien qu'attribuée au metteur en scène, ne lui appartient jamais totalement. En abordant ainsi ce problème, je tiens à signaler que mes réflexions de lecteur ne sont pas uniquement personnelles mais qu'elles sont corroborées par de nombreux metteurs en scène que j'ai eu le plaisir d'écouter lors de mes travaux sur l'adaptation pour la scène. Le potentiel de réalisation des œuvres de Potocki permet de découvrir des sens nouveaux dans la matière transformée d'un spectacle purement théâtral, car être spectateur et être lecteur sont deux expériences totalement différentes. Selon moi, les développements qui suivent, venant d'un metteur en scène, auront une tonalité différente de ce à quoi le lecteur est habitué.

2. Structure du roman de Potocki et structure de son adaptation au théâtre

La forme en tiroirs et le volume du roman de Potocki exigent que le metteur en scène fasse certains choix. Afin de préparer l'adaptation de l'œuvre que j'ai mise en scène au théâtre Jan Kochanowski à Opole en 2014, j'ai lancé une invitation au dramaturge Mateusz Pakuła. De notre lecture de ce texte volumineux que nous connaissions pour l'avoir lu une seule fois au lycée, nous avons tiré les trois conclusions suivantes : premièrement, l'œuvre présente une structure en tiroirs,

deuxièmement, de nombreuses trames restent ouvertes et troisièmement, le texte présente délibérément de nombreux effets de style, ce qui produit un effet exceptionnellement frais (en particulier lorsque le traducteur tente de les retranscrire).

Ces conclusions que nous avons tirées sur le texte nous font penser à la fois clairement et étonnamment aux principes utilisés avec succès dans la littérature et l'art postmodernes. La forme, qui s'arrime à un contenu compris comme une chaîne d'impulsions liées entre elles sur la base desquelles l'identité contemporaine de la civilisation occidentale semble aujourd'hui se développer, a été décrite par des sociologues tels que Zygmunt Bauman, Jean Baudrillard et Manuel Castells, moins préoccupés d'analyser la démocratisation de la langue comme élément révélateur de leur époque mais se concentrant plutôt sur l'observation des comportements dans la société de marché. Cela est d'autant plus surprenant que Potocki a vécu plusieurs siècles avant les théoriciens évoqués. Le roman a été écrit de manière discontinue et ses nombreuses trames se caractérisent par des jeux de style et un sens de l'humour jugés pour le moins excentriques. Toutes ces observations nous ont enjointes à faire le choix intuitif d'un espace que l'on pourrait regarder à travers ce texte comme à l'aide d'une loupe pour espérer en tirer de grandes découvertes artistiques. Cet espace, c'est la culture pop.

3. La culture pop : une précision

Pour simplifier, on constate que la culture pop, qualifiée plus largement de culture de masse ou populaire, reflète aujourd'hui la démocratisation des espaces créatifs où tout un chacun bénéficie d'un accès équitable non seulement à la réception de la production artistique mais également à la possibilité d'y participer. La culture pop n'existe pas sans l'activité commerciale, l'évaluation et la multiplication des artefacts, ce qui fait qu'une œuvre doit se dévaluer elle-même pour devenir un objet accessible, apprécié d'un grand nombre de destinataires que je pourrais ici qualifier de « consommateurs ». Je donne ici une définition volontairement provocatrice de l'espace que nous souhaitons pénétrer à l'aide du texte du *Manuscrit trouvé à Saragosse*. En apparence, le roman de Potocki ne concorde pas avec la thématique ou l'esthétique contemporaine. Cependant, si nous réfléchissons davantage à la structure d'une société qui fait appel aux codes de la culture pop, nous constatons que les trois pistes d'interprétation, à savoir une structure en tiroirs, des trames qui restent ouvertes et une profusion de stylisations linguistiques, s'accordent presque parfaitement avec les stratégies culturelles et médiatiques contemporaines qui ont non seulement une incidence sur le goût esthétique (à mon avis, cette question est fort discutable) mais qui semblent également

programmer le canal de réception principal à l'aide de contenus et d'émotions. La télévision et Internet font partie de la culture pop, les deux médias faisant appel à un moyen tout à fait postmoderne de construire un récit sur l'homme, son identité fortement non-essentialiste et sa capacité démocratique à réaliser des changements créatifs. La télévision repose de nos jours sur une structure en tiroirs (ce dont témoigne le rapport entre le contenu des émissions et le volet information-publicité des programmes télévisés) et Internet élabore des récits qu'il est impossible de terminer d'une manière réaliste. Bien entendu, ces analogies constituent une simplification, mais elles tracent une esquisse marquante qui justifie notre espoir d'interpréter de manière lisible le roman de Jan Potocki, en apparence franchement illisible.

Il est évident que l'identification de l'univers, de l'espace pour lequel nous adaptons un roman ne suffit pas à créer un spectacle intéressant. La démarche suivante que nous devons mettre en œuvre avec le scénariste consistait à choisir les trames et le sujet. Nous devons tout simplement nous poser la question : « de quoi parle ce roman ? » À cette question nous avons dû rapidement substituer la suivante : « quel devrait être le sujet du spectacle que nous souhaitons offrir en adaptant ce roman ? » En fait, il existe deux réponses, qui découlent toutes deux de considérations antérieures sur la forme dans laquelle l'histoire de van Worden a été rédigée. Nous avons jugé que le problème de la diversité des cultures étrangères, présentes à la fois dans les apologues rapportés et dans les événements faisant partie de la fiction du roman, était l'un des sujets les plus captivants, peut-être en raison du contexte géopolitique actuel en Pologne. Il est intéressant d'observer l'ironie avec laquelle Potocki nous présente son héros principal, qui ne cache pas ses opinions pieuses dans des circonstances où sa fascination par ce qui est étranger se mêle à la menace du péché. Les musulmanes Émina et Zibbedé, l'histoire de Zoto ou les rencontres avec le géomètre philosophe sont autant de trames que nous avons décidé de présenter pour créer un spectacle sur l'attrait de l'étranger et sur la tentation du péché qui découle directement du besoin de pénétrer une identité autre, cette dernière étant nécessairement plus attrayante en raison de sa cohérence apparente. À mon sens, ce spectacle a pu être perçu en Pologne comme une critique de la bigoterie et de la xénophobie découlant d'une approche intégriste de la doctrine catholique plutôt que comme une interprétation post-moderne du roman. Bien entendu, Potocki se moquait de l'hypocrisie de la société de l'époque, mais il formulait également, en arrière-plan, une critique de l'homme fortement convaincu de l'immutabilité du monde avant et après la mort. Dans notre histoire, une succession de démons vient hanter van Worden et le séduire par la satisfaction sexuelle et toutes les autres jouissances auxquelles il avait dû renoncer au cours de sa vie pieuse. Renoncer au dogme

catholique était évidemment le prix à payer pour ces plaisirs. Par cette allusion quelque peu ironique à la proposition de mise en scène de Jerzy Grotowski dans son *Prince constant*, nous avons tenté de montrer la folie de l'homme dont l'âme est tiraillée par des démons de toutes les couleurs et croyances. Tout se joue à quelques instants de la mort du héros. Notre spectacle s'ouvrait sur le monologue de la duchesse de Monte Salerno, que nous assimilions au « Manuscrit » omniscient, tandis que l'autre partie était incarnée par l'inquisiteur lui-même, qui apparaissait à van Worden sous les traits d'une femme noire. Comme nous le savons, l'inquisiteur avertit et torture van Worden pour l'empêcher de suivre la voie du péché alors que dans notre spectacle, la duchesse de Monte Salerno tente le héros et le mène à sa perte alors qu'elle incarne, en surface, des vertus sacrées. La tourmente des sens qui accompagne le héros principal se joue entre une sensualité paradoxale et une réalité qui constitue peut-être l'acquis majeur d'une lecture scénique de Potocki. Des images s'ouvrent sous les yeux du lecteur pour défiler à la vitesse de la pellicule dans un appareil photo. Le besoin de sacralité allié à la critique de la bigoterie sur une scène de théâtre contemporaine semble proche d'un concert de Lady Gaga où le blasphème et la contestation des tabous se transforment en manifeste pour la libération des normes éthiques du 20ème siècle, débordant d'énergie sexuelle. À titre d'exemple, j'évoquerais son concert *Born This Way* au Madison Square Garden où les symboles nazis alliés à des chorégraphies d'homosexuels servent à présenter les aventures d'une *Alice au Pays des merveilles* contemporaine, rêvant de réaliser ses rêves de liberté totale que seuls la gloire et l'argent peuvent lui procurer. Serait-ce une superposition de significations ? Nous venons pourtant d'utiliser les mêmes notions pour décrire le *Manuscrit*.

4. Un Tarantino littéraire

Dans deux de ses films sortis récemment, Quentin Tarantino a fait appel à une stratégie très similaire consistant à jouer entre ce qui tient à la libido et ce qui est tabou. *Inglourious Basterds* repose sur les conventions des films de guerre américains. Il raconte l'histoire d'un groupe de Juifs qui se vengent sur les Allemands et réussissent à perpétrer un attentat contre Hitler. *Django Unchained*, en revanche, est en quelque sorte un western dont le rôle principal est tenu par un Noir. Les deux films constituent une « revanche » culturelle et proposent une réparation fantasmagorique. Cependant, leur forme est plus intéressante que leur contenu puisqu'elle nous montre que les conventions utilisées reposent sur des fondements non seulement historiques mais également politiques. Elle représente

la culture du machisme qui, s'il est absorbé par la culture pop, peut devenir un antidote au tabou. Dans la culture pop, la croix gammée ou le thème de l'esclavage sont teintés d'ironie. Je ne me pencherai pas davantage sur le thème des deux films afin de pouvoir me concentrer sur l'énergie sexuelle que dégage le texte de Potocki. À notre époque, l'ironie allusive de Potocki pourrait être interprétée comme une raillerie vis-à-vis d'un protagoniste idiot incapable de renoncer à des rapports coupables avec des fantômes culturels diaboliques, qu'il refuserait sans doute dans un monde réel. Mais également comme un paradoxe étrange se manifestant par la coexistence, chez le même homme, de velléités communautaristes et de crainte vis-à-vis des étrangers. S'agit-il d'une appréhension face à sa propre incohérence, de doutes par rapport au système qui l'a créé alors qu'il poursuit ce qui pourrait réduire à néant son identité actuelle mais le mettrait au moins en contact, l'espace d'un instant, avec une expérience de transgression, mille fois plus intense d'après lui ? Le fait que le protagoniste s'identifie à des cultures étrangères tout en proposant un ensemble de principes différents qui garantissent la cohésion, en l'occurrence le sacré, pourrait susciter ce type d'impression.

En résumé, le *Manuscrit trouvé à Saragosse* parle haut et fort du péché perçu comme une libération : dans notre culture catholique, le seul moyen de reconnaître et de développer notre propre identité pourrait consister à transgresser les valeurs morales.

5. La soif de l'image

Je souhaiterais à présent m'arrêter un instant sur un autre aspect de la transposition théâtrale de la prose de Potocki. Le décor de notre spectacle, espace autour duquel nous avons construit un réseau de significations théâtrales, était constitué d'un arbre auprès duquel se trouvait une potence. Le réveil du héros principal entre deux pendus semblait être interminable, mis en abîme comme un réveil dans un cauchemar qui s'avère lui-aussi être un cauchemar (ou plutôt une réalité), comme l'a décrit Sigmund Freud dans son *Interprétation du rêve* en donnant pour exemple l'histoire d'un enfant en flammes. Il se peut qu'au cours de notre travail, nous ayons produit sans le savoir un traumatisme, une situation d'interpénétration entre le réel et l'irréel. Il se peut qu'une telle situation amorçant une recherche d'associations et créant une dynamique théâtrale de la pièce se soit rapprochée de l'intuition de l'auteur. Il se peut que l'œuvre de Potocki ne soit pas qu'une façade constituée d'astuces littéraires et d'habileté à jongler avec des conventions, mais qu'elle exprime également le tempérament débridé d'un homme capable de reproduire par le langage la fièvre d'associations et d'énergie

qu'il ne peut exprimer autrement. Ce tempérament, que l'on retrouve chez des auteurs de théâtre (p.ex. chez Stanisław Ignacy Witkiewicz, Witold Gombrowicz, Oscar Wilde, Heiner Müller), prend chez Potocki une forme extrêmement originale qui se prête à des adaptations théâtrales.

6. Conclusion

J'exerce le métier de metteur en scène : ma mission consiste à lire des textes avec une équipe de personnes qui produisent ensemble une image générale d'événements scéniques. Ma lecture doit tenir compte de nombreux facteurs qui, en définitive, testent la plupart des intuitions multiples qui ne sont soumises à aucune limitation lors d'une lecture classique. Un auteur qui écrit des textes non destinés à être adaptés au théâtre peut renoncer à créer une structure cohérente de relations et un univers intéressant d'un point de vue visuel. Lorsque nous devons mettre un texte en scène, nous butons bien souvent sur la difficulté de faire la part des choses entre nos propres intuitions et nos suppositions concernant les intuitions de l'auteur et c'est dans ce sens qu'une lecture théâtrale peut s'avérer plus fidèle à l'auteur. Cependant, je ne crois pas qu'il en soit ainsi dans ce cas précis. Il me semble que dans notre interprétation scénique, l'œuvre de Potocki a servi de filet à des significations ou associations. Elle a servi en quelque sorte de « carte de la réalité » sur laquelle nous avons cherché à l'apposer. Un plaisir inexprimable lié à la recherche de l'univers présenté, bien distinct de l'original, s'est sans doute substitué à l'idée de reproduire fidèlement la réalité décrite. Tel est pourtant le devoir d'un metteur en scène contemporain qui se place depuis bien longtemps du côté des spectateurs plutôt que de celui des auteurs qu'il leur présente. À mon sens, l'importance du *Manuscrit trouvé à Saragosse* est d'autant plus flagrante qu'il a su garder sa force littéraire et la force de son action malgré l'intention d'en transposer le contenu et non pas de l'illustrer fidèlement. En ce sens, on peut estimer que le roman de Jean Potocki n'a rien à envier aux plus grands drames, alors même qu'il n'a pas été conçu comme un drame.

Traduit du polonais par Agata Kozak

| Un comte en voyage

Vadim Adadourov

Le discours orientaliste dans la culture européenne du 18ème siècle : les voyages en Égypte de Constantin-François Volney (1787) et de Jean Potocki (1788)

1. La fascination pour l'Égypte

Au début de l'année 1783, un Européen remarquablement éduqué mit les voiles sur l'Égypte. « Des circonstances favorables firent que dans mes années de jeunesse je pris goût à la science, laquelle devint même une passion », raconta-t-il. « J'avais lu et entendu que la façon la plus efficace de former son esprit et de développer ses capacités de jugement était de voyager. »¹ Comme les pays européens lui semblaient déjà très connus, le jeune homme estima que la Syrie, et encore plus l'Égypte, constitueraient des objets d'étude plus pertinents pour ses recherches et réflexions personnelles, politiques et morales. En effet, il se sentait attiré par ces deux pays, tant pour leur réputation de berceau de la civilisation européenne que pour leur déclin contemporain, dont l'analyse, pensait-il, pouvait servir à comprendre l'Antiquité. Fort de cette réflexion, le jeune voyageur rejoignit Alexandrie par la Méditerranée après un passage à Marseille. Il ne quitta l'Égypte qu'en septembre 1783, riche d'impressions et d'observations après avoir séjourné sept mois au Caire².

Le 16 août 1784, un autre Européen gagna l'Égypte à bord de la corvette « Sainte Anne ». Après avoir franchi la frontière orientale de la République de Pologne, il passa par Mirgorod, Cherson, Oczaków et Istanbul avant de rejoindre l'Égypte, où il séjourna environ sept semaines³. Se croisant pendant quelques mois à peine, ces deux jeunes gens, qui se connaissaient pour avoir fréquenté le monde parisien, fréquentèrent les mêmes lieux et observèrent la même société, la même situation politique, la même architecture et les mêmes paysages.

1 *Constantin-François Volney* : Voyage en Syrie et en Égypte pendant les années 1783, 1784 et 1785, Paris : Librairie Volland 1787, t. 1, p. III.

2 *Ibid.*, p. IV-V.

3 [*Jean Potocki*] : Voyage en Turquie et en Égypte fait en l'année 1784, Varsovie, Paris : Librairie Royez 1788.

S'inspirant de leurs expériences et de leur imagination, ils prirent la plume et consignèrent leurs récits en français (même si l'un d'entre eux n'était pas français). En Égypte, les deux voyageurs fréquentèrent les mêmes figures du monde européen : seul celui qui n'était pas français, néanmoins, releva leurs noms. Les trois figures mentionnées par lui, le consul général de France en Tunisie, Jean-Baptiste du Rocher (1743-1798), le consul général de France à Alexandrie, Jean-Baptiste Mure (1747-1824) et le marchand et diplomate au Caire Charles-Claude Magallon (1741-1820)⁴, représentaient en Égypte le pouvoir politique et économique de la civilisation européenne, en l'occurrence française.

Le récit du premier voyageur, rédigé sous forme de guide analytique relevant du traité, parut à Paris en 1787 et conféra presque aussitôt à son auteur la réputation d'être « un Hérodote contemporain ». Le texte du second fut largement diffusé⁵ avant même sa publication en 1788 à Paris ; toutefois, il fut assez vite oublié en raison de sa tonalité sentimentale et mystique. Ce deuxième écrivain, en bon représentant des hautes sphères de la culture française, avait certainement eu le temps de lire l'œuvre du premier auteur en rassemblant ses notes de voyage puisqu'à la fin de son ouvrage, il honora le remarquable talent de son prédécesseur :

Un autre nom mérite l'hommage des Voyageurs & de ceux qui se plaisent à leurs relations ; c'est le nom de Volney. Un amour extrême de la vérité joint au plus rare talent pour l'observation, le mettent hors de la ligne des Ecrivains du même genre, comme au-dessus de tous les éloges⁶.

Cet éloge de Constantin-François Volney (1757-1820) achève le petit journal littéraire de voyage de Turquie en Égypte de Jean Potocki (1761-1815), jeune aristocrate polonais, écrit sous la forme de lettres à sa mère. On ignore malheureusement si Volney a lu cet ouvrage. Néanmoins, la question de l'intertextualité dans la construction narrative de l'Orient, l'interrelation des stéréotypes sur l'Orient dans les récits de Volney et de Potocki et les impressions personnelles et empiriques des deux auteurs constituent des aspects particulièrement intéressants de la recherche sur le phénomène socio-culturel que fut l'orientalisme européen de l'époque moderne.

2. Le discours orientaliste et ses règles générales

Depuis la parution des célèbres *Lettres persanes* de Montesquieu (1721), la mode de l'Orient n'en finissait pas de se répandre en Europe. Adoptant les modèles

4 [Potocki] (note 3), p. 146 ; cf. *Anne Mézin* : Les consuls de France au siècle des Lumières (1715-1792), Paris : Ministère des affaires étrangères 1998, p. 269, 413, 459-460.

5 [Potocki] (note 3), p. III.

6 *Ibid.*, p. 146.

culturels orientaux, vouant une adoration à l'esthétique orientale, élevant des pavillons japonais dans leurs parcs, passant commande de marches turcs auprès des compositeurs, garnissant les salles des palais de porcelaine chinoise et de tapis persans, décorant, à la manière de Napoléon, les musées de leurs capitales d'antiquités égyptiennes, les Européens, usant de l'avantage technologique de leur civilisation et ne dissimulant pas leur attitude protectrice à l'égard de l'Orient, considéraient comme un devoir de critiquer « ce monde barbare ». C'est cette « projection de l'Occident sur l'Orient » que le célèbre anthropologue de la culture Edward Wadi Said désigna par le terme « orientalisme »⁷. Said attira l'attention sur le rapport particulièrement marqué entre les stratégies narratives de représentation de l'Orient et le désir des sociétés européennes développées d'y imposer leur domination. Contrairement aux Anglais, qui avaient l'Inde et son imaginaire, les Français se concentraient sur l'Égypte, dont la conquête culturelle et politique de 1798 aux années 1860 était largement menée par eux⁸. Compte tenu de l'influence capitale de la pensée française sur la culture européenne, l'imaginaire de l'Orient comme lieu « par essence exotique, lointain et archaïque, où les Européens peuvent monter certaines démonstrations de force »⁹ marqua toute la littérature européenne, tout au moins à partir de la fameuse expédition napoléonienne en Égypte et en Syrie dans les années 1798–1799.

La conception de Said fit sensation dans le domaine de l'histoire de la littérature et de l'art en raison des voyages en Orient et de la confrontation avec des imaginaires orientaux¹⁰. Peut-on, cependant, associer les anciennes représentations de l'Égypte dans la littérature française, qui existaient déjà avant l'époque napoléonienne, au désir de coloniser ce pays ? Un genre plutôt exotique constitué de récits de voyages en Égypte s'était développé dans la deuxième moitié du 18ème siècle. Parmi ses prédécesseurs dignes d'être mentionnés, Volney cite Paul Lukas, Benoît Maillet, Claude Siccard, Richard Pococke, John Greaves, Frederick Norden, Carsten Niebuhr et Claude Etienne Savary¹¹. Il distingue tout particulièrement l'œuvre de ce dernier, qui lui rappelait, par sa forme épistolaire le récit de Potocki (le livre de Savary parut en 1786). Cette littérature, elle aussi, fourmillait d'opinions sur le monde non européen, de voyages vers ce monde, de fantasmes à son sujet, et même de polémiques.

7 *Edward W. Said : L'Orientalisme : l'Orient créé par l'Occident*, trad. Catherine Malamoud, Paris : Seuil 1980, p. 114.

8 *Edward W. Said : Culture et impérialisme*, trad. Paul Chemla, Paris : Fayard/Le Monde diplomatique 2000, p. 184.

9 *Ibid.*, p. 176.

10 *François Pouillon : L'Orientalisme, mort ou vif ? Une histoire française*, in : *Id : De la colonie à l'État-nation : constructions identitaires au Maghreb*, Tunis : L'Harmattan 2012, p. 23–32.

11 *Volney* (note 1), p. 6, 244.

L'analyse de cette question par Said revêt un caractère contradictoire. D'une part il rappelle le rôle de Volney et de Montesquieu, soulignant que leurs ouvrages étaient soit des descriptions scientifiques et encyclopédiques de spécialistes, soit des traités de morale au sein desquels les thèmes politiques, l'esclavage et la corruption jouaient le rôle d'exemples dans le cadre d'une discussion plus large sur l'humanité. D'autre part, il considère qu'à la différence de ces réflexions théoriques, la campagne militaire de Napoléon était motivée par le désir de conquérir l'Égypte, de faire peur aux Anglais et de démontrer la puissance des Français :

Mais Bonaparte et ses experts scientifiques étaient là aussi pour présenter l'Égypte à l'Europe, « mettre en scène », en un sens, son antiquité, ses riches connotations, son importance culturelle et son aura sans égale pour un public européen. Or, cela nécessitait une volonté esthétique autant que politique. Ce que Bonaparte et ses équipes découvraient, c'était une Égypte dont les dimensions antiques étaient cachées par l'écran de la présence musulmane, arabe et même ottomane, partout dressé entre l'armée d'invasion française et l'Égypte antique. Comment parvenir jusqu'à cette composante différente, plus ancienne et plus prestigieuse ?¹²

Afin d'assurer le succès de leur stratégie de déconstruction narrative de l'Égypte contemporaine, les auteurs orientalistes doivent respecter trois règles : d'abord, décrire leur objet sous l'angle des différences raciales ou culturelles ; deuxièmement, opposer l'Orient à l'Europe en s'appuyant sur des dichotomies (passif/actif ; fanatique/rationnel ; servile/libre, etc.) ; troisièmement, souligner l'absence de nombreux éléments du mode de vie européen (la science, l'éducation, la médecine, la protection de la propriété privée) dans les pays orientaux contemporains¹³.

En s'appuyant sur l'hypothèse fondamentale de Said selon laquelle l'orientalisme, en tant que projection textuelle de la réalité, est un monde d'idées qui, indéniablement, forme les représentations personnelles, il convient de rechercher la présence/l'absence des trois règles susmentionnées dans les constructions narratives de Volney et de Potocki. Ceci nécessite à la fois de rechercher des similarités entre les différents récits sur l'Égypte en termes de contenu et de sens, mais également d'analyser ces récits en tant que parties autonomes d'un seul corpus orientaliste métatextuel, inspiré par la culture française.

12 *Said* : Culture et impérialisme (note 8), p. 183–184.

13 *Timothy Mitchell* : Orientalism and the Exhibitionary Order, in : *Nicholas Dirks* (éd.) : Colonialism and Culture, Minneapolis : Minnesota University Press 1992, p. 289–300 (289).

3. La non-conformité du récit de Volney et de Potocki au modèle narratif de l'orientalisme

Accordant, dans les premières pages de leurs récits, la primauté au Levant contemporain musulman au lieu de l'Antiquité, Volney et Potocki incarnent une même vision du monde. Relevant que « la plupart des voyageurs se sont occupés de recherches d'antiquités plutôt que de l'état moderne » du pays¹⁴, Volney semble contester l'affirmation de Said selon laquelle il n'aurait pas existé de discours orientaliste sur l'Égypte jusqu'au début de sa conquête coloniale. De même, Potocki, décrivant son séjour à Istanbul sur le chemin de l'Égypte, déclarait :

Vous serez peut-être étonné d'apprendre que dans le grand nombre de voyageurs qui abordent en cette ville, il en soit très peu qui puissent en rapporter des idées un peu exactes [...] ; les plus observateurs ont épuisé leur curiosité à visiter les monuments de la Grèce, & n'envisagent les Turcs que comme les destructeurs des objets de leur culte. Ils arrivent pleins de cette idée, se logent dans le quartier des francs, & daignent à peine traverser une fois le port pour aller voir la mosquée de Sainte-Sophie, & revenir chez eux. Nourrie par l'étude de l'histoire & de la littérature des Orientaux, ma curiosité m'a fait suivre une autre marche. Depuis près d'un mois, je passe les journées entières à parcourir les rues de cette Capitale, sans autre but que de me rassasier du plaisir d'y être¹⁵.

Potocki soulignait qu'en Égypte, il avait renoncé à porter une tenue européenne, la remplaçant par les vêtements du pays. Il ne souhaitait pas non plus raconter aux lecteurs l'histoire des monuments populaires, « ni de la colonne de Pompée, ni de l'aiguille de Cléopâtre, ni des catacombes, ni de toutes les autres antiquités d'Alexandrie, dont tous les voyageurs ont déjà tant parlé »¹⁶.

La fascination de Volney et de Potocki pour l'Égypte musulmane n'était donc pas exclusivement le produit de leur milieu socio-culturel. Au contraire, elle invalidait même l'imaginaire stéréotypé de ce milieu sur la rupture apparente de l'Orient contemporain avec la grande histoire du Levant antique, qui pourrait faire l'objet d'un renouveau grâce à l'intérêt que lui portaient les Européens. Bien que Volney et Potocki aient découvert, lors de leurs préparatifs, une littérature variée écrite sur le sujet par des Européens, tous deux, présentant un certain penchant pour l'analyse, constatèrent bientôt la différence entre la préparation mentale à la rencontre avec l'inconnu et la situation réelle du Levant. Volney souligna même que « c'est en vain que l'on se prépare, par la lecture des livres, au spectacle

14 Volney (note 1), p. VI.

15 [Potocki] (note 3), p. 17-18.

16 Ibid., p. 106.

des usages & des mœurs des Nations ; il y aura toujours loin de l'effet des récits sur l'esprit, à celui des objets sur les sens »¹⁷.

Selon lui, l'imagination du voyageur, décrivant les objets d'une autre culture et

[...] ne trouvant pas alors les termes de comparaison tout formés, [...] est obligée de rassembler des membres épars pour en composer des corps nouveaux. [...] Doit-on s'étonner si, venant ensuite à voir les modèles, elle n'y reconnaît pas les copies qu'elle s'en est tracées, & si elle reçoit des impressions qui ont tout le caractère de la nouveauté ?

Tel est le cas d'un Européen qui arrive, transporté par la mer, en Turquie. Vainement a-t-il lu les histoires & les relations ; vainement, sur leurs descriptions, a-t-il essayé de se peindre l'aspect des terrains, l'ordre des Villes, les vêtements, les manières des habitants : il est neuf à tous ces objets. Leur variété l'éblouit ; ce qu'il en avait pensé se dissout & s'échappe, & il reste livré aux sentiments de la surprise & de l'admiration¹⁸.

Potocki avait lui aussi commencé à se familiariser avec le Levant lors de ses études littéraires. Cependant, il avait principalement lu des traductions françaises de textes provenant d'Orient. Il vagabonda et explora la région dans le but de confirmer ce qu'il avait déjà lu ainsi que pour trouver de nouvelles fables à raconter, dont les protagonistes seraient des figures du folklore local.

Je ne sais trop comment vous trouverez les apologues des Orientaux ; pour moi je raffole de leur manière, & je m'y suis essayé : les lectures que j'ai faites depuis près de deux ans, m'ont rendu si riche en pensées orientales, que je n'ai eu que la peine d'en grouper quelques-unes & de leur donner des cadres. Je suis bien sûr d'avoir réussi à conserver à mes figures leur physionomie orientale, mais je ne suis pas également sûr que cette physionomie réussisse en Occident¹⁹.

Potocki cherche ici à expliquer aux Européens la morale des paraboles orientales dont il émaille son récit, et souligne son intérêt pour les fables dotées d'un arrière-plan historique et se distinguant par leur style soutenu :

J'ai donné le nom de récit à ce genre de composition, parce qu'il m'a paru répondre à celui de Hyakîn, que lui donnent les Lettres de l'Orient. J'ai cherché de même à rendre avec exactitude leurs figures & leurs expressions ; & si j'ai changé quelque chose, c'est en ôtant à leur richesse plutôt qu'en y ajoutant²⁰.

L'approche méthodologique de Volney semble similaire. Bien que son genre littéraire de prédilection s'avère moins narratif et plus factuel, il prend le parti,

17 *Volney* (note 1), p. 1.

18 *Ibid.*, p. 2.

19 [*Potocki*] (note 3), p. 43-44.

20 *Ibid.*, p. 39.

à l'instar de Potocki, d'éviter de poser un regard européen sur les coutumes et la morale de cette société non européenne, et tend à une neutralité du discours :

Dans ma relation, j'ai tâché de conserver l'esprit que j'ai porté dans l'examen des faits ; c'est-à-dire, un amour impartial de la vérité. Je me suis interdit tout tableau d'imagination [...] ; mais j'ai pensé que le genre des voyages appartenait à l'Histoire, & non aux Romans. Je n'ai donc point représenté les pays plus beaux qu'ils m'ont paru [...] ²¹.

Le Français remet ainsi en question les stéréotypes ancrés dans l'imaginaire des Européens au sujet de la société levantine contemporaine. Le peuple indigène (« maigre et noirâtre ») et

l'air général de misère » n'intéressent pas le voyageur qui débarque à Alexandrie, mais « un spectacle qui bientôt attire toute son attention, ce sont les vastes ruines qu'il aperçoit du côté de terre. Dans nos contrées, les ruines sont un objet de curiosité [...] ²².

Alexandrie n'est que ruines, tandis que les habitants, « accoutumés à ce spectacle, n'en reçoivent aucune impression ; mais l'étranger, en qui les souvenirs qu'il rappelle s'exaltent par l'effet de la nouveauté, éprouve une émotion qui souvent passe jusqu'aux larmes [...] » ²³. Volney révèle qu'une fois que l'étranger regagne sa patrie, ses impressions subissent une distorsion, il oublie la réalité de la vie locale « en sorte que deux ans après, on n'imaginerait pas qu'ils y eussent jamais été » ²⁴. Ces déformations de l'image de l'Égypte semblent donc dues au fait que les voyageurs ne restent que peu de temps dans ce pays et ne connaissent ni sa langue ni ses mœurs, alors qu'un séjour plus long pourrait suffire à former une représentation adéquate.

Potocki semble exprimer le même avis quand il reconnaît que « je ne vous ai point parlé de leurs mœurs & de leur caractère national [des Turcs], parce que je remettois ce sujet à des temps où un plus long séjour m'auroit mis à portée de m'en instruire davantage » ²⁵. Volney, quant à lui, fait prendre conscience aux Européens qu'il ne faut pas croire aux représentations stéréotypées de l'habitant du Levant qui somnole à l'ombre ou fume tranquillement sa pipe, sans penser à rien, et en tirer une image d'Épinal du bonheur. Le Français déclare que « l'ignorance et la sottise

21 Volney (note 1), p. VII–VIII.

22 Ibid., p. 4.

23 Ibid., p. 5.

24 Ibid., p. 242–243.

25 [Potocki] (note 3), p. 78.

ont sans doute leurs jouissances, comme l'esprit & le savoir » mais il avoue : « je n'ai pu envier le repos des esclaves, ni appeler bonheur l'apathie des automates »²⁶.

Après toutes ces réserves, il n'est pas étonnant que Volney enjoigne son lecteur à se défaire des critères de jugement européens de la culture politique et sociale de l'Égypte :

En effet, il n'est pas de l'état politique de ce pays comme de celui de notre Europe. Parmi nous, les traces des anciennes révolutions s'affaiblissent chaque jour, les étrangers vainqueurs se sont rapprochés des indigènes vaincus & ce mélange a formé des corps de nations identiques, qui n'ont plus eu que les mêmes intérêts. Dans l'Égypte, au contraire, & dans presque toute l'Asie, les peuples indigènes, asservis par des révolutions encore récentes, à des conquérants étrangers, ont formé des corps mixtes, dont les intérêts sont tous opposés ; l'Etat est proprement divisé en deux factions ; l'une, celle du peuple vainqueur, dont les individus occupent tous les emplois de la puissance civile & militaire ; l'autre, celle du peuple vaincu, qui remplit toutes les classes subalternes de la société²⁷.

4. Les éléments orientalistes chez Volney et Potocki

Après avoir formulé une critique à l'égard des conceptions de Said basée sur une analyse comparative des récits de Volney et de Potocki, nous nous emploierons ici à démontrer la justesse de certaines réflexions théoriques du chercheur américain.

Tout en recherchant l'impartialité, Volney dut reconnaître que « nos jugements sont bien moins fondés sur les qualités réelles des objets, que sur les affections [...] que nous portons déjà en les voyant [...]. D'ailleurs, le préjugé des habitudes premières est tel que jamais l'on ne peut s'en dégager »²⁸. Cependant, il ne parvint pas lui-même à éviter, dans sa stratégie narrative, l'emploi des stéréotypes mentaux qu'il critiquait. Satisfaisant au second critère discursif de l'orientalisme, Volney affirme que la société égyptienne présente une absence totale de sécurité. L'écrivain qualifie de « tyrannie effrénée »²⁹, un concept typique de l'orientalisme, le mode d'exercice du pouvoir dans la région selon lequel « on verse le sang d'un homme comme celui d'un bœuf ». La raison d'une telle situation trouve son origine, selon lui, dans « la nature d'un gouvernement qui ne connoît ni propriété ni sûreté de personne »³⁰. Nous sommes ici confrontés au troisième critère

26 Volney (note 1), p. 240.

27 Ibid., p. 179.

28 Ibid., p. 236.

29 Ibid., p. 175.

30 Ibid., p. 235.

narratif de l'orientalisme, qui consiste à mettre en évidence les résultats dramatiques de l'absence, au Levant, de certains éléments fondamentaux de la culture européenne. De l'avis du Français, en Égypte,

L'Agriculture est languissante [...], les Arts sont dans l'enfance : là où les connaissances ne mènent à rien, l'on ne fait rien pour les acquérir, & les esprits sont dans la barbarie. [...] La majeure partie des terres est aux mains des Beks, des Mamlouks, des Gens de loi ; le nombre des autres propriétaires est infiniment borné [...]. [Aux] paysans [...] l'on ne laisse pour vivre que ce qu'il faut pour ne pas mourir³¹.

Le récit de Volney sur la société égyptienne, qui confronte l'image des dirigeants, repus et protégés des maladies par les hauts murs de leurs propriétés, à la description de leurs sujets affamés ou mourants, victimes d'épidémies, est un exemple quasiment parfait d'application à l'Orient des modèles caractéristiques des sociétés européennes³².

Après son départ d'Égypte, Volney ne fut plus témoin des épidémies de peste ou des famines qui terrassèrent un sixième de la population du Caire. Il estima cependant indispensable de rappeler ces événements : « Dès la fin de Novembre [1783], la famine enlevait au Kaire presque autant de monde que la peste ; les rues, qui d'abord étaient pleines de mendiants, n'en offrent bientôt pas un seul : tout périt ou déserta. »³³

Potocki fut témoin de la famine dès le premier jour de son séjour au Caire. Apercevant des victimes, il jeta de l'argent par la fenêtre, ce qui provoqua le siège de son appartement par des hordes de mendiants³⁴. Le voyageur polonais attribua la responsabilité du manque de vivres aux failles du système social ainsi qu'à la cupidité des beys, « qui ont fait exporter les grains dans le moment où il y en avait le moins »³⁵, elle-même liée à ce système.

Malgré le désastre que représentait la famine, le Caire était la scène de spectacles ambulants « pour lesquels cette ville est fameuse »³⁶. Le lendemain, une grande cérémonie populaire fut organisée à l'occasion de la crue du Nil. Potocki affirma alors que « rien n'égale le respect superstitieux des Habitants de l'Égypte pour le fleuve qui les nourrit »³⁷. Le mot « superstitieux » employé par le voyageur polonais semble très caractéristique du jugement orientaliste porté sur le Levant.

31 Ibid., p. 172.

32 Ibid., p. 214.

33 Ibid., p. 176.

34 [Potocki] (note 3), p. 112-116.

35 Ibid., p. 112-113.

36 Ibid., p. 114.

37 Ibid., p. 118.

Potocki alternait, dans sa narration, entre la description, typique de l'orientalisme, de cérémonies pompeuses et expansives³⁸, et la mention discrète de ces festivités³⁹. Potocki satisfait cependant au deuxième critère de la littérature orientaliste lorsqu'il évalue les modes de comportement et la moralité des sociétés orientales. L'écrivain semble être ébranlé dans ses conceptions européennes vertueuses lorsqu'il évoque la jeunesse rayonnante et lubrique d'un *mayhané*⁴⁰. En l'occurrence, il accuse la société locale de dépravation : « blasés dès l'âge le plus tendre sur ce que la volupté a de plus incitant, les Orientaux cherchent quelquefois hors de la nature des plaisirs criminels & de nouveaux dégoûts »⁴¹.

Potocki porte ici un jugement sur certaines caractéristiques culturelles de la société orientale du point de vue moralisateur de la civilisation occidentale, en les condamnant. Le discours sur l'érotisme de l'Orient musulman comme étant contraire à la morale chrétienne de l'Occident, les souvenirs du harem du chef des derviches à Istanbul⁴², dont il n'est séparé que par un voile, servent à créer un mirage particulièrement séduisant pour l'imaginaire européen, un rêve qui se réalise ; ils représentent les hallucinations des Européens quant au tabou sexuel, et par là-même l'attrait pervers du harem oriental⁴³. Comme le soulignent les recherches récentes sur l'imagination humaine, l'orientalisme a mis en relation l'imaginaire extravagant des Occidentaux avec les attitudes des Orientaux pour en faire, dans le système de valeurs culturelles de la société européenne, une métaphore de « l'interdit » (avec l'allusion claire aux pratiques sexuelles, à l'image du harem et des odalisques), combinée à un univers oriental séduisant fondé sur certains imaginaires occidentaux, qui comble apparemment tous les désirs⁴⁴. Rien d'étonnant, donc, à ce que Napoléon, qui désirait conquérir l'Égypte, partageât le point de vue selon lequel la culture de l'emprisonnement des femmes dans un harem représentait la contradiction la plus évidente entre la civilisation orientale et les coutumes européennes⁴⁵.

Il existe encore un stéréotype fondamental du discours orientaliste sur l'Égypte auquel ni Volney ni Potocki ne furent en mesure de s'opposer intellectuellement. Même si, en apparence, ils s'en saisirent tous deux avec une certaine

38 [*Potocki*] (note 3), p. 119–121 ; cf. aussi p. 117–119.

39 *Ibid.*, p. 81–82.

40 Taverne avec un débit d'alcool, note réd.

41 [*Potocki*] (note 3), p. 23–24.

42 *Ibid.*, p. 73 ; du harem comme élément de l'imaginaire de Potocki sur Le Levant cf. aussi *ibid.*, p. 20.

43 Cf. *Malek Alloula* : *The Colonial Harem*, Minneapolis : Minnesota University Press 1986, p. 3.

44 *Marija Todorova* : *Balkani – Balkanizâm*, Sofija : Universitetsko izdatiel'stvo « Sv. Kliment Ohridski » 2004, p. 34.

45 *Emmanuel de Las-Casès* : *Mémorial de Sainte-Hélène, ou Journal où se trouve consigné, jour par jour, ce qu'a dit et fait Napoléon durant dix-huit mois*, Paris : Librairie Lebegue 1823, t. 6, p. 251.

réticence, ils le décrivent avec précision, et même émotion. Soupçonnant les voyageurs européens d'accorder une attention excessive à l'antiquité, Volney justifia son récit sur les pyramides en invoquant l'intérêt des lecteurs.⁴⁶

La main du temps & plus encore celle des hommes, qui ont ravagé tous les monuments de l'antiquité, n'ont rien pu jusqu'ici contre les Pyramides. La solidité de leur construction, & l'énormité de leur masse, les ont garanties de toute atteinte, & semblent leur assurer une durée éternelle. Les Voyageurs en parlent avec enthousiasme, et cet enthousiasme n'est point exagéré⁴⁷.

Potocki, citant les jugements empreints de poésie d'Européens connus sur les Pyramides, célébra, comme Volney, ces monuments, en soulignant que « leur masse indestructible a fatigué le temps »⁴⁸. Les pyramides étaient à ses yeux un lieu antique et épique, se détachant nettement de la réalité du pays musulman qui, selon les Européens, ne pouvait pas rivaliser avec l'Égypte des pharaons.

5. L'Égypte décrite de la même manière, mais dans un autre style

En mettant en évidence les similitudes des ressorts narratifs employés à la même époque par Volney et Potocki, nous avons démontré que les deux auteurs adoptaient une approche assez critique vis-à-vis des idées fondamentales de l'orientalisme, comme le fait d'ignorer la culture contemporaine des pays en question ou la tentative d'expliquer leur civilisation par le prisme du système de valeurs de la société occidentale (en cela, ils rejettent le premier critère narratif de l'orientalisme). Cette conclusion permet de corriger partiellement le modèle théorique d'Edward W. Said car elle montre que le fonctionnement systémique de l'idéologie orientaliste ne parvient pas à soumettre les récits des auteurs à sa logique au point de les priver de tout point de vue individuel et non engagé sur leur objet. Il est évident que le rapport de Volney à l'Égypte est plus prétentieux que celui de Potocki, ce qui n'est pas surprenant si l'on tient compte des origines des deux auteurs. Nous décelons néanmoins dans les textes des deux auteurs des points de vue typiques de la deuxième règle du discours orientaliste. Dans le récit de Volney, nous décelons également des traces du troisième critère, notamment dans les jugements portés sur les défaillances du régime politique et social, du système de propriété, de l'agriculture et du manque d'hygiène. L'orientalisme de

46 Volney (note 1), p. 143.

47 Ibid., p. 253.

48 [Potocki] (note 3), p. 130.

l'époque de l'expédition napoléonienne en Égypte au 19ème siècle ne fit qu'asseoir les idées et points de vue déjà répandus par les auteurs européens avant la phase coloniale ayant encouragé leur développement.

Traduit du polonais par Agata Kozak

Annette Werberger

Du début et de la fin de l'exotisme : le voyage de Jean Potocki au Maroc

« Je hais les voyages et les explorateurs » : ainsi commence *La Fin des Voyages*, le chapitre introductif de *Tristes Tropiques*, ouvrage ethnologique de Claude Lévi-Strauss (1908–2009) publié en 1955, auquel l'Académie Goncourt regretta expressément de ne pouvoir décerner son prix car il ne s'agissait pas d'un roman¹. Lévi-Strauss y exposait les idiosyncrasies et contradictions du travail ethnologique dans la première moitié du 20ème siècle en combinant des considérations ethnologiques et philosophiques, tout en pointant du doigt un malaise culturel et critique se manifestant en Europe par une aspiration à l'abandon de soi dans la diversité culturelle d'un monde considéré comme archaïque. Même s'il s'agit d'un ouvrage scientifique, on y perçoit encore la tonalité vouée à l'échec des études missionnaires ou exoticiées des explorateurs de cultures soi-disant authentiques. Ce faisant, Lévi-Strauss adopte un langage qui s'inscrit dans une tradition de pensée européenne et philosophique, tout en se montrant ouvert à une « pensée sauvage » non conventionnelle².

Si l'on peut considérer *Tristes Tropiques* de Claude Lévi-Strauss comme marquant la fin d'une tradition de littérature de voyage européenne en langue française, l'œuvre du magnat polonais Jean Potocki (1761–1815) marque, en quelque sorte, son début. Jean Potocki est injustement considéré, dans l'histoire littéraire, comme l'auteur d'un seul livre. Si tous les amateurs de romans à tiroirs, de littérature fantastique ou d'ouvrages du 18ème siècle ont lu son *Manuscrit trouvé à Saragosse*, peu ont entendu parler de ses nombreux récits de voyage et textes ethno-scientifiques qui, jusqu'à aujourd'hui, sont rarement traduits dans d'autres langues ; certains sont même considérés comme perdus³. En outre, en

1 Claude Lévi-Strauss : *Tristes Tropiques*, in : *Id.* : Œuvres (éd. Vincent Debaene et al.), Paris : Éditions Gallimard 2008, p. 1–445 (3). Edmond de Goncourt avait indiqué que le prix devait être décerné à « un ouvrage d'imagination en prose », art. *ibid.*, p. 1719.

2 Karl-Heinz Kohl : *Tristes Tropiques*, in : *Christian F. Feest/Id.* (éd.) : *Hauptwerke der Ethnologie*, Stuttgart : Alfred Kröner Verlag 2001, p. 245–250.

3 Parmi plus de 50 articles et livres de Jean Potocki existant sous forme de manuscrits et publiés, on trouve notamment les titres suivants : *Jean Potocki* : *Voyages en Turquie et en Égypte*, fait en l'année 1784, Varsovie : Royez 1788 ; *Id.* : *Essay sur l'Histoire Universelle et Recherches sur celle de la Sarmatie*, Varsovie : Drukarnia Wolna 1789 ; *Id.* : *Voyage dans l'empire de Maroc fait en l'année 1791*, Varsovie : Dufour 1792 ; *Id.* : *Fragments historiques et géographiques sur la Scythie, la Sarmatie et les Slaves*, Brunsvic : Librairie des Ecoles 1795/1796 ; *Id.* : *Histoire*

tant qu'auteur de langue franco-polonaise, Potocki met à mal les canons linguistiques, ce qui compromet sa présence dans les histoires littéraires ou culturelles nationales. Les récits de voyage de Jean Potocki sont moins scientifiques et universels que les textes d'Alexander von Humboldt (qui, cependant, le cite quelquefois) et beaucoup plus orientés sur le plan ethnologique et linguistique. À ce jour, les écrits non romanesques de Potocki n'ont donc toujours pas reçu la reconnaissance qu'ils méritaient⁴.

Un voyageur désintéressé

Les textes de Potocki sur la Hollande, l'Allemagne, la Turquie et l'Égypte, le Caucase, la Sibérie, l'Asie centrale, la Mongolie et l'Italie s'inscrivent dans une tradition de littérature de voyage éclairée qui verra le jour en Europe avant la fin du 17ème siècle. Selon Jürgen Osterhammel,

un nouveau type d'observateur-voyageur émerge : le savant ou le gentilhomme imprégné des connaissances scientifiques de son époque, qui, dans les pays lointains, assouvit moins son désir d'aventure et ses intérêts commerciaux que sa soif de connaissance, et y accomplit sa tâche de missionnaire ou de diplomate⁵.

En particulier, les voyages au sein de l'Empire russe finirent par produire « l'ethnologie en tant que discipline scientifique », même si la discipline ne reçut cette appellation qu'au 19ème siècle⁶.

primitive des peuples de la Russie, St. Petersbourg : Académie Impériale des Sciences 1802 ; *Id.* : Histoire ancienne du gouvernement de Podolie, St. Petersbourg : F. Drechsler 1805.

- 4 J'ai découvert la seule référence notable d'un écrivain contemporain à Potocki chez Carlo Ginzburg : *Carlo Ginzburg* : Gli europei scoprono (o riscoprono) gli sciamani, in : *Id.* (éd.) : Il filo e le tracce. Vero, falso, finto, Milano : Feltrinelli 2006, p. 94–111. Il y décrit l'ouvrage de Potocki « Histoire primitive des peuples de la Russie » paru en 1802 comme notable (*mira-bile*) et s'appuie sur les descriptions de Potocki pour étayer ses thèses sur la redécouverte des chamans dans le cadre de l'expansion de l'empire russe en Asie. Ginzburg remarque la nouvelle lecture d'Hérodote par Potocki sur la population nomade d'Asie centrale, dans laquelle les sages scythes sont décrits comme des chamans de Sibérie (*ibid.*, p. 109). Il remarque également qu'Adam Mickiewicz, à la suite de Jean Potocki, fut le premier Européen à souligner l'importance de la tradition orale (*ibid.*). Malheureusement, cet article n'a pas été inclus dans l'édition allemande du livre de Ginzburg ; cf. *Carlo Ginzburg* : Faden und Fährten. Wahr, falsch, fiktiv, Berlin : Wagenbach 2013.
- 5 Jürgen Osterhammel : Die Entzauberung Asiens. Europa und die asiatischen Reiche des 18. Jahrhunderts, München : C.H. Beck 1998, p. 32.
- 6 Voir à cet égard Werner Petermann : Geschichte der Ethnologie, Wuppertal : Peter Hammer Verlag 2004, p. 164 ; cf. aussi Han F. Vermeulen : Before Boas. The Genesis of Ethnography and Ethnology in the German Enlightenment, Lincoln : University of Nebraska Press 2015.

Les développements suivants se concentrent non pas sur les longs voyages de Potocki en Russie et en Asie centrale, mais sur l'un de ses trois voyages en Afrique du Nord. En effet, Potocki se rendit à Tunis et sur l'île de Djerba en 1781 après avoir traversé l'Espagne ; il se rendit en Égypte en passant par Kherson (aujourd'hui en Ukraine) et Constantinople en 1784 ; et son troisième voyage en Afrique l'emmena au Maroc pendant neuf semaines en 1791. Dans le journal de son *Voyage dans l'Empire de Maroc, fait en l'année 1791*, il explique que ce périple, quoique sans objet particulier, pourrait néanmoins présenter un intérêt pour le lecteur : « Du reste, je suis le premier étranger venu dans ce pays en tant que simple voyageur ; et c'est certainement grâce à cette désignation que mon voyage ne sera pas complètement sans intérêt »⁷. Potocki se décrit donc comme un « simple voyageur » et l'on peut se demander si, malgré cette description dont il s'affuble lui-même, il n'avait pas une mission secrète⁸. La principale motivation de Potocki n'était sans doute ni la diplomatie au sens strict, ni la recherche scientifique sur le terrain, ni même l'accumulation de connaissances à la manière du voyageur éclairé. Il cherchait plutôt un équilibre entre les observations, les hypothèses comparatives et historiographiques et les constatations proto-ethnographiques sur les coutumes, la faune et la flore, les paysages et les manières de penser. Il y a quelques années, Fouad Laroui, dans le magazine *Jeune Afrique*, qualifia ainsi Jean Potocki de « premier touriste » au Maroc ou en Afrique⁹. Même si, de nos jours, le concept de « touriste » est trompeur, il convient de souligner que le désintérêt que Potocki s'imposa à l'époque favorisa une certaine ouverture au mode de vie des Marocains qui n'eût pas été possible s'il était parti en tant que diplomate ou anthropologue avant la lettre¹⁰.

Il explora le Maroc et étudia ses habitants, qu'il appelait « les Maures », comme faisant partie du continent africain, de « l'Orient » ou d'un pays islamique, multireligieux et pluriculturel. Son intérêt pour les Juifs séfarades du Maroc et les comparaisons avec la Pologne-Lituanie sont particulièrement édifiants¹¹. Au

7 *Jean Potocki : Voyage dans l'Empire de Maroc Fait en l'année 1791*, in : *Id. : Voyages* (éd. François Rosset et Dominique Triaire), Paris : Flammarion 2015, p. 131-250 (131).

8 *Ibid.*, p. 18-21.

9 *Fouad Laroui : Le premier touriste*, in : *Jeune Afrique 2000-2001*, 1999, p. 148-152.

10 Je remercie Klaus Weber pour avoir mentionné des diplomates tels que Jacques Philippe Laugier de Tassy ou Césaire-Philippe Vallière en service à Alger en 1720 ou 1780. Tandis que Laugier de Tassy (tout comme Voltaire plus tard) prônait l'observation sans préjugés des « Turcs » ou des « Mahométans », Vallière prenait des positions très hostiles à leur égard. À ce sujet, voir *Ann Thomson : Barbary and Enlightenment. European Attitudes towards the Maghreb in the 18th Century*, Leiden : Brill 1987, p. 7-17. Thomson y fait référence aux connaissances existantes des Européens sur l'Afrique du Nord.

11 On peut établir certains parallèles avec la Pologne-Lituanie en tant qu'empire multinational. L'année de son voyage, la Pologne-Lituanie venait de se doter, le 3 mai 1791, de la première constitution européenne, dite « Constitution de mai ». Bien que la constitution punisse la renonciation à la religion catholique en tant qu'apostasie, elle garantit la liberté de toutes les

Maroc, Potocki reçut un accueil digne de son rang en tant que membre de la haute noblesse fortunée, bénéficiant de réseaux diplomatiques et aristocratiques. Ceci lui donna accès aux plus hautes sphères du pays et rendit son voyage possible sur le plan logistique et financier.

Dans une lettre de recommandation de son ami Mohammed Bin-Otman, dont il fit la connaissance et avec lequel il tissa des liens à Madrid en tant qu'ambassadeur non officiel du Maroc, Potocki était qualifié d'« habitant de Boulonie, pays très éloigné de nous et proche de la Moscovie ». Potocki, qui cite lui-même cette lettre, explique l'étrange dénomination (*Boulonie*) par les particularités linguistiques de l'arabe¹².

Si l'on étudie les scènes de contact culturel dans le texte sur le Maroc, ce sont les comparaisons entre la vie quotidienne marocaine et la vie quotidienne polonaise ou européenne en général qui frappent le plus : Potocki y apparaît naturellement comme un Européen qui connaît l'Europe dans toute sa diversité et est capable de la comparer, dans son ensemble, avec le Maroc et l'Afrique du Nord. En ce sens, Potocki fait figure, sans surprise pour le lecteur d'aujourd'hui, de membre de la « République des Lettres du 18ème siècle, européenne et multilingue, dans laquelle le latin ne prévaut plus, mais est toujours compris », appartenant aux « denses réseaux de communication par courrier, visites et service à l'étranger »¹³, un réseau reliant, selon Jürgen Osterhammel, Uppsala par Saint-Petersbourg et Varsovie à Göttingen, Leiden, Vienne, Paris, Lisbonne ou Turin et s'étendant jusqu'à l'Espagne et au Maroc. Le français était la langue que Potocki, issu de la haute noblesse, utilisait naturellement. À plusieurs reprises dans le texte, il mentionne des diplomates européens amenant avec eux, lors de leurs voyages, des lettres de recommandation grâce auxquelles ils pouvaient élargir leurs réseaux déjà établis à l'étranger. Au Maroc, Potocki était lui-même porteur d'une lettre émise par Mohammed Bin-Otman. Il le décrit comme membre d'une élite cosmopolite intégrant notamment certaines couches de l'élite africaine éduquée et dont, dans l'univers mondialisé d'aujourd'hui, nous n'avons plus aucune idée de la densité et de la portée car, langue commune mise à part, il se basait uniquement sur les communications épistolaires, les livres, les sociétés savantes et le mouvement fastidieux des personnes¹⁴.

coutumes et croyances religieuses.

12 *Potocki : Voyages* (note 7), p. 138. Toujours dans sa lettre de recommandation, Mohammed Bin-Otman évoque l'absence de mission de Potocki, comme s'il souhaitait communiquer une sorte d'avertissement à l'élite marocaine.

13 *Osterhammel* (note 5), p. 18-19.

14 Sur les conséquences de ces *immutable mobiles*, voir *Bruno Latour : Die Logistik der immutable mobiles*, in : *Jörg Döring/Tristan Thielmann* (éd.) : *Mediengeographie. Theorie – Analyse – Diskussion*, Bielefeld : transcript Verlag 2009, p. 111-144. Voir également l'explication à la note 20.

Nombre de ces voyageurs partageaient le désir éclairé de faire progresser les connaissances et de créer une carte complète de l'humanité¹⁵, suivant un système de coutumes et de pratiques humaines en Asie, en Afrique et en Europe¹⁶. Bien entendu, nous savons aujourd'hui que l'accumulation de connaissances sur l'Afrique n'était pas un projet neutre ou innocent, et qu'elle était rarement une science *avec* les Africains. Ce sont les textes individuels d'ethnologues, d'ethnographes ou de géographes qui ont, en premier lieu, rendu possible le colonialisme comme projet politique et économique. Cependant, on peut affirmer que, contrairement aux voyages et aux expéditions visant à préparer délibérément les conquêtes coloniales¹⁷ ou à satisfaire l'appétit des lecteurs pour l'exotisme¹⁸, les ouvrages de Potocki concevaient encore l'existence d'une *science de l'homme* comparative à l'échelle mondiale¹⁹. Les ouvrages de Potocki font partie du champ de référence mondial des connaissances perdues au cours du 19ème siècle, qui ont néanmoins créé un terrain propice aux conquêtes en permettant l'accumulation d'un savoir ayant transformé l'Europe en puissance mondiale et en favorisant la colonisation et l'exploitation²⁰.

La nationalisation et l'ethnisation des groupes ont progressé au 19ème siècle. Au lieu des similitudes, ce sont les différences qui ont été perçues de plus en plus comme une caractéristique de qualité ou de distinction. Ce n'est que notre intérêt renouvelé pour l'interconnexion, les contacts culturels et l'histoire mondiale qui pourrait nous permettre de réévaluer la capacité de Potocki à comparer les phénomènes individuels dans leur globalité et à s'ouvrir au monde. Puisque l'ethnologie évoque depuis longtemps la fin de l'exotisme vis-à-vis de l'Afrique,

15 Osterhammel (note 5), p. 19, cite Burke (« the Great Map of Mankind ») et Rousseau pour montrer que l'élite éduquée européenne était intéressée par la collecte de connaissances à travers le monde, ce qui forma la base, pour la première fois, d'une histoire naturelle et intellectuelle paneuropéenne. C'est ainsi que les bases des conquêtes de l'époque coloniale furent involontairement posées.

16 Voir par exemple la comparaison entre les techniques d'équitation de la cavalerie maure avec celles de l'Espagne et de la Pologne, etc., ainsi que les descriptions des châtiments, des audiences ou des coutumes de chasse dans *Potocki : Voyages* (note 7), p. 141-144, p. 148-155.

17 Le célèbre voyage au Niger de l'Écossais Mungo Park pour l'African Association en mai 1795 marque peut-être un tournant, puisqu'il entreprit son voyage suivant pour le compte du gouvernement.

18 À cet égard, voir *Johannes Fabian* : *Im Tropenfieber. Wissenschaft und Wahn in der Erforschung Zentralafrikas*, München : C.H. Beck Verlag 2002, p. 334. Concernant les récits de voyages africains d'Allemands et d'autres Européens en tant que genre, voir *Matthias Fiedler* : *Zwischen Abenteuer, Wissenschaft und Kolonialismus. Der deutsche Afrikadiskurs im 18. und 19. Jahrhundert*, Köln : Böhlau 2005.

19 Concernant la *science de l'homme*, voir *Osterhammel* (note 5), p. 20.

20 À cet égard, les remarques de *Latour* (note 14) sur les « *immutable mobiles* » sont importantes. Il y étudie les techniques de mobilité, de stabilité et de combinabilité. Selon lui, en tant qu'historien des sciences, elles constituent le modèle explicatif prédominant pour le succès de la politique d'expansion européenne et peuvent s'avérer plus pertinentes que toutes les comparaisons des cultures ou des mentalités.

le récit de voyage de Potocki semble constituer un objet de recherche important pour définir les possibilités de description d'une expérience culturelle à l'étranger, sans exotisation ou différenciation excessive²¹. Les développements suivants se placent du point de vue de la recherche littéraire et culturelle pour étudier un ancien texte européen sur l'Afrique, qui offre dans une certaine mesure une image de l'Afrique du Nord au seuil de l'ère coloniale. Dans un premier temps, il convient d'expliquer pourquoi le point de vue de Potocki sur le Maroc n'est pas encore directement colonial. La deuxième étape consiste à montrer ce que Potocki apprit en Afrique et ce qu'il rapporta avec lui en Europe sur le savoir africain (malgré toutes les interprétations lacunaires et les stéréotypes), notamment l'importance de la tradition orale pour la culture littéraire européenne. En outre, c'est au Maroc qu'il engagea un récit, sous forme de transfert de connaissances, sur la coexistence des êtres humains.

Un contact culturel d'égal à égal ?

Pour étayer la thèse d'une vision précoloniale de Potocki sur le Maroc, il convient d'abord de comparer son point de vue avec le primitivisme en tant que catégorie conceptuelle et la littérature ethnologique à l'ère de l'impérialisme. Alors même que la vision coloniale se caractérise par de nombreuses asymétries, les rencontres et conversations entre le comte Potocki et le caïd²² local ou d'autres dirigeants marocains peuvent souvent être qualifiées de symétriques. L'arrogance européenne, qui place les observés dans un rôle subalterne ou les fige dans leur prétendue immobilité temporelle, est rarement présente ; les expériences et observations de Potocki sont plutôt présentées comme une multitude de conversations entre égaux. La culture marocaine n'est donc pas encore présentée comme « traditionnelle », par opposition à une Europe progressiste. Pendant de longs passages, Potocki décrit un contact culturel d'égal à égal qui compare, nomme et identifie les différences et les similitudes, mais ne procède pas de différentes catégories de pensée. En ce sens, le savoir marocain n'apparaît pas comme défaillant ni obsolète. Surtout, les connaissances ne sont pas concentrées uniquement entre les mains des Européens. Dans la représentation de Potocki, les Marocains disposent de leur propre savoir sur l'Europe et sont capables, eux-mêmes, d'évaluer les cultures. Ainsi, un interlocuteur marocain de Potocki explique les différences entre quatre dialectes berbères dans une région en les comparant

21 À cet égard, voir *Alban Bensa* : La fin de l'exotisme. Essais d'anthropologie critique, Toulouse : Anacharsis 2006.

22 Une sorte de représentant du ministre/du gouvernement ou de représentant d'une importante communauté locale.

aux différences linguistiques entre l'anglais et le néerlandais²³. Les deux parties pensent donc à la culture de l'autre ou réfléchissent à leur propre culture par le biais du dialogue et de l'observation²⁴.

Il est également question de traditions communes, comme par exemple dans la conversation entre Potocki et le rabbin de Meknès au sujet de l'aristotélisme arabe et latin. Cette conversation jaillit de la volonté exprimée par Potocki d'acquérir le *Kuzari* (Kitab alhuyya wa-l-dalil fi nusr al-din al-dhalil, Livre des Khazars, de l'année 1140) du philosophe juif Rabbi Juda en langue arabe²⁵. Potocki explique au rabbin qu'en Europe, à son grand regret, les subtilités de l'exégèse et du libre raisonnement d'Aristote sont depuis longtemps négligées au profit de l'empirisme et du raffinement des instruments techniques²⁶. Survient ensuite une conversation sur l'électricité et la chimie, dans laquelle le rabbin, qualifié d'extrêmement éduqué, réplique avec admiration et regret à la relégation de la pensée aristotélicienne et au virage européen vers la technologie. À ce stade, les liens encore étroits entre le monde méditerranéen et l'Europe centrale apparaissent, par moments, de manière évidente. Potocki admire les livres imprimés en Pologne dans la bibliothèque du rabbin. Le rabbin décrit les écrits des rabbins polonais comme uniques, car ils sont caractérisés par l'*argutia*, c'est-à-dire l'ingéniosité (Potocki emploie ici le terme espagnol *agudez*)²⁷. Le seul aspect regrettable est la mauvaise qualité du papier et « l'explication en allemand » pour les concepts difficiles, ce qui entraîne un problème linguistique pour les Séfarades, lié aux commentaires en yiddish²⁸. De fait, à la fin du 18ème siècle, les Juifs de Pologne-Lituanie constituaient la communauté juive la plus importante au monde.

Il est vrai que l'homme des Lumières qu'était Potocki découvrit à Meknès certains rituels des confréries soufies qu'il qualifia de charlatanisme mais, contrairement aux auteurs du 19ème siècle, il ne décrivait pas systématiquement les phénomènes spirituels des groupes mystiques d'Afrique du Nord comme de la superstition. Comme dans l'Encyclopédie de Diderot, la superstition est ici comprise comme une faiblesse générale de la raison humaine, mais pas comme un signe de « retard » d'une culture. Bien que Potocki pose un regard critique sur les phénomènes religieux, ceux-ci ne sont pas encore considérés comme des vestiges des superstitions de l'ère prémoderne. Si Potocki suit les penseurs des

23 Potocki : Voyages (note 7), p. 157.

24 Roy Wagner : *The Invention of Culture*, Chicago : University of Chicago Press 1981, p. 4-5.

25 Voir les remarques d'Adam Shear : *Kuzari*, in : *Dan Diner* (éd.) : *Enzyklopädie jüdischer Geschichte und Kultur*, t. 3, Stuttgart : J.B. Metzler 2012, p. 468-473. La translittération du script arabe se base également sur cette édition.

26 Potocki : Voyages (note 7), p. 152.

27 Potocki écrit « les nôtres », c'est-à-dire « nos rabbins polonais » et s'identifie ainsi aux lecteurs et lectrices polonais ; *ibid.*, p. 153.

28 *Ibid.*

Lumières dans leur critique, il ne place pas les religions sur une échelle de la modernisation.

Le regard qu'il porte sur les Marocains se tourne souvent vers les Européens. Potocki adhère ainsi à la critique culturelle éclairée introduite par Montesquieu dans ses *Lettres persanes* (1721), un genre fictionnel très imité tout au long du 18ème siècle. Dans ces Lettres, Montesquieu, adoptant le point de vue fictif de deux voyageurs persans, formule une critique dissimulée des mœurs de la cour française²⁹. Potocki présente au contraire une vision culturelle critique de l'Europe par le biais du Maroc, laquelle n'est pas fictive, mais parfois polémique : dans un passage sur l'hospitalité, en critiquant la mode de l'ennui cultivée par les nobles, il écrit par exemple qu'il n'était jamais venu à l'esprit de ses hôtes marocains d'attribuer à l'ennui sa maigre participation à la conversation, car l'ennui européen était inconnu en Afrique, en Asie ou chez les Amérindiens. Selon Potocki, ce « mal européen » découlait plutôt d'une enfance remplie d'heures de cours, suite à laquelle l'activité professionnelle devenait un besoin insatiable – un mal fort heureusement inconnu des Marocains³⁰.

Dans un autre passage, il évoque la lenteur apaisante à laquelle il faut s'habituer, puisque les Musulmans n'ont aucune idée de l'*impatience*, un défaut absolument indigène à l'Europe³¹. Ici, la pertinence des jugements est moins importante que celle de la phrase elle-même, c.-à-d. le regard posé sur soi-même depuis un point distant ou le fait de trouver un lien entre l'ennui et le cursus éducatif moyen de l'élite européenne.

Bien sûr, il existe également des passages pratiquant moins l'autocritique ou la critique culturelle. Par exemple, Potocki décrit ses rencontres avec les femmes (probablement à cause de leur rareté) d'une manière mythifiante, orientalisante et extrêmement stéréotypée : les vêtements des femmes lui semblent érotiques et envoûtants. Il ne trouve aucune raison religieuse, sociale ou culturelle pour expliquer le port du voile. De manière peu surprenante, il y trouve plutôt une signification affective : la jalousie des hommes était la raison pour laquelle les femmes devaient se couvrir.

Dans l'ensemble, les différentes réflexions sur la chasse, les insectes ou l'équitation sont présentées au lecteur de manière peu détaillée mais très sensualiste. Potocki croit en l'évidence et la véracité de l'émotion, de l'affectif et du visuel³². Isabella Mattazzi, en parlant de Potocki, évoque « la vue comme organe privilégié

29 Dans ce contexte, il serait intéressant de comparer aux écrits de Potocki les *Lettres marocaines* écrites par Johann Pezzl en 1784 et présentant un regard fictif étranger.

30 *Potocki* : Voyages (note 7), p. 170.

31 *Ibid.*, p. 136.

32 À cet égard, voir *Aleksandra Kroh* : Jean Potocki. Voyage lointain, Paris : L'Harmattan 2004, p. 89–91.

de la conscience » (« la vista come organo privilegiato di conoscenza ») ; comme Potocki se méfie souvent des informations orales des Maures, il préfère les preuves et éléments observables³³. En regardant et en observant, Potocki cherche à comprendre les idées et coutumes des Marocains. C'est la raison pour laquelle il préfère la connaissance des coutumes à la connaissance linguistique. Ainsi justifie-t-il son approche ethnographique : la « connaissance de l'ensemble des notions d'un peuple » est, de manière générale, beaucoup plus importante que la connaissance de la langue³⁴. Il préconise une observation sensible et participative dans laquelle le langage est quasiment présenté comme un obstacle. On pourrait d'abord en déduire qu'il fait de son manque de compétence linguistique une vertu et remplace l'approche linguistique fermée par une approche ethnographique observatrice. Cependant, à cette époque, le langage n'était pas encore le signe d'une politique d'identité culturelle au sens de Herder, mais un simple outil de communication. Potocki lui-même ne parlait ni arabe ni berbère, mais communiquait surtout par l'intermédiaire de ses traducteurs juifs. Il avait même demandé à emmener sa famille de traducteurs en Espagne, ce qui, selon ses mots, lui avait été refusé au dernier moment par le sultan, malgré ses promesses. Je ne m'associerai pas à l'affirmation de Mattazzi selon laquelle Potocki se méfiait des informations orales des Marocains, j'en donnerai plutôt une explication différente. De fait, Potocki s'intéressait moins à l'information ou au langage de la narration qu'au style narratif lui-même et il attribuait aux récits une valeur davantage fictionnelle et mythique qu'informative. Ainsi, pour Potocki, « the medium is the message » avant la lettre. Au Maroc, l'observation de la situation narrative ou des récits basés sur la vie revêtait, pour lui, une importance singulière. Pour Potocki, la narration était une forme de sociabilité ou de communauté. En particulier, la coopération visible entre auditeurs et narrateurs dans le cadre de la tradition orale était importante pour lui en tant qu'Européen, à une époque où la culture de l'écrit et l'alphabétisation étaient en plein essor. Les recueils de nouvelles contenant des récits enchâssants et enchâssés illustrent cette situation narrative de manière particulièrement claire : on peut quasiment y observer les communautés narratives dans des situations quotidiennes.

Conclusions et perspectives

Quels connaissances, rituels et coutumes observés Potocki rapporta-t-il de son voyage au Maroc ?

33 *Isabella Mattazzi* : *Strutture della percezione nel Voyage dans l'empire de Maroc fait en l'année 1791 di Jean Potocki*, in : *Between* 1, 2011, p. 1-13 (4-5).

34 *Potocki* : *Voyages* (note 7), p. 166.

En guise de conclusion, je souhaiterais ici soulever quelques-uns des points importants concernant Potocki en tant que narrateur virtuose du *Manuscrit trouvé à Saragosse*.

Tout d'abord, comme indiqué plus haut par la rencontre avec le rabbin de Meknès, son intérêt pour le judaïsme séfarade est lié à son intérêt pour l'Afrique. Ainsi, dans le *Manuscrit trouvé à Saragosse*, le vingt-et-unième jour, la figure du « juif errant » d'Afrique centrale ou du « fond de l'Afrique » entre en scène et dialogue avec le kabbaliste³⁵. Cependant, la pratique la plus importante que Potocki rapporta du Maroc était l'idée d'une narration orale ancrée dans le quotidien, qu'il combina dans son roman, en tant que forme orale au sein d'une culture écrite et intertextuelle, avec les contes des *Mille et une nuits* et l'ancienne tradition européenne (Giovanni Boccace, Marguerite de Navarre). Celle-ci sera reprise, dix à vingt ans plus tard (par exemple avec le *Phantasmus* de Ludwig Tieck de 1812), par les Romantiques. On peut considérer cette reconnaissance du récit quotidien comme une forme d'anagnorisis du genre : Potocki se souvient en lisant les *Mille et une nuits*, ce recueil de nouvelles nord-africaines et levantines, des modes narratifs européens anciens et oubliés et, par la suite, crée dans son *Manuscrit trouvé à Saragosse* une forme de récit aliénée, perçue par le lecteur comme une narration exotique, située à la périphérie de l'Europe. Il rapporte cette forme narrative orientale en Europe ou la fait renaître sur ce continent³⁶.

Son journal de voyage au Maroc comprend un exemple de narration intradiégétique : sur plusieurs pages et en utilisant le discours direct, il cite un conte que lui narra son ami Bin-Otman le 8 juillet 1791 et qu'il souhaite restituer de manière aussi fidèle que possible³⁷. L'événement déclencheur est la rencontre avec une jeune fille dont il décrit les vêtements et l'attitude depuis sa terrasse en tant qu'« observateur ». Il appréhende ce récit intradiégétique comme une porte d'accès directe aux coutumes mauresques, tout en transférant la tradition narrative orale dans sa culture de l'écrit. Le même jour, il établit une comparaison avec les commerçants marocains dans les *Mille et une nuits*.

L'avidité de Potocki pour les récits oraux découle de son intérêt pour une analyse culturelle ethnologico-narrative ou un récit situé dans la vie quotidienne, comme il l'a appris dans les *Mille et une nuits*. À maintes reprises, il établit un parallèle entre le Maroc contemporain et les contes des *Mille et une nuits*, assemblés et traduits par le Français Antoine Galland au cours des années 1704–1708 et dont

35 *Jean Potocki : Manuscrit trouvé à Saragosse* (Version de 1804) (éd. Dominique Triaire/François Rosset), Paris : Flammarion 2008, p. 372.

36 Dans son nouveau livre sur Potocki, Lena Seauve décrit en détail le rôle important de la narration dans le cadre du voyage de Potocki au Maroc. Voir *Lena Seauve : Labyrinthe des Erzählens*, Heidelberg : Universitätsverlag Winter 2015, en particulier p. 31–36.

37 *Potocki : Voyages* (note 7), p. 160–162.

Potocki avait recherché les manuscrits originaux au Maroc. En Pologne, il avait déjà eu accès, théoriquement, à leur traduction en yiddish (1718 !) et en polonais (1768). Les mille-et-un récits forment un corpus de textes assez variables, dont l'entrecroisement représente certainement l'un des transferts littéraires les plus intéressants entre l'Asie, l'Afrique et l'Europe. Pour Potocki, qui connaissait la traduction française d'Antoine Galland et peut-être même les traductions en yiddish et en polonais, l'expérience de la narration orale était aussi importante que la lecture du texte. En raison du grand intérêt des Européens pour cette forme vivante du récit, les contes des *Mille et une nuits* ont été décrits comme « une œuvre de la littérature européenne »³⁸. Potocki n'était pas le seul à rechercher l'origine de ce recueil de récits ; Joseph von Hammer-Purgstall (1774–1856), lui aussi, chercha en vain, huit ans après le voyage de Potocki au Maroc, un recueil ou un manuscrit à Constantinople, qu'il finit par trouver au Caire³⁹.

L'intérêt de Potocki pour la tradition narrative orale au Maroc a donc été suscité par une lecture du texte ayant généré une curiosité pour une oralité « africaine-orientale », considérée, de loin, comme non européenne. Sa recherche des récits oraux de la vie quotidienne au Maroc et du recueil des *Mille et une nuits* peut en quelque sorte être mise en parallèle avec la recherche par Milman Parry d'un chanteur homérique dans les années 1930 au Royaume de Yougoslavie. Là aussi, comme dans le *Manuscrit trouvé à Saragosse*, la culture de l'écrit recherchait un passé oral lointain afin d'évaluer la distance civilisationnelle ou de la remettre au goût du jour dans un contexte écrit.

Traduit de l'allemand par Claire-Amandine Soulié

38 Robert Irwin : *The Arabian Nights. A Companion*, London : Tauris Parke Paperbacks 2004, p. 9.

39 Ibid., p. 21. Ce recueil ne nous est pas parvenu. Je remercie Erik Martin d'avoir souligné qu'au 18ème siècle, les livres étaient lus plus volontiers dans leurs lieux d'origine. Les lectures de Hérodote par Potocki au pays des Scythes doivent être comprises dans ce contexte. On peut probablement comparer cette tendance à la curiosité des cinéphilos d'aujourd'hui pour les lieux de tournage.

Erik Martin

Paysage slave et espace impérial : La slavophilie comme paradigme esthétique dans les récits de voyage de Jean Potocki

L'unité des Slaves au regard de leur origine ethnique commune ainsi que de leur caractère particulier, qui constitue le fondement idéologique de la pensée slavophile ayant entraîné des répercussions politiques accrues au 19ème siècle, était avant tout un projet esthétique¹. Ainsi, le fameux « Chapitre slave » de Herder (l'un des principaux textes slavophiles de la période romantique) n'était pas seulement une synthèse de la recherche historique de l'époque sur les peuples slaves. C'était également une idylle littérisée².

Dans ses récits de voyage publiés en 1795 et 1829, *Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe*³ et *Voyage dans les steps d'Astrakhan et du Caucase*⁴, Jean Potocki adopte une stratégie esthétisante similaire dans la représentation de l'histoire slave comme de l'Empire russe. Ici, Potocki conçoit un espace slave unifié comme un paysage esthétique qui, tout à la fois, témoigne et est constitutif de l'unité des Slaves sous la domination de l'Empire russe. Comme chez Herder, la charge de la preuve scientifique de l'unité des Slaves (ainsi que des risques et difficultés politiques liés à une hégémonie slave ou russe) se dissipe dans le caractère littéraire du texte.

Dans le cadre de cette réflexion, il convient avant tout d'évoquer l'esthétisation de l'espace par Potocki, dont on perçoit déjà les prémices chez Herder.

1 Sur la slavophilie (russe) comme phénomène esthétique, voir également *Jekatherina Lebedewa* : Russische Träume : Die Slawophilen – ein Kulturphänomen, Berlin : Frank & Timme 2008.

2 Cependant, les sources sur lesquelles repose le « Chapitre slave » présentent déjà une certaine tendance idyllisante. Comme le souligne Peter Drews, l'influence de Herder sur les textes tout aussi idylliques de l'histoire slave, de Zorian Dołęga-Chodakowski ou Wawrzyniec Surowiecki, n'est pas automatiquement acceptée ; voir *Peter Drews* : Herder und die Slaven. Materialien zur Wirkungsgeschichte bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts, München : Otto Sagner 1990, p. 109.

3 *Jean Potocki* : *Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe pour la recherche des antiquités slaves ou vendes*, Hambourg : Schniebes 1795.

4 *Id.* : *Voyage dans les steps d'Astrakhan et du Caucase*, Paris : Merlin 1829.

Idylle et paysage : discours sur les origines et dispositifs esthétiques

Le bref chapitre intitulé *Les nations slaves* dans la quatrième partie des *Idées sur la philosophie de l'histoire de l'humanité* de Herder (1784–1791), semble sans prétention si l'on s'attache à sa taille et à sa place dans le concept global du texte. Néanmoins, le fait que ce chapitre ait reçu un accueil enthousiaste et durable doit moins, semble-t-il, à son contenu qu'à sa présentation. En réalité, Herder fait passer les connaissances scientifiques sur l'origine des Slaves au second plan, derrière le récit (littéraire). Ce récit est essentiellement une histoire de salut.

Il commence par les peuples « auxiliaires », « alliés ou tributaires »⁵ des Slaves s'étant installés pendant la grande invasion parmi les Goths, les Huns et les Bulgares. Mais contrairement à celle de ces tribus guerrières, la conquête slave fut pacifique : les Slaves prirent possession de l'espace en se contentant de « suivre en paix ces derniers [c.-à-d. les Goths, etc.], occupant les lieux qu'ils abandonnaient »⁶. Cette conquête fut non seulement pacifique, mais également positivement durable, car leur « industrie, aussi variée qu'infatigable », « ranima, vivifia les contrées qu'avaient maintes fois épuisées et ravagées ceux qui les avaient précédés »⁷. Concernant la représentation des Slaves, Herder fait passer la béatitude des doux du Sermon sur la montagne avant la réalité historique lorsqu'il écrit que les Slaves étaient « généreux, hospitaliers jusqu'à l'excès, amis de la liberté des champs, mais soumis et fidèles »⁸. Mais cette prétendue mansuétude s'avéra représenter un désavantage pour les Slaves car « diverses nations, la plupart d'origine germanique, se réunirent pour les accabler de concert »⁹ en réduisant à maintes reprises les peuples slaves en esclavage. Ici, Herder touche de manière dramatique le fond de son récit, car en raison de cet asservissement, le Slave oublie « enfin son ancien caractère, il n'a plus que les ruses, la basse cruauté et les vices d'un esclave »¹⁰. Mais une résurrection fait suite, en quelque sorte, à cette catabase et Herder, dans une apostrophe empreinte de pathos, annonce un futur resplendissant pour les Slaves :

[...] alors mais seulement alors, nations déchues, jadis nations libres, nations florissantes, vous sortiriez de votre long sommeil ; brisant vos fers vous jouiriez de votre belle patrie, depuis l'Adriatique jusqu'aux monts Carpates,

5 *Johann Gottfried Herder* : *Idées sur la philosophie de l'histoire de l'humanité*, vol. 3, Paris : F.G. Levrault 1828, p. 186.

6 *Ibid.*, p. 186.

7 *Ibid.*, p. 187.

8 *Ibid.*, p. 188.

9 *Ibid.* Dans la version originale, Herder emploie la tournure biblique « *pêcher contre* ».

10 *Ibid.*, p. 189.

depuis le Don jusqu'à la Baltique, et les paisibles fêtes du commerce et de l'industrie y renaîtraient de toutes parts¹¹.

Ici enfin, le récit du salut se désolidarise totalement de la réalité en ne laissant aucune place à l'Empire russe réel et existant¹².

Dans la reconstitution mythologique de l'histoire, la construction de l'espace joue un rôle déterminant. Herder s'appuie sur la réalité indiscutable de la grande expansion spatiale des Slaves pour rattacher un caractère national unique à l'unité de cet espace¹³. Pour ce faire, il propose une représentation esthétiquement convaincante car elle inscrit l'espace dans le récit du péché originel et de la résurrection esquissé ci-dessus.

Ainsi, les Slaves sont d'abord victimes de la malédiction de l'espace : ils s'installent trop loin des Romains civilisés, mais trop près des Germains et des Tatars¹⁴. L'espace habité par les Slaves est décrit comme « immense » à deux reprises¹⁵. Concernant l'asservissement par les tribus germaniques déjà mentionné, le caractère spatial de la « douceur » slave est également évoqué, car les Slaves n'avaient ni les qualités guerrières pour conquérir de nouveaux territoires, ni la vaillance de s'imposer par les armes dans les espaces libérés par les héros des *frontiers* (les régions frontalières). Ainsi, leur ordre social s'effondra, en quelque sorte, sous la pression d'un espace « immense ».

La vision de l'avenir présentée par Herder coïncide également avec une évolution qualitative de l'espace, soudain qualifié de « beau »¹⁶. De fait, il est plus que beau : le rural se fond dans le bucolique¹⁷, l'industriel dans l'idyllisme des patriarques¹⁸ : l'espace autrefois immense devient un *locus amoenus*.

11 Ibid., p. 190. Bien entendu, c'est en guise de rédemption pour leur béatitude que les doux occuperont la terre (voir Mt 5,5).

12 Bien sûr, au moment où ce texte fut rédigé, la Russie s'était déjà réveillée depuis longtemps de son « long sommeil » et jouait un rôle non négligeable dans le concert des puissances européennes (comme le suggère le terme « fers »).

13 L'attribution de traits de caractère en fonction de l'espace occupé est déjà présente dans les sources byzantines ; voir p.ex. *La théorie byzantine des milieux in Florin Curta : The Making of the Slavs. History and Archeology of the Lower Danube Region, c. 500-700*, Cambridge : Cambridge University Press 2001, p. 43-49.

14 Herder (note 5), p. 187.

15 Ibid., p. 187-188.

16 Voir par exemple les contrées « les plus belles d'Europe », *ibid.*, p. 190.

17 Par exemple « colons, agriculteurs ou *bergers* », *ibid.*, p. 187 ; italicisation : E.M.

18 Par exemple « Ils se plaisaient aux travaux des champs, aux paisibles soins des troupeaux et des moissons, à diverses occupations domestiques ; et des produits de leurs terres et de leurs industries ils alimentèrent un commerce non moins utile aux autres qu'à eux-mêmes » (*ibid.*, p. 187 ; italicisation : E.M.) ; ou encore : « En Allemagne exploiter les mines, fondre et battre les métaux, extraire le sel, fabriquer le lin, préparer l'hydromel, planter des arbres fruitiers, tant de travaux ne les empêchaient pas de se livrer à leurs goûts *pour les jeux et la musique* » (*ibid.*, p. 188 ; italicisation : E.M.).

Tandis que le modèle d'espace et de folklore slaves proposé par Herder repose sur le genre idyllique, Jean Potocki se concentre sur le paysage et adopte donc un autre dispositif esthétique. Selon Joachim Ritter, le paysage est un moyen spécifiquement moderne de rendre l'unité de la nature esthétiquement tangible pour le sujet en tant que totalité ; c'est donc une alternative à la nature objectivée et fragmentée de la science naturelle moderne :

Une fois que la science de la nature se fut engagée dans une voie sûre en se bornant à « énoncer » les phénomènes tels qu'ils se présentent dans le champ de l'expérience possible, il revint à l'imagination esthétique de rendre présente pour le sentiment « la nature elle-même en sa totalité »¹⁹.

Dans le *Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe* de Potocki (1795), on peut observer un processus de totalisation esthétique. À la fin de l'été de 1794, Jean Potocki se rendit dans le Mecklembourg et la Basse-Saxe pour rechercher des traces de peuplements protoslaves. Potocki tint alors une sorte de journal de recherche dans lequel il consigna aussi bien des faits scientifiques concernant les Slaves que des impressions personnelles glanées pendant ses voyages, avant de le publier un an plus tard à Hambourg sous le titre indiqué ci-dessus.

À l'époque, le nord-est de l'Allemagne était une région centrale pour les études slaves. C'est là, selon le chroniqueur médiéval Thietmar von Merseburg (975-1018), qu'avait été bâtie la ville légendaire de Rethra, sanctuaire principal des Slaves orientaux²⁰. Les spéculations sur l'emplacement exact de Rethra reprirent de plus belle en 1768 lors de la découverte, près de Neubrandenburg, des « idoles de Prillwitz », de petites figurines en bronze sur lesquelles était partiellement gravée l'inscription « Rethra » en écriture runique²¹. Depuis leur découverte, l'authenticité de ces idoles slaves a été remise en question ; nous savons aujourd'hui qu'il s'agissait de contrefaçons²².

Même si les idoles de Prillwitz étaient au centre de l'enquête de Potocki, il ne participa pas à la controverse scientifique sur leur authenticité, qu'il laissa totalement de côté. Il pensait au contraire qu'une scientificité trop importante constituait un obstacle à la recherche de la vérité. Lorsqu'il inspecta par lui-même les figures de bronze, il se souvint des descriptions minutieuses d'Andreas

19 Joachim Ritter (éd.) : *Paysage. Fonction de l'esthétique dans la société moderne, Accompagné de L'Ascension du mont Ventoux de Pétrarque et La Promenade de Schiller*, Paris : Éditions de l'Imprimeur 1997, p. 36-90 (71).

20 Potocki fait explicitement référence à Thietmar von Merseburg au début de son texte.

21 Potocki annexe à son texte des illustrations et descriptions détaillées des idoles.

22 Cf. le texte de Helga Schultz dans ce volume, p. 557-563.

Masch, l'auteur de *Die gottesdienstlichen Alterthümer der Obotriten, aus dem Tempel zu Rhetra, [sic] am Tollenser-See* (1771)²³, et remarqua :

La première armoire renferme les idoles que Monsieur le Surintendant Mach a déjà expliquées, & peut-être trop expliquées ; un érudit doit amasser des notions, & attendre que de leur nombre, naisse d'elle-même, une explication claire, sensible, incontestable, & pour ainsi dire dirimante. Une seule explication forcée, peut faire tout au meilleur ouvrage & cela surtout en apprêtant à rire à certains esprits, toujours empressés à s'en saisir, pour ridiculiser la science entière²⁴.

Ce passage indique clairement que, selon Potocki, un travail purement empirique sur la protohistoire des Slaves ne pouvait jamais être entièrement convaincant car il était toujours possible de douter de l'exactitude des différents faits individuels. Par conséquent, Potocki mit en œuvre une stratégie différente de la « grammaire » scientifique pour témoigner de l'histoire des Slaves dans cette région. Il employa habilement le genre quasi-littéraire du journal pour relier la description du paysage à l'hypothèse scientifique de l'ethnogenèse des Slaves. Ceci apparaissait par exemple dans la description du lac de Tollense, l'un des lieux où Rethra pouvait se trouver :

Deux des tertres placés à une trentaine de pas l'un de l'autre, m'ont fourni le sujet d'un paysage. Ils sont couverts de ronces dont le verdi sombre, coupe assez heureusement sa couleur des terres labourées qui les environnent. Entre eux deux, l'on découvre le lac Lips, ou petit Tollensee, tout le grand Tollensee avec lequel il communique, la ville de Neubrandenburg & les deux villages de Brody & Nimiron dont les noms sont Slaves bien sûrement. Le nom du lac Lips vient aussi probablement de *Lipa*, qui signifie tilleul, & *Brod* veut dire gué, aussi ce village est-il situé précisément à l'endroit où il y a réellement un gué²⁵.

Ici, le regard du lecteur est orienté, en quelque sorte, à travers le paysage imaginaire : partant d'un petit espace presque caché, le paysage s'agrandit constamment jusqu'à ce que le lecteur puisse voir tout le lac et les villes environnantes. En même temps, ce panorama devient une carte historique dont les inscriptions toponymiques, qui témoignent de la présence historique des Slaves, correspondent au paysage. La géographie devient ainsi la garante de l'histoire. L'horizon des expériences qui s'élargit dans le paysage doit, par analogie, suggérer l'expansion des connaissances historiques. La construction spatiale esthétique (le paysage du

23 *Andreas Gottlieb Masch/Daniel Woge* : *Die gottesdienstlichen Alterthümer der Obotriten, aus dem Tempel zu Rhetra, am Tollenser-See*, Berlin : Rellstab 1771.

24 *Potocki* (note 3), p. 28.

25 *Ibid.*, p. 8.

lac de Tollense) sert à témoigner de l'exigence de vérité historique à travers son caractère littéraire.

L'orientation spécifique du lecteur d'un champ de vision concret à une totalité géographique ou un paysage littéraire est souvent utilisée par Potocki :

Le Mecklembourg se distingue de tous les pays du monde, par la quantité des lacs [...] Quelques-uns sont dans des fonds entourés d'arbres immenses qui dérobent aux regards leurs beautés solitaires : d'autres sont à fleur de terre au niveau d'une vaste plaine [...] Il est aussi probable que ce sont ces mêmes lacs qui ont décidé les Justices à s'y établir. Car ce peuple habitoit l'Ukraine conjointement avec Tywages, ceux-ci sur le Bog, les autres sur le Dniester, & les peuples de l'Ukraine ont une prédilection exclusive pour les bassins d'eau, d'une certaine étendue²⁶.

Là encore, le regard du lecteur se pose d'abord sur un lieu d'isolement sentimental et esthétique (*beautés solitaires*), qui s'élargit progressivement sur une surface immense mais toujours concevable, jusqu'à un panorama géographique qui s'étend jusqu'à l'Ukraine. L'unité de cet espace est ainsi assurée par la qualité esthétique des paysages, dont la similitude physique peut être appréhendée par le sujet qui l'éprouve :

Près du village de Neubore l'on voit une montagne isolée & très haute, elle paroît, de loin, être un ouvrage des hommes, mais y étant monté, je vis clairement, qu'elle avoit été élevée par les mains de la nature, & ensuite façonnée par celles des Slaves, pour en faire eu lieu de défense, je n'ai pu me tromper dans ce jugement, parce que j'en ai vu plusieurs toutes semblables en Ukraine, tout auprès est un tertre sépulcre, parfaitement conservé & il seroit très intéressant de le fouiller²⁷.

Une réévaluation est ainsi entreprise dans le journal de voyage scientifique en tant que genre : le littéraire n'est plus accessoire aux faits scientifiques ; il garantit la possibilité de leur construction. C'est d'abord dans le sujet que les faits individuels s'assemblent pour former une image signifiante qui, à travers la totalité esthétique du paysage, connaît une confirmation supplémentaire (littéraire).

L'espace impérial comme condition préalable à l'histoire

Si l'on compare la construction spatiale de Herder avec celle de Potocki, on peut formuler la remarque suivante : tandis que l'idylle en tant que genre participe

²⁶ Potocki (note 3), p. 4–5.

²⁷ Ibid., p. 24.

encore d'un discours sur les origines²⁸, la mise en forme esthétique de la nature en tant que paysage est un phénomène véritablement moderne, notamment parce qu'elle présuppose un sujet observant. En tant que paysage, la nature est toujours mise en perspective par rapport au spectateur. En combinant l'origine des Slaves avec la technique de la perspectivisation (subjective), le texte révèle le champ de tension entre genèse naturelle et construction ultérieure qui en est faite.

Mais contrairement aux attentes de lecture courantes, Potocki ne suspend pas l'idée des origines en faveur de la construction ; il définit à son tour la construction comme une condition de possibilité de l'authenticité et conserve les deux.

Cette tension se ressent également dans un autre récit de voyage de 1829, *Voyage dans les steps d'Astrakhan et du Caucase*. Contrairement au *Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe*, ce texte traite principalement de questions politiques agitant les régions périphériques du sud de la Russie et se lit donc comme une légitimation littéraire de l'Empire russe. Comme le souligne Daniel Beauvois en citant Adam Czartoryski et Jan Woronicz, une attitude russophile n'était pas inhabituelle à l'époque pour les franges cosmopolites de la noblesse polonaise.²⁹

Mais comment fonctionnent les stratégies de légitimation mises en œuvre dans le texte ? Tout d'abord, Potocki remet en question toutes les expériences d'authenticité des non-Européens³⁰. Ceci est exprimé très clairement dans ce passage évoquant la rencontre avec un lama :

Ensuite je lui dis que nous avons en Pologne un fils d'Amoursana. D'abord le Lama parut en douter et m'objecta que tous les enfants de ce prince avaient été conduits à Péking. Mais j'expliquai qu'Amoursana avait eu un fils en Sibérie, et que cet enfant avait été en Pologne ; enfin que j'avais en ma possession tous les bourkhan ou idoles que le dernier prince des Dzoûngar avait emportés avec lui. Alors le lama parut réfléchir profondément à ce que je lui disais, et il finit par avouer que mon récit lui semblait très probable. Mais le souvenir de la cour brillante de Khoung-taïchi, où il avait passé sa jeunesse, excita si vivement sa sensibilité que je crus devoir terminer ma visite, et l'on m'a dit ensuite qu'effectivement il avait fondu en larmes aussitôt que fus parti³¹.

28 Le genre idyllique fait souvent référence à l'origine de l'Homme dans un âge d'or (Jardin d'Eden, etc.). C'est ce qu'indique également Schiller : « [...] les poètes ont déplacé le théâtre de l'idylle du tumulte de la vie urbaine à la tranquillité de la vie pastorale, et ils lui ont attribué comme emplacement les temps précédant l'apparition de la civilisation » ; voir *Friedrich Schiller : De la poésie naïve et sentimentale*, Paris : L'Arche 2002, p. 71. Même si la fonction de l'idylle chez Schiller (comme c'était déjà le cas chez Herder) est fondamentalement fluctuante, la référence à une origine (perdue) persiste également *ex negativo*.

29 *Daniel Beauvois : U źródeł panstwizmu : Polskie oświecenie i słowiańszczyzna (1795–1820)*, in : *Revue des études slaves* 51/1–2, 1978, p. 33–42 (35).

30 Concernant l'anti-orientalisme déterminé de Potocki, cf. le texte de *Annette Werberger* dans ce volume, p. 535–545.

31 *Potocki* (note 4), p. 59–61.

Premièrement, il s'agit d'une histoire (impériale) d'interpénétration dans un univers mondialisé : le voyageur Potocki raconte au lama sédentaire une histoire sur un fils d'Amoursana rencontré en Pologne alors qu'il avait fait le voyage depuis la Sibérie jusqu'à l'ouest³². Le concept (post)-colonial de l'*informateur natif*³³, censé transmettre une « connaissance indigène » spécifique³⁴, touche ici à l'absurdité car le savoir est mondial (en l'occurrence impérial). La réaction du « primitif » est tout aussi caractéristique : la violente réaction émotionnelle ne concerne pas la perte des *bourkhans*, mais la perte de la « cour brillante de Khoung-taïchi », où le lama avait passé sa jeunesse. Ce tournant résolument anti-rousseauiste permet à l'Empire (en l'occurrence mongol) de remplacer l'état de nature par un lieu de nostalgie.

Bien sûr, cette scène suspend également tout intérêt ethnographique compris comme une divulgation des origines en faveur du pouvoir (impérial), qui précède toujours l'histoire. Cette réflexion est exprimée par Potocki lors d'une conversation avec des dirigeants locaux arméniens :

J'ai passé la soirée avec mes hôtes arméniens, qui m'ont donné un splendide goûter, et une conversation qui valait encore mieux. J'ai commencé à m'y initier dans la balance politique du Caucase, qui m'a paru embarrassée d'autant d'intérêts divers, qu'il y en a eu en Europe au traité de Westphalie. Cette politique caucasienne est encore plus versatile que la nôtre. On ne s'y reconnaît plus d'une année à l'autre. Des républiques qui étaient sous la protection d'un prince font de nouvelles alliances ; d'autres se rendent tout-à-fait indépendantes ; des ligues se forment et se dissipent³⁵.

Ici, l'espace caucasien est présenté comme un paradigme de zone de combat multiethnique, un état de guerre permanent pour lequel aucune Paix de Westphalie ne semble possible. En un sens, seule l'unité de l'espace géographique, en tant que point d'ancrage des reconfigurations interminables des pouvoirs dominants, garantit une unité ethnique soumise aux changements politiques. Comme le montre le passage suivant, dans lequel Potocki évoque sa lecture d'Hérodote, ce ne sont pas les changements réels en tant que tels qui produisent l'histoire :

Car Hérodote refait avec moi le voyage de la Scythie, vingt-deux siècles après y avoir été en personne. Dans cet intervalle de temps, cent peuples différents

32 Le prince khoid Amoursana a combattu la Chine Qing au 18ème siècle ; sa défaite a anéanti l'influence mongole qui demeurait en Asie centrale. Amursana mourut à Tobolsk. Le fait que le fils d'Amursana soit allé en Pologne plutôt qu'ailleurs revêt une pertinence historique supplémentaire car les Polonais étaient déjà envoyés en Sibérie à l'époque de la Confédération de Bar.

33 *Gayatri Chakravorty Spivak : A Critique of Postcolonial Reason : Toward a History of the Vanishing Present*, Cambridge : Harvard University Press 1999, p. 6.

34 Dans les textes coloniaux « classiques », le voyageur apprend quelque chose (d'exotique) auprès des « primitifs » établis sur les territoires en question.

35 *Potocki* (note 4), p. 114–115.

y ont habité, les ruines de leurs villes couvrent le désert, mais on ne sait plus le nom de ces villes. Cent rois, mille guerriers fameux ont semé les plaines de leurs sépulcres, mais on ne sait plus le nom de ces rois et de ces guerriers. Cependant Hérodote existe encore tout entier. Il me parle dans sa langue, je pèse chacune de ses paroles, je crains d'en perdre une seule, et je l'entends avec plus de plaisir que je n'en trouve dans la conversation de bien des vivants. Bénissons donc l'étude des historiens qui nous ont légué de pareilles jouissances³⁶.

Ce qui est avancé ici, c'est que l'historiographie est plus pertinente que l'histoire elle-même. Les faits historiques, comme les chefs de guerre successifs (voir ci-dessus), ne peuvent *ipso facto* constituer un récit historique pertinent : s'ils sont simplement énumérés comme des faits contingents, peu importe qu'ils aient existé ou non. Seul le métalangage de l'histoire confère aux faits historiques leur valeur et leur importance : Potocki le souligne en évoquant l'opposition entre les faits anonymes et « muets » et les discours « éloquents ».

Bien que l'opposition entre l'Europe chargée d'histoire et l'Asie dépourvue d'histoire constitue un thème de la pensée eurocentriste, l'argument de l'auteur ne semble pas reposer sur celle-ci³⁷, mais sur le fait que ce ne soient pas les événements (historiques) qui constituent l'historiographie, mais l'historiographie qui constitue l'histoire. Comme dans le cas d'Amoursana (voir ci-dessus), la connaissance est toujours impériale et vient de l'extérieur. Ce n'est pas l'authentique expérience « indigène » des autochtones qui la constitue, mais la mobilité du savoir en tant que tel.

À présent, le texte bâtit un équivalent au métalangage de l'historiographie, à savoir l'espace impérial. Tout comme Hérodote anticipe, en un sens, toute expérience ethnographique, l'Empire semble être toujours présent : il semble tout au moins impossible de quitter la Russie. Potocki traverse des frontières qui ne s'avèrent jamais définitives :

Les tours dorées de Moscou se perdent dans un lointain bleuâtre. Adieu, Europe livrée aux troubles ! je vais me reposer dans la tranquille et paisible Asie.³⁸

[...]

Lorsque l'on a passé le Koper, l'on n'est plus en Russie et l'on voyage dans les steps du Don³⁹.

[...]

36 Ibid., p. 39.

37 Potocki désorientalise le Caucase en le décrivant en des termes européens (voir ci-dessus « comme en Europe pendant la Paix de Westphalie » etc.).

38 Potocki (note 4), p. 3.

39 Ibid., p. 8.

C'est au passage de la Tsaritsa que j'ai quitté l'Europe pour entrer en Asie, au moins c'est à cette très petite rivière que les meilleurs géographes placent la limite de ces deux parties du monde ; et comme pour venir à l'appui de leur opinion, des Kalmuks avaient étalé leurs tentes sur le bord opposé, et leurs figures très asiatiques garnissaient le rivage. Leur costume est précisément ce que Vateau, Pillement, et d'autres peintres de la même école, appelaient des figures chinoises, et qu'ils plaçaient à ce titre dans les panneaux et les dessus de porte⁴⁰.

On pourrait sans difficulté multiplier les exemples ; Potocki rencontre à plusieurs reprises des toponymes slaves ou des signes directs de domination impériale. Tout comme Hérodote propose un métalangage pour son époque, la Russie offre une sorte de métalangage pour l'espace dans lequel l'histoire se déroule.

Tout comme le paysage idyllique qui, à la fois, produit et démontre l'existence d'une zone de peuplement historique slave, l'espace impérial échappe à la critique (ou justification) historique et crée lui-même les conditions de possibilité de l'histoire. L'ethnographie de Potocki ne consiste pas à consigner le caractère authentique des peuples autochtones. Au contraire, elle conçoit un espace dont la condition historique est précisément l'empire.

Dans le *Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe*, la totalisation de l'expérience esthétique de la nature comme paysage est liée à l'observateur subjectif. Dans le *Voyage dans les steps d'Astrakhan et du Caucase*, le récit crée une unité qui n'est pas une totalité : l'Empire russe n'est pas légitimé en ce qu'il parachève l'histoire de quelque manière que ce soit, mais, avant tout, en ce qu'il la rend possible.

Traduit de l'allemand par Claire-Amandine Soulié

⁴⁰ Potocki (note 4), p. 20.

In memoriam

Helga Schultz †

Les recherches de Jean Potocki sur la protohistoire slave à Mecklembourg

Aujourd'hui, les recherches du comte Jean Potocki sur l'histoire des Slaves sont largement tombées dans l'oubli. Pourtant, pendant près de deux décennies, Potocki consacra une énergie et des ressources considérables à l'étude de la préhistoire et de la protohistoire des Polonais et, par la même occasion, de toutes les tribus slaves. Compte tenu des abus que subissait la Pologne de la part de ses puissants voisins, il considérait le renforcement de l'identité et de la conscience polonaise comme un devoir patriotique. Potocki voyagea à travers la Russie, le Caucase, la Turquie, la Hongrie et l'Autriche et entreprit l'étude des auteurs antiques dans les bibliothèques parisiennes. Il en tira un recueil en quatre volumes sur l'histoire des Scythes, des Sarmates et des Slaves, qu'il traduisit en français et enrichit de commentaires originaux¹. La communauté scientifique internationale rendit hommage au baron. Les nombreuses discussions portant sur les « Fragments historiques et géographiques sur la Scythie, la Sarmatie et les Slaves » firent l'éloge des traductions de Potocki et de son intuition, qui lui avait permis de découvrir des sources jusqu'alors inexploitées. En revanche, elles lui reprochèrent certaines originalités et interprétations arbitraires qu'il y avait glissées pour mieux atteindre le but qu'il recherchait. Par exemple, un critique ayant participé à la *Neue Allgemeine Deutsche Bibliothek* affirma :

Dans les notes, l'auteur apparaît avant tout comme un défenseur des récits anciens de Cosma, Dugloss [il pourrait s'agir de Jan Długosz – note de rédaction], Notarius Belae et d'autres chroniqueurs polonais et également allemands ; et, faisant preuve à la fois de perspicacité et d'érudition, il fait circuler de nouvelles réflexions très appréciées des défenseurs des Lech et des Čech².

1 *Jean Potocki* : Fragments historiques et géographiques sur la Scythie, la Sarmatie et les Slaves. Recueillis et commentés, 4 volumes, Brunsvic : La Librairie des Écoles 1796.

2 *Anonyme* : Critique de Jean Potocki: Fragments historiques et géographiques sur la Scythie, la Sarmatie et les Slaves, in : *Neue Allgemeine Deutsche Bibliothek*, vol. 37/1, Kiel : C. E. Bohn 1798, p. 115–117 (117).

Cependant, le fait qu'en 1803, le grand August Ludwig Schlözer, dans ses *Göttingischen Gelehrten Anzeigen* ait inséré dans le contexte de la Russie tsariste une discussion acerbe de l'ouvrage de Potocki sur l'histoire des peuples paru l'année précédente blessa profondément le comte³. Cette « critique négative unilatérale » provoqua le naufrage du reste de son tirage (à seulement 100 exemplaires) et le persuada d'abandonner une fois pour toutes ses études slaves⁴.

Les recherches de Potocki sur l'histoire des Slaves immédiatement à l'est de l'Elbe s'inscrivaient dans un grand projet d'élaboration d'une histoire slave globale. À ce titre, il entreprit en 1794 un voyage dont il décrit le déroulement et les résultats l'année suivante, dans une publication séparée⁵. Ce voyage ne le conduisit pas vraiment en Basse-Saxe, comme le suggère pourtant le titre de l'ouvrage, mais dans le Mecklembourg, qui tire son nom du château ancestral des Obotrites. Dans ces contrées du nord-est de l'Allemagne, c'est la tradition des Vendes, comme l'appelaient leurs voisins slaves d'après la tradition antique des Vénitiens, qui était restée la plus vivace. Les Obotrites constituaient une société tribale, qui était parvenue à bâtir son propre État. Après avoir été vaincus par Henri XII de Bavière en 1164, ses souverains se soumirent à l'ordre féodal et au baptême et conservèrent ainsi leur souveraineté sur ces terres jusqu'à la Révolution de novembre 1918. Par conséquent, dans le Mecklembourg, ce sont les origines vendes qui fondèrent la légitimité et l'identité des souverains et de la noblesse.

Toutefois, ce n'est pas tant les usages obotrites de l'est du Mecklembourg qui attiraient Potocki que les traditions légendaires de la fédération de tribus des Liutici, autrefois si puissante. Au cours du grand soulèvement slave de 983, le Liutizenbund opposa une résistance si déterminée aux conquêtes allemandes et polonaises et à la christianisation que les terres situées entre l'Oder et l'Elbe restèrent païennes et libres pour encore deux siècles. Les Liutici n'avaient pas de souverain. Leur unique bastion était le sanctuaire de Rethra. C'est là qu'ils apportaient leurs trésors et que résidait le dieu Svarozic. Avec l'hippomancie, son culte orientait les décisions politiques et militaires de l'assemblée populaire⁶. En

3 *Jean Potocki* : Histoire primitive des peuples de la Russie, avec une exposition complète de toutes les notions, locales, nationales et traditionnelles, nécessaires à l'intelligence du quatrième livre d'Hérodote, St. Petersburg : l'Académie Impériale des Sciences 1802 ; voir également *August Ludwig Schlözer* : critique de Jean Potocki : Histoire primitive des peuples de la Russie, in : *Göttingische Gelehrte Anzeigen*, partie 59, 11 avril, Göttingen : Heinrich Dietrich 1803, p. 585–591.

4 *Leszek Kukulski* : Nachwort (1962), in : *Jean Potocki* : Die Handschriften von Saragossa oder Die Abenteuer in der Sierra Morena, Berlin : Aufbau 2005, p. 831–856 (836).

5 *Jean Potocki* : Voyage dans quelques Parties de la Basse-Saxe pour la recherche des antiquités slaves ou vendes. Fait en 1794. Ouvrage orné d'un grand nombre de planches, Hambourg : Schniebes 1975.

6 *Joachim Herrmann* : Die Slawen in der Frühgeschichte des deutschen Volkes. Historische Realitäten und Defizite im Geschichtsbewußtsein. Braunschweig : Georg-Eckert-Institut für Internationale Schulbuchforschung 1989, p. 17.

1166, les prêtres de Rethra durent offrir à leur dieu un sacrifice humain. Et ce n'est autre que l'illustre évêque Johann von Mecklenburg, le plus haut représentant de la christianisation, qu'ils déposèrent sur l'autel en guise d'offrande au dieu Svarozic⁷.

Le sanctuaire de Rethra était encore bien présent dans les mémoires au moment où Potocki entreprit son voyage d'étude. Jusqu'à nos jours, Rethra demeure paré d'un voile de légende avec son monde des dieux, son cheval et son sanglier sacrés, ses sacrifices humains et ses trésors perdus. Qui peut alors s'étonner que Jean Potocki, dans le cadre de sa recherche des origines, ait « pris des histoires inventées pour des vérités indéniables et qu'il en ait tiré des conclusions diverses », comme l'en accusent un critique du *Voyage* et le *Periodikum* de Nikolai⁸ ?

Potocki avait connaissance de Rethra, au moins à travers une publication de 1771 sur les Idoles de Prillwitz⁹. Cet ouvrage décrivait une collection de petites statuettes exhumées à la fin du 17ème siècle dans le village de Prillwitz près de Neubrandenburg, reproduites dans une série de gravures sur cuivre. On soupçonnait qu'à Prillwitz, au bord du lac de Tollensee, se trouvait l'ancien sanctuaire détruit par la christianisation. Le fait que les Liutici et, en particulier, la tribu des Redarier (qui, d'après son nom et son emplacement, faisait partie de Rethra) étaient assimilés dans cet ouvrage aux Obotrites, est entièrement lié à l'ascendance obotrite de la maison ducale. Le Prince Carl de Mecklembourg-Strelitz, père de Louise, reine de Prusse, avait commandité cet ouvrage illustré de gravures sur des plaques de cuivre auprès de l'aumônier de la cour et du conseiller consistorial Andreas Gottlieb Masch ainsi que du peintre officiel Daniel Woge. Potocki se tourna donc dans un premier temps vers la cour de Neustrelitz, où Carl, amateur d'histoire antique, avait succédé à feu son oncle à la tête du duché. C'est là que la bibliothèque de la cour avait conservé la plus grande partie de la collection. Potocki réalisa ses propres esquisses de ces statuettes, qu'il considérait, de même que Masch et Woge, comme les images d'idôlatrie. Il s'entretint également avec le surintendant Masch, mais ne put jamais rencontrer le peintre Woge, alors gravement malade. Sa visite de Prillwitz s'avéra décevante. Potocki n'y trouva qu'un jardin anglais et il y acquit la conviction qu'un marécage avait été remblayé avec la terre de la colline où se trouvait le temple.

7 *Id.* : Zwischen Hradschin und Vineta : Frühe Kulturen der Westslawen, 3ème édition, Leipzig : Urania 1981, p. 224-233.

8 *Anonyme* : Critique de Jean Potocki : Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe pour la recherche des antiquités slaves ou vendes, in : Neue Allgemeine Deutsche Bibliothek, vol. 3 du supplément aux volumes 1 à 28, Kiel : C. E. Bohn 1798, p. 454-458 (454).

9 *Daniel Woge/Andreas Gottlieb Masch* : Die gottesdienstlichen Alterthümer der Obotriten aus dem Tempel zu Rhetra am Tollenser-See, Berlin : Rellstab 1771.

Après être passé par Rostock, il se précipita à Ratzebourg, car c'est dans cette ville, à la bibliothèque de la cathédrale, que le duc avait apporté les statuettes les plus précieuses. L'évêché de Ratzebourg faisait partie du duché de Mecklembourg-Strelitz. Il est intéressant qu'un Prince du Saint-Empire, allemand et évangéliste, conservât dans cette cathédrale, point de départ et symbole de la christianisation du Mecklembourg, les images pieuses de ses ancêtres païens. Là aussi, le comte réalisa, avec zèle et précision, des esquisses des pièces de la collection conservées dans la cathédrale.

Après un passage à Lünebourg, il retourna à Lüchow, où le gouverneur local lui remit un Notre Père en langue vende accompagné d'un petit dictionnaire vende, tous deux, en principe, connus de la communauté scientifique, mais avec des ajouts et des divergences significatifs. Indéniablement, il ne s'agissait pas là de la tradition obotrite ou des Liutici, mais de preuves que le polabe du Drawehn était parlé dans le Wendland hanovrien autour de Lüchow et Dannenberg, où la langue et la culture slaves s'étaient perpétuées jusqu'à l'aube de l'époque moderne.

Sur le chemin du retour, le comte apprit que vivait à Neubrandenbourg le bijoutier et bailleur de fonds Gideon Sponholtz, dont la famille avait, autrefois, exhumé le trésor de Prillwitz. Ce vieil original, disait-on, conservait précieusement une partie des pièces et avait acheté un champ à Prillwitz d'où il émergeait toujours quelque chose de nouveau. Potocki rendit également visite à Sponholtz. Celui-ci se réjouit de l'attention que lui portait ce noble seigneur polonais et se sentit si honoré de l'intention de Potocki de répertorier sa collection dans son ouvrage en préparation qu'il lui présenta l'intégralité son trésor. Le comte comme le collectionneur furent très satisfaits de leur rencontre : l'orfèvre, parce qu'il pouvait enfin aspirer à une reconnaissance par le biais des esquisses de Potocki, et Potocki parce qu'il avait tiré de son voyage d'étude sur les Vendes du Mecklembourg des résultats inespérés.

Toutefois, des doutes se firent rapidement entendre. Le critique du « Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe pour la recherche des antiquités slaves ou vendes » mentionné ci-dessus remarqua en effet :

Quasiment aucune contrée slave n'est en mesure de présenter des images d'idolâtrie païennes et des instruments utilisés pour les sacrifices réellement anciens. Seul le Mecklembourg présente cet avantage [...] Les inscriptions figurant sur toutes les images de Prillwitz prouvent que l'on a conservé à Rethra le modèle d'images d'idolâtrie de tous les temples de l'île de Rügen, poméraniens et prussiens. Rethra était donc probablement la Mecque des Vendes et le temple de Prillwitz un véritable panthéon slave. Si l'on accepte

ce qui précède [...], tous les doutes concernant la véracité de ces éléments se dissipent¹⁰.

Le compte rendu de voyage de Potocki, avec ses nombreuses gravures sur cuivre ainsi que ses citations de sources pléthoriques accompagnées d'explications, attira une attention considérable ; le « Merkur » de Wieland lui-même l'évoqua de manière à peine dubitative. L'enthousiasme du duc pour l'héritage de ses ancêtres fut fortement attisé par le succès de Potocki. Il acheta le manoir de Prillwitz, récupéra la collection de Ratzebourg et s'efforça d'en rassembler et exposer toutes les pièces dans son château de Hohenzieritz.

Cependant, le Mecklembourg ne put maintenir longtemps cette position exceptionnelle dans la tradition slave commune. Les récits d'histoire nationale du 19ème siècle firent éclater au grand jour que l'orfèvre avait grandement forcé le destin. Dès la fin des années 1760, l'intérêt croissant du public pour la tradition vende l'avait déjà enjoint à ouvrir sa propre fabrique. Il existait désormais suffisamment de matière à ce sujet et la publication de Masch et Woge représentait une motivation immédiate. Un potier lui apporta des moulages, un compagnon de son frère coula les statuettes d'après ces moulages et y inséra le sceau de la fabrique pour que chaque dieu soit frappé de son nom. À l'aide de borax, une rouille verdâtre fut produite de sorte que l'observateur impartial ne puisse rien soupçonner. Bien entendu, des contrefaçons furent réalisées pour chaque pièce de la collection¹¹. Un rapport détaillé de Franz Boll indiquait simplement à Friedrich Lisch, pionnier de la recherche historique sur le Land de Mecklembourg :

Toute la collection, celle de Masch comme celle de Potocki, est factice. Il serait intéressant de rechercher qui avait fabriqué la collection de Masch, même si une réponse à cette question n'est pas vraiment pertinente en ce qui concerne la mythologie slave¹².

Jean Potocki était un pionnier de la recherche scientifique sur l'histoire des Slaves, dans laquelle il joua un rôle non négligeable, même si l'on inclut ses erreurs. La protohistoire slave de Mecklembourg et l'héritage slave de ce Land ont fait l'objet de recherches intensives aux 19ème et 20ème siècles. Même si le Mecklembourg n'hébergeait pas le panthéon des premiers dieux slaves, il s'agissait tout de même d'un haut lieu de l'ethnogenèse slavo-germanique du peuple allemand, que Joachim Herrmann décrit comme un melting-pot allemand et slave. Les origines du Mecklembourg allemand n'étaient pas moins vendes que saxonnes, franques ou frisonnes. Le réseau dense de villages slaves, repoussés à un ou deux

10 *Anonyme* (note 8), p. 457.

11 *Franz Boll* : *Kritische Geschichte der sogenannten Prillwitzer Idole*, in : *Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde* 19, 1854, p. 168-286 (227-228).

12 *Ibid.*, p. 226.

kilomètres de distance dans des zones de peuplement au bord des lacs et cours d'eau, ne fut pas abandonné, car l'organisation économique des paysans vendes n'était pas inférieure à celle établie au-delà de l'Elbe à l'époque de la colonie orientale et était, à tout le moins, parfaitement adaptée au sol aride du Mecklembourg méridional et central¹³. Si le patrimoine vende est resté gravé dans les mémoires, ce n'est pas seulement grâce aux princes et aux nobles, mais également aux paysans et aux érudits. C'est au début de la période moderne, avec les expulsions et le servage, que le nord-est allemand commença à accuser un certain retard. Il s'explique par la présence d'une noblesse sans scrupule, enfermée dans l'ordre établi. Pour les seigneurs, qu'ils fûrent d'origine slave ou « germanique », il était convenable de cultiver les terres, selon une expression largement répandue : « deux bœufs devant et un bœuf derrière la charrue ». Par conséquent, le Mecklembourg occupa une place disproportionnée dans le grand mouvement migratoire vers l'Amérique. « Fri sall hei sin ! » (Qu'il soit libre !), s'exclame le valet Johann en s'y rendant avec son fils, et ainsi se termine « Kein Hüsung », la grande épopée de Fritz Reuters¹⁴. On prêtait aux habitants du Mecklembourg une certaine opiniâtreté, une insubordination, une méfiance viscérale de la domination et de l'église ainsi qu'un « anti-féodalisme primitif », qui se manifestèrent pleinement à l'époque révolutionnaire comme lors des troubles de 1848¹⁵. Ceci faisait-il partie de l'héritage vende ?

Les Nazis ont tenté en vain de faire oublier l'aspect vende-slavique de l'histoire du Mecklembourg en élaborant le mythe germanique¹⁶. Des recherches archéologiques approfondies de l'Académie des Sciences de la RDA, dirigée par Joachim Herrmann, permirent enfin de faire toute la lumière sur l'histoire des Slaves établis entre l'Elbe et l'Oder, dans le cadre d'une collaboration intensive avec des archéologues polonais et des chercheurs en protohistoire¹⁷. Jean Potocki serait

13 *Ulrich Bentzien* : Bauernarbeit im Feudalismus. Landwirtschaftliche Arbeitsgeräte und -verfahren in Deutschland von der Mitte des ersten Jahrtausends u. Z. bis um 1800, Berlin : Akademie-Verlag 1980, p. 89-91.

14 *Fritz Reuter* : Kein Hüsung, Wismar : Hinstorffsche Hofbuchhandlung 1900.

15 *Ulrich Bentzien* : Volkskultur in Mecklenburg, in : *Id./Siegfried Neumann* (éd.) : Mecklenburgische Volkskunde. Unter Mitarbeit von Karl Baumgarten, 1ère édition, Rostock : Hinstorff 1988, p. 10-120 (43).

16 *Ernst Münch* : Von Bauernherzögen, Dorffürsten, Edelmannskehlen, kleinen Herren und adligen Bauern, in: *Wolf Karge* (éd.) : Adel in Mecklenburg. Wissenschaftliche Tagung der Stiftung Mecklenburg in Zusammenarbeit mit der Historischen Kommission für Mecklenburg am 26. und 27.11.2010 in Schwerin, 1ère édition, Rostock : Hinstorff 2012, p. 146-172 ; *Paul Steinmann* : Siedlungsgeographische und wirtschaftsgeschichtliche Probleme in der Kieler Dissertation von Franz Engel (Schwerin) über deutsche und slawische Einflüsse in der Dobbertiner Kulturlandschaft, in : *Mecklenburgische Jahrbücher* 99, 1935, p. 219-238.

17 *Joachim Herrmann* (éd.) : Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße vom 6. bis 12. Jahrhundert. Ein Handbuch, Berlin : Akademie-Verlag 1985.

fasciné par les connaissances précises dont nous disposons aujourd’hui sur l’emplacement des châteaux, des villages et des temples, ainsi que sur la vie quotidienne et les cultes. Ses recherches mal assurées appartiennent aux premiers balbutiements de ce sujet d’étude. Cependant, encore aujourd’hui, nous ne savons pas où se trouvait Rethra. Le temple se trouvait-il sur une île de pêcheurs dans le lac de Tollense, comme plusieurs archéologues l’ont supposé¹⁸ ? Ou était-il bâti dans l’un des nombreux lieux qui ont été fouillés sans certitude ? Rethra, comme Vineta, reste un lieu de légende, même s’il s’agit incontestablement d’un lieu réel.

Traduit de l’allemand par Claire-Amandine Soulié

¹⁸ *Sven Wichert* : *Vademecum Rethram – Eine Revision*, in : *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 56, 2008, p. 103–113.

Addendum

Jean Potocki

Lettres à Andrej Jakovlevitch Budberg (fin 1806 – début 1807)

Éditées et commentées par Emiliano Ranocchi¹

I

[1 décembre 1806]²

J'ai l'honneur de faire parvenir à Votre Excellence un mémoire, dont l'intention est celle-ci. C'est qu'il est impossible que la paix dans les circonstances actuelles soit l'effet ou le produit d'une mission quelconque, lors même que l'on y employeroit des hommes d'un tout autre caractère qu'Oubryl³. Il faut des suspensions d'armes, des négociations, des batailles, Il faut qu'il s'établisse un nouvel équilibre il faut que la limite des influences, s'établisse. Il faudra peut-être dix ans de négociations, mais il faut les commencer.

Je prie votre Excellence de vouloir bien prendre en considération dans mon mémoire ce qui regarde Bagdad et Balsora. Je ne crois pas que l'Angleterre veuille la paix, mais il est toujours intéressant de lui montrer qu'elle peut l'avoir sans danger pour l'Inde.

Si mon travail n'agrée pas agréés en du moins l'intention qui est de témoigner ma reconnaissance à sa Majesté des distinctions qu'elle a bien voulu m'accorder sur la représentation de votre Excellence.

J'ai beaucoup de choses à vous dire sur la Pologne, que je ne voudrais pas confier au papier.

Jean Potocki

1 Cette édition a été réalisée sous la supervision constante et généreuse de Dominique Triaire qui a non seulement travaillé sur la révision de la transcription en lui appliquant son regard expert, mais également contribué de manière décisive au commentaire. La datation des lettres, parfois assez difficile, doit également beaucoup aux discussions avec lui.

2 Lettre. aut. conservée par l'AVPRI, F. Kantseliarija, op. 468, d. 7905, f. 409.

3 Sur Piotr Oubryl, voir *Jean Potocki : Œuvres III* (éd. François Rosset et Dominique Triaire) (ci-après *Œuvres*), Louvain : Peeters 2004, note 319, p. 439.

II

Reflexions. sur l'influence de la politique Asiatique dans les Circonstances actuelles⁴.

[Nouvelle page]

Reflexions sur l'influence de la Politique Asiatique dans les circonstances actuelles.

Des reflexions pour etre justes doivent etre dirigées du connu à l'inconnu, de ce qui est certain, à ce qui est douteux, de ce qui est à ce qui peut arriver⁵. Il faut donc d'abord determiner le connu, le certain, en un mot l'état actuel des choses. Je dis actuel ce prémier de décembre 1806. Car dans un mois d'ici, l'état des choses ne sera peutetre plus le même.

En ce moment la Vistule sépare les armées de Gengiskhan-Machiavel. d'avec celles d'un souverain, auquel on peut à juste titre donner les noms de Marc-Aurèle et de Titus. C'est à dire que d'un coté, sont les vertus les plus pures de l'autre la politique la plus raffinée, l'audace et l'usurpation.

Dans cette lute inégale. les forces Physiques sont a peuprès les memes. Les Francois metront dificilement sur pied plus de deux cent mille hommes nationaux et cent de troupes etrangeres. La Russie peut avoir le meme nombre de Soldats.

Si nous suposons la meme habileté dans les généraux. des forces egales doivent produire des succès balancés. en sorte que le théâtre de la guerre, qui est aujourd'hui sur la vistule seroit d'autrefois sur le bug puis, sur la varta, puis de nouveau sur la Vistule. &&.

Mais que feroit Napoléon, pendant ces oscillations, successives ? Sans doute il envahira le Dannemarc, organisera la Prusse et peutetre l'Autriche. Tandis que la Russie usera ses forces dissipera ses finances, et consomera la Ruine de son allié dont le pays sera constamment le théâtre de la guerre. Voila quel sera le produit des succes balancés, dans les premières campagnes mais des la seconde peutetre. Gengiskhan-Machiavel. N'ayant plus rien à prendre en Europe, se contentera de

4 Lettre. aut. conservée par l'AVPRI, F. Kantseliarija, op. 468, d. 7905, f. 410–415. La mention « 1806. / 1er décembre » a été apposée sous le titre par un autre auteur.

5 Cette méthode, que Potocki met plusieurs fois en œuvre dans ses travaux d'historien, sera plus tard qualifiée de « régressive ». Elle consiste à se saisir d'un objet de recherche en partant du témoignage le plus récent et en remontant jusqu'au plus ancien, que Potocki appelle « la première mention historique » (*Histoire primitive des peuples de la Russie*, Saint Pétersbourg 1802, p. 11–12, 215 ; *Essay sur l'histoire universelle & recherches sur celle de la Sarmatie*, in : *Œuvres III*, p. 106, 130–131 ; *Recueil Raisoné des plus anciennes notions historiques*, in : *Emilie Klein* (éd.) : Jean Potocki à nouveau, Amsterdam/New York : Rodopi, p. 309 ; *Principes de chronologie pour les temps antérieurs aux Olympiades*, Saint Pétersbourg 1810, p. 26, 67). Voir aussi *Nicolas-Antoine Boulanger* : *Anecdotes physiques de l'histoire de la Nature*, in : *Id.* : *Œuvres complètes II*, Paris : Champion, 2006, p. 343.

tenir en echec les forces de la Russie, et réalisera ses projets sur la Turquie. Je suppose toujours le cas des succes balancés.

Cette nouvelle direction des forces francoises, est d'autant plus a prévoir qu'à la paix de Presbourg Napoleon a fait entendre à l'Autriche qu'elle pouvoit s'indemniser vers l'orient.

Examinons maintenant l'etat de la Turquie, et nous verrons qu'elle est divisée par le fait avant de l'etre par l'intervention des puissances Europeennes.

En efet l'Egypte est aux Arnaouts⁶.

La Syrie, ci devant à Gezar Pascha est probablement aujourd'hui au pouvoir des Druses⁷. Si non les villes, au moins le pays

Les Pascha de Janina et de Scutari sont indépendants, aussi bien que les Maynotes de la morée⁸.

La Servie est à Czerni-George⁹

La Bulgarie à Paswan Oylou¹⁰

Il ne reste donc à la Porte Ottomane sur le Continent. que la Rumelie, la Natolie et la Syrie de Damas. C'est à dire un tres beau Royaume, plus grand et plus productif que l'Espagne.

Il importe à la Russie que ce Royaume continue à subsister, et surtout que la navigation du Canal soit libre.

Quant aux provinces qui par le fait n'appartiennent plus à la porte Ottomane Peutetre le bien et le salut de la Societé humaine [demandent], qu'elles [soient] sacrifiées à l'efet de Procurer la paix.

6 Arnaout est un terme historique provenant du Grec (turc : *arnavut*), qui fait référence aux habitants de l'Albanie, en particulier aux Albanais servant dans l'armée turque. Il désigne par extension les troupes mercenaires de l'armée ottomane qui englobaient aussi des Grecs, des Serbes et des Bulgares.

7 Les Druzes sont un group ethno-religieux qui professe une variante hétérodoxe de l'Islam d'ascendance chiite. Au cours de l'histoire, ils furent objet de persécutions par l'Islam orthodoxe. Jusqu'au 17ème siècle, ils s'établirent sur les montagnes du Liban, où ils purent jouir d'une quasi-autonomie, même s'ils étaient nominalement assujettis à l'Empire ottoman.

8 La Morée (en grec Μωρέας ou Μωριάς) est le nom donné à une région du Péloponnèse, en Grèce, à partir du Moyen Âge jusqu'au 19ème siècle. Ce nom, dont l'étymologie est incertaine, apparaît pour la première fois dans les chroniques byzantines du 10ème siècle. Les Mainotes ou Maniotes du Taygète sont un peuple chrétien d'origine grecque qui habitait le Magne (en grec Μάγνη ou Μαΐνη), une péninsule de la Morée méridionale. Ils ne se soumièrent jamais vraiment aux Turcs. Une tradition qui remonte au moins au Moyen Âge en faisait les descendants des Spartiates. Au début du 19ème siècle, les voyageurs étrangers et les poètes romantiques considéraient cette tradition comme un fait historique.

9 Đorđe Petrović (1752–1817), dit Karađorđe ou Karageorges, était un militaire et homme d'État serbe. Il mena la première révolte serbe contre l'empire ottoman (1804–1813) et fonda la dynastie des Karađorđević.

10 Osman Pazvantoğlu (1758–1807), né à Vidin en Bulgarie, mais d'origine bosniaque, servit d'abord comme soldat de l'Empire ottoman, puis, après 1794, comme gouverneur de la région de Vidin. Il mena une rébellion contre le Sultan.

Il est vrai que tout ce qui tendroit à frayer aux François le chemin de l'Asie ne sauroit plaire à l'Angleterre. Mais le colosse de la puissance continentale ne la menace t'il pas d'un danger encore plus éminent.

De plus je crois que l'on peut trouver des garanties humainement suffisantes pour assurer aux Anglois, la possession paisible de l'Inde. Je m'explique, et je demande que l'on veuille bien me suivre avec attention.

Si le présent mémoire est mis sous les yeux de sa Majesté. Elle pourra en même tems jeter un coup d'œil, sur la Carte Politique¹¹, que j'ai eu l'honneur de lui présenter. Elle y trouvera que le Gezirat¹² Province comprise entre le Tigre et l'Euftrate doit etre mise sous l'influence Russe et animée par le commerce Arménien.

Mais là où finit le Gézirat. Les deux fleuves n'en forment plus qu'un large et majestueux. Depuis Bagdat à Balsora Cette distance mise au pouvoir des Anglois leur donne une position militaire, peutetre unique dans le monde. Puisque devant eux et deriere eux sont des déserts. Sur leur Gauche est le Golphe Persique, sur leur droite l'influence Russe. Or comme l'Egypte n'a point de ports sur la mer rouge, il en resulteroit que la possession de l'Inde seroit Garantie aux Anglois autant qu'humainement Elle peut l'etre.

Il me semble que s'il m'étoit permis de traiter ce sujet avec le ministre Anglois. Je parviendrois peutetre à lui faire considerer cette possession comme un élément propre a entrer dans la paix future.

Je dis la paix future, car elle me semble encore tres éloignée. D'un coté on ne la ratifioit point, de l'autre on l'enfreignoit déjà par les représentations au sujet de la Valachie.

Nous ne sommes point encore à l'époque de la paix. Mais nous sommes ou nous pouvons etre, aux Treves, aux suspensions. C'est à dire sur le chemin de la paix.

La Vistule peut servir de barrieres pendant de longues négociations, et peutetre le Méteore politique, détourné, contenu disparaîtra de lui meme.

On peut sauver la Prusse, en sacrifiant la Grece.

Napoléon montre beaucoup d'ambition et il en montre moins encore qu'il n'en cache. Peutetre a til resolu dans son cœur L'anéantissement de l'Autriche. S'il est un moyen de la sauver, C'est celui qu'il indique lui même. Des indemnisations vers l'orient.

Si le Systeme de négociations que je propose étoit adopté. voici quelle seroit la marche à suivre.

11 Au sujet de cette carte qui n'a toujours pas été retrouvée, voir Œuvres V, p. 142.

12 Gézirat où Géziré, du mot arabe signifiant île, était l'un des noms historiques donnés à la Mésopotamie, « parce que l'Euphrate & le Tigre en font comme une isle » (Dictionnaire universel François et Latin, nouvelle éd., T. IV, Paris 1771, p. 501).

Premierement une suspension d'armes de quatre mois.

Secondement proposer de negocier sur la prépondérance en Valachie dont la France se plaint.

Troisiemement [sic] amener successivement¹³ les grands objets de négociations qui peuvent conduire à la paix generale.

L'équilibre de L'Europe ne se retrouvera plus. Mais il est encore tems de fixer les limites de trois grandes influences. qui s'étendront sur tout le globe.

Si des principes pareils étoient adoptés je desirerois être employé. non pas en premier mais en second. Je le desire pour deux raisons la première qu'il s'agit d'affaires Asiatiques la Seconde. Que dans ma jeunesse, j'ai eu quelque liaison avec Talayrand et je sais que ma personne lui seroit agreable. c'est a dire que j'en recevrais un bon accueil.

III

[2 décembre 1806]¹⁴

Votre Excellence¹⁵

m'a tres sensiblement obligé en me permettant de donner aux relations que j'ai avec elle la forme d'une correspondance. Les choses que j'ai à dire ne sauroient être mises sous la forme de mémoires.

Cette forme suppose des notions completees, des conclusions positives. Mais dans l'état incertain de la politique actuelle des idées trop précises ont leur danger. Quelque puissante que soit la Russie, Elle n'est point maitresse des evenements. Elle doit quelque fois, hésiter [dans] ses démarches, les suspendre, les mesurer.

Dans la correspondance que vous voulés bien me permettre. Je m'abandonnerai à mes reflexions, et meme à mes hésitations mais j'essayerai cependant de metre en avant quelques principes. Cette méthode abstraite à l'inconvenient d'exiger beaucoup d'attention mais elle est tres favorable à la clarté.

Mon premier principe, est que l'état de commotion universelle, ou se trouve le globe, sera suivi d'un état plus stable, Assuré par des traités fameux. Tels que

13 Coupant le mot en fin de ligne, il écrit : « successive/vement ».

14 Lettre. aut. conservée par l'AVPRI, F. Kantseliarija, op. 468, d. 7905, f. 416-419.

15 Un autre auteur a inscrit la mention : « 1806. N° 1 » en tête de page.

celui de Vestphalie¹⁶. Dans tous les cas pareils, C'est toujours l'épuisement qui produit le repos. Je pose donc en Principe.

« Que l'Europe tend à la Stabilité. » (a)¹⁷

Je dis que l'Europe est dans un état qui tend à la Stabilité. mais je ne dis pas, que cet état en soit encore susceptible

Et ici je vous prie d'observer l'avantage d'établir des principes. même au milieu des incertitudes. par exemple. le plus grand défaut de la paix signée par Oubryl, étoit d'être prématurée. Napoléon l'avoit à peine signée qu'il incitoit la Porte contre la Russie. Si l'on eut fait attention à l'état de l'Europe. L'on eut vu que la paix n'étoit point mure, et l'on se fut épargné cette démarche.

Mon premier principe est donc.

« Que l'Europe tend vers la Stabilité. » (a)

Mais à quoi reconnoitra t'on ce point de maturité ou l'on pourra établir des bases nouvelles d'un droit public tout nouveau ? Cette question est compliquée. car.

Si l'on y veut faire entrer des cas imprévus, et in-probables. tel que seroit la mort subite de Napoléon, une révolte en France, ou d'autres cas inattendus. Alors le problème est de ceux que l'on appelle indéterminés, parce qu'ils sont susceptibles, de solution[s] différentes toutes également justes.

Mais si l'on suppose la Continuation des mêmes effets, produits par les mêmes causes. Alors la question pourra être renfermée dans des bornes assez étroites.

Et d'abord les armements et les expéditions secrètes de l'Angleterre, nous donnent facilement la clef de sa politique.

Ces armements [sic !] sont sans doute dirigés, vers l'Amérique Espagnole ou vers les îles de France, et Bourbon. C'est à dire que l'Angleterre se hâte d'acquiescer, et lors qu'elle aura acquis la paix sera mure pour elle.

Ce principe peut également s'appliquer à la France. La paix sera mure pour Napoléon lorsqu'il aura substitué ses frères à tous les Bourbons et que de plus il aura l'Égypte pour y exercer l'activité des Français, et y placer le superflux de leur population.

Et ceci m'autorise à mettre encore un principe en avant.

C'est que « supposé que l'on veuille combattre à outrance le Système de Napoléon. Il faut soigneusement lui cacher cette intention. Parce qu'Alors regardant la Russie, comme le seul obstacle à ses vues, il réuniroit contre elle des moyens militaires dont l'accumulation surpasseroit peut-être notre attente. » (b)

Ce principe est d'une haute importance, et si nous voulons faire entendre à Napoléon que l'intention de la Russie, n'est point de combattre son¹⁸ système

16 Le traité de Westphalie mit fin à la Guerre de Trente Ans (1648).

17 Potocki ajoute ici la note suivante : « je mettrai ainsi une lettre de l'Alphabet aux principes afin d'y recourir plus aisément. ».

18 Le s à la fin du mot est barré.

à Outrance. Il faut saisir toutes les occasions de montrer des vues pacifiques, mais non point proposer la paix.

Par exemple il seroit convenable de faire entendre « Que l'on ne seroit point éloigné, d'entrer en explication au sujet de la Valachie, et que la longue amitié qui a subsisté entre la France et la Porte, est un motif dont on reconnoit toute la valeur. »

Voilà de ces démarches qui ne compromettent point, qui peuvent s'adapter à plusieurs systèmes différents, et qui cependant ne portent aucun caractère de duplicité.

La meilleure manière de faire une pareille ouverture, seroit une démarche confidentielle, du ministre de Russie à Copenhague¹⁹ au ministre de France à la même cour²⁰. Conçue à peu près dans les mêmes termes que ci dessus. Le dit ministre de France le manderoit à sa cour, qui probablement répondroit qu'elle veut entrer en explication. Car ce sont des choses qu'on ne refuse point.

Alors on verroit les ordres à donner au ministre.

La même ouverture confidentielle pourroit être faite par Italinski²¹ au ministre de France à Constantinople²², et lui être enjoint de faire quelques avances en prévenance

Tout pays qui n'est point séparé de la France par un bras de mer, comme l'est l'Angleterre ou la Suède, ne doit pas un instant perdre de vue les règles de la Politique, et user de toutes les ressources qu'elle lui offre.

Permettez que je termine ici ma lettre qui est déjà trop longue pour le temps que vous pouvez me donner.

Je me propose d'aller demain à la Chancellerie de votre Excellence, demander la communication du traité de 1804²³ où je puiserai de nouvelles lumières sur cet objet.

De votre Excellence
Le très humble
Serviteur le
Comte Jean Potocki

Le samedi 2 Décembre 1806²⁴.

19 Vasilij Grigor'evič Lizakevič (1737–1815), ambassadeur de Russie au Danemark de 1800 à sa mort.

20 Claude-Victor Perrin fut ambassadeur de France à Copenhague de 1804 jusqu'en septembre 1806. Son successeur, François Charles Luce Didelot (1769–1850) fut nommé le 31 décembre 1806.

21 Andrej Jakovlevič Italinskij (Kiev 1743 – Rome 1828), diplomate, ambassadeur de Russie à Naples, Constantinople et Rome. Voir Œuvres III, note 401, p. 444.

22 Horace François Bastien Sébastiani (1772–1851), ambassadeur de France à Constantinople entre 1806 et 1808.

23 Il s'agit vraisemblablement de la convention entre l'Autriche et la Russie du 25 octobre / 6 novembre 1804. Elle prévoyait qu'en cas de tentative d'expansion française en Europe Centrale, en Turquie ou dans le Royaume des Deux-Siciles, l'Autriche envoie 230 000 soldats et la Russie 115 000.

24 La date ne semble pas autographe.

IV

[après le 2 décembre 1806]²⁵

N° 2

Votre Excellence

a pu voir dans ma lettre précédente que j'y ai mis en avant deux principes. L'un étoit que L'Europe tend vers le repos. L'autre que l'on ne doit point, présenter à Napoléon le Cabinet de Petersbourg sous l'aspect d'un ecueil, auquel viendroient éternellement échouer tous ses projets. Mais qu'au contraire il falloit toujours montrer du penchant à la Conciliation, sans pourtant parler de paix et cela parce que la paix n'étoit pas encore mure.

Maintenant je vas traiter de la Turquie qui sera toujours le grand point de Contact entre la Russie et la France.

Et d'abord qu'il me soit permis de m'élever avec severité, contre le projet favori des politiques de cafés et de tavernes, dont²⁶ la maxime éternellement rebattue est

« Qu'il faut renvoyer les Turcs en Asie »

Pour juger de ce qui arriveroit à la puissance Europeenne, qui prendroit Constantinople. Considérons ce qui est arrivé aux François qui ont pris le Caire.

la premiere révolte, couta la vie à des milliers d'hommes, et son mauvais succès ne corrigea pas les Caïriens. A peine Bonaparté eut il quité l'Égypte, que les François furent chassés du Caïre, et la moitié des femmes Egyptiennes, mises en pieces. Kleber²⁷ mit le siege devant la ville Les Caïriens se defendirent en desesperés, et les massacres n'eurent plus de borne.

Ce qui est arrivé²⁸ une fois au Caire arriveroit peutetre tous les ans à Constanople [sic] Et quel moyen auroit on de l'éviter ?

Toute la ville vit du faste des grands. Ouvriers, marchands, batteliers, portefaits. Tous en tirent leur subsistance. Trois ou quatre cent mille ames²⁹ se trouveroient sans pain. Des la premiere année d'une domination étrangere.

25 Lettre. aut. conservée par l'AVPRI, F. Kantseliarija, op. 468, d. 7905, f. 419-423.

26 Rayé : l'eter.

27 Corrigé « Kellerman » rayé. Jean-Baptiste Kléber (Strasbourg 1753 – Le Caire 1800), général français lors des guerres révolutionnaires et la campagne d'Égypte. En 1799, en partant pour la France, Napoléon lui confia le commandement suprême de l'armée d'Égypte. Après avoir battu les Turcs à la bataille d'Héliopolis et réprimé une révolte au Caire, il fut assassiné par un étudiant syrien.

28 Rayé : le.

29 Rayé : en tirent leur subsistance.

Quelle effroyable politique, que celle dont les opérations occasioneroient des Calamités, plus cruelles que la peste de Marseille, et le tremblement de terre de Lisbonne, ou le tremblement de terre de Lisbonne. [sic]

Ecartons donc à jamais, la maxime dont les echos, des tavernes ont si longtemps retenti³⁰. Les Turcs ne doivent point être chassés d'Europe. Un million d'afamés parqués dans l'enceinte d'une capitale déchuée seroient pour la Russie, la plus désavantageuse des possessions.

Ce que je dis de Constantinople peut aussi s'appliquer avec Justesse à toute Province Turque dans laquelle, la religion musulmane, prédominerait sensiblement.

Je pose donc en principe Politique

« Que la Russie doit garantir à la Porte, premièrement son existence, secondement l'entière possession de toutes les Provinces, où la religion musulmane, est notablement pré-dominante. » (principe c)

L'on verra en son lieu que cela fait encore un bien beau Royaume.

Et je vous prie d'observer encore ici l'avantage des principes bien posés. car en même temps que celui-ci, prévient de tristes calamités. Il renferme dans de certaines limites les idées vagues de concessions, et de Partages. Idées dont il faudra bien adopter une partie puis qu'aussi bien, l'on ne pourroit pas en s'y opposant espérer un succès complet.

Je reviendrai sur ce sujet une autre fois, et maintenant j'en vais traiter un autre qui a des rapports très étroits avec les circonstances présentes.

Je ferai voir que la situation de la Russie à l'égard de la Porte, a totalement changé depuis le traité d'Yassi³¹, signé par Bezborodko³²

Alors la Podolie n'étant point au pouvoir de la Russie. Il n'y avoit de frontière que depuis, Dubassory à Akerman et le Dniester séparoit la Moldavie, d'avec un pays tout à fait désert.

Aujourd'hui tout a changé de face. Les pays qui étoient déserts se sont peuplés. Odessa est sorti du Néan³³. La Podolie est un pays Russe.

Dans cet état de choses, supposons que la porte cède aux incitations de la France ou de toute autre puissance. Qu'elle rassemble ses sauvages armées sur les bords du Dniester et qu'au milieu des négociations elle leur ordonne une incursion dans la Podolie, et le Gouvernement de Cherson. On les chassera bien

30 Corrigé : ressenti.

31 Le Traité d'Iași, signé le 9 janvier 1792 à Iași (Jassy) en Moldavie, mit fin à la Septième Guerre russo-turque (1787–1792). Voir *Œuvres* I, p. 326, 348, III, p. 350, 439 etc.

32 Aleksandr Andrejevič Bezborodko (1747–1799), grand chancelier de l'Empire russe, ministre des Affaires étrangères de l'Empire de 1797 à 1799.

33 Une main qui n'est pas celle de Potocki a ajouté un « t » au crayon.

ensuite. mais en attendant tout le pays aura été dévasté. C'est ce que l'on a vu dans le banat de Temesvar, après la retraite que Joseph II a faite sur Illowa³⁴.

L'ancien état de choses ne pouvoit donc plus subsister. C'est à dire que la Russie ne pouvoit plus souffrir un état de chose qui exposoit ses plus riches et fertiles provinces, à une destruction complète. et ce motif pouroit entrer pour beaucoup dans les explications que l'on donneroit à la France, conformément à ce que je propose dans mon numéro précédent.

Mais ici je vais donner encore plus d'extension à cette idée.

L'occupation des forteresse turques³⁵ va donner lieu, ou bien à la guerre (ce que je ne crois point)

Ou bien à des négociations pendant les quelles la Porte flotera toujours entre la Russie et la France.

Ne seroit il pas possible d'insinuer, à la porte Ottomane, que l'état où la Chrétieneté se trouve aujourd'hui, exige, un genre³⁶ de relation, tout à fait nouveau entre la Russie et la Sublime porte. Que la Russie fortement intéressée, à l'existence de la porte, est résolue aux plus grands efforts pour la soutenir, Mais que vu Les troubles de la Chrétieneté, elle ne peut garantir l'entiere integrité, ou integrité absolue des provinces actuellement réputées Turques.

Qu'ainsi pour eviter l'Equivoque La Russie croit pouvoir³⁷ designer les Provinces, qu'elle regarde comme intégrantés de l'Empire Turc, et dont elle garantit l'intégrité.

Cette frontiere intégrante et garantie, environeroit toutes les Provinces, où la réligion musulmane prédomine. Elle embrasseroit les villes saintes de la Mecque et Medine, et s'étendroit jusqu'au Sud de l'Arabie, où elle deviendroit funeste aux Vehabis³⁸. et metroit fin à leurs devastations.

Je me reserve à m'expliquer plus clairement avec l'aide d'une carte Geographique, qui représentera les pays où predomine la réligion Musulmane Sunnite-pure.

C'est à dire les pays qui reconnoissent le grand Seigneur, pour etre le veritable Calif³⁹ Lieutenant et Successeur du Prophete.

34 En 1788, pendant la Guerre russo-turque de 1787-1792. Voir *Œuvres* III, note 386, p. 443.

35 Voir *Œuvres* III, p. 391.

36 Corrigé « genre » rayé, qui corrigeait un autre mot illisible.

37 Rayé : garantir.

38 Le wahhabisme est un mouvement religieux et politique fondé au 18ème siècle par Muḥammad Ibn 'Abd al-Wahhāb (1703/4-1792) au sein du sunnisme. Le wahhabisme visait à restaurer l'islam et consistait à interpréter le Coran de manière extrêmement littérale. Le Califat ottoman affichait une grande méfiance à l'égard de la diffusion du mouvement. Potocki écrit peu après la profanation, par les wahhabites, des villes saintes de Kerbala (1801), de La Mecque et de Médine (1803-1806). L'expédition envoyée en représailles par le sultan Mahmud II en Arabie ne put résoudre la question.

39 Une main qui n'est pas celle de Potocki a ajouté un « e » au crayon.

Ce sont là, les pays que la Russie doit garantir suivant mon principe cidesus lettre (c)

Ce principe manié avec adresse peut conduire, à sauver la majeure partie de la Monarchie prussienne. Mais il faudroit donc proposer une treve, afin d'avoir le tems de négocier. et metre la vistule pour demarcation. Il faudroit donc se hater, avant que les francois passent la vistule.

Je termine ma lettre par les assurances du respect, avec lequel je suis

De Votre Excellence le tres humble
serviteur Le Comte
Jean Potocki

V

[12 décembre 1806]⁴⁰

(3)

Votre Excellence

a pu voir dans la quatrieme page de mon numéro premier, que je proposois des ouvertures Confidentielles, faites à Copenhague, et à Constantinople, par le ministre de Russie au ministre de France. Mais il y auroit une autre démarche plus signifiante, sur la quelle, je vais hasarder mon opinion. Je dis hasarder, Car n'étant point informé des affaires courantes je ne puis qu'hésiter et tatoner.

Par exemple j'ignore absolument les dispositions de l'Autriche, et dans ce que je vais dire je les supposerai tendantes à la Neutralité.

D'Aprés⁴¹ cette suposition je vais hasarder un principe, qui est.

« Qu'en aucun cas la frontiere intégrante de la Russie, ne doit aller au dela du Seret ou Sireth. » (d)

Puisque⁴² la Valachie s'avance entre le Danube et la Transylvanie. Et si la frontiere intégrante vouloit embrasser cette province elle formeroit comme une pointe. Ce qui est oposé à que l'on demande à une frontiere intégrante et pour ainsi dire Contraire à la définition.

Mon principe (d) une fois admis, je pense qu'il y auroit peutetre de l'avantage à déclarer officiellement à l'Autriche, que l'occupation de la Valachie est une

40 Lettre. aut. conservée par l'AVPRI, F. Kantseliarija, op. 468, d. 7905, f. 424-427.

41 Rayé : avoi (il avait commencé par écrire : « Après avoi »).

42 Rayé : s'avancan.

mesure de sureté. comandée par les circonstances⁴³, et qu'elle n'a point été dictée par des vues exagérées d'agrandissement.

Qu'ainsi après avoir occupé la Valachie On est disposé à la remettre entre les mains de l'Autriche, la confiant à sa garde jusqu'à la conclusion de la PAIX GENERALE.

Ce mot de⁴⁴ Paix Generale. paroissant dans une note officielle, feroit un asés grand efet.

Mais on y pouroit ajouter encore, que la Russie. Se reportant au tems, où elle regloit les indemnisations de⁴⁵ l'Allemagne. Conjointément avec⁴⁶ la France. Desireroit aussi que le Cabinet des Thuilleries voulut intervenir, dans les arrangements, que l'on prendroit au sujet de quelques provinces tributaires de l'Empire Ottoman (empire dont l'existence interesse d'ailleurs vivement la Russie)

Ces expressions, ou d'autres equivalentes, insérées dans une note officielle, communiqués à Vienne au Ministre de France⁴⁷, et le mot de Paix Generale, articulé pour la première foix Produiroit certainement un efet favorable. Mais il faut une trêve sur la Vistule avant que les François l'ayent passée.

Au surplus je le reppete. Je ne suis point au fait des affaires courantes, Peutetre ce que je propose est il contraire aux arrangements pris avec Ypsilanti⁴⁸. Peutetre cela atil d'autres inconvenients. Votre Excellence est informée des intentions de l'Empereur. Et elle saura bien tirer de mes idées ce qu'elles auront de conformes aux circonstances.

Je ne tiens qu'à mon principe (b.) qui est de ne manquer aucune occasion de manifester un esprit de conciliation. Je passe à d'autres objects.

Parmis les choses que je ne sais point j'ignore entre autres, ce qui se passe dans la Pologne⁴⁹ Napoleon n'a point proclamé son Indépendance. Cependant il

43 En 1806, après la défaite russe à Austerlitz, le Sultan Selim III déposa l'hospodar de Valachie Constantin Ypsilantis et celui de Moldavie Alexander Mourousis, qui étaient favorables à la Russie. La Valachie et la Moldavie étaient des régions vassales de l'empire ottoman. Cet événement préfigure la Guerre russo-turque de 1806-1812. Avec le traité de Presbourg, la France avait agrandi ses territoires jusqu'à inclure dans le Royaume d'Italie la Vénétie orientale, la Dalmatie et les bouches-de-Cattaro. La pénétration française dans les Balkans perturba l'équilibre diplomatique à tel point qu'elle se trouva forcée d'entamer des négociations avec l'Empire ottoman. L'ambassadeur français à Constantinople, le général Horace Sébastiani, persuada le sultan de conclure une alliance avec Napoléon et de déclarer la guerre à la Russie (18 / 30 décembre 1806). Au moment où Potocki écrit ces lettres, la Guerre russo-turque est imminente.

44 Rayé : pai.

45 Rayé : la France.

46 Rayé : l'Autriche.

47 Antoine-François comte Andréossy (1761-1828), officier de Napoléon pendant les campagnes d'Italie et d'Égypte. Après la campagne d'Autriche en 1805, il resta à Vienne comme ministre plénipotentiaire, puis ambassadeur de France. Ambassadeur à Constantinople à partir de 1812.

48 Constantin Ypsilantis (1760-1816, Kiev), hospodar de Moldavie de 1799 à 1801 et de Valachie de 1802 à 1806. Voir Œuvres III, note 387, p. 443.

49 Il avait d'abord écrit : en Pologne.

s'est déjà trop avancé, pour que l'on puisse douter qu'il n'ait sur le pays à la gauche du Notez, des vues différentes de celles qu'il a sur le reste de la Monarchie Prussienne.

Ce sujet mérite de hautes considérations, aussi je veux avant de l'entamer, présenter quelques développements de l'état moral de ces pays. et du génie de ces contrées, dans les trois parties démembrées.

Tout ce que la Prusse a pris, à la gauche de la rivière Notez, étoit pologne proprement dite et l'on peut en dire autant de la Podlachie jusqu'au Niemen⁵⁰. L'aversion⁵¹ de ce peuple pour les allemands est telle qu'une longue possession ne l'auroit point affoibli.

Tout ce que l'Autriche a pris entre la Pilica, et la Vistule et de la Vistule jusqu'au San. étoit aussi Pologne. Mais au midi sur la droite du San, c'étoit Russie – rouge (Czerwen dans les chroniques) Dans ce pays les paysans sont russes et ont le rite Grec. Au temps de la Pologne cette province s'appelloit palatinat de Russie.

Dans les pays occupés par la Russie le gouvernement de Kiovie, et celui de Podolie se sont facilement déjà amalgamés à la Russie. Les paysans y sont mal-rossiens. Les Grands propriétaires sont entrés au service⁵².

Mais il n'en n'est⁵³ pas de même de la Lithuanie, et de la Wolhynie qui dans les temps antérieurs appartenoit à la Lithuanie. Dans ces deux Provinces, l'Esprit de Séparation et de sédition subsista dans toute sa force, et il subsistoit déjà du temps de la Pologne.

La Lithuanie avoit alors ses loix. Ses ministres. Ses charges de la couronne. &&. Votre Excellence sait toutes ces choses ainsi il est inutile que je m'y étende⁵⁴.

Or donc il me semble que ce seroit ici le cas de⁵⁵ prendre une grande mesure, marquante. significative, et qui pourtant ne compromettrait en aucune manière.

Ce seroit que l'Empereur se déclara Grand Duc de Lithuanie, avec la promesse de rendre à ce pays d'ici à deux ans son ancienne Constitution.

Car voici comment je raisonne la dessus. Il est certain que la Russie, Sans des circonstances toute particulières, ne peut pas dicter des loix Au delà de la Vistule.

D'après cela il est certain aussi qu'il s'y établira un état de choses dont elle ne sera pas tout à fait la maîtresse.

50 Rayé : C'étoient.

51 Suivent deux ou trois mots rayés illisibles.

52 C'est sa propre situation que Potocki évoque ici.

53 Une main qui n'est pas celle de Potocki a rayé au crayon ce second « n ».

54 Budberg étoit né à Riga.

55 Rayé : for.

Il faut donc que des apresent et hativement elle fasse certaines démarches qui puissent cadrer avec toutes sortes de Systemes ; et par consequent avec ce qui s'établira.

Vouloir que tout ce qui a été, soit tout comme il a été. C'est faire preuve de prévention et non de Politique.

Faire des demarches marquantes, et qui pourtant ne compromettent point c'est la de la Politique. c'est ainsi qu'un cabinet acquere de la consideration

Lorsque la Russie auroit fait ce pas elle pouroit. fixer sa frontiere integrante à la Dwina. Elle auroit fait une conquete sur elle meme, et sans rien perdre elle auroit marqué qu'elle ne veut point s'agrandir et qu'elle suit un systeme de concentration⁵⁶.

Mais il me paroît inutile de m'étendre d'avantage sur ce sujet, Si l'idée plait les developements se présenteront d'eux mêmes.

Dans ma premiere lettre je me hasarderai à faire quelques conjectures, sur les intentions du conquerant. et je donnerai quelques idées sur des plans de négociation.

Si votre Excellence trouve que je m'éleve trop haut qu'elle m'en avertisse et je retombe aussitot dans mes affaires Asiatiques.

Je suis avec respect de votre Excellence

le tres humble et obéissant serviteur
Le Comte Jean Potocki

le 12. Decembre
1806.⁵⁷

VI

[janvier 1807]⁵⁸

Une nouvelle invasion de mon hérésipelle m'empêche de me presenter chez Votre Excellence. Je vous supplie donc d'agrèer que j'exprime dans cette lettre, les sentiments de gratitude dont j'ai été penetré, et par la grace que m'a faite sa Majesté – et par les termes du rescript⁵⁹. dont elle m'a honoré.

56 Rayé : Si j'étois chargé de traiter. Voir Œuvres III, p. 339.

57 La date ne semble pas autographe.

58 Lettre. aut. conservée par l'AVPRI, F. Kantseliarija, op. 468, d. 7905, f. 397.

59 Il peut s'agir soit de l' « ordre verbal » donné au retour de Chine (Œuvres V, p. 218), qui don-

Rien n'encourage autant que la certitude d'avoir agréé, et j'ose vous assurer. que la suite de mon travail sera faite avec autant de zèle que je l'ai entrepris.

De votre Excellence
Le tres humble Serviteur
Le Comte Jean Potocki

le lundi

VII

[1 ou 2 février 1807]⁶⁰

J'ai bien de grâces à vous rendre, pour le passeport de mon beaufrère⁶¹. dont la santé a véritablement besoin de bains. En même tems je vous prie de vouloir bien, me faire savoir la règle générale à ce sujet pour les mixtes⁶². Plusieurs Polonois, ont le projet de s'adresser à vous pour avoir des passeports, et en attendant ils me demandent si la chose est faisable.?

Je suis très reconnaissant de la permission que vous m'avez donné, de vous aller demander à dîner. des affaires de familles m'ont retenu jusqu'à présent mais je ne tarderai pas à profiter de vos bontés. Je vais aussi me remettre au courant pour mes liaisons diplomatiques⁶³. dont je tire un grand parti pour ma propre instruction. Je me récomande à votre amitié.

J. Potocki

le vendredi. 2.⁶⁴

nera lieu au n° 89 du 4 octobre 1806, *Œuvres* III, p. 142–150, soit de l'ordre donné à Potocki par l'Empereur de diriger le *Journal du Nord* (janvier 1807).

60 Lettre. aut. conservée par l'AVPRI, F. Kantseliarija, op. 468, d. 7905, f. 408.

61 Le beau-frère visé par cette lettre n'est vraisemblablement pas le même que celui de la lettre précédente. Il pourrait s'agir de Moszyński, dont il est question dans la lettre 120 (*Œuvres* V, p. 187) et qui, par ailleurs, n'était pas un beau-frère, mais un cousin.

62 Voir *Œuvres* III, p. 409. On appelait « mixtes » les sujets qui détenaient des possessions dans plus d'un territoire partagé.

63 Voir *Œuvres* V, lettres 111, p. 178 et 113, p. 181.

64 Cette date est de la main de Potocki. Il peut s'agir du vendredi 1er février 1807 (v. st.) ou du samedi 2 que Potocki transforme en « vendredi 2 ». Dans ce cas, cette lettre serait antérieure à la lettre 100 (*Œuvres* V, p. 163), dans laquelle Potocki renonce à dîner chez Budberg. Elle peut aussi remonter au début du mois de mars, comme en témoigne l'allusion aux « liaisons diplomatiques ».

VIII

[après le 9 février 1807]⁶⁵

J'ai l'honneur de vous faire, mes remerciements au sujet des sentiments que vous voulez bien temoigner à l'égard de mon beau frere⁶⁶.

Quelqu'un m'a chargé de le recomander à votre protection, C'est le Marquis de Mesmont⁶⁷. Son age, et le grade de marechal de camp⁶⁸. sollicitent en sa faveur.

J'aprens en ce moment que quelqu'un doit etre parti pour une mission secrete. Je serois bien faché que le tems de la précipitation revint encore. La paix générale n'en sera jamais le fruit.

Jean Potocki

IX

[deuxième moitié de février 1807]⁶⁹

Votre Excellence

ayant bien voulu agréer ma présentation pour Monsieur Senovert⁷⁰. Je vous prie de vouloir bien m'autoriser definitivement à son acceptation comme collaborateur au journal. dont je suis persuadé qu'il remplira bien les obligations.

Secrét

Agrées s'il vous plait que je laisse courir ma plume.

Le bruit de la Ville est que la France a demandé la mediation de l'Autriche qui a été acceptée⁷¹.

J'ignore ce qui en est. Mais je vais attaquer le fond de la question.

Je ne vois point de raison pour reconoitre l'usurpateur. Mais forcer la Prusse à continuer la guerre contre lui c'est peutetre lui faire plus de bien que de mal.

Le renverser n'est point l'affaire d'un jour ni d'une campagne.

65 Lettre. aut. conservée par l'AVPRI, F. Kantseliarija, op. 468, d. 7905, f. 407.

66 Jarosław Potocki (1784–1838). Cette lettre fait vraisemblablement suite à la réponse de Budberg du 9 février 1807 à la lettre n° 96 (voir Œuvres V, note 1, p. 161). Le résultat positif de l'intercession est mentionné par la lettre n° 99 (p. 162–163).

67 Germain de Romance, marquis de Mesmon (1745–1831). Voir Œuvres III, note 420, p. 445.

68 Il fait référence au marquis.

69 Lettre. aut. conservée par l'AVPRI, F. Kantseliarija, op. 468, d. 7905, f. 398–400.

70 Voir Œuvres V, lettre n° 93 du 4 février 1807, p. 156. Sur Étienne Senovert (1753–1831) voir Œuvres III, note 421, p. 445.

71 Voir Œuvres V, p. 183.

Il faut d'abord une bonne ligue. Un acte de non-reconoitre. signé par l'Angleterre la Russie et la Suede, sans l'admission d'une⁷² quatrieme puissance.

Que cette ligue soit comme la Citadelle, où se refugieront les ennemis de l'usurpateur. Et puis qu'Ensuite, on chante partout les eloges de la France, et le blame des Napoleons.

Si la paix est faite avec la Prusse le theatre de la guerre, se tourne naturellement vers la Turquie. Là nous sommes bien plus sur notre sol que vers la Vistule. puisque nous y aurons rellement tous les grecs des Forteresses⁷³, des moyens sans fin.

Si nous parvenons à tourner le theatre de la Guerre du coté de la Turquie, il ne sera point impossible de menacer l'Italie méridionale.

Alors tout tournera contre la famille des Usurpateurs. Mais il faut montrer aux Francois le Prince Legitime. Il faut le rapprocher de la france. mais non pas du coté de l'Angleterre. Les francois ne voudroient pas d'un bourbon qui leur seroit présenté par les Anglois.

Surtout il faudroit trouver une Garantie, pour les generaux qui voudroient se déclarer contre l'usurpateur.

Il faudroit etablir un comité bien secret pour les intelligences. secretes.

Mais le fondement de tout cela devoit etre une alliance intime et haute, bien directement designée contre la famille des Napoléons. Qu'il fut bien reconnu que c'est à eux qu'on fait la guerre.

Voila mes idées. Je suis trop éloigné des affaires, pour pouvoir porter un jugement sur mes propres idées C'est à vous de savoir s'il y [a] dedans quelque chose qui puisse servir.

J. Potocki

Je metrai dans mon premier journal. le plan des Finances Angloises. Bientot nous serons au courant. Et alors le journal prendra la forme qu'il doit avoir

Le feuilleton est tres necessaire pour la curiosité. Je le fais imprimer, je vous l'enverai avant qu'il soit tiré, pour savoir s'il vous convient.

72 Rayé : trois.

73 Les forteresses de Valachie et de Moldavie, en particulier celles de Khotym et de Bender, étaient habitées par des populations grecques (ou plutôt de confession orthodoxe) qui étaient traditionnellement hostiles aux Turcs et par conséquent rattachées aux Polonais d'abord et aux Russes plus tard.

X⁷⁴

Suite du mémoire secret.

Agreez que je continue à laisser courir ma plume.

Plus l'elevation de N. a été rapide plus sa chute doit l'être, C'est la loi des choses humaines. Cette chute ne doit pas être le but majeur de l'alliance du nord. Car le but majeur doit être le bien des sujets respectifs, et le salut de ses propres états.

Mais si cette chute de N. est au nombre des choses possibles, il faut aussi qu'elle soit au nombre des choses prévues. Il faudrait donc qu'il y eut un système éventuel pris à l'avance pour le cas où, les symptômes de la chute de Napoléon se feroient apercevoir car il y aura des petites révoltes, des messages et autres signes qui se manifesteront longtemps avant que le véritable moment soit arrivé.

le système éventuel doit présenter des chances favorables. à tous ceux que leur intérêt attache à N. à Talayrand à Massena, au Sénat à la Bavière et même au Polonois-prussiens

Je connois particulièrement tous les membres du gouvernement provisoire⁷⁵ et certainement le choix ne pouvoit être meilleur. La Prusse a réellement presque tout le pays, proprement appelé Pologne pourquoi gouverneroit elle toujours ce pays à contrepoil, et avec la rape fiscale.

L'Autriche a des états en Gallicie et Lodomerie, et les appelle royaumes

Pourquoi le Roi de Prusse ne prendroit il pas le titre de Roi de Grande Pologne, grand duc de Mazowie.

Et pourquoi ne donneroit il pas à ces pays un gouvernement rapproché de cette constitution du trois de mai à laquelle tant de Polonois sont attachés.

l'effet le plus probable comme le plus prochain seroit que les légions Polonoises se détacheroient du grand homme.

Cependant tout cela demanderoit à être fait avec adresse. comme tout ce que l'on fait. qui peut être bien ou mal conduit et par conséquent faire du bien ou du mal.

Je vous prie d'observer que les François jusqu'à présent n'ont encore rien négligé. Et c'est à cette correspondance de petits moyens qu'ils doivent leur succès. ou du moins en grande partie. Pour réussir il faut que tout aille au même but. Alors une bonne et durable paix en pourra être l'effet

74 Lettre. aut. conservée par l'AVPRI, F. Kantseliarija, op. 468, d. 7905, f. 401-404.

75 Le Gouvernement provisoire du Duché de Varsovie fut institué par Napoléon le 14 janvier 1807. Son président était Stanisław Małachowski et il comptait parmi ses membres Stanisław Kostka Potocki (cousin de Jean) et Joseph Poniatowski, qui dirigeait le ministère de la Guerre. Cette mention est le *terminus post quem* pour la datation de la lettre.

Le Systeme anti-napoléon pouroit se composer de démarches qui ne comprometroient en Rien. d'avances faites aux generaux francois, d'ouvertures confidentielles. d'opinions répandues en france par les américains. qui sont d'excellents espions. et ont la libre entrée de tous les ports.

Les François croient etre entre l'anarchie, et le Napoléon, il faut leur montrer un troisieme systeme⁷⁶.

Les Bavarois et les virtembergeois seront toujours attachés à la france. Il faut leur montrer la France possiblement séparée de Napoléon.

Il faut toujours regarder la France comme le centre d'un grand Systeme politique Et il ne faut pas la comprimer, car elle se retablit plus puissante qu'elle n'étoit il faut qu'elle ait son systeme d'allies, il faudroit qu'elle eut sa partie coloniale si les Anglois le permetoient. Il faudroit tout cela mais point de Napoleon : et cela est possible. mais si l'on combat les avantages de la France ils les chercheront dans Napoléon.

Il faudroit cependant (selon ma foible politique) une union intime entre l'Angleterre, la Russie, la Suede et la Prusse. avec une ligue de l'Elbe pour Saxe, Hanovre, Hesse, et les villes Anséatiques. Et s'il étoit possible de donner à tout cela, un nom politique, ce nom pouroit devenir fameux. Le nom, par exemple d'Union du nord pouroit convenir⁷⁷.

Cependant tout cela ne conviendra qu'autant que l'Autriche sera décidée car Elle pouroit en concevoir de la jalousie mais le moment où elle se décidera, ne peut pas tarder.

Si vous trouvés que mes idées, puissent etre employées d'une maniere conforme aux vues de Sa majesté. Veuillez bien garder mes lettres, car je les écris sans brouillon, et je n'en fais point de copie.

J. Potocki

Si l'idée d'une Union du nord etoit adoptée, l'on pouroit y employer des formes diplomatiques nouvelles, comme acte d'union, au lieu de traité.

Ambition de Napoleon, au lieu d'ambition de la france.

Tout cela meneroit à la paix generale.

Le chemin que Napoleon a fait à travers le symplon a changé la Politique de l'Italie. puisque si l'on rendoit le Piemont à son maitre⁷⁸, il ne seroit néamoins

76 Voir Œuvres V, lettre n. 104, p. 170.

77 Voir aussi Œuvres V, lettre n. 102, p. 167.

78 Après la Guerre de succession espagnole (1718), le duc de Savoie et roi de Sardaigne (depuis 1720) était le véritable maître du Piémont. Après l'invasion par l'armée révolutionnaire française (1793-1796) qui avait pris le Piémont à son roi Charles-Emmanuel IV, la République piémontaise fut constituée en 1798 avant de devenir en 1800 la République subalpine jusqu'à

plus le gardien des Alpes. Cette consideration est majeure dans ce qui regarde la politique du midi.

Le ministere Anglois n'a aucune assiete. Canning⁷⁹, leur reproche de ne pas ménager la Suede. Ils aimeront à montrer à la nation quelque grande transaction diplomatique.

Si le nom d'union du nord n'etoit pas convenable, on pouroit l'apeller de Konigsberg, de Stokholm, de Riga, tout ce que l'on voudroit.

son annexion finale par la France en 1802.

⁷⁹ Cette phrase donne *le terminus ante quem* pour la datation de la lettre. George Canning (1770–1827) ne participa pas au ministère de tous les talents de George Grenville, dont il est question ici. C'est seulement lors de la chute du ministère en mars 1807 qu'il devint secrétaire d'État des Affaires étrangères de l'Empire.

Informations biographiques

Vadim Adadourov travaille depuis plus de 20 ans sur les influences françaises sur l'Europe Orientale à l'époque des Lumières et pendant la période napoléonienne. Diplômé de l'École Pratique des Hautes Études (Paris), il a réalisé un projet de recherche sur les transferts interculturels dans les domaines religieux et linguistiques en tant que chercheur invité du Centre National de la Recherche Scientifique. Il a participé à plusieurs projets de recherche et à la publication de sources archivistiques en France, en Autriche, en Allemagne, au Vatican, en Pologne, en Lituanie et en Ukraine. Depuis la soutenance de sa thèse d'habilitation en 2008, il est professeur d'histoire européenne à l'Université catholique d'Ukraine à Lviv.

Marek Dębowski, de l'Université Jagellonne de Cracovie, est spécialiste de théâtre et de littérature romane. Il a étudié à l'Académie de théâtre de Cracovie, à l'Université Jagellonne et au Centre Européen Universitaire (CEU) de Nancy. Depuis 2012, il occupe la chaire de théâtre de la faculté de philologie polonaise de l'Université Jagellonne. Il enseigne également en tant que professeur invité aux CEU des universités de Lorraine et de Grenoble Alpes. Il est membre de plusieurs sociétés scientifiques françaises, vice-président de la Société polonaise pour la recherche sur le 18ème siècle et représentant de cette dernière auprès de la Société internationale pour la recherche sur le 18ème siècle (ISECS). Ses principaux sujets de recherche sont l'histoire du théâtre polonais et français aux 18ème et début du 19ème siècle.

Alexandra Gittermann a étudié l'histoire et les langues et littératures romanes à Heidelberg, Madrid et Hambourg. Sa thèse porte sur l'influence des Lumières napolitaines sur les idées politiques et économiques dans l'Espagne du 18ème siècle, essentiellement la politique de réforme de Charles III. Elle prépare actuellement un projet d'étude post-doctorale dans le domaine de la recherche sur la migration. Ses principaux sujets de recherche sont la pensée économique du début des temps modernes, l'histoire et la culture espagnoles ainsi que l'histoire de l'émigration allemande au 18ème siècle.

Kirsten von Hagen a étudié la littérature romane, allemande, anglaise et la littérature comparée aux universités de Bonn, d'Oxford et de Reims. Elle a rédigé sa thèse de doctorat sur les adaptations multiples des *Liaisons dangereuses* de

Choderlos de Laclos et obtenu sa thèse d'habilitation à diriger des recherches en 2006 à l'Université de Bonn. Depuis 2013, elle est titulaire d'une chaire de littérature et de culture romanes à l'Université de Giessen. Ses recherches portent principalement sur la littérature et la culture françaises et espagnoles des 19ème et 20ème siècles, en particulier l'intermédialité, la poétique épistolaire, la figure poétique de la bohémienne, la littérature et l'opéra, ou encore la littérature et la médecine.

Erik Martin est collaborateur scientifique à la chaire de littérature / Europe de l'Est de l'Université européenne Viadrina de Francfort-sur-l'Oder. Il a étudié la philosophie, les mathématiques et la philologie slave à l'Université de Tübingen et a soutenu une thèse sur les formes de la négation dans l'œuvre de Tolstoï. Ses recherches portent sur la littérature russe et polonaise du 19ème siècle, en particulier les échanges entre littérature et philosophie ainsi que sur les théories littéraires et esthétiques des avant-gardes.

Agnieszka Pufelska est historienne de la culture et travaille comme assistante à l'institut IKGN de l'Université de Hambourg à Lüneburg. Après des études d'histoire et de sciences culturelles à Francfort-sur-l'Oder et à Tel-Aviv, elle a soutenu une thèse sur l'antisémitisme polonais des années 30 et 40. Elle a été Junior Fellow à l'Alfried Krupp Wissenschaftskolleg de Greifswald et a travaillé comme assistante à l'Université de Potsdam. Sa thèse d'habilitation de 2015 porte sur l'image de la Prusse en Pologne à l'époque des Lumières. Ses principaux sujets de recherche sont l'histoire culturelle et l'histoire des idées à l'époque des Lumières, les relations entre l'Allemagne et la Pologne et l'histoire culturelle juive.

Emiliano Ranocchi a étudié la langue et la littérature slaves et romanes à l'Université d'Urbino en Italie, avant de, donner des cours sur la littérature classique de Weimar à l'Université Jagellonne de Cracovie. Depuis 2008, il enseigne la langue et la littérature polonaises à l'Université d'Udine en Italie. Il est adjoint du rédacteur en chef de la revue trimestrielle *Autoportret* (Cracovie) et membre du comité de rédaction des Annales de la société des polonistes italiens. Ses recherches portent sur la translatoologie ancienne polonaise, l'histoire des idées entre la fin du 18ème et le début du 19ème siècles ainsi que modernisme et l'avant-garde polonais.

François Rosset est professeur ordinaire de littérature et culture françaises à l'Université de Lausanne. Après des études à l'Université de Fribourg (Suisse), il a obtenu un doctorat à l'Université Jagellonne de Cracovie (1988), puis une

habilitation à diriger des recherches à l'Université de Montpellier III (2000). Auteur de plus de 200 publications, il travaille principalement sur les formes du roman européen du long 18ème siècle, les Lumières suisses et l'imagologie littéraire. Il a étudié tout particulièrement les œuvres de Jean Potocki, Benjamin Constant, Germaine de Staël. Ses derniers livres parus portent sur les utopies à l'époque des Lumières ainsi que sur la culture littéraire en Suisse romande au 18ème siècle.

Helga Schultz (1941–2016) a étudié l'histoire et la germanistique avant de soutenir une thèse à l'Université de Rostock portant sur la constitution de Rostock au 18ème siècle. Dans sa thèse d'habilitation, elle s'intéressait à l'artisanat rural pendant la transition vers l'économie capitaliste. En 1977, elle obtint le poste d'assistante à l'Académie des sciences de la RDA avant de devenir directrice de l'Institut de recherche régionale de l'Académie en 1991. Elle a publié des travaux sur la liquidation des instituts historiques et sociologiques de l'Académie. Entre 1993 et 2003, elle a été professeur d'histoire économique et sociale à l'Université européenne Viadrina de Francfort-sur-l'Oder. Son dernier livre (2014) porte sur des socialistes et marxistes non dogmatiques dans l'Europe du 20ème siècle.

Lena Seauve a étudié la littérature française, la germanistique et les sciences culturelles à l'Université de Zurich et à l'Université Humboldt de Berlin où elle travaille depuis 2008 en tant que collaboratrice scientifique. Suite à une thèse portant sur Jean Potocki, elle consacre actuellement sa thèse d'habilitation à la représentation du dégoût et de la violence dans les romans contemporains de littérature franco- et hispanophone. Ses principaux sujets de recherche et d'enseignement sont la théorie narrative et la théorie de la réception, la littérature narrative du 19ème au 21ème siècle, en particulier celle des témoins de la Shoah, et la représentation de la violence dans la littérature.

Paweł Świątek a étudié la mise en scène à l'Académie de théâtre de Cracovie. Il a suivi, entre autres, les cours de Krystian Lupa et Mikołaj Grabowski et été l'assistant de René Pollesch. Depuis 2010, il a reçu trois bourses du ministère de la Culture polonais. En outre, il reçut une bourse du ministère de l'Économie en 2013. Il se spécialise dans les adaptations de romans contemporains pour la scène, mais aussi les nouvelles productions d'œuvres classiques. Depuis 2013, il est metteur en scène au Teatr Polski de Wrocław. En 2014, il a mis en scène le *Manuscrit trouvé à Saragosse* au théâtre d'Opole en Pologne.

Klaus Weber a soutenu à l'Université de Hambourg en 2001 une thèse portant sur les relations économiques transatlantiques des marchands allemands à Cádiz

et à Bordeaux (1680–1830). Il a travaillé comme Research Fellow à l'Université nationale d'Irlande (Galway), aux Archives Rothschild à Londres et en tant qu'assistant à l'Institut pour l'histoire des Juifs allemands à Hambourg. Depuis 2011, il occupe la chaire pour l'histoire économique et sociale européenne à l'Université européenne Viadrina de Francfort-sur-l'Oder. Il travaille sur les interdépendances économiques de l'Europe centrale avec l'espace atlantique à l'époque moderne. Un autre axe essentiel de sa recherche porte sur les régimes de travail et les régimes de bien-être depuis l'époque moderne jusqu'à aujourd'hui.

Annette Werberger a étudié la langue et la littérature slaves, l'histoire et la germanistique à l'Université de Tübingen. Sa thèse porte sur l'écriture postsymboliste d'Osip Mandelštam. Elle a été post-doctorante à l'école doctorale « Die Figur des Dritten » de l'Université de Constance avant de soutenir une thèse d'habilitation sur les dynamiques de la culture yiddish dans l'empire russe et en Autriche-Hongrie à l'Université de Tübingen. Depuis 2012, elle est professeure de littérature de l'Europe de l'Est à l'Université européenne Viadrina de Francfort-sur-l'Oder. Ses sujets de recherche sont la théorie de la littérature-monde, l'histoire des interdépendances, l'histoire de la recherche littéraire et folklorique ainsi que la littérature comparée, en particulier les littératures russe, polonaise, ukrainienne et yiddish.

English Summaries

Introduction

Count Jan Potocki, born in 1761 as the son of high-ranking Polish nobility, was an ethnographer, historian, geographer, linguist, archaeologist, political activist, prose author and playwright. As an officer in the Habsburg and Maltese military, as a researcher and diplomat, this cosmopolitan traveled widely throughout Europe, the Mediterranean, Morocco and Egypt, and finally also journeyed to Siberia and Mongolia. In his ethnographic and linguistic studies, he investigated the traces of past and forms of contemporary Slavic cultures. But he gained particular renown as a novelist with his labyrinthine *Manuscrit trouvé à Saragosse* (*The Manuscript Found in Saragossa*), which like his other writings and correspondence, he composed in French.

The variety of Potocki's intellectual gifts and interests has proven to be both a blessing and curse in disguise for the comprehensive investigation and reception of his total opus. Potocki is still often enough perceived as a marginal figure in the disciplines actually central for his work: in Romance Studies, because he stemmed from Poland, and in Polish Studies, because he wrote in French. The consequence is that research on Potocki is very active but to date has caught the attention of only a quite limited circle of scholars.

With the publication of this volume, the editors have sought very explicitly to rescue research on Potocki from its peripheral niche. That holds in particular for Germany and Poland, because at least in France and Switzerland, scholarship on Potocki is an established subfield within literary studies. For the first time, the present fully trilingual volume dealing with Jan Potocki and his work brings together contributions by researchers from various different disciplines and countries.

Potocki in the Context of his Times

François Rosset points out that it was highly improbable even for an aristocrat like Jan Potocki to be able to develop the individual freedom of intellect that Potocki adumbrated in his *Essay d'aphorismes sur la liberté*. With freedom "as a difficult art", he positioned himself in science in a space between systematization

and theorizing on the one hand, and unprejudiced observation on the other. His predilection for the latter led him to a relativistic view of the multifarious diversity of cultures. This was also reflected in his novel *The Manuscript Found in Saragossa*, in which he contrasted the meandering life journey of Avadoro, a picaresque bon vivant, with the life of his pedantic father. In the novel, the aristocratic rascal Avadoro is simultaneously the most important narrator of the intertwined stories. Here Rosset describes at the same time the field of tension between pedantic science and meandering art that proved so very productive for Potocki.

Less well-known than the *Manuscript* are Potocki's dramas, discussed by **Marek Dębowski**, playful adaptations of the popular genre of *parades*, i.e. small burlesques, which particularly in France were staged out in front of the theatres in order to lure the public inside. With the mounting weakness that developed among the nobility in the 18th century for "popular culture", *parades* also emerged for the aristocratic public. With his *Parades*, Potocki wrote the first examples of this genre for Polish stages, albeit of course in the French language. Beginning in 1792/93, they were performed in residences of the noble gentry, and aristocrats themselves appeared on stage as actors. In these works, Potocki expressed his criticism of various social strata: the provinciality of the petty nobility, the bigotry of the clerical class, the superstition and obscurantism rife in rural Poland. The *Parades* had further impact, such as on dramatists of Polish Romanticism, but after that time fell into oblivion and were forgotten. Several were not rediscovered until 1944 in the ruins of war-torn Warsaw. Productions followed for the theatre, radio and TV in France and Poland.

Agnieszka Pufelska investigates Jan Potocki's initiatives as a military reformer, politician and publisher in the turbulent era of the Great Sejm (1788–1792). Central here was his suggestion to arm the Polish peasantry for a partisan struggle in the face of the threat of a Prussian invasion. In significant measure, his recommendation was based on intensive research of the most recent military innovations, particularly in the American War of Independence, in which the revolutionaries had successfully organized and deftly employed such militias. However, his ideas had no positive echo, in part because he failed to respect military traditions, in part due to the eccentricity he displayed in public appearances and in the tone of his writings on the subject. Nonetheless, by dint of his non-conformity, Potocki shook the self-confidence of the political elite.

Utilizing correspondence that he recently had discovered in the Moscow Archive for Foreign Policy of the Russian Empire, **Emiliano Ranocchi** describes an attempt by Jan Potocki to exercise an influence on Russian foreign policy. In particular in three of these confidential letters that he sent in December 1806 to the Foreign Minister of the Russian Empire, Andrej Jakovlevič Budberg, Potocki

sought to encourage a new direction in Russian foreign policy. The letters contain a kind of political manifesto entitled *Reflexions sur l'influence de la politique asiatique dans les circonstances actuelles*. Potocki discusses there the dynamics involved in European power games, which in his view, led time and again, however, to a balance of power. In view of France's involvement in Egypt, Potocki pointed to the necessity for a more active intervention by Russia in Turkey. The letters are reproduced in the appendix to this volume.

Mosaic and Labyrinth: *The Manuscript Found in Saragossa*

Lena Seauve examines the internal female narrators in Potocki's novel *The Manuscript Found in Saragossa*. There she shows that the fictive female narrators in Potocki's novel appear, on one hand, as seemingly passive witnesses who do not shape their own personal narrative; yet on the other, their witness accounts serve a clear purpose: namely to seduce the male listener/recipient. In the tradition of the erotic novel of the Enlightenment, these female narrators always tell a tale meant for an addressee. According to Seauve, fictive female narration in Potocki's work has a four-fold structure of seduction: (1) the tales deal with erotic encounters; (2) they mirror those in the situation of their fictionally staged presentation (women narrate stories to men intending to seduce them); (3) they relate inter-textually to erotic texts; and (4) they stir pleasure in the text within the mind of the recipient.

Kirsten von Hagen also deals with the iridescent and hybrid aspects in Potocki's novel in her analysis of the liminality of the vampire figures in the *Manuscript*. The figure of the vampire not only oversteps the boundaries between life and death but also those between various orders of knowledge: medicine, theology, history and literature are central reference systems for their designation. At the same time, the figure of the vampire self-referentially reflects these transversals of boundaries within the newly forming textual types and media systems. In Hagen's view, the vampire myth becomes the expression of scientific thinking and different cultures of scientific knowledge: the vampire marks that *which is* and simultaneously that *which is not*, what leaves behind traces in the cultural imaginary but which cannot be approved by the customary means – thus advancing to the form of knowledge itself, and also to the figure of reflection of science and orders of science.

Alexandra Gittermann clearly shows that the *Manuscript* also provides the possibility for exciting factual reading. She examines from a historical perspective a major setting of the novel's action, the Sierra Morena. Those mountains

could be crossed only at great danger, because highwaymen and smugglers abounded, making the barely settled region insecure. Its labyrinthine topography and reputation as a largely lawless area rendered the place a locality to which social outcasts and the marginalized were attracted. That had long before been elaborated as a topical focus in literature. In the 1760s, the Crown initiated the settlement of the area, transforming it into an economically useful space. Such rational planning, inspired by Enlightenment thought, also entailed a cultural reinterpretation of the region, making it difficult to serve any longer as an appropriate mythical setting for the *Manuscript*. Nonetheless, Potocki was still able to situate the action of the novel there; he did so by placing it within a chronologically explicit time frame, set in the first half of the 18th century, and thus in the period prior to settlement.

Klaus Weber also examines a setting of the *Manuscript* and its historical context in connection with the novel's central motifs. Cpt. Alphonse van Worden, a protagonist of the nobility, journeys on horseback from Cádiz into the Sierra Morena. In Cádiz, at that time an immensely wealthy port city, lives the merchant family of Suarez, protagonists of the commercial elite. A central driving force for the actors here is their concern to maintain their honor. However, each group has their own conception of what constitutes that honor, and in a corresponding fashion, both groups distanced themselves from each other in their habitus – and this not just in the novel. Potocki treated this ironically in a comic exaggeration of the respective patterns of behavior, and did so against a very real backdrop. Precisely in the fertile hinterland of Cádiz, an export-oriented agrarian capitalism had long since developed, an economy in which aristocratic and mercantile elites increasingly intermingled and mixed. The mockery of this was readily understandable across Europe, because the increase of such contradictions in the order of social strata (or rather estates) was not exclusive to Spain.

Paweł Świątek occupies a special place in the present volume: together with Mateusz Pakuła, the theatre director adapted motifs from Potocki's novel for the stage, a drama that premiered in 2014 in the Kochanowski Theater in Opole. In his eyes, an especially fascinating element in the *Manuscript* were the cleverly constructed meta-poetic levels of the text, in which he discerned analogies to (post-modern) pop culture. This is not about thematic or aesthetic elements in the novel, but rather involves the gesture of the (medial) entanglement of diegetic levels, of non-essential identity constructions, the multi-perspectival narration and the polyvalent possibilities for interpretation that the text offers the reader.

Travelogues and Historical Studies

Vadym Adadurov investigates two travel reports: that by the French scholar Constantin François Volney from Egypt and Syria (1787) and Jan Potocki's travel report from Egypt and Turkey (1788). The two texts, published nearly at the same time, can be seen as the expression of an Orient-focused trend that had begun at the latest with Montesquieu's *Persian Letters* (1721). Adadurov then compares Volney's and Potocki's observations with the established topoi of Orientalist discourse in their era. He concludes that the two writers were hardly susceptible to the associated asymmetrical patterns of perception and stereotyping common in such discourse. They were also interested in the present realities of the countries they visited, which they did not describe principally as a setting of decay perceived against the backdrop of grandiose, ancient Egyptian monuments (which Edward Said, for example, analyzed as a characteristic of 'Orientalism'). Both authors sought to compose original descriptions, and noted less the differences between "Orient" and "Occident" and more the exceptional correspondences between the two.

Annette Werberger's essay is also situated in the context of imperialism and Orientalism in her analysis of Potocki's diary-like report on his journey through Morocco (1791). Potocki supplemented his own view of people, their habits and customs, by adding the perspectives of Muslim and Sephardic Moroccans in how they perceived Europe. In doing so he picked up on the theme in Montesquieu's *Persian Letters* (1721) and the *Marokkanische Briefe* of Johann Pezzl (1784) – with the difference that his sources as informants were not fictive but very much real and alive. Potocki did not describe collective characteristics primarily by some mode of essentializing; rather, he went about this already in a sociological manner. He was also to some extent immune to Eurocentrism because the Poles tended to see themselves more situated on Europe's periphery, and at the time their own very extended territory in the south merged into regions marked by a strong Muslim cast and character.

Erik Martin sees Jan Potocki's travel reports from northern Germany (*Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe*, 1794) and the Russian Empire (*Voyage dans les steps d'Astrakhan et du Caucase*, 1797) as part of a Slavophilic political project. Usually it is Herder's *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* that are deemed to be the original source of Slavophilia. However, key set pieces of Slavophilic ideology can also be found already present in Sarmatism, an ethno-cultural concept that extends back to the 15th century, a historical myth that accorded the ethnically and culturally heterogeneous space of the old Poland a semi-Asiatic, semi-European identity. Potocki also evokes in a suggestive

manner a Sarmatian space extending from the Elbe to the Dniester River. Where archaeological findings (such as the Prillwitz idols) or other historical supporting evidence for the historical construction are uncertain, Potocki utilizes an aesthetically-based argumentation, whose core is the experience of a landscape by a subject.

In memoriam

Helga Schultz also shows just how much Jan Potocki's studies on the early history and ethno-genesis of the Slavic peoples were interest-based. In 1794 he journeyed to Mecklenburg (not Lower Saxony, as the title of the travel report he then wrote, *Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe*, would suggest), in order to evaluate old sources and archaeological finds there. With a touch of irony reminiscent of Potocki himself, Schultz describes how not only Prince Charles of Mecklenburg-Strelitz but Potocki himself as well were deceived by falsifications, although their authenticity had already been questioned by contemporaries. A local goldsmith had cast small "heathen" figurines in bronze and then had given them the fake appearance of antiquities by smearing them with borax. But since the underlying intent was to strengthen – or even to first create – the historical identity and national self-awareness and self-confidence of the Poles, the fervent wish became the father to the thought in Slavophilic discourse.

Translated from the German by William Templer

Der vorliegende dreisprachige Band ist das Ergebnis einer internationalen Tagung, die im Dezember 2015 anlässlich des 200. Todestages von Jan Graf Potocki (1761–1815) an der Europa-Universität Viadrina stattfand.

Niniejszy trójjęzyczny tom jest pokłosiem międzynarodowej konferencji, która odbyła się w grudniu 2015 roku na Uniwersytecie Europejskim Viadrina z okazji dwusetnej rocznicy śmierci hrabiego Jana Potockiego (1761–1815).

Ce volume trilingue résulte d'une conférence internationale qui a eu lieu en décembre 2015 à l'Université européenne Viadrina de Francfort-sur-l'Oder à l'occasion du bicentenaire de la mort du comte Jean Potocki (1761–1815).

Die Schriftenreihe *Interdisciplinary Polish Studies* (IPS) des Zentrums für Interdisziplinäre Polenstudien der Europa-Universität Viadrina Frankfurt (Oder) präsentiert neue Forschungsergebnisse zu kulturellen, juristischen, ökonomischen und politischen Aspekten Polens und Ostmitteleuropas in Geschichte und Gegenwart.

Seria *Interdisciplinary Polish Studies* (IPS), wydawana przez Centrum Interdyscyplinarnych Studiów o Polsce Uniwersytetu Europejskiego Viadrina we Frankfurcie nad Odrą, prezentuje aktualne wyniki badań dotyczących kulturowych, prawnych, ekonomicznych i politycznych aspektów Polski i Europy Środkowo-Wschodniej w przeszłości i teraźniejszości.

La série *Interdisciplinary Polish Studies* (IPS), éditée par le Centre de recherche interdisciplinaire sur la Pologne de l'Université européenne Viadrina de Francfort-sur-l'Oder, présente de nouvelles études qui portent sur des aspects culturels, juridiques, économiques et politiques de la Pologne et de l'Europe médiane, passés et présents.